

Polgári Szemle

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

CIVIC REVIEW – LEARNED PAPER FOR ECONOMIC AND SOCIAL SCIENCES

A Polgári Szemle a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (IX.) által minősített folyóirat. A Politikatudományi Bizottság D kategóriába, a Regionális Tudományos Bizottság C, míg a Gazdaságtudományi Doktori Minősítő Bizottság D kategóriába sorolta.

2020/1-3.

VOL. 16. NO. 1-3.

Polgári Szemle
Gazdasági és társadalmi tudományos folyóirat

Kiadja a Polgári Szemle Alapítvány
A szerkesztőbizottság székhelye: Budapest V. ker., Falk Miksa u. 1.
1537 Budapest, Pf. 396.
info@polgariszemle.hu

A folyóirat a Szövetség a Polgári Magyarországért Alapítvány
és a Magyar Nemzeti Bank támogatásával jelenik meg.
Stratégiai támogató az Edutus Egyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem.

Főszerkesztő: Dr. Lentner Csaba

Szerkesztőbizottság:

Dr. Botos Balázs	Dr. Miskolczi Bodnár Péter
Dr. Cséfalvay Zoltán	Dr. Scheuer Gyula
Dr. Fekete Dávid	Dr. Szatmári Péter
Dr. Illés Mária	Dr. Szennyessy Judit
Dr. Matolcsy György (elnök)	Dr. Vízkelety Mariann

A tanulmányok lektorálásában a szerkesztőbizottság mellett részt vett:
Dr. Kecskés András – Dr. Zéman Zoltán

Honlap: www.polgariszemle.hu
www.facebook.com/polgariszemle

Nyomdai előkészítés: Capricorn Images Kft.

A lap megrendelhető: 1537 Budapest, Pf. 396.,
illetve e-mailen: info@polgariszemle.hu.
Előfizetési díj egy évre 3000 Ft.

Terjeszti a Lapker Zrt.

ISSN 1786-6553

A Polgári Szemlében megjelenő írások a szerzők véleményét tükrözik,
amelyek nem esnek szükségképpen egybe a szerkesztőség álláspontjával.

TARTALOMJEGYZÉK

Lentner Csaba – Történelmi siker után vagyunk, vagy egy permanens megújulás képességének kapujában? Főszerkesztői beköszöntő	7
<i>Koronavírus és gazdasági hatásai – avagy egy új világrend elé</i>	
Matolcsy György – Quo vadis Hungaria? – Arccal egy új világ felé	13
Bruckner Éva – A történelem hajtóostorai, a járványok	36
Pulay Gyula – Simon József – Kisapáti Angéla – A költségvetés rezilienciája alapesetben és külső sokk idején	57
Túróczy Imre – Mester Éva – Zéman Zoltán – Magyarország versus Covid-19: intézkedések, tapasztalatok, jövőkép	78
Árva László – Várhelyi Tamás – Elmozdulás a minőségi turizmus felé. A fenntarthatóság a turizmusban a koronavírus-járvány után	94
Giday András – Szegő Szilvia – Koronavírus-válság – egy új világrend hírnöke? A kulcsszó: mátrix	115
Szinay Attila – Zöldréti Attila – Az agrár-generációváltás új dimenziói, különös tekintettel a koronavírus gazdasági hatásaira	141
<i>Értékpolitika</i>	
Korencsi Attila – A magyar jegybanki tevékenységek értékalapozottsága	161
Teleki Bálint – Sasvári Péter – Urbanovics Anna – Az európai uniós ügynökségesedés kutatásának akadémiai háttere	174
Balázs László – Az érzelmi intelligencia vizsgálata a szervezeti kultúra tükrében. Kutatási beszámoló	187
Elekes Andrea – Fenyvesi Éva – Pintér Tibor – Fenntartható szolgáltatások – A vendéglátás és a társadalmi fenntarthatóság	205
Szemereyné Pataki Klaudia – Kecskeméti foglalkoztatási helyzetkép, különös tekintettel a női foglalkoztatásra	229
<i>Jogtudomány, történelem</i>	
Hamza Gábor – Áttekintés az állam és az egyház(ak) kapcsolatáról	247
Fekete Dávid – Szerzetesrendek szerepe a 21. században a társadalmi elvárások alapján. Egy magyar esettanulmány tanulságai	254
Szalay-Bobrovniczky Vince – Ausztria és a Waldheim-ügy	274
Jakab Nóra – Prugberger Tamás – Tóth Hilda – A magyar munka- és a közszolgálati jogi szabályozás alakulása a rendszerváltás után	287
Varga Csaba – Kultúrdiplomáciai program és kudarca az Antall-kormány idején. Hungarian Reference Library (CD-ROM Hungary)	314

Nemzetközi kitekintés

Vasa László – Közép-Ázsia: Eurázsiai Gazdasági Unió vagy Övezet és Út?	333
György Iván Neszmélyi – Taiwan's New Southbound Policy and the Cross-Strait Relations	351
Vladislava Poletaeva – Alexey Smulov – Szabolcs Pásztor – Financial Mechanism of Forming an Economic System of Sustainable Industrial Growth in Russia	378

Recenziók, megemlékezések

Hervainé Szabó Gyöngyvér – Pethő Bertalan határjárásai	392
Csapodi Pál – Az első hetven év. Recenzió Kovács Árpád életrajzi ihletésű könyvéről	402
Martus Bettina – Recenzió az Ellenőrzés – a fenntartható jó kormányzás eszköze című könyvről	406
Cseh Balázs – Gazdaságtörténeti tanulmányok a köztulajdonú gazdasági társaságok példáján keresztül. Recenzió Lentner Csaba: A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig – Nyugattól Keletre, Kelettől Nyugatra című könyvéről	409
Koncz Katalin – Recenzió a Jövőnk a gyermek. Adalékok a népességyarapodás társadalmi programjához című könyvről	419

Tudományos műhely – PhD-hallgatók írásaiból

Pupp Zsuzsanna – Városok fejlesztési beruházásainak tökegvonzása kelet-közép-európai példák alapján	427
Kézai Petra Kinga – Startupvállalkozások a visegrádi országok nagyvárosaiban	439
Rákosi Szabolcs – Science centerek lehetőségei a visegrádi országok járműipari körzeteinek gazdaságfejlesztésében	453

TABLE OF CONTENTS

Csaba Lentner – Have We Got a Historical Success behind Us or the Ability of Permanent Renewal in Front of Us? Welcome by the Editor-in-Chief	10
 <i>The Corona Virus and Its Economic Impacts, or Towards a New Global Order</i>	
György Matolcsy – Quo vadis Hungary? Facing a New World	13
Éva Bruckner – Epidemics as History's Driving Forces	36
Gyula Pulay – József Simon – Angéla Kisapáti – Budget Resilience by Default and During External Shocks	57
Imre Túróczi – Éva Mester – Zoltán Zéman – Hungary versus Covid-19: Actions, Experiences and the Future	78
László Árva – Tamás Várhelyi – Towards High Quality Tourism. Sustainability in Tourism after the Covid-19 Pandemic	94
András Giday – Szilvia Szegő – Covid-19 Crisis – Herald of the New World Order? Keyword: Matrix	115
Attila Szinay – Attila Zöldréti – New Dimensions in Generational Renewal in Agriculture, With Special Focus on the Economic Impacts of the Coronavirus Pandemic	141
 <i>Value Policy</i>	
Attila Korencsi – Value-Based Operations by the Hungarian Central Bank	161
Bálint Teleki – Péter Sasvári – Anna Urbanovics – An Academic Background to the Research of Agencification in the EU	174
László Balázs – Emotional Intelligence Assessed in Organisational Culture. Research Report	187
Andrea Elekes – Éva Fenyvesi – Tibor Pintér – Sustainable Services or Catering and Social Sustainability	205
Klaudia Szemereyné Pataki – The Current Situation of Employment in Kecskemét, With Special Regard to the Employment of Women	229
 <i>Legal Science and History</i>	
Gábor Hamza – Survey on the Relationship between the State and the Church(es)	247
Dávid Fekete – The Role of Monastic Orders in the 21st Century Based on Social Expectations. Lessons from a Hungarian Case Study	254
Vince Szalay-Bobrovniczky – Austria and the Waldheim Case	274
Nóra Jakab – Tamás Prugberger – Hilda Tóth – Developments in Hungarian Labour and Public Service Law Since the Change of Regime	287
Csaba Varga – A Project in Cultural Diplomacy and Its Failure During the Antall Government. Hungarian Reference Library (CD-ROM Hungary)	314

<i>International Outlook</i>	
László Vasa – Central Asia: a Eurasian Economic Union or a Belt and Road Initiative?	333
György Iván Neszmélyi – Taiwan’s New Southbound Policy and the Cross-Strait Relations	351
Vladislava Poletaeva – Alexey Smulov – Szabolcs Pásztor – Financial Mechanism of Forming an Economic System of Sustainable Industrial Growth in Russia	378
<i>Reviews and Commemorations</i>	
Gyöngyvér Hervainé Szabó – Perambulations by Bertalan Pethő	392
Pál Csapodi – Review of the Book Entitled The First Seventy Years, an Autobiography by Árpád Kovács	402
Bettina Martus – Review of the Book Entitled Audit As a Means of Maintaining Good Governance	406
Balázs Cseh – Economic History Excerpts through the Example of Public Companies. Based on the Book by Csaba Lentner: Historical Development of Hungarian Public Finances from the Age of Dualism to the Present – East of Europe, West of Asia	409
Katalin Koncz – Review of the Book Entitled Children Are Our Future. Contributions to the Social Programme of Population Growth	419
<i>Workshop – A Selection from Papers by PhD Students</i>	
Zsuzsanna Pupp – Capital Attraction of Development Investments of Cities through East-Central European Examples	427
Petra Kinga Kézai – Startup Businesses in the Large Cities of the V4 Countries	439
Szabolcs Rákosi – Opportunities for Science Centre in Improving the Automotive Districts in V4 Countries	453

Történelmi siker után vagyunk, vagy egy permanens megújulás kéességének kapujában?

Főszerkesztői beöszöntő

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B20, N01

Kulcsszavak: gazdaságpolitika, új állampénzügyi rendszer, Covid–19, Magyarország

A reneszánsz virágkorának világszerte legismertebb, legnépszerűbb és legsubjektívebb francia költője, François Villon találóan írta egyik balladájában, „s az évek szálltak, mint a percek”, utalva ezzel az élet gyors elmúlására. E megfogalmazás a tartalmas életet élők, vagy legalábbis az életet élvezők s a reményteli, boldog korszakok esetében valóban így érzékelhető, ám ha a Jóisten kegyes hozzánk, a lendület a sikeres folytatáshoz jó ideig nem csökken.

A magyar gazdaságtörténet ugyan nem bővelkedik a sikeres kurzusokban, ám az a kevés, ami van, ami beteljesedett, bizony figyelmet érdemel. Figyelmet érdemel a függetlenségét kiteljesítő, gazdaságát megerősítő dualizmus korszaka, az állam hathatós közrehatásával felépített magyar kapitalizmus, és egy nagyot ugorva, hiszen ezen fél évszázadot követő 20. századot lényegében elvesztettük, az elmúlt tíz év újjászervezett magyar gazdasága, a magyar modell.

Az első világháborút követő területi, gazdasági és lélekszámbeli veszteségek, a második világháború pokla, majd a szovjet megszállás s a vele járó politikai és gazdasági berendezkedés nem feltétlenül a legsikeresebb korszakok voltak Magyarország számára. Mint ahogy a tervgazdasági rendszer felbomlását követő neoliberális piacgazdaság a maga nyers mivoltával, átmenetnélküliségével is inkább rombolt, mint épített. Sőt pontosítsunk, többet rombolt, mint amennyit épített. Egy évszázadot kellett várni ahhoz, hogy a magyar gazdaság újra erőre kapjon, saját erejéből fejlődésnek induljon, társadalma pedig gyarapodjon. Anyagiakban és lélekben egyaránt.

Az ezredfordulón volt ugyan egy rövid, „szívet melengető korszak”, hogy Matolcsy Györgyöt idézzem, a Széchenyi Nemzeti Fejlesztési Terv sikerperiódusára asszociálva, ám a sors akkor, 2002-től nem lett hozzánk kegyes. A hatalomra kerülő liberális kormányok fiskális alkoholizmusa, a társadalom és a hazai gazdaság felé érzéketlen jegybanki politika, majd az „i-re a pont”, a 2007–2008-as világ gazdasági válság hazánkra vetülő

árnyai gazdasági pangást, munkanélküliséget, eladósodottságot, külgazdasági és külpolitikai kiszolgáltatottságot hoztak.

2010-től azonban a politikai, majd a gazdasági térben változások vették kezdetüket. Az Alaptörvény közpénzügyi fejezetén és a polgári értékrend szellemiségén felépülő közpénzügyi tárgyú törvények, a költségvetési és adóellenőrzés jogköreinek és módszertanának kiteljesedése, a közteherviselés intézményének érvényesítése, a családtámogatási rendszer kibővítése, majd 2013-tól a monetáris rendszerváltozás makrogazdasági és társadalmi hatásai megerősítették Magyarországot. Csökkent az adósság, az infláció, nőttek a keresetek, a jövedelmek, ezzel együtt az ország és a társadalom magabiztossága. Sarjadnak azok a tudományos eszmék, amelyek a magyar modell gazdasági és társadalmi logikáját tudományosan is leképezik. A Bokros- és Gyurcsány-éra szellemisége által uralt évtizedek után a megszorítások helyébe a fejlesztések, az általános gyarapodás lépett. A családok, önkormányzatok, hazai vállalkozások megsarcolására alapozó liberális gazdaságpolitika kudarcot vallott, bizalmat veszített, mint ahogy az adóemelések és támogatásmegvonások „szakszerűségét” hirdető tudományos körök sem állnak nyerésre. Nincs persze még minden a rendjén a tudományos életben, annak ellenére sem, hogy Magyar Tudományos Akadémián változások kezdődnek, hiszen a tudományos szektor középmezőnye, főleg a társadalomtudományi egyetemi képzés tartalma bizony tíz év alatt jottányit sem változott. Ha négy évszázaddal az európai könyvnyomtatás elterjedése után Vörösmarty feltehetette a kérdést, miszerint: „Mente a könyvek által a világ elébb?”, bizony nekünk is jó okunk van a kétkedésre, s jó okunk van a változások továbbvitelére. Mindaddig, amíg egy ország szellemi elijje nem képes a társadalmi, gazdasági formációjához hiteles forrást, szellemi katasztert és tudományos hátteret „kitermelni”, „létrehozni”, addig bizony problémák vannak, s a társadalmi, gazdasági és a közjogi értelemben vett folytatáshoz a feltételek nem adóttak, hiába a politikai szándék.

Mindeközben, s hogy újra Villon szellemét megidézzem, *A haláltánc-balladáját*, „pestis-csengőkkel jött a dögvész”. 2020. év elején a növekedési pályánk csúcsán egy olyan világjárvány s annak gazdasági hatásai vetnek vissza bennünket, amely kénytelen-kelletlen távol tartja a munkaerőt a munkahelyektől, ami által csökken a termelés, a jövedelem, bár a termékekre, szolgáltatásokra sincs olyan mértékű szükség, mint a konjunktúra időszakában. Csökken-e, csökkenhet-e ezáltal a lendületünk, a növekedés-re és sikerekre szocializálódott világképünk összébb eshet-e? – merülhet fel a kérdés a nyájas olvasóban.

A növekedési pályánk zenitjében, kerülendő a gazdaságunk túlfűtöttségéből adódó esetleges problémákat, kerülendő a növekedési ciklusunk kifulladását, egyre erősebben foglalkoztatott bennünket a versenyképesség, a fejlődésképességünk fenntartása. Most, a járvány gazdasági hatásait érzékelve, még jobban előtérbe kerülnek a 21. század új kihívásai, a regionális szemlélet, vagyis a globalizáció világhódító jellegének ellensúlyozása, a digitalizáció, a pénz forradalma, hagyományos szerepének és megjelenési módjainak megváltozása, a környezetet jobban kímélő zöldgazdaság térnyerése, az átalakuló fogyasztói és társadalmi szokások, az életvitel s talán ezekből adódóan a társadalmak előregeredése, a családvállalásról való lemondás tömegesedése. Ezek a kihívások,

és ha ugyan el is múltak azok az évek, amikor ezekkel még kevésbé kellett foglalkoznunk, mára e követelményeknek való megfelelés a körmünkre égett. Lépésényszerbe is kerültünk, hiszen a növekedési csapda kerülése mellett, a járványhelyzet utáni új világrend új kihívásaira is reagálni kell a magyar gazdaság- és társadalompolitikának, hogy mind a társadalom felé, mind a külső versenytársaink vonatkozásában megálljuk a helyünket, versenyképesek, sikeresek maradjassunk.

A válság „kitömött” állapotban, erőnk teljében ért el bennünket. Nem a kormány, illetve a jegybank politikája miatt emelkedik a munkanélküliség, növekszik átmenetileg a költségvetési hiány, hanem külső, előre nem látható okok következtében. Más a helyzet tehát, mint 2008-ban, amikor a koncepciótlanul túlköltekező liberális kormányok állami, vállalati és családi szinteken adósságcsapdába hajszoltak bennünket. A kormány és a jegybank összehangolt intézkedései, de főleg az eddigi jelentős gazdasági potenciál bázisán most van erő a védekezésre, s lesz forrás a konszolidációra is. De valahogy többről lesz már szó, mint ugyanarra a gazdasági pályára visszaállni, amely 2020. év elejéig jellemzett bennünket. Még jobban felértékelődik majd a tudás szerepe, a hatékony gazdálkodásé, miáltal a gazdaságpolitika, a vállalatok működése, benne a munkaerő szemlélete, munkához való hozzáállása más lesz. Felgyorsul a világ. Még jobban, mint valaha. Az ennek való megfelelés pedig a felsőoktatás színvonalának, tartalmának megváltozása nélkül aligha lehetséges.

Ezt az új világrendet, annak főbb ismérveit, már formálódó jegyeit állítottuk a 16. évfolyamunk 1–3. magyar lapszámának fókuszába. Szerzőink a koronavírus-járványt s annak gazdasági, társadalmi hatásait exponálják, a Magyar Nemzeti Bank elnökétől a fiatal kutatókig terjedően. Teljesítjük továbbra is tudományos küldetésünket, vagyis a megváltozó világ tudományos elemzését tárjuk olvasóink elé.

Érdemes *Polgári Szemlét* olvasni!

Prof. dr. Lentner Csaba egyetemi tanár
a *Polgári Szemle* főszerkesztője

Have We Got a Historical Success behind Us or the Ability of Permanent Renewal in Front of Us?

Welcome by the Editor-in-Chief

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B20, N01

Keywords: economic policy, new system of public finances, Covid–19, Hungary

In one of his ballads, François Villon, the globally best known, most popular and most subjective French poet of the heyday of Renaissance neatly referred to life running out of time writing that “Like seconds, minutes the years fly by”.

This is perceived by people who live a meaningful life and who enjoy life, and in the case of promising and happy periods. But if God is gracious to us, the momentum for a successful continuation will not fade for a long time.

Although the history of the Hungarian economy does not abound in successful periods, what we have and have accomplished deserves attention. The period of the Austro-Hungarian Monarchy, when independence was brought to completion and the economy was reinforced to build capitalism in Hungary with effective government support, and then, taking a huge leap, as we practically lost the 20th century, the past ten years of economic reorganisation, or the Hungarian model, both merit special attention.

The territorial, economic and population losses suffered after World War I, the hell of Second World War, and then the Soviet occupation and the concomitant political and economic regimes were not necessarily the most successful periods in Hungary’s history. Similarly, the Neoliberal market economy that followed the collapse of planned economy without any kind of transition was more destructive than constructive. What is more, let us be precise: it did actually do more harm than good. The Hungarian economy had to wait for a hundred years to find its feet again and start to develop on its own, allowing society to prosper. Both in finances and in spirit.

Although at the turn of the millennium, there was a short “heart-warming” period, to quote György Matolcsy, who referred to the successful period of the Széchenyi

National Development Plan, fate was not kind to us after 2002. The fiscal alcoholism of the liberal governments that came to power, the central bank's policy apathetic to the society and to Hungarian economy, and then to cap it all, the shadows of the 2007–2008 global crisis caused economic recession, unemployment, indebtedness and vulnerability to the rest of the world in terms of the economy and politics.

However, as from 2010 changes started in the political and then in the economic space. Hungary was reinforced by the macro-economic and social impacts of the statutory regulations codified on the basis of the chapter on public finances in the Fundamental Law and on middle-class values, completion of the competences and methodology of budgetary and fiscal control, the enforcement of public burden sharing, the expansion of the system of support to families, and then after 2013, the change in the monetary regime. Debt and the inflation dropped, earnings and incomes increased, and consequently, both the country's and the society's confidence improved. The scholarly concepts that academically map the economic and social logic behind the Hungarian model are springing. After decades in the spirit of Bokros and Gyurcsány, austerity programmes were replaced by developments and financial growth became the standard. The liberal economic policy based on ransoming families, local governments and Hungarian businesses has failed and lost confidence, and the academic circles advocating the "professionalism" of tax hikes and subsidy cuts are no longer in the lead. Naturally, not everything is in order in academic life, despite the fact that changes have begun at the Hungarian Academy of Sciences, because the middle range of the academic sector, and primarily university education in social sciences, has not altered one iota in 10 years. If four centuries after the spread of European book printing the poet Vörösmarty could still ask the question: "Is the world no better for any book?", then we certainly have a good reason to disbelieve and carry on changes. Until a country's intellectual élite is unable to produce and generate an authentic source, an intellectual register and a scientific background to its social and economic formation, problems keep arising, and the conditions are not in place for the next move, in the social, economic and public law sense of the term, even when there is sufficient political will.

As in *The Ballad of La Danse Macabre*, Villon wrote "With ringing bells – at Reims – arrived the plague". At the beginning of 2020, right at the peak of our growth trajectory, a pandemic and its economic impacts derailed our progress by keeping labour off the workplace, thus reducing production and income, although in such a situation products and services are not in such a high demand as during a boom. Will and can our momentum wane as a result? Can our worldview socialised on growth and successes collapse? – the questions may arise in the reader.

In order to avoid any problems that may arise from overheating our economy and the exhaustion of our growth cycle, at the peak of our trajectory we were increasingly interested in the maintenance of our competitiveness and ability to develop. Now, having perceived the impacts of the pandemic, even more focus is given to the new challenges of the 21st century, the regional approach, in other words, the manner of counteracting the world-conquering nature of globalisation, digitisation, the revolu-

tion of money, the change of its traditional role and appearance, the spread of a more environment-friendly green economy, the transforming consumer and social habits, life-style, and perhaps arising from all these, the aging of societies, and the endemic giving up of having children. These are challenges and although the years when we had to pay less attention to them have passed, we are hard pressed for time to comply with the relevant requirements. We were slow to respond and now we are in a compulsion to move, as in addition to avoid the trap of growth, the Hungarian economy and social policy must respond to the new challenges of the new world order and make sure that we stand up to both the society and external competitors, and remain competitive and successful.

The crisis hit us “loaded”, in full swing. Unemployment is on the rise and the budget deficit is temporarily increasing for reasons beyond the government’s or the central bank’s policy, due to unpredictable extraneous circumstances. This situation differs from the one seen in 2008, when heedlessly overspending liberal governments pushed us into a debt trap on a state, corporate and family level alike. The coordinated actions taken by the government and the central bank, and primarily on the basis of the significant economic potential built so far, we now have the strength to defend ourselves and will have sufficient resources for consolidation. However, this will go further than just setting back to track and regaining the economic trajectory that characterised the country at the beginning of 2020. The role of knowledge and efficient business management will be given even more value and will change economic policy and corporate operation, including workers’ approach and attitude to work. Life will accelerate. More than ever. Keeping pace is hardly possible, unless the standard and content of higher education are altered.

The Hungarian issues 1–3, Volume 16 of our journal focus on this new world order and its key criteria. The authors, ranging from the Governor of the National Bank of Hungary to young researchers, explore the economic and social impacts of the Covid-19 pandemic. We continue to complete our scientific mission of familiarising our readers with the scholarly analysis of the changing world.

It is worth reading *Polgári Szemle*.

Dr. Csaba Lentner, university professor
Editor-in-chief of *Polgári Szemle*

Matolcsy György

Quo vadis Hungaria? – Arccal egy új világ felé

Quo vadis Hungary? – Facing a New World

Összefoglalás

Az elmúlt évtizedben a magyar gazdaság egyedülálló sikereket ért el a 2010. évi költségvetési és a 2013-as monetáris politikai fordulatokra alapozva. A jegybank célzott intézkedései segítették fenntartható felzárkózási pályára állítani a magyar gazdaságot, egyúttal erőssé is tették a gazdaság immunrendszerét. Ennek is köszönhető, hogy Magyarország megfelelően felkészülve nézett szembe a koronavírus-járvány okozta válsággal az elmúlt hónapokban. A rövid távú következmények kezelése mellett ugyanakkor folyamatosan hosszabb távra is tekinteni kell. A következő évtized megnyerésére azok az országok lesznek képesek, amelyek a koronavírus-járvány utáni új világ új normáihoz is gyorsan alkalmazkodnak. A 21. század normái épp formálódnak, így minden országnak megvan az esélye arra, hogy a meglévő és a koronavírus-válság következtében megjelenő új megatrendek éllovasává váljon. A jövőben a magyar növekedési modell továbbfejlesztésére van szükség: erősségeink, eddig elért eredményeink megőrzésére és a tartalékok innovatív kiaknázására, hogy az új megatrendek győztesei legyünk. Ebben a monetáris politikának továbbra is aktív szerepet kell vállalnia.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E42, E51, E52, E61, G01, H12, O23

Kulcsszavak: monetáris politika, megatrendek, versenyképesség, válságkezelés, koronavírus-járvány, pénzteremtés, digitális jegybankpénz, adósságok monetizálása, hibrid pénzügyi rendszer

Summary

In the past decade, the Hungarian economy has been exceptionally successful, building on the turnaround in the government budget in 2010 and the monetary policy in 2013. The Magyar Nemzeti Bank's targeted measures helped to move the Hungarian economy onto a sustainable convergence path and strengthened the economy's immune system. As a result, Hungary was fully prepared when it had to face the crisis caused by the coronavirus pandemic in recent months. However, in addition to handling the short-term consequences, we must continuously look to the future over the longer term. In the next decade, the countries determined to come out as winners will be the ones that are ready to adapt quickly to the norms of the new world after the coronavirus pandemic. The norms of the 21st century are being formed; therefore, every country stands a fair chance to become the front-runner of megatrends, current and emerging as a consequence of the coronavirus crisis. In the future, Hungary's growth model needs to be further developed: our strengths, our results achieved so far need to be preserved and our capacities utilised in an innovative manner to belong to the winners of new megatrends. Monetary policy must continue to play an active role in this.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E42, E51, E52, E61, G01, H12, O23

Keywords: monetary policy, megatrends, competitiveness, crisis management, coronavirus pandemic, money creation, digital central bank money, monetisation of debts, hybrid financial system

ARCCAL EGY ÚJ VILÁG FELÉ

A koronavírus-járvánnyal és annak gazdasági hatásaival Magyarország kellő felkészültséggel, erős alapokkal, jelentős tartalékokkal és megfelelő gazdaságpolitikai mozgásterrel nézett szembe. Nagy utat tett meg a magyar gazdaság és gazdaságpolitika az elmúlt tíz évben, hogy ezt a gazdaságtörténeti jelentőségű állapotot elérje. Míg a 2008-as globális pénzügyi válság Magyarországot még „rendkívül legyengült állapotban érte” (Matolcsy, 2019), a gazdasági immunrendszer azóta megerősödött, és készen áll a leselkedő megpróbáltatások leküzdésére. Végzetes hiba lenne azonban elbizakodottan tekinteni a következő időszakra. A bizonytalanság továbbra is fennmaradt, a nemzetközi gazdasági és pénzügyi folyamatok gyorsan változó pályát követnek. Az első hullámokat leküzdve elérkezett az idő, hogy az újabb erőgyűjtés mellett egyszerre tekintsünk vissza az idáig vezető útra, és keressük a következő időszak lehetőségeit.

A gazdaságpolitikában nem lehet jól bevált receptekre hagyatkozni. Meg kell tartani a sikeres, jól működő alkotóelemeket, azonban szakítani kell a korábban kudarcot valló megközelítésekkel, és a tanulságokat levonva kell manőverezni. A nemzetközileg kirajzolódó megatrendeket felismerve és hasznunkra fordítva, a hazai sajátosságokat figyelembe véve lehet kialakítani azt a győztes gazdaságstratégiát, ami a következő években, évtizedekben is hozzásegítheti Magyarországot a sikeres gazdasági felzárkózáshoz.

MI TÖRTÉNT A JEGYBANKOKKAL AZ ELMÚLT TÍZ ÉVBEN?

Az elmúlt évtizedben a külső monetáris politikai környezet jelentősen átalakult

A 2008–2009-es gazdasági világválság lassuló konjunkturális, recessziós folyamataira, a bizalmi válságra adott reakcióként a fejlett gazdaságok jegybankjai jelentős monetáris lazításba kezdtek. A kamatkondíciók mérséklése több országban hamar korlátba ütközött, ami arra ösztönözte a monetáris politikai döntéshozókat, hogy a jegybanki mérlegek nagyságát és/vagy összetételét megváltoztató nemkonvencionális eszközöket alkalmazzanak. Ennek a leggyakrabban előforduló, az elmúlt évtizedben a nagy jegybankok által követett példái az eszközvásárlási programok voltak, melyek keretében ezen intézmények állampapírokat, vállalati kötvényeket és időnként már részvényeket is vásároltak. Az eszközvásárlási programok következményeként a jegybankok mérlegfőösszegei jelentősen nőttek, a koronavírus-járványra adott reakciók pedig még tovább duzzasztják a megnövekedett jegybanki mérlegeket.

A korábbi egy cél, egy eszköz felfogás helyett most a több cél, több eszköz elv mentén alakítják monetáris politikájukat a jegybankok, ami miatt az eszköztárak is komplexebbé váltak. Megőrizve az árstabilitás elsődlegességét, a jegybankok egyre nagyobb figyelmet fordítanak a fenntartható növekedésre, valamint felértékelődött a pénzügyi stabilitás szempontja is.

A jegybanki lépések egyre célzottabbakká váltak. A 2008–2009-es globális, majd a 2011–2012-es euróöngazdasági válság teljesen új jegybanki működést eredményezett. A központi bankok már alapvetően nem az alapkamat alakításával próbálják meg befolyásolni a gazdaságot, hanem egy sor új eszközt használva a hozamgörbe teljes egészére kívánnak hatni. Az elmúlt évtizedben a nagy jegybankok által indított eszközvásárlási programok esetében megfigyelhető volt, hogy az újabb és újabb általános eszközvásárlási programok egyre kisebb mértékben hatottak a pénzpiacokra, illetve reálgazdasági hatásuk is visszafogottabbnak tekinthető. Ez ráirányította a figyelmet a célzott, nemkonvencionális eszközök jelentőségére.

Az előttünk álló évtized kihívásaira nem adhatók pusztán egyéni válaszok. Újra fontossá vált a gazdaságpolitikai ágak összehangolása, vagyis az optimális gazdaságpolitikai együttműködés kialakítása (Leeper, 1991). Az öt pilléren álló komplex gazdaságpolitikában a monetáris politika, a fiskális politika, az adóssághelyzet, a versenyképességi politika és a makroprudenciális politika összehangolt és célzott működtetése biztosíthatja a fenntartható gazdasági növekedést.

Példa nélküli magyar jegybanki fordulat

A Magyar Nemzeti Bank innovatív lépései számottevő mértékben hozzájárultak az elmúlt évek egyensúlyi felzárkózásához és a magyar gazdaság fundamentumainak megerősítéséhez. A monetáris kondíciók lazítása érdekében az MNB kamatsökkentési ciklusát 2012-ben indította el. Ennek eredményeképpen a jegybanki alapkamat 7 százalékról historikus mélypontjára, 0,9 százalékra csökkent. Az alacsony alapkamat tartós tartása hosszabb távon is összhangban állt az inflációs cél fenntartható módon történő elérésével. Ugyanak-

kor a jegybank 2016-ban új monetáris politikai keretrendszert vezetett be, amivel az alapkamat tartós tartása és az inflációs folyamatok figyelembevételével mellett célzott, nemkonvencionális monetáris lazítást is végrehajthatott. Az új keretrendszer előretekintve is biztosította, hogy a monetáris politikai célok elérése érdekében az alapkamat mellett további, célzott eszközök is a jegybank rendelkezésére álljanak (MNB, 2017a).

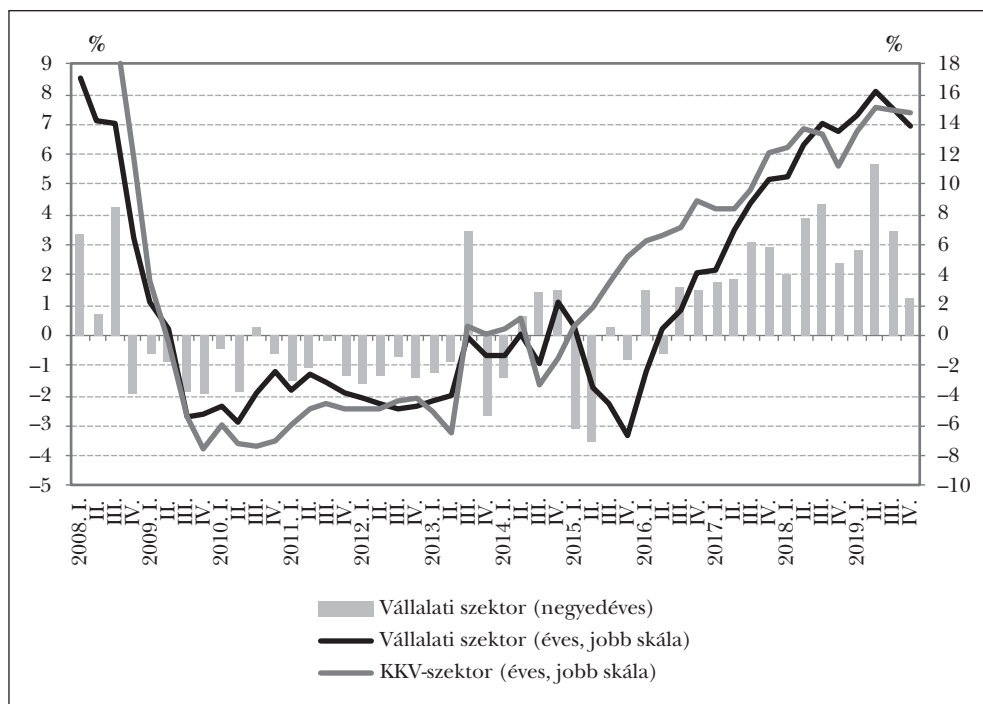
A jegybanki eszköztár kiszélesítése a célzottság kritériuma mellett valósult meg. Az előző válság tapasztalatai azt mutatták, hogy az alapkamat alsó korlátját elérve, és a rövid oldali eszközökkel nem lehet hatékonyan alakítani a hosszú távú hozamokat, ezért a monetáris kondíciók célzott alakításában figyelmet kell fordítani a teljes hozamgörbe alakítására.

A monetáris politikai fordulat a korábbi pénzszűke helyére pénzbőséget teremtett a háztartások és a vállalatok számára. Az MNB komoly erőfeszítéseket tett az utóbbi években a lakossági hitelpiac megtisztításáért, a hitelállomány szerkezetének egészségesebbé tételéért, így a mostani válsághelyzetben a lakosság lényegesen kisebb kockázattal szembesül, mint a 2008–2009-es válság idején. A lakossági devizahitelezés okozta makropénzügyi kockázatok a forintosítással gyakorlatilag megszűntek, jelentősen csökkentve hazánk külső sérülékenységét. A rövid távú, változó kamatozás helyett a hitelkamatok rögzítése, a kamatperiódusok hosszabbításának ösztönzése, a fogyasztóbarát pénzügyi termékek bevezetése hozzájárult a lakossági hitelpiac egészségesebbé tételéhez és a kockázatok csökkentéséhez (Matolcsy, 2019).

A fenntartható felzárkózásban kulcsszerepe van a vállalatok megfelelő forrásellátottságának, amit a jegybank célzott, innovatív programokkal biztosít. A 2008–2009-es válság után Magyarországot a hitelösszeomlás (credit crunch) jelensége sújtotta: a vállalati hitelállomány zsugorodása különösen érzékenyen érintette az egyéb forrásokhoz csak korlátozottan hozzáférő mikro-, kis- és közepes méretű vállalatokat. Ezért a jegybank 2013-ban elindította a *Növekedési Hitelprogramot (NHP)*, amelynek célja a kvk-k hitelezésében tapasztalt tartós piaci zavarok enyhítése, a bankok hitelezési hajlandóságának növelése, a gazdaság élénkítése és a pénzügyi stabilitás megerősítése volt. A Növekedési Hitelprogram első három szakasza a kvk-k hitelhez jutási feltételeinek javításán túl is jelentős hatást gyakorolt azáltal, hogy egy korábban alig működő hitelpiacot állított helyre (1. ábra), ami további tartós hozzájárulást jelentett a gazdaság bővüléséhez (Matolcsy, 2020a). Az NHP első három szakaszában együttvéve közel 40 000 hazai vállalkozás jutott finanszírozáshoz mintegy 2800 milliárd forint összegben (MNB, 2019a). 2019-ben az NHP újabb szakasza indult el *NHP fix* néven, amelynek célja az egészségesebb hitelszerkezet kialakítása és a hosszabb lejáratok felé történő elmozdulás támogatása volt.

A vállalati forrászerzés diverzifikációja előnyös a kockázatok csökkentése, a forrászerzés költségeinek mérséklése, valamint a verseny erősítése érdekében is. Ezért 2019 nyarán a jegybank elindította a *Növekedési Kötvényprogramot*, amelynek köszönhetően a hazai, elsősorban nagyvállalatok a bankhitelek mellett más finanszírozási formákra is támaszkodhatnak. Ez hozzájárul a monetáris politikai transzmisszió hatékonyságának javulásához, mert a vállalatok forrásellátottságát biztosító piacok közötti egészséges verseny a jegybanki kamatdöntések hatékonyabb érvényesülését biztosítja, így az inflációs cél fenntartható elérését több transzmissziós csatorna is hatékonyan tudja támogatni (MNB, 2019b).

1. ábra: A teljes vállalati és a kkv-szektor hitelállományának növekedési üteme

Megjegyzés: Tranzakció-alapú, a kkv-szektor 2015. negyedik negyedév előtt bankrendszeri adatok alapján becsülve.

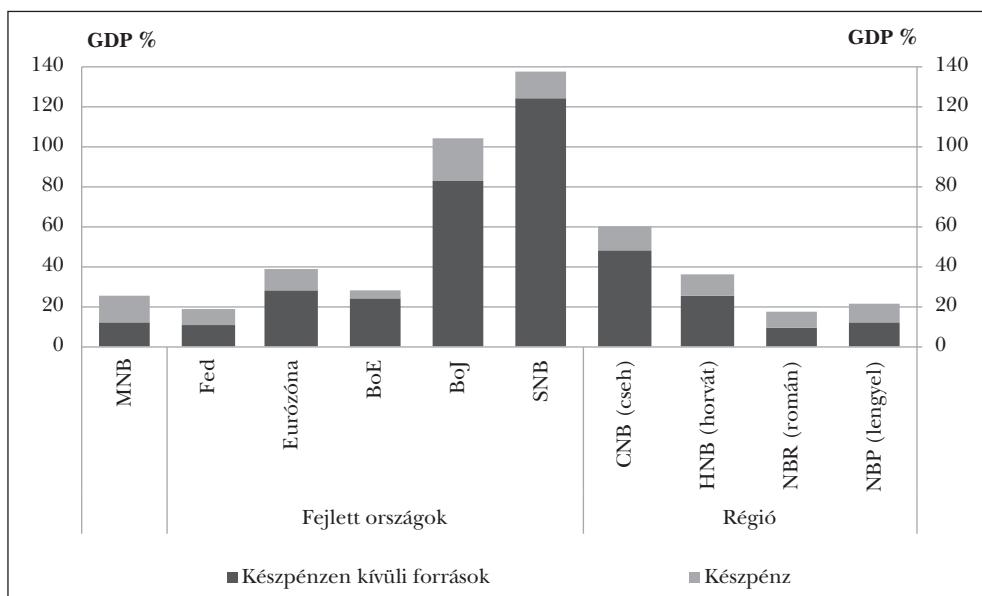
Forrás: MNB

A jegybank úgy alakította eszközeivel a monetáris kondíciókat, hogy azok egyrészt támogassák a beruházásokat, erősítsék a foglalkoztatást, és így a gazdasági növekedést, másrészt egészséges, fenntartható egyensúlyt biztosítsanak a fogyasztás és a megtakarítás között. A beruházók számára a Növekedési Hitelprogram és a Növekedési Kötvényprogram biztosít olcsó forrásokat, amelyek hozzájárulnak az egészséges szerkezetű hitelbővüléshez.

A magyar út innovációja az volt, hogy a hazai monetáris politika úgy tudta érdemben lazítani a monetáris kondíciókat, célzott lépésekkel élénkíteni a hitelezést és mérsékelni a gazdaság sérülékenységet, hogy közben szűkült a jegybankmérleg. A globális trendekkel szemben az MNB 2013 óta az általános növelés helyett a mérleg szerkezetének hatékony átalakítására fókuszált (2. ábra), így továbbra is jelentős mozgástér áll rendelkezésre a kihívások leküzdésére (Csortos – Nagy-Kékesi, 2020).

Az elmúlt hét év jegybanki fordulatai, amelyek segítették fenntartható felzárkózási pályára állítani a magyar gazdaságot, egyúttal erőssé is tették a gazdaság immunrendszerét. Ennek köszönhető, hogy Magyarország az elmúlt száz évben soha nem tapasztalt gazdasági felkészültség mellett nézhetett szembe a koronavírus-járvány okozta válsággal az elmúlt hónapokban. A következő hét év várhatóan nehezebb, bizonytalanabb lesz, erősebb

2. ábra: A jegybankmérlegek forrásoldalának nemzetközi összehasonlítása

Forrás: Jegybanki honlapok, MNB

kockázatokkal, nagyobb kihívásokkal, ugyanakkor a lehetőségek is nagyra nőnek: aki nyer, az nyert nyerhet versenytársaihoz képest (Matolcsy, 2020b).

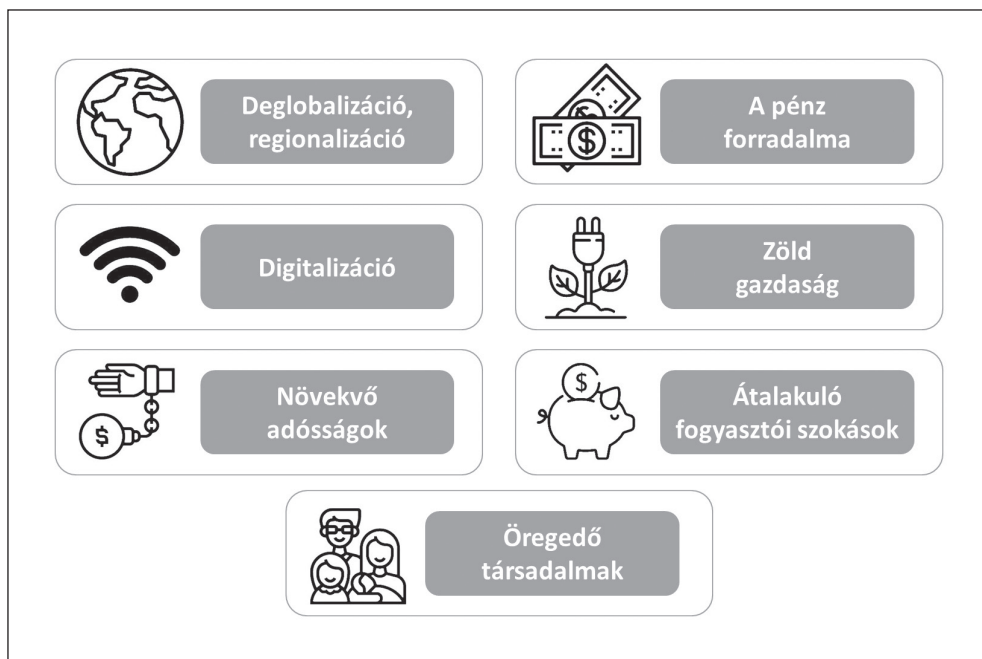
A 21. SZÁZADOT MEGHATÁROZÓ MEGATRENDEK – LEHETŐSÉGEK A KANYARBAN ELŐZÉSHEZ

A 21. század a világgazdaság és a geopolitika tektonikus lemezeinek erőteljes mozgását hozza magával, így ha jó stratégiával és ütemezéssel egy magasba törő lemezre lépünk, akkor a 21. század nyertesévé válhatunk. A versengés és az együttműködés egyensúlyából egy új világrend jön létre, amelyben új normák lesznek érvényesek. Ennek az új normákon alapuló világrendnek a létrejöttét a globális koronavírus-válság társadalmi, gazdasági, gondolkodásbeli, vagyis rendszerszintű hatásai felgyorsítják. Nekünk pedig az új világban is meg kell teremtenünk az egyensúlyt és a növekedést. A 21. században kirajzolódó hét főbb megatrend azonosítható a jelenlegi helyzetértékelés alapján (3. ábra).

1. Deglobalizáció, regionalizáció

A szuperglobalizációt, vagyis a nemzeti keretek eltűnésével járó gazdasági értékteremtés korát felváltja a deglobalizáció, a lokális és regionális termelés, valamint a szolgáltatásnyújtás időszaka. A termelés költségeinek csökkentésére és a fogyasztói igények tömeges kiszolgálására a nagyvállalatok hosszú, határokon átnyúló globális értékláncokat hoztak létre, hogy

3. ábra: A 21. századot meghatározó hét főbb megatrend

Forrás: MNB

minél nagyobb profittal teremthessenek értéket. A globális termelés-szervezésben a termelő- és szolgáltatótevékenységek a nemzetközi kiszervezésre és az alacsony készletezésre épülnek, ami azonban számottevő kockázattal jár. Ezért a multinacionális vállalatok a globális értékláncokat a gazdasági újjáépítés során lerövidíthetik, regionálisabbá tehetik, beszállítói bázisukat többközpontúvá változtathatják, és növelhetik biztonsági készleteiket, válaszul a most fennálló problémákra. Magyarország a világ-gazdaságban elfoglalt helyét a távoli országokból Európába visszatelepített vállalati tevékenységek megszerzésével és a regionális együttműködésekben történő részvételének további erősítésével javíthatja.

Azt láttuk, hogy a koronavírus-járványra a nemzetállamok hatékonyabban tudtak reagálni, mint a nemzetközi közösség és a multilaterális szervezetek. A nemzetállamok mellett a regionális együttműködések is erősödnek. Ennek már látjuk is néhány eredményét szűkebb régióinkban a visegrádi négyek megerősödő együttműködése, a Három Tenger Kezdeményezés sikerei, vagy a kialakulóban lévő Kárpát-medencei Gazdasági Tér formájában. Tágabb eurázsiai régióinkban pedig az Övezet és Út Kezdeményezés támogathatja a régiós országok közös építkezését. Mindez olyan időkben történik, amikor a nemzetközi kereskedelmi konfliktusok, az eurózóna belső feszültségei az északi és déli tagállamok közötti törésvonalak mentén egyre inkább kiéleződnek, a kelet-közép-európai régió azonban a stabilitás és prosperitás térsége marad.

2. Digitalizáció

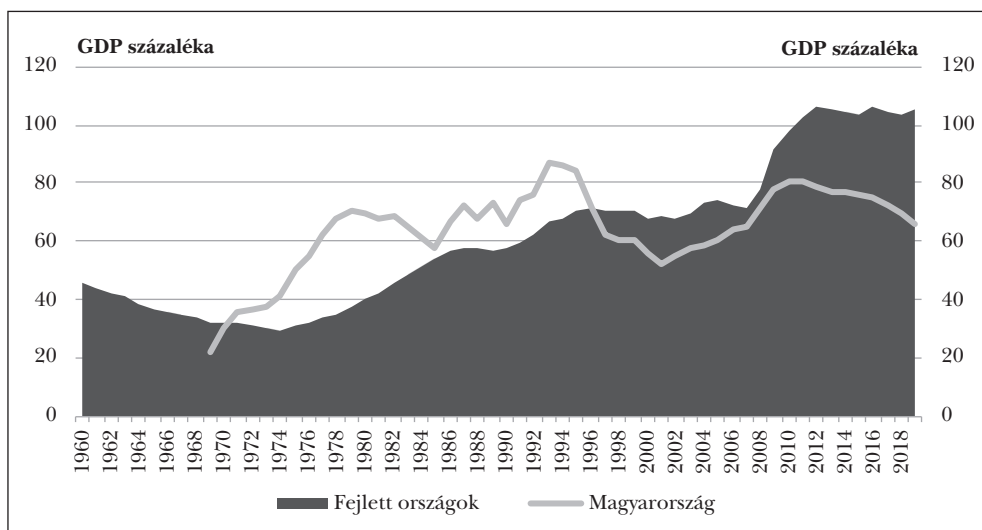
A digitalizáció átformálja a mindennapjainkat és a munkánkat is. A jövő nemcsak lokális és regionális, hanem digitális is lesz. Az információgazdaság rohamos fejlődésnek indult a koronavírus hatására, ami nemcsak napjaink negyedik ipari forradalmának vívmányait – a kiberfizikai rendszereket, a dolgok internetét, az okosgyárat, az óriási adatbázisokat – segítheti a gazdaság és társadalom egészében elterjeszteni, hanem hozzájárulhat a mesterséges intelligenciára épülő, a társadalmi berendezkedést is alapjaiban megváltoztató ötödik ipari forradalom kibontakozásához. A szűken értelmezett digitális gazdasági tevékenységek 2018-ban a magyar GDP 7 százalékát tették ki, ami uniós összevetésben az élmezőnyben van, de a következő években tovább nőhet. Ez a folyamat, miközben alacsony összetettségű munkahelyek megszűnéséhez vezet, számos új, összetettebb munkahelyet hoz létre, a korábbi ipari, technológiai forradalmakhoz hasonlóan. Erre jó példa az élőmunka visszaszorulása a mezőgazdaságban, hiszen ma már nem kézzel aratunk és cséplünk, vagy az, hogy nincs szükség telefonközpontos koordinátorokra sem, viszont olyan új foglalkozások jelennek meg, mint a programozó vagy az adatszaki. Nem a megszűnő munkahelyeket, hanem a munkavállalókat kell megvédeni, ezért készség- és gyakorlatorientált szak- és továbbképzéssel szükséges biztosítani az új világban történő rugalmas helytállásukat, miközben a felsőfokú végzettségűek számának emelése is kulcs a sikerhez. A tömeges digitalizáció következménye az, hogy a 21. században a nyersanyag helyett az adat válik az új központi erőforrássá, amelynek védelme nemzeti fejlesztési kibervédelmi rendszereket és az informatikai tudástőke bővülését igényli.

3. Növekvő adósságok

A tömeges digitalizációhoz számottevő beruházásra lesz szükség, ami jelentős mennyiségű új tőke bevonását igényli. A fejlett országok átlagos bruttó államadóssága azonban már ma is meghaladja a GDP-jük 100 százalékát (IMF, 2020) (4. ábra). E nemzetközi trenddel szemben Magyarország bruttó államadósság-rátája – a 2010 utáni sikeres válságkezelésnek és növekedésösztönző reformoknak köszönhetően – 2012-től minden évben csökkent, és 2019-re a GDP 66,3 százalékára mérséklődött. Az adósság mértéke mellett annak szerkezete is lényeges. Gazdaságpolitikai és nemzetstratégiai szempontból egyaránt fontos, hogy az államadósság hazai kézben és hazai devizában legyen, mivel ez csökkenti egy ország külső pénzügyi sérülékenységet. A magyar adósságstratégia eredményességét mutatja, hogy 2011 és 2019 között a magyar államadósság külföldi tulajdonhányada 66-ról 34 százalékra, devizaaránya pedig mintegy 50-ről 17 százalékra apadt. A sikerekhez az MNB Önfelújítási Programja is számottevően hozzájárult. A fenntartható adósságszerkezet elérését a Magyar Állampapír Plusz 2019-es piaci bevezetése is támogatta, ami a háztartások által tartott állampapírok arányának további növekedéséhez vezetett.

Versenyképes adórendszer és kellően diverzifikált finanszírozási rendszer eredményezhet tartósan magas beruházási aktivitást és fenntartható felzárkózást. A fenntartható adósságmenedzsment mellett a gazdaság dinamikus bővüléséhez növekedésbarát adórendszerre is szükség van, amelynek kialakítása érdekében Magyarország jelentős lépéseket tett az

4. ábra: GDP-arányos bruttó államadósság a fejlett országokban és Magyarországon

Megjegyzés: A fejlett országok átlaga Ausztrália, Ausztria, Belgium, Dánia, az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Hongkong, Írország, Japán, Kanada, Korea, Németország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szingapúr, Tajvan és Új-Zéland államadósság-adatain alapul.

Forrás: IMF, 2018; 2020, Eurostat, MNB

elmúlt tíz évben. A foglalkoztatás- és beruházásösztönző adórendszer filozófiája, hogy az adócentralizáció súlypontja a munkát és tőkét terhelő adókról a fogyasztási adók felé tolódjon, vagyis nem a keletkezésekor, hanem elköltésekor adóztatja a jövedelmet (Matolcsy–Palotai, 2018). E versenyképes adórendszer fejlődésének következő állomása lehet a határokon átnyúló digitális szolgáltatások nemzeti adóztatása, és a zöld adók aktívabb alkalmazása környezetszennyező tevékenységek esetében. A modern adórendszer fejlesztése mellett olyan új pénzügyi rendszerre lesz szükség Magyarországon, amelyben a domináns banki finanszírozás mellett a részvény-, a jelzáloglevél- és kötvényalapú pénzügyi forrásbevonás is megerősödik. Ennek érdekében vette a jegybank hazai kézbe a stratégiai jelentőségű tőzsdét, és indította el a vállalati kötvénykibocsátást serkentő Növekedési Kötvényprogramot. A vállalatok tőzsdére lépése és részvétele a kötvényprogramban elősegítheti a méretbeli szintlépésüket, amely a termelékenységük növekedéséhez és a hazai tulajdonú vállalati bajnokok megjelenéséhez is hozzájárulhat.

4. A pénz forradalma

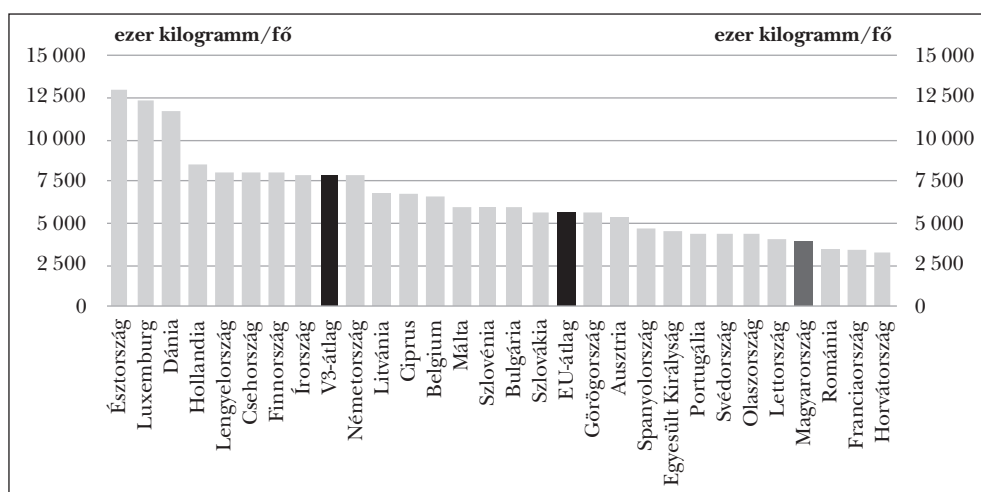
A 21. század az eddigi pénzügyi innovációk felgyorsulását hozza, aminek következtében a jegybankok tovább erősödnek. A pénzügyi digitalizáció az elektronikus fizetések arányának növekedésében, az azonnali átutalási rendszerek bevezetésében és a digitális jegybankpénz megvalósulásában jelenik meg (ld. lentebb). A pénzügyi forradalom kö-

vetkeztében a pénzhez való hozzáférés általánosan gyors, olcsó és biztonságos lesz. A pénzügyi versenyképességet választó országokra jellemzővé válik, hogy segély vagy alapjövedelem helyett alapvető hitelkeret áll majd állampolgárai rendelkezésére, amit a várható életpálya-jövedelem alapján kalkulálnak. Az ilyen országokban nem halat (segély, alapjövedelem), hanem hálót (alaphitelkeret) biztosítanak mindenkinek (Matolcsy, 2020c). Magyarország az uniós tagállamok között élen jár a pénzügyi innovációk gyakorlati kivitelezésében.

5. Zöld gazdaság

A természeti környezet megőrzéséhez zöld adók kivetése és a pénzügyi termékek zöldítése nyújthat segítséget. „A Földet nem apáinktól örököltük, hanem unokáinktól kaptuk kölcsön”, állította David Brower, híres környezetvédelmi aktivista. Jelenleg azonban több mint másfélszer annyi erőforrást használ a Föld lakossága, mint amit bolygónk még képes megújulóképpessége segítségével biztosítani. Bármit állítsanak mások, Magyarországnak e területen sincs oka szégyenkezni. Hazánkban a negyedik legalacsonyabb az egy főre jutó szén-dioxid-kibocsátás az EU-ban (5. ábra). A zöldebb gazdasághoz, ahhoz, hogy az érintettek a környezetszennyezés költségeit megfizessék, jogi és pénzügyi szabályozóeszközök bevezetésére van szükség. Az egyik hatékony pénzügyi szabályozóeszköz a zöld adók alkalmazása a környezetileg káros tevékenységekre. A pénzügyi rendszer zöld befektetési portfóliók kialakításán keresztül támogathatja a jövő generációk számára is biztosítandó természeti erőforrásokat és környezeti szolgáltatásokat. A magyar jegybank is kiemelten kezeli a zöld jövő kérdését, hiszen intézményünk egy három pillérre épülő, átfogó Zöld Programmal rendelkezik, és az elsők között hozott létre elkülönített zöldkötvény-portfóliót a devizatartalékában.

5. ábra: Egy főre jutó szén-dioxid-kibocsátás az Európai Unió tagállamaiban (2018)

Forrás: Eurostat

6. Átalakuló fogyasztói szokások

A nemzetgazdasági versenyképességet meg fogja határozni, hogy az egyes országok időben reagálni tudnak-e a megváltozott fogyasztási szokásokra, a szolgáltatások térnyerésének gyorsulására és a lakosság megtakarítási mintáztatának átalakulására. A gazdaság fő termelési szektorai GDP-n belüli súlyának átrendeződése jól dokumentált jelenség a gazdaságok fejlődési pályáján, ahol a szolgáltatási szektor súlya folyamatos növekedést mutat. Az OECD-országokban a szolgáltatások átlagos súlya a bruttó nemzeti össztermékben 70 százalék, Magyarországon ez az arány 55 százalék. Ezért várhatóan a következő évtizedekben a fokozódó digitális átalakulással, a szolgáltatások globalizálódásával és a fogyasztói szokások megváltozásával növekszik az arányuk a gazdasági értékteremtésben (MNB, 2017b). A szolgáltatási szektoron belül ugyanakkor átalakulás várható: csökkenhet a tradicionális tevékenységek (például szállítás, rendezvényszervezés) súlya, és növekedhet a modern, elektronikus szolgáltatások (például e-kereskedelem, digitális szórakozás) részaránya. A szolgáltatások térnyerése lehetőséget jelent a magyar kkv-k számára is, hogy a szolgáltatásexporton keresztül új bekapcsolódási pontokat találjanak a nemzetközi kereskedelembe. A szolgáltatások térnyerése azonban a közgazdászszakma számára is kihívást jelent. A szolgáltatások hozzáadott értékének és inflációjának mérése – szemben az ipari értékteremtés bevett számszerűsítésével – jelenleg is komoly szakmai feladat, a szektor komplexitásának emelkedésével pedig ez a feladat várhatóan még nehezebbé válhat. A kihívás megoldásában sokat segíthet az infláció mérésének megreformálása, valamint a „big data” alapú technológiák és a mesterséges intelligencia felhasználása a statisztikai munkák során (Matolcsy et al., 2019). A fogyasztói szokások átalakulása a megtakarítások terén is meg fog jelenni. Míg az ún. boomer (1945 és 1965 között születettek) és X (1965 és 1980 között születettek) generációk esetén a megtakarítás kezdete az egyének 30-as életéveinek elejére volt tehető, addig a milleniumi (1980 és 1995 között születettek) generáció már 24 évesen megkezdte jövedelme egy részének félretételét. E jelenségre az okosan cselekvő államok hamar reagálnak.

7. Öregedő társadalmak

Az európai népességszám csökkenése és elöregedése jól célzott családbarát politikával megfordítható. Az ENSZ előrejelzései alapján 2050-re a 10 milliárd főt is megközelítheti a Föld lakosainak száma, de földrészenként eltérő tendenciák várhatóak (United Nations, 2019). Míg az Afrikában élők aránya 16 százalékról 26 százalékra nő, az Európában élők 10 százalékról 7 százalékra csökken 2015 és 2050 között. A fejlett világ gazdaságainak egyik legnagyobb kihívása a társadalom elöregedése lehet a következő néhány évtizedben, amit a várható élettartam növekedése és a termékenységi ráta csökkenése okoz. Az országok népességszámának megtartásához szükséges 2,1-es teljes termékenységi rátát 2018-ban egyetlen uniós tagállam sem érte el. Az időskori függőségi ráta – vagyis a 65 évnél idősebbek létszámának viszonyulása a munkaképes korúakéhoz – a világon és Európában is megduplázódhat 2015 és 2050 között. Ennek eredményeként 2050-re a jelenlegi mintegy 4 helyett csak 2 munkaképes korú felnőttnek kell biztosítani 1 idős személy ellátását

a kontinensünkön. A kedvezőtlen demográfiai körülmények és változások erőteljes gazdasági következményekkel járhatnak a fejlett és fejletlen régiókban egyaránt: átalakíthatják a munkaerőpiacot, és komoly kihívások elé állíthatják a nyugdíj- és egészségügyi ellátórendszereket (Kreiszné Hudák–Rippel, 2019). Ezért üdvözlendő, hogy 2010-től olyan családpolitikát kezdett folytatni a magyar kormány, amelynek első gyümölcsei hazánkban már láthatóak. 1,2-ről 1,5-re nőtt a termékenységi ráta 2010 és 2019 között, és megduplázódott a házasságkötések száma. A teljes demográfiai fordulat eléréséhez ennek a családpolitikának a folytatására és a gazdasági lehetőségek függvényében folyamatosan bővülő családbarát intézkedésekre van szükség. A fenntartható felzárkózás emelkedőjén előbb érünk a csúcsra, ha többen húzzuk hazánk szekerét.

A 21. század új normái még zsenék, formálhatóak, így minden országnak – benne Magyarországnak is – hasonló az esélye, hogy a bemutatott megatrendek éllovasává váljon. Minél hamarabb cselekszik egy ország, annál hamarabb szerez versenyelőnyt. A koronavírus következtében felerősödő új megatrendeket, vagyis a jövőbeli versenyképesség kulcs tényezőit ne féljünk a javunkra fordítani, és merjünk előzni kanyarban is a szabályok betartása mellett! Lao-ce gondolataival szólva, „az ezer kilométeres utazás is egyetlen lépéssel indult”. Ezt az egyetlen lépést minden területen érdemes mihamarabb megtenni, hogy hazánk is a 21. század legversenyképesebb országai közé tartozhasson.

A KORONAVÍRUSSEL MEGJELENŐ ÚJ TRENDK – VÁLTOZIK A VILÁG, ÁLLJUNK AZ ÉLÉRE!

Ma még senki sem tudja megmondani, hogy meddig marad velünk a jelenlegi járványt okozó betegség, azonban nem zárható ki, hogy hosszabb távon is befolyásolhatja az életünket. Fontos azonban, hogy nyitottak legyünk ezekre a változásokra, és rugalmasan használjuk ki az általuk teremtett lehetőségeket arra, hogy megvalósítsuk régi terveinket vagy éppen új ötleteinket. Álljunk a folyamatok élére, hogy amikor ismét egyenesbe jön a világ, mi legyünk azok, akiknek a hátát nézi a mezőny. *Melyek azok a területek, amelyeken számottevő változásokra kell felkészülnünk?*

Az én házam, az én váram – átalakul az otthonunk

A bezártság időszaka alatt rá kellett eszmélnünk, hogy otthonunknak a korábbiakhoz képest sokkal több funkciót szükséges szolgálnia. Az otthon a továbbiakban már nemcsak egyszerűen egy hely, ahol lakunk, hanem egy hely, ahol pihenünk, dolgozunk, főzünk, sportolunk, képezzük magunkat, és segítjük a gyermekeink tanulását, kertészkedünk a kertben vagy a teraszon. Ennek megvalósítása még egy családi házban sem egyszerű, míg a kisebb lakások esetében a magyar nép valamennyi kreativitására szükség volt a különböző funkciók harmonikus összehangolására. Ezt a csatát megnyertük, azonban fel kell készülnünk a háború további kihívásaira.

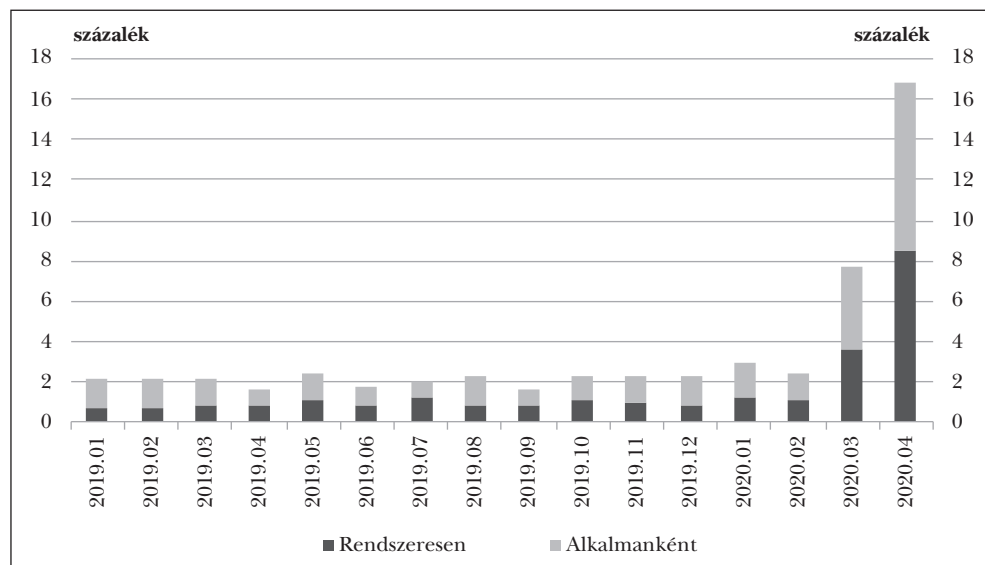
E felkészülésben kiemelkedően lényeges, hogy a gazdaság irányítói megfelelő, hosszú távon is fenntartható lakáspolitikát folytassanak. A lakáspolitiká Magyarországon egyik legnagyobb tartaléka, azonban ennek kiaknázása csak egy világos vízióra épülő stratégia mentén

lehetséges (Matolcsy, 2020d). A kétezres évek elején képesek voltunk évente 30–40 ezer lakást építeni. Miért ne érhetnénk el ezt újra? Ennek támogatására az MNB kezdeményezésére 2019-ben jött létre a Lakás- és Ingatlanpiaci Tanácsadó Testület (LITT), amelynek célja, hogy szakmai fórumot biztosítson az ingatlanpiac releváns szereplőinek. Nagy előrelépés, hogy rozsdáövezetekben épülő új lakások esetében a bérbeadás és az értékesítés 27 százalék helyett 5 százalékos kulccsal adózik majd a jövőben, amely éppen a veszélyhelyzet idején került bejelentésre.

Rugalmasság és verseny – átalakul a munkahelyünk

A járvány elleni sikeres védekezésnek és a gazdasági lendület megtartásának együttes megvalósítása a távmunka ugrásszerű térnyerésével vált megvalósíthatóvá. Az MNB saját felmérései azt mutatták, hogy a magyar kis- és középvállalatok előzetesen nem igazán voltak felkészülve az otthoni munkavégzésre, ám ennek ellenére sikeresen vették az akadályokat. A magyar gazdaság jelentős része át tudta állítani a folyamatait távoli munkavégzésre (6. ábra), ami lehetővé tette a korlátozások okozta gazdasági kiesés minimalizálását. A még nem megszokott foglalkoztatási formák térnyerése elengedhetetlen ahhoz, hogy folytatódjon a magyar gazdaság elmúlt években tapasztalt felzárkózása.

6. ábra: Távmunkában vagy home office-ban dolgozók arányának alakulása Magyarországon

Forrás: KSH Heti Monitor

A feladat az, hogy használjuk ki a most kiépült infrastruktúra biztosította lehetőségeket, és valósítsuk meg a magyar gazdaság digitális átállását. Egy kínai vállalat által 2010–2011-ben végzett kísérlet azt mutatja, hogy a távmunka harmadával növelte a munkavállalók termelékenységét, felére csökkentette a kilépő munkavállalók számát, miközben a vál-

latat éves szinten több ezer dolláros megtakarítást ért el egy munkavállalóra vetítve a vizsgált időszakban (Bloom, 2014). Most minden adott a távmunkából fakadó előnyök tartós kihasználására, ne hagyjuk veszni ezt a lehetőséget. Az atipikus foglalkoztatási formák – mint például a távmunka vagy a részmunkaidős foglalkoztatás – térnyerése jelentős tartalékot rejt magában, amelynek kiaknázása elengedhetetlen a fenntartható felzárkózáshoz szükséges növekedés eléréséhez. Azokban az országokban a legmagasabb a foglalkoztatási ráta, ahol az atipikus munkák aránya magas részt képvisel. Hazánk ezen a téren eddig lemaradásban volt a nyugat-európai országokhoz képest (MNB, 2019c), most azonban e területen is új impulzust kapott. Erre szükség is van, hiszen demográfiai okokból a foglalkoztatottak számának növeléséhez a foglalkoztatási ráta fokozottabb emelése szükséges.

Mit fog ez jelenteni a munkavállalók és a munkaadók számára a mindennapi életben? Megváltozik a munkahelyek kialakítása és légköre egyaránt. A munkahelyeken egyre nagyobb hangsúly kerülhet a helyiségek érintésmentes kialakítására, a rendszeres fertőtlenítésre, illetve a társasági távolságtartás biztosítására. Alacsonyabb lesz a személyes jelenlét az irodákban, a jövőben már nem lesz alapértelmezett, hogy minden munkavállaló minden munkanapon az irodában tartózkodik. Mindez azzal jár majd, hogy rugalmasabb kapcsolat jön majd létre a munkahelyek és a munkavállalók között, amelyek képesek lesznek az egyedi igények jobb figyelembevételére is. A mai fiatalok körében az erre vonatkozó igény már megjelent, ami az elmúlt években jelentős kihívások elé állította a munkáltatókat. Változást jelent majd az is, hogy ezentúl otthonról vagy akár bármilyen más helyről könnyebben elérhető lesz a munka, ami felerősíti a digitális nomád életvitel terjedését. A munkavállalók egyre nagyobb része él majd szabadúszóként, alkalmi megbízásokból („gig economy”), ami a vállalatok számára megkönnyíti a projekt jellegű feladatok megvalósítását, azonban nehezebbé teszi a rendszeres feladatok ellátását igénylő munkakörök betöltését. Bár Budapest is előkelő helyen áll (8.) a digitális nomádok globális rangsorában, számos területen van még tér a fejlődésre, amelyben a nálunk eredményesebbek jó például szolgálhatnak (Nomad List, 2020).

Új utakon – átalakul a minket körülvevő társadalom

A járvány miatti kijárási korlátozások egyik legnagyobb hozadéka, hogy megtörte a hétköznapi rutinját, és lehetőséget teremtett arra, hogy családi körben megálljunk egy kicsit, és átgondoljuk az életünket. Ne féljünk módosítani a korábbi életmódunkon vagy akár a munkahelyünkön, ha úgy érezzük, hogy tudunk mi ennél jobban is teljesíteni. Merjünk belevágni új utak keresésébe, hiszen a járatlan utakon lehet igazán nagy kincseket találni. A gazdaságpolitika feladata ebben az időszakban ezen új utak megnyitása, a lehetőségek kihasználásának megkönnyítése. Védjük meg a sok év munkájával elért eredményeinket, törekedjünk továbbra is a teljes foglalkoztatásra. Gondolkozzunk azon, hogyan tudunk legalább ugyanannyi, ám termelékenyebb, nagyobb értéket termelő munkahelyet létrehozni.

Válsághelyzetben derül ki igazán, hogy kik azok, akikre igazán számítani lehet. Szerencsére a magyar családok ezen a téren is jól vizsgáztak, hiszen sikeresen megvalósult például

az oktatási rendszer digitális tanrendre vagy az állami egészségügyi rendszer járványveszélyre történő átállítása, illetve az idős családtagok sem maradtak segítség nélkül. Ez utóbbi kiemelkedően fontos, ugyanis a nemzetközi kutatások azt mutatják, hogy a szociális kapcsolatok hatása az életkilátásokra nagyobb, mint például a dohányzás vagy akár az elhízás (Holt-Lundstad et al., 2010). Márpedig az idősek társadalmi kapcsolatai – veszélyeztetettségük okán – jelentősen csökkentek az elmúlt pár hónapban. A feladat tehát adott: figyeljünk oda az idős családtagjainkra és a környezetünkben élő idősekre, beszélgezzünk velük, segítsünk nekik alkalmazkodni az új helyzethez. A digitális világba történő bevonásukra most nyílik igazán lehetőség: lássuk el őket digitális eszközökkel, és tanítsuk is meg őket használni. A kormány nagyon helyesen felismerte, hogy a jelenlegi helyzetben nemcsak a munkájukat elvesztők, hanem az idősek is segítségre szorulnak, ezért üdvözlendő a 13. havi nyugdíj fokozatos visszavezetése, illetve az üzenet: „Egyetlen magyar sincs egyedül.”

Digitalizáció, digitalizáció, digitalizáció – átalakul az egészségügyi és az oktatási rendszer

A magyar gazdaságpolitika egyik legnagyobb, korszakos kihívása előtt áll: a sikeres felzárkózás megvalósítása érdekében végre kell hajtanunk azt a versenyképességi fordulatot, amely segítségével ki tudunk törni a közepes fejlettség csapdájából. Erre a járványválság most kiváló alkalmat nyújtott. A gazdaságtörténeti tapasztalatok azt mutatják, hogy a gyorsan fejlődő gazdaságok kifulladásra, még mielőtt el tudnák érni a fejlett gazdaságok szintjét. Ebből a csapdából az elmúlt száz évben csupán alig tucatnyi ország (például Dél-Korea, Szingapúr és Finnország) tudott kitörni (MNB, 2019c). Ahhoz, hogy ezekhez a nemzetekhez csatlakozhasson hazánk, tovább kell fejlesztenünk a gazdasági modellünket, és mielőbb át kell térnünk a döntően tudás- és innovációvezérelt gazdasági modellre.

A mostani járványhelyzet megmutatta, hogy az egészséges és megfelelően képzett munkaerő biztosításának is kulcskérdése a digitalizáció. Mind az oktatási, mind pedig az egészségügyi rendszer egyik napról a másikra állt át digitális működésre világszerte. A kérdés már csak az, hogy Magyarországnak sikerül-e kihasználnia az ebben rejlő lehetőségeket, és a mostani tapasztalatok alapján egy sikeresebb és hatékonyabb működésre állítania ezeket a rendszereket.

Lehetőség van az egészségügyi reformok felgyorsítására. Át kell gondolnunk az egészségügyi rendszer felépítését, hogy tényleg szükség van-e ilyen hosszú kórházi kezelésekre, vagy el tudunk indulni a hatékonyabb és alacsonyabb kockázatú egynapos ellátások felé. Ki kell alakítanunk a telemedicina infrastrukturális hátterét, hogy lehetővé tegyünk az orvos-beteg találkozók online megvalósítását. Újra kell gondolni továbbá az állami és a magán-ellátórendszer viszonyát is. Az MNB e kérdés rendezését az Önkéntes Jóléti Alapok létrehozásával látja megoldhatónak, amelyet részletesen bemutattunk a 2019-es Versenyképességi programunkban (MNB, 2019c).

A digitális oktatás hosszú távú sikerességének kulcskérdése, hogy a modern kor kihívásainak csak a folyamatos önfejlesztéssel lehet megfelelni. A digitális tanrendben megváltozik a számonkérés módja, ezért a klasszikus módszerek (feleltetés, dolgozatírás) fejlesztése szükséges. Vegyük észre azonban, hogy ez lehetőséget teremt arra, hogy átalakítsuk

oktatási rendszerünk szemléletét, és a mindennapi életben alkalmazható tudással lássuk el az ifjúságot. A nemzetközi oktatási felmérések (TIMSS, PIRLS, PISA) eredményei azt mutatják, hogy a magyar diákok kellőképpen elsajátítják az előírt tananyagot, azonban a tanultakat nem tudják megfelelő módon alkalmazni a valós életből vett példák esetében (MNB, 2019c). A magyarságot összekötő, az identitásunkat erősítő ismeretanyag elsajátítására természetesen továbbra is szükség van, azonban emellett a korábbinál nagyobb figyelmet kellene fordítani arra, hogy a diákok képesek legyenek az összefüggések felismerésére és a számukra szükséges információk megtalálására. Ezek a készségek ugyanis azok, amelyek sikeressé teszik majd őket a jövő munkaerőpiacán. A tanulási folyamat ma már sem időben, sem pedig térben nem áll meg az iskola kapujában. A folyamatos önfejlesztést, az élethosszig tartó tanulást jelentősen megkönnyíti a digitalizáció, hiszen ma már akár otthonról, a saját kanapénkról is el tudunk végezni kurzusokat a világ legkiválóbb egyetemein. Ez egyben azt is jelenti, hogy fokozódik a globális verseny a felnőttek képzésében, amelyben a hazai felsőoktatási rendszer csak akkor tud sikeres lenni, ha a most elkezdett átalakítások végbemennek.

A digitalizáció felgyorsítása, illetve az abba való beruházás még fontosabbá válhat ebben a helyzetben. A szükséges beruházások felgyorsítását célzott támogatásokkal és kedvezményes hitelekkel, illetve hitelgaranciával tudja leginkább elősegíteni a gazdaságpolitika. A kormányzati szerepvállalás növekedése ugyanakkor nem állhat meg a fenti két területnél. Tovább kell növelni az állam hatékonyságát a közszolgáltatások digitalizációjával, illetve segíteni kell a vállalatoknak, hogy azok sikeresen válaszoljanak a járvány miatt átalakuló gazdasági szerkezet jelentette kihívásokra. A kereskedelem és a szolgáltatások egyre nagyobb része fog a jövőben a virtuális térbe költözni, amelyhez más tudás és készségek szükségesek. A járvány most belökött mindenkit a mély vízbe, ám a cél az, hogy a magyar vállalkozások olyan sikereket érjenek el a technológiai váltás terén is, mint a magyar úszók az olimpiákon.

MILYEN LEHETŐSÉGEK VANNAK A PÉNZRENDSZER FEJLŐDÉSÉBEN?

Már a korábbi válságokban is megmutatkozott, de most vált igazán nyilvánvalóvá, hogy az államoknak újra kell tárgyalniuk a pénzteremtés feltételeit a pénzügyi rendszer szereplőivel (Matolcsy, 2020c). Ennek a folyamatnak két valószínű kimenete lehet: az egyik az úgynevezett *japán út*, amely az adósságok monetizálását vonja maga után, a másik pedig egy új út, amely a *digitális pénzt és a célzott jegybanki pénzteremtést* foglalja magában. Ugyanakkor elképzelhető egy harmadik út is, amely a kettő ötvözeteként valósulhat meg, egyfajta *hibrid megoldást* eredményezve.

Az adósságok folyamatos monetizálása – A japán út

A japán út az adósságok folyamatos monetizálását jelenti, tehát az állam- és magánadósságok jegybanki mérlegbe történő átvételét, illetve a gazdaságban lévő pénzmennyiség nagymértékű növelését. Japánban az 1990-es évek elején kidurrant részvénypiaci és ingatlanbuborék következtében a gazdaság több negyedéven keresztül zsugorodott, illetve deflációs kör-

nyezet alakult ki. Erre válaszul számos próbálkozás született a gazdaság fellendítésére, köztük fiskális élénkítés, a bankok feltőkésítése, az irányadó ráta 0 százalékra történő csökkentése, ugyanakkor a lépések hatástalannak bizonyultak. Ezt tovább fokozta a 2001-es dotkomválság, amelynek következtében a jegybank elkezdett államkötvényeket és kincstárjegyeket vásárolni, monetizálva az államadósságot, és növelve ezzel a mérlegfőösszegét, illetve a gazdaságban lévő pénz mennyiségét. Ez a technika a 2008–2009-es gazdasági világválságot követően még látványosabb formát öltött, és 2013 után meghatározóvá vált. A japán út tehát azt jelenti, hogy a jegybankok számára maradnak azok a keretek, amelyeket már kialakítottak, ugyanakkor az extenzívebb eszközhasználat válik jellemzővé. Ennek az útnak a követésével a jegybankok tovább folytatják jelenlegi gyakorlatait, és agresszíven, nagymértékben használják a meglévő eszközeiket.

A japán gyakorlatnak ugyanakkor jelentős korlátai lehetnek a jövőben, így a meglévő eszközöket érdemesebb céltartan használni. Az adósságok monetizálása a pénzpiaci egyensúlytalanságok és a bankrendszer likviditási problémáinak kezelésében ugyan sikeresnek bizonyult, de a reálgazdasági hatás mértéke már vitatott. Így a folyamatos agresszív és nagymértékű eszközhasználat nem feltétlenül kifizetődő, ha figyelembe vesszük a programok költségeit. Ezért ezekre az eszközökre érdemesebb inkább egyfajta védőhálóként gondolni, amely szükség esetén rendelkezésre áll.

Az új út – A digitális pénz és a célzott jegybanki pénzteremtés

A 21. században, ahogy az élet minden területe, úgy a pénzügyi rendszer is jelentős átalakuláson ment keresztül. A digitalizáció elterjedésével a pénzügyi innovációk is felgyorsultak, amelyek az elmúlt években az újabbnál újabb módszerek megjelenésével csak tovább fokozódtak.

A már meglévő technológiai megoldások fejlődése mellett a *koronavírus-járvány terjedésével a korábbinál is jobban előtérbe került a készpénzmentesítés, amivel újból megjelenhet annak az igénye, hogy a háztartások és a nem pénzügyi szereplők elektronikusan is hozzáférjenek a jegybankpénzhez.* Mindez előrevetíti azt, hogy az államok újratárgyalják a pénzteremtés alapjait és feltételeit, amelynek keretében a jegybankok közvetlenebb kapcsolatba kerülhetnek a reálgazdasággal. Jelenleg a készpénz jelenti az egyetlen kockázatmentes pénztartási lehetőséget, amely a gazdasági szereplők számára hozzáférhető. A készpénz kiszorulása esetén a lakossági és vállalati szereplőknek nem maradna semmilyen lehetősége, hogy kockázatmentes jegybankpénzt tartsanak. Innovatív jegybanki megoldások nélkül a pénzteremtés és a monetáris transzmisszió szélsőséges esetben kikerülhet a jegybankok ellenőrzése alól.

A pénzügyi evolúció részeként a digitális pénz és célzott jegybanki pénzteremtés korszaka jöhet el. Ebben a forradalomban a digitális jegybankpénz veheti át a készpénz szerepét. A digitális jegybankpénz egy olyan, jegybank által kibocsátott törvényes fizetőeszköz, amely elektronikus, széles kör számára hozzáférhető (fogyasztók és nem pénzügyi vállalatok), továbbá folyamatosan, az év minden napján, a nap minden órájában elérhető (Meaning et al., 2017). Emellett, a jegybank eldöntheti, hogy lehetővé teszi-e az anonimitás teljesülését, így ez a szempont nagymértékben a jegybank hozzáállásától függ.

A jelenlegi pénzügyi rendszerhez képest a digitális jegybankpénz koncepciója során a jegybank a nem pénzügyi vállalatok és a háztartások számára is számlavezetési szolgáltatást nyújtana. Ezen új típusú pénzek alapjaiban írhatják át a pénzügyi rendszerek működését és a pénzteremtés folyamatát. Ebből fakadóan számos jegybank kutatja a digitális jegybankpénz témakörét. A koronavírus-járvány még inkább előtérbe hozta a koncepció vizsgálatát, és azon országok is nyitottá váltak a téma iránt, amelyek korábban elzárkóztak a kérdéstől. Ugyanakkor a digitális jegybankpénz kapcsán számos nyitott kérdés van még, és a széles körű elterjedése egyelőre várat magára.

A jegybanki innovációk, köztük a digitális jegybankpénz segítségével a jegybankok közvetlenebb kapcsolatba kerülnek majd a reálgazdasági szereplőkkel. Ez azt is jelenti, hogy a jegybankok könnyebben befolyásolhatják a gazdasági szereplők megtakarítási és beruházási döntéseit, közvetlenül irányítva ezzel a gazdaságban forgó pénz mennyiségét. Mindez krízis esetén kiemelt jelentőséggel bír, hiszen ekkor a bankok bevonása nélkül, közvetlenül lehet pénzügyi segítséget eljuttatni akár a teljes lakosságnak. Az új digitális megoldásoknak köszönhetően javul a monetáris transzmisszió hatékonysága. Szintén lényeges szempont, hogy a digitális jegybankpénzek bevezetésével mérsékelhetőek a készpénzhasználatból eredő higiéniai kockázatok. A megváltozott szabályozás és pénzteremtési feltételekből adódóan az államok még erősebben jelen lesznek a magánpénzügyi rendszerben.

Hibrid pénzügyi rendszer is kialakulhat

A pénzteremtés új egyensúlya kapcsán kialakulhat egy harmadik típusú rendszer is, amely a jelenlegi keretekben átalakuló japán út és a digitális jegybankpénzzel jellemezhető teljesen új pénzügyi rendszer ötvözeteként valósulhat meg. Ez a típusú rezsim megfeleltethető egy másfél szintű bankrendszernek is, ahol a kereskedelmi bankok továbbra is jelentős szerepet tölthetnek be, azonban egyfajta kiegészítőként a jegybankok is közvetlenül finanszírozhatják a gazdasági szereplők kiadásait. Ezen rendszer implementálása több kíváncsisággal is járhat, amelyek főként rugalmasságának köszönhetőek. Egyfelől megragadja és kihasználja a japán út által kínált széles és extenzív eszköztárat, másrészt a digitális jegybanki pénzek megteremtésével javulhat a monetáris transzmisszió hatékonysága. A monetáris politika ezáltal még célzottabban, még hatékonyabban tud hatni azokban a gazdasági szegmensekben, ahol a beavatkozás szükségessége felmerül.

A MAGYAR NEMZETI BANK VÁLSÁGKEZELÉSI STRATÉGIÁJA

Új világ, új normák várnak ránk

Magyarország egy gazdaságtörténeti összevetésben is rendkívül sikeres évtized után, 2020 elején egy váratlan, globális méretű egészségügyi veszélyhelyzettel szembesült. A koronavírus-járvány és a nyomában kialakuló gazdasági válság mind a társadalmak, mind a gazdaságok valamennyi szereplője számára rendkívüli kihívásokat okoztak és okoznak napjainkban is. Azokban az országokban kezelték és kezelik hatékonyan

a válságot, ahol gyors az államok döntéshozatala, erős a közbizalom, sikeres a gazdaság, és megfelelően működnek a közszolgáltatások (Matolcsy, 2020e). Az elmúlt száz évben első alkalommal fordult elő, hogy a magyar gazdaság erős fundamentumokkal és a hazai gazdaságpolitika megfelelő mozgástérrel vághatott neki egy válság kezelésének. Sikeres egészségügyi védekezéssel és a gazdaságpolitika összehangolt válaszlépéseivel a magyar gazdaság felzárkózó státusza a járvány ellenére is megőrizhető.

A rövid távú következmények kezelése mellett folyamatosan hosszabb távra is kell tekinteni. A következő évtized megnyerésére azok az országok lesznek képesek, akik a koronavírus-járvány utáni új világ új normáihoz is gyorsan alkalmazkodnak. Még jobban felértékelődik a védelmet nyújtó állam szerepe – az állami intézmények lesznek a kulcsszereplők –, a gyors döntéshozatal, valamint a hatékony együttműködés a gazdaságpolitikák, illetve a gazdasági szereplők között (Matolcsy, 2020b). A járvány a 21. század egy sor már meglévő megatrendjét is felgyorsítja, illetve újak is szülehetnek. Ebben a nemzetközi versenyben meg kell találnunk Magyarországot helyét, és azonosítanunk kell, milyen tényezők jelenthetnek versenyelőnyt számunkra. Tovább kell erősítenünk a mai magyar gazdaság kiemelkedő pontjait, és a továbbiakban is az elmúlt évtizedben már látott bátor, innovatív gazdaságpolitikára lesz szükség, amelynek első tesztjét a jelenlegi válság sikeres kezelése jelenti.

Tovább kell erősíteni a versenyképességi tényezőket

A jövőben a magyar növekedési modell továbbfejlesztésére van szükség: erősségeink, eddig elért eredményeink megőrzésére és a tartalékok leleményes kiaknázására, hogy az új megatrendek győztesei legyünk. A versenyképességi tényezők erősítésével Magyarország egy nagyon vonzó gazdasággá válhat a tőke, a technológia, a kereskedelem és a pénzügyek szempontjából.

Az elmúlt évek kimagasló gazdasági növekedése, a jó egyensúlyi mutatók – 3 százalékalatti államháztartási hiány, nettó külső finanszírozási képesség –, külső adósságunk csökkentése, a pénzügyi rendszer stabilitása és a teljes foglalkoztatás megközelítése együttesen jó alapot teremt a gazdaság sikeres újraindításához. Ügyelnünk kell, hogy célzott gazdaságvédelmi intézkedésekkel megőrizzük az elmúlt évek sikeres növekedési képletét. Vagyis *fenn kell tartanunk a dinamikus beruházásokat, a bővülő fogyasztást – amit a bérek emelkedése, a családi juttatások és a hatékony adórendszer tartanak fenn –, és a fejlett technológiára, a magas tőkeintenzitásra, valamint a két számjegyű hitelbővülésre épülő 2–3 százalékos növekedési többletet az Európai Unió átlagához képest* (Matolcsy, 2020a). Egyszerre kell egyensúly és növekedés a fenntartható felzárkózáshoz.

A jelenlegi helyzetben és a közeljövőben minden beruházást igyekeznünk kell gyorsítani, elsősorban az állami szektorban, de állami ösztönzéssel mindenhol. A munkahelyeket a dinamikus beruházások, a magas fogyasztási szint és az olcsó, széles körben elérhető hitelezés tarthatja fenn. A vállalatok megvédése, a munkahelyek megőrzése, illetve a koronavírus-válság során megszűnő munkahelyek visszaépítése a gazdaságvédelem kulcsa. Mindent felgyorsítva kell meglépnünk, ahol már nem elég a kedvező körülmények között megszokott tempó. Ezeket a gyors lépéseket költségvetési forrásokból fedezett, célzott munkahelyvédelmi és beruházásösztönzési programok támogatják (Báger–Cseh, 2020).

A vállalatok és a háztartások kedvező feltételű forrásokhoz való mielőbbi hozzájutását új jegybanki programokkal és a pénzforgalom gyorsításával kell támogatni (Matolcsy, 2020a). Az azonnali fizetési rendszer márciusi elindulásával lehetővé vált, hogy bárkinek másodperceken belül utaljunk pénzt a nap bármelyik pillanatában. Ennek köszönhetően akár a fizetés helyszínén, akár pedig személyes jelenlét nélkül is gyorsan lehet a tranzakciókat teljesíteni. Ez a program tovább növeli a hazai pénzforgalom hatékonyságát, a fizetési piac és a magyar gazdaság versenyképességét, illetve fontos mérföldkő a költségesebb készpénzhasználat visszaszorításában.

A monetáris politikának aktív szerepet kell vállalnia a válságkezelésben

A 2013-ban bekövetkező monetáris politikai fordulat után az MNB elsődleges célján, az árstabilitás elérésén és fenntartásán túl, célzott, innovatív új eszközeivel – a hitelezés élénkítésén és a külső pénzügyi sérülékenység csökkentésén keresztül – jelentősen hozzájárult a pénzügyi stabilitáshoz és a reálgazdaság megerősítéséhez.

A koronavírus-járvány által okozott, lényegesen bizonytalanabb, gyorsan változó makrogazdasági környezetben az inflációs cél továbbra is elsődleges a jegybank számára, ugyanakkor ennek eléréséhez szükség van a magyar gazdaság, a pénzügyi rendszer és a társadalom védelmére. A gazdasági visszaesés az inflációs cél elérését, míg a pénzügyi rendszer instabilitása a monetáris politika hatékonyságát veszélyezteti, ezért az árstabilitás fenntartása érdekében szükség van arra, hogy a monetáris politika intézkedéseivel minden gazdasági szereplő számára biztosítsa a szükséges pénzügyi likviditást, ezzel mandátumának megfelelően támogatva a pénzügyi stabilitást és a gyors gazdasági kilábalást is. A Magyar Nemzeti Bank hatékony válságkezeléséhez jelen helyzetben elengedhetetlen a koronavírus-járvány által okozott fő gazdaságpolitikai kihívások sajátosságainak felismerése, és ezek alapján a szereplők igényeihez alkalmazkodó, célzott eszközök alkalmazása.

A monetáris politika olyan *pénzpiaci kihívásokkal* szembesült a koronavírus-járvány elterjedése következtében, mint a pénzügyi piacok likviditási feltételeinek romlása, a feltörekvő piacokkal – beleértve hazánkat is – szembeni kockázatkerülés, a vállalati szektor rendelkezésére álló olcsó és stabil finanszírozási lehetőségek hiánya, vagy a monetáris politikai transzmisszió gyengülése. A válság következtében a meghatározó hazai pénzügyi piacok likviditása jellemzően csökkent, a hosszú lejáratú állampapírhozámok jelentősen emelkedtek.

Ebben a környezetben a hazai monetáris politikának egyszerre kell fenntartania a gazdasági, illetve a pénzügyi rendszer egyensúlyát, és jelentős mértékben hozzá kell járulnia a gazdaság újraindításához. Mindezek érdekében a monetáris politikának el kell érnie a rövid hozamok stabilitását, a hosszú hozamok mérséklődését – amellyel tartósan biztosítani lehet a kedvező pénzügyi feltételeket –, és a legfontosabb, hogy minden szektor számára elengedő likviditás álljon rendelkezésre.

Az MNB a koronavírus-járvány által okozott pénzpiaci feszültségek enyhítése érdekében számos intézkedést hozott (7. ábra). A hazai monetáris politika válságkezelésében megjelent intézkedések a hozamgörbe rövid és hosszú szakaszára egyaránt fókuszálnak. A rövid oldali eszközök az egyensúly és a stabilitás fenntartását szolgálják.

A hosszú hozamok szerepe az elmúlt években a monetáris politikai döntéshozatalban hangsúlyosabbá vált annak következtében, hogy a háztartási hitelek kamatperiódusa egyre inkább a hosszú oldal felé tolódott, és a megtakarításokban is a hosszabb futamidejű eszközök váltak meghatározóvá. Ennek megfelelően, a monetáris politika hatékonyságának növelése és a gazdasági kilábalás megalapozása érdekében, hosszabb távú eszközök elindításáról, alkalmazásáról is döntést hozott a jegybank.

7. ábra: A koronavírus-járvány által okozott válság kezelésére bevezetett monetáris politikai intézkedések

Forrás: MNB

A gazdasági növekedés beindításához elengedhetetlen a hitelpiaci zavarok megelőzése, ezért a mikro-, kis- és középvállalatok széles körben felhasználható, kedvező forrásokhoz jutása érdekében az MNB elindította a Növekedési Hitelprogram (NHP) legújabb szakaszát. Az NHP Hajrá! keretében felvett hitelek a vállalatok számára széles körű felhasználási lehetőséget biztosítanak. Az NHP Hajrá! a következő évek egyik vonzó, biztonságos és olcsó forrása lesz. A vállalati kötvénypiac likviditásának növelését a jegybank a vállalati kötvénypiaci vásárlási programjának, a Növekedési Kötvénypiaci program (NKP) egyes paramétereinek módosításával segíti.

Az MNB a monetáris politika hatékonyságának javítása érdekében eszközvásárlási programot is indított, amelynek keretében a másodpiacon, rugalmas keretek mellett, állampapír-vásárlásokat hajtott végre. A védőhálóként működő program rövid idő leforgása alatt sikeresen mérsékelte a hosszú lejáratú állampapírpiacon hozamokat. A jegybank a bankrendszer számára további hosszú távú likviditást biztosít azáltal, hogy újraindította a jelzáloglevél-vásárlási programját. A program korábban sikeresen fejlesztette a jelzáloglevél-piacot, növelte a jelzáloglevél-kibocsátásokat, csökkentette a jelzálog-

levelek állampapírhoz viszonyított felárát, és csökkentette a fix jelzáloghitelek felárát (MNB, 2018).

A célzott eszközökön túl, az árstabilitás fenntartása és a gazdasági növekedés helyreállításának támogatása érdekében a jegybank szükségesnek tartotta a kamatkondíciók általános finomhangolását is. Erre az alapkamat mérséklése a legmegfelelőbb eszköz, mivel a kamatcsökkentés hatása kiszámíthatóan és széles körben megjelenik a piaci kamatokban. Az alapkamatnak koordináló szerepe van, és többévi változatlansága miatt a kamatcsökkentés fontos üzenetértékkel rendelkezik a gazdasági szereplők számára. Emellett a stabilitás megőrzése változatlanul kiemelt szempont, így az alapkamat új szintje mellett is megmarad a megfelelő biztonsági távolság a nulla közeli tartománytól.

Van még mozgástér

A globális trendekkel szemben az MNB mérlege úgy tudott nagymértékben szűkülni az elmúlt években, hogy eközben a jegybank jelentős, célzott monetáris lazítást hajtott végre. *A hazai jegybankmérleget szűkítő stratégia a mostani nehéz időkben értékelődik fel igazán*, mivel lehetővé teszi, hogy az MNB más jegybankokhoz hasonlóan mérlegének növelésével erősítse a pénzügyi stabilitást és a gazdasági kilábalást. Fontos, hogy a jegybanki mérleg a lehető legnagyobb reálgazdasági hatásokat biztosítva bővüljön.

A gazdaságpolitikai döntéshozóknak azt kell szem előtt tartaniuk, hogy jelenleg – szemben a 2008-as válság kirobbanásával kialakult helyzettel – nem a rendszer válságával vagy válságok rendszerével van dolgunk, hanem olyan nehézségekkel, amelyeket célzottan kell megoldani (Matolcsy, 2020e). Ezt a megoldást szolgálja az MNB kibővített és célzott intézkedéseket tartalmazó eszköztára, valamint a jegybankmérleg mérete és szerkezete is, amelyek érdemi mozgásteret biztosítanak a jövőbeli kihívásokra adható válaszok tekintetében. A hazai monetáris politika megfelelő tűzerővel rendelkezik, és szükség esetén be is vetheti minden rendelkezésére álló fegyverét.

ÖSSZEGZÉS

A jegybank monetáris politikai fordulata az elmúlt hét évben a gazdasági növekedés alapját jelentette, miközben elősegítette a fenntartható egyensúlyt, így a koronavírus-járvánnyal és annak gazdasági hatásaival Magyarország erős immunrendszerrel nézett szembe. Ez az új típusú válság azonban felgyorsítja az új normákon alapuló világrend létrejöttét. A 21. századi versenyben azok a gazdaságok győzhetnek, amelyek a meglévő és a koronavírus-válság következtében megjelenő új megatrendek éllovasaivá válnak. A nemzetközileg kirajzolódó megatrendeket felismerve és hasznunkra fordítva, a versenyképességi tényezőket erősítve Magyarország ezen gazdaságok közé emelkedhet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Báger Gusztáv – Cseh Tímea (2020): Beruházási csúcsteljesítmény a magyar gazdaságban. *Pénzügyi Szemle*, 65. évf., 1. sz., https://doi.org/10.35551/PSZ_2020_1_7.

- Bank for International Settlements (2018): Cryptocurrencies: Looking Beyond the Hype. In: *BIS Annual Economic Report 2018*. www.bis.org/publ/arpdf/ar2018e5.pdf.
- Bloom, Nicholas (2014): To Raise Productivity, Let More Employees Work from Home. *Harvard Business Review*, January–February.
- Csontos Orsolya – Nagy-Kékesi Zsuzsa (2020): Mi tartotta szárazon az MNB puskaporát? – A jegybanki mérleg mozgástere. *Portfolio.hu*, május 27.
- Holt-Lundstad, Julianne – Smith, Timothy B. – Layton, J. Bradley (2010): Social Relationships and Mortality Risk: A Meta-analytic Review. *PLoS Medicine*, Vol. 7, No. 7, <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000316>.
- IMF (2018): *Fiscal Monitor. Capitalizing on Good Times*. April, International Monetary Fund, Washington.
- IMF (2020): *Fiscal Monitor. Policies to Support People During the COVID-19 Pandemic*. April, International Monetary Fund, Washington.
- Kreiszné Hudák Emese – Rippel Géza (2019): Demográfia: meddig és hogyan növekszik a világ népessége? In: Virág Barnabás (szerk.): *A jövő fenntartható közgazdaságtana*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, 63–72.
- Leeper, Eric (1991): Equilibria Under 'Active' and 'Passive' Monetary and Fiscal Policies. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 27, No. 1, 129–147, [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(91\)90007-B](https://doi.org/10.1016/0304-3932(91)90007-B).
- Matolcsy György (2019): A sikeres válságkezelés a 12 gazdasági fordulat tükrében. *Polgári Szemle*, 15. évf., 1–3. sz., 15–45, <https://doi.org/10.24307/psz.2019.0903>.
- Matolcsy György (2020a): Újraindítás – gyorsítással. *Növekedés.hu*, március 16., <https://novekedes.hu/mag/matolcsy-gyorgy-ujrainditas-gyorsitassal>.
- Matolcsy György (2020b): Erős a kockázat, nagy a lehetőség. *Növekedés.hu*, március 30., <https://novekedes.hu/mag/matolcsy-gyorgy-eros-a-kockazat-nagy-a-lehetoseg>.
- Matolcsy György (2020c): A pénzforradalom évei jönnek. *Növekedés.hu*, május 4., <https://novekedes.hu/mag/a-penzforradalom-evei-jonnek>.
- Matolcsy György (2020d): Fenntartható lakáspolitikára van szükség. *Növekedés.hu*, január 13., <https://novekedes.hu/mag/fenntarthato-lakaspolitikara-van-szuksege-matolcsy-gyorgy-irasa>.
- Matolcsy György (2020e): Szingapúr felé félúton. *Növekedés.hu*, április 20., <https://novekedes.hu/mag/matolcsy-gyorgy-szingapur-fele-feluton>.
- Matolcsy György – Palotai Dániel (2018): A magyar modell: A válságkezelés magyar receptje a mediterrán út tükrében. *Hitelintézet Szemle*, 17. évf., 2. sz., 5–42, <http://doi.org/10.25201/HSZ.17.2.54>.
- Matolcsy György – Nagy Márton – Palotai Dániel – Virág Barnabás (2019): Az infláció mibenléte – ideje a mérőrendszereinket újragondolni. *Növekedés.hu*, november 11., <https://novekedes.hu/mag/az-inflacio-mibenlete-ideje-a-merorendszereinket-ujragondolni>.
- Meaning, Jack – Dysonm Ben – Barker, James – Clayton, Emily (2017): *Broadening Narrow Money: Monetary Policy with a Central Bank Digital Currency*. Staff Working Paper No. 724, Bank of England.
- MNB (2017a): *A magyar út – célzott jegybanki politika*. MNB Szakkönyvsorozat.
- MNB (2017b): *Növekedési Jelentés 2017*. MNB Kiadvány, www.mnb.hu/letoltes/novekedesi-jelentes-2017-hu-web.pdf.
- MNB (2018): *A rövid hozamokra ható nemkonvencionális monetáris politikai eszköztár jövőbeli stratégiai keretrendszere*. MNB Kiadvány, www.mnb.hu/letoltes/monpol-eszkoztar-strategiai-keretrendszer-hun.PDF.
- MNB (2019a): *A Növekedési Hitelprogram eredményei*. MNB Kiadvány, www.mnb.hu/letoltes/a-novekedesi-hitelprogram-eredmenyei-honlapra-20170613.pdf.
- MNB (2019b): *A Növekedési Kötényprogram elindításának jegybanki szempontjai és a konstrukció főbb jellemzői*. MNB Kiadvány, www.mnb.hu/letoltes/novekedesi-kotenyprogram-hatteranyag.pdf.
- MNB (2019c): *Versenyképességi program 330 pontban*. Magyar Nemzeti Bank, www.mnb.hu/letoltes/versenykepességi-program.pdf.
- Nomad List (2020): Overall score. <https://nomadlist.com/>.
- United Nations (2019): *World Population Prospects 2019*. <https://population.un.org/wpp/>.

Bruckner Éva

A történelem hajtóostorai, a járványok

Epidemics as History's Driving Forces

Összefoglalás

A történelem az emberiség szenvedésekkel teli harca a túlélésért, amelybe a járványok elleni folyamatos küzdelem is beletartozik. A járványok okait az évezredek folyamán vallásos, illetve racionális úton közelítették meg. Generátoraik az állattenyésztés, a civilizációval létrejött városok, a kereskedelem, a hódítások, a migráció, a háborúk és a globalizáció. A tanulmány a pestis, a kolera és az influenza nagy járványkorszakait eleveníti fel, majd elemzi pozitív és negatív hatásukat az egyénre, a társadalomra, gazdaságra, kultúrára, művészetekre és az emberiség jövőjének alakítására. Ezek tanulságaiból kiindulva mérlegeli napjaink világjárványa, a koronavírus lehetséges történelemformáló szerepét. Minden fejezet számos bibliai, történeti, szépirodalmi forrásra, valamint történészek, szociológusok, orvosok, orvos-történészek írásaira támaszkodik.

Kulcsszavak: járványok, civilizáció, globalizáció, egyén, társadalom, hajtóerő

Summary

History is a painful struggle of humankind for survival, and this struggle includes a persistent fight against epidemics. Over thousands of years, outbreaks of epidemics were interpreted on a religious or on a rational basis. The spread of diseases was triggered by animal husbandry, the development of towns and cities, trade, conquests, migration, wars and globalization. This paper evokes the eras of three significant pandemics: plague, cholera and flu, and then discusses their positive and negative effects on individuals, societies, the economy, culture, arts and on shaping humankind's fu-

DR. BRUCKNER ÉVA, történész, ny. egyetemi docens (ebruckner42@gmail.com).

ture. Based on the conclusions, the paper ponders whether the current coronavirus pandemic would have any role in shaping history. Every chapter is based on several biblical, historical and literary sources, and on the works of historians, sociologists, medical doctors and medical historians.

Keywords: epidemics, civilisation, globalisation, individual, society, driving force

*„De hát mi is az, hogy pestis? Ez az élet, semmi egyéb”
(Camus)*

Az emberiség sorsdöntő változásait többnyire szenvedések kísérték. Már a mitológiák történetei is ezt bizonyítják. Egyik legismertebb ezek közül az, amelyben Prométheusz lehozza az Olimposzról az embereknek az új életkörülményeket teremtő tüzet. A rablott kincs földön maradásának az ára azonban nem kevés: sziklához láncolva évtizedekig egy sas tépi a szívét. A bibliai *Ószövetség*nek a vízözönhöz kapcsolódó elbeszélése szerint „mindaz, a minek orrában élő lélek lehellete vala... mind meghala”. Azonban az áradást követően, a megpróbáltatásokat elviselő túlélőkre új világ köszöntött: „míg a föld léssen, vetés és aratás, hideg és meleg, nyár és tél, nap és éjszaka meg nem szűnnek” (1Móz 8, 22).

A minden korban pusztító természeti csapások, katasztrófák és háborúk okozta gyötrelmeket nemegyszer fokozták a hozzájuk társuló járványok, amelyek azonban nemcsak kísérőjelenségei lehetnek bizonyos eseményeknek, hanem önmagukban is a történelem végezetéig visszatérő hajtóostorai az emberiség sorsának.

A JÁRVÁNYOK KITÖRÉSÉNEK OKA

A *Biblia* az egy, igaz Isten büntetésének tulajdonítja az emberiségre mért csapásokat. Amiként ez a már említett vízözön történetében is meg van írva: mikor „megsokasult az ember gonoszsága a földön” (1Móz 6, 5), döntött az Úr: „Eltörlöm én az embert” (1Móz 6, 7). A büntetés pedig nemegyszer, így például a frigyládát eltulajdonító filiszteusokra, járványt hozó, fekélyes betegség bocsátása volt (1Sám 5, 6).

A Szentírásban hívő, középkori zárándokok, a flagellánsok¹ vezeklését a kór alóli felszabadulásért egy középkori francia író, Jean Froissart (1337–1405) így mutatja be: „Az Úr 1349. esztendejében bűnbánók kezdték járni a világot. [...] sokáig szöges korláccsal verték magukat. [...] Könyörögtek Urunkhoz, hogy csillapítsa haragját, hogy ne sújtsa már le ostora, azaz a világon szerte dúló betegség, amelyet epidémiának neveznek” (Froissart, 1971).

A katolikusok Isten büntetésébe való, vakbuzgó beletörődését a reformáció ingatta meg. Luther Márton (1483–1546) – wittenbergi tartózkodásának ideje alatt, 1527-ben átélt egy bubópestisjárványt – Hers lelkészhez írt pamfletszerű levelében kifejti: „A mi itteni, wittenbergi járványunk oka semmi más, mint a feslettség. A levegő, Istennek

hála, még tiszta és friss, de néhányan megfertőződtek a tunyaságuk és gondatlanságuk miatt. Ezt a helyzetet használja ki az ördög, s ugrál örömeiben a fölött, hogy mit okozott nekünk”² (idézi Békefy, 2020).

A minden bűn büntetése bűnhődés hiedelmet az évszázadok folyamán a világirodalom nagyjai közül többek között Shakespeare, Dosztojevszkij, de a mi Arany Jánosunk is erősítette. Mi, magyarok a Mohácsnál 1526-ban kezdődő, Trianonnal tetéződő sikertelen történelmünk miatt magunkat okolva, büntudattal élő, vezeklő nemzetként, különösen hajlamosak voltunk beletörődni, elviselni, ami bekövetkezett, legyen az rabiga vagy akár betegség, járvány, mert mint himnuszunk mondja: „Hajh, de bűneink miatt / Gyúlt harag kebledben.”

A poligámia lehetővé tette, hogy a sok isten közül a legilletékesebb ítélkezessen a vétkes felett. Így például Odüsszeuszt a fiának, Polüphémosznak a megöléséért Poszeidón, a tenger istene bünteti tízévnyi bolyongással. Az *Iliász*ban viszont Apollón haragszik meg az ostromló görögökre, mert a fővezér egyik papjának lányát elrabolta, s ő már „ártó vést (dögvéset, pestist – B. É.) keltett a seregben; hulltak a népek” (Homérosz, 1957; Mende, 2012).

Bár Hippokratész (Kr. e. 460 – Kr. e. 377), ókori görög orvos is úgy gondolta, „sokkal fontosabb tudni, milyen embert érint a betegség, mint azt, hogy milyen betegség érinti az embert”, azaz nem tartotta elhanyagolhatónak, ha valaki rossz, kicsapongó, isteneknek nem tetsző életet élt, a járványok forrását már racionálisan az atmoszférában, *a levegőben* kereste (Mende, 2012). A középkori pestisdoktorok – köztük a jósként ismert Nostradamus – is így vélekedtek, és a maszkjukba rejtett illatos növényektől remélték a levegőben lévő kórokozók elűzését.

Tallózva a járványok atmoszferikus eredetének hívei között, megemlíthetjük a pedagógusként Sárospatakon hírnévre szert tevő Comeniust (1592–1670) is. A járványokkal foglalkozó könyvében a feleségét és gyermekét halálba vívó pestisért a levegőt rontó „mérges ködöt” és a „szokatlan időjárást” vonta felelősségre (Bugyi, 1971). Maradva a járványokra vonatkozó hazai okfejtéseknél, két évszázaddal később Ferenc József a tudomány nagy aranyérmét adományozta Rózsay Józsefnek (1815–1885), aki a kolera pusztításáért szintén a levegőt okolta. George Cheyne (1790–1869), skót orvos, pszichológus 1733-ban a légszennyezettség forrását a tűzhelyek kén- és kátrányos bűzének, a faggyúgyertyák és olajlámpák, valamint a temetők és a dögegetők, a szennyvízlevezetők, a mészárszékek, az istállók és a trágyadombok kipárolgásának tulajdonította.

Természetesen kételkedők, akik az eddig említett elméleteket megkérdőjelezték, mindig akadtak. „Én magam csak csodálkozni tudok azon, hogy most, a járvány elmúltával egyesek az Ég közvetlen csapásáról beszélnek, amely minden közvetítő eszköz nélkül, rendeltetése szerint erre vagy arra a személyre süjtött le, és senki másra. [...] Az ilyen beszéd nyilvánvaló tudatlanságból és vakhitből ered, és ezért csupán megvetést érdemel. Ugyanígy az a vélemény is, mely szerint a fertőzést pusztán a levegő terjeszti azáltal, hogy számtalan rovar és láthatatlan lényt hordoz, amelyek lélegzés útján, sőt a pórusokon át a levegővel együtt behatolnak a testbe, és ott gyorsan ölő mérgeket vagy mérges petéket és csírákat hoznak létre vagy bocsátanak ki. Ezek a vérbe keveredve megfertőzik a szervezetet; az ilyen vélemény, ahogyan az általános tapasztalat bizo-

nyítja, nem egyéb naiv tudálékosságnál” – olvashatjuk Daniel Defoe-nak (1660–1731) az 1665-ös londoni pestis ecsetelő könyvében (Defoe, 1967).

Defoe azonban beszámol arról is, hogy a londoni lakosság körében a pestis *kozmi-kus eredete* is élt. Sokak szerint ugyanis egy üstökös hozta a ragályt a városra (erről már a velencei járványról szólva Boccaccio is említést tett). Bár az évszázadok során az isteni büntetésben hívők és a levegőelméletet terjesztők győzedelmeskedtek, ez a nézet is tartotta magát, s még napjaink koronavírus-járványának esetében is felbukkan itt-ott az elmélet, hogy egy másik bolygóról került a földünkre.

Az *embert mint a fertőzés terjesztőjét* a 15. században egy olasz orvos, Girolamo Fracastoro (1478–1553) a szifilisszel kapcsolatos kutatásainak köszönhetően fedezte fel. A középkori városok vezetői pedig már az *embert mint a járvány eredőjét* vették üldözőbe. Az addig békességben, legfeljebb csak üzleti ügyekben egymással rivalizáló középkori városok lakóinak életét a 15. században betelepülő zsidók, zarándokok, kereskedők és nomád cigányok zavarták meg. Amikor e helyeken járvány ütötte fel a fejét, a városatyák azonnal keresték a bűnbakot, és koncepciók pereket indítottak ellene. A vád alá helyezetteket nemegyszer halálra ítélték. Gyakran a boszorkányperek és eretnekek üldözésének mozgatórugója is ez lehetett. Az erőszakos megtorlásokra a világi életet sem megvető VI. Kelemen pápa (1291–1352) is felfigyelt, és körlevelet fogalmazott, melyekben tiltakozott a zsidók üldözése ellen, arra figyelmeztetve az ítélezőket, hogy a pestis nem válogat (Dippold, 2020).

A *koszra és piszokra* a 19. század második felében terelődött a gyanú. A magyar Rózsay doktor, aki 1848 előtt még a levegőben látta a kolera kitörésének a forrását, a szabadságharc alatt kórházi orvosként szerzett tapasztalatai után, 1870-ben a járványokról írt könyvében, a hagymáz (tífusz) és a vérhas forrásaként már a csatamezőn elhullott állatok rothadó tetemeit, a kolera forrásaiként pedig a terézvárosi piszkos utcákat, csatornákat, emésztő-gödröket, illetve a Duna-parton bűzlő ganajt okolja (Rózsay, 1870). Ez egybecsengett John Snow (1813–1858), angol orvos, epidemiológus korszakalkotó megállapításával, mely szerint a higiéniai elmaradottságban – a kolera esetében a szennyezett vízben – kell keresni a fertőzések eredőjét (Ball, 2009; Snow, 1855; Brody, 2003). Csak jó negyedszázad elteltével bizonyította be Robert Koch (1843–1910), hogy több fertőző betegség (lépfene, tbc, lepra) okozója baktérium – a gümőkór baktériumának felfedezéséért 1905-ben Nobel-díjat kapott –, s ezzel hozzájárult a járványok eredetének új alapokon nyugvó kutatásához.

A JÁRVÁNYOK TERJEDÉSÉT GENERÁLÓ TÉNYEZŐK

A vadászatból, halászatból élő törzsi közösségek életében az *állattenyésztés* megjelenése az első időkben fontos járványt generáló tényező volt. A himlő, a tuberkulózis, a lepra, influenza, kolera, diftéria, malária kórokozói állati eredetűek voltak, vagyis csak mezőgazdasági, állattartó népekségekben mutálódhattak emberi kórokozóvá. Amennyiben ehhez még nomadizálás, vándorlás is társult, a köztük fellépő betegségeket továbbadták más népeknek (Magyar, 2006: 37).

A *kereskedelem* kontinenseken is átívelő fellendülése, egyre nagyobb forgalma következtében az érintkezés még tágabb körökben valósulhatott meg, és már nemcsak

személyek adhatták tovább a kórt, hanem az áruk is. Többek között a „fekete halált,” azaz a pestist 541–542-ben gabonaszállítással vitték be Afrikából Bizáncia.

A járványok önálló élete, „virágzása” azonban az összetett társadalmat jelentő *civilizáció* következtében létrejött városokban következett be. A város az emberi településformák legmagasabb szerveződési szintje, amely lehetővé teszi a szoros érintkezést, amely a nagymértékű egymást fertőzés feltétele.

A *háborúk* szintén fontos erjesztői a fertőzéseknek. Ilyen klasszikus háborús járványok a tífusz, a kolera és a vérhas. A krími háborúban (1853–1856) ezek egyszerre tizedelték a katonaságot. A tífusz³ az 1870–1871-es porosz–francia, majd az 1877–1878-as orosz–török háborúnak is folyamatos velejárója volt (Kántor, 2020). A Nagy Háború szintén több fertőző betegség átjáróháza lett: kolera, nemi betegség⁴ és a nagy világjárvány, a spanyolnátha egyszerre tarolt a katonák között⁵ (Bartos, 1939).

A *hódítások* okozta járványterjesztés klasszikus példája, amikor a konkvisztádorok fertőzték meg fekete himlővel az Újvilág őslakosságát. De az „exportált” himlő a Karib-szigetek bennszülötteit is kiirtotta az 1763-as indiánlábadáskor, miután a brit csapatok parancsnoka, Jeffrey Amherst (1717–1797) fertőzött takarókat dobott a lázadók közé. Ez volt az első feljegyzés biológiai hadviselésről.⁶

Az évszázadok folyamán a nomád vágyak is ösztönözte *migráció* – faluból városba, anyaországból gyarmatokra, Európából Amerikába, szegény földrészekről európai államokba – szintén hozzájárult ahhoz, hogy egymástól távol eső tájak között az átfertőzés megtörténjen (Magyar, 2006); Defoe *A londoni pestis* című, 1722-ben megjelent könyvében a Londonba özönlő bevándorlókról tett megjegyzése akár napjainkra is érvényes lehetne: „mohamedánok teljes nemtörődomséggel járnak járvány sújtotta helyeken” (Defoe, 1967).

A *globalizáció* következtében – „amikor a határok nélküli világban nemcsak az emberek vándorolnak, munkát keresnek, turistaútra kelnek, hanem szolgáltatások, alkatrészek, járművek is” (Vasárnap.hu, 2020) –, egy járvány könnyedén pandémiává nőhet, mert egy, a világban bárhol bekövetkezett esemény a világ egy másik pontján egyidejűleg kifejtheti a hatását (Török, 2013).

A JÁRVÁNYOK KORSZAKOLÁSA

Az évezredek folyamán az emberiségnek sok járványt kellett átvészelnie. Több tudományág – szociológia, történettudomány, régészet, orvostörténelem stb. – próbálja rendszerezni, csoportosítani ezeket. Történelmi szemszögből a továbbiakban, e keretek között, a sok járvány közül a pestis, a kolera és az influenza nagy járványkorszakait – kiemelve egy-egy érdekes vagy megrázó eseményt – elevenítjük fel röviden.

A *pestis korszaka* a történelmi korok emberére a legnagyobb vesztséget hozta. Hirtelen megjelenés, óriási emberveszteségek, kiszámíthatatlan és gyors befejeződés a járvány legfőbb ismérvei. Mérhetetlen pusztításának borzalmait egy hollywoodi katasztrófafilm tudná napjainkban kellően interpretálni.

A pestisre utalás dögvész elnevezéssel már a *Biblia* szövegében is megtalálható, Mózes könyvében egyrészt csak az állatokra vonatkozó kórként, ugyanakkor több he-

lyen már egyértelműen fekélyekkel járó betegségként, embereket pusztító „démoni ragályként”.⁷ Ez az állatról, patkánybolháról emberre terjedő kór valószínűleg a globális klímaváltozás terméke (Horányi–Magyar, 2007), mely 535 körül következhetett be. Élőhelyük Kelet-Afrika volt. Az első dokumentált pestis 540-ben Konstantinápoly ötödét pusztította el (Mende, 2012; Farkas, 2006). Az uralkodóról elnevezett Justinianus-pestis (Justinianus uralkodott: 527–565) komolyan megrendítette az aranykorát élő Bizáncot. A ragály a perzsa háborúk befejeztével jelentkezett, és naponta tízezer ember életét követelte. A kereskedőhajókon elszaporodó patkányoknak köszönhetően végigvonult a Földközi-tenger partvidékén, egészen Itáliáig és Galliáig. A 6. század végén többek között Rómában tört ki⁸ (Vasold, 2003).

„Úgy tűnt, mintha bizonyos rendezettség szerint terjedt volna, bizonyos idő elteltével... minden irányban terjedve. [...] Sem a szigeteken, sem a hegygerincen élők nem kerülhették el. Egyre terjedt, s ha voltak is közben olyan vidékek, ahol nem aratott, oda újra visszatért” – írja Prokopiosz, a bizánci történetíró (i. sz. 500–565) *A háborúk története* című művében (idézi Bohacsek, 2020). Európába 1346-ban az Arany Horda által ostromolt Kaffa (ma Feodoszija) városából menekülő genovai kereskedők hurcolták be. A támadók, hogy minél előbb győzelemhez jussanak, katapultokkal belőtték a pestises halottjaikat a városba, ahonnan az olaszok már csak fertőzötten jutottak ki. Ennek következtében 1347 és 1353 között a pestis végigtarolt az itáliai városokon (Genova, Velence, Pisa, Firenze). Meglehet, hogy a második világháborúban, a mandzsúriai fogolytábor elleni ostromkor a japánoknak ez a történet adta az ötletet, hogy pestisbolhákkal töltött fegyverekkel lőjenek. Azzal valószínűleg nem számoltak, hogy az általuk lerombolt gyárakból, üzemekből kiszabadult fertőzött patkányok eredőj lesznek majd egy nagyobb járványnak.

A pestis történetének, lefolyásának, hatásának tengernyi irodalma van. Történészeknek, szociológusoknak, népességkutatóknak, régészeknek, de a szépirodalom nagyjainak is kedvelt témája. Giovanni Boccaccio (1313–1375) *Dekameronja* nemcsak magával ragadó írás, hanem egyúttal történészek forrásanyaga az 1348-as firenzei fekete halálról.⁹ „Jeles Firenze városában, mely szépségével felülmúlja mind a többi itáliai városokat, kiütött a halálos pestis. [...] E pestis alig néhány esztendővel annak előtte bukkant fel a keleti országokban, s minekutána ottan rengeteg embert elpusztított, feltarthatatlanul harapódzott egyik helyről a másikra, s nyomorúságunkra a Nyugaton is elterjedt. És ellenében ugyan csütörtököt mondott minden okosság és emberi vigyázatosság... kik otthon pusztultak el, csupán oszlásnak indult holttestök bűzéről tudták meg a szomszédok, hogy meghaltak; s ezeknek és az itt is, ott is elhullott többi emberek holttetemének bűzével minden tele volt. Ha hullavivőket tudtak szerezni, azoknak segítségével kivonszolták házukból az elhunytak tetemét, és letették a kapujok elé, úgy, hogy kit arra vitt útja, főképp reggelente, számtalan ilyen holttestet láthatott” (Boccaccio, 1961). A *mortale grande* ideje volt ez, melyről Petrarca – kedvese szintén a pestis áldozata lett – ezt a kérdést tette fel: „Hogyan tudnak erről képet alkotni az utódok?” (idézi Ráczevy, 2020).

Daniel Defoe (1660–1731) *A londoni pestis* című könyvében az 1765-ben is támadó, tömegek halálát okozó bubópestis tüneteit így örökíti meg: „Egy alkalommal egy fiatal lány anyjával meg a szolgálóval elment valahova [...] mintegy két órával hazatérésük

után a fiatal hölgy rosszul éltől panaszkodott, további negyedóra múlva hányni kezdett, és szörnyű fejfájása támadt. [...] Az anya levetkőztette a leányt, és amikor lefektette, és gyertyafényénél megvizsgálta a testét, combjának belső oldalán azonnal fölfedezte a ragály végzetes jeleit. [...] a foltokban kiütkező üszkösödés csakhamar egész testét ellepte, és két órán belül végzett vele” (Defoe, 1967).

A pestist a 18. századra a civilizált országokból védőoltással eltakarították. Azonban a világ különböző részein (Algéria, Mongólia, Kongó, Madagaszkár, Egyesült Államok) időnként mind a mai napig felüti a fejét.

Mikor az egyik betegség eltűnt, felbukkant a másik. A főként a keresztes hadjáratok következtében a kora középkorra pusztító járvánnyá terebélyesedett lepra a 14. századra visszaszorult, hogy aztán átadja a helyét a pestisnek, az pedig a kolerának.

A *kolera korszakának* kiinduló helye, melegágya a Gangesz mocska, szennye volt, melyet a beletemetett hullák, a benne gyógyulni vágyó betegek és a beleömlő töméntelen szennyvíz táplált. Tudjuk, hogy már az i. e. 5. században Ázsiában, Indiában, a mai Pakisztán helyén felütötte fejét a kolera. Európában magától soha nem alakult ki, mindig csak behurcolták. Ennek a hasmenéses, hányásos, kiszáradással járó betegségnek a terjedését a közlekedés nagyban segítette (Mádai, 1985). Azokban az időkben, mikor csak ló, teve és vitorlás hajó szállította az embereket, a hosszú utazás alatt a fertőzött vagy meghalt, vagy meggyógyult, mire célba ért. Az ázsiai kolera 1807-ben tört ki, és hétszer terebélyesedett világjárvánnyá. 1826-ban került Indiából Európába, majd Afrikát, Ausztráliát és Amerikát is lerohanta. Az 1830-ban Párizsba emigrált Heinrich Heine (1797–1856) az ott dúló ragályt így közvetíti a mának: „Láthatatlan mozgó guillotine vonult végig az utcán”, majd hozzáteszi: „minket egymás után a zsákba dugnak”, mert koporsó már nem jutott a halottaknak (Heine, 1833). A Párizsban kitörő járvány meglepte a lakosokat; kolerabálokat rendeztek, elbogatellizálva a veszélyt. Akkor döbbentek rá a helyzet komolyságára, mikor a jelmezes, álarcos táncolók közül az egyik legsziporkázóbb öltöztetű bohóc, hirtelen lerántva a maszkját, már egy kékeslila arcot fedett fel. Hamarosan több székérre való álarcost szállítottak kórházba, ahol a túlnyomó részük még az előtt meghalt, hogy megszabadulhattak volna a groteszk maszkjuktól (Bourdelaís, 1988).

A 19. században a gőzhajó, a vasút megjelenésével rohamosan terjedt a kolera. Európába az orosz csapatok hozták be, és Magyarországon a 19. században szinte állandó vendég volt.¹⁰ Bár e helyen nem térünk ki a magyarországi járványok részletes végigkísérésére, napjaink történetét idéző, aktuális adalék, hogy az 1866–1867-es pesti kolera kitörésének színhelye a terézvárosi aggok menhelye volt (377 ápoltból 81 halt meg). Az ellenőrzés, a rend és az orvosi ellátás elmulasztásáért a város főpolgármesterét vonták felelősségre. Rottenbiller Lipótot, vádlói szerint, csak a város költségvetésének deficitmentessége érdekelte, nem törődött a veszéllyel, kétségbe vonta a fertőzés lehetőségét is (Mádai, 1985:14).

A 20. században a gépjárművek, kamionok, repülők elterjedése okozta, hogy a kolera napjainkig legyőzhetetlen maradt. Victor Heiser (1873–1972) az Egyesült Államok egészségügyi orvos-hivatalnokaként felkereste a tömegbetegségek gócpontjait. Így jutott el Manilába 1930-ban. *Egy orvos bejárja a világot* című írásában így számol be az ottani élményeiről: 1000 halott naponta, nincs hely hova temetni őket, éjszakán-

ként pedig elakad a forgalom a temetőbe vivő utakon (Heiser, é. n.). Hiába segítette hozzá John Snow¹¹ és Robert Koch¹² az emberiséget a lehetőséghez, hogy végleg legyőzze a kolerát, ma is akadnak szegény országok, ahol a higiénia gyerekcipőben jár. Ahogy folytonos a vizek fertőzése is – olaj ömlik a tengerekbe, földrengés zárja el a kutakat stb. –, így óhatatlan a járványok berobbanása. 1971-ben Nápolyban kétszázezren betegedtek meg, mert szennyezett tengervízből nyersen ették a kagylót. 2017-ben Jemenben az utóbbi idők legnagyobb kolerajárványa dúlt.

Az *influenza korszakának* első jelentős állomása valószínűleg a bronzkori Egyiptomban volt, amikor már az emberek fokozatosan érintkeztek sertésekkel és vízimadarakkal. Kr. előtt 412-ben Hippokratész tesz említést járványról a görög Perinthoszbán (Hornyánszky, 2007).¹³ Kr. e. 430–404-ben, a peloponnészoszi háborúval egy időben terjedő járvánnyal kapcsolatban vita folyik arról, hogy pestis, tífusz vagy influenza volt-e (Mende, 2015). A tünetekből ítélve 876-ban, Nagy Károly seregében is végigsöpört egy komolyabb influenzajárvány. Legközelebb 1485-ben, Angliában hallunk egy nagy izzadással járó betegségről, mely járványosan terjedt, százezrek halálát okozta, köztük London polgármesterét és hat várossatyáét, a kikötőkből pedig a hajók nem tudtak elindulni a legénység pusztulása miatt. Az első feljegyzés, mely biztosan influenzajárványról szól, amely végigsöpört Európán, Ázsián, Afrikán, Amerikán, a 18. században keletkezett.¹⁴ A 19. századi járványok közül az 1889–1890-es úgynevezett orosznátha maradt leginkább emlékezetes.¹⁵ De korántsem volt olyan rettenetes híre, mint a pestisnek és a kolerának, vagy akár az e helyen csupán említett vérhasnak, tífusznak, leprának, szifilisznek (Salló, 1996). A Magyarországra is betörő orosznátha elbagatellizálását kissé humorosan így mutatja be az újságíró, Cholnoky Viktor (1868–1912): „1889-ben, azt hiszem, februáriusnak elején megjelent egy kurta betűvel szedett kis hír, hogy Péterváron kitört az influenza. Akkor itt nálunk csak az ismerte a nevét, ki Jókainak elolvasta *A névtelen vár* című regényéből azt a fejezetet, amelyben Cambray vicomte-ot megöli az orosznátha... egy hét múlva fellendült a zsebkendőipar” (Cholnoky, 1914).

A fordulópontot az influenza történetében a spanyolnátha hozta. Az 1918-ban kezdődő világjárvány hullámai több áldozatot követeltek, mint eddig bármely más fertőző betegség. 20 és 100 millió közöttire becsült halottainak a száma meghaladta az első világháború katonai veszteségét. Kosztolányi Dezső *Esti megtudja a halálhírt* című novellája jól tükrözi a döbbenetet, amelyet a járvány hírei okoztak. „Keze a reggeli újságok után nyúlt. Gyorsan föllapozta őket. Csupa gyászjelentés meredt rá, fekete keresztekkel, mint holmi fejfaerdő egy temetőben. 178 új haláleset – hirdették a cikkek, szinte ujjongva –, tetőfokon a spanyoljárvány. Nem spanyol – gondolta. – Dögvész, döghalál. A végítélet ez, a végítélet” (Kosztolányi, 1936).

A spanyolnátha, az influenzavírus A típusának egyik legelső változata szövődmények nélkül is tüdővérzést okozott, és a fertőzött csak 1-2 napig élt. A járvány egyedül Izlandot kerülte el.¹⁶ A 20-as években a tudósok – nyilván még az átélt traumák hatása alatt – foglalkoztak az influenzával. Számos cikk jelent meg olyan észrevételekkel, amelyek majd egy évszázad után, napjainkban is figyelemre méltóak. Ilyen pl. az a megállapítás, hogy míg a nagy járványokat okozó fertőző betegségek idővel eltűntek vagy hevesességükben gyengültek (pl. a szifilisz), az influenza történeti tapasztalatai alapján

ez egyáltalán nem remélhető (Aujeszký, 1929). A 20. század második felében ismét számolni kellett a vírussal: az ázsiai influenzának (1957–1958) másfél millió, a hongkonginak (1968–1969) egymillió áldozata volt (Farkas, 2006).

A 2020-as év ismét mérföldkő a járványok életében, a koronavírus sokan párba állítják az influenzával. Mind az influenza, mind Covid-19 cseppfertőzéssel terjed, és hasonlóak a tünetek, azonban más-más víruscsoporthoz tartoznak. Egyelőre a legnagyobb különbség, hogy az influenza régóta ismert betegség, sokat tudunk róla, míg az új típusú koronavírusról ez nem mondható el.

A MEGVÁLTOZOTT EMBER ÉS KÖRNYEZETE

A járványok az emberek mindennapi életét, jövőjét, az egész emberiség történelmét befolyásolták. A pestis, a kolera és az influenza (de ezeken túl az itt csupán megemlített lepra, a himlő, tífusz) elleni védekezés formáit összevetve a napjaink koronavírusra ellen hozottakkal, szembevetve a hasonlóságot. A különbség annyi, hogy az elmúlt korokban az egészségügyi intézkedések voltak hatékonyabbak az orvosi ellátásnál, míg napjainkban, az orvostudomány robbanásszerű fejlődésének köszönhetően, kiegészítik egymást.

Az egészségügyi intézkedések közül az egyik visszatérő, évezredek óta leghatékonyabb módszer a karantén. A régi történetírók 1347-ben Raguzában és Velencében szólnak először erről az olykor halálos ítéletnek is számító elkülönítési intézkedésről. Raguzában jönnek rá, hogy tünetmentesek is hordozhatják a kórt, ezért a betérő idegeneket is egy hónapos elkülönítésre ítélik (Vadas, 2020). A velencei, művészeteket kedvelő Andrea Dandolo dózse (1306–1354) a pestis elleni szigorúan betartandó karanténok elrendelésén kívül a várost is vesztégzár alá vette. A lezárt városban csak Szent Mihály lovasai jártak.

A 16. században szokás volt az egész házat, ahol betegek voltak, lezárni. Nemegyszer az ott élő még egészségesek éjjel, lefizetve az öröket, a betegeket sorsukra hagyva, kiszöktek a házból. Hiszen tudták, máskülönben az ő sorsuk is megpecsételődött, az elzárás lehetetlenné teszi az élelmiszer beszerzését, a rendszeres orvosi ellátást, már csak azért is, mert ha be is ment hozzájuk orvos, elkapva a kórt, többször oda vissza nem tért.

A 18. századtól előtérbe kerül az egészségesek és a betegek izolálása oly módon, hogy a szegényebb fertőzötteknek úgynevezett lazzarettókat állítottak fel. Alessandro Manzoni (1785–1873) a 17. századi milánói pestisjárványról szóló, *A jegyesek* című könyvében így mutatja be Milánó járványkórházainak életét: „Képzeld el olvasóink a lazzaretto belsejét, hol tizenhatezer ragályos beteg volt felhalmozva. Az udvaron zűrzavaros tömegben sátrak, barakkok, kocsik, s betegek hevernek szerteszét. A jobb és bal félül végtelen messzeségre nyúló két csarnokra nyíló szobák tömve vannak szalmaszálakon vagy törmelékes szalmán heverő haldoklókkal és halottakkal; s a nyomor e roppant tanyáját folytonos mozgalom hullámozza át: csoportok jönnek-mennek, megállnak; gyógyulók, őrgöngyök, szolgálk leheverednek vagy felkelnek” (Manzoni, 1892). A lazzarettóba szállítás után a járványos betegek visszatértek a beteg házába, és elégették a ruháit. A családtagok és a lakosság ezt a műveletet többnyire lázadozva, rablásnak tulajdonítva figyelte. Tipikus befejezése lehetett egy ilyen történetnek, hogy

a tömeg a járványorvost, aki beküldte a fertőzöttet a lazarettóba, okolva mindenért, meggyilkolta (Tóth, 1995). A veszély esetén életbe léptetett karanténok elrendelése körül századokon keresztül folyt a vita. 1825-ben az angol parlament egyik szónoka azzal érvelt ellene, hogy „kereskedelem-, társadalom- és keresztényellenesek” (World Health, 1971). A 19. század végéig szemben álltak egymással a járványok terjedéséért a levegőt okoló, s ezért a karantént elvetők, és az egymást fertőző emberek elméletet valló, karantént igenlők táborára. Előfordult, hogy a karanténokat az oda bezártak lázongása miatt számolták fel, mint például Magyarországon a szabadságharcra egy időben dülő kolerajárvány idején.

Akár karantén, akár járványkórház volt a végső állomás, a betegnek minden esetben egyedül, a világtól elkülönítve kellett eltávoznia az életből. Ez megváltoztatta a *halotti rítusokat*. Míg a középkorban az életből a másvilágra térés patetikus, drámai módon történt, a 17–18. században az emberek nyugodt környezetben történő halálra készültek. A beteget a rokonok, a barátok egyházi liturgikus szertartás mellett kísérték utolsó útjára. Erre azonban egy járvány nem adott lehetőséget (Horányi, 2020). „Annál rettenetesebb dolgot gondolhatni-é, mint olyan ágyban fetrengeni, a hol semmi nyugalom, semmi könnyebbülés, semmi segítség nem található, már barátságnak minden köteléke elszaggattatik, mikor, mint dögöt, még elevenen tégedet az emberek oda hagynak” – panaszkodik egy haldokló (Lampe, 1741). Több évszázad eltelte után, egyes országokban nem egy esetben a koronavírus áldozatait utolsó útjukra csak a lélegeztetőgép kíséri.

A *temetések* sem az elhunytat megillető módon történtek. Az 1347-es velencei pestis idején „a rengeteg halott eltemetésére, melyekkel naponta és szinte minden órában elárasztották a templomokat, nem volt elegendő a temetők szent földje. [...] Hatalmas gödröket ástak, melyekbe százával bocsátották le az újabb halottakat; ezekben aztán rétegekben egymásra halmozták őket, mint ahogy a hajóban berakják az árukat, kevéske földet hánytak rájuk, mindaddig, mígnem a gödör színig betelt” (Boccaccio, 1961). A középkorban nyeregből hajtott temetőszekerekre rakták a holtakat. Papok nem mondtak felettük gyászbeszédet.

Változások történtek – akár csak napjainkban – az *egyházi szertartásokban* is. A pap nem misézhetett híveinek a templomban, a házasságkötések titokban, a keresztelők üres templomban zajlottak, s pap általi temetésekre sokszor nem is kerülhetett sor. A lakosság mindezt, akár csak az elzárásokat, egy darabig türelemmel viselte, de egy idő után azonban lázongók, tüntetők, elégedetlenkedők verték fel a kihalt utcák csendjét (Kiss, 1931; Dávid, 1973). A történelem nemegyszer ismétli önmagát.

A járványok változást hoztak a *foglalkozási ágakban* is. A ragályok idején úgynevezett gyógyhóhéroknak is jutott feladat a fertőzöttek ellátásában. Még a 18. században is mágikus erőt tulajdonítottak az ítések pallosának és az akasztókötélnek. Előfordult, hogy a hóhérból orvostanhallgató lett, és polgárjogot kapott a járvány idején végzett tevékenysége elismeréseként. A járványok elmúltával azonban már csak a kivégzéseket hajtotta végre (Magyar, 2020b).

A járványok ideje alatt, a kormányzati védőintézkedések következtében, az üzemek, gyárak, egyéb munkahelyek működése szünetel, emberek maradnak kereset nélkül.

A veszély elmúltával pedig egyáltalán nem biztos, hogy ugyanott tudják folytatni a tevékenységet, amelyre a képesítésük szólt. Egyes foglalkozások a járványoknak is „köszönhetően” eltűntek a századok folyamán. Ilyen volt pl. a dajkaság. A dajkák a történelem kezdetétől fontos szerepet tölthettek be a gyermeknevelésben az arisztokrata, majd a polgári családoknál. A fertőző betegségek megelőzése érdekében azonban csak szigorú szabályok szerint, orvosi ellenőrzés mellett végezheték a feladatukat. A spanyolnátha idején, majd utána már alig akadt olyan vállalkozó szellem, aki alkalmazni merte volna őket (Szabó, 2020a).

A járványok egyik túlélési stratégiája a menekülés. A városlakók közül aki csak tehetett, a sűrűn lakott városból vidékre költözött. Ez a viselkedési attitűd azonban nem volt szimpatikus a kortársak körében. Az is nemegyszer előfordult, hogy orvosok, papok – betegeiket, híveiket hátrahagyva – oldottak kereket. Luther a wittenbergi járvány idején – mivel nemegyszer családok szakadtak szét, és gyermek, szülő egymástól eltávolodott – megintette az ilyen megoldást választókat. A reformátor nem hagyta el a várost, kijelentve, a halálos betegség elől nem lehet elmenekülni (Békefy, 2020). Általános vélemény szerint csak a „tisztaságtól üres ember menekülhet”.

A belső migráció következtében a falvak, a ritkábban lakott települések szerepe felértékelődött. A vidék sztereotípiái – a csend, a lelki, szellemi béke, a természet és a szomszédok társasága – a modern városi világkép ellentétei. A vidék maga a biztonság szimbóluma, eltávolodás a fenyegető betegségtől a természet közelébe, ahol az élelmiszer nem megy át sok kézen, és ahol nem tilos sétálni a parkokban, ligetekben, folyók, tavak partján (Csurgó, 2020). Amint már az 1831-es évi párizsi kolerajárvány idején is megtapasztalhatták: „Mindenkinek csak egy gondolata, egy célja volt: hogyan lehet a betegséget elkerülni. Akiknek pénzük volt, elmenekültek. Akiknek nem volt – és ez a többség – kénytelenek voltak a városban maradni, hogy szembenézzenek a korai halállal” (Heine, 1833). A *Dekameron* színhelye egy elhagyott toszkán villa, ahová tízen menekültek a városból, hogy a mesék világába temetkezve ne csupán fizikailag, de mentálisan is túléljék a ragályt. A városok arculatát kihalt utcák, terek, bezárt üzletek, bankok, múzeumok, vendéglők, kávéházak látványa jellemezte. A társas érintkezésnek még a lehetőségei is megszűntek. A közösségek helyébe *a magára maradt egyén*, az ego került. Ez azzal járt, hogy a kollektív csoportos szempontokat figyelembe vevő viselkedési forma helyett az önző, egyéni érdek került előtérbe (Sindelyes, 2006). Ennek eltorzult formája lehetett a nyereszkesedés, de akár a rablás és a fosztogatás is. Ismét Manzont idézzük a Milánó környéki nagy pestisjárvány (1629–1630) alkalmával hozott intézkedések különleges figuráinak, a monattik (halottszállítók) és a halottas kocsik előtt csengővel járó apparitorik viselkedéséről: „A monattik... tulajdonos vagy ellenség gyanánt léptek a házakba... ragályos, gonosz kezüket ép családtagokra, gyermekekre, szülékre, férj, feleségre emelték, s azzal fenyegetőztek, hogy a kórházba szállítják őket, hacsak pénzt nem adnak nekik. Máskor ismét nagy árát szabtak szolgálatuknak, s kijelentették, hogy a már feloszlásnak indult hullákat nem szállítják ki, hacsak ennyi és ennyi scudit nem fizetnek. [...] A ragály terjesztése céljából a monattik és apparitorik a halottas szekérről fertőzött ruhadarabokat szórtak le az utcákra; mert a dögvész rájuk nézve aratás, uralkodás, ünnep volt... a monattik lábukra csengettyűt kötöttek – miként meg volt hagyva, hogy meg lehessen őket különböztetni másoktól, s

közeledésüket hírül adják –, s így léptek be a házakba, hol mindenféle garázdálkodást követtek el. A tárva-nyitva álló s néptelen, vagy csak haldoklók által lakott házakba a tolvajok szabadon jártak ki s be a lopott holmikkal” (Manzoni, 1892).

Madách Péter apostola a pestis sújtotta Rómában járva szintén tapasztalja, hogy: „Szétbomlik a rend, senki nem parancsol / S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás / Emelt fővel jár a békés lakok között” (Madách, 1956:91–92). A zavaros helyzet minden korban a csalogó paradicsoma, amikor kihasználják a lakosság kétségbeesését, drágán kínálva az árukat, sokszor olyat, amivel nem is rendelkeznek. A járványokat kísérő infláció kényszere következtében ugyanakkor a megszorultak potom pénzért adják oda sokszor a létszükségleti cikkeiket is.

Eddig a járványoknak az emberek sorsát rossz irányba terelő szerepéről szóltunk, azonban voltak a *haladást szolgáló következményei* is. Így például a higiéniai szokások területén komoly előrelépések történtek. A *kézmosás* Semmelweis Ignác (1818–1865) előtt a lelki higiénia eszköze volt. Már Pilátus kézmosása is a felelősség alóli megtisztulást segítette. A *Talmud* a démonokat akarja elűzni ezzel a tisztálkodási formával. Az étkezésekhez kapcsolódóan került a mindennapi gyakorlatba. A 12. században a fejedelmek és a polgárok az asztalon lévő tálakba mártogatták a kezüket. A fertőzés elleni védelem eszközeként Semmelweis és az angol Joseph Lister (1827–1912) szorgalmazta a kézmosást a 19. században. A ma természetesnek tartott higiéniai eszközök, mint pl. az angolvécé, a kolerának köszönhetik népszerűségüket, de a tollseprűt is a kolerajárvány 19. századi elvonulása után használták a háztartásokban a portörüléshez (Magyar, 2020a). Ekkor ismerték fel ugyanis, hogy a textíliák is az egyik lehetséges terjesztői a fertőzéseknek. 1887-ben Berlinben létrehoztak egy központi fertőtlenítőt, igaz, első sorban a tehetősebbek tudták igénybe venni, holott igazán a szegények között dúlt a ragály. Német mintára nálunk is létesítettek fertőtlenítőintézetet a Gyáli úton. Az ott dolgozók munkakörébe a lakások, házak dezinfikálása is beletartozott (Hammer, 1910:731).¹⁷ A szakszerű fertőtlenítést abban az időben már pontosan meghatározták. Pulszky Ferenc emlékiratában olvashatjuk, hogy az 1831-es kolerajárvány idején a városi polgárok zsebükben klórt és erős bűzű ecetet hordtak (Pulszky, 1879).

A járványok negatív hatásai között szóltunk arról, hogy sokan meneküléssel próbálták elkerülni a veszélyt. A *túlélési stratégia pozitív útja* a helyben maradás volt. A szegényebbek nem is gondolhattak a város elhagyására. Íratlan törvény volt, hogy akinek tisztsége van – az orvos, a pap, a tanító, kire „köz jó helyezettett” –, s aki családjá és szolgálói biztonságáért felelős (Lampe, 1741:314–325), szintén maradjon helyben. Luther arra hívta fel a figyelmet, hogy az ínséges időkben a világi vezetők felelősek az ország védelmezéséért, és nekik engedelmeskedni kell: „Ki ellene támad a hatalmaságoknak, az Isten rendelkezése támad, mert ők az Isten szolgálói, és a te javadat akarják” (Békefy, 2020). Nem egy vezető, pap, orvos akár a „hős” szerepének vállalásával is maradt. Milánó érseke, Borromeo Szent Károly (1538–1584) is azok közé tartozott, aki élete árán segített híveinek elviselni a járvány okozta szenvedéseket. Vagyontát a betegekre költötte, menhelyeket állíttatott. A karanténba zártaknak és a haldoklók-nak ambuláns szolgálatot szervezett. Az 1567-es járványt később „Szent Károly pestisének” nevezték el. V. Pál pápa 1610-ben avatta szentté (Magyar Kurír, 2019).

Míg az emberek haldokoltak, a *művészetek* virágoztak. Miután a járványt Isten büntetésének tulajdonították, azért, hogy Mária és a szentek közbenjárását kérve a bocsánatát elnyerjék, az imádkozáshoz templomokat emeltek, szobrokat állítottak. Az egyik legreprezentatívabb templom, a Santa Maria della Salute a velencei pestis idején, 1631 és 1687 között épült Baldassare Longhena (1598–1682) terve alapján, a Canal Grande bejáratánál. De a járvány emlékére épült fel a Karlskirche Bécsben, vagy a Rókus-kápolna Budapesten. A remeteéletet élő, Krisztust imádó Palermói Szent Rozália tetejét az 1614-es pestisjárvány idején Palermóban találták meg,¹⁸ Van Dyck róla festett képének hatására a tiszteletére számos szobrot, kápolnát állítottak fel a falvak terein (Lackovits, 1993:110). A hazai Szentháromság-szobrok szintén a pestis jegyében születtek, közülük az egyik legszebb, mely Ungleich Fülöp (?–1736) alkotása, és 1713-ban avatták, a Várnegyedben található.

A festők a járványok borzalmait igyekeztek az utókor számára megörökíteni. Az egyik leghíresebb ilyen témájú kép Nicolas Poussin (1594–1665) *Az asdódi pestis* című alkotása, melynek elkészítését az 1630-as római ragály idején rendelte meg a város egyik polgára. A francia származású piktor a döghalál pusztítását a Sámuel első könyvében olvasható történet – mely szerint a frigyládát elrabló filiszteusok városait Isten fékélyes járvánnyal sújtotta (1Sám 5, 6) – alapján festette meg (Németh, 2006).

A pestis megmagyarázhatatlan pusztítása az embereket torz halotti táncok lejtésére ösztönözte. Ezek különös hangulatát napjainkig a templomok, kápolnák falára festett képek közvetítik. Papok, királyok, parasztok, koldusok, csontvázak, állatok ugrálnak együtt ezeken a freskókon. A járványok alatt épült intézmények, kórházak (ittthon a Szent Rókus Kórház, Szent László Kórház), csatornák, vízvezeték-hálózatok kialakítása következtében a városképek is átalakultak.

A járványok *divatot* is teremtettek. Velencében például a járványokkal teli 15. században a kéjnők magas gallérú ruhát hordtak, és a kezükben kereplőt tartottak. A pestis levonulása után a hajhullást is okozó szifilisz hozta divatba a parókát. A 19. század ideális nőalakja vékony, áttetsző bőrű, élénkpiros szájú, mivel az akkor burjánzó, de még inkább lappangó tbc ilyenre tette őket. A nők fűzővel vékony derekat alakítottak maguknak, arcukat rizssporral fehéřítették, szájukat szinte véresre harapdálták. A kolerára hatására megszűnt a földet söprő ruha, mely a port vonzotta. A férfiaknál is kiment a divatból a port, piszkot gyűjtő bajusz és a szakáll (Scheffer, 2020).

A *védőoltások* bevezetése a 18. századra tehető. Miközben a fekete himlő szedte áldozatait, rájöttek, hogy a kiütésből vett minta orrba vagy bőrbe oltása következtében a betegség nyolc napon belül fellép, de sokkal enyhébb lefolyású lesz. Erről az úgynevezett *varilációs* eljárásról az angol arisztokrata író, lady Mary Wortley Montagu (1689–1762) egy Drinápolyból írt levelében számol be részletesen. Érdekességképpen, ebből tudható, hogy az injektlást nem orvos, hanem általában egy idős hölgy – aki egy dióhéjban összegyűjtött, „legjobb fajta” fekete-himlő-váladékot hozott magával – végezte el a gyerekeken. Az 1700-as években már a védőoltást is megtalálták, azaz a vakcináció is létrejött a fekete himlő ellen. Az eljárás elnevezése Edward Jenner (1749–1823) angol orvostól származik, de aki felfedezte, hogy az enyhébb lefolyású tehenhimlővel történő beoltás védetté teszi az embert, egy angol gazda, Benjamin Jesty volt (Kárpáti, 2020).

JÁRVÁNYOK OKOZTA TÖRTÉNELMI SORSFORDULÓK

„Szerencse a szerencsétlenségben” – állapítják meg a tudósok a járványokról szólva, és kifejezetten a pestis „jótékony hatásának” tulajdonítják, hogy miután a betegség a gyengébbeket elpusztította, a túlélők magasabb kort értek meg. A nagy, 14. századi bubópestisjárvány előtt 10%, utána 20% volt a 70 éven felüliek aránya a lakosságon belül (Juhari, 2014). Régészek, antropológusok, statisztikusok kikutatták, hogy a járványok szelektáltak a vércsoportok között. A pestis és a kolera inkább a 0-s, a fekete himlő az A, AB, a diftéria a B csoportúakat támadta. A túlélők, ráadásul keveredve a más területekről betelepülőkkel, a járványokat követően megváltozott genetikai összetétellel rendelkeztek (Hankó, 2020), és ez többször előnyükre szolgált.

Minden járványt *demográfiai változás* követett. A 14. századi, fekete halál okozta népességsökkenést, melyhez a járványt megelőző éhínség is hozzájárult, Európában 30-60%-ra becsülik (Andorka, 1985). A kihalt országok, városok betelepítéssel, kül- és belhoni migrációval, faluból városba történő belső vándorlással váltak ismét életképpé. Ennek következményei etnikai eltolódások lettek, melyek a továbbiakban az élet minden területére változást hoztak (Őri, 2005). A pestis 15 hulláma utáni időből előkerült sírleletek arról tanúskodnak, hogy aki túlélte a járványt, elődeinél nagyobb életerővel rendelkezett. Köszönhette mindezt annak, hogy a járvány elmúltával az erőforrásai növekedtek. A mezőnek kevesebb embert kellett táplálnia, az erdők tele voltak húst adó vadakkal. A jobb élelemellátás következtében a gyermekek halandósága is csökkent. Mivel csökkent a munkába állók száma, ennek következtében a munkabérek is emelkedtek. Mindehhez az emberek betegségekkel szembeni jobb immunitása is hozzájárult (Franz, 2019; Stark, 2018).

A pestisről nemegyszer beszélnek úgy a történészek, mint az újkorhoz vezető kapu, amely utat nyitott a reneszánsz számára (Weiss, 2020).

A háborúk és a járványok együttéléséről már esett szó. Azt azonban kevesen tudják, hogy a járványok megváltoztathatták a csaták végkimenetelét is, melynek következménye új korszakot nyitott a történelemben. A krónikákban említett példák közül az egyik legjelentősebb a Kr. e. 431 és 404 között zajló, Athén szerepét megváltoztató peloponnészoszi háború. Athén Periklésznek (Kr. e. 495 – Kr. e. 429) köszönhetően a Kr. e. 65. századig az Attikai-félsziget legnagyobb városa, a demokrácia fellegvára, politikai és kulturális központja volt. A déloszi szövetségbe tömörültek hadseregét a perzsák, majd a spártaiak ellen vonulva járvány – ebben az esetben mindegy, hogy pestis, tifusz vagy ebola¹⁹ – támadta meg, melynek következtében nem született döntő győzelem.

A peloponnészoszi háborúk történetét megíró Thuküdidészről (Kr. e. 460 k. – 395 k.) megtudjuk, hogy Athénbe a kór hajókon érkezett, áldozata lett Periklész, és Thuküdidész is átesett a betegségen. Gyors terjedését segítette a vidékről a városba özönlött emberek tömege. „Nem volt elegendő lakás, fojtó levegőjű kalyibákban laktak, és a vad szertelenséggel dúló kór következtében egymás hegyén-hátán heverték a halottak” (idézi Lindner, 2020). Mindez hozzájárult ahhoz, hogy Athén e háborúk befejezése után elveszítette vezető szerepét. Európa kultúráját, történelmét ezután Makedónia irányította (Lindner, 2020; Hegyi et al., 1993; Aird, 2004; Surjányi, 2020).

Kr. u. 165–180-ban, a filozófus Marcus Aurelius (121–180) császár idején 15 évig dúló antoninusi járványt (pestis vagy himlő) a rómaiak a pártusok elleni hadjárataikról hurcolták magukkal. Rómában napi 200 halottat számláltak, és Marcus Aurelius is az áldozatok között volt. A járvány a Római Birodalom gazdagságát, Indiába irányuló és távol-keleti kereskedelmét tette tönkre. A Római Birodalom városai egészen elnéptelenedtek. Mindez hosszabb távon a birodalom bukásához vezetett (Surjányi, 2020).

A karthágói Szent Ciprián püspökről (190/200 k. – 258) elnevezett cipriánusi járvány (himlő?) is a Római Birodalomhoz kötődik a Kr. u. 249–262-ig terjedő időben. A fővárosban naponta 500 halottat temettek, mikor Cipriánt, mert nem akart pogány isteneknek áldozni, kivégezték. A barbárok támadása okozta pusztítással és az akkori klímaváltozással együtt a járvány a 3. században a birodalom teljes válságához vezetett (Kozma, 1938).

A pestis 541–542-ben támadt a Keletrómai Birodalomban, és a Perzsa Birodalmat is elérte. Justinianus – róla nevezték el ezt a járványt justinianusi pestisnek – ugyan felgyógyult a betegségből, de mert seregében is pusztított a kór, nem tudta terve szerint egyíteni a klasszikus Római Birodalmat. Ehelyett Bizáncban kereskedelmi és gazdasági válság tört ki, s az elnéptelenedett területeken sáskák röpködtek (Ostrogorsky, 2003).

Attila, a hunok királyának (410 k. – 453) hadjáratait is a pestis akadályozta. A catalaunumi csata, ahol a hunok a Nyugatrómai Birodalommal kerültek szembe, mivel mind a két fél hadseregében a pestis dúlt, döntetlenül végződött. Nem tudta hadjáratait Itáliába vezetni a hadseregében pusztító pestis miatt, így végleg visszavonulásra kényszerült, s a hunok birodalma hamarosan széthullott (Elter, 2016).

A magyar járványos háborúk közül 1456-ban a Hunyadi János (1406–1456) vezette nándorfehérvári ütközet hozott pozitív, Európát érintő változást: 70 évre megállította az Oszmán Birodalom terjeszkedését. Azonban Hunyadit az őt is elpusztító pestis megakadályozta abban, hogy ezután egy nagy hadjáratral felszabadítsa Bizáncot is a török alól, s nem sikerült végleg kiűznie a turbánosokat Európából (Surjányi, 2020).

A magyar történelem eseményeit boncolgatva nem lehet elmenni amellett, hogy a 1848–1849-es szabadságharcunk bukásában a kolera is közrejátszott. A hazánkat már 1831-ben is támadó kolera 1848-ban ismét felbukkant Pesten, 1849-ben a második hulláma már a magyar honvédség katonáit is pusztította. A járvány a magyar szabadságharc hátszágának demoralizálásához vezetett (Mádai, 1985; Fazekas, 2020).

A 19. század első felében a hazánkat is pusztító, nagy kolerajárványok hatására, 1851-től kezdve a járványok elleni védekezés jegyében egészségvédelmi konferenciákat tartottak.

„BESZÉLD EL NEKEM A MÚLTAT, S MEGISMEREM BELŐLE A JÖVŐT”
(KONFUCIUSZ)

Majd százhetven éve, Párizsban orvosok és diplomaták tárgyaltak először a kereskedelmi és nemzetközi utasforgalomban a járvány elleni védekezést szolgáló intézkedésekről. Mivel ekkor még ismeretlenek voltak a fertőző betegségek valódi okozói, sokáig inkább csak vitával telt el az idő. A századfordulón az orvostudományon belül a járvá-

nyok kutatásában bekövetkező robbanás után – Carlos Finlay (1833–1915) kubai epidemiológus a sárgaláz, a japán Kitaszato (1853–1931), a svájci Yersin (1863–1943) a pestis kiváltó okának terén tett felfedezései nyomán – már érdemi munkát tudtak végezni.

1902-ben alakult meg a Nemzetközi Közegészségügyi Hivatal, amely meghozta a járványos idők közlekedéssel kapcsolatos tennivalóiról az első szabályzatot. A második világháború után, az 1948-ban megalakult Egészségügyi Világszervezet (WHO) a globalizált világ egészségügyi problémáinak megsegítését célozta meg, azaz az egész emberiség védelmében születtek a rendeletek. 1951-ben fogadták el azt a nemzetközileg érvényes szabályzatot, melynek értelmében a járványokat – pestis, kolera, sárgaláz, himlő, kiütéses tifusz, visszatérő láz – be kell jelenteni. Sajnos ezt a rendeletet a nemzeti érdekek előbbre helyezése, az idegenforgalom lecsökkenésétől való félelem és a nemzetközi kereskedelem stagnálása miatt nem mindig tartották be. A kolera eltitkolása történt például Etiópiában 1973-ban, amikor a késve érkezett segítség rettenetes állapotban találta a fertőzötteket: szárazság, poshadt víz, döglött állatok, vánszorgó vidékiek, csont és bőr emberek, halott gyermeket szoptató anyák látványa fogadta az orvosokat. Infúziós állványként a bokrokat használták (Póczik, 1982).

1969-ben négyféle járvány – pestis, kolera, sárgaláz, himlő – megjelenésének bejelentését tették kötelezővé. Ezek a betegségek, a megnövekedett utasforgalom következtében, továbbra is komoly veszélyt jelentenek az utazókra. A 107. cikkely elrendeli a hajók, repülők fertőtlenítését, illetve a kötelező védőoltásokat. Az influenzáról mint lehetséges veszélyről csupán a függelék tesz említést, és a 2012–2013-as rendeletek sem helyezték a középpontba. A WHO minden évben felméri, milyen influenzatörzsek elterjedése várható, és ennek függvényében állítják össze az adott év védőoltását. 2019-ben négy fertőző betegséggel, kiemelten a maláriával foglalkoztak, és figyelemmel kísérték a HIV/AIDS és a tuberkulózis megjelenését. A koronavírus váratlan támadása és szélesebb világméretűvé terebélyesedése 2020-ban új fejezetet nyitott a Egészségügyi Világszervezet működésében (World Health, 1971).

A globalizált világ emberei a spanyolnáthát követő száz év alatt elszoktak a világjárványoktól. A szezonális influenzával együtt élünk, és védőoltásokkal igyekszünk mérsékelni a fertőződés mértékét. Camus világhírű regénye, *A pestis* mostanáig ott porosodott a polcokon, csak akkor kapkodtuk le – Japánban hét kiadást élt meg 2020-ban –, amikor ránk tört a koronavírus. Most döbbenünk rá, hogy a fiktív történet minden múltbeli és jövőbeli járvány forgatókönyve. Camus a középkori járványok küzdelmeiből táplálkozott, de egyúttal előrevetítette a jelent is (Inkei, 2020). 2020-ban szinte minden úgy történik, ahogy Camus leírta. Az első híradásokat a járványról az epidemiológusok vaklármának tartják, a hétköznapi ember is bagatellizálja. A más országokból érkező, korai jelentések után a kormányok többsége apró látszatintézkedéseket hoz. Kevés az orvos, nincsenek megfelelő felszerelések. Camus leírta a folytatást is. A világ megpihen. Az emberek először örülnek a szabadságnak, de ezt hamar felváltja a börtönbe zártság érzete. Pár hét múlva pánik, közöny, majd a túlélés pillanatai (Mészáros, 1973). Hogy mi jön ezután, arra Camus nem tud választ adni.

Mindannyiunk problémáját így foglalja össze a hazánkban is népszerű olasz író, politikus Paolo Giordano napjainkban megjelent könyve: „Nem félek, hogy megbeteg-

szem. Akkor mitől félek? A járvány következményeitől. Attól, hogy kiderül, az általam ismert civilizáció építménye csupán kártyavár. Félek a lenullázódástól, de az ellenkezőjétől is: hiábavaló lesz a félelem, és utána nem változik semmi” (Giordano, 2020).

A múltunk történelmét formáló járványok tanulságait mérlegelve tesszük fel a kérdést: vajon ez a járvány előre- vagy visszafelé tereli-e majd az emberiség további sorsát? Vajon a kirobbanását segítő globalizáció, amelynek a történészek egy része által elfogadott nyitánya²⁰ a spanyolnátha volt, a 2020-ban világjárványt okozó koronavírus nem a globalizáció rekviemje lesz-e (Békés, 2020)?

Ami előre látható: a migráció és a járvány egymást erősíti. A koronavírus után egy új élet következik, amelyet a modern népvándorlás is tetéz. Valószínű, hogy felértékelődik a hely, ahol élünk, előtérbe kerül az ország, a haza, melyet megsemmisülés fenyegetett, és fontossá válik a határok szerepe is (Zybertowitz, 2020). A jövő minden bizonnyal egy digitalizált korrall lesz azonos, melynek hatása negatív is lehet: igazi vesztesei a nyelv, a beszéd, a szavak tolmácsolta érzelmek lesznek. Csakúgy negatív lehet az is, ebből következően, hogy az eleven, élő emberekből összetevődött társaság helyett a virtuális érintkezés lép előtérbe. Camus, bár ezekkel a következményekkel könyvének megírásakor nem számolhatott, sok olyan tanácsot ad, amely segíthet bennünket a jövő megélésében. Többek között azt, hogy jogunk van a saját életünket élni, annak céljait előtérbe helyezni, de számolva azzal, hogy szociális lények vagyunk, azaz az egót és a társas lényt össze kell egyeztetni. A kiváltságokat meg kell becsülni: a családot, az egészséget, a létbiztonságot. Tudatosítani kell, akár átvitt értelemben is – a pestis egyúttal a fasizmus járványának az allegóriája is –, hogy „mindenki magában hordja a pestist... szakadatlan ügyelnünk kell magunkra, nehogy önfeledt pillanatban másnak arcába leheljük a fertőzést” (Inkei, 2020). Erre már Madách is felhívta a figyelmet *Az ember tragédiája* hatodik, római színében. Lucifer, mikor a pestisben meghalt halottakat nyílt koporsókban behozzák, így biztatja Hippiát: „Öleld meg / És lopd ki szájából az obulust!”²¹ Péter apostol a halottakat kísérő menetből kilépve rákiált a halottat csókoló Hippiára: „Megállj, a döghalált szívod magadba!” Majd a tömeghez fordulva így folytatja: „Te nyomorú faj! – gyáva nemzedék [...] De hogyha a vész ajtódon kopog [...] Gyáván hunyász, rútul kétségbe'eső [...] Nézz csak, nézz körül, / A város pusztul, durva idegen nép / Tiporja el arany vetésidet, / Szétbomlik a rend [...] A rablás, gyilkolás / Emelt fővel jár a békés lakok közt, / Utána a halvány gond, rémület [...] Nem bírod, úgy-e, kéjek mámorával / Elandalítani azt a szózatot, / Mely a kebelnek mélyét felveri / S jobb cél felé hiába ösztönöz” (Madách, 1956:91–92).

Andrzej Zybertowicz, kortárs szociológus „kilenc figyelmeztetéssel” segít elindulni a járvány után a „jobb cél felé”. Ezek közül a legfontosabb, hogy sok elfeledett fogalom jusson ismét eszünkbe: felelősség, kötelesség, önkontroll, alázat, megértés, nagyvonalúság (Zybertowicz, 2020).

A történelem nem más, mint az emberiség örök harca a túlélésért. Prométheusz-nak, Goethe Faustjának, Madách Ádámjának üzenete, hogy ha „bízva bízunk”, elkerülhetjük az apokalipszist.

JEGYZETEK

- ¹ A flagellánsok magukat ostromozva kérték a bűnbocsánatot, miközben többnyire már ők is megfertőződtek, és adták tovább a ragályt.
- ² 1527-ben Wittenbergben bezárták az egyetemet. A professzoroknak és a diákoknak el kellett hagyniuk a várost, Luther azonban maradt, s beengedte házába a betegeket.
- ³ A kiütéses tifuszt Johannes Eichmann Dryander (1500–1560) marburgi orvos annak apropóján, hogy 1556-ban a Magyarországon állomásozó császári katonák ebben pusztultak el, *morbus hungaricus*-nak nevezte el. Tömeges előfordulása Európában szintén a népáramláshoz köthető.
- ⁴ 1915-ben a hadsereg 12%-a szenvedett nemi betegségben, amely a katonák számára fenntartott bordélyokból eredt. Lásd Kiss, 2009.
- ⁵ A kolera elleni védekezéshez tartozott, hogy a lapokban nagybetűs felhívások jelentek meg a betartandó szabályokkal (MNL NML XV. 34. a. 7. Figyelmeztetés a Nógrád vármegyei alispántól).
- ⁶ Lásd *Jeffrey Amherst and Smallpox Blankets. Lord Jeffrey Amherst's letters discussing germ warfare against American Indians* (Jeffrey Amherst és a himlőtakarók. Lord Jeffrey Amherst levelei az amerikai indiánok elleni csíráháborúról), www.umass.edu/legal/derrico/amherst/lord_jeff.html.
- ⁷ Az állatok dögvérsze, az exodust megelőző ötödik csapás is, de főleg a hatodik csapás hólyagos fekélyeinek megjelenése, a pestis tüneteiként, az emberekhez köthető (IIMóz 9, 9).
- ⁸ Csak a 21. században mutatták ki, hogy a bizánci járványt okozó Yersinia-pestis bizonyos időközönként visszatért ugyanazon a helyeken.
- ⁹ A pestisnek három fajtáját ismerjük: bubópetis = fekete halál, mert a megduzzadt, bevérzett nyirokcsomók feketék; szepszémia: vérbe jutnak a baktériumok; tüdőpestis: fulladásos halállal jár.
- ¹⁰ Kiemelkedő pusztítást 1832–1833 és 1872–1873-ban végzett: mindkét alkalommal 50-50 ezren betegedtek meg.
- ¹¹ Angliában, miután 1854-ben 230-an vesztették életüket a kolerában, Snow felfedezte, hogy egy Brod Street-i kút volt a betegség forrása. Térképpel bizonyította, hogy annak közelében terjedt el a fertőzés. A kút kiiktatása után drasztikusan csökkent a fertőzöttek száma. 1854-ben Filippo Pacini (1812–1883) izolálta a vétkes baktériumot, de felfedezése nem terjedt el.
- ¹² Berlini tartózkodása kezdetén Koch tanulmányozni kezdte a tuberkulózis okát. A mikroszkópján kívül nem volt más műszere, nem fért hozzá a tudományos könyvtárakhoz, és laboratóriumát lakása egyik szobájában rendezte be. 1882-ben közölte eredményeit. 1883-ban a Német Kolerabizottság vezetőjeként Egyiptomba utazott, hogy az ott kitört kolerajárványt tanulmányozza. A járvány megszűnése előtt nem sikerült megbízhatóan azonosítania a kórokozót, ezért később Indiába utazott, ott tiszta tenyészetben izolálta a *Vibrio cholerae*-t, és bebizonyította, hogy a baktérium felelős a betegség kialakulásáért.
- ¹³ Egyes vélemények szerint már a 12. században is egész biztosan dúlt influenzajárvány. Lásd Hirsch, 1860.
- ¹⁴ A 18. században három világjárványról szól a híradás (1729–1730; 1732–1733; 1781–1782).
- ¹⁵ 1830-ban Ázsiából indulva Oroszországot, majd Európát érte el. 1847-ben a mediterráneumon aratott.
- ¹⁶ A vírusokat Dmitrij Ivanovszkij (1864–1920) orosz mikrobiológus fedezte fel 1892-ben. 1933-ban angol kutatók megtalálták az influenzavírust, de altípusaira csak később jöttek rá, melyek közül az A típus okozza a világjárványt.
- ¹⁷ A lakást fertőtlenítők először egy szublimált lábtörlőn mentek keresztül. Ezután áttöltöztek, és fertőtlenítették a falakat. Minden textíliát, de még a kisebb bútorokat is elszállították az intézetbe gőzkezelés céljából.
- ¹⁸ Szent Rozália a 18. századtól a betegségek közbenjárója. Napjainkban inkább mint a bányászok és tűzoltók védőszentjét tisztelik.
- ¹⁹ A Thukididész által leírt tünetek némelyike az ebolára utal, így a piros nyelv és torok, hányinger, a nemi szervek megtámadása; a leprára a kéz és lábujjak elvesztése; a tifuszra pedig az, hogy nem ilyen gyors lefolyású, valamint mentálisan is támad. 2011-től archeológusok csontmaradványok elemzése után a pestis ókori fajtájának tartják.

- ²⁰ Vita övezi, mikor is kezdődött ez az integráció, és melyik formája (kulturális, technológiai, gazdasági, politikai vagy katonai-diplomáciai) a kulcs tényező egy civilizáció kiterjedését illetően. Egyes elméletek szerint Mezopotámia és az ókori Egyiptom gazdasági és katonai integrációjával kezdődött Kr. e. 1500 körül, mások szerint a keresztes hadjáratokkal, s vannak, akik Amerika felfedezését tartják a globalizáció első lépcsőjének.
- ²¹ Obulus = pénzérme a nyelv alatt, melyet Kharónnak kell adni a túlvilágra szállításért.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aird, Hamish (2004): *Perikles. The Rise and Fall of Athenian Democracy*. The Rosen Publishing Group.
- Andorka Rudolf (1985): Az európai nagy pestisjárványok. *Történeti Demográfiai Füzetek*, 2. sz., 47–70.
- Aujeszký Aladár (1929): Az influenza történetéről. *Természettudományi Közöny*, 61. évf., 878. sz., 115–117.
- Ball, Laura (2009): *Cholera and the Pump on Broad Street: The Life and Legacy of John Snow*. www.ph.ucla.edu/epi/snow/Snow_Laura_Ball.pdf (Letöltés: 2020. május 1.).
- Bartos Dezső (1939): Háborúk és járványok. *Magyar Katonai Szemle*, 9. évf., 3. sz., 200–204.
- Békefy Lajos (2020): Isten büntetése vagy a hit tesztje, próbája a járvány? – A reformátorok járványteológiai töredékeiből. *Evangelikus.hu*, www.evangelikus.hu/isten-buntetese-vagy-a-hit-tesztje (Letöltés: 2020. május 28.).
- Békés Márton (2020): A globalizáció vége és ami utána következik. *Demokrata*, <https://demokrata.hu/velemen-y/a-globalizacio-vege-es-ami-utana-kovetkezik-221541/> (Letöltés: 2020. április 27.).
- Bergdolt, Klaus (2003): *Die Schwarze Tod in Europa*. Beck, München.
- Boccaccio, Giovanni (1961): *Dekameron*. Első nap. Európa Könyvkiadó, Budapest, <https://mek.oszk.hu/00300/00334/html/> (Letöltés: 2020. május 13.).
- Bohacsek Dóra (2020): *Járvány a bizánci birodalomban. A Justinianus-pestis*. <https://semmelweismuseum.blog.hu>.
- Bourdelaís, Patrice (1988): *Városi járvány-e a kolera? Tények és példák. (Le choléra, épidémie urbaine? Faits et representations.)* https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1988_4/bourdelaís.pdf (Letöltés: 2020. május 2.).
- Brody, Howard (2003): *Cholera, Chloroform, and the Science of Medicine. A Life of John Snow*. Oxford University Press, New York.
- Bugyi Balázs (1971): Comenius járványokkal foglalkozó könyve. *Orvosi Hetilap*, 112. évf., 28. sz., 1655–1656.
- Cheyne, George (1724): *An Essay of Health and Longlife*. Printed for George Strahan, London.
- Cholnoky Viktor (1914): *Kaleidoszkóp. Kolera*. Élet Könyvei 6., Élet Irodalmi Társaság, Budapest, 54–55.
- Csurgó Bernadett (2020): *A biztonságos vidék (képzete). A járvány hatása a vidékreprezentációra és a hozzá kapcsolódó társadalmi gyakorlatokra*. TKSZI, https://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/csurgo-videkreprezentaciopandemia_FF.pdf (Letöltés: 2020. május 12.).
- Dávid Zoltán (1973): Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények*, 69–70. sz., 75–128.
- Defoe, Daniel (1967): *A londoni pestis*. Európa Könyvkiadó, Budapest, <https://mek.oszk.hu/02500/02566/02566.htm> (Letöltés: 2020. május 18.).
- Dippold Ádám (2020): *A nagy járványok maradandó nyomot hagytak az emberi településeken*. <https://qubit.hu/2020/04/10/a-nagy-jarvanyok-maradando-nyomokat-hagytak-az-emberi-telepuleseken> (Letöltés: 2020. május 6.).
- Elter Tamás (2016): Attila, az Isten ostora és Aetius, az utolsó római. *Origo*, www.origo.hu/tudomany/20160921-a-kesoi-okor-legnagyobb-osszecsapasa-volt-a-catalaunumi-utkozet.html (Letöltés: 2020. május 1.).
- Farkas Ildikó (2006): Az influenzajárványok történelméből. *História*, 28. évf., 5. sz.
- Farkas Zoltán (2003): *A fekete halál*. <https://hirmagazin.sulinet.hu/hu/pedagogia/a-fekete-halal> (Letöltés: 2020. május 5.).
- Fazekas Csaba (2020): „Égi pallos a döghalál képében” – Kolerajárvány és szabadságharc 1848–49-ben. https://mindennapoktortenete.blog.hu/2020/03/25/kolerajarvany_magyarorszagon_1848 (Letöltés: 2020. május 22.).

- Franz, Angelika (2019): *Wie die Pest die Lebensqualität verbesserte*. <http://angelika-franz.net/2019/01/13/wie-die-pest-die-lebensqualitaet-verbesserte/>.
- Froissart, Jean (1971): *Froissart Krónikája*. Gondolat, Budapest.
- Giordano, Paolo (2020): *Járvány idején*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Hammer Dezső (1910): Budapest székesfőváros központi fertőtlenítő intézetéről. *Orvosi Hetilap*, 54. évf., 41. sz., 730–733.
- Hankó Ildikó (2020): Betegségek, vércsoportok, gének. *Demokrata.hu*, <https://demokrata.hu/tudomany/betegsegek-vercsoportok-genek-81436/>.
- Hargitai Rezső (1995): Kolera régen és napjainkban. *Valóság*, 38. évf., 6. sz., 94–101.
- Hegy Dolores – Kertész István – Németh György – Sarkady János (1993): *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Heine, Heinrich (1833): *Französische Zustände*. Hoffmann und Campe, Hamburg.
- Heiser, Viktor (é. n.): *Egy orvos bejárja a világot*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest.
- Hirsch, August (1860): *Handbuch der historisch-geographischen Pathologie*. I. k. 5. Verlag von Ferdinand Enke, Erlangen.
- Homérosz (1957): *Ilíász*. Első ének. Európa Könyvkiadó, Budapest, <https://mek.oszk.hu/00400/00406/html/> (Letöltés: 2020. április 23.).
- Horányi Ildikó (2020): *Halotti rítusok a nagy járványok idején. A haldoklás művészete a 17–18. században*. <https://semmelweismuseum.blog.hu>.
- Horányi Ildikó – Magyar László András (2007): *Démoni ragály: a pestis. Kiállításvezető*. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Budapest.
- Hornyánszky Gyula (2007): *A görög felvilágosodás tudománya. Hippokratész*. Liget Műhely Alapítvány, Budapest.
- Inkei Bence (2020): A járványok az embereket mindig készületlenül találják – mit tanít Camus *A pestise* a koronavírus idején? *24.hu*, <https://24.hu/kultura/2020/04/19/albert-camus-a-pestis-regeny-jarvany-koronavirus/> (Letöltés: 2020. május 20.).
- Juhari Zsuzsanna (2014): *A pestis jótékony hatása*. https://juharizsuzsanna.blog.hu/2014/05/09/a_pestis_jotekony_hatasa (Letöltés: 2020. május 7.).
- Kántor Judit (2020): Háborúk és járványok. *Huszadikszázad.hu*, www.huszadikszazad.hu/1904-szeptember/tudomany/haboruk-es-betegsegek (Letöltés: 2020. május 2.).
- Kárpáti Attila István (2020): *Az első védőoltás*. <https://semmelweismuseum.blog.hu>.
- Kiss Ernő (1931): Pestisjárványok pusztítása Debrecenben 1585–1754. *Népegészségügy*, 12. évf., 1–10. sz.
- Kiss Gábor (2009): Nemi betegségek az osztrák–magyar haderőben az első világháború idején. In: Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor (2010): Fertőzéses megbetegedések az osztrák–magyar hadseregben az első világháború idején. *Orvostörténeti Közlemények*, 210–213. évf., 197–204.
- Kosztolányi Dezső (1936): Esti Kornél kalandjai. Esti megtudja a halálhírt. In: *Tengerszem*. Révai, Budapest, <http://mek.oszk.hu/00700/00745/00745.htm> (Letöltés: 2020. április 23.).
- Kozma Erzsébet (1938): Cyprianus. *Korunk Szava*, 8. évf., 344–346.
- Lackovits Emőke (1993): Az útszéli keresztek és szobrok egyháztörténeti jelentősége: a vallásos világnézet hordozói. *Műemlékvédelmi Szemle*, 3. évf., 1. sz., 109–124.
- Lampe, F. Adolf (1741): *Güledbéli balsamon a dög-halál ellen...* Margitai ny., Debrecen.
- Lindner Gyula (2020): Egy túlélő följegyzései – Thuküdidész és az atheni járvány. *Újkor.hu*, <http://ujkor.hu/content/egy-tulelo-foljegyzesei-thukudidesz-es-az-atheni-jarvany> (Letöltés: 2020. május 13.).
- Madách Imre (1956): *Az ember tragédiája*. Hatodik szín: Róma. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Mádai Lajos (1985): Ma már csak történelem a kolera. *Budapest*, 23. évf., 6. sz., 12–14.
- Magyar Kurír (2019): „Ezt az embert vasból gyúrták” – Borromeo Szent Károly. *Magyar Kurír*, www.magyar-kurir.hu/kultura/-ezt-az-embert-vasbol-gyurtak-borromeo-szent-karoly.
- Magyar László András (2006): Morbid történelem. *Valóság*, 49. évf., 3. sz., 36–43.
- Magyar László András (2020a): *A kézmosás történetéből*. <https://semmelweismuseum.blog.hu>.
- Magyar László András (2020b): *Gyógyhóhérok*. <https://semmelweismuseum.blog.hu>.

- Magyary-Kossa Gyula (1929): Pestis-émlékek. In: Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. 2. köt., Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 171–184.
- Manzoni, Alessandro (1892): *A jegyesek. Milánói történet a XVII. századból*. Ráth Mór, Budapest, <https://mek.oszk.hu/13800/13859/13859.htm> (Letöltés: 2020. április 28.).
- Mende Gusztáv Balázs (2003): Pestis az ókorban. *Ókor*, 2. évf., 2–3. sz., 10–18.
- Mende Balázs Gusztáv (2012): A pestisjárványok nyomában. *Korunk*, 23. évf., 2. sz., 43–48.
- Mende Balázs Gusztáv (2015): *Járványos mindennapok. Történeti idők betegségei*. Kollokviumi anyag. ELTE BTK, https://ri.btk.mta.hu/images/letoltes_publ/mende.balazs/jarvanytan.pdf.
- Mészáros Vilma (1973): *Camus*. Gondolat, Budapest.
- Molnár Csaba (2009): Törzsek háborúja. *Magyar Nemzet*, 11. sz., 24–25.
- Múlt-kor (2016): Hús borzalmas járvány az emberiség történelméből. *Múlt-kor.hu*, <https://mult-kor.hu/husz-borzalmas-jarvany-az-emberiseg-trtenelmebol-20200327> (Letöltés: 2020. május 5.).
- Németh István (2006): Művészet a pestis árnyékában. *Ponticulus Hungaricus*, 10. évf., 7–8. sz.
- Ostrogorsky, Georg (2003): *A bizánci állam története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Óri Péter (2005): A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 115–162.
- Póczik Miklós (1982): *Sebész voltam Etiópiában*. Világjáró sorozat, Gondolat, Budapest.
- Pulszky Ferenc (1879): Emlékirataiból. *Vasárnapi Újság*, 26. évf., 27. sz., 433–434.
- Ráczkevy Edit (2020): *Irodalmi járványok. A firenzei pestis 1348-ban*. <https://semmelweismuseum.blog.hu>.
- Rózsay József (1870): *Adatok a járványok oki viszonyaihoz*. Eggenberger, Pest.
- Salló László (1996): Vérhas, kolera, lepra a középkorban. *História*, 18. évf., 1. sz., 20–21.
- Scheffer Krisztina (2020): *A tbc és divat*. <https://semmelweismuseum.blog.hu>.
- Sindelyes Dóra (2006): Nagy járványok és emberi kapcsolatok. *Hvg.hu*, <https://hvg.hu/plazs/200626HVG-Friss162> (Letöltés: 2020. május 22.).
- Snow, John (1855): *On the Mode of Communication of Cholera*. Reprinted: Snow on Cholera (1965). Hafner Publishing, New York.
- Stark, Florian (2018): Mit diesem Luxusgut kam die Pest nach Europa. *Welt*, www.welt.de/geschichte/artikel/184760046-Seuchen-Mit-diesem-Luxusgut-kam-die-Pest-nach-Europa.html (Letöltés: 2020. május 7.).
- Surjányi Dávid (2020): Apolló nyilai: a járványok hatása az ókori politikára. *Hetek*, www.hetek.hu/kulfold/202004/apollo_nyilai_a_jarvanyok_hatasa_az_okori_politikara (Letöltés: 2020. május 13.).
- Szabó Katalin (2020a): *A dajkák és a fertőző betegségek*. <https://semmelweismuseum.blog.hu>.
- Szabó Katalin (2020b): *A fertőző betegségek terjedésének egyik ellenszere*. <https://semmelweismuseum.blog.hu>.
- Tóth G. Péter (1995): „Ezen három szó: hamar, messze, későn pestis ellen orvosságod leszön.” Túlélési stratégiák és elvek pestisjárványok idején (1735–1745). *Ethnographia*, 106. évf., 2. sz., 751–786.
- Török Gábor (2013): Lehetséges-e tényleges és érdemi törvényhozás a globalizáció korában? *Polgári Szemle*, 9. évf., 3–6.
- Vadas András (2020): „Maradjon egy hónapra elkülönítve.” Karanténok és pestisjárványok a középkorban. https://mindennapoktortenete.blog.hu/2020/04/07/karantenok_es_a_kozepkori_pestisjarvanyok (Letöltés: 2020. április 24.).
- Vasárnap.hu (2020): A világjárvány lezárja a liberalizmus korát. *Vasárnap.hu*, <https://vasarnap.hu/2020/03/20/a-vilagjarvany-lezarja-a-liberalizmus-korat/> (Letöltés: 2020. május 4.).
- Vasold, Manfred (2003): *Die Pest*. Theiss, Stuttgart.
- Weiss, Stefan (2020): Virusangst und Galgenhumor: Die lange kulturgeschichte der Seuchen. *Der Standard*, 29. Februar, www.derstandard.de/story/2000115157157/virusangst-und-galgenhumor-die-lange-kulturgeschichte-der-seuchen (Letöltés: 2020. május 1.).
- World Health (1971): A nemzetközi járványvédelem 120 éve. *Orvosi Hetilap*, 112. évf., 46. sz., 2777–2780.
- Zybertowicz, Andrzej (2020): Kilenc figyelmeztetés egy szociológustól. *Mandiner*, https://mandiner.hu/cikk/20200331_kilenc_figyelmeztetes_egy_szociologustol (Letöltés: 2020. május 28.).

Pulay Gyula – Simon József – Kisapáti Angéla

A költségvetés rezilienciája alapesetben és külső sokk idején¹

Budget Resilience by Default and During External Shocks

Összefoglalás

Egyre nagyobb jelentősége van annak, hogy a költségvetés végrehajtásáért felelős szervezetek képesek legyenek rugalmasan reagálni a költségvetési év során bekövetkező változásokra. A cikk ismerteti a költségvetés rezilienciájának a fogalmát, összetevőit és magyar sajátosságait. Azt hangsúlyozza, hogy a költségvetés rugalmasságát biztosító intézkedéseknek átlátható módon kell megvalósulniuk. A cikk részletesen értékeli a rezilienciát és az átláthatóságot befolyásoló eszközöket, és javaslatokat tesz azok továbbfejlesztésére. A szerzők kiemelik, hogy a rezilienciának kiemelt jelentősége van a külső sokkok kezelésében. Az európai uniós és a magyar szabályozás és gyakorlat alapján amellet érvelnek, hogy a reziliencia tartalma megváltozik külső sokkhatások idején. Ilyenkor az elsődleges cél nem a költségvetési hiánycél tartása, hanem a súlyos és tartós gazdasági visszaesés elkerülése, majd a helyreállítás ösztönzése. Következésképpen a költségvetés rezilienciáját alá kell rendelni a gazdaság egésze talpra állásának, azaz rezilienciájának.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H30, H61, H71, H72

Kulcsszavak: reziliencia, rugalmasság, központi költségvetés, tartalékok

DR. PULAY GYULA PhD, felügyeleti vezető, egyetemi docens, Állami Számvevőszék, Miskolci Egyetem (szvpulay@uni-miskolc.hu), DR. SIMON JÓZSEF PhD, ellenőrzés-vezető, főiskolai docens, Állami Számvevőszék, Eötvös József Főiskola (simon.jozsef@ejf.hu), KISAPÁTI ANGÉLA, számvevő, Állami Számvevőszék.

Summary

It is becoming increasingly important for budget implementing organizations to be able to respond flexibly to changes taking place during the budget year. The article describes the concept, components and Hungarian peculiarities of budget resilience. It emphasizes that measures ensuring budgetary flexibility must be implemented in a transparent manner. The article assesses, in detail, the tools that affect resilience and transparency, and makes suggestions for their improvement. The authors emphasize that resilience is of paramount importance in the treatment of external shocks. Based on European Union and Hungarian regulations and practice, they argue that the content of resilience changes during external shocks. In such cases, the primary goal is not to maintain the budget deficit target, but to avoid a severe and lasting economic downturn, and then to encourage recovery. Consequently, the resilience of the budget must be subordinated to the recovery of the economy as a whole.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H30, H61, H71, H72

Keywords: resilience, flexibility, central budget

BEVEZETÉS

A 2008-ban kirobbant globális pénzügyi válság ráirányította a figyelmet arra, hogy számos ország nem kellően készült fel a gazdasági sokkok kezelésére, és emiatt a hirtelen fellépő gazdasági visszaesés a költségvetésük egyensúlyának megbomlásához és államadósságuk drasztikus emelkedéséhez vezetett. Mindez előtérbe állítja a költségvetés reagálóképességének, másképpen a költségvetés rezilienciájának fokozását.

A magyar gazdaság súlyosan megsemmisítette a globális válságot, többek között éppen azért, mert az állam súlyos eladósodottsága következtében a központi költségvetés nem tudott rugalmasan reagálni a világgazdasági sokk hatásaira. A költségvetés rezilienciája a többi gazdasági szereplő számára is alapvető fontosságú, hiszen ez tompítja a külső környezet változásának őket érő negatív hatásait. Jó példa erre a mostani járvány, amely alatt a költségvetés az adók mérséklésével és a közvetlen támogatásokkal segíti a nehéz helyzetbe került vállalkozások túlélését és talpra állását.

A tanulmány a költségvetés végrehajtásának rugalmasságát a reziliencia szerinti megközelítés alapján vizsgálja. A reziliencia általános értelemben a rugalmas ellenállás képességét jelenti, azaz valamely rendszernek azon képességét, hogy erőteljes, ismétlődő vagy akár sokkszerű külső hatásokhoz sikeresen alkalmazkodjon. A költségvetés végrehajtásának rugalmassága – a nemzetközi szervezetek által megalkotott fogalmi keretből levezetve – azt fejezi ki, hogy egy ország költségvetésének végrehajtásáért felelős szerveknek (Magyarországon a kormánynak, az egyes fejezetek irányító szerveinek, valamint a költségvetési szerveknek és az előirányzatok, alapok kezelőinek) mekkora a mozgástere abban, hogy a költségvetési bevételek tervezettől eltérő alakulására, illetve a kiadásokat érintő változásokra célszerűen reagáljanak, de nem

átlépve a törvényes kereteket. A reziliencia a költségvetési, illetve külső sokkok esetén az országhoz fűződő viszonyok kezelését szolgálja.

A MAGYAR KÖZPONTI KÖLTSÉGVETÉS VÉGREHAJTÁSÁNAK RUGALMASSÁGA

A reziliencia értelmezési lehetőségének alapja Magyarország Alaptörvénye 37. cikkének (1) bekezdése, amely kimondja, hogy a „kormány a központi költségvetést törvényesen és célszerűen, a közpénzek eredményes kezelésével és az átláthatóság biztosításával köteles végrehajtani”. Az Alaptörvény ezen előírására figyelemmel a rugalmas reagálási képesség mellett a költségvetési folyamatok átláthatóságát is biztosítani szükséges. Ez azt jelenti, hogy egyrészt a reziliencia érdekében lehetővé kell tenni, hogy a költségvetés végrehajtásáért felelős szervek indokolt és a törvények által engedélyezett mértékben eltérjenek a költségvetési törvényben meghatározott előirányzatoktól, másrészt viszont ezeket az eltéréseket és azok indokait átláthatóvá kell tenniük nemcsak az Országgyűlés, hanem az adófizetők előtt is.

A költségvetés végrehajtásának törvényes keretek között tartása három dolgot fejez ki:

- a költségvetési – vagyis az egyenlegre és az államadósságra vonatkozó – szabályok továbbra is teljesülnek;

- a végrehajtó szervek nem lépik át hatáskörüket; valamint

- az intézkedés meghozatalához az Országgyűlés külön döntésére nincsen szükség. (Ez utóbbi azért szükséges feltétel, mert ha az Országgyűlés döntésére, azaz az eredeti költségvetés módosítására van szükség, akkor már nem a végrehajtás, hanem a teljes költségvetési folyamat rugalmasságáról beszélhetünk.)

A költségvetés végrehajtásának rugalmassága ugyanakkor befolyásolja az egyes végrehajtási szintek mozgásterét. A kormányzati, az irányító szervi és az intézményi végrehajtási szintek mozgásterét csak a többi szint (vagy ezek valamelyikének) rováására bővíthető. Ebből a szempontból a kormány mozgásterét tekinthető elsődlegesnek, hiszen az Alaptörvény értelmében a végrehajtás általános felelőssége a kormányé. A hazai szabályozás alapján a költségvetési szervek és a fejezeti irányító szervek mozgásterét meglehetősen széles. Mindez a kormány számára korlátot is jelenthet, mivel egy váratlan esetre a kormány célszerű, a közpénzek felhasználásának eredményességét szem előtt tartó reagálási lehetőségét korlátozza.

Egy adott év költségvetése végrehajtásának mozgásterét a következő év (évek) költségvetési mozgásterének rováására is bővíthető. Ez az adott év rugalmassága szempontjából kedvező, sőt nélkülözhetetlen. Ugyanakkor, ha a költségvetési évet követő évre átvihető maradványok vagy a kötelezettségvállalások összege egy bizonyos mértékig eléri, akkor ez súlyosan beszűkíti annak az évnek a költségvetési mozgásterét (ideértve nemcsak a végrehajtásért felelős szervek, hanem a költségvetési törvényt megalkotó Országgyűlés mozgásterét is).

A magyar központi költségvetés végrehajtásának szerkezetét az 1. táblázat adatai szemléltetik. Ez alapján megállapítható, hogy a 2017. évben és 2018-ban is jelentősen módosultak a központi költségvetés előirányzatai a három végrehajtási szint átcso-

portosító döntéseinek következtében. 2017. évben a költségvetés hazai módszertan szerint, azaz pénzforgalmi szemléletben számított hiánya jelentősen meghaladta a tervezett mértéket. Ugyanakkor a két legfontosabb cél, azaz az uniós módszertan szerint számított hiány 3% alatt tartása és az államadósság-mutató csökkenése teljesült az elmúlt években. Ez utóbbi azon két követelmény, amelynek teljesítését kétharmados törvény írja elő, azaz a költségvetési fegyelem szempontjából ezek nemteljesülése esetén tekinthetjük sikertelennek a költségvetés végrehajtását.

1. táblázat: Előirányzat-módosítások hatása a központi költségvetés kiadási előirányzataira 2017–2019. években (adatok Mrd Ft-ban, illetve százalékban)

Megnevezés	2017	2018	2019
Eredeti előirányzat	18 597,7	20 112,1	20 578,8
Törvényi módosítás	449,2	5,4	0,0
Módosított törvényi előirányzat	19 046,9	20 117,5	20 578,8
Kormányzati hatáskörű módosítás	238,3	441,9	*
Fejezeti hatáskörű módosítás	2 142,8	1 606,0	*
Intézményi hatáskörű módosítás	2 169,6	2 404,0	*
Módosított előirányzat	23 597,6	24 569,5	*
Tervezett hiány a hazai módszertan szerint	–1 166,4	–1 360,7	–998,4
Tényleges hiány a hazai módszertan szerint	–1 833,4	–1 451,6	–1 219,0
Tervezett hiány az uniós módszertan szerint/GDP	2,4%	2,4%	1,8%
Tényleges hiány az uniós módszertan szerint/GDP	2,2%	2,3%	2,0%
Tényleges államadósság-mutató az uniós módszertan szerint	73,3%	70,2%	66,3%

*Megjegyzés: * Az adatok nem álltak rendelkezésre a cikk készítése során.*

Forrás: Saját szerkesztés a 2017. és 2018. évi zárszámadási törvény és indoklása, a 2019. évi költségvetési törvény és indoklása, a Magyar Államkincstár 2019. évi előzetes adatai alapján

A KÖLTSÉGVETÉS VÉGREHAJTÁSÁNAK REZILIENCIÁJA NEMZETKÖZI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Nemzetközi szervezetek – kiemelten a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) és a Nemzetközi Valutaalap (IMF) – is foglalkoznak a költségvetés rugalmasságának témakörével. E szervezetek jellemzően a költségvetési gazdálkodással kapcsolatos alapelveket fogalmazzák meg és értelmezik. Ezen alapelvekből a költségvetés végrehajtása rugalmasságának a koncepciója is levezethető.

Az OECD Tanácsának a költségvetési jó kormányzásra vonatkozó ajánlásai (OECD, 2015) azokat az alapelveket fogalmazzák meg, amelyek megvalósításával az országok képesek átláthatóbb, eredményesebb és megbízhatóbb költségvetést készíteni és végrehajtani. Az ajánlás tíz alapelve közül az alábbi négy kapcsolódik a költségvetés végrehajtásának rezilienciájához:

– *A költségvetés végrehajtásának aktív tervezése, kezelése és nyomon követése.* A költségvetés parlament által történt jóváhagyását követően a kormánynak gondoskodnia szükséges ennek teljes körű, hiteles végrehajtásáról, továbbá ellenőriznie és nyomon kell követnie a kiadások és bevételek alakulását.

– *A tervezésnél már a különböző pénzügyi kockázati tényezőket is körütekintően meg kell határozni, fel kell mérni, és kezeléséhez meg kell tenni a szükséges lépéseket.* A költségvetés rugalmassá tételéhez elengedhetetlen a fiskális kockázatok megfelelő feltérképezése.

– *A költségvetés tervezése során szükséges meghatározni, értékelni és menedzselni a költségvetés fenntarthatóságát.* Ennek érdekében olyan módszereket célszerű alkalmazni, amelyek felkészültté teszik a költségvetést a változások kezelésére és a feltételezhető pénzügyi kockázatok mérséklésére. Továbbá a hosszú távú szemlélet alkalmazása is indokolt, mert ezáltal biztosítható a költségvetés pénzügyi folyamatainak stabilitása.

– *Biztosítani kell, hogy a költségvetés teljesítményének, értékelésének és hatékonyságának is legyenek elérhető kimutatásai.* Mindez azt jelenti, hogy szükséges értékelni a különböző közszolgáltatások minőségét, valamint a feladatellátás hatékonyságát.

Az idézett alapelvekből következően a költségvetés végrehajtásának rugalmassága szempontjából meghatározó jelentőségű, hogy a kormány folyamatosan nyomon kövesse a költségvetés végrehajtását, és az esetleges eltéréseket erre a célra kialakított költségvetési eszközökkel korrigálja. Fontos, hogy előre létrehozzák azt az eszköztárat, amelynek az elemei megfelelően kombinálva egyaránt alkalmazhatóak kedvező és kedvezőtlen változások esetén.

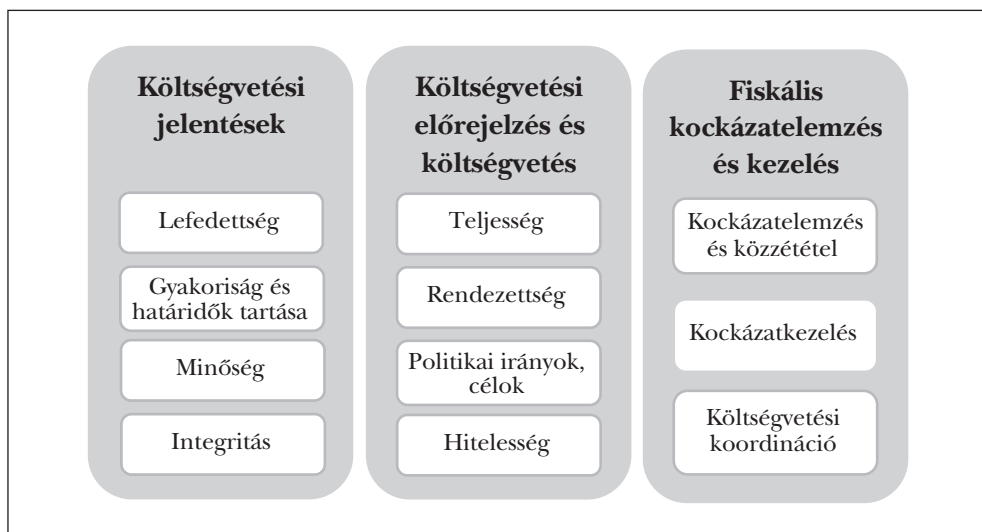
Az OECD alapelveiből levezethető, hogy a költségvetés végrehajtásának rugalmassága egy védelmi erő a gazdasági és gazdálkodási feltételek nem várt változásának esetére. A cél az, hogy a központi költségvetés végrehajtásáért felelős szervezetek a változásokhoz adaptív módon tudjanak alkalmazkodni, nem túllépve az eredeti költségvetési hiánycélt, és elkerülve az államadósság tervezett meghaladó növekedését.

Az OECD ajánlása a rugalmasság kifejezésére nem a flexibilitás, hanem a reziliencia szót használja. Az ajánlás három szempontból is hangsúlyozza a reziliencia szükségességét. Egyrészt mint a kívánatos gazdasági növekedés egyik jellemzőjét említi. Másrészt a szilárd költségvetési politika egyik kritériumaként nevesíti a rezilienciát. Harmadrészt olyan tervezési mechanizmusok alkalmazását javasolja, amelyek beépítik a költségvetésbe az annak végrehajtása során jelentkező kockázatok kezeléséhez szükséges elemeket. (A későbbiekben a magyar szabályozás figyelembevételével ismertetjük majd, hogy melyek a lehetséges elemek.)

Az IMF szintén nem flexibilitásként értelmezi a költségvetési rugalmasságot, hanem a kockázatok kezelésére való képességet érti e fogalom alatt. Az IMF által a 2014. évben kiadott kódex (Fiscal Transparency Code) a költségvetés átláthatóságának alapelveit három pillér köré csoportosítja. E pilléreket és az ezekhez tartozó alapelveket az 1. ábra mutatja be.

A reziliencia egyik eszköze a fiskális kockázatelemzés és -kezelés pilléren belül a kockázatkezelés. Ennek keretében az IMF olyan költségvetési eszközök alkalmazását tartja szükségesnek, amelyek alkalmasak a kockázatok felmerülésének monitorozásá-

1. ábra: Az IMF hárompilléres rendszere

Forrás: ÁSZ-szerkesztés (Pulay et al., 2019:10) IMF, 2014:1–4 alapján

ra, feltárására és kezelésére. Ezzel az IMF a költségvetés végrehajtása rugalmasságának indokoltságát és fontosságát hangsúlyozza.

Az IMF által a 2018. évben kiadott Fiscal Transparency Handbook (Pénzügyi Átláthatósági Kézikönyv), amely a kódex végrehajtásának elősegítését kívánta szolgálni, a rugalmasság sajátos szempontú definícióját tartalmazza. Értelmezése szerint a rugalmasság a költségvetési politikában leginkább a gazdasági sokkok kezelése tekintetében fontos. Emiatt a gazdasági növekedés és stabilitás idején célszerű mozgásteret biztosítani a költségvetésben, és felkészülni az esetleges, kevésbé befolyásolható gazdasági sokkokkal szemben. Az IMF ajánlása szerint olyan egyértelműen definiált fiskális szabályok alkalmazása indokolt, amelyek a költségvetés egyensúlya mellett a rugalmasságot is biztosítják.

Az OECD, és még inkább az IMF ajánlásai azt indokolják, hogy különbséget tegyünk a reziliencia két esete között. Az első esetben a költségvetés végrehajtásáért felelős szervezeteknek a környezet nem várt, jelentős, de nem sokkszerű változásaihoz kell alkalmazkodniuk, szem előtt tartva a hiánycél teljesülését. A másik esetben a külső környezetet sokkhatás éri, és ennek tompítása, majd a sokk utáni talpra állás elősegítése a fő feladat.

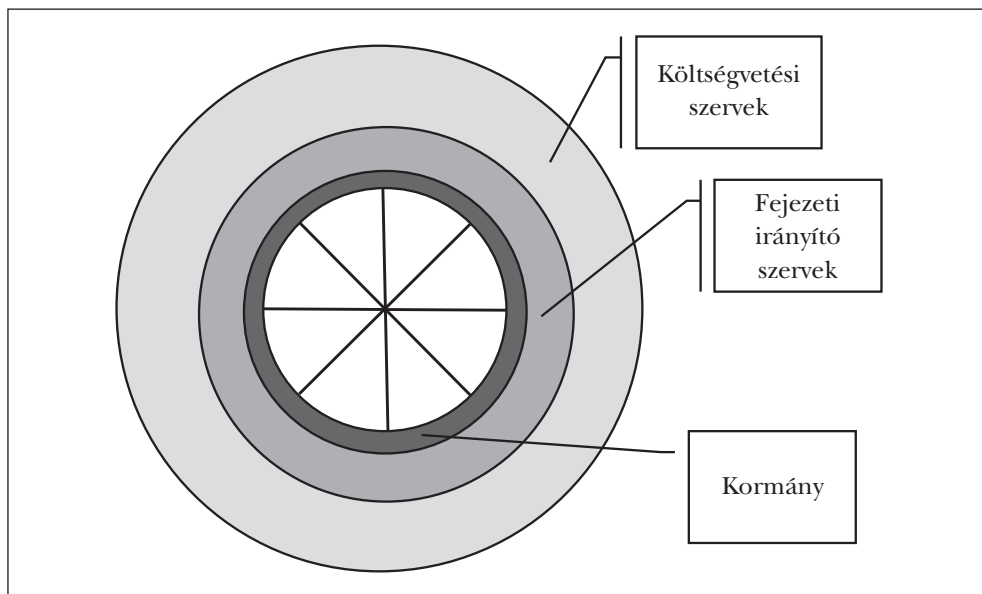
MI A KÖLTSÉGVETÉS REZILIENCIÁJÁNAK TARTALMA NEM SOKKSZERŰ KÜLSŐ VÁLTOZÁSOK ESETÉN?

Figyelembe véve az előzőekben bemutatott nemzetközi szakirodalmat, a költségvetés végrehajtásának rugalmasságát a jelen cikk is rezilienciaként értelmezi. A reziliencia általános értelemben rugalmas ellenállási képességet jelent. A reziliencia illusztrálá-

sára szokás a tojást és a gumilabdát hasonlítani egymáshoz. A kis nyomásnak a tojás merev és kemény héja képes ellenállni, de nagy nyomás esetén a tojás széttörik, és soha sem nyeri már vissza a formáját. Ezzel szemben a levegővel felfújt gumilabda kis nyomás hatására is behorpad, viszont a nyomás elmúltával visszaugrik eredeti formájába. Természetesen bizonyos nagyságú erőbehatás a gumilabdát is teljesen tönkreteszi. A tojás ellenálló képessége tehát merev, a gumilabdáé pedig rugalmas, következésképpen a tojásnak minimális, a labdának pedig nagy a rezilienciája.

A költségvetés rezilienciáját nem egy labda, hanem egy biciklikerek rezilienciájához hasonlítjuk. A bicikli kereke esetében a fémabroncs és a küllők biztosítják a szilárd szerkezetet, a jól felfújt gumiabroncs pedig a rugalmasságot, ami egyfelől ruganyosság, másfelől reziliencia. Ruganyosság, ami az úttest apró zökkenői miatti állandó rázkódásokat tompítja, és reziliencia, ami a nagyobb bukkanók esetében védi meg a merev vázat az összeroppanástól. A költségvetés végrehajtása esetében egyaránt szükséges a napi végrehajtást segítő rugalmasság és a környezet nagyobb változásaihoz való rugalmas alkalmazkodást lehetővé tevő reziliencia. A költségvetés nagyobb rugalmasságát az biztosíthatja, ha a költségvetés végrehajtásáért felelős szervezeti szintek (kormány, költségvetési fejezetek irányító szervei, költségvetési szervek) mindegyikének vannak rugalmasságot elősegítő eszközei, és ezek rugalmas rétegeként védik a költségvetést az állandó rázkódásoktól és a nagyobb változásoktól. Ezen összefüggést szemlélteti a 2. ábra.

2. ábra: A költségvetés végrehajtásának rezilienciáját biztosító rétegek

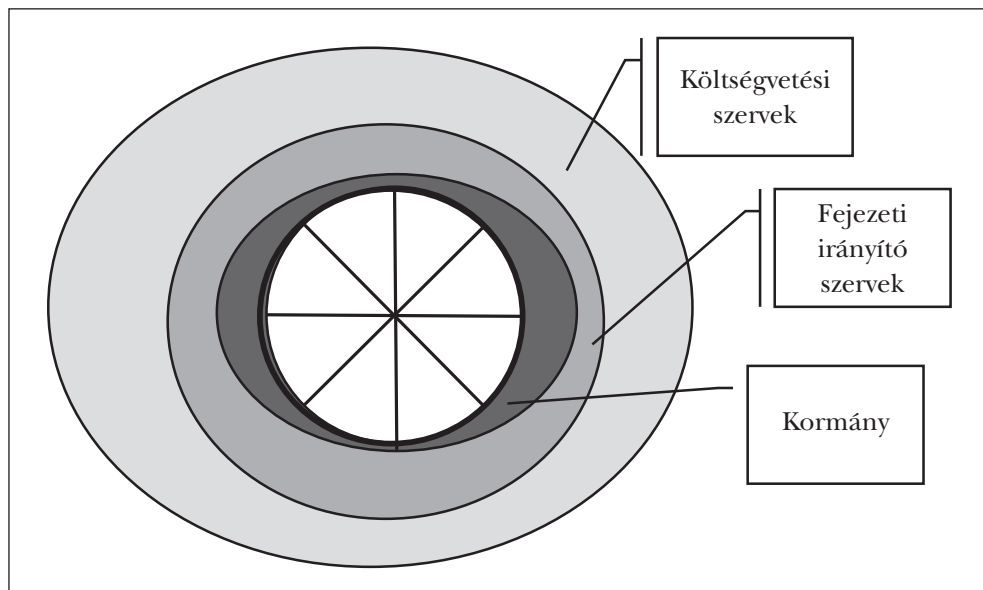

Forrás: ÁSZ-szerkesztés (Pulay et al., 2019:12)

A 3. ábra azt mutatja be, hogy a költségvetés rezilienciáját milyen módon értelmezzük, tartjuk ezáltal megvalósíthatónak. Ennek lényege, hogy nagyobb megrázkódtatás esetén

a költségvetés végrehajtásáért felelős szintek mozgósítják a saját eszközeiket, szükség esetén kimerítik a tartalékaikat, de a belső mag szilárdsága megmarad, azaz a jogszabályokban rögzített költségvetési szabályok és a legfontosabb költségvetési célok teljesülnek.

3. ábra: A költségvetés rezilienciája megrázkódtatások esetén

Forrás: ÁSZ-szerkesztés (Pulay et al., 2019:13)

A költségvetés végrehajtásának szempontjából a rugalmasságot alapvetően két tényező teszi szükségessé. Egyrészt a költségvetési év során az előirányzatnál kisebb vagy több bevétel teljesülhet. Másrészt a költségvetés végrehajtása közben módosulhat a kiadási előirányzatok teljesülése az eredeti előirányzathoz képest (pl. lassabban halad előre egy beruházás, vagy több személy válik jogosulttá egy támogatásra). A bevételi, illetve a kiadási előirányzatok teljesülése többféle ok miatt is eltérhet az eredeti előirányzattól, ezek alapján az eltérés az év közben, illetve a költségvetési év végén túl, illetve alulteljesülés is lehet. Az eltérés indokai közé tartozik többek között a közfeladat tartalmának, kiterjedésének módosulása, az igénybevevői kör változása, új közfeladat megjelenése, a gazdasági körülmények módosulása (pl. a vártnál nagyobb gazdasági növekedésből adódó, tervezettnél magasabb adóbevételek realizálása), vagy valamilyen természeti katasztrófa bekövetkezése.

A központi költségvetés rugalmasságának tartalmát az előirányzatok túlteljesülésének, illetve alulteljesülésének egyenlege alapvetően befolyásolja. A tervezettnél kedvezőbb egyenleg esetén a rugalmasság abban mérhető, hogy a költségvetés végrehajtásáért felelősnek, vagyis a kormánynak milyen mozgástere van a többletkiadások teljesítésére a gazdaságpolitikai és egyéb célok megvalósításának elősegítése, felgyorsítása érdekében. A tervezettnél kedvezőtlenebb egyenleg esetében a költségvetés végrehajtásának

rugalmassága azt jelenti, hogy rendelkezésre állnak olyan eszközök, amelyek segítségével a hiánycél a közfeladatok teljesítésének sérelme nélkül is teljesíthetők.

Miért fontos a költségvetés rezilienciája? Kizárólag a költségvetési szféra szempontjából nézve, a rezilienciának két jelentős következménye van. Az egyik az, hogy a környezeti változások ellenére a költségvetés fő céljai teljesülnek. A másik, hogy a költségvetési szervek egy némileg megváltozott környezetben is végre tudják hajtani a közfadataikat, és az ezt szolgáló előirányzataik évközi elvonására vagy zárolására csak végső esetben kerül sor. Ugyanakkor a költségvetés rezilienciája növeli a kiszámíthatóságot, így tágabb értelemben a gazdaság többi szereplője számára nagyobb biztonságot ad. Például nem kell attól tartaniuk, hogy év közben emelik az adókulcsokat, vagy a költségvetési szervek nem fizetik ki a számlákat, mivel ennek fedezetét zárolták. Az államadósság-szabály betartása is stabilitást növelő tényező a vállalkozások számára, mivel így az állam nem támaszt pótlólagos pénzkeresletet, azaz nem szorítja ki a vállalkozásokat és a lakosságot a pénzpiacokról. Következésképpen a költségvetés rezilienciája nem egy fiskális jellegű, technikai kérdés, hanem komoly gazdaságpolitikai jelentősége van.

A KÖLTSÉGVETÉS VÉGREHAJTÁSÁNAK REZILIENCIÁJA A GYAKORLATBAN

A költségvetés végrehajtásának rugalmassága vizsgálható a költségvetési folyamat különböző elemeinél:

– A szabályozás esetében az a kérdés, hogy a költségvetés végrehajtására vonatkozó törvényi és rendeleti előírások létrehozták-e a költségvetés végrehajtása rezilienciáját biztosító rugalmas védelmi rendszert, valamint ennek egyes elemei harmonikusan illeszkednek-e egymáshoz.

– A tervezés szerepét elemezve elsősorban két kérdésre szükséges választ adni. Az egyik az, hogy a tervezés megalapozott-e, vagyis nem tartalmaz-e olyan hibákat (pl. egyes bevételek irreális túltervezését, illetve kiadási szükségletek alultervezését), amelyek a végrehajtás során súlyos problémákat okoznak. A másik megválaszolandó kérdés az, hogy elegendő tartalékot terveztek-e az előre látható költségvetési kockázatok kezelésére.

– A végrehajtás monitorozása kapcsán a fő kérdés az, hogy kiépítettek-e olyan rendszert, amely a tervektől való eltérést naprakészen nyomon tudja követni, sőt a várható eltéréseket képes előre jelezni.

– Elemezhetők a beavatkozási pontok is, vagyis az, hogy a döntés felelősségével rendelkezők megfelelő hatáskörrel és információval rendelkeznek-e a szükséges döntés időbeni meghozatalához.

– A költségvetési beszámolórendszer biztosítja-e a költségvetési előirányzatok rugalmas (azaz a költségvetési törvényi előirányzattól eltérő) felhasználásának átláthatóságát és elszámoltathatóságát.

A fentiek alapján fontos hangsúlyozni, hogy a költségvetés rugalmasságának követelményét már a tervezés során is meghatározó szempontként szükséges figyelembe

venni. A rugalmasságot támogató költségvetési eszközök alkalmazhatósága feltételezi egy megfelelő minőségű költségvetés-tervezési rendszer meglétét és működtetését, felmérve a gazdálkodásban rejlő kockázatokat, és előre jelezve az egyes előirányzatok teljesülését, valamint az ezt meghatározó körülményeket (Pulay, 2013).

A KÖLTSÉGVETÉS VÉGREHAJTÁSÁNAK REZILIENCIÁJÁT BEFOLYÁSOLÓ ESZKÖZÖK

A költségvetési gazdálkodással kapcsolatos lényegesebb hazai jogszabályok – az Alaptörvény, a Magyarország gazdasági stabilitásáról szóló 2011. évi CXCV. törvény (Gst.), az államháztartásról szóló 2011. évi CXCV. törvény (továbbiakban Áht.), az államháztartásról szóló törvény végrehajtásáról szóló 368/2011. (XII. 31.) Korm. rendelet (továbbiakban Ávr.), valamint az éves költségvetési törvények – nem tartalmazzák a reziliencia fogalmát.

Ugyanakkor ez a szabályozás kialakította a költségvetés végrehajtásának rezilienciáját biztosító keretet. E keret alapját a Gst.-ben rögzített, a költségvetés egyenlegére és az államadósság alakulására vonatkozó költségvetési szabályok képezik. Az Áht. meghatározza a költségvetés végrehajtásáért felelős szervezetek jogköreit, és a költségvetés végrehajtásáért fő felelősséget viselő kormányt hatalmazza fel olyan részletszabályok megalkotására, amelyek a további végrehajtási szintek mozgásterét határozzák meg (például a fejezeti, illetve az intézményi hatáskörben végrehajtható előirányzat-módosításokat).

A jogszabályok számos olyan költségvetési eszközt, intézkedési lehetőséget határoznak meg, amelyek a költségvetés végrehajtásának rugalmasságát befolyásolják. A jogszabályok által megteremtett, a rugalmasságot biztosító eszközök közé a következők sorolhatók:

- tartalékok képzése és felhasználása;
- előirányzatok módosítása és átcsoportosítása;
- előirányzat-maradványok felhasználása;
- feltétel nélkül, illetve engedélyhez kötötten túlléphető előirányzatok alkalmazása;
- előirányzatok zárolása, törlése.

Ezen eszközök közös jellemzője, hogy alkalmazásuk által a költségvetés végrehajtása során a nem várt hatások, valamint a költségvetés végrehajtásának feltételeiben bekövetkezett változások következményei kezelhetővé válnak. Ennek során azonban fontos figyelembe venni az Alaptörvénynek a közpénzek eredményes felhasználására vonatkozó előírását, vagyis a rugalmasság érdekében végrehajtott intézkedések ne vagy csak a legszükségesebb mértékben rontsák a költségvetés végrehajtásának eredményességét, például ne vezessenek a közfeladatok ellátásának elmaradásához, pazarló túlköltekezéshez, a költségvetési szervek beszállítóinak likviditási zavaraihoz.

A rezilienciát támogató költségvetési eszközök alkalmazása rendszeresnek minősíthető a költségvetés végrehajtása során. A következőkben az egyes eszközök közül kettő kerül kiemelésre, amelynek indoka, hogy ezek meghatározzák a reziliencia mértékét.

Tartalékok képzése és felhasználása

A tartalékok képzését és felhasználását az Áht. 21. §-a szabályozza. Az Áht. ez alapján négyféle tartalékot nevesít, amelyek a következők: a rendkívüli kormányzati intézkedésekre szolgáló tartalék, a céltartalék, a fejezeti általános tartalék, valamint az egyéb tartalék. Az elmúlt években a tartalékolásnak egy többelemű rendszere alakult ki a magyar központi költségvetésben, amely jelentősen javította a költségvetés végrehajtásának rezilienciáját (Domokos, 2019). Ugyanakkor a 2021. évi költségvetési törvényben átalakul a tartalékolás rendszere.

A költségvetési törvény az elmúlt években folyamatosan tartalmazott tartalék-előirányzatokat. Ezen előirányzatokat és azok felhasználását mutatja be a 2. táblázat. (A céltartalékok összegét és felhasználását a táblázat nem tartalmazza, mivel a céltartalékok a költségvetés végrehajtásának rezilienciája szempontjából nem jelentenek tartalékot, mivel az előirányzat célját az Országgyűlés már meghatározta, és az csak a törvényben meghatározott célokra használható fel.)

A tartalékok teljesítési adatait vizsgálva megállapítható, hogy teljes körű felhasználásuk történt a 2017–2019. években.

2. táblázat: A központi költségvetésben tervezett tartalékok és ezek felhasználásának alakulása a 2017–2019. években (Mrd Ft-ban)

Tartalék megnevezése	2017		2018		2019	
	Eredeti előirányzat	Tartalék-felhasználás	Eredeti előirányzat	Tartalék-felhasználás	Eredeti előirányzat	Tartalék-felhasználás
Rendkívüli kormányzati intézkedések	110,0*	141,0	110,0	111,3	165,0	166,0
Országvédelmi Alap	60,0*	95,9	60,0	60,0	60,0	60,0
Fejezeti stabilitási tartalék	33,6	33,6	33,6	33,6	–	–
Fejezeti általános tartalék	16,1	16,3	13,4	13,3	10,5	9,8

Megjegyzés: * Az év közben történt módosítások következtében növekedett az eredeti előirányzat.

Forrás: Saját szerkesztés a 2017. évi és 2018. évi zárszámadási törvények, Magyar Államkincstár 2019. évi adatok alapján

Fontos megjegyezni, hogy a tartalékok szerepe eltérő a nem tervezett költségvetési kiadás, illetve a tervezettnél kisebb költségvetési bevétel esetében. A váratlan kiadási szükséglet teljesítése ugyanis a tartalékok felhasználásával jár, és ezzel a költségvetés kiadási oldalának összetétele fog megváltozni, de a kiadási főösszeg nem. Váratlan bevételkiesés esetén azonban a bevételkiesés összegében az adott bevétel előirányzata és a tartalék mint kiadási előirányzat – ezzel egyidejűleg a bevételi és kiadási főösszeg

is – csökken. Ha tehát a költségvetési bevételek a tervezettnél megfelelően vagy azt meghaladó mértékben alakulnak, akkor a tartalékokat nem tervezett kiadások teljesítésére fel lehet használni. Ebben az esetben azonban figyelembe kell venni, hogy az év negyedik negyedévében felszabadított tartalékok terhére engedélyezett többletkiadási előirányzatok többsége – előzetes előkészítés hiányában – az év végéig már nem használható fel. Ezáltal azok jelentős hányada tényleges kiadásként nem az adott, hanem a következő költségvetési évet terheli. Ennek, illetve az át nem gondolt felhasználásnak az elkerülése érdekében célszerű előre meghatározni, hogy a tartalékok felszabadítása esetén mely kiadási előirányzatok megemelése célszerű, mert így biztosítható a megemelt előirányzatok adott éven belüli eredményes felhasználása. Ez egy tipikus esete annak, amikor a költségvetés végrehajtásának rugalmassága figyelembe veszi a közpénzek eredményes felhasználásának alkotmányos követelményét.

Előirányzatok módosítása és átcsoportosítása

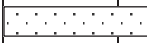
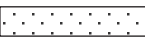
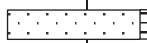
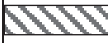
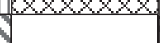
Az Áht. értelmező rendelkezése szerint az előirányzat-módosítás a bevételi előirányzat vagy a kiadási előirányzat növelése, illetve csökkentése. Az előirányzat-átcsoportosítás az átcsoportosítást végrehajtó költségvetésének – az Országgyűlés vagy a kormány intézkedése és a fejezetet irányító szervek megállapodása esetén a központi költségvetés, a fejezetet irányító szerv intézkedése esetén a fejezet, az államháztartás önkormányzati alrendszerében a költségvetési rendelet, határozat – összesített kiadási előirányzatai főösszegének változatlansága mellett, a kiadási előirányzatok egyidejű csökkentésével és növelésével végrehajtott módosítás.

Az előirányzat-átcsoportosítások közül a központi költségvetés rugalmasságát mindössze azok befolyásolják, ahol az átcsoportosításban valamely tartalék jellegű előirányzat érintett, valamint többletbevétel vagy kiadási megtakarítás átcsoportosítása történik a költségvetésen belül.

A tartalékok értékének növelése javítja, a tartalékok felhasználása azonban csökkenti a központi költségvetés rugalmasságát. A tartalékok felhasználása a központi költségvetés rugalmasságát hátrányosan érinti, mert a kormány mozgástere ennyivel szűkül az esetlegesen bekövetkező hatásokkal szemben. Az előirányzatok és az évek közötti átcsoportosítás lehetősége nagymértékben növeli a költségvetés végrehajtásának rugalmasságát (4. ábra).

Az ábra alapján látható, hogy a költségvetésben szereplő közfeladatok és a kapcsolódó előirányzatok végrehajtása többféleképpen történhet meg. Az A előirányzat esetében a kötelezettségvállalás megtörtént, azonban a tényleges pénzügyi felhasználás az előirányzat egy részére a következő évben kerül sor. Ezáltal az első évben ezen előirányzatnál a tervezettnél kisebb lesz a kiadás, viszont a jövő évben az átcsoportosított értékkel növekszik a következő évi kiadás. A B előirányzat a tervezettnél megfelelően teljesült. Ezen előirányzat esetében a felhasználás nem érintette a költségvetés rugalmasságát. A C előirányzat felhasználása teljeskörűen nem történt meg, viszont emiatt a jövő évben folytatni kellene a programot, noha az nem volt tervezve. A D előirányzat esetében a terv szerint csak a 2. évben kezdődik az előirányzat felhasználás.

4. ábra: Az előirányzatok és évek közötti átcsoportosítás lehetőségének hatása a költségvetés rugalmasságára

Kiadási előirányzatok	Terv		Tény átcsoportosítás nélkül		Tény átcsoportosítással	
	1. év	2. év	1. év	2. év	1. év	2. év
A						
B						
C						
D						
Összesen	 	 	 	 	 	

Forrás: ÁSZ-szerkesztés (Pulay et al., 2019:30)

nálása, azonban az adott projekt indítása valamely körülmény miatt ezt megelőzően válik szükségessé. Ilyen körülmény lehet az adott beruházás előkészítési feladatainak tervezettnél gyorsabb haladása.

Ha nincs átcsoportosítási lehetőség a költségvetésen belül, akkor az első évben összességében megtakarítás keletkezik, a második évben viszont többletkiadásokkal szükséges számolni. Az így keletkező egyensúlytalanságot átcsoportosítások révén ki lehet egyenlíteni. Ennek módja, ha az első évben a C előirányzat megtakarítását átcsoportosítjuk a D előirányzatra, az A előirányzat megtakarítását pedig átcsoportosítjuk a következő évi feladatok teljesítése érdekében.

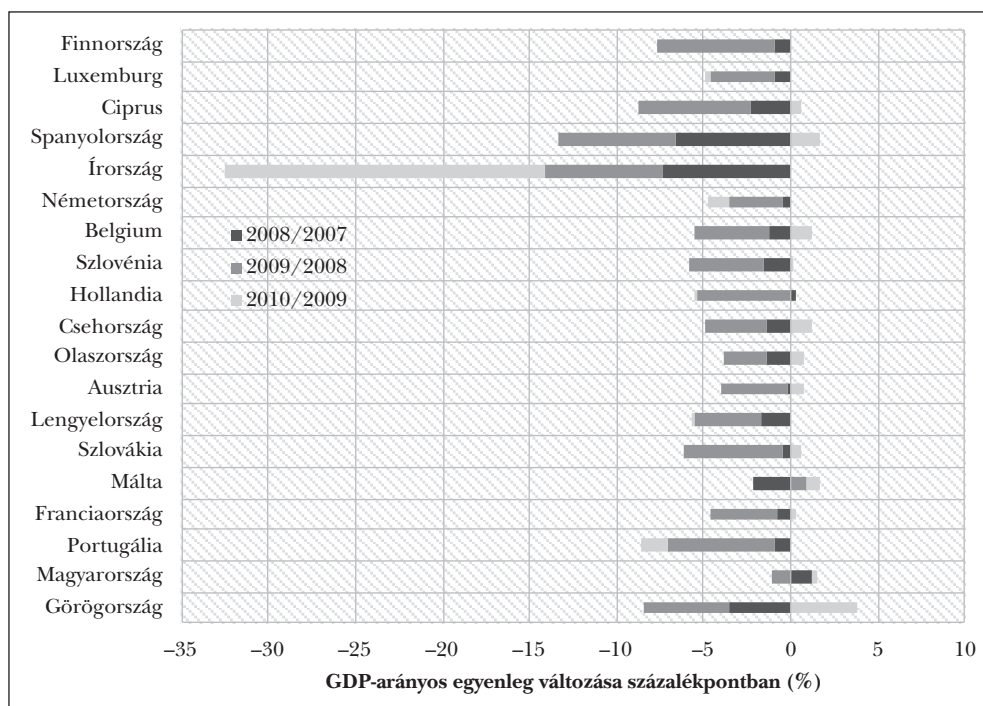
A KÖLTSÉGVETÉSI REZILIENCIA TARTALMÁNAK MÓDOSULÁSA SOKKSZERŰ VÁLTOZÁSOK ESETÉN

Az előző fejezetben kifejtettük, hogy a költségvetés rezilienciája a gazdaság szereplői számára nagyobb kiszámíthatóságot és stabilitást jelent, mivel a kisebb környezeti változásokra a költségvetés végrehajtásáért felelős szervezetek képesek rugalmasan reagálni, azaz nincsen szükség a gazdaságot rángató év közti adóemelésekre, olyan nagyszabású megszorító intézkedésekre, amelyek pályázatok meghíúsulását, szerződések kifizetésének elhúzódását okozzák. A 2008–2009-es globális pénzügyi válság vagy a mostani járvány azonban olyan sokszerű megrázkódtatást okozott, amely a gazdasági szereplők egy részét „sebesítette meg” vagy lehetetlennítette el. A súlyos gazdasági visszaesés következtében a költségvetés bevételei is drasztikusan csökkenhetnek, aminek egyenes következménye a költségvetési hiánynak és ezen keresztül az államadósságnak a növekedése. Ebben a nehéz helyzetben azonban a költségvetés rugalmassága elsőd-

legesen nem azt jelenti, hogy a tartalékok befagyasztása és egyéb, korábban említett eszköz révén a tervezett mértékűre csökkentik a költségvetési hiányt. Ha egy ország erre kényszerül – mint Magyarország 2009-ben –, akkor ez éppen a rugalmatlanságnak, vagyis annak a jele, hogy a költségvetés nem képes pótlólagos adósságot vállalni. Ez azonban a belső vásárlóerő további csökkenéséhez, és ezen keresztül még mélyebb gazdasági visszaeséshez vezet. Ilyenkor a fiskális politikának a nemzetgazdaság egészének a rezilienciáját kell szolgálnia, vagyis azt, hogy a sok ütését tompítsa, hogy majd a sok okának megszűnését követően a gazdasági növekedés újra beindulhasson. Természetesen ilyenkor sem szabad elfeledkezni a költségvetés szűkebb értelemben vett rezilienciájának fontosságáról, azaz a költségvetés rugalmasságnak az is fokmérője, hogy a költségvetési hiány és államadósság az átmeneti növekedést követően mikor tér vissza egy fenntartható pályára.

A sokkhatást elszennedő nemzetgazdaság rezilienciájának biztosítása egyrészt azt igényli, hogy az állam fékezze a vásárlóerő csökkenését, másrészt célzott támogatással óvja meg a gazdasági szereplőket az összeomlástól, valamint segítse talpra állásukat. Mindegyik beavatkozás költségvetési kiadások növelésével jár, azaz tovább növeli a költségvetés hiányát és az államadósságot. A 2008–2009-es globális válság következtében az akkori euróövezetben, valamint a V4-országokban kialakult helyzetet jól szemlélteti az 5. ábra.

5. ábra: A GDP-arányos költségvetési hiány változása 2007 és 2010 között
az akkori euróövezet tagállamaiban és a V4-országokban

Forrás: Eurostat, 2020

2008-ban és 2009-ben a költségvetési hiány a legtöbb országban megugrott, a 2007. évinél jellemzően 4-8 százalékponttal magasabb lett. Két országban, Írországban és Spanyolországban azonban a 10 százalékpontot is meghaladta a hiány emelkedése, míg másik két országban, Máltán és Magyarországon csak minimális mértékben nőtt meg a költségvetés hiánya 2007-hez képest. Az 5. ábra az országokat a 2007. évi költségvetési hiányuk mértéke szerint növekvő sorrendben tartalmazza. Ez az ábrázolás kiemeli azt az összefüggést, miszerint a válság két évében leginkább azok az országok voltak képesek a válság negatív hatásait a költségvetési kiadások növelésével enyhíteni, amelyek a válság előtti pozitív vagy egyensúlyközeli költségvetési egyenleggel rendelkeztek (Finnország, Ciprus, Spanyolország). Míg a költségvetési hiányát 2008 és 2009 között legkevesbé növelő két ország költségvetési hiánya már 2017-ben is viszonylag magas volt, Máltáé 2,1 százalék, Magyarorszáké pedig 5,1 százalék. Ez utóbbi a második legnagyobb hiány volt az Európai Unióban. Az összefüggés azonban nem determinisztikus. Voltak olyan kedvező költségvetési pozícióval rendelkező országok (Luxemburg és Németország), amelyeknek a költségvetési egyenlege 5 százalékpontnál kevésbé romlott, míg a 2007-ben is jelentős deficitel rendelkező Portugália és különösen Görögország nem tudta elkerülni, hogy költségvetési pozíciója jelentősen romoljon. Szándékosan fogalmazunk így, hiszen a költségvetési hiány növekedése nemcsak a tudatos gazdaságélénkítési célú fiskális intézkedések hatására nőhet meg, hanem azért is, mert a válság hatására a költségvetés bevételei nagyon lecsökkennek, egyes kiadásai (pl. munkanélküli- és szociális ellátások) pedig jelentősen megnőnek.

Az ábráról az is leolvasható, hogy 2010-ben a legtöbb ország igyekezett mérsékelni a válság éveit megugrott költségvetési hiányát, és Portugálián kívül csak a 2007-ben kedvező költségvetési helyzetben lévő Luxemburg, Németország és Hollandia engedte meg magának a további költségvetési lazítást a gazdaság élénkítése érdekében. Írországot azért nem soroljuk ide, mert ott elsősorban egy nagyon súlyos bankválság kezelése miatt ugrottak meg a költségvetési kiadások.

Mindez rámutat arra, hogy a nemzetgazdasági értelemben vett rezilienciához egy állam központi költségvetése akkor tud a leginkább hozzájárulni, ha a gazdasági növekedés felívelő periódusaiban egyensúlyhoz közeli állapotba kerül, és így nem halmoz fel további államadósságot. Ezt a tanulságot leszűrtek az Európai Unió döntéshozói is, hiszen 2011-ben (az Egyesült Királyság, a Cseh Köztársaság és Horvátország kivételével) aláírták „a gazdasági és monetáris uniósbeli stabilitásról, koordinációról és kormányzásról” szóló szerződést, amely „költségvetési paktum”-ként ismeretes. Ez egy kormányközi megállapodás, amelynek a célja a költségvetési fegyelem megerősítése elsősorban az euróövezet országaiban, de a szerződéshez a nemzeti valutával rendelkező tagállamok is csatlakozhattak. A szerződés többletkötelezettségeket ír elő azokhoz a maastrichti szerződés óta érvényben lévő kritériumokhoz képest, miszerint

- a nemzeti költségvetési hiány nem haladhatja meg a bruttó hazai termék (GDP) 3%-át;
- a nemzeti államadósság nem lehet több a GDP 60%-ánál.

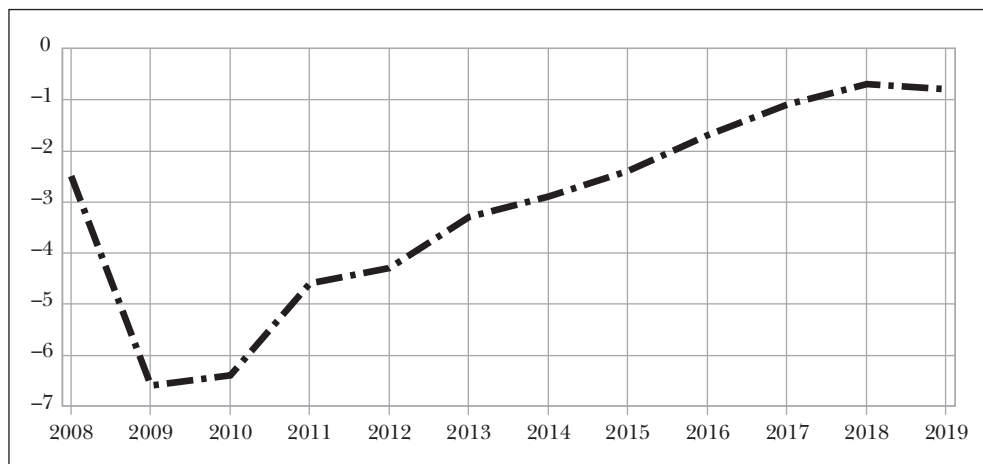
A kormányközi megállapodás azt tűzi ki célul, hogy a tagállamok nemzeti költségvetése normál körülmények között kiegyensúlyozott legyen, vagy többletet mutasson

fel. Ezen „költségvetési egyensúlyi szabálynak” való megfelelés érdekében az országoknak az éves strukturális hiányukat a GDP 0,5%-ának megfelelő vagy annál alacsonyabb szinten kell tartaniuk. (A strukturális hiány az államháztartási hiány mínusz a gazdasági ciklus állami kiadásokra és bevételekre gyakorolt hatása.)

Ugyanakkor a szerződés már eleve tartalmazza azt az esetet, amikor kivételes körülmények, például súlyos gazdasági hanyatlás következik be. Ilyenkor a tagországok ideiglenes mentességet kaphatnak a költségvetési egyensúlyi szabályok alól. (A paktum több más szabályt is tartalmaz, de ezek közvetlenül nem kapcsolódnak a cikünk mondanivalójához.) A leírtakból látható, hogy a költségvetési paktumnak ezek a szabályai a tág értelemben vett költségvetési rezilienciát szolgálják, a költségvetési intervenció jogi (a költségvetési egyensúlyi szabályok felfüggesztése kivételes helyzetben), illetve pénzügyi (egyensúlyközeli költségvetési egyenleg) lehetőségének megteremtésével.

Ugyanakkor ezt a lehetőséget a tagállamok csak akkor tudják kihasználni, ha a gazdasági növekedés időszakában valóban egyensúlyhoz közeli szinten tartják a költségvetési egyenlegüket. Ezért célszerű megvizsgálnunk, hogy a költségvetési szerződésnek ez a célkitűzése teljesült-e. Erre a kérdésre a válasz a 6. ábráról olvasható le.

6. ábra: A kormányzati szektor GDP-arányos hiányának alakulása 2008 és 2019 között az EU 28 tagállama átlagában

Forrás: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00127/default/line?lang=en>

Az ábrán jól látható, hogy a költségvetési deficit 2009-es és 2010-es mélypontjai után 2011-ben ugrásszerűen, majd 2012-től fokozatosan mérséklődött a GDP-arányos költségvetési hiány uniós átlaga, és 2019-re már kevesebb volt, mint egy százalék. Következésképpen összességében az EU-tagállamok költségvetési helyzete megfelelő volt ahhoz, hogy egy kivételes helyzetben a költségvetési kiadások növelése révén javítani lehessen a gazdaságok rezilienciáját. (Sajnos ez nem mondható el minden tagállam költségvetési pozíciójáról: 2019-ben Romániában 4,3 százalékos, Franciaországban 3,0

százalékos, Spanyolországban 2,9 százalékos lett a költségvetés GDP-arányos hiánya. Ugyanakkor 16 EU-tagállamnak szufficites lett a költségvetése 2019-ben.) Következésképpen a gazdaság rezilienciáját fokozó költségvetési túlköltekezéshez az EU-tagállamok többségének volt honnan elrugaskodnia.

Nagyon gyorsan megszületett a túlköltekezést lehetővé tevő jogi döntés is. Az Európai Unió Tanácsa még márciusban felfüggesztette a költségvetési szabályok alkalmazását. A döntést egyhangúan meghozó Tanácsot a tagállamok pénzügyminiszterei alkotják, következésképpen tagállami konszenzus volt abban, hogy a költségvetési hiányra vonatkozó korlátok betartásának követelményét függesszék fel a gazdaság rezilienciájának fokozása érdekében.

A Covid-19 okozta sokk enyhítése érdekében hozott fiskális döntésekből az látszik, hogy az EU tagállamainak kormányai és az EU intézményei megtanulták a 2008–2009-es válság leckéjét, azaz időben átváltottak a költségvetési rugalmasság szűkebb, a költségvetési szabályok betartására irányuló koncepciójáról a gazdaság egésze rezilienciája növelését célul kitűző koncepcióra, és ennek érdekében feladták a költségvetési hiány és az államadósság szigorú korlátok alatt tartását.

Maga a reziliencia fogalma is bekerült a járvány miatti válság kezelésének szótárába. Az Európai Bizottság (a továbbiakban: Bizottság) által kidolgozott helyreállítási terv központi eleme a „Recovery and Resilience Facility”, azaz Helyreállítási és Rezilienciaépítési (rugalmas ellenálló képességi) Eszköz nevet viseli. A helyreállítási terv háttéréről és magáról a tervről a Bizottság tájékoztató kiadványa alapján a következők mondhatók el. A Bizottság célja a helyreállítást összekapcsolni olyan beruházások támogatásával, amelyek munkahelyeket teremtenek, a fenntartható növekedést szolgálják, miközben modernizálják a gazdaságot, és lehetővé teszik az Unió számára, hogy kiegyensúlyozott, előrettekintő és fenntartható módon fellendüljön.

A tagállamoktól olyan helyreállítási stratégiák kidolgozását várja el a Bizottság, amelyek választ adnak az európai szemeszterben azonosított fő kihívásokra olyan területeken, mint a versenyképesség, a termelékenység, az oktatás és készségek, az egészségügy, a foglalkoztatás, valamint a gazdasági, társadalmi és területi kohézió.

A Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszközzel a Bizottság támogatni kívánja az EU országait ezekben a reformtörekvésekben. Ez az eszköz az állami beruházásokhoz és a reformokhoz nyújtott, nagymértékű pénzügyi támogatásból áll. A támogatás legfeljebb 310 milliárd euró vissza nem fizetendő támogatás és 250 milliárd euró hitel formájában nyújtható. Az eszköz keresletvezérelt, és fedezi a 750 milliárd euró összegű „Következő generáció EU” eszköz működését. A Bizottság által javasolt megoldások elfogadása esetén Magyarország számára is új finanszírozási források nyílnak a gazdaság újraindításának finanszírozására. Emellett az uniós költségvetési szabályok felfüggesztése Magyarország számára is megnyitotta a jogi lehetőséget arra, hogy a gazdaság rezilienciájának fokozása érdekében a GDP 3 százalékánál nagyobb költségvetési hiányt engedjen meg magának. Ennek ismeretében tekintsük át, hogy a magyar költségvetés mennyire bizonyult reziliensnek a 2008–2009-es válság esetén, illetve mennyire biztosítottak a tágabb értelemben vett reziliencia feltételei a koronavírus-járvány okozta sokk esetében.

REZILIENS-E A MAGYAR KÖLTSÉGVETÉS SOKKSZERŰ VÁLTOZÁSOK ESETÉN?

A fentiekben már bemutattuk, hogy Magyarország azon két ország egyike volt, ahol a 2008–2009-es válság idején nem, illetve csak minimális mértékben nőtt a költségvetési hiány. Ennek hátterét a 3. táblázat adatai világítják meg.

3. táblázat: A magyar költségvetés legfontosabb indikátorainak és a GDP alakulása 2005 és 2011 között

Mutató megnevezése	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
A kormányzati szektor egyenlege (GDP %-ában)	-7,7	-9,2	-5,0	-3,7	-4,7	-4,4	-5,2
Államadósság-ráta (GDP %-ban)	60,0	64,1	65,0	71,8	78,2	80,6	80,8
Gazdasági növekedés (%)	4,2	4,0	0,2	1,1	-6,7	0,7	1,8

Forrás: KSH STADAT, www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpt001.html; KSH EDP-jelentések, www.ksh.hu/edp_jelentes

Látható, hogy 2005-ben és 2006-ban, azaz a dinamikus gazdasági növekedés éveiben is igen magas lett a költségvetési hiány, és nőtt az államadósság-ráta. Ebből adódóan 2009-ben már csak minimális mozgásteret maradt a költségvetésnek arra, hogy a gazdaság rezilienciáját növelő intézkedéseket tegyen. Igaz, a hiány 2009-ben meghaladta a GDP 4 százalékát, de még így is alacsonyabb volt a 2007. évinél, és mindössze 1 százalékponttal lett magasabb a 2008. évi hiánynál. Következésképpen a hiány növekedése szinte csak a bevételek mérséklődését tükrözi, és nem a gazdaságélénkítő kiadások növekedését. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország azok közé az országok közé került, amelyeknél a legsúlyosabb recessziót okozta a globális pénzügyi válság.

A magyar jogi szabályozás reagált erre. Magyarország 2011-ben elfogadott Alaptörvénye ugyanis rögzíti az ún. államadósság-szabályt. Az Alaptörvény 36. cikkének (4)–(5) bekezdései kimondják, hogy:

„(4) Az Országgyűlés nem fogadhat el olyan központi költségvetésről szóló törvényt, amelynek eredményeképpen az államadósság meghaladná a teljes hazai össztermék felét.

(5) Mindaddig, amíg az államadósság a teljes hazai össztermék felét meghaladja, az Országgyűlés csak olyan központi költségvetésről szóló törvényt fogadhat el, amely az államadósság a teljes hazai össztermékhez viszonyított arányának csökkentését tartalmazza.”

Ez a szabály nem maradt írott malaszt, hanem a gyakorlatban is teljesült, 2013 és 2019 között az államadósságnak a teljes hazai össztermékhez viszonyított aránya, az ún. államadósság-mutató folyamatosan csökkent. Emellett a kormányzati szektor hiánya is a GDP 3 százaléka alatt maradt, de az egyensúlyhoz közeli állapotot nem érte el.

A magyar költségvetés a Covid–19-járvány kitörésekor sokkal jobb állapotban volt, mint 2008-ban, azaz a szélesebb értelemben vett költségvetési reziliencia pénzügyi feltételével rendelkezett. Megvannak-e a költségvetési reziliencia jogi feltételei? Igen, megvannak. Az Alaptörvény tartalmaz alapvető előírásokat a rendkívüli helyzetek költségvetési kezelésére. Az Alaptörvény 36. cikkének (6) bekezdése lehetővé teszi, hogy a fent idézett (4) és (5) bekezdésben foglaltaktól különleges jogrend idején, az azt kiváltó körülmények okozta következmények enyhítéséhez szükséges mértékben, vagy a nemzetgazdaság tartós és jelentős visszaesése esetén, a nemzetgazdasági egyensúly helyreállításához szükséges mértékben az Országgyűlés, illetve a kormány eltérjen.

Az Alaptörvény 53. cikke a veszélyhelyzetre vonatkozó átfogó szabályokat tartalmazza. E cikk (1) bekezdése értelmében a kormány az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető elemi csapás vagy ipari szerencsétlenség esetén, valamint ezek következményeinek az elhárítása érdekében veszélyhelyzetet hirdet ki, és sarkalatos törvényben meghatározott rendkívüli intézkedéseket vezethet be. E sarkalatos törvény a katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXVIII. törvény, amelynek 47. § (1) bekezdése pedig kimondja, hogy veszélyhelyzetben rendeletben az államháztartásra vonatkozó szabályoktól eltérő rendelkezések állapíthatók meg.

Röviden tekintsük át azokat a tág értelemben vett költségvetési rezilienciát szolgáló intézkedéseket, amelyeket a Covid–19-járvány miatt veszélyhelyzetben a kormány hozott. A kormány 2020. március 18-án döntött a hiteltörlesztési moratóriumról, illetve meghatározott nemzetgazdasági ágakban a közterhek megfizetése alóli mentesítésről 2020. március–június hónapokra. A március 19-i kormányrendeletben – a reziliencia elvének megfelelően – a járvány elleni védekezés kiadásaira vonatkozó kötelezettségvállalásra, pénzügyi ellenjegyzésre, beszerzésekre határoztak meg az Áht.-ban és az Ávr.-ben előírtaknál rugalmasabb, a beszerzéseket a megrendeléstől kezdődően gyorsító előírásokat. A március 23-i kormányrendeletben meghatározott szakmák, egyéni vállalkozók esetében a szociális hozzájárulási adó, szakképzési hozzájárulás esetében rögzítették, hogy nem keletkezett fizetési kötelezettségük ezeken a jogcímenek 2020. március–június hónapokra. Rugalmasabb tartalékfelhasználási szabályokat állapított meg a kormány a 69/2020. (III. 26.) Korm. rendeletben, mivel az Országvédelmi Alap és a rendkívüli kormányzati intézkedésekre szóló tartalékok felhasználására a költségvetési törvényben előírt korlátozó szabályokat felfüggesztették a veszélyhelyzet megszűnéséig.

A veszélyhelyzet időszakában a költségvetési törvényt három esetben módosították a különleges jogszabályi környezetre tekintettel, a költségvetési törvénytől való eltérés előírása érdekében. A Magyarország 2020. évi központi költségvetésének a veszélyhelyzettel összefüggő eltérő szabályairól szóló 92/2020. (IV. 6.) Korm. rendeletben létrehozták a XLVI. Járvány Elleni Védekezési Alap fejezetet. Bevételi forrásként többek között a pártok támogatásának 50%-át, a kiskereskedelmi adót és a gépjárműadó központi költségvetésbe átirányított részét jelölték meg.

Külön fejezetként határozták meg a Gazdaságvédelmi Alapot, amelyben a Nemzeti Foglalkoztatási Alap bevételi és kiadási előirányzatai jelennek meg. Emellett a közpon-

ti intézmények és programok megtakarításaiból finanszírozzák a tervezett gazdaságvédelmi programokat. Továbbá a 2020. évi központi költségvetésben külön fejezetként létrehozták az Európai Unióból Érkező Járvány Elleni Támogatások Alapja forrásait és kiadásait.

A kormány gazdaságpolitikai intézkedései egyrészt azt célozzák, hogy a járvány megelőzésére, kezelésére álljon rendelkezésre elegendő forrás. Másrészt a fiskális és monetáris döntések alapján cél, hogy minél több forrás maradjon a vállalkozásoknál, magánszemélyeknél a kereslet élénkítése érdekében. A kijárási korlátozás időszakában a kormány folyamatosan hozott beruházások finanszírozásáról döntéseket, amelyek a válság miatti visszaesés idején anticiklikus, gazdaságélénkítő hatásúnak minősülnek.

2020. június 18-án véget ért a veszélyhelyzet, a költségvetési bevételek csökkenése és a kiadások növelése azonban a teljes 2020. évi költségvetésre kihat. Következésképpen a kormányzati szektor 2020. évi hiánya a GDP 3 százalékánál nagyobb lesz, az államadósság-mutató pedig emelkedni fog.

2021-re azonban ismét a költségvetési reziliencia szűkebb értelmezése kerül előtérbe. A 2021. évi költségvetési törvényjavaslat már a GDP 3 százalékánál kisebb hiányt tűz ki célul, és teljesíti az államadósság-szabályt is. Ezáltal Magyarország azok között az EU-tagállamok között lesz, amelyek visszatérnek az uniós követelmények teljesítéséhez. Ha a járvány újabb súlyos hulláma nem következik be, és a gazdaság nagy része visszaáll a korábbi növekedési pályára, akkor ez a megoldás van leginkább összhangban a reziliencia követelményeivel, hiszen növekedés esetén a költségvetésnek célszerű az előre kijelölt határok közé visszahúzódnia.

J E G Y Z E T

- ¹ A cikk a szerzők által az Állami Számvevőszéknél készített, az ÁSZ honlapján nyilvánosságra hozott elemzés felhasználásával készült.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Domokos László (2019): *Ellenőrzés – a fenntartható jó kormányzás eszköze*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Európai Bizottság (2020): *Európai helyreállítási terv*. Európai Bizottság, https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response/recovery-plan-europe_hu.
- Eurostat (2020): *Government Revenue, Expenditure and Main Aggregates*. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_10a_main&lang=en.
- IMF (2014): *Fiscal Transparency Code*. International Monetary Fund, www.imf.org/external/np/fad/trans/Code2019.pdf.
- IMF (2018): *Fiscal Transparency Handbook*. International Monetary Fund, Washington, www.elibrary.imf.org/view/IMF069/24788-9781484331859/24788-9781484331859/24788-9781484331859.xml?code=fth.
- Magyar Államkincstár (2018): *A 2018. évi központi költségvetés végrehajtásának adatai*. www.allamkincstar.gov.hu/hu/koltsegtvetesi-informaciok/2018-evi-kozponti-koltsegtvetes-vegrehajtasanak-adatai/.
- Magyar Államkincstár (2017): *A 2017. évi központi költségvetés végrehajtásának adatai*. www.allamkincstar.gov.hu/hu/koltsegtvetesi-informaciok/2017-evi-kozponti-koltsegtvetes-vegrehajtasanak-adatai/.
- OECD (2015): *Recommendation of the Council on Budgetary Governance*. OECD Public Governance and Territorial Development Directorate, www.oecd.org/gov/budgeting/Recommendation-of-the-Council-on-Budgetary-Governance.pdf.

- Pulay Gyula (2013): A költségvetési gazdálkodás és tervezés (költségvetési adótervezés) nemzetközi gyakorlata – OECD költségvetési alapelvei, az EU költségvetési irányelvei, az EU kis tagállamainak költségvetési gazdálkodási gyakorlata. In: Lentner Csaba (szerk.): *Közpénzügyek és államháztartástan II.* Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest.
- Pulay Gyula – Simon József – Kisapáti Angéla – Tóth Lili – Mikes Benedek (2019): *A költségvetési előirányzatok rugalmasabb tervezésének és végrehajtásának lehetséges eszközei.* Állami Számvevőszék, Budapest, www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2019/rte_20190313.pdf?ctid=1271.

Túróczy Imre – Mester Éva – Zéman Zoltán

Magyarország versus Covid–19: intézkedések, tapasztalatok, jövőkép

**Hungary versus Covid–19:
Actions, Experiences and the Future**

Összefoglalás

A Covid–19-járvány egy globális, társadalmi méretű humán, fizikai és gazdasági válság kialakulását hozta magával. Mindez egyben azt is jelenti, hogy nem elegendő csupán a „gazdasági válságkezelés”, hiszen rövid távon sokkal inkább a humán, fizikai tényező élvez elsőbbséget. Alapvetően kijelenthetjük, hogy az egész világot megrázó járványügyi kihívások két kiemelt területet érintenek: elsősorban az egészséget, az emberi élet védelmét, másrészt a gazdaság működését. A koronavírus-járvány újabb nehéz időszak elé állította Magyarországot. A jelenleg hazánkban is tapasztalható nehézségek egyértelműen külső tényezők hatására következtek be, nem a magyar gazdaság belső problémáira vezethetők vissza. A járvány tehát a magyar gazdaságot stabil pénzügyi helyzetben és egy növekedési szakaszban érte el. Kijelenthetjük tehát, hogy hazánk jó fundamentumokkal rendelkezik a kialakult helyzet kezelésére. A beavatkozásban pedig megjelenik a fiskális és monetáris politika eszköztárának valamennyi eleme.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G01, E60, O47, E52

Kulcsszavak: koronavírus-járvány, gazdasági válság, gazdaságpolitika, gazdasági felzárkózás, monetáris politika

DR. TÚRÓCZI IMRE főiskolai tanár, Debreceni Egyetem, címzetes egyetemi tanár, SZIE (turoczy.imre@t-online.hu), MESTER ÉVA pénzügyi tanácsadó, doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem (mester.evike@gmail.com), DR. ZÉMAN ZOLTÁN egyetemi tanár, intézetigazgató, Szent István Egyetem Üzleti Tudományok Intézete (zeman.zoltan@gtk.szie.hu).

Summary

The Covid-19 pandemic has entailed the unfolding of a global human, physical and economic crisis. An “economic crisis management” is insufficient, as the human and physical factor has priority in the short term. Basically it can be stated that the pandemic challenges that have shaken the entire world affect two priority fields: primarily health and the protection of human life, and the operation of the economy. The corona virus pandemic has started another difficult period in Hungary. In Hungary the current difficulties clearly result from external factors and cannot be traced back to the internal problems of the Hungarian economy. The pandemic hit the country in the period of a stable financial position and growth. Thus it can be established that Hungary has sound fundamentals for managing this situation. All the elements of the fiscal and monetary policies have been mobilised to overcome the consequences of the pandemic.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: G01, E60, O47, E52

Keywords: coronavirus, economic crisis, economic policy, economic convergence, monetary policy

BEVEZETÉS

A téma felvetésének alapját az az aktuális (világ)gazdasági helyzet adja, amelyet a jelenlegi világjárvány okozott. Az értékeléshez elsőként szükséges megvizsgálni a koronavírus-járvány gazdasági hátterét. Azzal az alapvető közgazdasági kijelentéssel kell kezdenünk elemzésünket, hogy a jelenlegi „válság” alapjaiban más, mint a 2008-as pénzügyi-gazdasági válság. Mindez egyben előrevetíti azt is, hogy teljesen más beavatkozási területeket, egészen más eszközöket, más kezelést is igényel. A 2008-as válság az amerikai jelzálogpiacokon kezdődött (az azóta már jól ismert „ingatlanbuborék” jelenségével). Ismeretes, hogy az USA-ban egyre több lett az eladatlan vagy kényszereladás alatt álló ingatlan, és megszaporodtak a kisebb bankok és hitelintézetek csődjei is (Magas, 2019). A pénzügyi rendszert a sok esetben megalapozatlan túlzott hitelezés, a reálgazdaságot pedig a megalapozatlan túlzott kereslet jellemezte, majd rövid időn belül toxikus pénzügyi termékek lepték el a piacot. A nemzetgazdaságokat a nagy költségvetési deficitek és államadósságok jellemezték. Mindennek a következménye a vásárlóerő (fogyasztás és beruházás) radikális csökkenése és a súlyos eladósodások kialakulása lett. Megállapíthatjuk, hogy a 2007/2008-as válság a bankszektorban gyökerező problémákra (túlhitelezés, túlzott kockázatvállalás, fedezettségi hiányok stb.) világított rá, amely nagymértékben kihatott a makrogazdasági folyamatokra.

A Covid-19-járvány egy globális, társadalmi méretű humán, fizikai és gazdasági válság kialakulását hozta magával. Mindez egyben azt is jelenti, hogy nem elegendő csupán a „gazdasági válságkezelés”, hiszen rövid távon sokkal inkább a humán, fizikai tényező élvez elsőbbséget. Alapvetően kijelenthetjük azonban, hogy az egész világot

megrázó járványügyi kihívások két kiemelt területet érintenek: elsősorban az egészséget, az emberi élet védelmét, másrészt a gazdaság működését. Az intézkedéseket és azok hatását ennek az összefüggésnek a fényében érdemes vizsgálnunk.

A járványügyi intézkedések szükségességének indokoltságát tekintve megállapítható, hogy a korlátozó intézkedések nemcsak az egyének, családok számára kellemtelenek és szokatlanok (talán a modern társadalom számára egyben ismeretlenek is), de a gazdaságot is jelentősen lefékezik. Az embereket meg kell óvni, és bármilyen különösen hangzik, ezzel védik a gazdaságot is. Abban az esetben, ha a járvány hirtelen jelentősen elterjed, akkor megnövekednek az egészségügyi kiadások, és a munkaerőhiány miatt sokkal erőteljesebb gazdasági visszaesés következhet be. Az egészségügybe áramoltatott összegek gazdasági szempontból is bőségesen megtérülnek, és ezt néhány hónapon belül érzékelni tudjuk, de a több évre vonatkoztatható hatás is jelentős. A gazdaság újraindításában jelentős szerepe lehet a képzett, azonnal mozgósítható és egészséges munkaerőnek, ezért az egészség megóvása több aspektusból fontos.

Matolcsy György külön felhívja a figyelmet a válságok tényezőinek kapcsolódási pontjaira és azok főbb jellemzőire. Rámutat arra, hogy az európai integráció első nagy válságát az 1970-es évek két olajrobbanása hozta el. A második válsághelyzetként megemlíti a 2008–2009-es pénzügyi sokkot, ami a bankrendszerből gyökerezett, és az olcsó hiteleken keresztül táplálódott, és világméretűvé növekedett. Ezzel kapcsolatban megemlíti az EU versenyképességi hanyatlását és a világgazdasági tértévesztések rossz dimenzióját. Harmadikként kapcsolja ide a koronavírus-járvány nyomában kialakuló válságot, amely gyorsan világméretű járvánnyá nőtte ki magát. A válságkezelés kapcsán fontos felhívni a figyelmet az önálló pénzpolitika és a pénzügyi intézményrendszer szerepére a gazdaság működtetésében, amely ismét elvezet a fiskális és a monetáris politika összhangjához (Matolcsy, 2020b).

A MAGYAR GAZDASÁG ERŐS FUNDAMENTUMAI

A Covid-19 egy újabb nehéz időszak elé állította Magyarországot. Ki kell azonban emelni, hogy a jelenleg hazánkban is tapasztalható nehézségek egyértelműen külső tényezők hatására következtek be, nem a magyar gazdaság belső problémáira vezethetők vissza. Ez az egyik alapvető különbség a 2008-as gazdasági, pénzügyi válsággal összevetve. A koronavírus tehát a magyar gazdaságot stabil pénzügyi helyzetben és egy növekedési szakaszban érte el. Amennyiben a magyar gazdaság 2019-es évét jellemezni szeretnénk, az alábbi kifejezéseket sorolhatnánk fel: gazdasági növekedés, csökkenő államadósság, fegyelmezett költségvetés, javuló nemzetgazdasági versenyképesség, magas beruházási ráta, teljes foglalkoztatottsághoz közeli állapot, növekedést és versenyképességet támogató monetáris politika – így a gazdaságban megfelelő mennyiségben és „áron” rendelkezésre álló pénzügyi forrás. Tóth és szerzőtársai (2017a; 2017b) kiemelik, hogy egy vállalat növekedéséhez és versenyképességének megtartásához elengedhetetlen a megfelelő források rendelkezésre állása. Ezen gazdasági jellemzők pozitívitása egyértelműen mutatja a magyar gazdaság sikerének kulcsát. Meg-

állapítható, hogy 2019-ben is kiválóan teljesített a magyar gazdaság, amely nemcsak a magyar lakosság és a hazai vállalkozások számára érzékelhető, hanem ez a kimagasló teljesítmény a nemzetközi szinten is látható (2019 februárjában a Standard & Poor's és a Fitch Ratings is egy fokozattal javította a magyar államadósság besorolását, amelyet a Japan Credit Rating Agency [JCRA] felminősítése követett).

A világgazdaságra 2008-ban lecsapó és rövid időn belül Magyarországra is begyűrűző világgazdasági válság nagyon gyenge állapotában érte el hazánkat, azonban a magyar kormányzat 2010-től, majd azt követően 2013-tól megfelelő pénzügyi eszközökkel avatkozott be (Matolcsy, 2019). Az elmúlt tíz évben jelentős gazdaságpolitikai fordulat következett be hazánkban, amely a növekedést, a strukturális reformokat és a gazdasági fellendülést tűzte ki célul (Baksay–Palotai, 2017). Ezen fordulat további sajátossága az új értékrend kialakítása, a növekedési fókusz, valamint az állam és a piac szinergikus együttműködése (Parragh, 2019). Amennyiben az elmúlt szűk egy évtized eredményeit szeretnénk görcső alá vonni, egyértelműen kijelenthetjük, hogy Magyarország jól, sőt talán kiválóan is teljesített. Mindezt igazolja, hogy hazánk kikerült a túlzottdeficit-eljárásból, majd az elmúlt 8 évet tekintve megállapítható, hogy a hazai GDP átlagosan 3,5%-kal nőtt, megelőzve a V3 országcsoportot, a skandináv államokat, Ausztriát, Németországot és a mediterrán térséget is. Magyarországon az átlagbér közel 50 százalékkal nőtt, amely ugyancsak a legjobb az Európai Unióban. Hazánkban javult a költségvetés egyenlege a legjelentősebb mértékben – mintegy 7 százalékponttal, és az államadósság rátája is jelentősen, mintegy 15 százalékkal mérséklődött. Az elmúlt 6 évben Magyarországon volt az egyik legeredményesebb a pénzügyi konszolidáció, így lehetőség nyílt arra, hogy a növekedés és a pénzügyi egyensúly egyszerre legyen jelen.

Amennyiben csak a legutóbbi, 2019-es évet tekintjük, akkor is megállapítható, hogy a magyar gazdaság kiemelkedően jó állapotban volt, erről tanúskodik valamennyi makrogazdasági adat. Magyarország éllovas a növekedésben, tekintve, hogy az egyik leggyorsabban bővülő gazdaságú Európában, annak ellenére, hogy a külső környezet kedvezőtlenebb lett az elmúlt egy évben. Hazánkat a kiegyensúlyozott és stabil gazdasági növekedés jellemzi. Ezt igazolja, hogy 2019. első negyedében 5,3, a másodikban 4,9, a harmadikban 5, míg a negyedik negyedében 4,6%-kal nőtt a hazai GDP. A növekedés mögé nézve megállapítható, hogy a bővülés széles bázisú, mivel valamennyi gazdasági ágazat együttesen hozzájárult. Természetesen nem hagyható figyelmen kívül a foglalkoztatás sem, amely 2019-ben is tovább bővült, így a foglalkoztatási ráta már 70% fölé emelkedett – mintegy 800 ezerrel többen dolgoznak ma Magyarországon, mint 2010-ben –, ami a rendszerváltás óta nem volt ilyen magas. Ezzel párhuzamosan pedig a munkanélküliség 3,4% körüli értékre csökkent. Ezen kedvező adatok pedig kihatottak a fogyasztásra is. A stabil és kiszámítható gazdaságpolitika, az üzleti környezet javulása mellett meg kell említeni a nettó bérek emelkedését, a minimálbér és a garantált bérminimum emelkedését, a célzott állami szféra bérrendezéseit is. Ezek lehetővé teszik azt, hogy a lakosság a jövedelmét fogyasztásra fordítsa.

Természetesen a fenti adatok egy jó kiindulási alapot jelentenek a további fejlődéshez. A járványügyi helyzet megoldását követően ismét prioritást kell hogy kapjanak, ugyanakkor a jelenlegi gazdasági krízisállapot is felfed olyan területeket, amelyek

igénylik a problémamegoldásokat. Ezek közé soroljuk a külpiaci kitettség és dualitás mérséklését, a vállalatok termelékenységének javítását, a digitalizáció folyamatának további szélesítését, az oktatás fejlesztését, a fenntartható vállalati versenyképesség kiszélesítését, a stabil középállamati kör kialakítását, valamint a tudásintenzív, fejlett technológiák szélesítését, amelyek a fenntartható gazdasági növekedés alapfeltételei (Horváth et al., 2019).

A COVID-19-JÁRVÁNY GAZDASÁGI MEGKÖZELÍTÉSÉBEN

Visszatérve a járványügyi helyzet gazdasági hatásaihoz, korábbi megállapításunkat megismételjük, miszerint a jelenlegi helyzet a kialakult gazdasági nehézségek és a humán szféra miatt sem hasonlítható a 2008-as válság jellegéhez és időintervallumához. Valószínűleg rövid távon mélyebb, viszont a kilábalás egyes területeken gyorsabb lesz. Az eddigi ismeretek alapján az alábbi sajátosságok fogalmazhatók meg:

- A „válság” egy olyan pillanatban érte a világ gazdaságát, amikor a globális adósságállomány mértéke magas.

- A kínálati és keresleti sokk egyszerre van jelen, ugyanakkor a gazdasági tényezők mellett a humán tényezők, illetve a közjavak (egészségügy, oktatás) is meghatározó szerepet képviselnek.

- A legfőbb probléma a kínálati oldalon van (termelési és értékesítési tevékenység korlátozása, bezárások, csődök kialakulása, ellátási láncok megszakadása, növekvő munkanélküliség stb.), ezért elsősorban fiskális oldali támogatásra van szükség a kínálat fenntartására (adók, munkahelymegtartás, állami megrendelés, fizetési átutemezősek), természetesen a monetáris politika erőteljes támogatása mellett.

- A teljes aggregált kereslet (amely tartalmazza az exportot, a belső fogyasztást, valamint a tökegköltségeket is) jelentősen zsugorodott (és zsugorodik), rendkívül rövid – azaz néhány hét – idő leforgása alatt. Ez a 2008-as válság idején lényegesen hosszabb időt jelentett.

- Sok iparágban jelentős visszaesések tapasztalhatók, pl. kiskereskedelem legtöbb ágazata (gyógyszer, élelmiszer kivételével), vegyipar, fémipar, bútóipar, munkaerő-közvetítők, autógyártás, utazási irodák, légi közlekedés stb.

- A szolgáltatási szektort sokkal erőteljesebben érinti a mostani helyzet. Az emberek döntései számos területen kihatnak a szolgáltatásokra, pl. lemondják a már lefoglalt utazásaikat.

- A szórakoztatóipar szintén teljesen befagyott.

A MAGYARORSZÁGI BEAVATKOZÁSOKRÓL ÁLTALÁBAN

A fentiekben röviden megpróbáltuk bemutatni a koronavírus legfontosabb jellemzőit. Mindezek pedig egyértelműen determinálják a szükséges gazdaságpolitikai lépéseket, amelyek alapja a kellő mértékű állami beavatkozás (lásd Muraközy, 2011; 2012). Visszaülva a 2008-ban bekövetkezett válságra, azt mondhatjuk, hogy az állam újra megkezdte visszavonulását a gazdaságba, sőt még a bankrendszerbe is be-

avatkoznak a jelenlegi kormányok. Lentner (2015) és Borio (2012) szerint a 2008-as válságkezelésben és azt követően az állami szerepvállalás felértékelődése figyelhető meg. Asztalos (2015) rávilágít arra is, hogy a fiskális célkitűzések és a „helyes” gazdaságpolitika folytatásának összehangolása is létfontosságú. A 2008-as válságot követően ismét a középpontba került az a vita, hogy a gazdaság egyes területein szükség van-e egyáltalán állami beavatkozásra, és ha igen, akkor mi annak a célszerű formája. Joseph Stiglitz és Bruce Greenwald 2014-ben megjelent *Creating a Learning Society* című könyvében például olyan állami gazdaságpolitikát javasolnak, amely növeli a foglalkoztatást a termelés fokozásával és/vagy a termelési szerkezet megváltoztatásával. Stiglitzék mellett érvelnek, hogy az állam nem elégedhet meg azzal, hogy létrehozza a támogató üzleti környezetet, hanem ezen túlmenően aktívan be kell avatkoznia a gazdasági folyamatokba. Kiemeljük ugyanakkor Philip Auerswald és Ács J. Zoltán (2009) gondolatait, akik szerint megkérdőjelezhető az a recept, ami az állami szerepvállalás jelentős fokozását támogatja. A szerzőpáros véleménye szerint nem lehet egy minden területre kiterjedő és minden területet szabályozó állammal kikerülni a válságból, ugyanakkor rávilágítanak arra is, hogy az állam fontos gazdasági szereplő, de nem kizárólagos kulcsa a jövő gazdaságának. A következő időszakban a meghatározó szerepet a vállalkozások veszik át. A jövőnk elsősorban azon áll, hogy a vállalkozó szellemű népesség milyen új, innovatív termékeket, szolgáltatásokat, komplex folyamatokat és rendszereket alkot meg, milyen új intézményi struktúrát hív életre. Itt jegyezzük meg, hogy a válságkezelés, a fiskális politika (adópolitika) és az innováció között szoros kapcsolatrendszer húzódik meg. Általános feltételezés, hogy a vállalkozókat terhelő adók csökkentése mellett is több forrás jut(hat) fejlesztésekre, innovációs támogatásokra, ami a növekedés megindulásához nélkülözhetetlen (Kovács–Halmosi, 2012).

A 2007/2008-as válság után, a gazdasági újjáépítésben különösen felértékelődött az állam szerepe, amelynek nem csupán szabályozó, hanem befolyásoló és ellenőrző tevékenységeket is végeznie kell. Aktív állami beavatkozás nélkül ugyanis a végeredmény ismét ugyanaz lehetne, ami a legutóbbi gazdasági világválsághoz is elvezetett.

Az elmúlt hetekben a magyar gazdaság élénkítésére több intézkedés született, amelyben a monetáris és fiskális gazdaságpolitika eszközei egyaránt megjelentek. Többen felhívták a figyelmet arra, hogy eredményes múltja – és egyben jövője – van a két állampénzügyi hatóság együttműködésének, azaz a fiskális és a monetáris politika együttműködésének, hiszen azok egymással szövettségben képesek kezelni az aktuális gazdasági kihívásokat, és képesek megteremteni a fejlődés lehetőségeit és eszköztárát. Az elmúlt egy évtizedben a gazdaságunkat érintő problémák kapcsán ez a szinergikus együttműködés jelentette a sikerhez vezető utat. Erre utal Matolcsy György, az MNB elnöke legújabb, *Amerikai Birodalom vs. Európai Álom* című könyvében is; egyenesen úgy fogalmaz, hogy „2010 után Magyarország kiemelkedően sikeres válságkezelést folytatott, amelynek alapja a hatékony fiskális konszolidáció, illetve a Magyar Nemzeti Bank monetáris politikájának 180 fokos irányváltása volt” (Matolcsy, 2020a). Tóth és Gyurcsik (2019) szerzőpáros tanulmányukban szintén kiemelik, hogy a fiskális és a monetáris politika együttműködése szükséges ahhoz, hogy olyan látványos gazdasági

növekedés és társadalmi fejlődés valósuljon meg, mint amit az elmúlt években láthattunk Magyarországon (de ez olvasható Matolcsy–Palotai, 2016 cikkében is). Mindez a támogatás szükséges ahhoz, hogy a vállalatok megalapozott gazdálkodást legyenek képesek folytatni (Kozma et al., 2016).

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a magyar gazdaság stabilitását és új pályára történő állítását célzó intézkedések meghozatala ezen szoros együttműködés keretében történt (részletesen lásd lejjebb), ami álláspontunk szerint sikeres záloga annak, hogy a pénzügyi egyensúly és gazdasági növekedés újra elérhető lehessen. Hangsúlyozzuk, hogy a fiskális és a monetáris intézkedéseket egymástól különválasztani nem lehet, és nem is érdemes, különösen nem egy „válságos” időszakban. Ezen együttműködésen túl fontos szerepe van a kormányzati bizalomnak is, amely fontos eleme a hatékony gazdaságpolitikának. Lentner (2015) szerint „a sikeres válságkezelés egyszerre feltételezi a megfelelő válaszok megtalálását és a döntések effektív implementálását. Ez utóbbi pedig jelentős mértékben azon múlik, hogy a kormányzatban mennyire bíznak a polgárok, a kisvállalkozók vagy épp a nagyobb cégek vezetői”.

A válság szó alkalmazása a fenti részekben többször is előkerült, és ezzel kapcsolatosan úgy véljük, hogy pontosítást igényel annak használata. Álláspontunk szerint a magyarországi döntéshozók sokkal inkább egy széles bázison nyugvó reorganizációs cselekvési terv mellett kötelezték el magukat, mintsem a hagyományos értelemben vett válságkezelés eszközrendszere mellett tették le a voksukat. Véljük mindezt azért, mert a mostani beavatkozás korántsem vethető össze a korábbi krízishelyzetekkel – lásd: 1995, 2006, 2008 –, hiszen akkor az adóemelések és az állami kifizetések mérséklése volt a meghatározó eszköz. A jelenlegi reorganizációs csomag pedig éppen ellenkező eszközrendszert alkalmaz, azaz adócsökkentést, a hitelekhez való hozzájutás megkönnyítését, valamint közvetlen állami transfereket. Ezt a logikát erősíti a Magyar Nemzeti Bank elnöke is, aki 2019-ben megjelent könyvében így fogalmaz: „Minden megszorítással kapcsolatos gondolatot és eszközt el kell vetni, és minden fenntartható és zöld jövőt előírányzó eszközt fel kell karolni.” Kolozi és szerzőtársai (2017) rávilágítanak továbbá arra is, hogy az elmúlt egy évtizedben (a globális pénzügyi válságot követően) jelentősen átalakult a jegybanki gondolkodás és szerepfelfogás, a jegybankok aktívabb szerepet vállaltak a gazdaságpolitikában, de a társadalmi felelősségvállalás (Lentner et al., 2015) vagy a pénzügyi tudatosság fejlesztése is meghatározó feladatok lettek.

A magyar gazdaságot erős helyzetben érte ez a válság, így minden bizalom meg lehet az iránt, hogy az újraindítás is jól sikerülhet, amennyiben figyelünk azokra az alapvető törvényszerűségekre és összefüggésekre, amelyeket ez idáig is alkalmaztunk. Fontos megemlítenünk a hazai bankrendszer jelentős likviditási puffereit és a negatív hatások ellensúlyozását a jegybanki eszköztár kiterjesztésén keresztül. Továbbá fel kell hívni a figyelmet arra az intézkedési politikára – mindemellett az egyensúlyra törekedve –, amely az enyhítések mellett megtalálta a szigorítási pontokat is. A gazdaság újraindításában szem előtt tartandó területek, tényezők (Matolcsy, 2020b):

1. Gazdasági alapot ad a kimagasló korábbi növekedés.
2. Működésben maradt ágazatok (közszolgáltatások, az állami vállalatok, a pénzügyi rendszer, az élelmiszeripar, az építőipar, a hazai és az exportpiacra termelő ágazatok).

3. Célzott dinamikus beruházások bővülő fogyasztásra fejlett technológia- és tőke-importra alapozva; a meglévő állami beruházások gyorsítása.

4. Munkahelymegőrzés, munkahelyvédelmi programok.

5. A digitális gazdaságra való átállás; fenntarthatóság előtérbe helyezése.

6. Gyorsítani kell a pénzforgalmat, új jegybanki programok kellenek a gyorsított hitelkihelyezéshez.

7. Könnyíteni kell az adózási adminisztrációt és az engedélyezési eljárásokat.

Összességében pedig megállapítható, hogy a fiskális és monetáris beavatkozások együttesen szolgálják a munkahelyek megőrzését, a gyors, olcsó hitelhez jutást, a beruházások támogatását, a vállalati csődhullám elkerülését, valamint a jövőre történő felkészülést is.

A PÉNZÜGYI KORMÁNYZAT VÁLSÁGKEZELŐ TEVÉKENYSÉGE

A vírus terjedésének, az aggasztó járványügyi helyzetnek a híre március első két hetében nyilvánvalóvá tette, hogy a védekezés drasztikus intézkedéseket igényel. A járványügyi intézkedések gazdasági hatásai szintén prognosztizálhatóak voltak. A kormányzat számára egyértelművé vált, hogy a gazdaság le fog állni, és azt újra kell indítani. Ezt igazolja Orbán Viktor miniszterelnök úr első jelentős megszólalása, amelyre a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara gazdaságpolitikai fórumán (MKIK, Gazdasági évnitó, 2020. március) került sor. Magyarország miniszterelnöke kiemelte, hogy a kialakuló gazdasági helyzet kezelésére nem csupán makrogazdasági lépésekre, hanem célzott ágazati programokra is szükség lesz, amelyek közvetlenül segítik a vállalkozásokat. A gazdasági fórumon felszólalók kivétel nélkül úgy fogalmaztak, hogy a koronavírus minden gazdasági területre hatással lesz. Ezek a kommunikációk nagyon erős szerepet képviselnek egy gazdaságban, tekintve, hogy az ország és a monetáris hatóság vezetői hathatósan képesek „csupán” a kommunikációjukkal is befolyásolni a gazdasági szereplők várakozásait, jövőbeni cselekvéseit.

Mindezt követően napról napra jelentek meg a kormányzati, monetáris hatósági intézkedések, és egyértelművé vált, hogy ebben a helyzetben a fő feladatok, célok a következők lesznek:

1. *A likviditási válságok elkerülése vállalkozói és lakossági szinten:* A vállalkozások árbevétele, így a beáramló pénz mennyisége sok esetben egyik napról a másikra lecsökkent vagy majdnem teljesen elmaradt (befagyott). Ebben a helyzetben biztosítani kell az fizetőképességet, a munkabérek, a szállítói tartozások, az esedékes hiteltörlesztések kiegyenlítését. A gazdasági zavarok elkerülése érdekében hiteltörlesztési moratóriumot hirdetnek,¹ amelynek értelmében a hitel- és tőketartozások esedékes részleteinek kifizetését 2020. december 31-ig felfüggesztették. Ez természetesen a lakosság ilyen irányú kötelezettségét is érintette, érinti jelenleg is. Az intézkedés hatására a pénzügyi feszültségek jelentősen nem jelentek meg a gazdaságban, és a lakossági jövedelmek átmeneti csökkenése sem okozott kezelhetetlen helyzeteket.

2. *Az átmenetileg megszűnő munkahelyek fenntartása, a munkanélküliségi ráta emelkedésének mérséklése, a családok egzisztenciájának, biztonságának védelme:* Az elmaradó vagy je-

lentősen csökkenő kereslet természetesen a munkaerőigényt is mérsékli, ami szintén több területen ront(hat)ja a gazdaság működését. A koronavírus által okozott gazdasági „válság” sajátos helyzetet teremtett. A remények szerint a krízishelyzet mérséklődésével, megszűnésével a szolgáltatások iránti igény ismét visszaáll az azt megelőző szintre, és a munkavállalók jelentős hányada visszatérhet korábbi munkahelyére, vagyis onnan csak átmenetileg távozik. Ebben a sajátos helyzetben nem a munkahely fenntartása a racionális cél, és nem a munkaerő más gazdálkodónál történő elhelyezése. A megoldást több intézkedés szolgálhatja:

- A munkáltatót terhelő adók és járulékok csökkentése megtörtént, így jelentős tehertől tudott megszabadulni a gazdálkodók jelentős része. Az élőmunka költségeinek csökkenése a munkavállalók megtartását erősíti abban az esetben, amelyben a gazdasági körülmények normalizálódására számíthatunk.

- A dolgozóktól levonandó járulékok mérséklése a munkavállaló helyzetét javítja, mivel magasabb jövedelmet „hagy a dolgozónál”. Ez az intézkedés szintén kedvezően hatott az alacsonyabb teljesítményigény melletti csökkenő jövedelmek esetében.

- Speciális intézkedésre került sor a „gazdasági válság” miatt nehéz helyzetbe került vállalkozások és munkavállalók érdekében. A kedvezmény lényege, hogy amennyiben a munkáltató meg tud állapodni a munkavállalóval a munkaidő átmeneti csökkentésében, akkor az állam a dolgozó kiesett jövedelmének 70%-át kifizeti közvetlenül a dolgozónak. Ezt nevezhetjük talán a legsikeresebb, legtöbb személyt érintő intézkedésnek. A kormányzat ezen lépésének sikere több tényezőben rejlik. Egyrészt a munkaviszony nem szűnik meg, vagyis a munkavállaló is, és a munkáltató is számíthat az együttműködés folytatására. Ez a helyzet a dolgozó számára megnyugtató, a cég számára pedig jelentős költségmegtakarítás mellett biztosítja a rugalmas növekedést a kereslet emelkedése esetén. Az államháztartás és államigazgatási rendszer működéséről is említést kell tennünk. Ez a kedvezmény a központi költségvetés számára ma még nehezen jósolható, várhatóan több száz milliárdos kifizetési kötelezettséget jelent, és egyben járulékbevétel-elmaradással is jár. Azt is meg kell említenünk, hogy a támogatás ezzel egy időben a munkanélküli-ellátás és a hozzá kapcsolódó adminisztrációs terhek elmaradását is eredményezi. Ki kell emelni az eredeti célt, a munkahelyek megőrzését és a krízishelyzet rugalmas kezelését. Kijelenthető, hogy az intézkedés ezt a célt jól szolgálja, a munkavállalók és gazdálkodók szempontjából egyaránt.

- A családtámogatás, a családi egzisztenciák védelme érdekében bevezették, hogy a krízishelyzet fennállása alatt megszűnő gyes- és gyedellátások nem szűnnek meg akkor sem, ha azok közben lejártak.

- Rendkívül kedvezményes, kamatmentes diákhitelek nyújtása a felsőoktatásban tanulók számára. A hiteligénylések igazolják az intézkedés népszerűségét. A hitelek alapvető célja tanulmányok biztosításának a támogatása, a gazdasági krízis miatti esetleges egzisztenciális ellehetetlenülés megakadályozása.

- A munkáltatók által kedvezményes kamatozás mellett adható SZÉP-kártya keretösszege növekedett, szociális hozzájárulási adóját eltörölték 2020. december 31-ig.

- Amennyiben a dolgozó fizetés nélküli szabadságra kénytelen menni, a munkáltatója átvállalhatja tőle az egészségügyi alapellátásra feljogosító egészségügyi szolgál-

tatási járulék – 7710 Ft/hó – befizetését. Ez az intézkedés egyértelműen a dolgozók biztonságát szolgálja abban az esetben, ha a gazdálkodó szervezet átmenetileg nem tud munkát biztosítani számukra.

– Több képzési, átképzési program vált ingyenesen elérhetővé mindenki számára. A lehetőség a dolgozó érdekeit, az átmeneti időszak jobb kihasználását és a válság utáni gyors fellendülést egyaránt szolgálja.

Bizonyára van még olyan tényező, amit érdemes volna említeni ezen a célterületen, de terjedelmi okok miatt csak a legfontosabbakra koncentráltunk.

3. A gazdálkodó szervezetek támogatása:

– A már említett adó- és járulékcsoökkentések a vállalkozások fennmaradásának és gyors reagálóképességének erősítését szolgálják. Természetesen a kedvezmények meghatározása differenciáltan történt, attól függően, hogy az ágazatot mennyiben érintette, sújtotta a válság. Természetesen voltak ágazatok, amelyeket alig érintett meg a válság, sőt keresletnövekedést eredményezett, és voltak, amelyeket ellehetetlenített.

– Az áfa-visszatérítések felgyorsítása megtörtént, ami a likviditási helyzet stabilizálását szolgálja.

– Kormányrendeletben határoztak meg egy sajátos adókedvezményt, amelyet inkább nevezhetünk adótámogatásnak. Azon cégek, amelyeket a gazdasági krízis negatívan érintett, bármelyik adónemből kérhetik összesen ötmillió forint elengedését. Ez egyértelműen támogatás, amely szintén a gyors fellendülést szolgálja.

– Az adminisztratív terhek csökkentése jótékonyan hat a gazdálkodó szervezetek hatékony működésére, a termelőtevékenységhez közvetlenül nem kapcsolható költségek csökkentése révén. Ezen intézkedés célja, hatása több szempontból vizsgálendő:

- a) Meg kell említenünk az elektronikus ügyintézési kapcsolatok dinamikus gyors térnyerésének szorgalmazását, amely jelentős költség-, erőforrás-megtakarításhoz vezet.
- b) Az éves beszámolók leadásának határidejét több hónappal kitölték, meghosszabbítva ezzel a számviteli, könyvvizsgálati munkára adott időt. Az intézkedés egyrészt a munkakörülmények okozta időhiány ellensúlyozására szolgál, másrészt időt biztosít a helyzet felmérésére. Minden számviteli szakembernek, kiemelten a könyvvizsgálóknak ügyelniük kell arra, hogy a válság hatását megjelenítsék az éves beszámolóban. A legfontosabb számviteli elv, a vállalkozás folytatásának elve sérülhet egy gazdasági válság során. Tudjuk, hogy ez a számviteli elv alapvető befolyással van az eszközök és források értékelésére, és ha annak megítélésében hiba van, akkor a beszámoló nem tartalmaz megbízható valós képet a gazdálkodó szervezet vagyoni, pénzügyi, jövedelmi helyzetéről. A beszámoló készítéséhez adott időszak növelése a nyilvános cégalapok megbízhatóságát is támogatja, ami a gazdaság zavartalan működésének feltétele.

4. Jelentős esély van arra, hogy a gazdasági krízishelyzetből történő kiemelkedés során a magyar gazdaság a környezetét megelőzve tudjon stabilizálódni, fejlődni. Ezt a célt is szolgálja néhány intézkedés a Gazdaságvédelmi Akcióterv sok-sok eleméből. Természetesen idesorolhatjuk a munkaerő megtartását, a gyors reagálóképesség fenntartását szolgáló, eddig felsorolt lépéseket. A speciálisan fejlesztést szolgáló támogatásokat mégis érdemes külön kiemelniük.

– A képzések támogatása általános célként a jól felkészült munkaerő biztosítását jelöli meg, és a lakosság teljes körének biztosít ingyenes képzést, alapvetően az informatikai és nyelvi képzés területén. Azt gondoljuk, hogy az elmúlt időszak képzési irányai egyszerre szolgálják a szakképzettségi szint fejlődését és az informatikai műveltség, idegennyelv-ismeret szintjének emelkedését. Kiemelt cél az IT használatának terjedése a lakosság minden szegmensében. Az IT használata általában növeli az ország nemzetgazdaságának hatékony erőforrás-felhasználását. Ennek a véleménynek a bizonyítására vehetünk egy egyszerű példát. A vészhelyzet ideje alatt jelentősen megemelkedett a bankkártya és más elektronikus fizetési rendszer használata. A készpénzforgalom csökkenése sok milliárd forinttal csökkenti az állam terheit, és a pénzforgalom biztosítására felhasznált összegek másra fordíthatók. Azt is érdemes végiggondolnunk, mennyivel egyszerűbb és olcsóbb, mennyivel kevesebb energiát használunk fel, ha nem kell postára menni csekket feladni. Meg kell említenünk az e-receptek használatának dinamikus terjedését, ami rengeteg energiát, munkaidőt takarít meg azáltal, hogy nem használunk annyi papírt, festéket és energiát. Az elmúlt hónapokban egyre nyilvánvalóbbá vált a mesterséges intelligencia (MI) térnyerése, és az, hogy annak elfogadása, a gazdaság szolgálatába állítása versenyképességi tényező. Úgy gondoljuk, hogy ezt a folyamatot is gyorsította a járvány ideje alatt tapasztalt kényszerhelyzet.

– Alapvető kormányzati célkitűzés az ipar szerkezetének modernizálása, a kiemelt ágazatok megerősítése. Ezen a területen gondoljunk az egészségipar fejlesztésére, az egyetem modernizálására, a megújuló energiák hasznosításának növelésére stb. Ezek a célok közvetlen intézkedésekkel (pl. oltóanyaggyár üzembe helyezése, lélegeztetőgép-gyártás indítása stb.) és jól megfogalmazott pályázati kiírások által támogatottak.

– Tény, hogy az elmúlt időszakban több technológiai fejlesztést, munkahelymegtartást és új munkahelyek teremtését támogató pályázat jelent meg. A támogatott tevékenységek, célok köre kiterjed a technológiai fejlesztésre, gépbeszerzésre, informatikai fejlesztésre, megújuló energiák használatára, képzésre. A támogatási célkitűzések belső arányai, a pontozási rendszerek kialakítása a fenti célok megvalósulását teszi lehetővé. A támogatási összegek ezáltal a dinamikus fejlődést szolgálják. Szintén a gazdasági növekedést, a technológiai megújulást szolgálja a kutatók munkahelyi alkalmazásának támogatása.

A MONETÁRIS POLITIKA JELENLÉTE, BANKRENDSZERI INTÉZKEDÉSEK

A kormányok a járvány kitörésekor alapvetően a V modellre készültek fel. A fiskális politika, növekvő államadóssággal számolva, szinte minden országban hasonlóan cselekedett: a kormányok első intézkedései a munkahelyek minél nagyobb arányban történő megtartására, a kis- és középvállalati szektor (majd egyre nagyobb vállalatok) túlélésének biztosítására irányultak, a jegybankok pedig a makroprudenciális szabályozás lazításával finanszírozási oldalról próbálták fenntartani a bankközi piac

likviditását, és célzott hitel- és kötvényprogramokkal megteremteni a pénzügyi szektor és a vállalkozások pénzügyi szükségleteit. Magyarországon a kormány és az MNB szoros együttműködésben hasonló utat jár(t) be. A központi erőfeszítések egyszerre szolgálják a vállalatok „túlélését”, valamint a kibontakozás jövőbeni lehetőségeit. Az átmeneti túlélés finanszírozása a kormány, a válságra jól reagáló cégek és azok jövőbeli beruházásának finanszírozása a bankrendszeren keresztül az MNB feladatai közé tartozik, mint a nemzetgazdaság egyik legfontosabb stabilizátora (Rodrik–Subramanian, 2003).

A legtöbb jegybank monetáris intézkedései már a 2008-as válságot követően jelentősen megváltoztak, miután a monetáris politika addig használt fő eszköze lehetőségnek határához ért – elérte a „nulla alsó határt” (Tarafás, 2016; Blanchard et al., 2010; Blanchard et al., 2012). A mostani helyzetben a jegybanki intézkedések a célzott hitelintézkedésen kívül kamatsökkentéseket, a repóműveletek kibővítését, kötelező tartalékráta-csökkentést, eszközvásárlási programok indítását tartalmazta. (A Fed idén 150 bázisponttal 0%-ra mérsékelte az alapkamatot; az EKB március közepén 750 milliárd eurós kötvényvásárlási programot jelentett be; a Bank of England 65 bázisponttal csökkentette az irányadó kamatot; a Bank of Japan mennyiségi könnyítéseket vezetett be.) Az MNB 2020. március 24-én megjelent helyzetértékelése szintén a V alakú kilábalást prognosztizálta. Monetáris eszköztára lényegében követte a nemzetközi trendeket. Bár a stabil inflációs horgony miatt közvetlenül nem nyúlt a jegybanki alapkamathoz, érdemben erősítette a hozamgörbe teljes szakaszán a bankrendszer likviditását: korlátlan összegben fenntartva meglévő aktív eszközeit (rövid futamidejű fedezett hitelek)² a hosszabb lejáratokon segítő, valamint az állampapírpiaac stabilitását megteremtő 3–5 éves fedezett hiteleszköz bevezetéséről is döntött. A fedezeti kör eszköztárának kibővítése és swaptenderek feltételrendszerének átalakítása a stabil árszintű likviditást, míg az alultartalékolásra vonatkozó szankció felfüggesztése a bankok kötelező tartalékteljesítését segítette.

Célzott hitelintézkedésként példa nélküli gyorsasággal robbant be a pénzügyi rendszerbe az MNB új konstrukciója, a Növekedési Hitelprogram Hajrá,³ amely a vállalati finanszírozást hivatott gerjeszteni. Kiemeljük, hogy ebben a helyzetben a hitelezési aktivitás fenntartása elsődleges. Csontos–Szalai (2015) szerint a válságkezelés mai megközelítései implicite azt feltételezik, hogy a vállalatok profitjaik maximalizálására törekednek, és a monetáris lazítás a beruházások növeléséhez vezet. A hitelezés pedig a gazdasági növekedés bővülését okozza (Bodnár et al., 2014). Az MNB azonnali beavatkozásai tehát egyértelműen mutatják a kormányzati politika és intézkedések támogatását, így elsősorban a vállalati hitelállomány fenntartását, struktúrájának „kitisztítását”, hiszen közismert, hogy a hitelezés alacsony szintje jelentősen akadályozza a gazdasági kilábalást (Sugawara–Zalduaendo, 2013). Ez a gondolat is igazolja, hogy a monetáris politikai beavatkozás a beruházások fenntartásában kiemelt szereppel bír.

Az új konstrukció, amely beruházásokra, forgóeszközhitelre és NHP-n kívül más meglévő hitelek átfinszírozására is használható, rendkívül kedvező kondíciókkal bír. Ezenfelül érdemes kiemelni, hogy a bankok kockázatvállalását még az első évben plusz 4% kamatprémiummal is támogatja a jegybank. Ráadásul ez egy olyan

konstrukció, amelynek workflow-ját nem most kell kidolgozni, 2013 óta olajozottan működik a bankok és a központi bank között. Bár sok vállalkozásnak a napi likviditás fenntartására kell pluszforrás, sok olyan cég is van, amelyet csábít az extra hosszú, 20 éves futamidő és alacsony fix forintkamat, tekintve, hogy most látja elérkezettnek a lehetőséget az új beruházásra, akvizícióra, bővülésre. Meggyőződésünk, hogy tömeges érdeklődésre lehet számítani ezen konstrukció iránt. Mindezt azért, mert a program nagyon jól és nagyon jókor került kialakításra, amelyet a vállalatok tudatosan vehetnek igénybe. A fix kamatozású hitelek pedig egyértelműen kiszámítható pénzügyi alternatívát jelentenek a vállalkozások számára, ami egyben a jövőbeni kiszámíthatatlanságot, kockázatot is csökkentheti. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy az MNB az NHP Hajrá konstrukciójában egy olyan, korábban már kiválóan teljesített modellt gondolt újra és hangolt finomra, amely 2013 és 2017 között sikeresen erősítette meg a magyar kis- és középvállalati szektort. Az adatokat tekintve látható, hogy mintegy 2800 milliárd forint került a szektorhoz, amely azt tudatosan volt képes integrálni a vállalati működésbe, ezzel munkahelyeket, bevételt teremtő értéket generálva, áttételesen pedig jelentősen hozzájárulva a hazai GDP-hez.

Az Innovációs és Technológiai Minisztérium által 2020. április 7-én prezentált Gazdaságvédelmi Akcióterv 4., fő gazdaságvédelmi területén belül a vállalkozások finanszírozásáról szóló fejezet rendkívül nagy összegű kedvezményes hitel- és tőkeforrásokat irányoz elő, amit üdvözlendőnek vélünk. Fontosnak tartjuk ugyanakkor kiemelni, hogy a járványügyi helyzet legfőbb veszteseit, a legkisebb vállalkozásokat valószínűleg elsősorban nem a hitelfelvétel és az adósságvállalás ösztönzi a munkahelyek megtartására. Számukra a hitellehetőségek között a legnagyobb segítséget a már működő Széchenyi-kártya és mutációi (pl. Széchenyi Munkahelymegtartó Hitel⁴) jelenthetik, de a program nagy részét a stratégiai jelentőségű nagyvállalatok lehetőségei (MFB Versenyképességi Hitelprogram,⁵ Exim Kárenyhítő Hitelprogram⁶) és később kialakítandó tőkeprogramok teszik ki (pl. Restrukturálási Részalap, Tranzakciós Részalap stb.). Ezen kormányzati törekvéseknek természetesen egyértelműen lehet pozitív kimenetele, tekintve, hogy a nagyobb vállalatok talpon maradása túlságáig segítheti a gazdaságot, és áttételesen segítheti vagy újraélesztheti a kisvállalatokat is.

Kiemeljük, hogy a bankrendszer helyzete stabil, ugyanakkor ismét nincs könnyű helyzetben (és a hitelgarancia-rendszeren keresztül az állam), mert úgy kell hiteldöntéseket hoznia, hogy egy eladósodott (a vállalati hitelállomány elérte a 2008. évit, csak szerkezete koncentráltabb) és a járvány okozta korlátozások miatt alaposan meggyengült vállalati szektort örököl, ugyanakkor a jövőre nézve a belső kereslet visszatérése hosszabb idő is lehet, az exportlehetőségeket az áruforgalom korlátozása sokáig visszafoghatja, a termelési költségek pedig folyamatosan emelkednek. Bár a bankrendszer már túllépett az előző válság okozta örökségen, most „ismét” annak ismeretében kell hitelkihelyezések felett döntést hozni, hogy ismeretes az MNB májusi Stabilitási Jelentése,⁷ amely szerint a meglévő hitelállomány harmada kötődik sérülékeny szektorban működő vállalatokhoz. A sérülékeny szektorok fele kiemelten kockázatos likviditási vagy magas eladósodottsági helyzetben van.

Mindezeket figyelembe véve, és ismerve az eddigi tapasztalatokat, banki oldalról még enyhe zsigeri visszahúzóadás érezhető, hiszen nagyon nehéz kockázati szempontból megítélni a mostani helyzet közepén, melyik vállalat lesz életképes, vagy melyik beruházás megtérülése lesz problémamentes. Ezért vélhetően a finanszírozók egyrészt a már meglévő és jól teljesítő ügyfelek további ügyleteit preferálják, másrészt próbálják maximálisan kihasználni az állami hitelgarancia nyújtotta lehetőségeket.

ÖSSZEGZÉS

Az eddigi intézkedések *rövid távú (azonnali) hatásait* tekintve megállapítható, hogy

- a munkavállalókat és a munkáltatókat egyaránt érintő adó- és járulékkedvezmények azonnali keresletélénkítő hatást váltottak ki, és segítenek a nehézségek elviselésében.

- Bizonyos ágazatok esetében – turizmus – ez nem oldotta meg az alapvető problémát, de segít a túlélésben.

- A fogyasztás visszaesett, de ez még nem kizárólag a jövedelmek csökkenésének hatása.

- Kiemeljük ezen túlmenően, hogy a „válsághelyzetet” kezelő automatizmusok jól működnek. Van munkanélküli-ellátás, álláskeresői támogatás, szociális ellátás, az ellátórendszer stabilan működik, az azt ért terhelés ellenére is.

Közép- és hosszú távban gondolkodva megállapítjuk, hogy:

- az eddigi intézkedések a vállalkozások, családok megtakarításaival is számolnak, ami természetes elvárás a gazdasági szereplőkkel szemben. A hosszú távú gazdaságfejlesztés irányába ható intézkedések a magyar gazdaság átlagot meghaladó növekedésére koncentrálnak.

- Érdemes arra is tekintettel lenni, hogy a gazdasági szereplők veszítenek tőkeerejükben, ezért a fejlesztési programok támogatása indokolttá válik.

- Meg kell jegyezni, hogy az alacsony kamatozású, hosszú lejáratú hitelek szintén a fellendülést szolgálják.

- Kedvező az ingyenes képzési/átképzési/továbbképzési programok indítása.

- Fontos a képezhető munkaerő hiányszakmákba terelése, valamint a gazdaság változása miatt megjelenő újabb hiányszakmák irányába történő átcsoportosulásának támogatása.

JEGYZETEK

¹ <https://koronavirus.jogkoveto.hu/Dashboard/62-2020-III-24-Korm-rendelet->

² www.mnb.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/2020-evi-sajtokozlemenyek/a-hosszu-futamidokon-fix-kamat-mellett-nyujtott-likviditas-korlatlanul-all-rendelkezesre.

³ www.mnb.hu/letoltes/nhp-fix-termektajekoztato-2-mod-final-clean.pdf.

⁴ www.kavosz.hu/hitelek/szechenyi-munkahelymegtarto-hitel/.

⁵ www.mfb.hu/gazdasagelenkites-s2436.

⁶ <https://exim.hu/#termek>.

⁷ www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/penzugyi-stabilitasi-jelentes.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Asztalos Viktor (2015): A válságkezelés fiskális eszközei – összehasonlító elemzés. *Pénzügyi Szemle*, 60. évf., 4. sz., 473–492.
- Auerswald, Philip – Ács, Zoltán J. (2009): Defining Prosperity. *The American Interest*, Vol. 4, No. 5.
- Baksay Gergely – Palotai Dániel (2017): Válságkezelés és gazdasági reformok Magyarországon, 2010–2016. *Közgazdasági Szemle*, 64. évf., 7–8. sz., 698–722, <https://doi.org/10.18414/ks.2017.7-8.698>.
- Blanchard, Olivier – Dell’Ariccia, Giovanni – Mauro, Paulo (2010): *Rethinking Macroeconomic Policy*. IMF Staff Position Note, www.imf.org/external/pubs/ft/spn/2010/spn1003.pdf.
- Blanchard, Olivier – Romer, David – Spence, Michael – Stiglitz, Joseph (2012): *In the Wake of the Crisis. Leading Economists Reassess Economic Policy*. MIT Press, Cambridge, <https://doi.org/10.7551/mitpress/9451.001.0001>.
- Bodnár Katalin – Kovalszky Zsolt – Kreiszné Hudák Emese (2014): A válságokból történő kilábalás és a hitelezés kapcsolata. *Hitelintézet Szemle*, 13. évf., 4. sz., 57–85.
- Borio, Claudio (2012): The Financial Cycle and Macroeconomics: What Have We Learnt? *BIS Working Papers*, No. 395, www.bis.org/publ/work395.htm.
- Csortos Orsolya – Szalai Zoltán (2015): A globális pénzügyi válság kezelésének nehézségei: elméleti és gazdaságpolitikai tanulságok. *Hitelintézet Szemle*, 14. évf., 3. sz., 5–38.
- Felcser Dániel – Soós Gábor Dániel – Váradi Balázs (2015): A kamatcsökkentési ciklus hatása a magyar makrogazdaságra és a pénzügyi piacokra. *Hitelintézet Szemle*, 14. évf., 3. sz., 39–59.
- Horváth Diána – Molnár Dániel – Regös Gábor (2019): 2020–2022: Célkeresztben a felzárkózás és a versenyképesség. *Polgári Szemle*, 15. évf., 4–6. sz., 19–35., <https://doi.org/10.24307/psz.2019.1203>.
- Kolozsi Pál Péter – Parragh Bianka – Pulai György (2017): Jegybanki hitelösztönző programok rendszerezése – célzottság és intenzitás. *Pénzügyi Szemle*, 62. évf., 4. sz., 498–519.
- Kovács Árpád – Halmosi Péter (2012): Azonosságok és különbségek az európai válságkezelésben. *Pénzügyi Szemle*, 57. évf., 1. sz., 9–26.
- Kozma Tímea – Gyenge Balázs – Tóth Róbert – Mester Éva (2016): Hazai vállalkozások finanszírozási gyakorlata. In: Fenyvesi Éva – Vágány Judit (szerk.): *Korkép. XXI. századi kihívások*. Budapesti Gazdasági Egyetem, Budapest, 114–145.
- Lentner Csaba (2015): Az új magyar állampénzügyi rendszer – történeti, intézményi és tudományos összefüggésekben. *Pénzügyi Szemle*, 60. évf., 4. sz., 458–472.
- Lentner Csaba – Szegedi Krisztina – Tatay Tibor (2015): Társadalmi felelősségvállalás a bankszektorban. *Pénzügyi Szemle*, 60. évf., 1. sz., 96–104.
- Magas István (2019): Tíz évvel a világgazdasági válság után. *Pénzügyi Szemle*, 64. évf., 1. sz.
- Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés*. Kairosz Könyvkiadó, Budapest.
- Matolcsy György – Palotai Dániel (2016): A fiskális és a monetáris politika kölcsönhatása Magyarországon az elmúlt másfél évtizedben. *Hitelintézet Szemle*, 15. évf., 2. sz., 5–32.
- Matolcsy György (2019): A sikeres válságkezelés a 12 gazdasági fordulat tükrében. *Polgári Szemle*, 15. évf., 1–3. sz., 15–45, <https://doi.org/10.24307/psz.2019.0903>.
- Matolcsy György (2020a): *Amerikai Birodalom vs. Európai Álom. Az euró kudarca*. Pallas Athéné Kiadó, Budapest.
- Matolcsy György (2020b): Európa három válsága. *Növekedés.hu*, <https://novekedes.hu/mag/matolcsy-gyorgy-europa-harom-valsaga>.
- Muraközy László (2011): Összefonódó költségvetési kihívások a 21. század Európájában. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf., 7–8., 592–618.
- Muraközy László (2012): *Államok kora. Az európai modell*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Parragh Bianka (2019): Az állam és a piac közötti összhang rendszertana és gazdasági hatásai Magyarországon. In: Parragh Bianka (szerk.): *Ösztönző állam – hatékonyabb vállalatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rodrik, Dani – Subramanian, Arvind (2003): The Primacy of Institutions. *Finance and Development*, June, www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2003/06/pdf/rodrik.pdf.

- Stiglitz, Joseph. E. – Greenwald, Bruce C. (2014): *Creating a Learning Society. A New Approach to Growth Development and Social Progress*. Columbia University, New York.
- Sugawara, Naotaka – Zaldueño, Juan (2013): Credit-Less Recoveries: Neither a Rare nor an Insurmountable Challenge. *Policy Research Working Paper*, No. 6459, World Bank, <https://doi.org/10.1596/1813-9450-6459>.
- Tarafás Imre (2016): Kinyílnak-e az őszirózsák? Kitekintés a válság utáni monetáris politikára. *Közgazdasági Szemle*, 63. évf., 5. sz., 548–563, <https://doi.org/10.18414/ksz.2016.5.548>.
- Tóth Róbert (2016): A magyarországi kis- és közepes vállalkozások regionális különbségei. In: Csath Magdolna (szerk.): *Regionális versenyképességi esettanulmányok*. NKE Szolgáltató Nonprofit Kft., Budapest, 143–179.
- Tóth Róbert – Mester Éva – Szíjjártó Boglárka – Túróczi Imre – Zéman Zoltán (2017a): A vállalkozások beruházási döntéseinek elemzése és kontrollja. *Polgári Szemle*, 13. évf., 1–3. sz., 51–71, <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0906>.
- Tóth Róbert – Szíjjártó Boglárka – Mester Éva – Túróczi Imre (2017b): A vállalkozások belső és külső finanszírozási gyakorlata – A pénzügyi controlling finanszírozást megalapozó döntések. *Controller Info*, 5. évf., 2. sz., 28–33.
- Tóth Róbert – Gyurcsik Petronella (2019): Areas of Improvement in Hungarian SMEs Competitiveness – Corporate Financial Literacy in Focus. *Polgári Szemle/Civic Review*, Vol. 15, Special Issue, 493–506, <https://doi.org/10.24307/psz.2020.0233>.

Árva László – Várhelyi Tamás

Elmozdulás a minőségi turizmus felé

*A fenntarthatóság a turizmusban a koronavírus-
járvány után*

Towards High Quality Tourism

Sustainability in Tourism after the Covid–19 Pandemic

Összefoglalás

A 20. század végének, illetve a 21. századnak fokozott mértékben kulcskérdése a társadalmi és gazdasági fenntarthatóság növelése, valamint a társadalmi és környezeti rombolás csökkentése. Mindez fokozottan érinti a turizmus területét is, hiszen (bár ez sokáig nem volt annyira egyértelmű, mint napjainkban) a turizmus „ipara” az egyik leginkább szennyező, a legkevésbé fenntartható gazdasági tevékenység. Ugyanakkor az egymás után menetrendszerűen bekövetkező világjárványok (mint például a 21. század első éveiben a SARS, a MERS vagy éppen napjainkban a Covid–19) komolyan visszavetik a turizmust, mivel az emberek kikapcsolódva és nem rettegetve vagy karanténba zárva szeretnék tölteni a szabadságukat. Ugyanakkor felmerült a kérdés, hogy a járványok által rendszeres időközökben kiváltott egészségügyi válságok mennyiben lehetnek tudatosan felhasználhatók arra, hogy a jelenlegi szennyező, nem fenntartható turizmust sokkal inkább a környezet- és társadalombarát turizmus irányába toljuk el. Cikkünkben ezekre a kérdésekre keresünk válaszokat.

DR. HABIL. ÁRVA LÁSZLÓ professzor, ESSCA Budapest (laszlo.d.arva@gmail.com), DR. VÁRHELYI TAMÁS főiskolai tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Gazdaságtudományi Intézet (varhelyit@hotmail.com).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L83, L93, R11, R58, Z3

Kulcsszavak: fenntartható turizmus, globalizáció, koronavírus-járvány, légi személyközlekedés, turizmusmarketing

Summary

The key question in the last couple of years of the 20th and the first few years of the 21st centuries is social and environmental sustainability, namely, reduction in pollution and social and environmental disruption. These questions also increasingly affect tourism, as (although it was not always as evident as it is today), the tourism “industry” is one of the most polluting and least sustainable economic activities of our time. At the same time, the pandemics (the SARS and the MERS at the beginning of the 21st century, and now the Covid-19) seriously hinder tourism activities, as tourists want to enjoy their leisure time and not to be anxious about the dangers or about spending their time in quarantine. The question arises how to consciously use these sanitary crises to replace the current polluting and unsustainable tourism.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: L83, L93, R11, R58, Z3

Keywords: sustainable tourism, globalization, coronavirus pandemic, air passenger transport, tourism marketing

A MARKETING GENERÁLTA KERESLET MINT A NEM FENNTARTHATÓ
GAZDASÁG EGYIK FŐ OKA

Az elmúlt időben a világban mind fontosabbá vált a fenntarthatóság kérdése. Egyre világosabb, hogy az emberi társadalom a túlzott szennyezés és nem az erőforrások végelességének határába ütközik.¹ Annak, hogy a világ termelő- és szolgáltatótevékenységei egyre kevésbé fenntarthatók, többek közt az az oka, hogy a kínálat már nagyrészt nem a vásárlók saját, immanens szükségleteit igyekszik kielégíteni, hanem sokkal inkább a termelők által mesterségesen generált keresletet. Ez a generált kereslet gyakorlatilag végtelen, ahogy a termelők marketingmunkája mindinkább ráveszi a fogyasztókat arra, hogy olyan termékeket és szolgáltatásokat vásároljanak meg, amelyekre nincs is igazán szükségük, és végső soron csupán csak azért kerül sor minderre, hogy a termelők képesek legyenek folyamatosan, határtalanul növekedni, „fejlődni”. Ugyanakkor ez nem jelent valódi fejlődést, hiszen nem valóságos, csupán a termelők által generált szükségletek kielégítésére szolgál. Ez az a pont, amikor a „vásárló a király” jól hangzó szözlama kiüresedik, és a „fogyasztói autonómítás” jelszava is értelmét veszti. Ráadásul az információs társadalom eszközei és szokásai a termelők, szolgáltatók számára a korábbiaknál sokkal nagyobb lehetőséget biztosítanak a vásárlók befolyásolására (Várhelyi, 2007).

Ez a „marketing generálta” gazdaság jelen van a termelés és a szolgáltatások minden területén, nemcsak a fogyasztókat közvetlenül kiszolgáló tevékenységekben, hiszen a beruházási javakat, nyersanyagokat és az azokhoz szükséges szolgáltatásokat

előállító „háttériparágak” nagy része is csak azért létezik és fejlődik, mert a kereslet arra ösztönzi a termelők egy részét, hogy a marketing által mesterségesen generált igényeket kiszolgálják.

Nem meglepő módon, a „marketing generálta” kereslet a turizmuson belül is erősen érvényesül napjainkban. Sok esetben egy-egy divatos desztináció elsősorban azért kerül fel a turisták térképére, mert a marketing azt sugallja, hogy „csak az az ember ér valamit”, aki már életében legalább egyszer ellátogatott oda. A marketing generálta turizmus sok tekintetben emlékeztet a korábbi korok zárandokturizmusához, amikor is egy sajátos, belső motiváció indította el a turizmustevékenységet (zárandoklatot), és ott is tömegek mozogtak egyik helyről a másikra.

Az úgynevezett „túlturizmus”, vagyis a szakmában rendszerint az angol „over-tourism” néven említett jelenség azt mutatja, hogy egyes desztinációkban az ott működő szolgáltatók érdekei miatt korlátlanul növekvő turizmus gyakran magát a desztinációt, a célterületet is veszélyezteti. Az elmúlt 10-15 évben a turizmusban felerősödtek a „túlturizmus” tendenciái. Ilyen például hazánkban többek közt a budapesti belváros buliturizmusa, ahol a helyi lakosok már alig bírnak megmaradni a zajos, szemetelő, csupán néhány napra érkező „bulituristáktól”, de hasonlóak a gondok az olaszországi Velencében, egyes indiai természetvédelmi területeken, illetve a világ legmagasabb hegycsúcsán, a Mount Everesten is.

Nemcsak a legdivatosabb desztinációkban, hanem a kevésbé ismert helyeken is egyre gyakrabban alakul ki ez a jelenség. Ilyen például Eger, ahol a lakosság egy része és turizmusból élők, valamint a vendégek érdeke szöges ellentétben áll egymással. A belváros lakói közül sokan azt szeretnék, hogy este ne legyen a lakóhelyük közelében hangos zene és mulatozás, ezzel szemben a turisztikai szakemberek is megállapították, hogy egy barokk kisvárost turisztikailag nem lehet zaj generálása nélkül eladni. Számos desztináció, így például Eger esetében is meg lehetne találni a túlturizmus megoldását (lásd pl. Várhelyi-Árva, 2020 javaslatait), olyan értelmes kompromisszumok révén, amelyek mind a lakók, mind a szolgáltatók, illetve a látogatók érdekeit igyekszik összehangolni. Más turisztikai desztinációk esetében ez már nehezebben megoldható. Így például a nyári hétvégeken Egerszalók és Demjén megtelik, a fürdőkbe nem jut be mindenki, aki kimondottan ezért utazott ide, és akinek sikerül, a zsúfoltság miatt már nem érzi jól magát. Ekkor tehát a turizmus, amelynek a lényege az élmények generálása lenne, éppen az élményeket teszi tönkre. A kezelhetetlen, a lokális életteret romboló turizmussal kapcsolatos problémák erősen kiélezik a „túlturizmus” hátrányait elszenvedő helyi lakosok és a turizmus bevételeiben érdekelt vállalkozók ellentétét, amelyet a helyi kormányzatok rendszerint nem vagy csak alig képesek kezelni.

A MARKETING MINT A MEGOLDÁS RÉSE

Bár a nem fenntartható termelést, a turizmuson belül pedig a túlturizmust nagymértékben a marketing generálta kereslet váltotta ki, ez nem jelenti azt, hogy magát a marketinget el kellene (vagy akár lehetne) vetni, hiszen a vásárlók visszajelzései napjainkban, az internet korában a marketingtevékenység fontos részét képezik. A mar-

ketinget a cégek marketingszakemberei helyett sokkal inkább közvetlenül a vásárlók maguk végzik, főként az interneten megosztott bejegyzéseik, véleményeik, ajánlásaik révén. De éppen maga a marketing lehet az eszköz, amelynek révén a „túlturizmus”, a „fenntarthatatlan turizmus” átalakítható lehet olyan „szelíd”, fenntartható tevékenységgé, amely segít megőrizni magát a turizmust és a desztinációkat is. Cikkünkben megpróbáljuk összegyűjteni és elemezni a túlturizmust befolyásoló tényezőket, és regionális szinten javaslatokat is teszünk a fenntarthatóságot erősítő lokális fejlesztésekre és az azokat segítő marketingtevékenységekre, azaz egy fenntartható, értelmes márkáépítésre.

Az említett példát követve, Eger környékének fürdőit együttesen lehetne bevezetni a nemzetközi piacra, és a fürdők mellett a térség egyéb attrakcióival el irányítani a vendégek egy részét olyan helyekre, ahol jelenleg még kevés a turista. Ez esetben érdemes egy egész térségben egységesen gondolkodni. A javasolt márkanév az Eger Termálvidék. Szakítva a hagyományos szemlélettel, a tradicionális termálvízre épülő szolgáltatások mellett, a világtrendeknek megfelelően (lásd erre vonatkozóan Várhelyi, 2011), érdemes volna foglalkozni az innovatív, turisztikához és az egészséges életmódhoz kötődő termékek és szolgáltatások létrehozásával és értékesítésével is. A wellnesshez is jól köthető, helyi termékek forrását szívesen látogatják a vendégek, és a hosszabb séták, kisebb túrák, az erdei pihenés, ha szervezeten ajánlanák a lehetőségeket, sok embert megmozgatnának. Mivel a környező települések többnyire a bortermelés központjai, a márkanév lehetne például „Egri Termál- és Borvidék”. A bor, a helyi attrakciókkal és borgasztronómiai szolgáltatásokkal teletűzdelt sétautak, pihenőhelyek segítségével még egy tucat települést hatékonyan bevonhatnának a turisztikai kínálatba, így terítve a nemkívánatos tömeget.

A fenti példát követve, alapos elemzés után látható, hogy nem feltétlenül a marketinggel van gond, hiszen a marketinget lehet használni oly módon is, hogy a turisták ne csak a zsúfolt desztinációkat keressék fel, hanem egyenletesen elosztva, eljutva a desztinációk kevésbé népszerű részeire is. Hasonló kezdeményezés figyelhető meg például az ausztriai Graz környékén, ahol lassan tíz éve a „helyi termékek” (elsősorban az alma- és a körtetermesztés) köré szervezik a turizmust, illetve a helyi kis hotelek esetében támogatják a helyi termékekre utaló dizájnokat. A termékeket kedvező jogi keretek közt működő, egyszerűsített adózással támogatott „parasztboltok” árulják, ahova messzi földről érkeznek a turisták. Annak ellenére, hogy Graz környéke egyáltalán nem tipikus turizmusdesztináció, a helyi termékekre építő turizmusmarketing eredményesnek látszik, mind a látogatók számát, mind a szolgáltatók bevételeit tekintve. Hasonlóan érdekes lehet a Békéscsaba környékén kialakuló „metadesztináció”², ahol a Körösök völgyére építve igyekeznek olyan együttműködést kialakítani, amelyben Békéscsaba és Gyula eltérő turisztikai attrakciókkal vesz részt. Éppen a járvány kitörése előtt fogadta el a békéscsabai és a gyulai önkormányzat a Magyar Turisztikai Ügynökség által javasolt desztinációs turisztikai szövetség megalakítását, amely pont ennek az együttműködésnek a megvalósítását célozza.

Ezek a példák nemcsak a környezet megóvását teszik lehetővé, hanem a szolgáltatóknak is megélhetési lehetőségeket biztosítanak. Az esztelen, a környezetet semmibe

vevő marketinget tehát értelmes, környezettudatos marketinggel kell(ene) felváltani. A márkaépítés, illetve a márka piaci pozicionálása azonban csak korszerű (modern vagy posztmodern) marketingeszközök segítségével lehetséges – kutatásaink során ezzel a kérdéssel is hangsúlyosan foglalkozunk. Hasonló javaslatot teszünk Eger tágabb régiójára vonatkozóan is.

A COVID-19-JÁRVÁNY MEGJELENÉSE ÉS TERJEDÉSE A VILÁGBAN NAPJAINKBAN

A súlyos légzőszervi tüneteket és esetenként halált is eredményező koronavírus-járvány (Covid-19) a kínai Vuhanból, Hubej tartomány fővárosából indult ki 2019 utolsó napjaiban, és alig egy hónap alatt megfertőzte nagyrészt az egész tartományt. 2020. január 28-ra a biztos fertőzöttek száma Kínában elérte az 5974 főt, vagyis magasabb lett, mint a korábbi SARS-járványban érintett betegek száma. Január 31-re, vagyis pár nappal később ez a szám 11 791 főre, vagyis kétszeresére nőtt. 2020. február 10-re a virológiailag igazolt esetek száma Kínában már elérte összesen a 42 638 főt. A nemzetközi Egészségügyi Világszervezet, a WHO január 30-án egészségügyi válsághelyzetet hirdetett, ami az utazások, elsősorban a légi utazások drasztikus leállítását vonta magával. 2020 májusára a WHO jelentése szerint a fertőzöttek száma a világban már átlépte a 4 millió főt, miközben a halottak száma megközelítette a 300 ezer főt.³

Európában Olaszországban robbant be először a vírus. Március 14-én 21 ezer beteg, csaknem másfél ezer halott – ekkor kezdett tudatosulni, hogy ennek a járványnak komoly hatása lesz Európán belül is. Egy héttel később már bő ötvenezer beteg és mintegy ötezer halott volt. Március utolsó napján bő százezer beteget, 11 ezer halottat mutattak a statisztikák. A spanyol helyzet is kezdett válságosra fordulni: 96 ezer betegről és bő nyolcezer halotról szóltak a hírek. Csupán 18 nap kellett ahhoz, hogy Olaszországban megkétszereződjön a halottak száma. De ekkor már nagy volt a baj a másik, jelentős részben turizmusból élő dél-európai országban, Spanyolországban is (195 ezer beteg, 20 ezer halott), és még sokfelé, gazdaságilag pedig lassan mindenhol.

Május 2-án Európában még mindig a legsúlyosabb volt az olasz és a spanyol helyzet: már bő 200 ezer eset, mintegy 28 ezer halott, Spanyolországban pedig 245 ezer beteg, 25 ezer halott. Ezt követően az esetszám és a halottak számának növekedése lecsökkent (kivéve a briteket és Oroszországot), és őszig már látjuk a járvány kifulladását, de nem valószínű, hogy lesz normális turisztikai szezon e két országban. Valószínűleg csak igen gyenge, belföldi turizmusra számíthatnak.

Hasonló volt a járvány lefolyása Franciaországban is. Kicsit jobb a helyzet Ausztriában és Svájcban: határozott intézkedésekkel megállították a járványt, és a halálozási rátájuk is jóval alacsonyabb volt. A turizmus szempontjából jelentős Görögországot és Horvátországot kevésbé sújtotta a járvány, ők lehetnek a kivételek, ahol csak relatíve kisebb károk keletkeznek. Egyértelmű, hogy ez az év az európai turizmusban az utóbbi évtizedek leggyengébb éve lesz, és a helyzetet, a szolgáltatókat csak a belföldi turizmus menti meg. Így a belföldi turizmus jelentősége hosszú távon mindenképpen felértékelődik.

A KORONAVÍRUS-JÁRVÁNY HATÁSAI A GAZDASÁGRA,
A GLOBALIZÁCIÓRA ÉS A TURIZMUSRA

A koronavírus elsődleges gazdasági hatásai

A járványok gazdaságra gyakorolt hatásairól számos cikk jelent meg mostanáig, kezdve a középkor pusztító pandémiáitól a 20. század nagy spanyolnáthajárványán keresztül egészen a 21. század nagy Covid-19-járványáig. Egyre gyakrabban írnak arról, hogy napjaink válságát fel lehetne használni arra is, hogy a járvány által kiváltott sokk révén olyan gazdasági paradigmaváltásokra is sor kerülhessen, amelyeket egyébként, „béke-időkben” nagyon nehéz lenne meglépni. A járványok és a gazdaság közti kapcsolatot feltáró cikkek közül ki kell emelni Lentner Csaba és szerzőtársai munkáit, amelyek általában elemezték a gazdasági válságok, illetve egy éppen megjelenés alatt lévő cik-kükben a jelenlegi koronavírus-járvány gazdasági hatásait. Bár ezek az írások részlete-sen számba vették a gazdasági hatásokat, azonban – érthető okokból – nem tértek ki a globalizációra, illetve a turizmusra vonatkozó speciális hatások felvázolására.

Elemzésünk során mindenképpen meg kell különböztetni a Covid-19-járvány rövid és hosszabb távú gazdasági hatásait. A rövid távú gazdasági hatásokat már ma is mérhet-jük, míg a hosszabb távú átrendeződések megértésére csak később kerülhet sor, és ma még csak találgathatjuk azokat. Rövid távon a járvány nagyon súlyos hatást gyakorolt nemcsak a kínai gazdaságra, hanem a világgazdaság egészére. Kétségtelenül a legsúlyo-sabb hatások a szolgáltatásokat, és azon belül is a személyes szolgáltatásokat érintették, hiszen e tevékenységeknél a legintenzívebbek a személyes kapcsolatok. Ennek meg-felelően nemcsak a nagy rendezvények (fesztiválok) maradtak el, hanem általában is erőteljesen lecsökkent az utazások száma (mind a belföldi, mind a nemzetközi), és leg-inkább a nagy távolságú repülőutak szenvedték el a legsúlyosabb visszaesést. Ez érthető is, hiszen az utasok nem szívesen vették, hogy több órát bezárva töltsenek egy viszonylag keskeny, alig pár tíz méter hosszú fémcsőben, ahol a vírusok szabadon terjedhetnek és fertőzhetnek. Azok a javaslatok, amelyek azt célozták, hogy a vírusok terjedésének megfékezése érdekében több ülést vagy akár ülősort is kihagyjanak a repülőgépeken vagy a távolsági buszokon, vonatokon, olyan nagy mértékben megdrágítanak a távolsá-gi közlekedést, hogy azt csak alig néhány közlekedési vállalat bírná anyagilag elviselni.

Ezen túl a legnagyobb csapás azokat a szolgáltató iparágakat érte, amelyek közvet-len ember-ember közti érintkezést igényelnek (pl. a fodrászok, kozmetikusok, étter-mek, a vendéglátás egyéb ágazatai).

A koronavírus és a globalizáció

A 20. század hetvenes-nyolcvanas éveitől, amióta az úgynevezett neoglobalizáció vagy más néven hiperglobalizáció⁴ uralkodóvá vált a világban, alapvetően a nagy nemzet-közi vállalatok, a multik dominálják a világgazdaságot.⁵ Ennek következtében a nagy nemzetközi vállalatok, a multik erősen rákaptak az „értékláncok földrajzi optima-lizálására”, ami azt jelenti, hogy a költségek minimalizálása érdekében az alacsony

hozzáadott értéket termelő, olcsó munkaerőt igénylő tevékenységeket (tipikusan az összeszerelést) olcsó bérű, a piacoktól rendszerint távol fekvő, elmaradottabb országokba telepítik ki, míg a magas hozzáadott értékű tevékenységeket (mint például terméktervezés, pénzügyi műveletek, marketing stb.) megtartják a gazdag országokban, ahol könnyebben tudnak megfelelő, jó minőségű, képzett munkaerőt szerezni. Ennek egyik következménye az úgynevezett „közepes jövedelmi csapda”. A gazdasági fejlődés útján épp csak elinduló országok a külföldi beruházások révén egy ideig képesek gyorsan növekedni, de aztán mivel a multik – gazdasági megfontolások alapján – nem hajlandók az összetettebb, drágább munkaerőt igénylő tevékenységeket ezen országokba kitelepíteni (ahol képzettebb munkaerőt elég nehéz találni, már csak azért is, mert a képzett hazai munkaerő rendre elvándorol ezen országokból, mint például hazánkból is, magasabb béreket kínál, fejlettebb centrumországokba), ezért azok beragadnak az úgynevezett „közepes jövedelmi csapdába”, ami a valóságban a legfejlettebb nyugat-európai országokhoz viszonyítva inkább alacsony jövedelmeket jelent. A közepes jövedelmi csapdából igen nehéz kitörni. Eerre a beragadásra tipikus példát jelenthetnek többek között a kelet-európai országok. A közepes jövedelmi csapda irodalmának kiváló áttekintését adja Csath Magdolna egy 2019-es cikkében (Csath, 2019).

Mindez megváltozhat a járványok okán, illetve a technológiai fejlődés révén: egyrészt a multik túl hosszú, földrajzilag elnyújtott értékláncaik miatt folyamatosan ki vannak téve a nemzetközi járványok és egyéb konfliktusok veszélyeinek, másrészt hosszabb távon a robotizálás és a mesterséges intelligencia éppen ezeket az egyszerű összeszerelő munkákat váltja majd ki, hiszen a robotokat éppolyan gazdaságos lehet a magas munkabérű, mint az olcsó bérű országokban működtetni, sőt a centrumországokban szintén előny lehet, hogy a piacok közelebb esnek, és a robotok karbantartását végző, magasan képzett munkaerő is könnyebben elérhető.⁶ Mindebből következik, hogy várhatóan a nemzetközi vállalatok, a multik közül sokan inkább rövidítik az értékláncaikat, és ahelyett, hogy egzotikus távoli országokba telepítik ki az összeszerelő tevékenységeiket, megtartják azokat a centrumhoz közeli, kevésbé veszélyeztetett fejlett országokban.

A koronavírus-járvány hatása a turizmusra

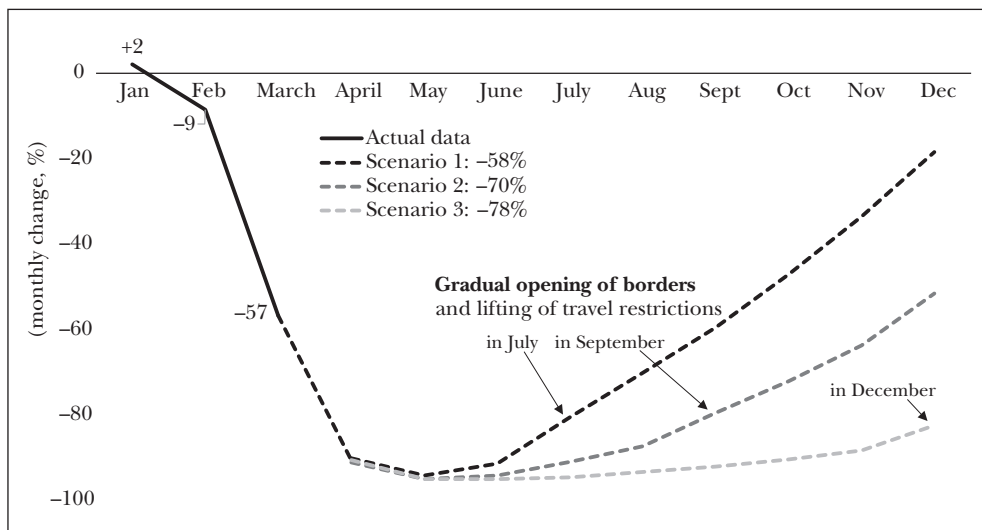
A turizmus napjainkban szorosan összefügg a légi személyszállítással, hiszen a távoli, népszerű desztinációk felkeresése egyre inkább repülőgépekkel történik. Az elmúlt, a Covid-19-járvány előtti évek során az összes légi személyszállítás gyorsabb ütemben növekedett, mint ahogy a világ népessége. 2010 és 2019 között a légi személyszállítás volumene közel kétszeresére, 200 millió főről 350 millió főre emelkedett.

Mivel a koronavírus elsősorban az egy légtérben hosszabb ideig, több órára összefűrt embereket fertőzi, ezért a hatásos védőoltás kidolgozása előtt az egyetlen „klaszszikus” védelmet az úgynevezett „társadalmi távolság megtartása” jelenti, így nem meglepő, hogy mind a hosszú távú autóbuszjárat, mind a hosszú távú légi személyszállítás volumene a Covid-19-járvány tudatosulása, azaz 2020 első hetei óta erősen visszaesett. A légi személyszállítás a válság előtti időszak alig 15-25%-ára csökkent, és

még nem tudjuk, hogyan és miként állhat vissza a korábbi szintre. A már említett szakértők közül például Iacus és szerzőtársai több előrejelzést is készítettek a légi személyszállítás válság utáni alakulására, a korábbi évek hasonló járványai (SARS 2003-ban, madárinfluenza 2005-ben, illetve a 2015-ös MERS-járványok) alapján. Ezek az előrejelzések természetesen mind hipotetikusak csupán, hiszen napjaink koronavírus-járványa a jelek szerint sokkal mélyebb és elhúzódóbb, mint a korábbi évek hasonló, rendszerint csak egy-egy régióra, illetve országcsoportra korlátozódó járványai voltak.

Nem meglepő módon, a turizmus és a járványok közt kétirányú a kapcsolat: egyfelől a növekvő turizmus segít a járványok világméretű terjedésében, másfelől a már kialakult járványok képesek drasztikusan fékezni a turizmust, mivel az emberek nem érzik magukat biztonságban a járvány idején, a turizmus pedig éppen a jó közérzet, a kellemes élmények biztosításáról szól.

1. ábra: Becslések a turisztikai beutazások várható alakulásáról (2020)

Source: UNWTO

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a koronavírus-járvány, az abból következő turizmus-visszaesés és a légi közlekedés szinte teljes leállítása 2020 tavaszán jó lehetőséget adhat ahhoz, hogy a korábbi káros tendenciákat leküzdve egy új típusú, fenntartható turizmus felé mozduljon el a világ, új paradigmák mentén.

A FENNTARTHATÓ TURIZMUS MEGTEREMTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI A KORONAVÍRUS-JÁRVÁNYT KÖVETŐEN

A turizmus az elmúlt évtizedekben a világ egyik legfontosabb gazdasági ágazatává vált, amely egyúttal közismerten az egyik leginkább szennyező és gazdaságilag, környeze-

tileg, társadalmilag egyaránt a legkevésbé fenntartható tevékenység. A turizmus esetében nemcsak a távoli desztinációkba való eljutás során, hanem a desztináción belül történő mozgás, valamint a desztinációba érkező látogatók ellátása esetében is jelentős szennyezés történik, és akkor még az egyéb szennyezésekről és társadalmi gondokról nem is beszéltünk.

Egyes becslések szerint a turizmus 2000 után az összes környezetszennyezés mintegy 25-40%-áért felelős, ezáltal a világ egyik leginkább szennyező tevékenységévé vált. A turizmus a következő módokon járul a globális szennyezéshez:

- közlekedési emisszió a látogatók desztinációkba történő eljuttatása során;
- a desztináción belüli közlekedés emissziója;
- a tengerjáró szállodahajók változatos szennyezései;
- a turizmust kiszolgáló tevékenységekhez (hotelek, éttermek, tengeri nyaralóhelyek anyagbeszerzései) kapcsolódó szennyezések.

Ezen hatások elemzéseire vonatkozóan számos cikk készült (lásd pl. Árva–Kiss–Kuruvilla, 2015 a turizmus szennyező hatásairól). Az elemzések alapvető megállapítása, hogy míg a turizmus a világ GDP-jéből tartósan növekvő (napjainkban mintegy 10-15%-os) részt tesz ki, addig a szennyezés még ennél gyorsabb ütemben nő, és 2015-ben már az összes szennyezés körülbelül 20-40%-át adta (bár mind a termelési, foglalkoztatási, illetve a szennyezési hatások együttesen világméretekben igen nehezen számszerűsíthetők, és ezért azokra vonatkozóan csak legfeljebb szakértői becslések állnak rendelkezésre).

A turizmus káros hatásai közt az egyik legfontosabb jelenség a korábban említett, ún. „túlturizmus” („over-tourism”) jelensége, ami azt jelenti, hogy egyes desztinációkban a külső látogatók olyan létszámot érnek el, és olyan mértékben szennyezik a környezetet, amely már az illető desztináció fennmaradását veszélyezteti. Vagyis több látogató érkezik, mint amennyit az adott desztináció még fenntartható módon, hosszabb távon elvisel. Erre igen jó példa az olaszországi Velence vagy Dubrovnik, amelyeknél a várost ellepő turistatömegek megfékezése céljából már belépési korlátozások bevezetését, belépti díjak szedését, illetve a nagy turistahajók kitiltását is tervezték. Ráadásul egyes tömegturizmus-fajták kevesebb gazdasági hasznot is hoznak, mint amennyi kárt okoznak.

A SZENNYEZŐ TÖMEGTURIZMUS KIVÁLTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI A MINŐSÉGI „SZELÍD TURIZMUSSEL”

Köztudomású, hogy a számtalan turizmusfajta közül nem mindegyik hat egyformán a környezetre, illetve a helyi lakosságra. A tömeges turizmusfajták, különösen azok, amelyek viszonylag olcsón elérhetők, tekinthetők a leginkább szennyező és zavaró turizmusfajtáknak. A hatalmas óceánjáró cruisek, amelyeken több ezer turista utazik körbe-körbe, általában csak a hajókon alszanak, ott fogyasztanak és vásárolnak, tehát nem igazán segítik a helyi gazdaságokat, viszont azáltal, hogy tömegesen ellepik az attrakciókat (múzeumokat, strandokat, az óvárosok utcáit), jelentős szennyezést generálnak, és rendszerint zavarják is a helyi lakosok mindennapjait.

Ehhez hasonló a „buliturizmus”, amely az utóbbi években vált egyre népszerűbbé, főként a nyugat-európai fiatalok körében, akik olcsó „fapados” járaton elrepülnek pár napra az olcsóbb és megengedőbb kelet-európai országokba, vagy a földközi-tengeri bulicélpontokra, Ibizára, Mallorcára vagy a spanyol tengerpartra, ahol olcsón mulathatnak, és ismerkedhetnek helybéli fiatalokkal. Budapesten a belső kerületek lakói komolyan tiltakoznak a buliturizmus ellen, amelyből rendszerint komolyabb bevételük – szemben a kocsmákat üzemeltető vállalkozásokkal – nem is származik.

Sajnálatos módon Magyarország esetében a turizmuson belül a nem fenntartható és viszonylag csak kevesebb bevételt generáló tömegturizmus még mindig jelentős szerepet játszott az elmúlt évek során. Ennek több oka is volt, a látogatók több mint fele külföldről érkezett Magyarországra, rendszerint nagyon szennyező légi járatokkal, és sajnos a belföldi turizmus nem érte el azt a mértéket, amit elérhetett volna a benne rejlő potenciálok miatt. A koronavírus-járvány nyomán pedig a magyar turizmusipar komoly veszteségeket szenvedett el. „Az elmúlt években a globális és a hazai turisztikai forgalom folyamatosan bővült, egyre több külföldi vendég érkezett Magyarországra, és vette igénybe a kereskedelmi szálláshelyek szolgáltatásait. Az általuk eltöltött vendégéjszakák száma tavaly 2,7%-kal, 2020 január-februárjában 14%-kal emelkedett az előző év azonos időszakához képest. Márciusban azonban a koronavírus-járvány hatására a külföldi vendégek által a kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött éjszakák száma 68%-kal esett vissza az előző év azonos időszakához képest, ez példa nélküli összeomlást jelent” (Portfolio.hu, 2020).

A rövid távú üzleti érdekek arra is ösztönözhetik a szolgáltatókat, hogy igyekezzenek a korábbi turisztikai terméket változatlan formában kínálni, de ez több okból sem járható út. Egyrészt, ahogy már említettük, a desztinációk sok esetben már nem bírják el a jelenlegi fokozott turizmusterhelést. Másrészt, a járvány lefutása 2020 tavaszán még korántsem volt egyértelmű (elég itt csak arra utalni, hogy a sok tekintetben hasonló spanyolnáthajárvány is több egymást követő hullámban, 1918-ban, 1919-ben, 1920-ban, sőt még 1922-ben jelen volt), végül azt sem lenne szabad elfeledni, hogy a globális felmelegedés, az egyre erősödő globalizáció és egyéb okok miatt számos szakértő jóslja, hogy belátható időn belül újabb, a korábbiaktól eltérő kórokozók által kiváltott, súlyos járványok ütik fel a fejüket, és küldik ismét padlóra a turizmust. Mindezeket figyelembe véve logikus lehetne a fenntartható, többet költő, kevésbé szennyező „minőségi turizmusfajták” felé való elmozdulás.

Az egyik leginkább fenntartható turizmus, a belföldi turizmus lehetőségei

A koronavírus-járvány nyomán a nagy távolságokra történő árumozgás és utazások száma – legalábbis rövid és középtávon – valószínűleg jelentősen csökken, hiszen senki sem vágyik arra, hogy egy kellemes nyaralás helyett távoli helyeken egzotikus betegségek támadják meg, vagy hetekre karanténba kerüljön. A tengerjáró szállodahajók esetében például különösen súlyosan folyt le a koronavírus-járvány, ami hosszú távon ronthatja az egész cruiserágazat megítélését és üzleti kilátásait. Mindez

nyilvánvalóan a belföldi turizmus felértékelődését eredményezheti, és hogy ez csupán átmeneti, pár hónapos, avagy tartósabb, többéves tendencia lesz-e, nagyrészt azon múlik, hogy a nemzeti kormányzatok mennyiben támogatják ezt a tendenciát. Eddig úgy látszik, hogy hazánkban ez a támogatási szándék megvan, de fontos, hogy meg is maradjon. Célszerű lenne egyes fejlesztéseket felgyorsítani: így például évek óta nem született döntés a talán a Balaton után legkedveltebb térség, Eger és vidéke kiemelt turisztikai desztinációvá nyilvánításáról. Igaz, ebben szerepet játszik a szakmailag egyoldalú és vitatható előkészítés is: a térséget Mátra-Bükk desztinációnak kívánták hívni, holott a legfontosabb hívószó Eger volt, és a vendégek zöme nem a hegyekbe, túrázni érkezik ide, hanem Egerbe és a környékére. Ezért szakmailag indokolt lenne, hogy Eger és térsége legyen a kiemelt desztináció neve. Ez egyébként nem jelenti azt, hogy mindennek Eger lenne a központja, hiszen például az elrontottnak minősíthető egri élményfürdő-fejlesztés miatt az egészségturizmus központja ma már Egerszalók, vagy még inkább a gyorsan fejlődő Demjénnel közösen alkotott „Gyógyvizek völgye”, az aktív turizmusé pedig Mátraháza környéke (Várhelyi-Árva, 2020).

A jelen helyzetben ugyancsak központi fejlesztésekre lenne szükség a tengerpartra szokott nyaralókat potenciálisan fogadni képes Tisza-tónál, ahol a Balatonnal ellentétben engedélyezettek a motoros sportok. Az ezekhez kapcsolódó, tengerpartokon megszokott élményelemek hazánkban leginkább itt lennének megvalósíthatók. Sajnos a jobb part jelentős része a minimális infrastruktúrával sem rendelkezik. Emellett a Balaton környéki és borvidéki fejlesztéseket is át lehetne gondolni az új helyzetben: milyen további szolgáltatások, közepes számú résztvevővel rentábilisan lebonyolítható programok lennének kínálhatók a kényszerűen itthon maradó turisták számára. Sajnos elmondható, hogy a válság közben eldöntött fejlesztési források (mintegy 150 milliárd Ft) főként csak az infrastruktúra fejlesztéseit szolgálják, holott szerencsésebb lenne, ha ezeknek egy jelentős hányada programok, szolgáltatások fejlesztésére fordítódna. Ezzel szemben szerencsés körülmény, hogy a közelmúltban a főként hazaiakat vonzó aktív turizmus fejlesztései átgondolt módon indultak meg – a járvány következtében ezek iránt a kereslet várhatóan ugrásszerűen megnő majd.

Nagy segítséget jelenthet a belföldi turizmusnak a marketing finanszírozása mellett az is, hogy a már eddig is sikeres Erzsébet-utalvány belföldi szálláshelyekre fordítható részét tovább növeli a kormány, illetve adómentessé teszi azt a magánvállalkozások számára.

Budapest turizmusának gondjai és lehetőségei

Az utóbbi évek során szerte a világban egyre több gondot okozott a turizmus nem fenntartható jellege, legyen az környezeti vagy társadalmi fenntarthatatlanság. Erre jó példa, hogy több divatos desztinációban is igyekeznek korlátozni a látogatók számát: ilyen törekvéseket figyelhetünk meg többek között az olaszországi Velencében, a katalán Barcelonában, Indiában, Latin-Amerikában. Egyre több jel mutat arra, hogy Budapest belvárosában is hasonló helyzet kezd kialakulni.

A budapesti turizmus alapvető problémája, hogy az elmúlt pár év során elmozdult a sem környezeti, sem társadalmi szinten nem fenntartható, korábban említett, néhány napos buliturizmus felé, ami miatt

- a Belváros egyre nehezebben élhető a helyi lakosok számára;
- a belvárosi buliturizmus végső soron csak egy kisszámú vendéglátós számára hoz komoly anyagi hasznot, miközben a nem számszerűsített külső költségek (externáliák) széles körben szétterülnek az érintett kerületek lakói és az önkormányzatok felé;
- további káros hatás, hogy a főként a bulituristák által igénybe vett, a tulajdonosok számára igen jövedelmező Airbnb-szolgáltatások miatt egyre gyorsabb ütemben emelkednek Budapesten a lakás- és albérlési árak.

A kisebb konfliktusok kezelésére átmeneti megoldást adhat ugyan az úgynevezett „éjszakai polgármester” intézményének a bevezetése, illetve az itató-etető helyek által okozott externális költségeknek (pl. utcatakarítás) a szennyező vállalkozásokra való terhelése-megtérítése, de ez – a külföldi tapasztalatok szerint – csak rövid távú, átmeneti hatásokat eredményez, és a vendéglátóhelyek felelőssége a szennyezésért sem egyértelműsíthető minden esetben.

Tartós megoldást csak az jelenthet, ha az alapvetően környezetileg és társadalmilag egyaránt fenntarthatatlan buliturizmust más jellegű, fenntarthatóbb, nagyobb költséget és hosszabb tartózkodást adó minőségi turizmus váltaná fel. Természetesen a Budapestre irányuló turizmus átalakítása csak nagyon óvatosan, a lakosokkal, a beruházókkal, a szálláshely-üzemeltetőkkel, illetve a kereskedelmi és vendéglátó szolgáltatókkal egyeztetve megvalósítható.

A nem fenntartható turizmus fenntartható turizmussal való kiváltására irányuló megoldások alapvetően többirányúak lehetnek Budapesten:

1. elsősorban a kulturális céllal érkezők számának növelése (kulturális turizmus);
2. a térségbe gyógykezelés céljával érkezők számának növelése (egészségturizmus);
3. az üzleti céllal érkező látogatók számának növelése (üzleti vagy más szóval MICE-turizmus⁷⁾;
4. a magyar felsőoktatási intézményekben tartósan tanuló külföldi hallgatók számának növelése (oktatási turizmus⁸⁾);
5. végül az Airbnb szabályozása, megfelelő adóztatása és az adók következetes beszedése, illetve ahol lehetséges, hosszabb távon kiadott hotelekké, esetleg minőségi kollégiumokká való átalakítása.

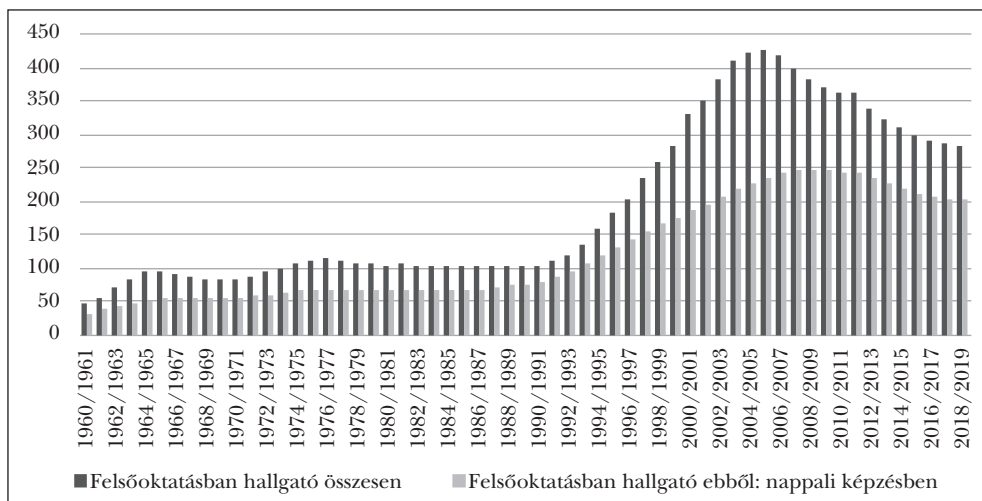
Az említett turizmusfajták azért is fontosak, mert nemcsak fenntarthatóbbak, hanem sokkal kevésbé konjunktúraérzékenyek, mint a buliturizmus. A kulturális, egészségügyi, üzleti vagy éppen oktatási céllal érkező látogatók ugyanis akkor is elmennek az adott desztinációba, ha a gazdasági helyzetük kevésbé kedvező, mint korábban volt, míg a rövid, pár napos látogatók esetében ez nincs így.

Az oktatási turizmus fontossága Magyarországon

A hazai demográfiai, illetve iskolaválasztási trendek megváltozása következtében a 20. század végén, illetve a 21. század elején tapasztalt felfutást követően a 2010-es éveket

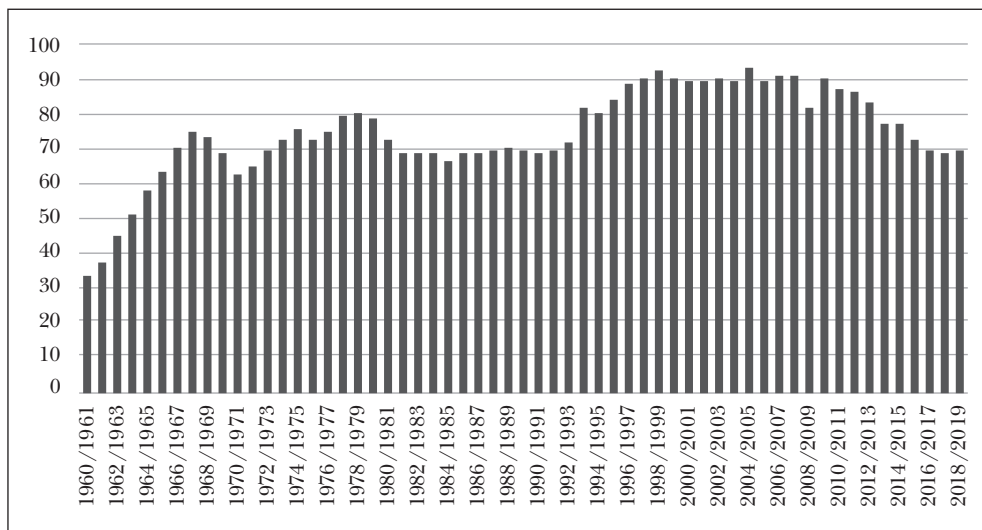
követően országsszerte csökkenni kezdett a felsőfokú tanintézetekbe felvett hallgatók létszáma.

2. ábra: A felsőoktatásban tanuló hallgatók száma (ezer fő)

Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsi001a.html

3. ábra: Sikeres érettségi vizsgát tettek száma (ezer fő)

Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsi001a.html

A nappali hallgatók számának változása alapvetően három ok miatt következett be:
 – a demográfiai változások miatt az adott korcsoportban kevesebb ember volt, ami abból is kitűnik, hogy az elmúlt években csökkent az érettségi vizsgát tettek száma;

– egyre több magyar fiatal választotta a külföldi tanulást, a számuk mára meghaladja a tízezer főt, a tükörstatisztikákat feldolgozó Engame kutatóintézet szerint 2018 során 13 ezer magyar tanult külföldi felsőoktatási intézményben (Szabó, 2018);

– a hazai felsőoktatási intézményekbe való bekerülés részben nehezebbé vált az oktatási hivatal által meghatározott ponthatárok miatt.

Ebben a helyzetben több hazai felsőoktatási intézmény vagy kénytelen volt feladni önállóságát (mint például az előbb a kecskeméti Neumann János Egyetemhez, később a Debreceni Egyetemhez csatolt Szolnoki Főiskola, illetve a Metropolitan Egyetem részévé váló Heller Farkas Főiskola), vagy kénytelen volt részben bezárni kapuit, illetve átköltözni olyan magyarországi régiókba, ahol könnyebben lehetett uniós forrásokhoz jutni (mint például az eredetileg székesfehérvári Kodolányi Egyetem, amely 2017 során Orosházára tette át székhelyét). A gyöngyösi Károly Róbert Főiskola pedig 2016 nyarán éppen az egri Eszterházy Károly Főiskolával olvadt egybe. Ebben a helyzetben úgy tűnik, nem jelenthet megoldást, ha más hazai felsőfokú tanintézetől próbálnak elszípkázni hallgatókat, ezzel szemben járható útnak tűnik a külföldi hallgatók bevonása. Jelenleg átlagosan 2000 euró/szemeszter/fő tandíjat szednek be a gazdálkodás szakon tanuló külföldi hallgatóktól, amiből rendszerint 200 euró jut az iskola által megbízott fejezadcégeknek hallgatóként. Más szakokon általában ennél magasabb a tandíj.

Ugyanakkor a külföldi hallgatók esetében nem érvényes a magyar hallgatókra vonatkozó ponthatárlimit sem, ugyanis azt maga a felsőfokú tanintézet dönti el, mely hallgatót, milyen felvételi eljárást követően enged be a képzéseire.

Az oktatási turizmus szerepe Budapesten a minőségi turizmus fejlesztésében

Miközben a kulturális, az egészség- és az üzleti turizmus jelentősége Budapesten már hosszabb ideje közismert, és azok megjelentek a város turizmusstratégiájában is, addig az oktatási turizmus fontossága mind a mai napig nem kellően elismert Budapesten.

A hazánkban tanuló külföldi felsőoktatási hallgatók a korábban végzett kutatások⁹ szerint

- nagyságrendekkel többet költenek, mint a többi turista;
- ezek a hallgatók később nagyobb eséllyel térnek vissza a városba akár kulturális, akár egészségügyi vagy üzleti céllal;
- az itt tanuló külföldi hallgatók költése egyenletesebb és kiegyensúlyozottabb a többi ide látogató turista költségeinél;¹⁰
- a külföldi hallgatók sokkal kevésbé rongálják, szemetelik össze a Belvárost, mint a főként csak a vendéglátóhelyeken költő, pár napra érkező bulituristák;
- az oktatási turizmus kevésbé érzékeny a gazdasági konjunktúra ingadozásaira, mint a rövidebb idejű látogatások.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a Budapesten tanuló külföldi hallgatók számát nagyon nehéz lenne egyik napról a másikra jelentősen növelni, ugyanis ehhez egyszerűen nem lehet elég gyors ütemben növelni a budapesti oktatási kapacitásokat.¹¹

A Budapesten tanuló külföldi felsőoktatási tanulók számának növelése további hatásokat is generálhat. A rendszerint Airbnb keretében csak pár napra kiadott lakások hosszabb időre, azaz több hónapra, kollégiumszerűen működő egységekké alakíthatók át. Ez sokkal kevesebb konfliktust jelentene az adott területben élő lakókkal szemben is. A külföldi hallgatók a kutatások szerint többet költenek, mint a pár napos bulituristák, bár nyilvánvaló, hogy a külföldi hallgatók költségének szerkezete eltér a bulituristák költségeitől. A külföldi hallgatók esetében csökkenhet az esti-éjszakai kocs-mák és vendéglők forgalma, miközben növekedhet a napközbeni étkezést lebonyolító éttermeké, valamint a nappali szórakozást nyújtó vállalkozásoké is (pl. koncertek, kulturális rendezvények, kiállítások, városnézések, szabadulósobák stb.).

A külföldi hallgatók számára nyújtott minőségi szálláshelyek fejlesztése Budapesten

Igen fontos a külföldi hallgatók számának növelése érdekében, hogy ezek a hallgatók minőségi szálláshelyeket találjanak a városban, lehetőleg olyan kollégiumok formájában, amelyek nincsenek messze a felsőfokú tanintézményektől. Mivel Budapesten a külföldi hallgatók alapvetően a SOTE, az Állatorvostudományi Egyetem, a Corvinus, a Műegyetem, az ESSCA Budapest hallgatói, ezért logikus, hogy ezeket a minőségi kollégiumokat is az érintett kerületekben szükséges kialakítani.

Már eddig is több magánkollégiumi szolgáltatás található Budapesten, ezek közt elsősorban a Guest Student Kft., valamint a nemzetközi Milestone vállalkozás szálláshelyeit kell kiemelni,¹² de mivel ezek a minőségi szálláshelyek jelenleg összesen kevesebb mint ezer hallgatót tudnak elszállásolni, ezért nyilvánvalóan szükség van ezen tevékenység fejlesztésére is. Nagyon fontos lenne kedvező jelzáloghitel-konstrukciókat kialakítani, lehetővé téve lakások építését, amelyeket jó minőségű kollégiummá lehetne alakítani. Sajnos azonban a kollégiumfejlesztésre a hazai vállalkozásoknak csak mérsékelt források állnak rendelkezésre. Erre vonatkozóan érdekes javaslat szerepel Kovács Levente és Pásztor Szabolcs (2018), a *Közgazdasági Szemle*ben megjelent, a globális jelzálogpiac kihívásaira vonatkozó cikkében.

A kulturális kínálat bővítése Budapesten, figyelembe véve a hazánkban tanuló külföldi hallgatók igényeit

A hazánkban tanuló külföldi hallgatók igényei, a tapasztalatok és a kutatások szerint, részben eltérnek az egyéb turizmusfajták (mint pl. buliturizmus, egészségturizmus, üzleti turizmus, bevásárlóturizmus stb.) keretében Budapestre látogatók keresletétől. Budapesten számos igen sikeres kiállítást, rendezvényt, eseményt rendeztek már az elmúlt évek során is, amelyekre a nagy érdeklődés miatt igen nehéz volt bejutni, és ezeket a turisztikai eseményeket számottevő arányban látogatták a hazánkban tanuló külföldi hallgatók. Sajnos azonban vannak hosszabb-rövidebb üresjáratok, amikor az ilyen jellegű kínálati elemek hiányoznak az eseménynaptárból. A minőségi turizmus szempontjából különösen jelentős lehet többek közt a 2020-ban már negyvenéves Budapesti Tavaszi Fesztivál fejlesztése.

Egyéb minőségiturizmus-termékek fejlesztése Budapesten az oktatási turizmus számára, egy lehetséges Budapesti Oktatási Klaszter kialakítása

Igen fontos lenne az oktatási turizmus keretében Budapestre érkező látogatók számára további olyan minőségiturizmus-termékek fejlesztése, amelyek a hazánkban tanuló külföldi felsőoktatási hallgatók igényeinek kielégítését célozzák. Ezek között mindenképpen említeni kell:

- sajátos budapesti építészeti hagyományok (pl. szecesszió, art nouveau, art deco stb.) bemutatása (akár hop on, hop off keretében is);

- a magyar gasztronómiai hagyományok posztmodern feldolgozása, olyan speciális éttermek révén, amelyek ötvözik a hagyományos magyar konyhát napjaink konyhaművészetével;

- magyar dizájnerek (ruha- és kiegészítőtervezők) bemutatása, bemutatkozása.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen jellegű kínálatot nemcsak az oktatási turizmus, hanem a kulturális, az egészség- és az üzleti turizmus keretében idelátogató turisták is igénybe vennék, bár nem szabad elfeledkezni arról, hogy ezeknek a látogatóknak általában nincsen annyi szabadidejük, mint a sok esetben több szemeszterre ideérkező külföldi hallgatóknak.

A minőségi, fenntartható budapesti turizmus fejlesztése terén nagy segítséget adhat a kialakítandó Budapesti Oktatási Klaszter is, akárcsak az immár két éve működő, e téren jelentős tapasztalatokkal rendelkező Magyar Oktatás Turisztikai Egyesület (MOTE), amelyeket hasznosítani lehetne a külföldi hallgatóknak szánt, minőségi rendezvények szervezése terén.¹³

Korszerű desztinációs menedzsmenteszközök a belföldi turizmus érdekében: a metadesztináció lehetősége

A belföldi turizmus fejlesztése érdekében szükséges lenne olyan megoldásokat alkalmazni, amelyek révén egy-egy desztináció minél komplexebb kínálattal tud megjelenni a piacon. Igen fontos, hogy például az egészségturisztikai termékek (pl. egy-egy fürdő vagy wellnessintézmény) mellett jelenjenek meg megfelelő gasztroturisztikai vagy éppen kulturális turisztikai kínálati elemek is. Ez azonban nem minden esetben lehetséges egy adott település esetében, éppen ezért lehet szükség olyan komplex turisztikai desztinációs menedzsmentmódszerek alkalmazására, amelyek képesek arra, hogy több, egymástól eltérő attrakciókkal rendelkező desztináció együtt jelenjen meg, és egymást kiegészítő termékek kínálatával erősítsék piaci jelenlétüket. Így például az egészségturisztikában erős Gyula, valamint a gasztro- és kulturális turizmusban jó Békéscsaba együttműködése nagyon ígéretes lehet, hasonlóan az Eger környéki turisztikai együttműködéshez.

A térségi közös márkaépítés a magyar fürdők nagy száma miatt mindenképpen javasolható, de láthatóan nem az eddig próbált nagyrégiós (3 megyét magában foglaló turisztikai régiós) módon, mert az nem vezetett a nemzetközi ismertség szignifikáns növekedéséhez. Inkább a 20-40 kilométeres körzetben elhelyezkedő fürdőket és egyéb

attrakciókat, szolgáltatásokat kellene egy márka alatt megismertetni a piaccal (Várhelyi–Soós, 2018). Ez a helyzet Eger környékén is, ahol Eger, Egerszalók és Demjén távolsága minimális, és további három fürdő is található a közelben. A közigazgatási határok és a turisztikai desztinációs határok elválasztása jelenleg elfogadott elv a magyar turizmusirányításban, így elvileg az ilyen kezdeményezések számíthatnak támogatásra. A központi irányítás azonban értelemszerűen valamivel nagyobb, egységesen fejleszthető, támogatható kiemelt turisztikai desztinációkban gondolkodik, így ezen belül lenne létjogosultsága az adott helyen vezető turizmusághoz kapcsolódó területalapú márkák fejlesztésének. Valószínűleg célravezető lenne, ha néhány kiemelt desztináció ilyen márkák együttműködő szövetsége révén valósulna meg.

Korábban az Egerszalók fürdőfejlesztését megalapozó stratégiában jutottak a készítőkhöz arra a következtetésre, hogy a Sódomb egyedi attrakciójára épülő fürdő és szállodák akkor lehetnek a legsikeresebbek, ha komplex térségi turisztikai fejlesztésben gondolkodnak, bevonva az akkori Egri kistérség turisztikai potenciállal rendelkező településeit. Az elképzelés mint „Egerszalóki modell” jelent meg a helyi főiskola turizmus szakja számára készült jegyzetben is (Várhelyi, 2009). Azóta jelentős fejlesztés történt: az egerszalóki mellett megépült két fürdő Demjénben, jelentőssé vált a borturizmus, nagyot fejlődött a szálláshely-kapacitás a minőségi szállodák és a magán szálláshelyek szegmensében. Mind Egerszalók, mind Demjén gyógyhelyekké váltak, így minden adott a fentiekben leírtaknak megfelelő térségi desztináció és desztinációs márka létrehozásához, amely az ország egyik legerősebb kiemelt turisztikai desztinációjának magja lehet.

Korszerű marketingmódszerek alkalmazása a belföldi turizmus erősítése érdekében

A marketing tudománya és az eszköztára folyamatosan fejlődik és változik, azok a módszerek, amelyek pár éve még hatásosak és eredményesek voltak, ma már talán nem működnek. A marketingen belül a 20. század utolsó harmadában nagy szerepet kapott az úgynevezett „posztmodern marketing”, amely az ipari társadalom „modernista marketingjével” szemben egy olyan új megközelítést jelentett, ahol a fantázia, a „look alike”, vagyis az „olyan, mintha, de nem az” szemlélet, a retróhangulat alkalmazása vált dominánssá. A 20. század végén, a 21. század elején aztán a marketingtudomány is tovább fejlődött, és miközben a posztmodern marketing sajátosságainak nagy részét is megőrizte, ugyanakkor elkezdte alkalmazni a „világháló” eszközeit, a „társadalmi médiát”, a virtuális valóságot és az úgynevezett „influenzereket”, a véleményvezéreket.

A posztmodern marketing érdekes és tipikus megvalósítását jelenti például Eger környékén a felsőtárkányi Bambara Hotel és Mali Beach, ami több szempontból is tipikus posztmodern termék. Hogy miért? Először is Maliban nincs tengerpart, tehát ez egy „look alike”, „olyan mintha, de nem az” megoldás. Viszont arra építenek, hogy az afrikai feeling nagyon vonzó Európában. Az afrikai földrajzi neveket inkább termék-márkaként használják (a szálloda részeinek vagy szolgáltatásainak márkaneveként). A „cukiság” attrakció, és a marketing során felhasznált szurikáták is ilyen elem. Ezek az

állatok Afrika déli, délnyugati részén élnek, messzebb Malitól, mint Európa, de ezek kétségkívül afrikai állatok. Ezen túlmenően a személyzet is részben afrikaiakból, vagy legalábbis fekete bőrűekből áll. A termásvíz révén pedig a trópusi klímát és a meleg vizet is garantálni tudják. Mindezek együttesen képesek afrikai életérzést biztosítani, és ezzel kiváltani egy távoli desztinációba utazás nehézségeit, egészségügyi veszélyeit és költségeit.

Az ilyen és ehhez hasonló „posztmodern” marketingmegközelítések jelentős szerepet kaphatnak a közeljövőben a hazai belföldi turizmus erősítésében.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Amint láttuk, a koronavírus-járvány nyomán a turizmus az a nemzetgazdasági ágazat, amely a legtöbbet szenvedett a válság következtében, ahol a tevékenység a legjobban visszaesett. Ugyanakkor a tevékenységek kényszerű újragondolása, újraértékelése jó lehetőséget adhat arra, hogy a turizmusipar utóbbi évtizedek során egyre jobban felhalmozódott gondjaira, problémáira megoldást keressünk. Miközben ugyanis a turizmus az egyik legdinamikusabb nemzetgazdasági ágazat lett, egyben az egyik legnagyobb szennyezővé, legkevésbé fenntarthatóbbá is vált, ami már számos desztinációban szinte teljesen lehetetlenné tette a turizmus további fejlesztését.

Ebben a helyzetben a korábbi megoldások helyett egyre inkább új megoldásoknak kell előtérbe lépniük. Ezek az új tendenciák a következők:

- A belföldi turizmus előtérbe kerülése.
- Fenntarthatóbb, kevésbé környezetkárosító turizmusfajták (egészségturizmus, oktatási turizmus, kulturális turizmus stb.) előtérbe helyezése, ösztönzése a szennyező turizmusfajták rovására.
- A látogatók jobb terítése a desztinációkon belül.
- A hosszú repülőutak kiváltása környezetbarát, fenntarthatóbb szárazföldi utakkal.
- A turisztikai élmény maximalizálása érdekében az egyes, egymást kiegészítő desztinációk hangsúlyosabb együttműködése.
- A „posztmodern” marketing eszközeinek erőteljesebb használata annak érdekében, hogy a korábban keresett egzotikus, trópusi desztinációk nyújtotta élményeket már hazánkban, a mérsékelt égöv alatt is lehessen valósítani.

Remélhetőleg mindezek együttesen eredményezik, hogy a turizmusipar főnixként támad fel haldokló állapotából.

JEGYZETEK

¹ Míg a hetvenes években még az erőforrások végeessége látszott az emberi gazdasági fejlődés legnagyobb gátjának (lásd pl. Meadows et al., 1974), addig napjainkra már inkább a szennyezés tekinthető annak a falnak, amelybe a gazdasági növekedés elkerülhetetlenül beleütközik.

² Metadesztinációknak azon desztinációk együttesét nevezzük, amelyek képesek egymást kiegészíteni, ezáltal fokozni a látogatói élményt.

³ Lásd a WHO folyamatosan frissülő oldalát: www.worldometers.info/coronavirus/.

⁴ A hiperglobalizációra vonatkozóan lásd pl. Dani Rodrik elemzéseit.

- ⁵ Erre vonatkozóan lásd részletesebben pl. Árva, 2018, illetve Árva–Pásztor–Pyatanova, 2020.
- ⁶ Lásd pl. Árva, 2020.
- ⁷ Az üzleti eseményeknek számító szavakból tevődik össze a MICE mozaikszó, jelentése: Meetings, Incentives, Conferences, and Exhibitions (értekezletek, jutalomutak, konferenciák, kiállítások).
- ⁸ Az oktatási turizmus alatt általában több mindent értenek, de a legfontosabb szereplői a külföldön közép- és felsőfokú tanintézetekben tanuló hallgatók.
- ⁹ Itt elsősorban Árva László, Könyves Erika, Deli Zsuzsa, Császár Zsuzsa és Alpek Levente hazai kutatásaira kell utalni.
- ¹⁰ Erre vonatkozóan saját felméréseikre és a KSH-adatokra támaszkodva Árva László és Könyves Erika végeztek becsléseket.
- ¹¹ Napjainkban Magyarországon összesen körülbelül 30 ezer külföldi felsőoktatási hallgató tanul, és ezt a számot szeretnék az érdekeltek öt éven belül 50 ezer köré emelni. Természetesen nagy részük Budapesten, illetve kisebb számban Szegeden, Debrecenben és Pécsen tanulnak. Ugyanakkor az egy adott pillanatban Budapesten tartózkodó bulituristák száma ennél nagyságrendekkel magasabb. Egyébként 2018 során a Budapesti Fesztivál és Turisztikai Központ adatai szerint Budapestre összesen több mint 4 millió külföldi látogató érkezett (ebben a számban a bulituristák, az üzleti turisták, a gyógyturisták egyaránt benne vannak, de az oktatási turizmus résztvevői, azaz az itt tanuló külföldi hallgatók száma nincs, mert a hivatalos statisztika őket egyáltalán nem kezeli turistákként) (Turizmus.com, 2019).
- ¹² <https://gueststudent.com/hu/>, illetve www.milestone.net.
- ¹³ A MOTE legalább olyan jelentős lehetne az oktatási turizmus terén, mint a MEME, a Magyar Egészség Marketing Egyesület az egészségturizmusban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Árva, László – Könyves, Erika (2008): Educational Tourism and its Effects on Regional Economy. In: Süli-Zakar, István (ed.): *Neighbours and Partners. On the Two Sides of the Borders*. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Árva, László – Könyves, Erika (2009): *Specificities of Educational Tourism related spending at Eastern Hungarian Universities*. 4th AVA Congress, Debrecen.
- Árva, László – Deli-Gray, Zsuzsa (ed.) (2010a): *Cases in Tourism Marketing*. Műegyetemi Kiadó, Budapest.
- Árva László – Deli-Gray Zsuzsa (szerk.) (2010b): *Turizmusmarketing. Esettanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Árva, László – Kuruvilla, Shelja José (2012): A Global Perspective on the Development of Tourism Marketing. *Indore Management Journal*, Vol. 3, No. 4.
- Árva, László – Katona, Klára – Schlett, András (2013): *Stages of Globalisation*. Kaligram, Praha.
- Árva, László – Kiss, Kornélia – Kuruvilla, Shelja J. (2015): New Challenges and Post Modern Solutions in Tourism in the Times of the Climatic Change. *International Journal of Business Insights and Transformation*, Vol. 8, No. 2.
- Árva, László (2018): Economic and Technical Factors Behind the Rise and Fall Economic Globalization and Some Consequences in Hungary. A Historical Perspective. *Polgári Szemle/Civic Review*, Vol. 14, Special Issue, 275–289, <https://doi.org/10.24307/psz.2018.0418>.
- Árva László – Csath Magdolna – Giday András (2018): A hazai kisvállalkozások megerősítése a neoglobalizáció kihívásaival szemben. *Pénzügyi Szemle*, 63. évf., 4. sz., 537–555.
- Árva László (2019): Profitálni az oktatási turizmusból. *Magyar Nemzet*, április 26., <https://magyarnemzet.hu/velemeney/profitalni-az-oktatasi-turizmusbol-6624131/>.
- Árva László (2020): Koronavírus-járvány és globalizáció. *Munkaügyi Szemle*, 2020. május.
- Árva, László – Pásztor, Szabolcs – Pyatanova, Victoria (2020): Some Thoughts on the Relationship between Multinational Corporation Strategies and the Changing Patterns of International Trade. The Geographical Optimization Principle. *Economy and Finance*, Vol. 7, No. 1, <https://doi.org/10.33908/ef.2020.1.3>.
- Császár Zsuzsa – Alpek Levente (2018): A nemzetközi hallgatók vidéki egyetemvárosokra gyakorolt gazdasági szerepe Magyarországon Pécs példáján. *Közép-Európai Közlemények*, 11. évf., 2. sz., 30–41.

- Csath Magdolna (2019): Közepes jövedelmi csapda vagy fejlettségi csapda és a költségvetési hatások. *Pénzügyi Szemle*, 64. évf., 1. sz., 29–48.
- Deli-Gray Zsuzsa – Árva László – Gray Michael (2010): Globalizáció a felsőoktatásban – szervezeti és marketingkövetkezmények. *Marketing and Management*, 44. évf., 3. sz., 4–13.
- Eduline (2016): Itt vannak a friss adatok: egyre több magyar diák tanul külföldön. *Eduline*, https://eduline.hu/felsooktatasi/kulfoldon_tanulo_magyarok_IBVITYH
- Euromonitor International (2019): *Top 100 City Destinations 2018*. <https://go.euromonitor.com/white-paper-travel-2018-100-cities>
- Fernandes, Nuno (2020): *Economic Effects of Coronavirus Outbreak (COVID-19) on the World Economy*. SSRN, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3557504>.
- Iacus, Stefano M. – Natale, Fabrizio – Santamaria, Carlos – Spyrtos, Spyridon – Vespe, Michele (2020a): Estimating and Projecting Air Passenger Traffic During the COVID-19 Coronavirus Outbreak and Its Socio-Economic Impact. *Safety Science*, Vol. 129, <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2020.104791>.
- Iacus, Stefano M. – Natale, Fabrizio – Michele, Vespe (2020b): *Flight Restrictions from China during the COVID-2019 Coronavirus Outbreak*. European Commission, Joint Research Centre, March 10.
- Kovács Levente – Pásztor Szabolcs (2018): A globális jelzálogpiac helyzete és kihívásai. *Közgazdasági Szemle*, 65. évf., 12. sz., 1225–1256, <https://doi.org/10.18414/ksz.2018.12.1225>.
- Lentner, Csaba – Bethlendi, András (2018): Subnational Fiscal Consolidation: The Hungarian Path from Crisis to Fiscal Sustainability in Light of International Experiences. *Sustainability*, Vol. 10, No. 9, <https://doi.org/10.3390/su10092978>.
- Lentner, Csaba – Kolozsi, Pál P. (2019): Innovative Ways of Thinking Concerning Economic Governance After the Global Financial Crisis. *Problems and Perspectives in Management*, Vol. 17, No. 3, 122–131, [https://doi.org/10.21511/ppm.17\(3\).2019.10](https://doi.org/10.21511/ppm.17(3).2019.10).
- Lentner Csaba – Hegedűs Szilárd (m. a.): A 100 százalékban önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok pénzügyi kockázatainak vizsgálata 2009–2018. *Új Magyar Közigazgatás*, 13. évf., 2. sz. (megjelenés alatt).
- Lentner Csaba – Cseh Balázs (2020): Állami tulajdonban lévő közüzemi vállalatok működésfenntartásának egyes gazdasági és jogszabályi kérdései vészhelyzet esetén. *Gazdaság és Jog*, 28. évf., 5. sz.
- Malota Erzsébet (2016): *Hallgatói véleményfelmérés 2016. Magyarország és a magyar felsőoktatás a külföldi hallgatók szerint*. Tempus Közalapítvány, Budapest.
- Meadows, D. L. et al. (1974): *Dynamics of Growth in a Finite World*. Wright-Allen Press, Massachusetts.
- Meadows, Donella – Meadows, Dennis – Randers, Jorgen (1992): *Beyond the Limits*. Chelsea Green Publishing.
- Portfolio (2020): Sohasem látott zuhanás: külföldiek nélkül egyszerűen összeroppan a magyar turizmus. *Portfolio.hu*, www.portfolio.hu/gazdasag/20200515/sosem-latott-zuhanas-kulfoldiek-nelkul-egyszeruen-osszeroppan-a-magyar-turizmus-431826.
- Ritchie, Brent (2003): *Managing Educational Tourism*. Channel View Publications, Toronto.
- Rodrik, Dani (2011): *The Globalization Paradox. Democracy and the Future of the World Economy*. W. W. Norton, New York.
- Ruiz Estrada, Mario et al. (2020): *How A Massive Contagious Infectious Diseases Can Affect Tourism, International Trade, Air Transportation, and Electricity Consumption? The Case of 2019 Novel Coronavirus (2019-nCoV) in China*. SSRN, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3540667>.
- Szabó Fruzsina (2018): Több ezer kínai és az iráni hallgató tanul a magyar egyetemeken: itt vannak a friss adatok. *Eduline*, http://eduline.hu/felsooktatasi/20181213_kulfoldi_hallgatok_szama.
- Tempus (2014): *A felsőoktatási mobilitást akadályozó és ösztönző tényezők Magyarországon*. https://tka.hu/docs/palyazatok/tka_ch_tanulmanykotet_1.pdf.
- Turizmus.com (2019): BFTK-elemzés Budapest turisztikai piacról. *Turizmus.com*, <https://turizmus.com/szabalyozas-orszagmarketing/bftk-elemzes-budapest-turisztikai-piacarol-1162263>.
- UNWTO (2020a): *World Tourism Barometer*. Vol. 18, No. 1, https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-01/UNWTO_Barom20_01_January_excerpt.pdf.
- UNWTO (2020b): International Tourist Numbers Could Fall 60-80% in 2020, UNWTO Reports. www.unwto.org/news/covid-19-international-tourist-numbers-could-fall-60-80-in-2020.

- Várhelyi Tamás (2007): Régiós fejlesztés az EU-ra és az információs társadalomra támaszkodva. In: Süli-Zakkar István (szerk.): *A határok és a határon átnyúló (CBC) kapcsolatok szerepe a kibővült Európai Unió keleti periferiáján*. Debrecen, 295–307.
- Várhelyi Tamás (2009): *A turizmus fejlesztése*. Főiskolai jegyzet, Líceum Kiadó, Eger.
- Várhelyi Tamás (2011): Világtrendek és hazai alkalmazásuk az egészségturizmus menedzsmentjében. *Economica*, 4. évf., 12. sz., 14–20.
- Várhelyi Tamás – Soós Gabriella (2018): Márkaépítés az Eger környéki fürdők és a térség összefogására. In: Csapó János (szerk.): *Generációk a turizmusban*. Tanulmánykötet, I. Nemzetközi Turizmusmarketing Konferencia, Pécsi Tudományegyetem, 78–86.
- Várhelyi Tamás – Árva László (2020): *Fenntartható fejlődés a turizmusban globális és regionális szinteken*. NKM Konferencia, Gyöngyös.

Giday András – Szegő Szilvia

Koronavírus-válság – egy új világrend hírnöke?

A kulcsszó: mátrix

Covid–19 Crisis – Herald of the New World Order?

Keyword: Matrix

Összefoglalás

A tanulmány felteszi a kérdést, hogy a koronavírus-válság és a kilábalás időszakában milyen mögöttes erők működnek a világ gazdaságban, és annak ismeretében hazánk számára melyek a cselekvési lehetőségek. A rendszerkockázatokat elemző nemzetközi írások áttekintésével feltártuk, hogy globális értékrendváltás van folyamatban, melyet felgyorsít a biológiai forradalom. Ha erre az országunk nem készül fel, akkor a gazdaságunk és humán vagyunk az új értékrendben leértékelődik. Mivel a biológiai erőforrás-alapú élelmiszer-gazdaság és egészséggazdaság lehet az új húzóágazat, ezért a cikk az élelmiszer-ellátás biztonságának kérdéskörét és a hazai genetikai források hasznosításában rejlő lehetőségeket is elemzi. Az írás javaslattétellel zárul. Egy mátrixszemléletben kialakított élelmiszer-gazdasági operatív rendszert vázolunk fel, amelyben a cselekvési rend a mátrix pontjai között oda-vissza áramló értékláncban valósul meg.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F6, GO1, Q57

Kulcsszavak: globalizáció gazdasági hatásai, pénzügyi válságok, biodiverzitás megőrzése

DR. GIDAY ANDRÁS CSc, rovatvezető, *Pénzügyi Szemle* (andras.giday@gmail.com),
DR. SZEGŐ SZILVIA CSc, ny. egyetemi docens, a Magyar Közgazdasági Társaság
Társadalomgazdasági Szakosztályának elnökhelyettese (szeszego@gmail.com).

Summary

By analysing the international literature of systemic risks, it is revealed that a change of values is currently under way. This process is accelerated by a revolution in biology. Hungary's economy and human capital may be devalued unless we prepare for this change. As the biotechnological agro-business and health economy may become the key economic sectors, the growing importance and risks of food safety, and the possibilities of Hungarian genetic resources are also analysed. The article concludes with a proposal. An operative agro-business system is proposed for Hungary in a matrix form with the sequence of actions materialising in a value chain flowing back and forth between the different points of the social-economic matrix.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F6, GO1, Q57

Keywords: economic impacts of globalisation, financial crises, biodiversity conservation

Ahhoz, hogy megértsük, mi is a hozadéka a koronavírusnak és az általa okozott járványnak, vissza kell tekintenünk legalább ötven évet. Ez a mindennapi gondolkodásunk számára nem adódik természetesen, ezért elsőként a rendszerváltással kell kezdenünk. A rendszerváltásunk idején a világban már a globalizáció volt az uralkodó világrend. Országunkban ezzel szemben a meghatározó gazdasági ideológia a már leváltott modernitásé volt,¹ melyben az alapvető értékközvetítő intézmény a piac, amely, ha az állam kívülről nem avatkozik be a működésébe, a legtöbb társadalmi jót képes nyújtani. A koronavírus okozta válság egy globális átrendeződés közepette rázta meg a világot. Ezt az átrendeződést a járvány jelentősen felgyorsítja.

A GLOBALITÁS ELSŐ SZAKASZA 1971-TŐL NAPJAINKIG

A globalitás mint új világrend kezdetét lényegében az 1970-es évek olajháborúja és az annak megfelelő geopolitikai átrendeződés jelentette (Bognár, 1976). A globalizáció alapvető eseménye (ez a magyarázat a mai pénzügyi világra) valójában a dollár aranyra történő átváltásának megszüntetése volt, ezáltal egy nemzeti pénznek világuralmi helyzetbe emelése (Szegő, 1969). Ez évtizedekre eldöntötte a hatalmi hierarchiát a világon. Európa pénzrendszere fokozatosan a dollár uralmát érvényesítő pénzrendszerbe csúszott át (ezt az euró maastrichti típusú bevezetése inkább befejezte) (Szegő, 1973). Az euró bevezetése kifejezetten politikai döntés volt. A tagállamok megfelelő felzárkóztatása nélkül már nem erős márka, gyenge líra, drachma okoz gondot a külső pénzkapcsolatokban. Most azt mondjuk, hogy az erős német és holland euróval szemben gyenge görög és olasz euró jött létre. Mivel közös az euró, ez ráadásul azt is jelenti, hogy a közös euró a németeknek túl gyenge lett, a gyengébb gazdaságoknak pedig túl erős.

Az euró tartalék bázisvalutája a dollár lett ugyan (ez vált láthatóvá a 2008-as válságban), de a dél-európai országok gyenge pénzügyi helyzetében a pénz jelentős része

az erős országokban keresett menedéket, így elsősorban Németországban. Az erős német márka miatt Németországnak korábban a dollártöbblettel kellett megküzdenie, az euró bevezetése után a helyzet annyiban változott, hogy attól kezdve inkább az eurótöbblet vált német problémává. A németeknek túl gyenge euró miatt a német export kapott feleslegesen támogatást. Ennek szimmetrikus megfelelője volt az import bezúdulása például Görögországba, számukra az euró miatt – mint több írásunkban már jeleztük – olcsóbb lett vásárolni, mint termelni.

Németországban a spekulatív pénzáramlást tovább erősítette az euróövezetre alkalmazott sajátos elszámolási rendszer, amelyből szintén az tűnik ki, hogy az euró közös pénz is, meg nem is. A nemzetközi elszámolás az úgynevezett TARGET 1 és 2 rendszerben történik. Ennek lényege az, hogy a fizetési deficitiek és szufficitiek országonként jönnek létre, valahogy úgy, mintha mondjuk Nógrád megye és Pest megye közötti fizetési forgalmat export-importként számolnánk el, és mondjuk Nógrád megyével szemben Budapestnek jelentős követelése lenne. Tehát az eurót ugyan formálisan az EKB bocsátja ki, gyakorlatilag a kereskedelemben keletkező deficitiek azon országokat terhelik, amelyekből mindig többet importálnak, mint amennyit azok exportálnak. Így jött létre az, hogy jelenleg Németországban már kétezermilliárd euró fizetési kötelezettség gyűlt össze, vagyis ilyen összegben automatikusan hitelt nyújt a vásárlási lázban égő országoknak. Papíron tehát gyűlik a pénz Németországban, de ez olyan követelés, amit aligha fog tudni Németország behajtani. Ráadásul ez a pénz nem a német gazdaságba fektet be, hanem jövedelmezőbb spekulációkba.

Akik nem értik a pénzügyek mögötti folyamatokat, csak azt hangsúlyozzák, hogy Németország jelentős bevételi többletre tett szert az euró bevezetésének köszönhetően. Azt elfelejtik, hogy ez lényegében behajthatatlan követelés. Az eurórendszer aszimmetriáját az Európai Központi Bank egyáltalán nem kezelte, holott éppen ez lett volna a feladata. Ráadásul az egyensúlyhiány miatt nőtt a Németországra nehezedő pszichikai teher, és már az EKB elnöki szintű nyilatkozatai is arra utalnak, hogy az eurótöbblettel rendelkező országok vegyék ki a részüket az euró megmentésében, és költsék erre a náluk felhalmozott pénzt.

Németország tehát fizessen, ha már „nyert” az eurón. Valójában elveszítette azt a lehetőséget, hogy egy aszimmetrikus pénzügyi rendszerben cselekedni tudjon. Illetékesség hiányában a gondok egymásra halmozódtak. Ennek a helyzetnek egy drámai fejleménye következett be akkor, amikor a német Alkotmánybíróság az EKB nagy összegű közös kötvénykibocsátását – az Európai Bíróság döntése ellenére – alkotmányellenesnek nyilvánította. Ezzel az Európai Unióban gyakorlatilag nyílt alkotmányossági válság alakult ki. Azért hangsúlyozzuk, hogy a nyílt lett a válság, mert az EU a lisszaboni szerződés óta burkoltan alkotmányossági kötelezettségmulasztásban van (Lóránt, 2020), miután az egyezményt nem bocsátották népszavazásra (tekintve, hogy az európai népek egy népszavazáson valószínűleg elutasították volna). Az ellenállás lényege az volt, hogy nem fogadták volna el, hogy a szociális piacgazdaság helyett a liberalizmus az alkotmányosság rangjára emelkedjék.

Az euró válságban van. A forint az euróra támaszkodik. De mire támaszkodik az euró? A világpénzre, a sok tekintetben gyengülő, de hatalma gyakorlásában még meg-

kérdőjelezhetetlen olajdollárra, amely jelenleg a pénzek hierarchikus építményének a csúcán helyezkedik el. Az olajárak váratlan és nagymértékű mozgásai azonban jelzik, hogy a dollár világpénzszerpe jelentős geopolitikai háborúsággal jár mind a mai napig.

A VÍRUS OKOZTA VÁLSÁG ÉS A GLOBÁLIS TERMELÉSI LÁNCSOLATOK SÉRÜLÉKENYSÉGE

A globalitás egy idő után azonban saját eredményének és meghatározó viszonyainak a fogságába került. Ennek egyik vonulatát mutattuk be az euróválsággal kapcsolatban. A racionalitás időhorizontja egyre szűkült, és minden gazdasági számításnak egy-egy időpontra kellett a lehető legkisebb költséggel kihozni a legnagyobb hasznot. A nagy befektetőknek és termelőknek az eredményességet szinte napra kellett számolni, és a tőzsdéken igazolni. Az így kialakult teljesítményi követelmények a cégeket globális források feltárására, sőt sokszor kiszívására szorították. Ennek lett a következménye, hogy egyre bonyolultabb globális értékképzési láncok (global value chain) alakultak ki, amely növelte a termelékenységet, de egyben a rendszerkockázatot is. Erre a jelenségre a Világbank, az OECD és a WTO közös kiadványokban hívja fel a figyelmet (WTO, 2017). A termelés jellemző intézménye egyre kevésbé a termelővállalat lett, inkább a logisztikai rendszer végpontja, illetve gazdája. Minden termék mögött – ha részegységeinek és azok termelőinek az utaztatását is összeszámolnánk, kiderülne, hogy – földrésnyi méretű szállítási távok adódnának össze.

A globalításban a termelőüzemek már egyre inkább a világ legkülönfélébb tájairól utaztatott részegységek összeszerelő műhelyévé váltak. Az emberek vonatkozásában is ez történt. A legnagyobb értékke a rugalmasság, az utazó ember vált. Az ember utazik a munkahelyre, a munkahely azonban közben világ körüli utat tesz meg. Utazik az ember által fogyasztott élelmiszer is. Így válhat racionálissá az, hogy Magyarországon Nagy-Britanniában termelt narancslekvárt lehet vásárolni, amit mondjuk lengyel vendégmunkással gyártottak, és onnan lengyel elosztóbázisról szereztek be a hazai elosztók és forgalmazók. A jelenlegi világrendszer, az árukhoz és az emberekhez hasonlóan, utaztatja a pénzeket is. Így akár az is kialakulhat, hogy egy amerikai család megtakarításából olyan befektetési jegyet vásárol, mely befektetési jegy valójában az ő – korábban a lakására – felvett hiteléből jött létre. A mai befektetési módok olyan bonyolultakká váltak, hogy az üzletek tekintélyes részét már számítógépek „kötik meg”, mert emberi elme nem képes az összefüggéseket megfelelően követni.

A globalizmus mai rendszere – ennek egy-két vonását mutattuk be – már idejét túllépte, lejárt üzemmódban van. Az egyre nagyobb erővel bíró cégek élhetnek azzal a lehetőséggel, hogy minden mindenholonnan beszerezhető, és maguknak a Föld legkülönfélébb terepein pozíciót tudnak szerezni. Egy idő után minden rendszer túlnövi önmagát; ez történt a globalitás jelenlegi rendszerével is. Erre nagy nemzetközi szervezetek már évtizedekkel ezelőtt felfigyeltek. Így például az OECD az 1990-es években egy munkabizottságot hozott létre, az akkori idők emberét meghökkentő Növekvő rendszerkockázatok (Emerging Systemic Risks) elnevezéssel, mely munkabizottságnak a cikk egyik szerzője is tagja volt. A munka megkezdődött, de egy idő után a

bizottság vezetése megváltozott, és a rendszerkockázatokat lényegében a globális terrorizmus veszélyére korlátozta. Az elkészült könyv a globális terrorizmussal szemben a globális fellépés szükségességét hangsúlyozta (OECD, 2003).

A terrorizmus azonban nyilvánvalóan nem merítette ki a rendszerkockázat körét. Hamarosan világhosszá vált, hogy a globális rendszernek nem felel meg az uralkodó liberális ideológia. A 2008-as válság után tulajdonképpen ugyanaz a kérdés vetődött fel, amit az OECD mintegy tíz évvel korábban már egy programja során felvetett: a rendszerkockázatok nagyobbak, mint amilyen kockázatok kezelésére a rendszer öngyógyító képessége megfelelne. Mondhatnánk úgy, hogy az 1970 körül bevezetett új világrend szavatossági ideje lejárt. Az a hatalmi szerkezet, mely az értékrendet formálta az 1970-es évek után, lényeges átalakulásra szorul. A dollár és az olaj közötti kapcsolat lazul, és kérdésessé vált a dollár világpénzszerepe. Azzal ugyanis alapvetően összefügg, hogy a pénz szabad áramlása átváltott a pénz szabad spekulációjává (a fedezetlen dollárkibocsátásnak nincs akadálya többé). Nem lehet sokáig fenntartani egy olyan rendszert, amelyben az árfolyamok változására csak naponta több mint hétézermilliárd dollár értékű pénztömeg spekulál. A spekulációból származó gazdagodás elérte a határát. Nem azért, mert a nagy számoknál nincsenek még nagyobb számok, hanem azért, mert a spekulációban részt vevő pénzmennyiség elszakadása a termelés növekedésétől, valamint a világ eladósodottsága már gazdasági összeomlással fenyegeti a világot. Ez a helyzet már a hatalmas pénzvagyon fölött uralkodókat is nyugtalanította. A nagy jövedelmek ugyan szépen mutatnak a papíron, de kevésbé mutatnak szépen, ha azt a kérdést vetjük fel, hogy mi van mögöttük. Felvetődött tehát a kérdés, mit is érnek reáliákban (gazdasági vagyonban és befolyásolási erőben) a nagy jövedelmek és az azoknak megfelelő nagy vagyonok, amelyek nem mellesleg egyre kevesebb kézben összpontosulnak.

Mi következett ebből a kérdésfelvetésből? Eljött az idő, hogy valahogyan érvényesíteni kell a pénzben számolt hasznokat, amelyek elrugaszkodtak a világ együttes gazdasági vagyonától. Ez nem történhet másképpen, mint úgy, hogy jelentős jövedelmek és vagyonok értéküket kell hogy veszítsék. Szükség van tehát egy újabb kori átalakulásra, amelynek lényege: ezermilliárdos dollárjövedelmek keresik, mit is érnek azok reálvagyonban mérve.

A kapitalizmust eddig a pénz vezérelte, a több pénz egyenlő volt a több jövedelemmel és magasabb társadalmi presztízzsel. A több pénz azonban kezdett úgy viselkedni, mint a gyakorlatlan háziasszony tejbekásása. Főzés közben a kása egyre jobban kiszorítja a tejet, majd már akkorára nő a kásátömeg, hogy a lábasból is kilép, majd már a konyhából is kifolyik, majd már a házból is, már az udvarból is kifolyik. A pénz is úgy járt, mint a tejben a kása: egyre jobban kiszorította a termelőtevékenységet a világ vezető gazdaságaiban, és önmagát növelő erőre kapott. A reálgazdasággal szemben kezdte elönteni a világot, úgy tűnt, az adósságnak nincs határa, hiszen jelenleg már a világ adósságállománya az éves GDP-termelés kétszeresét is meghaladja. A nagy pénzvagyonoknak azonban nem volt megfelelő ez a helyzet, mert egyre kevésbé lett világos, mekkora reálgazdasági vagyon van a feldagadt pénzeszközök mögött. 2008 után a tőzsdeárfolyamok hatszor olyan gyorsan nőttek, mint a GDP. Eljött az ideje,

hogy megfordítsák a tej és a kása, vagyis a reálgazdaság és a pénz viszonyát. Újra kell tehát fogalmazni azt, hogy mi mennyi. Erre pedig egy új világrend alkalmas. Az képes arra, hogy a feledés homályába rejti a korábbi értékeket, és azokat újakkal helyettesíti. Közben pedig a vagyonokat az új értékrend szerint méri.

A GLOBALITÁS MÁSODIK SZAKASZA – A DAVOSI KONSZENZUS² ÉS A KORONAVÍRUS-VÁLSÁG

2019-ben Davosban, a Világgazdasági Fórumon – annak nem hivatalos programjában – a látszat ellenére lényeges esemény történt: az úgynevezett washingtoni konszenzus doktrínájának csendes eltemetése, és egy új világot irányító doktrína értékelveinek a megfogalmazása. Az eltemetett washingtoni konszenzus három fő hívószava: *liberalizáció*, *privatizáció* és *dereguláció* volt. Ez a doktrína alapvetően a pénzügyileg elmaradott, azóta már fejlődőnek minősített államok felé irányuló gazdaságpolitikai ideológia volt, melynek lényege: „Az üzlet az üzlet” („business as usual”). Ez nem jelentett mást, mint az állam szűkítését (az ugyanis nem üzlet), az úgynevezett jóléti rendszerek felszámolását, és gazdasági téren a kereskedelmi és tőkepiac teljes nyitását a külföld „erőgazdaságának” javára.

Az új, davosi doktrína ára évi 5-7 ezermilliárd dollár. A kérdés ezek után „csak” az, honnan megy hová ez a tekintélyes összeg. Az új, mondhatnám „davosi konszenzus” látszólag az előző konszenzus ellentéte. A „pénz egyenlő az üzlettel” jelszót módosították, helyébe beléptették az új globalitást, emberarcú hívószavakkal. Az emberarcú globalitás doktrínáját eredetileg az ENSZ hirdette meg Fenntartható Fejlődés (Sustainable Development Goal, SDG) jelszavával. Ilyen célokkal ki nem érthetett egyet? Nagy volt az egyetértés. Arról azonban nem volt szó, hogy ez a program tekintélyes szakértői számítás szerint évi 5-7 ezermilliárd dollárba kerül. Az ilyen gigantikus összegek jelentését csak akkor lehet felfogni, ha valamihez viszonyítjuk azt. A nagyságrendet érzékelhetjük, ha arra gondolunk, hogy a program első négy éve alatt már az USA GDP-jének megfelelő pénzösszeg kerülne „szétosztásra”. Méghozzá azok javára, akik követik a meghirdetett értékeket, és azok kárára, akik nem.

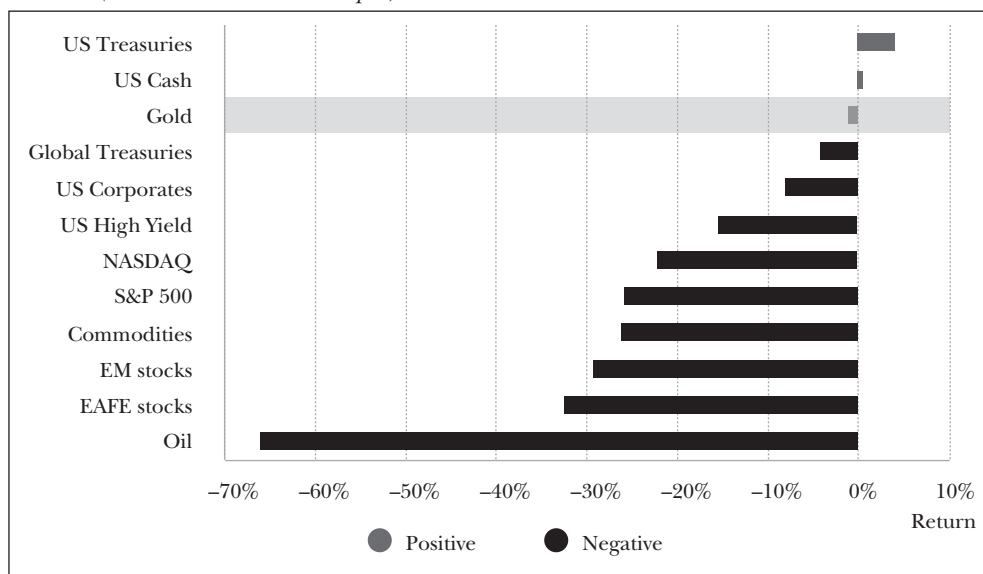
Felejtsük el az eddigi alapértéket, hogy csak a pénz számít, és fordítsuk vissza a tekintetünket az árrura, a termelésre. A pénz ezentúl lehet jó pénz és rossz pénz is, a jövedelem is lehet jól és rosszul megítélhető jövedelem. A pénz kapitalizmusát át kell tehát írni az erkölcsös és szociális pénz kapitalizmusává. Megszületett tehát, a davosi doktrína alapján, a *felelős pénz*, *felelős kapitalizmus* programja. A felmelegedés és környezetszennyezés ellen már több nemzetközi fórumon felléptek a világvezető erők. Ez azonban nem elégséges. Az átalakításnak azonnali hatályt is kell adni. Az ezermilliárdos dollárvagyonok felett rendelkezők számára fel volt adva a lecke, keressék meg, mit jelent ez az erkölcsőség a befektetéseik tekintetében.

2019-ben a davosi csúcstalálkozó után egyre több értékelés szólt arról, hogy a befektetőknek újra kell gondolniuk eddigi stratégiáikat. A haszon – amennyiben az környezetkárosításból származik – el fog veszni, mert a pénz kivonul majd ezekből a befektetésekből. Civil mozgalmak sora kezdte el a befektetőket rangsorolni. Egyre többen

fogalmaztak úgy, hogy a meghirdetett felelős értékrendnek megfelelően a meglévő vagyonállomány egy jelentős része értékét veszítheti. Az Angol Központi Bank leköszönő elnöke 2019 végén, egy karácsonyi interjújában nem éppen karácsonyi üzenetet küldött a világnak, amikor szinte fenyegetően így fogalmazott: „Ha a vállalatok és befektetők nem vonják be terveikbe a klímaváltozás elleni küzdelmet, akkor számolniuk kell azzal a kockázattal, hogy a jövőben jelentős vagyonok semmisülnek meg” (Romei, 2020). Az Angol Központi Bank elnökének bejelentése után médiakampány indult el a nemzetközi sajtóban. Ezt a kampányt jól jellemzi, hogy egy vezető pénzügyi szaklap külön oldalt indított el a következő címmel: *Etikus és szociális befektetés* (ESI betűszó uralja ma a szócikkek sorát). A szakmai fórumok mellett a média és a civil mozgalmak irányítják a hangulatot, megjelölve – ahogy egy cikk írja – a szenteket és a bűnösöket a befektetői világban. Fontos irányító, szabályozó szerephez jutnak jelenleg még a zöld és egyéb szociálisnak tartott mozgalmak.

A Davosban meghirdetett új világrend és annak fentiek szerinti drámai megfogalmazása megtette hatását, alaposan megbolygatta a tőzsdéket. A biztonságot, illetve a jövővel kapcsolatos „félelmeket” egy sajátos indexszel mérik, a tőzsdei árfolyamok változásának indexével, amit a köznyelvben félelemindexnek neveznek. Az S&P 500 félelemindexe már 2020 márciusában elképesztő mértékben megugrott, kétszerese lett a 2008-as válságnak megfelelő értéknek. Ez mély válságtól való félelemre utalt. Azóta is nyomós aggodalomra utaló adatot mutat az index a jövővel kapcsolatban (30 körüli értékkel). A jelzett nagy átalakulások hatására ráerősített a koronavírus-járvány okozta válság (Goldhub, 2020) (1. ábra).

1. ábra: Főbb eszközök teljesítménye a koronavírus-válság első időszakában (2020. március 18-i állapot)

Forrás: www.gold.org/goldhub/research/gold-prices-swing-as-markets-sell-off

Sejtésünk szerint a klímavédelem, a szén-dioxid-kibocsátás csökkentésére irányuló felhívások valószínűleg nem az igazi célt jelölik meg, hanem csak eszközül szolgálnak a világ értékrendjének áthangolásához. Ez a technológiai és társadalmi átalakulás – amelyre a közvélemény és az értelmezési rendszerek kevésbé figyelnek fel – a globalizáció új hulláma és annak technológiája, előreláthatólag a biológiai technológia. Az új világrend valóságos irányultságát a meghirdetett jelszavakból nehéz megítélni, annyi bizonyos, hogy a befektetések értékét – a kampány jelzője, „felelős kapitalizmus, felelős befektetés” is erre utal – a jövőben nem rövid távú tőzsdei árak fogják meghatározni. Ennek megfelelően a cselekvéseket hosszabb távú folyamatokra való felkészültség irányítja majd. A profit tehát már annyira sem lesz irányítója a rendszernek, mint ma. A meghirdetett eszmék világosan utalnak arra, hogy a meghatározó cselekvések látóhatára a jelenleginél jóval tágabb lesz. A döntési horizont változása mellett az is látható, hogy a jelenlegitől lényegesen eltérő minőségi kritériumok kerülnek előtérbe.

ÚJ HULLÁM – GLOBÁLIS INFORMÁCIÓS HÁLÓK ÉS BIOLÓGIAI FORRADALOM

Az információs hálórendszer változásának kérdését e helyütt csak a bankrendszer vonatkozásában vetjük fel, abban is csak a kirajzolódó főbb változtatásra irányítva a figyelmet. A mai bankrendszer várhatóan visszaszorul a társadalmi kapcsolati hálórendszerekben, az emberek közötti gazdasági kapcsolatokban.

A bankrendszer, különösen az európai bankrendszer a 2008-as válságból „nem jött ki jól”, az amerikai nagy bankokkal szemben jelentős mértékben hátrébb szorultak. A gazdasági válság és a koronavírus-válság alapvetően megváltoztatja a bankok feladatait. A jelenlegi működési módjuk azonban nem túlzottan biztató abban a tekintetben, hogy kérdés, erre a feladatra a bankok megfelelően felkészültek-e. A gyakorlatilag nulla kamatláb jelentős erőforrástól fosztotta meg a kereskedelmi bankokat a két nagy központi bank, a Fed és az EKB gyakorlatilag zéró kamatláb-politikája következtében. Súlyosbította a helyzetüket, hogy a 2008-as válság után a reálgazdaság nem talált rá a fellendülés útjára. A reálgazdaság a befektetőknek nem volt megfelelő terep. Ezzel is összefügg, hogy a válság utáni mentőakciók jelentős pénzüsszegei alapvetően nem a gazdaságot serkentették, hanem a tőzsdéknek nyújtottak forrásokat, például részvényeik visszavásárlására, óriási összegek kifizetésére saját maguknak, prémiumként. Furcsa jelenséggel szembesült a világ, a gazdaság recessziós jelei ellenére a tőzsdék árfolyamai történelmi méreteket meghaladó módon emelkedtek, komoly hasznokat hozva ezzel a részvényeseknek.

Az alig növekedés párosult tehát a tőzsde virágzásával (több mint hatszor olyan gyorsan nőtt, mint a reálgazdaság). Ez a helyzet nem kedvezhetett a hagyományos kereskedelmi banki tevékenységnek, ellenszélben kellett a fennmaradásukért küzdeni, hiszen a befektetésekkel összefonódott pénzügyi társaságok a tőzsdei áremelkedésből komoly hasznot húzhattak. Mindezzel függhet össze, hogy *a banki tevékenység egyre kevésbé találta meg igazi célzottját, a kis- és közepes vállalatokat*. Így nyilatkozott erről a BIS vezető személye, Agustín Carstens: „A bankok jelenleg (a vírus okozta járvány

kezelésében – G. A., Sz. Sz.) nem a megoldás, hanem a probléma.”³ Hangsúlyozta, hogy pénznek a végállomásig kell eljutnia, a közép- és kisvállalkozásokig, illetve az egyénekig (ezek szerint a pénzek mozgásának végállomása jelenleg nem a gazdaság, hanem a spekuláció). Magyarán, a bankok nem a tulajdonképpeni feladatuk szerint működnek. A kereskedelmi bankrendszerrel szemben a globális befektetési társaságok kerültek hatalomra. A reálgazdasággal „bajlódó” bankok sorsa lefelé tart, mert, ahogyan mondani szokás, „minden jótett elnyeri végső büntetését”. A koronavírus okozta gazdasági visszaesés következtében csökkenő fedezettséggel kell növekvő feladatokkal szembesülniük (az más kérdés, hogy a 2008-as válsággal kapcsolatban tevékenységük erős kritikát érdemel).

Hosszabb kifejtést szükségeltetne, de a bankok visszaszorulása szorosan összefügg a kriptovaluták megjelenésével. Történt ugyanis, hogy a nagy 2008-as válság idején, amikor a bankok tevékenységében zavarok keletkeztek – hiszen fizetési nehézségek gyűrűztek végig a rendszeren –, egyszer csak megjelent egy új pénzfajta, a kriptopénz, az informatikai rendszer működésén alapuló pénz. Itt csak néhány jellemzőjére térünk ki. A kriptopénz képes kiszervezni a bankoktól azok létfontosságú funkcióját, a jelenleg erősen monopolizáltan működtetett pénzforgalmat. A 2008-as válság alatt, amikor a fizetések ellehetetlenültek, a pénzforgalom akadozott, a kriptopénz azt ajánlotta, amire a legnagyobb szükség volt: a fizetések biztonságát. Így megjelenése óriási érdeklődést váltott ki. A kriptopénz olyan technikát alakít ki, amelyben a fizetések úgy működnek, mintha mindenki készpénzzel fizetne. Az eladó ezért biztonságban van, mert az eladás és pénzhez jutás egy műveletben megy végbe. A vevő oldaláról ez azt jelenti, hogy a vásárlás nem bonyolódhat le fizetés (megfizetés, a fizetés befejezése) nélkül. Továbbá a kriptopénz a fizetések banki rendszerével szemben nem központosítja a fizetési rendszert. Esetükben a fizetési információ nem a „központokban” sűrűsödik, hanem elterjed, még hozzá a hálózatok sokunk által már művelt technikájával, mondjuk Facebook-technikával. A kriptopénz ekképpen egy, a fizetésekről szóló információs hálót hoz létre, amely bárki által, aki belép a kriptopénz hálójába, megtekinthető. Természetesen a bárkik ez esetben csak olyasvalakik lehetnek, akik rendelkeznek egy olyan számítástechnikai kapacitással, amely képes is követni a fizetési információk tömegét, azok fizetési láncolatokba való szerveződését. Következésképpen a bárki csak az a valaki lehet, aki magas technikával, információs tudással és megfelelő tőkeerővel képes egy ilyen bonyolult hálózati rendszerben „kutakodni”, láncolatokat feltárni.

A mi szempontunkból mindebből itt csak az fontos, hogy az *információs technika valójában a bankrendszer veszélyes konkurensévé vált*. Leválasztani képes a bankokról a nekik szolgáló big businesst, a pénzforgalom elszámolását, és ezzel az információ monopolizálását, koncentrációját. A mindennapi ember számára ebből elsőként az tűnik fel, hogy nem az „utált” bankokkal kerül kapcsolatba, hanem egy semleges és nem manipulálható információs rendszerrel. Azt azonban kevésbé tudja előre belátni, hogy az ember minden lépése egy szuperhálóba, szupermátrixba kerül be. Leinformált lesz, és szabályozható minden cselekvése. Egyszer csak egy olyan helyzetben találhatja magát, hogy otthona sem igazán otthon többé. Ott is erősen szabályozott alkalmazottként tud csak létezni. A technika tehát hatalmi eszközzé válhat, amire időben fel kell figyelni.

JÁRVÁNYOK ÉS AZ IPAROSÍTOTT MEZŐGAZDASÁG MINT RENDSZERKOCKÁZAT

A koronavírus-járvány – mint minden járvány – egyben olyan történelmi esemény, amely hozzájárul a mindenkori hatalmi szerkezet átrendeződéséhez. A járvány – első megközelítésben – egyszeri, váratlan katasztrófaeseménynek is nevezhető. Számos jel arra utal, hogy a vírusválság meglehetősen mértékben rásegíthet a korábbiakban jelzett átrendeződési folyamatra. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy sajátos történelmi „küldetése” van: elősegíti a korábbi rend felbontását, és új rend bevezetését. Mint egészségügyi járvány – bár első rátekintésre ez még nem látható – elsősorban két területen képes jelentős átrendeződést okozni: az élelmiszeriparban és az egészségiparban. Ennek az első pillanatban sajátos társításnak nagyon is logikus alapja van. E cikk csak nagy vonalakban képes az összefüggésekre rávilágítani, és e két nagy területből jelen írásban az élelmiszeriparral kapcsolatos összefüggésekre helyezi a hangsúlyt.

Az éghajlatváltozásért a felelősséget leginkább az energetikai ágazatra terhelik rá. Valójában az élelmiszergyártás jelenlegi technológiájának az energetikához hasonlítható súlya van a klímaváltozásban, és mint látni fogjuk – ezzel is összefüggésben –, az emberiséget fenyegető járványokban és az azokat követő válságokban is.

Kissé messzebből kell indítanunk. James Wolfensohn, a Világbank volt elnöke több mint húsz évvel ezelőtt arra figyelmeztetett, hogy az emberiséget három dolog veszélyezteti: az elvárosiasodás, a járványok és a szegénység. Miről van szó? Az emberek természetközeli életmódját felváltja a tömegszerűségekkel jellemzett, a természettől leválasztott életmód. Az ember betondobozokban él, klímaberendezés fűjja a levegőt, és lakóhelye, valamint a munkahelye meglehetősen távolságokat képez. Dobozokban utazik, dobozokban dolgozik, és dobozokból étkezik, tömegétkeztetők ellátásában. A tömegétkeztetők pedig tömeges állattenyésztő telepekről szerzik be a húst. Az állatok betondobozokban élnek, ők maguk nem mozoghatnak, de annál többet szállítják a táplálásukhoz szükséges élelmet, gyógyszert és a felügyeletüket ellátó embert. A járványveszély tehát magától adódik. A biodiverzitás leépítése nem csupán a növény- és állatvilágra lett érvényes, hanem az ember létmódjára is. Nem a környezetéhez kapcsolt az otthona és a fogyasztása sem. A Világbank volt elnökének jóslatát igazolja az Egyesült Államok szövetségi központi bankjának, a Federal Reserve Bank of St. Louis megállapítása, miszerint a járványok és a járványok okozta halandóság – a koronavírus-járvány esetében – nyilvánvalóan összefügg a magas népsűrűséggel és a megnövekedett városiasodással (Wheelock, 2020).

Az élelmiszer-gazdasággal és azon belül a hústermeléssel, vagyis az állattenyésztéssel foglalkozó tanulmányok meglehetősen sötét képet festenek az emberiség hússal történő ellátása tekintetében. A koronavírus támadásakor az Egyesült Államokban számos hústenyésztő farm bezárt, mire az elnöknek kellett rendeletileg létfontosságú intézménynek nyilvánítani a húsfarmokat. De ez csak a jéghegy csúcsa. Ugyanis a befektetők a jövőt tekintve egyre kockázatosabbnak tekintik az állattenyésztést és a tejtermelést a jelenlegi technológiája mellett. Ennek két oka is van. Jelenleg az élelmiszeralapanyag-termelés (növénytermelés és állattenyésztés) okozza a világ

szén-dioxid-kibocsátásának közel egyharmadát, állítja az Egyesült Államok egy kormányközi bizottságának anyaga (Terazono, 2020). Ezen belül mintegy 7 százaléknyi a súlya az állattenyésztésnek, vagyis egyharmadnyi.

A tömeges és iparosított technológiákat követő állattenyésztés környezeti terhelése azonban csak a kisebbik gond, amiért a befektetők egymás után hagyják el ezt a terepet. Mi is történt? Az állatok természetes tartásával szemben jóval olcsóbb lett a betonok közé szorított és mozgáshiányos állattenyésztés. Ez a természetellenes állapot egyre több gondot okozott az állategészségügyben. Ma már az is nyilvánvaló, hogy a tömeges, természetes körülményekről leválasztott állattenyésztés „termeli ki” az állatról az emberre áterjedni képes kórokozókat. Egy *Financial Times*-cikk szerint a koronavírus csak egy epizód az állatoktól az emberre átmenő járványok között. Idesorolja már a spanyolnáthát is, amely állattartó telepekről indult el. De hasonló a helyzet a SARS, az Ebola, a sertésvírus és sok ismert járvány esetében. Az „elefánt”, vagyis az óriási veszély a hústermelésben – így fogalmaz a cikk írója – annak kórokozó hatása és a kórokozók ellen bevetett tömeges gyógyszerhasználat, így az antibiotikumok tömeges használata. Az Egyesült Államokban a felhasznált antibiotikumok 80 százaléka az állattartó telepekre jut. A nagy veszély ebből az, hogy a kórokozók rezisztenciája egyre nő. Egy, az angol kormány által ebben a témában megrendelt tanulmány arra a következtetésre jut, hogy 2030-ra a rezisztens kórokozók 10 millió ember halálát okozhatják majd. Ez a világnak akkor 100 ezer milliárd dollárba kerülhet (Coller, 2020).

A már magát megmutató biológiai forradalom azonban éppen erre a feladványra nyújt megoldást. Megszünteti a farmokban történő állattenyésztést, és laboratóriumi úton termeli majd az emberi étkezésre szolgáló műhúst. A közvéleménynek már bemutatatták az Egyesült Államokban a műhúst, amelynek gyártása egyelőre még próbaüzemben van. Ez a közeljövő, ugyanakkor még állati eredetű a húsfogyasztás. A következő fázisban a hústermelés leválik az állati eredetről, a kutatások mai állása szerint sajátos növényi fehérjékből kiindulva lesz képes a biológiai ipar a mai húsnak megfelelő, fehérjedús élelmiszert előállítani.

A koronavírus-járvány valójában rámutat arra, hogy az emberiség egy – a tőkebefektető társaságok által uralt – biológiai forradalom előtt áll, amelynek hatása az emberi és a társadalmi életre messze meghaladja az ipari forradalom hatását. Ehhez kell tehát a társadalmak etikai és pénzügyi rendszerét átállítani. Ehhez új hatalomszerkezetre (nemzetek és államaik semlegesítésével) lesz szükség.

– Ehhez első lépés a tőkebefektető társaságok „politikai”, társadalomátalakító tevékenységével szemben álló államok semlegesítése.

– Az államoknak nem szánnak szerepet annak meghatározásában, mi számít felelős befektetésnek. A nemzetekre, az emberekre és államaikra ezek szerint nem tartozik az, hogy milyen befektetés és gazdasági működés számíthat etikusnak, és ennek megfelelően felelősnek. Az elérhető irodalomból úgy látszik, hogy az sem számít az államok illetékességébe, mit jelent az, hogy a befektetéseknek szociálisaknak kell lenniük.

– Új nem legitim hatalomgyakorlási módok terjednek el. Sajátos hatalomgyakorlási funkcióhoz jutnak ezzel szemben nem állami intézmények, így a média és az átala-

kulásra szervezett mozgalmak, a zöld vagy hasonló környezetvédelmi propagandista szerveződések.

– A kereskedelmi bankok kiszorulnak a pénzforgalom levezetőjének elsődleges szerepköréből, és a befektetések már amúgy is csökkenő mértékű finanszírozásában is jelentősen csökken a szerepük. A kereskedelmi bankok pálya szélére szorítása folyamatban van.

– A globális méretekben koncentrált tőkebefektető intézmények gazdasági hatalmukat – egyre láthatóbban – politikai hatalommal társítják. Vagyonuk meghaladja az Egyesült Államok GDP-jét, így hatékonyan képesek kiválasztó és jutalmazó, illetve büntető hatalmat gyakorolni, amihez a médiát is társítani tudják.

Mindeddig új ideológiai elvek térhódításáról, meghirdetéséről és a tőkebefektető társaságok erejére építő, erőszakos vagyonátrendező műveletekről volt szó. Mindezzel a hatalmi szerkezet és a hatalom működésmódjának jelentős megváltozására igyekeztünk rávilágítani.

Továbbra is kérdés marad: mit szolgál mindez?

AZ ESI-PROGRAM A TÁRSADALOM ÁTÉPÍTÉSÉRE

Az ESI⁴ betűszó a környezet- és társadalomtudatos befektetések néven meghirdetett új értelmezési világrend bevezetését szolgálja. A világot hamarosan biológiai forradalom forgatja ki a mai valóságából. Az ipari társadalmak korát az elkövetkező időben a biológiai társadalom váltja fel. Ezt készíti elő az ESI, az etikai és szociális befektetések orientációs rendszere. Egy új „nagy átalakulás” van kibontakozóban, melynek hordereje talán még a Polányi Károly által leírt nagy átalakulásnál is jelentősebb lesz. Polányi kitűnő könyve azt mutatja be, hogyan ment végbe az emberi létformák átalakítása a tőkeérdekeknek megfelelően, ami egy történelmi sodrásban egyfajta magyarázatot ad a fasizmus térhódítására (Polányi, 2004). A mostani átalakulás a Polányi által leírtaknál is mélyebb lesz, igaz, ez is a létformákat alakítja át, de már úgy, hogy megszünteti annak kettősségét. Megítélésünk szerint az emberi otthont is a hatalmi szerkezetnek veti alá, vagyis az embert magát alakítja át, és nem egy funkcióját csupán.

A jövőben várható nagy átalakulás egy olyan technológiai-hatalmi struktúra kialakulását segíti, amely horderejében meghaladja az ipari forradalomét, az információs technikáét és annak csúcát, a mesterséges intelligenciáját is. A korábbi változásokat a mesterséges anyaggal és a mesterséges tudással lehet talán néhány szóval jellemezni. A biológiai forradalmat – nehéz ezt ma megítélni, de annyi bizonyos, hogy – a manipulált élő anyaggal, az élő és élettelen világ egy mai világunkban még elképzelhetetlen szimbiózisával jellemezhetjük. Ez az élő világba és az embernek a saját élő világába történő olyan beavatkozásokat jelenthet majd, amely már nem fér bele az emberről való mai elképzelésekbe és erkölcsi normákba.

A továbbiakban csak arra szorítkozunk, hogy felhívjuk a figyelmet a várható biológiai forradalomra történő felkészülés fontosságára, amit a koronavírus okozta járvány mintegy előkészített. Egy nagy ívű tanulmány részletesen foglalkozik a biológiai forradalommal (McKinsey Global Institute, 2020). A cikkünkben ezekben a kérdésekben nem

tudunk elmélyedni, csupán arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy a globális átrendeződési folyamatnak konkrét irányultsága van. Az etikus és szociális befektetések mögött tehát egyre nyilvánvalóbb, hogy nem csupán a környezeti ártalmakkal való szembesítés jelenik meg, hanem – talán elsősorban – a világ etikai és szociális világának a felkészítése arra, hogy megváltozik az ember élővilágról alkotott mai elképzelése és etikai rendszere.

VÍRUSVÁLSÁG KONTRA EREDETŐRZŐ EGÉSZSÉGIPAR? TÁRSADALOMGAZDASÁGI SZERVEZŐDÉS MÁTRIXSZEMLÉLETBEN

Cikkünk második részében a Magyarországra levonható következtetésekkel foglalkozunk. A koronavírus-válsággal felgyorsult globalizációs új hullám az országot meglehetősen nehéz feladatok elé állítja. Az eddigiekben egy erőszakos úton bevezetendő társadalomgazdasági mátrixrendszert igyekeztünk felvázolni. Itt egy védekező társadalomgazdasági mátrixot mutatunk be, részben szövegesen, részben táblázatba, mintegy „mátrixba” foglaltan.

Az ország nemzetközi összehasonlításban is sikeresen vette fel a harcot a koronavírus-járvánnyal. Az országot egy BIS-elemzés kedvezően rangsorolta abban a tekintetben is, hogy viszonylag mérsékelt az okozott visszaesés, gazdasága viszonylag jól ellenállt a válságnak (BIS, 2020). A sikeres védekezés arra utal, hogy az ország megfelelően képes felkészülni egy járványveszélyre, ehhez illetékes, felelős, cselekvőképes kormánya és a járványra különlegesen kialakított intézményei voltak. Az emberek együttműködtek a járványügyi intézményekkel, elfogadták és támogatták azok megszorító intézkedéseit is. Külön hangsúlyozandó, hogy a kormány képes volt előre gondolkodni, nem már megtörtént bajra válaszolni, a baj megelőzésére összpontosított. Mindez arra utal, hogy *az országnak van olyan legitim intézményrendszere, amely képessé teszi a járványhelyzetnél is hosszabb távú stratégia kialakítására*. Képes az országot már megelőző módon felkészíteni a globalizmus új hullámára, hogy abban a lehető legkedvezőbb pozíciókban legyen képes, ha kell, védekezni, ha pedig lehet, saját stratégiát kialakítani.

Átgondolva az új globális hullám várható természetrajzát, támaszkodva az ország válaszlásra alkalmas működésmódjára, e cikkben megkíséreljük az ország lehetőségeire is építő néhány szempont megfogalmazását. Az új globális hullám működésmódját megismerve néhány kiinduló szempontot vázolunk fel.

1. A stratégiai váltásról

– A nemzetközi pénzügyi világban történő átrendeződések (azonközben a világ kirajzolódó felkészítése egy gyökeres társadalmi változásokkal járó biológiai forradalomra) mutatják számunkra a tanulságos összefüggéseket, szempontokat.

Új húzóágazatok jönnek létre, ezek előrejelezhetően az élelmiszer-gazdaság és egészséggazdaság. A hazai lehetőségek szempontjából alapvetően fontos, hogy a biológiai forradalomról szóló tanulmányok a gazdaság biológiai területére összpontosítsanak, ennek megfelelően az élelmiszer-gazdaságra és az egészséggazdaságra. Azt jelezve, hogy a korábbi húzóágazatokkal szemben ezek lesznek az új húzóágazatok. Magyarország számára mindkét ágazat nagy lehetőségeket rejt magában. A Kárpát-medence térsége 35-50 millió ember étkeztetésére alkalmas, gyógyító vizei, füvei, szakrális gyógy-

gyító terei és még a családi közösségekben élő emberek ápolási-gyógyítási kultúrája, és nem utolsósorban a „jogi” orvoslással szemben a bizalmi kapcsolatra épülő orvoslás azt jelzi, hogy *mindkét ágazat az ország számára stratégiai jelentőségű lehet a jövőben*. Akkor, ha megtaláljuk a nekünk megfelelő stratégiát, és ahhoz az ország olyan szintű együttműködési képességét, amit sikeresen mutatott be a válság leküzdésében.

– Már a közeli jövőben olyan jellegzetes folyamatok bontakozhatnak ki, amire való időbeli alkalmazkodásban a késlekedés rendkívül sok veszteséget okozhat. A járványra való kormányzati és társadalmi reagálás sikere nem enged időt lazításra a jövőre való felkészülés tekintetében. Az egymást követő rendszerkockázatok (2008-as válság, euróválság, migrációs válság, vírus okozta válság) jelzik, hogy a jövőnket a rendszerkockázatok egymást követő kezelése és egyben a kibontakozó új rendszerre való felkészültségünk fogja meghatározni. A globális rendszer kaotikus állapota fennmaradt, egyik válság sem megoldással zárult, egyelőre a tünetek gyógyítása, enyhítése történt. A jövőre való felkészülést – a válságok halmozódása közepette is – szükséges elsődleges cselekvési tereppé nyilvánítani.

2. Mátrixszemléletű társadalom-gazdasági szerveződési formák

A gondolkodás időtája kitágul. A hosszabb távban gondolkodás súlya nő, a stratégiára való felkészültség hiánya életveszélyes lehet a jövőben. „A jövő már elkezdődött”, hangzik el egyre gyakrabban, joggal. Ezért a jelen minden mozzanata meghatározó lehet. (A következőkben egy, a hazai viszonyokra adaptálható mátrixszemlélet követését mutatjuk be, melyet a mellékletben, mintegy kísérleti alkalmazásként, a mezőgazdaságunkra konkretizálva mutatunk be.)

Eredetörző stratégia. Előtérbe kerül az ország stratégiai pozícióit befolyásoló, hosszú távú fejlemények feltérképezésének szükségessége (lásd biológiai forradalom és annak hazai adaptálása). Írásunk későbbi részében ezt célozza a hazai hús- és növénytermeléssel kapcsolatos mondandónk.

– *Mátrixszemléletű intézményrendszer, a mátrixkapcsolatokban csomósodási pontok erősítése* (nagycsalád, vállalatok, falvak, szövetkezetek, szövetségek, tájegységek, azok kapcsolati rendszerei). A makro- és mikroszintű, vonalas szerkezetű intézményrendszer alkalmazkodóképessége nem elégséges.

– *Közvetlenségi kapcsolatokra⁵ épülő piaci kapcsolatok.*⁶ A társadalom-gazdaság egy szövetrendszer, amit a termelők, a vállalatok és fogyasztók minél erősebb közvetlenségi kapcsolata tart fenn. A közvetlenségi kapcsolat teljes: ami az egyik egységnek termelés, vagyis kibocsátás, az egy másiknak a fogyasztás.

Kiemelt fontosságú a pénzügyi közvetlenségi kapcsolat. Ez abban áll, hogy – teljesség esetén – ami az egyik embernek kiadás, az egyben egy másik embernek a közösségen belül bevétel (Somogyi, 2017). A pénz úgy forog tehát, hogy a közösséghez visszazár. Továbbá ami az egyiknek megtakarítás, az a másiknak többnyire beruházás. Ezen összefüggések megvalósulásának mértékét fejezi a közvetlenségi kapcsolat mértéke

– A kapcsolati csomósodási pontokra a *megfelelő intézmények kialakítása*. A kapcsolati rendszerekben az oda-vissza irányultság fokozása.

A közvetlenségi kapcsolatokban kialakuló csomósodási pontokra épülő társadalom-gazdasági szerveződési formák erősödése (család, falu, lakóközösségek, vállalatok, táji).

– *Közvetlenség erősítése falvakban, tájegységekben országos és közép-európai szinteken egyaránt* (kereskedelemben, termelésben, egymás közötti elszámolásokban, vállalati kapcsolatokban, oktatásban, pályaaorientációkban).

– *A család, pontosabban a nagycsalád a társadalom-gazdasági mátrix szerves része, csomósodási pont.* (A nagycsaládok reprodukciója, vagyis a nemzetfenntartás legalább annyira termelés, mint fogyasztás.)

A közvetlenség érvényesítése a generációs kapcsolatokban – a nemzetet a generációk közötti erős közvetlenségi, kölcsönösségi kapcsolat tartja fenn (pl. nyugdíjhoz gyermek is kell).

– *Ifjúsági pályaaorientációk építése* – közvetlenségi kapcsolatok erősítésével. A pályaaorientációk ráhangolása a hazai stratégiai nyomvonalakra.

– *A nemzet történelmileg kiépült – nemzeti határokat átlépő – tájegységei és gazdálkodási kultúráinak, rendszereinek* (Őrség, Ormánság, Jászság, Kunság stb.) *beépítése* a közvetlenségi kapcsolatokba.

– *Közvetítőhálózatok szerepének felértékelődése és új formák kialakulása.* Közvetítési kapcsolatok mátrixszemléletben – a vonalas szerkezetű hierarchiával szemben, így

a) kereskedelemben a közvetlenség erősítésével, és nem annak csökkentésével; ami az egyiknek eladás, az egy másik egységnek lehetőleg egyben vétel legyen,

b) pénzügyekben a társadalom-gazdasági közvetlenségi formák erősítésével, és nem azok csökkentésével (belső elszámolások, ami az egyik egységnek kiadás, az a másik egységnek lehetőleg bevétel legyen).

Eredmény: Minden egyes forint erősíti a társadalmi mátrix csomósodási pontjait (családok, falvak, vállalatok, tájegységek, nemzet, Közép-Európa). A közvetlenségi kapcsolatok fontosságát ismerték fel a növekvő számú kosárközösségek.⁷

A mátrixszemléletű stratégiában az oda-vissza kapcsolatok erősödnek az állam, a gazdaság és a családok között. A családgazdaság a rendszernek szerves részévé válik. Ha a családgazdaság nem kapcsolódik megfelelően össze a termeléssel, akkor a termelés elveszíti legbiztosabb bázisát és orientációját, így az emberi létet erősítő minőségellenőrző intézményét, az együttműködést a többgenerációs mintázatot felmutató fogyasztóval. A várható biológiai forradalom azonban ettől eltérő kapcsolatra épülne, az ember csupán a biológiai szemléletű termelési módnak egy biológiai csavarja lenne.

Mindezért gondoljuk, hogy egy eredetmegőrző élelmiszer-gazdasági stratégia – amely nem nélkülözheti a családok, a falvak, a tájegységek, a közép-európai térségek mátrix módjára történő együttműködését – erősítheti az ország felkészülését arra, hogy *ne kiszolgáltatottja legyen egy globális átalakulásnak, hanem maga is éljen annak filozófiájával.*

A fenti szempontok láthatóan egy védekező szemléletű mátrixszerveződést segítenek elő. A további pontjaink is ezt az irányultságot őrzik.

3. A biztonság stratégiai súlyú kérdéssé válik.

A biztonsági rendszerek létének és alkalmas voltának nagyobb súlya lett a válság miatt. Ebben az élelmiszeripar mellett az egészségügynek kiemelkedő fontossága van, és lesz a következőkben is. A biztonság növelése egyéb ágazatokban is fontos, feltétlenül kiemelendők a rendészet, az elhárítás és a kiberbiztonság kérdései.

4. A stratégiai célkövetés és kivitelezés nemzeti szintű együttműködést igényel.

Az együttműködéshez szükséges, hogy a stratégiának egy intézményi mátrixrendszere kialakuljon, mivel minden mindennel összefügg. Sikeres stratégia akkor érhető el, ha a legkisebb társadalmi cselekvő egységek az összes többivel és az országos szintű stratégiai intézményekkel – mintegy élő szövetrendszerben – együttműködésre, egymásra hangolódásra képesek. Ebben az irányban mutattak fel sikereket az úgynevezett kis tigrisek a gyors felzárkózásuk idején.

A mátrixszerű együttműködés a mindennapi gyakorlat számára azt jelenti, hogy ami jó a stratégiai kutatásnak, az legyen jó a hazai nagyvállalati szférának, az ország tájegységeiben lakó és együttműködésben gazdálkodóknak, a falvak népeinek is. Aki termel és kutat, annak legyen hazai fogyasztója, aki fogyaszt, annak legyen hazai termelője. A kutatás eredményei számára fogyasztók legyenek a közepes és kisvállalkozások, és végül a háztartások szintjén is alkalmazhassák azt. Ahogy a teflon edény a Holdra szállásra irányuló kutatásoktól eljutott a háztartásokig, úgy a hazai élelmiszeripar stratégiai eredményei a családok kiskertjeiben, a falvak hasznosítandó földjein is eredményeket hozhasson.

A hazai pénzügyi szférát a stratégiai gazdaságpolitikába partnerként kívánatos bevonni. A jelenlegi koncentrációját azonban mérsékelni szükséges. A pénzügyi szférának a reálgazdasághoz fűződő viszonya átgondolásra szorul. Több, a kisvállalkozások, a kistelephelyek szintjére lemenő – pénzügyi újításokra is számot tartó – finanszírozási lehetőség építendő ki. A pénz útjának végállomása a hazai kis- és középvállalkozások legyenek, ez esetben teljesít jól a bankrendszer. Ezzel kapcsolatban hivatkoztuk meg már korábban a tekintélyes nemzetközi pénzügyi szakembert, Agustin Carstenset, hogy ha ez nem így történik, akkor a bank nem a megoldás, hanem a probléma maga.

IRÁNYULTSÁG A KORSZAKVÁLTÁSHOZ –
A VÍRUSJÁRVÁNY MINT ÉBRESZTŐ

A válság, mint minden válság, egyben tanítómestere is az emberiségnek. A járvány láthatóbbá tette azt, hogy az elvárosiasodás, tömegekbe zsúfolódás, a biodiverzitás pusztulása a természetben és az ember létformáiban is rendkívüli kockázatokkal jár a jövőben. Az ipari forradalom iparosította az élelmiszer-termelést és az emberek létmódját is, ami – túlméretezettsége és a létviszonyok szuperiparosítása következtében – kedvező feltételeket teremtett a járványok kibontakozásához. Azt is leírtuk, hogy a várható biológiai forradalom éppenséggel az iparosított létmódokat változtatná meg, azt azonban még nehéz elképzelni, hogyan. Annyi bizonyos, hogy az élettudományok előtérbe kerülnek, valószínűleg eleinte éppen az iparosított létmódok gyógyítására és ezzel egyben fenntartására. Ez is egy út.

Egy másik út az, hogy a biológiai forradalmat felhasználhatjuk a biodiverzitás megőrzésére, vagyis az iparosított mezőgazdaság átvezetésére a természettel együttműködő közösségek természetének megfelelő létmódjává. Ebben nagy szerepe lesz a természet adta génállományok megőrzésének, azokra alapozott génkutatásoknak, illetve az általunk hangsúlyozott társadalmi változásnak, amely a társadalmi kapcsolatokban a közvetlenséget szolgálja. Azt, hogy a termelő és fogyasztó között növekedjék a közvetlenség, legalább többgenerációs időtávban.

VÍRUSJÁRVÁNY ÉS BIZTONSÁGOS ÉLELMEZÉS

A magyar élelmiszer-gazdaság jól vizsgázott a válság eddigi időszakában. Egyrészt a nagy bevásárlási roham néhány napját leszámítva kielégítő volt az ellátás az élelmiszer-kiskereskedelemben. A jövőben fő cél, az egészséges táplálkozás mellett, az ellátásbiztonság növelése lehet. Kíváncsú, hogy a mainál érezhetően magasabb legyen azon növényi termékek aránya, amelyekben nincsenek vegyszermaradványok, a hússokban pedig jóval kevesebb gyógyszertartalmat lehessen kimutatni.

Ezeknek a szempontoknak leginkább a bio- és az organikus termelés felel meg. A kisüzemi termelés általában pozitívabb, mint a nagyüzemekben folytatott ún. intenzív növénytermesztés és állattartás. Az élelmiszerekkel való biztonságos ellátásnak akkor lehet eleget tenni, ha diverszifikált mezőgazdasági és élelmiszeripari háttér létezik az országban. Ez a feltétele annak, hogy az élelmiszer-gazdaságot egyben egészségiparnak is nevezzük. Az élet ugyanis az ételekben adódik át az embernek. „Amit eszel, az leszel”, így szól a bölcs közmondás.

A magyar élelmiszer-fogyasztásban rá kell állni arra, hogy az emelkedő jóléttel azonos ütemben emelkedjen az élelmiszer-fogyasztás és annak színvonala is. Ezzel együtt jelentősen csökkenhetnek az étrend-kiegészítőkre elköltendő összegek. Ma azért költünk ez utóbbiakra egyre többet, mert az élelmiszerek nyomelem- és ásványianyagtartalma sok esetben töredéke a korábbiaknak. Ezért a minőségi élelmezésre fordítandó összegek növekedése közös érdek az nálunk lévő bevásárlóláncokkal. A forintösszegekben emelkedő élelmiszer-fogyasztás persze nem azt jelenti, hogy 20-30%-kal több kenyeret, olajat, felvágottat kell elfogyasztanunk, hanem azt, hogy az értékesebb (és ezért általában drágább) termékek aránya emelkedik, és mindenekelőtt a többszörösére nő a bio-, organikus stb. termékeknek a fogyasztáson belüli súlya. A minőségi termékek arányát indokolt számottevően emelni, a mai 1-2 százalékról 20% körüli szintre. Ma a világ fejlettebb országaiban a bioélelmiszerek a forgalom 6%-át adják, vannak azonban ennél nagyobb eredmények is. Ilyen Ausztria, ahol az AKI kiadványa szerint 14%-ot is elérnek a bio- és organikus élelmiszerek (AKI, 2016:57).

A feladat nagy, mert a nagyüzemi mezőgazdaságunk a 60-as évek közepe óta áttért a szántóföldön a műtrágya és a vegyszerek nagymértékű alkalmazására, az állattartásban pedig a 70-es évek elejétől az ún. intenzív módszerekre, az azokhoz kifejlesztett fajtákkal (brojlercsirke, intenzív sertéstartási módszer, holstein-fríz tehenészetek). Az élelmiszer-gazdaság volt a magyar EU-tagság egyik fő szenvedő alánya. Mezőgazdaságunkban egyre inkább a monokulturális, a gabona- és az olajos növények szántóföldi termelésének a dominanciája érvényesül. Magyarország sajnálatosan kedvezőtlenül vesz részt a globális értékképzési láncolatban. Ezt mutatja ki egy tanulmány a magyar gabona-hús értéklánc vonatkozásában. A termelt gabona tekintélyes része nyomott áron kivitelre kerül, majd a húst behozzuk (Sziládi, 2020). A magyar olajos magvak nagy hányadából üzemanyag készül. Háttérbe szorultak a munkaigényes kultúrák, az állattartás, a kertészet. Alacsony az élelmiszerek feldolgozottsági foka a magyar termelésben. A kivitelünkben túlnyomó hányadban az elsődleges mezőgazdasági termékek (gabona, olajos magvak, tej stb.) dominálnak. A két tényező összefügg, mert akkor

lehet magas a feldolgozottság az élelmiszeriparban, ha diverzifikált mezőgazdasági háttér áll mögötte.

Sajátos helyzetben van a biogazdálkodás nálunk. Ugyan a termőterületből jelentős az aránya, a termelése zömmel alapanyagként kivitelre kerül. Ugyanakkor a hazai biotermékek fogyasztásának mintegy 90%-át (alapvetően feldolgozott termékeket) behozatalból fedezik.

KERTÉSZETI ÁGAZATOK

15-20 ezer hektárnyi nagyüzemi új gyümölcsöst szükséges telepíteni. Ez nemcsak kíváncsán az előregedő ültetvényeket, hanem növelné is a termelést. Fontos szempont, hogy a szedés munkájához legyen kellő munkaerő. A házi kertekben új gyümölcsfák ültetése az előregedett fák cseréje mellett a termés növelését is szolgálhatná. Fontos az ökológiai szemléletű gyümölcstermesztés megerősítése. A baromfitartást ugyanis jól össze lehet egyeztetni a gyümölcsök termelésével. A tyúkok, pulykák ugyanis a gyümölcsösben szaladgálva sok táplálékot szednek fel, amivel a gyümölcsök kártevőit megritkítják.

MAGYAR ÉTTERMI LÁNC

Az élelmiszer bizalmi termék – akkor is, ha boltban veszik meg, és akkor is, ha étteremben fogyasztják el. A fogyasztói bizalom elnyerésének egyik eleme az, hogy az elkészítésének legyenek olyan mozzanatai is, ahol az érdeklődők mind az alapanyagokat, mind az azokból készülő termékek elkészítésének a fázisait maguk is figyelemmel kísérhetik. Ez egyben reklámot is jelent az adott konyhai kultúra számára. Célszerű tehát kiválasztani azt, hogy a magyar konyha egyes ételei miként készíthetők el úgy, hogy látványkonyharendszerben a kívülállók is nyomon követhessék, illetve oly módon, hogy az más étkezési szokásokhoz szokott személyek részére is elfogyasztható legyen.⁸

Célszerű egy, a magyar konyhára alapozott gyorséttermi (bisztro)lánc létrehozása, amit a világversenyt nyert híres szakácsaink is szorgalmaznak. Széll Tamás, Bocuse d'Or-döntős és Michelin-csillagot is elnyert szakácsunk több nyilatkozatában szorgalmazta a magyar konyhára és nyersanyagra alapuló bisztrókat. Ennek az éttermi láncnak a külföldi megjelenése egyben jó lehetőséget hordozna a magyar gasztronómia ismertségének és ezzel az élelmiszer-kivitelnek a növeléséhez is.

A minőségi éttermeknek visszatérő gondja nálunk, hogy a jó alapanyagok nagy hányadát külföldről kényszerülnek beszerezni azért, mert itthon nincs kellő kínálat. Ezt megoldandó, olyan kínálatot kell teremteni, hogy abból még a közepes szintű éttermek is bőségesen tudjanak sütni-főzni. Nagyon fontos, hogy csak minőségi hazai alapanyagokat dolgozzanak fel a magyar éttermi láncok, itthon és külföldön egyaránt.

KILOMÉTER-TUDATOS VÁSÁRLÓK

Az élelmiszerek szállítási távolságáról viszonylag egyszerű rendszerrel tájékoztatást lehetne adni a vásárlók részére a boltokban. Ehhez az szükséges, hogy a termékkódon a

gyártó cég mellett feltüntessék a gyártóüzemet is. Ehhez a magyarországi nagykereskedőnek meg kellene egyeznie a beszállítóval, hogy az üzem kódját is feltüntessék (ismereteink szerint pl. Németországban van ilyen). Ebben az esetben ugyanis a boltokban el lehetne helyezni olyan termékkód-leolvasókat, amelyiken a vásárlók az ár mellett a feldolgozás (illetve a fenti esetben a termelés) helyét és (a bolttól való) távolságát is megnézhetik.

Ezt kiegészítheti olyan szoftver, amelyik a pénztárnál megadja a vevőnek, hogy a megvett élelmiszereket átlagosan hány kilométert utaztatták. Ez csak a vevői tájékoztatást szolgálná, de később akár a szabályozás is figyelembe vehetné.

STRATÉGIAI ÉLELMISZERKÉSZLETEK

Az agrártermékek készletezését az elmúlt 16 évben a piaci intervenció igényei határozták meg. A jövőben ezt egy új igénnyel kellene kiegészíteni: a lakosság biztonságos élelmiszer-ellátásával. Szükséges, hogy egyes alapvető termékekre 10-20 napos lakossági ellátáshoz szükséges mennyiséget készletezzon a magyar állam a kevésbé romlandó élelmiszerek esetében (konzervek, mélyfagyasztott termékek, liszt, vaj, sajt, száraz hentesáruk, fagyasztott húso).

A MAGYAR AGRÁRIUM VERSENYHÁTRÁNYA AZ ADÓZÁSBAN

Az EU-tagságunk óta olyan térségi piacokon kell versenyeznünk, ahol gazdák adják a termelés döntő részét. Ők lettek az ármeghatározók úgy, hogy a költségeiken belül alacsony súlya van a jövedelmi adóknak, járulékoknak. Az egyéni gazdákat jellemzően alig terhelik elvonásokkal, jövedelmi adókkal és járulékokkal. Az ilyen országok (pl. Lengyelország, Németország) költségei⁹ határozzák meg a környező térségekben is az árakat, így az adóztatást erősebben alkalmazó országok mezőgazdasága versenyhátrányba kerül. Az utóbbi országok között van sajnos a két csehszlovák utódállam mellett Magyarország is. Ez a versenyhátrány jellemzően a munkaigényes kultúrák esetében érvényesül.

TULAJDONI VÁLTOZÁSOK ÉS FÖLDJUTTATÁS

A feldolgozóüzemek jelentős részét (harmadát-felét) termelői tulajdonba kellene adni.¹⁰ Ekkor a maihoz képest jelentősen javulna a feldolgozás és a mezőgazdaság közötti együttműködés (Simon, 2007:325). Nyugat-Európa számos országában ennek 100-120 éves hagyománya van (AKI, 2015:55). A termelők tulajdonhoz jutását a legszerencsésebb úgy megoldani, hogy a gazdák egyrészt kamatmentes, hosszú lejáratú kölcsönt kapnak tulajdoni rész vásárlásához, és ezt jelentős kormányzati támogatás egészíti ki (pl. minden 1 forintnyi hitelhez 1 Ft támogatás).

A falvaknak és a kisebb városoknak számottevő földterületet kellene adni, hogy annak a megművelésével a helyi lakosságot olcsó étellel lássák el (pl. szociális boltok révén).

A hazai piaci ellátásban feleslegessé váló, *intenzív módon sertést, illetve baromfit tartó gazdaságoknak kárpótlást kell adni* amiatt, mert a szabadtartásos termelésből származó¹¹ termékek veszik át a helyüket. A kapacitások egy részét azonban fenn kellene tartani ún. hideg kapacitásként, arra az esetre, ha madár-, sertésbetegségek miatt megnőne a szabadon tartás kockázata.

Az EU a cukoripar esetében alkalmazott hasonló támogatást 2005–2006-ban. Ettől azonban el kellene térni annyiban, hogy fel kell ajánlani a tulajdonosnak, hogy tartalékkapacitás lesz az ő egységük (az EU leromboltatta a cukorgyárak épületét, bezúrat- ta a berendezéseket).

1. táblázat: Élelmiszer-gazdasági tevékenységek

	Jellemzője	Tipikus gazdaság nagysága	Fehérjefor- rás	Takarmány	Egyéb
csirke- hizlalás	szabadtartású; kistanya- si, kosárközösségben	2000 csirke, tá- janként 40 gazda	GMO-men- tes szója**	nagybirtok*	
tojás	szabadtartású tyúk		GMO-men- tes ¹² szója**	nagybirtok*	
sertés- hizlalás	kistermelői	50–100 hízó, tájanként 100 gazda	GMO-men- tes szója**	nagybirtok*	
sertéstartás	mangalica				
húsmarha	parlagföldön legeltetés				parlag adóz- tatása****
szántóföl- dek	mélyszántás, természe- tes trágya használata			földadómentes- ség állattartói kapcsolat esetén	
kertészet	gyümölcsösök tele- pítése	dobozrendszerű termelés (2000 háztartásra)			idénymunká- hoz diákok, más ágazatok dolgozói***
	zöldségek; mun- kaigényes organikus zöldség	dobozrendszerű termelés (2000 háztartásra)			
élelmiszer- bolt	bio és organikus a forgalom 15%-a, csirke- hús és tojás 2/3-a, sza- badtartású disznóhús 1/3-a kisüzemi				kilométer- tudatosság
vendéglátás	ételekhez szabadtartású baromfi és mangalica húsát ¹³				újfajta ország- imázs – „ne- ked terem” mozgalom

Megjegyzés: * földadómentességgel jár; ** import célországból (pl. Zambia, Paraguay), magyarok által bérelt földről; *** adókedvezményt adni egyrészt a dolgozó munkaadójának (hogy el tudja őt engedni me- zőgazdasági idénymunkára), másrészt magának a dolgozónak; **** csehországi adóztatáshoz hasonlóan
Forrás: Sajtó szerkesztés

A szabadtartásos baromfitenyésztés esetén a hús jóval ízletesebb, a hús víztartalma 16%-kal kisebb. Ugyanakkor csaknem kétszer annyi idő alatt érik el azt a testsúlyt, amit a brojlerek,¹⁴ így a költségük magasabb (ilyen csirkéket jelenleg 1800 Ft/kg áron kínálnak).

A mangalica közel kétszer annyi idő alatt éri el azt a testsúlyt, amit az intenzív tartású állatok hét hónap alatt érnek el (Pocsai, 2013:62). A hosszú hizlalási idő és a magas zsírtartalom miatt egy kilogramm hús költsége átlagosan a 2-2,5-szer magasabb. Reális cél lehet, hogy a mait 5-6-szorosan meghaladó állomány mellett a hazai sertéshús-fogyasztás tizede származzon mangalicatermékekből (ideértve a mangalica keresztezéséből származó hibrid fajtákat is).

HATÁSOK

Becslésünk szerint a belföldi piacon 400 Mrd Ft-ot meghaladó értéknövekedés következne be. Ennek több mint harmada a szabadtartású baromfi és a mangalicahús bolti eladásából származna, a 40%-a az egyéb hazai bio- és organikus élelmiszerek eladásából, a 20%-a pedig abból, hogy az alapanyag felhasználásának a magasabb költsége megjelenne a vendéglátás áraiban. Ez jelentős jövedelmi többletet adna a magyar gazdálkodók és az élelmiszer-feldolgozás számára. A lakosság élelmiszerekre és vendéglátásra fordított kiadásai becslésünk szerint 11%-kal magasabbak lennének.¹⁵ Ez azonban csak egyharmadában tekinthető árdrágulásnak. A fenti többleten belül a legjelentősebb szerepe annak lenne, hogy más, magasabb minőségű élelmiszert vásárolnának a magyarok.

Az állattartás során etetésre felhasznált magyar gabona tömege több mint egymillió tonnával nagyobb lenne (évente), a sertéshústermelés 150 ezer tonnával nőne. A program révén becsülhetően 35-50 ezer munkahely létesülne az élelmiszer-gazdaság piaci szektorában, és várhatóan mintegy 10 ezer a helyi foglalkoztatásban (önkormányzatok által foglalkoztatottak).

A költségvetés számára kiadási többletet jelentene az agrár- és élelmiszeripari kutatások nagyobb támogatása, a támogatott közétkeztetés normáinak megemelése, a mezőgazdasági termelők tulajdonszerzésének a támogatása (az élelmiszer-feldolgozóknak). A bevételi oldalon a mezőgazdaságot ma terhelő szociális hozzájárulási adó esne ki. Ezt a másik oldalon a földadóbevétel csak kismértékben kompenzálná, mert ennél az adónál az elsődleges cél nem a bevétel lenne, hanem az, hogy kellő érdekeltiséget teremtsen abban, hogy takarmányozásra használják fel a gabona nagyobb részét.

Az élelmiszer-gazdaság nettó devizaegyenlegének javulása várható. Egyrészt bizonyosan csökkenne az import (tejtermékek, sertéshús), másrészt pedig növekedne a kivitel (sertéshúsból, marhahúsból, kertészeti termékekből). Az egyenlegjavulás becslésünk szerint középtávon elérheti a 2 Mrd eurót évente.¹⁶

A magyarországi hozzáadott értéken belül a hazai tulajdon által megtermelt hányad emelkedne.

Fontos eredmény lenne a magyar konyha magasabb szintre emelése, és ennek „nagyköveteként” egy magyar éttermi lánc terjeszkedése külföldön. Erre alapozva egy

megújított országgép alakítható ki.¹⁷ A gasztronómiában az élre törhetnénk, olvashatuk a *Válasz.hu*-n, amivel egy újfajta országimázs jönne létre. A magyar gasztronómiában elért sikerek mindezt igazolják. Vagyis a lényeg: az élelmiszer-gazdaság megújításával egy csendes gasztroforradalom folyhatna hazánkban, majd arra alapozva az országimázs határozott javítása.

Ennek forintosítható, pontosabban eurósítható hozama is lenne. A magyarországi turizmus magasabb árfekvésbe kerülhetne akkor, amikor Európában újra többet áldoznak arra, hogy más országokban pihenjék ki magukat. *Így a turizmus 4 milliárd eurós évi nettó bevételét az élelmezésünk megújítása akár 6 milliárd euróra is fel tudná tornászni a 20-as évek közepére.*

A magyar gazdaság szerkezete a mostaninál sokkal válságállóbb lenne azáltal, hogy az élelmiszer-gazdaság szerepe és színvonala jelentősen emelkedne. Az ország devizális biztonsága megerősödne az élelmiszer-gazdaság külkereskedelmi aktívumának növelése révén. Ezzel kisebb lenne a ráutaltság arra, hogy összeszerelő üzemek nagyarányú betelepülését szorgalmazzuk, azaz érdemben válogatni lehetne az érdeklődő multinacionális befektetők között.

ÖSSZEZÉS

A vírusválság által keltett első feladatot az ország jól oldotta meg. A második feladat lesz a nehezebb: az ország átállítása a hosszabb távú stratégiai cselekvésre és annak megfelelő cselekvési intézményi hálózatra. Az ország egyik stratégiai területe az adottságai alapján is az élelmiszer-gazdaság. A korábbi globalitásnak megfelelő nagyüzemi szerkezet átalakításra szorul. Adottságainknak megfelelő stratégiai irányultság lehetőségét tártuk fel, amelyben az élelmiszer-gazdaságunk a korszerű egészséggazdaság növekvő követelményeinek felel meg. Olyan vázlatot írtunk le, amelyben az élelmiszeripar szerves részévé válhat a turisztikai ágazatnak, tekintélyes exportágazatként hozzájárul a gazdaság egyensúlyának növeléséhez, és nem utolsósorban *innovációs élvővassá is válhat.*

MELLÉKLET:
EGY HAZAI TÁRSADALOMGAZDASÁGI (VALUE CHAIN¹⁸) MÁTRIX
VÁZLATOS BEMUTATÁSA

2. táblázat: Mezo- és országos szint kiemelése

Mikroszint – falu	Mikroszint – tájegység (8–25 település)	Mezoszint – operatív egység	Ország – Kárpát-medence
<i>Értelmezés</i>	<i>Értelmezés</i>	<i>Kompetencia: Tájegység – kb. fél megye</i>	Országos biostratégia, génmegőrzés – Kárpát-medence
		Irányultság: gazdasági entitásonként közvetlenség növelése (pl. belső elszámolással, belső kereskedelemmel, belső pénzgazdasággal)	Jogi védelem és szabadalmaztatás
		Entitások közötti kapcsolatok – export-import alakulás	Mintagazdaságok
		Innovatív entitásformák (tárgazdaság, falugazdaság, családgazdaság, fiatalok pályagazdasága)	Innovációk felkarolása, segítése
		Közvetlenség mérése kereskedelemben, pénzügyekben	Közvetlenségre stratégia
		Ifjúságipálya-programok	Gazdaságdemográfia, ifjúság – generációs tudástárak
		Értéktárak és fedezeti rendszerek	<i>Pénzügyi újítások – értéktárak</i> (humán vagyona is) felállítása
		Belső biztosítási rendszerek	Hitelszövetkezetek – belső hitelezések
		Forgóeszközre értékjegyek	<i>Élelmiszer-készletezés</i>
		Belső elszámolás	<i>Kereskedelmi újítások</i>
		Cserekörök	Belső kereskedelem – külső kereskedelem
		ÖTLET Körök	Önszerveződő mozgalmak
		Falura, tájegységekre lebontások, illetve kapcsolatok építése mátrixszemlélettel	<i>A közvetlenség „csomósodási pontok”</i> mátrixban, családgazdaság, falu, tájegység, vállalat, térségek, ország, Közép-Európa
		<i>Összetétel:</i> képviselők: gazdák, gazdaiskolák, falugazdászok, önkormányzatok, jogi, szabadalmi és állami biostratégiai szakértők	<i>Összetétel:</i> kormány: innovációs, agrár, humángazdasági kormányzati képviselők; operatív egységek képviselői
		Termékút nyomon követését biztosító rendszerek	Minőségtanúsítás: akkreditált laborok rendszere

3. táblázat: Mikroszintekre levezetések

Falu (önkormányzat)	Táj (8–25 település)	Operatív egység	Ország
Önkormányzatoknak földjuttatása	Háztáji, tanyasi rendszerek szervezése, láncolatok; téli munkákra kisüzemek	Nagybirtokok: gabonaszereződések az állattartókkal**	Állattartók képviselte a nagybirtokok felé; takarmánykeverők negyedét állattartók tulajdonába**, génmegőrzés, fajtanemesítés
	Tájanként 2-3 kisebb önkormányzati vágóhíd		Belföldre termelő intenzív állattartó telepek egy része: hideg kapacitás***; vágóhidak harmadát termelői tulajdonba**
	Közétkeztetéshez tájtól tej	Tej termelőtől fogyasztóig	Tejüzemek negyedét termelői tulajdonba**
	Zöldséges és gyümölcsös telepítése	Tájanként 1-2 hűtőház és kis tartósítózem	Tartósítóiipar harmadát termelői tulajdonba**
Cserekereskedelem	Város-falu: szatyorbolt, kosárközösségek stb.; beszámító rendszerek, kölcsönösségek	Cserekereskedelem elemzése, adaptációs lehetőségek	Adaptációs és innovatív formák támogatása
Új kereskedelmi és pénzügyi formák megvalósítása	Új kereskedelmi és pénzügyi formák; belső – külső kereskedelem	Elemzéstámogatás	Új kereskedelmi és pénzügyi formák intézményesítése
	Idénytermékekre kereskedelmi formák	Idénytermékekre kereskedelmi formák	Idénytermékekre kereskedelmi formák
Iskolákban mintakertek	Iskolakertészet	1 gazdaiskola – ifjúsági életpálya-programok	Kutatástól a fogyasztásig bel-földi láncolatok kialakítása
		Földadó-elengedés ellenőrzése, idénymunkához adókedvezmény	Szociális hozzájárulási adó eltörlése (mezőgazdaságban), szántóra földadót*

Megjegyzés: * elengedve azok számára, ahol helyi takarmány lesz a gabonatermés jelentős hányada;

** állami kárpótlással; *** támogatással

JEGYZETEK

¹ A rendszerváltáskori globális „rendszervakságunk”-ról ír Vass, 2000.

² Szegő, 2019. A davosi konszenzus kifejezés a cikk szerzőjétől, Szegő Szilviától származik.

³ A BIS elnökének, Agustín Carstens elhangzott beszéde (BIS, 2020).

⁴ ESI betűszó, az Environment and Social Investment kifejezésből.

⁵ A közvetlenségi kapcsolatok fogalmára Somogyi Ferenc hívta fel a figyelmünket egy, a szerzőkkel közösen szervezett könyvhöz készült tanulmányában. Magát a fogalmat Arisztotelésztől vette át, és annak jelentőségét kitűnő módon alkalmazta a globalizmus kritikájára és az általa kidolgozott jövőbeli forgatókönyvekre. Lásd Szegő–Németh, 2020.

⁶ A közvetlenségi kapcsolatokra épülő gazdaságsszervezési módot dolgozott ki Németh István a már idézett, közösen szervezett könyvhöz írt tanulmányában, *Önszervezéssel a túlélésért* címmel. Lásd Németh, 2020.

- ⁷ Kiemelkedő tudatosságú kosárközösség a Nyíregyházi Kosárközösség, lásd erről <https://shop.nyiregyhazikosar.hu>.
- ⁸ Csípős paprikától mentes pörkölt vagy gulyás, kevés sóval elkészített frissensültek.
- ⁹ A lengyeleknél igen nagy mértékű, a németeknél pedig számottevő az állam támogatása a mezőgazdasági nyugdíjak finanszírozásához.
- ¹⁰ Megfontolandó, hogy a termelői tulajdoni részt csak termelőknek lehessen eladni, külső szereplőknek pedig nem, azaz tartós legyen a termelők többségi tulajdona.
- ¹¹ Tojástermelés esetében mélyalmos tartásból származó tojások.
- ¹² ÉFS, 2015:65.
- ¹³ Külön szabályok indokoltak a csak külföldi alapanyagokat felhasználó és magyar jellegű ételeket egyáltalán nem kínáló internacionális éttermek esetében (pl. McDonald, KFC, kínai éttermek).
- ¹⁴ <https://tanyasicsirke.hu/>; <https://medkozpont.hu/beszerzesi-forras/alemitta-beregi-szabadtartasu-csirke/>.
- ¹⁵ A teljes fogyasztói kiadások értéke 2,5%-kal lenne magasabb.
- ¹⁶ Minta lehet Lengyelország, amelyik 12-14 év alatt 1-ről 9 milliárd euróra növelte az élelmiszer-gazdaság külkereskedelmi többletét az EU-ba való belépés után. Lásd: *Új európai mezőgazdasági nagyhatalom született*, www.magro.hu/agrarhitek/uj-europai-mezogazdasagi-nagyhatalom-szulett/.
- ¹⁷ Lásd erről Schillek, 2012.
- ¹⁸ A „value chain”-re még nincs megfelelő hazai fogalom. Azt jelzi, hogy elsősorban nem a dolgok cserélődnek ebben a láncban, hanem a feladatok.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AKI (2015): *A magyarországi élelmiszeripar helyzete és jövőképe*. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
- AKI (2016): *Az osztrák élelmiszer-gazdaság működésének és sikereinek elemzése*. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
- BIS (2020): *A Rude Awakening for Investors. BIS Quarterly Review*, March 2020, www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt2003a.pdf (Letöltés: 2020. május 20.).
- Bognár József (1976): *Világgazdasági korszakváltás. Tanulmányok és beszélgetések*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Carstens, Agustín (2020): *Bold Steps to Pump Coronavirus Rescue Funds Down the Last Mile*. BIS speech, 30 March, www.bis.org/speeches/sp200330.htm.
- Coller, Jeremy (2020): *Shareholders Went off Meat Long before Pandemic*. *Financial Times*, www.ft.com/content/7b69874b-258d-484d-abd2-d526953a11f7.
- ÉFS (2015): *Magyarország közép- és hosszú távú élelmiszeripari fejlesztési stratégiája 2014–2020*. Földművelésügyi Minisztérium, www.kormany.hu/download/f/82/60000/%C3%89FS.pdf#!DocumentBrowse.
- Goldhub (2020): *Investment Update: Gold Prices Swing as Markets Sell Off*. *Goldhub*, www.gold.org/goldhub/research/gold-prices-swing-as-markets-sell-off (Letöltés: 2020. április 15.).
- Lóránt, Károly (2020): *Az Európai Unió múltja és jövője*. In: Szegő, Szilvia – Németh István (szerk.): *Fejezetek egy sorskönyvből*. Megjelenés alatt.
- McKinsey Global Institute (2020): *The Bio Revolution: Innovations Transforming Economies, Societies, and Our Lives*. May 13, www.mckinsey.com/industries/pharmaceuticals-and-medical-products/our-insights/the-bio-revolution-innovations-transforming-economies-societies-and-our-lives.
- Németh István (2020): *Önszervezéssel a túlélésért*. In: Szegő Szilvia – Németh István (szerk.): *Fejezetek egy sorskönyvből*. Megjelenés alatt.
- OECD (2003): *Emerging Risks in the 21st Century. An Agenda for Action*. OECD, Paris.
- Pocsa Krisztina (2013): *A mangalicaágazat termékláncának gazdasági elemzése*. PhD-értekezés, Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Második, átdolgozott kiadás, Napvilág Kiadó, Budapest.
- Romei, Valentina (2020): *Carney Warns of Climate Change hit to Corporate Assets*. *Financial Times*, www.ft.com/content/f67833ba-2ad7-11ea-bc77-65e4aa615551 (Letöltés: 2020. január 15.).

- Schillek Márton (2012): Újfajta országimázs: Gasztronómiában törnénk az élre. Interjú Széll Tamással, *Válasz.hu*, <http://valasz.hu/uzlet/peldaerteku-osszefogas-46683/>.
- Simon Sándor (2007): Nyugat-Európa legelterjedtebb szövetkezeti modelljei. In: *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, http://adatbank.transindex.ro/html/al-cim_pdf2625.pdf.
- Somogyi Ferenc (2017): Nemzetgazdaságok evolúciós perspektívái. *Valóság*, 60. évf., 11. sz., 20–49.
- Szegő Szilvia (1969): *Arany, pénz, hatalom*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Szegő Szilvia (1973): Az eurodollár szerepe az internacionalizálódási folyamatban és a tőkés valutáris problémák kiéleződésében. *Bankszemle*, 1. sz.
- Szegő Szilvia (2019): *Davos – Az új globális doktrína*. https://tamkarum.blog.hu/2019/09/19/davos_az_uj_globalis_doktrina.
- Szegő Szilvia – Németh István (szerk.) (2020): *Fejezetek egy sorskönyvből*. Megjelenés alatt.
- Sziládi Tibor (2020): Mezőgazdaság-politika, avagy gazdaságpolitika a mezőgazdaságban. In: Szegő, Szilvia – Németh István (szerk.): *Fejezetek egy sorskönyvből*. Megjelenés alatt.
- Terazono, Emiko (2020): Meat Companies Must Do More Over Climate Risks, Say Investors. *Financial Times*, www.ft.com/content/101c7334-63aa-11ea-a6cd-df28cc3c6a68 (Letöltés: 2020. március 19.).
- Vass Csaba (2000): *Míg élők között leszel élő. Hármaskönyv a globalizációról*. Ökotáj Kiadó, Budapest.
- Wheelock, David C. (2020): *What Can We Learn from the Spanish Flu Pandemic of 1918-19 for COVID-19?* Federal Reserve Bank of St. Louis, <https://doi.org/10.20955/es.2020.30>.
- WTO (2017): *Global Value Chain Development Report 2017*. WTO, The World Bank, OECD, IDE-JETRO, www.wto.org/english/res_e/publications_e/gvcd_report_17_e.htm (Letöltés: 2020. március 22.).

Szinay Attila – Zöldréti Attila

Az agrár-generációváltás új dimenziói, különös tekintettel a koronavírus gazdasági hatásaira

New Dimensions in Generational Renewal in Agriculture, With Special Focus on the Economic Impacts of the Coronavirus Pandemic

Összefoglalás

A szakmai tehetség, a bátorság és a tudatosság a sikeres agrár-generációváltás legfontosabb tényezői, de miért kell ezzel foglalkozni, és miért szükséges ennek a folyamatnak az átfogó támogatása? Szükség van-e egyáltalán a hazai agráriumban a generációváltásra? Jelen tanulmány rámutat arra, hogy a versenyképesség javítása érdekében a generációváltás a Covid-19-járványt követő újratervezésben hangsúlyos szerepet kap, mivel az ágazat vezetésében tapasztalt előregedés mára már szükségessé teszi a fiatalítást. A siker érdekében, jelen tanulmány az elvi alapok mellett a felkészülés módszertani lehetőségeire irányítja a figyelmet. Minderre azért van szükség, mert egy kapcsolódó kérdőíves felmérés eredményei azt mutatják, hogy a hazai kkv-szektor vezetése, benne a családi agrárvállalkozásokkal, tudásbázis- és teljesítményvesztési kockázatot lát a ge-

DR. SZINAY ATTILA, közigazgatási államtitkár, Agrárminisztérium (attila.szinay@am.gov.hu), DR. ZÖLDRÉTI ATTILA, a közgazdaság-tudomány kandidátusa, elnök, MKT Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Szakosztály (zoldreti.attila@uni-milton.hu).

nerációváltásban, ezért szükségesnek tartják az új vezetés hatékony versenyképességi tényezővé válása érdekében a tehetségmenedzsment módszertanának minél szélesebb körű gyakorlati alkalmazását a generációváltás tudatos előkészítésében.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: Q10, O1, I25, M12

Kulcsszavak: agrárium, gazdasági fejlődés, képzés és gazdasági fejlődés, személyzeti menedzsment

Summary

Professional talent, courage and consciousness are the most important factors for a successful generational renewal in agriculture, but why should this be addressed and why is there a need for comprehensive support for this process? Is there a need for generational change in Hungarian agriculture at all? The present study points out that generational renewal plays an important role in the redesign following the Covid-19 pandemic in order to improve competitiveness, and the sector's management needs younger participants. The study focuses on the methodological opportunities in preparation and on the theoretical foundations. All this needs to be taken into account because the results of a related questionnaire survey show that the management of the Hungarian SME sector, including agricultural family businesses, sees the risk of knowledge and performance loss in generational renewal. Therefore, in order for new leadership to become an effective and competitive factor, it is considered necessary to apply the methodology of talent management as widely as possible during the conscious preparation of generational change/renewal.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: Q10, O1, I25, M12

Keywords: agriculture, economic development, training and economic development, personnel management

*„Egyetlen ismeret van, a többi csak toldás:
Alattad a föld, fölötted az ég, benned a létra.”
(Weöres Sándor)*

BEVEZETÉS

A Covid-19 koronavírus okozta járvánnyal folytatott harc a 2020. év sarokkövévé vált, amelyhez egyaránt igazodni kell a humánegészségügy és a gazdaság tekintetében. A pandémia első hullámát követően megkezdődött a gazdaság újraindítása. Az agrárgazdaság és élelmiszeripar stratégiai jelentősége tárgyiasult valóság lett a járvány világméretű berobbanásakor, hiszen az egészséges ételmezés fenntartását minden körülmény között biztosítani kellett, és a jövőben is folyamatosan biztosítani kell, a mezőgazdaság tekintetében szó sem lehetett a termelési és ellátási folyamatok leál-

lításáról. Így az újraindítás a folyamatos fenntartás mellett ebben az ágazatban más tartalmat hordoz magában, mint azon szektorok esetében, ahol sor került a tényleges leállásra. A szerzett tapasztalatok alapján ugyanakkor az agrárium világában is szükséges az újratervezés, és ehhez fontos a feladatok számbavétele. Mindez ismét ráirányítja a figyelmet az ágazatban a generációváltás szükségességére, és arra, hogy annak sikerében mindannyian érdekeltek vagyunk, hiszen attól, az előregedésből fakadó szociális kérdések orvoslásán túl, az ágazat versenyképességének javulását is várjuk.

A helyzet összetett. Hazánk esetében mind a természeti erőforrások, beleértve a termőföldet, mind a humán kapacitások korlátosak. Ráadásul az elmúlt években folytatódott a népesség fogyása is. Az agrárium szempontjából a helyzet súlyosságát mutatja, hogy az annak munkaerőbázisát jelentő vidéki lakosság számának csökkenése a KSH-adatok szerint a 2008–2018-as időszakban vidéken magasabb arányt mutatott (–3,35%), mint az egész országra vetített arány (–2,16%). Sajnos a népesség fogyása mellett Magyarország népességének öregedését is mutatják az adatok (KSH, 2019). Mindezt a születéskor várható élettartam pozitív hatású növekedése mellett a népességfogyást eredményező alacsonyabb születési szám volt a felelős (Lentner et al., 2017). Bár a Családvédelmi Akcióprogram kedvező hatásai mára már érzékelhetők, a korábbi fogyási arányokban mutatkozó vidéki hátrány és a fokozatos előregedés is rávilágítanak arra, hogy további erőfeszítéseket kell tenni a vidék megtartóerejének fejlesztésére, mindezt azért, hogy hosszú távon biztosított legyen a mezőgazdaságra épülő élelmiszer-ellátás biztonsága hazánkban.

Jelen tanulmány a mezőgazdaság újratervezéséhez, a humán erőforrás fejlesztéséhez és az azzal összefüggő teljesítménynöveléshez nyújt módszertani ajánlásokat és adalékokat, kiemelten az agrár-generációváltás sikeres lebonyolításához kapcsolódóan. A tanulmány célja, hogy a versenyképesség fenntartása és növelése érdekében rávilágítson a fiatalításhoz kapcsolódó felkészülési folyamat fontosságára, és tisztázza annak időigényes voltát. Rámutat a generációváltás tudatos tervezésének és előkészítésének szükségességére, valamint arra, hogy ennek a folyamatnak a sikeréhez a tehetőségmentes módszertani lehetőségeket kínál.

ITT AZ IDEJE AZ AGRÁRIUMBAN A FIATALÍTÁSRA IRÁNYULÓ CSELEKVÉSNEK!

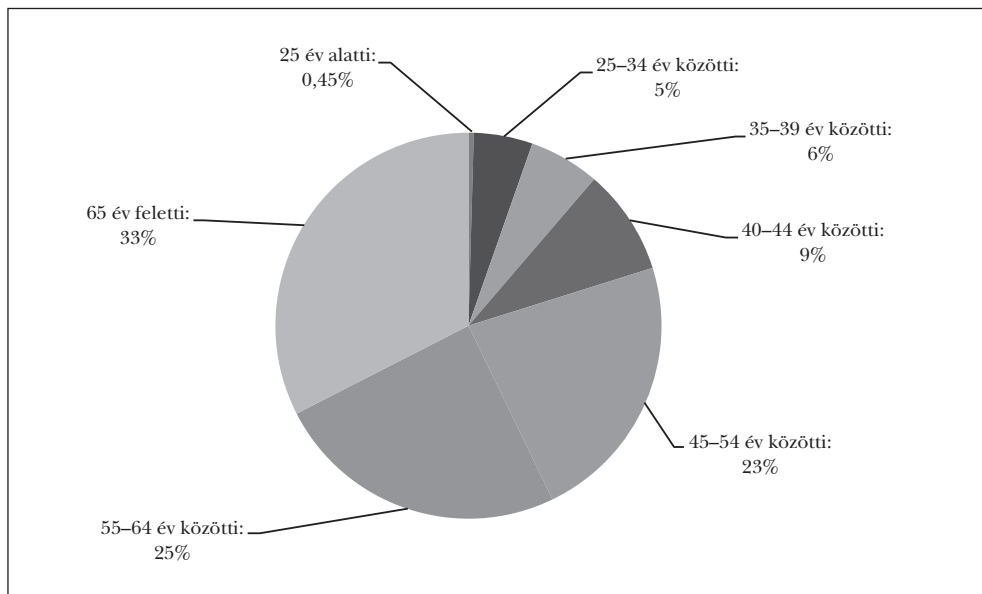
A bevezetésben már idézett lakossági fogyatkozási arányokban mutatkozó vidéki hátrány és a fokozatos előregedés is rávilágítanak arra, hogy további erőfeszítéseket kell tenni a vidék megtartóerejének fejlesztésére, a fiatalok helyben maradásának elősegítésére és támogatására. A Magyar Falu Program és a Falusi Családi Otthontámogatási Kedvezmény (CSOK) határozott lépések ebbe az irányba. A lakhatás elősegítése mellett a fiatalokat motiváló vidéki, falusi foglalkoztatási környezetet is fejleszteni kell a felszívó- és megtartóerő érdekében. A mezőgazdaság tekintetében ennek két egymással összefüggő, de egymástól jól megkülönböztethető főága van. Az egyik a fiatalok önálló gazdálkodóként történő indulásához és gyarapodásához kapcsolódik, a másik pedig a generációváltáshoz. Ebben, klasszikus esetben, a már meglévő és működő me-

zőgazdasági egység vezetése és tulajdonjoga kerül átadásra egy, a családhoz tartozó fiatalabb generációt képviselő személy számára.

A fiatal gazdaságvezetők helyzetét és az előregedés arányát mutatja uniós szinten az 1. ábra. Az arányok összezsengenek Magyarország adataival. Hazánkban a 35 év alatti vezetők aránya 6%, ami nagyon hasonló az EU-átlaghoz. A baj az, hogy ez az arány a 2000 és 2010 közötti időszakban az uniós átlaghoz képest romlott, a 35 év alatti fiatal gazdálkodók aránya 2,1 százalékponttal csökkent ebben az időszakban. Az EU a Közös Agrárpolitika (KAP) keretében folyamatosan vizsgálja az életkori összefüggéseket (European Commission, 2019). Felismerve a fiatalok segítésének szükségességét, az Európai Unió 40 ezer eurót biztosít a fiatal mezőgazdasági termelők gazdaságalapításának támogatására. Ez a támogatás hazánkban 2020-ban a Fiatal Gazda Pályázat 2020 (VP6-6.1.1.-16) felhívásban érhető el. A támogatással a gazdaságalapítás mellett további cél a birtokstruktúra átalakításának előmozdítása, a mezőgazdasági munkaerő korstruktúrájának javítása, a vidék népességmegtartó képességének növekedése és a mezőgazdasági tevékenység hosszú távú megtartása. A magas hozzáadott értékű, munkaerő-intenzív agrárágazatokban – az állattenyésztésben és a kertészetben – tevékenykedni kívánó fiatalok támogatását a felhívás kiemelten kívánja kezelni. Mindez azt mutatja, hogy a fiatalok gazdaságalapítási ösztönzése kiterjed az egész EU-ra, és benne hazánkra is.

Ha a másik ágot nézzük, vagyis a generációváltás ágát, azt kell látnunk, hogy a gazdaságvezetők előregedési szintje arányait tekintve gyakorlatilag szintén egybeesik az uniós átlaggal. Magyarországon a 65 év feletti gazdaságvezetők aránya 31%.

1. ábra: Az agrár-gazdaságvezetők korszerkezete az EU-ban

Forrás: Saját szerkesztés European Commission, 2020 alapján

Ha a magyarországi korátlagot tekintjük, egyáltalán nem beszélhetünk országspecifikus jelenségről. Ki kell azonban emelni, hogy az egész EU szintjén mutatkozó előregedés mellett vannak országok, ahol jobb a helyzet. Az 1. táblázat, amely 2018-as frissített kiadványban, de a 2016-os humán adatokat tartalmazza, az agrár-gazdaságvezetők életkor szerinti megoszlását országonkénti bontásban szemlélteti (European Commission, 2018a). A táblázatból egyértelműen látszik, hogy Ausztriában, Lengyelországban és Szlovákiában stb. az átlagnál jobb a helyzet a fiatal gazdaságvezetők tekintetében. Szeretnénk rámutatni az egyértelműség érdekében, hogy az 1. ábrán a korok szerinti

1. táblázat: Az agrár-gazdaságvezetők korszerkezete az EU-ban, országonkénti bontásban

Ország	Arány: 35 év alatti gazdaságvezetők/55 év feletti gazdaságvezetők	35 év alatti gazdaságvezetők (%)	35–54 év közötti gazdaságvezetők (%)	55 év feletti gazdaságvezetők (%)
Ausztria	0,42	12,2	56,9	29,1
Belgium	0,12	6,0	42,0	48,8
Bulgária	0,12	7,4	32,2	60,3
Ciprus	0,02	1,3	22,4	76,3
Csehország	0,08	4,4	36,8	58,8
Dánia	0,05	2,6	38,0	54,2
Egyesült Királyság	0,07	4,4	33,5	62,0
Észtország	0,17	8,7	41,4	49,9
Finnország	0,12	3,8	62,8	33,4
Franciaország	0,19	8,3	47,2	44,3
Görögország	0,06	3,7	35,4	60,9
Hollandia	0,09	4,1	48,2	47,7
Horvátország	0,08	5,1	34,3	60,5
Írország	0,11	6,0	39,8	54,2
Lengyelország	0,27	10,2	51,3	38,4
Lettország	0,08	4,8	38,3	56,9
Litvánia	0,13	7,3	38,1	54,6
Luxemburg	0,18	8,1	45,7	46,2
Magyarország	0,1	6,0	35,9	58,1
Málta	0,06	3,8	30,5	65,8
Németország	0,19	7,4	53,1	39,5
Olaszország	0,06	4,1	31,0	65,0
Portugália	0,03	1,9	21,9	76,0
Románia	0,05	3,1	30,2	66,7
Spanyolország	0,07	3,8	39,3	56,5
Svédország	0,09	5,3	34,4	60,3
Szlovákia	0,24	11,1	42,2	46,7
Szlovénia	0,08	4,6	38,0	57,3
EU-28	0,09	5,1	36,9	57,9

Forrás: Saját szerkesztés European Commission, 2018a alapján

bontás részletesebb, mint az 1. táblázat bontása, de ez nem akadályozza az országok életkor szerinti összehasonlíthatóságát, és a táblázat kerekítést sem tartalmaz.

A statisztikák szerint hazánkban az elmúlt években a húsmarhatartó, illetve a juh- és kecsketartó szakágazatban volt a legmagasabb a 40 év alatti gazdaságvezetők aránya, ez 22 és 26% százalék között mozgott. A legkisebb arányban a baromfitartók körében képviseltette magát a fiatal generáció, ebben a szektorban a 65 év feletti gazdaságvezetők aránya meghaladta a 40%-ot (KSH, 2019).

Ha a fiatal agrárvezetők megszerzett szakismereti képzettségét hasonlítjuk össze uniós szinten, akkor hazánkban az életkorban tapasztalt lemaradáshoz képest sajnos még nagyobb a szakadék az EU átlagához képest (2. táblázat). A táblázat, az előzőhöz hasonlóan, a KAP-indikátorok EU által 2018-ban frissített, de a táblázat adataira vonatkozóan 2016-os adatokat tartalmazó értékeléséhez kapcsolódik (European Commission, 2018b). Jól látható, hogy míg Magyarországon a 35 évnél fiatalabb gazdák 7,6%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel, addig az EU-átlagban ez 21,7%. Nem csökkentve ennek az intő jelnek a súlyát, azért árnyalja kicsit a képet, hogy ez az arány az 55 év feletti gazdaságvezetők 3,9%-os felsőfokú képzettségi arányához képest mégiscsak előrelépést mutat. Mindezeket a hazai szabályozás is felismerte, ezért a közép- és felsőfokú szakoktatás megújításán és vonzóvá tételén, az ágazat vonzerejének növelésén és a fiatalok számára a biztos jövőkép megalapozásán dolgozik.

2. táblázat: Az agrár-gazdaságvezetők szakképzettsége az EU-ban, országonkénti bontásban

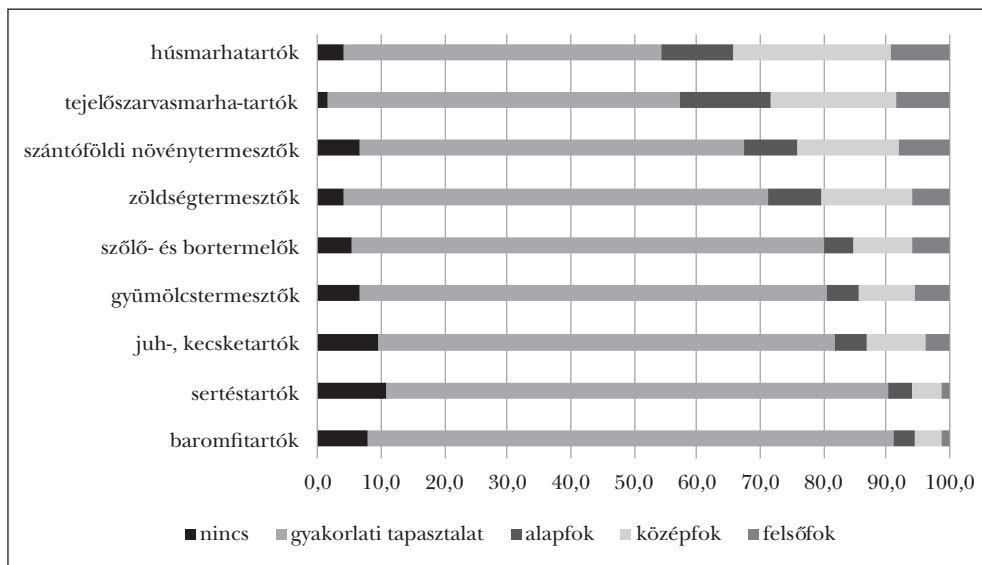
Ország	35 év alatti			35–54 év közötti			55 év feletti		
	Mezőgazdasági képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők		Csak gyakorlati képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők	Mezőgazdasági képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők		Csak gyakorlati képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők	Mezőgazdasági képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők		Csak gyakorlati képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők
	Alap-képzettség	Felső-fokú képzettség		Alap-képzettség	Felső-fokú képzettség		Alap-képzettség	Felső-fokú képzettség	
Ausztria	42,7	26,6	64,1	23,7	27,8	48,4	13,7	15,1	71,3
Belgium	38,6	39,5	22,3	33,1	26,1	40,8	20,2	13,1	66,8
Bulgária	9,9	12,8	77,3	3,9	9,5	86,6	1,0	4,1	94,9
Ciprus	43,6	2,2	54,3	25,7	0,5	73,9	26,9	0,6	72,4
Csehország	16,9	46,6	36,4	16,6	45,7	37,6	19,8	33,7	46,4
Dánia	58,2	8,8	31,9	51,5	8,0	40,3	42,5	5,1	52,4
Egyesült Királyság	22,0	30,8	44,6	17,1	23,5	59,5	12,2	13,1	74,7
Észtország	17,9	37,2	45,5	12,1	28,3	59,5	9,2	27,3	63,4
Finnország	40,3	10,5	40,8	37,4	13,8	48,8	27,7	7,2	65,0
Franciaország	12,8	71,7	15,4	27,6	46,6	25,8	32,2	15,8	52,0
Görögország	21,3	2,9	75,7	10,3	0,9	88,8	2,9	0,3	96,8

Ország	35 év alatti			35–54 év közötti			55 év feletti		
	Mezőgazdasági képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők		Csak gyakorlati képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők	Mezőgazdasági képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők		Csak gyakorlati képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők	Mezőgazdasági képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők		Csak gyakorlati képzettséggel rendelkező agrár-gazdaságvezetők
	Alap-képzett-ség	Felső-fokú képzettség		Alap-képzett-ség	Felső-fokú képzettség		Alap-képzett-ség	Felső-fokú képzettség	
Hollandia	55,5	22,7	53,7	71,7	12,3	16,0	67,3	5,4	27,3
Horvátország	20,3	7,3	72,6	13,3	3,5	83,1	4,7	1,4	93,9
Írország	20,2	44,4	35,2	24,3	32,1	43,6	25,3	17,9	56,8
Lengyelország	8,3	32,7	54,9	11,6	28,9	59,5	27,3	24,1	48,5
Lettország	11,9	26,5	77,7	15,8	35,9	48,4	15,6	28,7	55,8
Litvánia	28,6	15,0	49,1	28,2	18,3	53,5	17,2	15,4	67,5
Luxemburg	6,3	68,8	25,0	12,2	58,9	30,0	12,1	44,0	44,0
Magyarország	25,4	7,6	60,2	21,1	4,6	74,2	13,4	3,9	82,7
Málta	54,3	0,0	54,3	33,1	2,1	64,8	26,3	1,5	72,3
Németország	37,6	24,4	38,0	46,0	18,8	35,2	53,5	13,3	33,2
Olaszország	77,2	22,7	0,1	89,7	10,1	0,2	93,2	3,1	3,6
Portugália	52,4	15,2	31,9	54,5	6,1	39,4	43,5	1,1	55,4
Románia	3,2	0,9	89,6	4,3	0,4	95,3	2,2	0,4	97,5
Spanyolország	36,5	2,9	60,6	28,5	2,9	68,6	12,7	1,1	86,3
Svédország	5,7	37,4	70,1	8,2	29,8	62,0	12,3	15,7	72,1
Szlovákia	15,8	12,3	67,6	15,9	9,3	74,9	11,4	8,5	80,3
Szlovénia	29,7	29,4	46,7	37,2	20,9	42,0	34,7	9,0	56,3
EU-28	21,3	21,7	55,5	23,3	13,3	63,3	22,2	5,2	72,6

Forrás: Saját szerkesztés European Commission, 2018b alapján

Már mutakozó eredménynek tekinthető, hogy az elmúlt öt év csökkenő tendenciáját követően, mára nő az agrár-felsőoktatásban tanuló hallgatói létszám, és évente körülbelül 1200-1300 fő végez. A tapasztalatok szerint már a szakképzésben is magas fokú pályatudatosság jellemzi a tanulókat, itt évente 2600–2700 diák szerez végzettséget. A tanulók esetében a családi minta fontos szerepet játszik, mert körükben az ágazatban maradás valószínűsége azoknál magasabb, akiknek a családja saját gazdaságban végez mezőgazdasági tevékenységet, vagy a szülők is agrárvégzettségűek, illetve az agrárium valamelyik területén dolgoznak. Szintén 2016. évi hazai szakágazati adatokat tartalmazva, a 2. ábra mutatja a gazdaságvezetők végzettségét a szakosodott gazdaságok tekintetében.

2. ábra: A gazdaságvezetők mezőgazdasági szakképzettség szerinti megoszlása a szakosodott gazdaságokban szakágazatok szerint

Forrás: Saját szerkesztés KSH, 2019 alapján

A felsőfokú végzettségűek 2. ábrán látható szakágazati átlaga megegyezik a 2. táblázatban megadott három korcsoport átlagával. A képzés, illetve a szakképzés erősítésének folytatására azért is szükség van, mert bár a gazdaságvezetők végzettségében kismértékű haladás történt az utóbbi években, kívánatos cél lenne, hogy a generációváltás eredményeként ezen a területen is nagyobb teret nyerjenek a szakképzéssel rendelkező fiatal tehetségek. A cél kettős. Egyrészt az öregedő generációnak legyen lehetősége nyugdíj mellett megpihenni, másrészt a fiatal generációtól – mivel ők gyorsabban alkalmazzák az új technológiai megoldásokat, és ezzel összefüggésben a beruházási hajlandóságuk is magasabb, mint az idősebb generációnak – a lendületváltás, valamint a teljesítmény és versenyképesség növelése az elvárás (Lentner, 2007).

Ha a generációváltás lehetséges humán bázisát és az ágazatban a foglalkoztatottak számának alakulását nézzük, megállapítható, hogy a jelzett népességfogyás ellenére 2010-től – 2013 és 2018 kivételével – a foglalkoztatás jelentősen bővült. Az ágazat foglalkoztatása összességében 24,3%-kal növekedett ezen időszak alatt, és a mezőgazdaság részesedése a nemzetgazdaság foglalkoztatásából 2018-ban elérte a 4,8%-ot, amely mintegy 215 ezer fő foglalkoztatottat jelent (KSH, 2019). Az agrárgazdaság potenciálját jelzi, hogy mindezek ellenére 2018-tól a munkaerőhiány jelei mutatkoztak az ágazatban.

Magyarországon az előzőekben bemutatott arányban évek óta öregedő agrárgazdálkodói réteg számára mára égetően aktuális problémává vált a generációváltás. Harminc évvel a politikai és gazdasági rendszerváltás után, a rendszerváltó generáció

kiöregedése miatt – ugyanúgy, mint a gazdálkodás minden más területén –, az agráriumban is szembe kell nézni a generációváltás nehézségeivel. Az ágazatban a rendszerváltáshoz kapcsolódó átalakulás új nehézségeket is hozott (Lentner, 1998), köztük az osztatlan földtulajdon ügyét, amelyre az új törvényi szabályozás felkínálja a megoldást, így a fókuszba a generációváltás került, mint tovább már nem halasztható feladat. A generációváltás hazai kkv-szektorra érintő fontosságát jól mutatja, hogy az Innovációs és Technológiai Minisztérium által kidolgozott, a kkv-szektor megerősítésének stratégiája önálló fejezettel (VII. fejezet) foglalkozik a generációváltás támogatásának kérdésével (ITM, 2019).

Ehhez kapcsolódóan 2020 januárjában a generációváltást és csődhelyzetet kezelő EU-pályázati felhívás jelent meg *A mikro-, kis- és középvállalkozások versenyképességének javítása a vállalkozói ismeretek bővítése révén* címen (GINOP1.1.10-20.). A pályázat 1,5 milliárd forint keretösszeggel támogatja olyan folyamatleírások, minták kidolgozását, amelyek segítségével a vállalkozások és az azokkal foglalkozó szakemberek az ország bármely részén le tudják bonyolítani a vállalkozások tulajdonosainak, vezetőinek generációváltását.

A generációváltás témaköre ugyanakkor nem új a hazai szakmai életben. Az agráriumban betöltött szerepére és szükségességére már több mint egy évtizede rámutattak (Székely, 2009), és általában a kkv-k tekintetében a jelentőségével kapcsolatban számos, az EU által is támogatott projekt keretében folytattak kutatásokat (MGYOSZ, 2016). Az elméleti ajánlások mellett a Nemzeti Agrárgazdasági Kamara (NAK) és a Fialtal Gazdák Magyarországi Szövetsége (AGRYA) a fiatal gazdák, illetve az agrárszakképzésben és -felsőoktatásban tanulók számára programot indított 2019-ben (MTI, 2019). A programok célja a nemzedékváltás elősegítése az agráriumban. Az együttműködés eredményeként a tudósítás 2019. évi időpontjáig 5 helyszínen 15 szakmai eseményt tartottak, 500 gazdálkodó részvételével.

Minden eddig megtett erőfeszítés és támogatás ellenére az OTP szintén 2019-es kutatási adatai alapján az agrárvállalkozások majdnem 70 százaléka nem rendelkezik semmifajta tervvel, elképzeléssel az utódlási folyamatot illetően. 30 százalékuk jelezte ugyanakkor, hogy vannak pontos vagy kevésbé pontos elképzeléseik az utódlás lefolytatására, de ezeket írásban nem rögzítették (OTP Agrár, 2019). Hogyan lehetséges ez? A válasz a közvetlen személyre, a konkrét esetre szóló szakmai tanácsadás hiányában keresendő, pedig erre szükség van, mint azt az alábbiakban látni fogjuk. Az eddigi gyakorlatban alkalmazott, alapvetően általános felhívások, híradások, nagy létszámú fórumokon elhangzott ismertetések a problémakör összetettsége és a témakör személyes jellege miatt inkább riasztották az érintetteket, és ez a megoldás irányába tett lépések helyett a tényleges döntések elodázását eredményezte.

Mindez tovább már nem tartható, legfőképpen azért nem, mert a tudatos generációváltás – alábbiakban részletezett – időigénye miatt már ma lépni kell! A következőkben bemutatott időszükséglet nem tartalmazza a generációváltáshoz kapcsolódó jogi rendezés időigényét, mert az egy önálló tanulmány témája lehet. Ugyanakkor jelezni kívánjuk, hogy a tudatos generációváltás a gazdaság átadására irányul, a föld és a gazdálkodáshoz tartozó összes vagyonelem egyben tartásával.

A SZAKMAI TEHETSÉG, A BÁTORSÁG ÉS A TUDATOSSÁG SZEREPE
AZ AGRÁR-GENERÁCIÓVÁLTÁSBAN

A mindennapi szóhasználatban a tehetség fogalma valamely területre vonatkozó különleges adottságot jelent, és azt a személyt nevezzük tehetségnek, aki ezzel az adottsággal rendelkezik. Szűkebb, humángazdasági értelemben a tehetséges emberek azok, akik kiemelkedő hatékonysággal képesek magas szakmai képzettségek elsajátítására és annak gyakorlati alkalmazására. A tehetségek közös jellemzője, hogy szakmailag motiváltak, és örömeiket lelik a kihívást jelentő tevékenységekben (Thom, 2019).

Az agrárgazdaságban is általánosan érvényesülő és elfogadott szakmai vélemény, hogy a negyedik ipari forradalom robbanásának időszakában a vállalkozások és az egyes országok jövőbeli versenyképességi és növekedési lehetőségeit alapvetően az határozza meg, hogy milyen kapacitású és minőségű humán tőkét tudnak saját szolgálatukba állítani (Csath et al., 2016). Az elkövetkező években csak annak van esélye piaci pozíciója megőrzésére, illetve annak céltudatos javítására, aki képes maga kinevelni, fejleszteni és megtartani, vagy magához vonzani a kiképzett tehetségeket, a legjobb munkaerőt. Sajnálatos tény, de igaz, hogy ez a megállapítás most, a koronavírus-járvány okozta munkaerő-ellátási problémák időszakában fokozottan érvényesül!

A versenyszférában a piaci verseny eredményeként mára szabályos harc alakult ki a magas humánpotenciállal rendelkező erőforrás megszerzéséért. Miért lenne ez másképp az agráriumban, ahol szintén óriási verseny folyik a piacokért? A tehetség birtoklásával kapcsolatban a versenytársak részéről időről időre felvetődik a „megvenni vagy kinevelni” kérdés. A stratégiai megközelítés, amely minden lehetőséggel számol, alapvető összefüggésben áll a vállalkozás által képviselt üzleti filozófiával, amely a „kötődés” érdekében általában a „kinevelni” filozófia híve. Mindez a klasszikus családi vállalkozások esetében kicsit másként alakul. Az ő esetükben a jövő szempontjából fontos tehetséges utánpótlás tekintetében a kérdés így hangzik: *Van-e a családban olyan tehetséges, a vállalkozás iránt érdeklődő és motivált személy, akit be lehet vonni a folyamatok fenntartásába és fejlesztésébe a közös és kölcsönös haszonmaximalizálás érvényesítésével?*

Vegyük sorra a feltett kérdés tényezőit. A tehetség általános fogalmát az előzőekben ismertettük, így ez a kérdés aránylag könnyen megválaszolható. A fiatalok motivációja szempontjából, mint erre a BCG–WFPMA-együttműködés *Creating People Advantage 2014–2015* című publikációja is rámutat, az új technológiai kihívások mellett a munkakörnyezet, a közösség és a fejlődési perspektívák kiemelt tényezők, mert felmérésük szerint a fiatal foglalkoztatottak számára a munkahelyválasztásnál a szakmai munka elismerése és a munkakultúra szempontjai fontosabbak a pénzügyi szempontoknál (BCG–WFPMA, 2015). Ez a fiatal tehetségek munkaválasztása szempontjából lényeges, hiszen számukra, egy versengő jövőképből kiindulva, nagyobb hangsúllyal szerepelnek a szakmai megbecsüléssel, a sikerrel és a közösségi elismeréssel összefüggő szempontok, mint a pénzügyi szempontok. A hivatkozott felmérés szerint a munkahelyválasztást befolyásoló tényezők sorrendjét a 3. ábra szemlélteti.

Mindezek természetesen a családi agrárvállalkozás esetére is érvényesülnek. Tehát nem magától értetődően adódik a tehetséges következő nemzedék automatikus ér-

deklődése és vonzalma a családi vállalkozás iránt, még a legnagyobb anyagi érdekelt-ség és adott esetben függőség ellenére sem. Ez jó esetben adott, vagy ki lehet alakítani, amelyre építeni lehet hosszú távon. Ellenkező esetben viszont a fiatal más célok vezér-lik. Például függetlenedés, elszakadás a családi és helyi kötöttségektől, vagy a családi vállalkozás profiljától teljesen más, azzal összeegyeztethetetlen tárgyú érdeklődés és személyes célkitűzés, ambíció.

3. ábra: A munkavállalást befolyásoló szempontok sorrendje

A munka kulturális vonatkozásai sokkal fontosabbak az alkalmazottak számára, mint a pénzügyi vonatkozások		
„Mennyire fontosak Önnek a következő munkaelemek?”	1	A munka elismerése
	2	Jó kapcsolat a kollégákkal
	3	A munka és a magánélet közötti megfelelő egyensúly
	4	Jó kapcsolat a felettesekkel
	5	A cég pénzügyi stabilitása
	6	Tanulás és szakmai előmenetel
Juttatási csomag	7	A munkahely biztonsága
Munkakörnyezet	8	Vonzó fix összegű fizetés
Munkakör tartalma és lehetőségek	9	Érdekes munkakör
Cég jó hírneve és imázsa	10	A cég értékei

Megjegyzés: A válaszadók 26 lehetőség közül választhattak; ez a lista csak az első tízet tartalmazza.

Forrás: Saját szerkesztés BCG–WFPMA, 2015 alapján

Az előzőek rávilágítanak arra, hogy a hazai családi agrárvállalkozások esetében a szerencsések közé sorolhatók azok, ahol adott a fiatal tehetség, és annak az agrár-vállalkozás iránti érdeklődése is fennáll. A fiatal oldaláról a motiváltság érdekében biztosítani kell a személyes ambíciók teljesítésének lehetőségét is. Ma erre a precíziós mezőgazdaság jó hátteret biztosít, mert az ahhoz tartozó informatika és robotika alkalmazásának kihívásai a legtöbb fiatal érdeklődésének középpontjában álló, a jövőt je-lentő kihívásokat testesít meg, így ezen a hídon keresztül biztosítható és fenntartható a fiatal érdeklődése az agrárium önmagában kevésbé vonzó ágazatai iránt.

A közös és kölcsönös haszonra törekvés alapja szintén a motiváció, amely a generá-cióváltás sikerességéből fakadó közös érdekeltiségből adódik. Ehhez azonban mindkét fél részéről bátorság is kell, amely mindig fontos szerepet játszik a döntéseknél. Wins-ton Churchill híres mondása érvényesül a generációváltásban és az ahhoz kapcsolódó folytatásban, miszerint „a siker nem végleges, a kudarc nem végzetes: a folytatáshoz való bátorság az, ami számít”. Ez az átadás-átvételre és a folytatásra irányuló bátorság elengedhetetlen a sikeres generációváltás esetében. Bátorság kell az átadó idősebb generáció részéről az általa létrehozott és működtetett egységtől való megválásra és

a nyugdíjas évekre való áttérésre, és bátorság kell a fiatalabb generációra támaszkodó bizalomhoz, de ugyanígy bátorság szükséges a fiatalabb generáció részéről is a működtetés, a fenntartás és fejlesztés felelősségének átvételéhez.

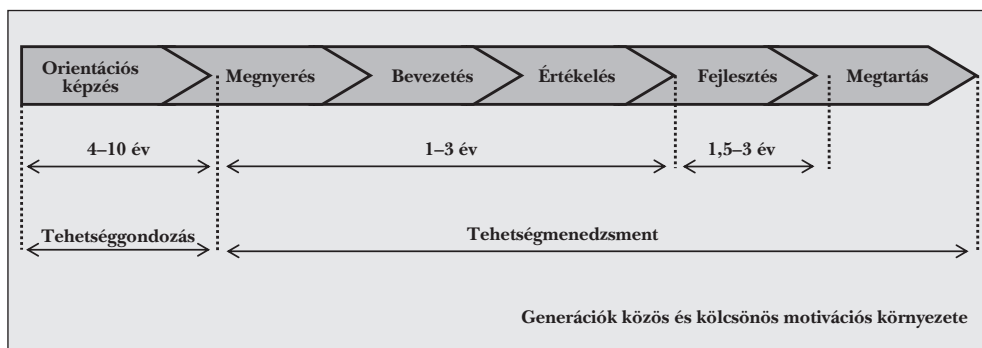
A versenyszféra esetében a vállalkozások célja a magukhoz vonzott tehetségek teljesítménymaximalizálása (IMD, 2019), és ennek egyik hatékony eszköze a tehetségmenedzsment (Thom, 2019), amely motivációját a közös és kölcsönös haszonmaximalizálásra törekvés jelenti. A tehetségmenedzsment nem más, mint tudatos beruházás az emberbe. Ezen beruházás költségoldalát a „kinevelés” vagy „megszerzés”, valamint a tehetség továbbképzéssel és menedzseléssel összefüggő összes kiadása, míg bevételi oldalát a „beruházással” elért teljesítménynövekedésből fakadó bevételtöbblet adja. Az egyenlegképzés lehetőségét és alapját a változások tényszerű adatokkal való nyomon követése és értékelése adja. A szakirodalom egyetért abban, hogy a tehetségmenedzsment olyan sokoldalú integrált, komplex folyamat, amelyet a felső vezetés felügyeletével és részvételével az átfogó HR-menedzsment rendszerébe kell beilleszteni. Folyamatát tekintve a tehetségmenedzsment a tehetségpotenciállal rendelkező, már valamilyen diplomával, szakirányú végzettséggel rendelkező munkatársak kiválasztásával – amely történhet a saját kineveltek köréből, illetve külső megszerzéssel –, tehát a megnyeréssel indul, majd ezt követi a bevezetés és az értékelés, amelynek célja a továbbképzés irányainak meghatározása. Az összeállított, személyre szabott fejlesztési terv alapján történik a képzés. A folyamat lényeges eleme a kiképzett, továbbképzett tehetségek megtartása, a képzés és további menedzselés hatására a gyakorlati alkalmazásban elért „többlet”-teljesítményből származó előnyök közös (munkáltató–munkavállaló) és kölcsönös hasznosításának lépéseit foglalja magában.

Ezek a lépések az agrártehetségek fejlesztése és menedzselése esetében is követendők, azzal az egyszerűsítéssel, hogy családi vállalkozás esetében a tulajdonos lát el egy személyben minden, az előzőekben integráltnak nevezett vezetői feladatot. Mivel a tehetségmenedzsment már valóban a végzettekre és azok menedzselésére összpontosít, így ezt megelőzően a fiatalok tehetségét ki kell bontakoztatni, majd ápolni és fejleszteni, amely lépéseket a tehetséggondozás foglalja magában. A tehetséggondozás és tehetségmenedzsment folyamatának lépéseit és az egyes lépések várható időigényét a 4. ábra foglalja egységbe. Mindezek alapján látható, hogy a tudatos agrár-generációváltás előkészítése esetében az általános iskolát befejezett diák tehetséggondozása és -menedzsmentje, tehát a középfokú, majd felsőfokú képzés vagy szakképzés, illetve a menedzsment átvételére felkészítés éveinek várható összege elérheti a 10-14 évet. Mindez egyértelműen rávilágít arra, hogy ehhez átgondolt, hosszú távú családfejlesztési terv/szándék és annak végrehajtása szükséges, amely nagyfokú tudatosságot igényel a folyamat teljes periódusa alatt.

A tudatosság kiépítéséhez és fenntartásához, mint előzőekben már utaltunk rá, a fiatal oldaláról szükség van a családi mintára, illetve a családi minta által képviselt értékrend hosszú távú elfogadására. A családnak együtt kell működnie a tehetséges fiatal érdeklődésének megnyerésében, a gazdálkodásba történő bevezetésben, a fiatalban rejtőző potenciálok felismerésében és azok tudatos továbbfejlesztésében, valamint abban, hogy a tehetség a teljesítőképességét és a teljesítményre való készsé-

gét a kölcsönösség elvének érvényesítése mellett a vállalkozás hasznára fordítsa. Itt kell kiemelni, hogy a tehetség önmagában nem egyenlő a teljesítménnyel, az csak a tényleges tevékenységgel párosulva hozza meg az eredményt. Így az egyéni ambíció fejlesztése mellett az ösztönzés és a nyújtott teljesítmény értékelésével kell biztosítani a kölcsönös előnyök érvényesítését. A tehetségmentedzsment komplex rendszerét és annak működési hatékonyságát befolyásoló funkciókkal más tanulmányban foglalkozunk részletesen (Thom–Zöldréti, 2019).

4. ábra: A tudatos tehetséggondozás és tehetségmentedzsment időigénye

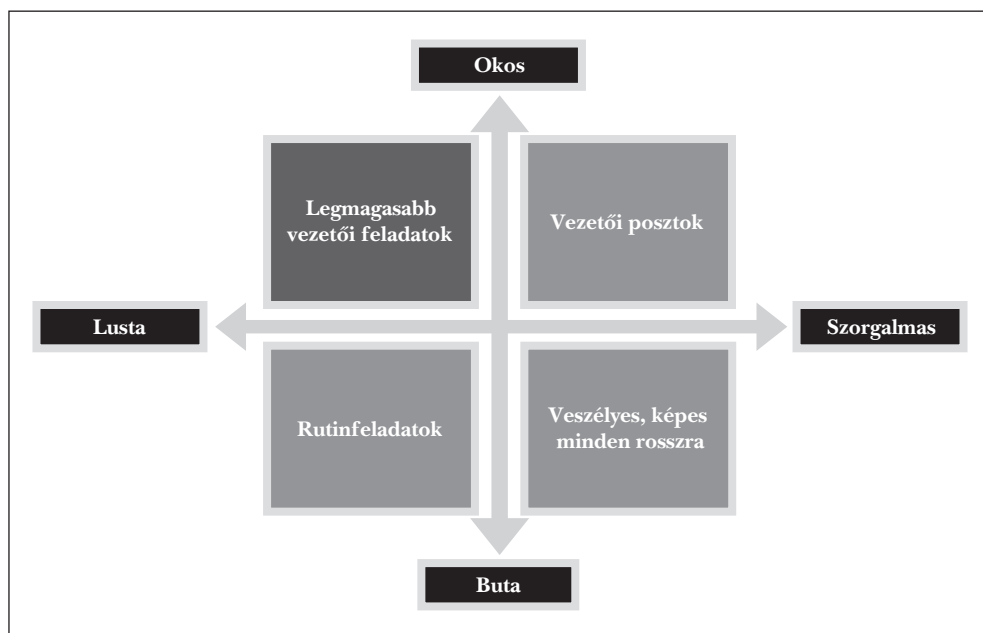

Forrás: Saját szerkesztés Thom–Zöldréti, 2019 alapján

A tehetségmentedzsment folyamatában a humán kapacitásnak a fejlesztésre történő kiválasztására különböző módszertani megfontolások állnak rendelkezésre. Leggyakrabban itt is a SWOT- (erőségek, gyengeségek, lehetőségek, veszélyek) analízist alkalmazzák. Ez a módszer ajánlott, és nagyon egyszerűen alkalmazható a családi agrár-vállalkozások tagjainak önértékeléséhez is. Az eredmények feldolgozáshoz felhasználják Kurt von Hammerstein-Equord tábornok minősítési szempontjait, amelyben a tisztjeit négy osztályba sorolja: okosak, lusták, szorgalmasok, buták. Álláspontja szerint az okos és szorgalmas tiszteket érdemes magas posztokra helyezni. A buták és lusták teszik ki véleménye szerint a hadseregek személyi állományának 90 százalékát, őket rutinfeladatokra lehet használni. Az okosak és lusták érdemlik meg a legmagasabb rangokat, mert megvan bennük a kellő szenvedély és higgadtság ahhoz, hogy minden helyzetet kezelni tudjanak. Aki viszont buta és szorgalmas, attól azonnal meg kell szabadulni, mert óriási veszélyt jelent (List, 2016)!

Az előző szöveges minősítést foglalja keretbe az 5. ábra. Az agrár-vállalkozás fejlesztése és az innováció szempontjából is fontos jellemző, hogy a legmagasabb vezetői feladatok mellett az innovatív feladatok ellátására is kiválóan alkalmasak az okos és adott esetben nem a legszorgalmasabb tehetségek. Tehát nem kell minden szempontból eminensnek lenni ahhoz, hogy valaki nagyszerű teljesítményekre legyen képes! Ez az agrárpályát választó fiatalok esetében is érvényes. Az ő esetükben, mint azt már láttuk, az érdeklődés és a motiváltság felébresztése és fejlesztése a családi vállalkozás legnagyobb kihívása.

5. ábra: Kurt von Hammerstein-Equord tábornok minősítési szempontjai

Forrás: Saját szerkesztés List, 2016 alapján

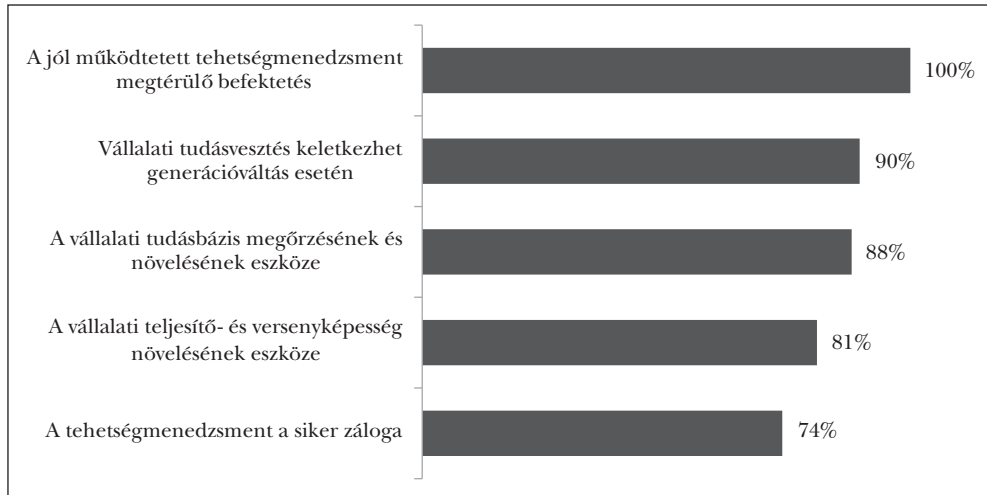
A TEHETSÉGMENTEDZSMENT ALKALMAZÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE ÉS INDOKOLTSÁGA AZ AGRÁRIUMBAN

A tehetségmenedzsment hazai szerepének felmérése érdekében kérdőíves felmérés készült, amelynek megállapításai érintették a generációváltás témakörét (Zöldréti, 2020). Megállapítást nyert, hogy a válaszadók 90%-a egyetértett abban, hogy elsősorban a családi vállalkozó kkv-k szempontjából a generációváltáshoz kapcsolódóan kiemelkedő fontosságú a tudásbázis megőrzése, és ezért szükség van az új generáció felkészítésére. A válaszadók 88%-a szerint ennek eszköze az új, tehetséges generáció eredményes menedzselése. 81% abban is egyetértett, hogy a tehetségmenedzsment alkalmazását a teljesítmény és versenyképesség növelése indokolja, és 74% szerint az eredményesen alkalmazott tehetségmenedzsment utat biztosít a vállalkozás sikeressége számára.

A családi vállalkozók számára is irányadó, hogy a válaszadók 92%-a egyetértett abban, hogy önmagában nem minden fiatal, hanem az általános vagy valamilyen speciális területen kiemelkedő teljesítménypotenciállal rendelkező fiatal tekinthető tehetségesnek. Mindenki egyetértett azzal, hogy a tehetségek tényleges menedzselésére szükség van, és itt nem a szakmai tanulmányaikat folytató fiatalok gondozásáról, hanem a már valamilyen szakképesítéssel, diplomával rendelkező tehetségek tényleges menedzseléséről, vagyis a munkáltató és a tehetség teljesítményfokozáson alapuló kölcsönös haszonmaximalizálásáról van szó. A tehetségmenedzsment szükségességének

és indokoltságának okaira adott válaszok fontossági sorrendjét a 6. ábra szemlélteti. Ezen jól látható, hogy a válaszadók 100%-a egyetértett abban, hogy a jól működtetett tehetségmenedzsment megtérülő befektetés.

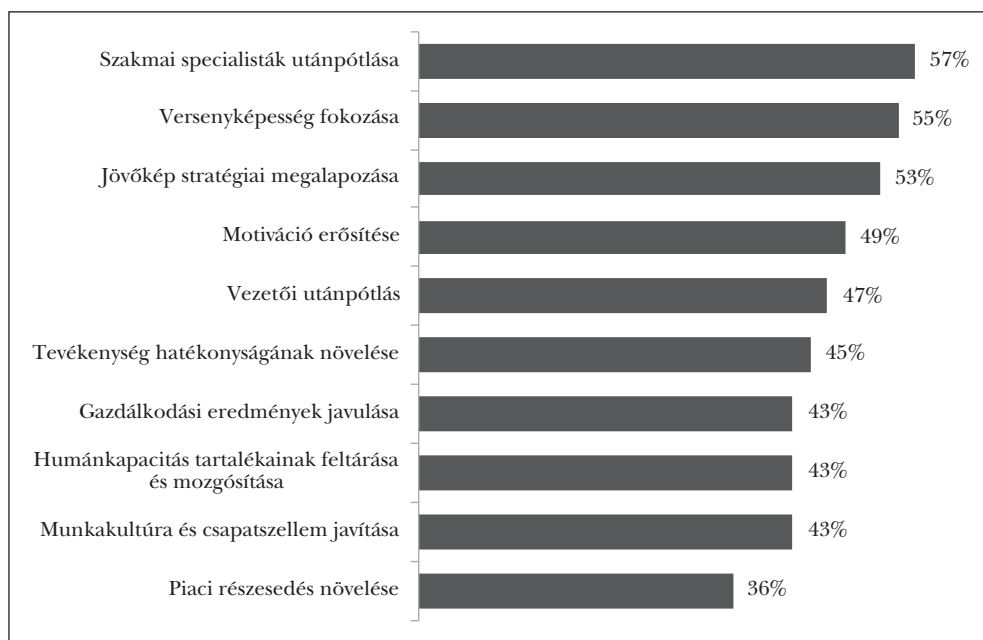
6. ábra: A tehetségmenedzsment szükségessége és indokoltsága

Forrás: Zöldréti, 2020:65

A hivatkozott felmérésben a válaszadóknak a tehetségmenedzsment hazai gyakorlata szempontjából az alkalmazási célok és nagy jelentőséggel bíró területekre vonatkozó válaszai alapján összeállított rangsort a 7. ábra szemlélteti. A feldolgozás eredménye azt mutatja, hogy a válaszadók többsége a szakmai specialisták utánpótlását tartja a tehetségmenedzsment legfontosabb feladatának. Megelőzi ez a tehetségmenedzsmentnek a versenyképesség javításában és a jövőkép stratégia kialakításában játszott szerepét is. A válaszok visszaigazolják a jól szervezett tehetségmenedzsmenttől várt motivációs többletet, és a generációváltással összefüggő, vezetői utánpótlásban játszott fontos szerepét is. Ebből a szempontból ki kell emelni, hogy a magas teljesítménybeli potenciállal rendelkező személyek biztosítására vonatkozóan a válaszadók határozott többsége (47%) azt az álláspontot képviselte, hogy az adott helyzet függvényében a belső kinevelés és a piaci megszerzés ötvözetét alkalmazzák. Ez az álláspont megelőzte a csak kinevelésre (30%), illetve a csak piaci megszerzésre (23%) épülő stratégiát. A tehetségek megtartása és motivációja szempontjából a felmérés szintén visszaigazolta azt a nemzetközi kutatási eredményt, hogy az anyagit is megelőzve a szakmai és az erkölcsi motiváció a döntő a tehetségek megtartásában. Ezt ugyanis a válaszadók 77%-a kiemelt fontosságúnak jelölte meg. Mindezen arányok érvényesülnek a családi agrárvállalkozások esetében is, ahol ezek alapján a családon belüli belső vagy esetleg kombinált belső megoldás a kívánatos a generációváltásban, és ehhez a motiváltság érdekében biztosítani kell a fiatal oldaláról a személyes ambíciók teljesítésének lehetőségét.

7. ábra: Alkalmazási célok és területek

Forrás: Zöldréti, 2020:66

A felmérés a tehetségmenedzsmenthez kapcsolódó támogatási igényre is irányult. A válaszadók 50%-a a támogatás jellegére vonatkozóan a közvetlen szakmai (pl. oktatási, tanácsadói) támogatást preferálta a pénzügyi támogatással szemben, amelyet csak 16% jelölt meg kizárólagosan. A maradék 34% optimálisnak tartotta a közvetlen szakmai és pénzügyi támogatás kombinációját. A felmérés is visszaigazolta, hogy hazánkban a nagy nemzetközi vállalatok gyakorlatában jelenik meg a tudatos tehetségmenedzsment. A kkv-k ismerik a témakör kiemelt fontosságát, de az ő esetükben egyelőre nagyon alacsony a tudatos alkalmazás szintje. Mint láttuk, a jobb megismerés és a gyakorlati alkalmazás elterjesztése érdekében elsősorban a közvetlen szakmai tanácsadást és képzés típusú támogatást preferálják. Ez az igény nyilvánul meg az agráriumban is, ahol, mint láttuk, az eddigi erőfeszítések ellenére nagy a lemaradás a generációváltás tudatos előkészítésében. Ez a lépéshátrány azért keletkezett, mert hiányzott a generációváltáshoz kapcsolódó személyre és a konkrét agrárgazdálkodó egységre szabott szakmai tanácsadás. Ezen a területen előre kell lépni a jövőben.

A TEHETSÉGMENEDZSMENT AJÁNLÁSAI A GENERÁCIÓVÁLTÁSI PROJEKTHEZ

A versenyszférában a tehetségmenedzsment 4. ábrán bemutatott integrált és komplex rendszerét egy, a piaci versenyben előre törő vállalkozás folyamatos tevékenységként látja el. Ennek gyakorlati lebonyolítására eseti gyakornoki (trainee) progra-

mokat alkalmaznak széles körben. Egy-egy ilyen fejlesztőprogramhoz illeszkedve magához a kiválasztáshoz kapcsolódik a megnyerés, a bevezetés és értékelés, amely lépések a megalapozottság érdekében akár éveket is igénybe vehetnek. Az értékelés alapján vissza kell igazolni a képzésre érettséget, valamint meghatározzák a szükséges képzési területeket. A kiválasztott tehetség tehát konkrét, kitűzött célra irányuló, személyre szabott képzési programot hajt végre, amelynek segítségével például a vállalkozás képzett és motivált munkaerő-utánpótlási tartalékot, „pool”-t tud kialakítani a vállalkozása számára döntő fontosságú területeken. Egy ilyen kiemelten fontos terület az agrárvállalkozások számára a generációváltáshoz szükséges utánpótlás kinevelése. A kiválasztást követő fejlesztés a nemzetközi gyakorlatban általában 18 hónapos felkészítő képzést jelent, amelynek a projektszerű lebonyolítása az alábbi ajánlások gyakorlatba ültetésével működhet eredményesen. Ezeket az ajánlásokat az alábbiak szerint célszerű az agrár-generációváltási projekteknek is alkalmazni (Thom–Zöldréti, 2019):

1. *ajánlás:* A generációváltás is egy projekt, tehát sikerességét a projektmenedzsmentből ismert sikerfaktorok alapvetően befolyásolják. Azok biztosításáról már a tervezés fázisában gondoskodni kell. A pontos definiáltság; a célok és eredménykritériumok előzetes egyértelmű rögzítése; a jó lehatároltság; a célkitűzések és erőforrások (pénzügyi és egyéb kapacitások, a rendelkezésre álló idő) összhangja; a tervezés, előkészítés és végrehajtás összhangja; a vezetői és szakmai promóció fokozott megléte stb., ezen projektek esetében is fontos szerepet játszanak.

2. *ajánlás:* Biztosítani kell a vezető fokozott idejű részvételét és a program sikeréhez kapcsolódó eltökéltségét, mert személye pozitívan befolyásolja a képzés szocializációs és szakmai céljainak teljesülését. Az eltökéltség és következetesség a sikeres projektek fontos feltételei. Ez mindkét érintett részéről szükséges a generációváltási projekt tudatos végrehajtásához is, annak érdekében, hogy félévente ne változzanak meg az elképzelések. Számos empirikus felmérés azt mutatja, hogy hasonló képzési programok céljait veszélyezteti a vezető képzésre fordítható idejének vagy eltökéltségének hiánya, annak ellenére, hogy a vonatkozó képzési célja és az értékek közvetítése mindenki számára evidens.

3. *ajánlás:* A generációváltási projektben a 2. sz. ajánlás alapján a személyes mentorálásra kiemelt figyelmet javasolt biztosítani, mert a mentorálásnak pozitív hatása van a célok teljesülésére. A mentor ugyanis nemcsak a szakmai ismereteket közvetíti, illetve ellenőrzi annak elsajátítását, hanem segíti a környezet, az informális kapcsolati és hatalmi struktúra megismerését is. A mentor iránymutatása mellett a fiatal jobban meg tudja ítélni saját teljesítményét és jövőbeli lehetőségeit.

4. *ajánlás:* A generációváltási felkészítés alatt is javasolt a jövőbeli feladatokhoz igazodó konkrét projektfeladatok kiadása és megoldása, mert a projekttevékenység egyaránt pozitív hatással van a szakmai és módszertani ismeretek gyakorlati elsajátítására is. Ezen projektek időben jól behatárolt feladatkomplexumok, amelynek világos célokra kell irányulnia, és be kell tartani az idő- és költségkereteket, a minőségi sztenderdeket. A tényleges projekt munkával a fiatal már a képzés alatt is felelősségteljesen dolgozik, elért eredményeit közvetlenül lehet értékelni.

5. *ajánlás:* A generációváltási projektbe javasolt széles körű, ha lehet, külföldön is folytatandó versenytárselemzési képzési rész beépítése, mert a külföldi tartózkodás a szakmai és interkulturális kompetenciák elnyerését teszi lehetővé a résztvevő számára. Nevezetesen a szakmai megoldások elemzése mellett lehetővé teszi az idegen kultúrából származó emberekkel való hatékony és mérhető szintű együttműködést. Mindez pozitívan segíti elő a know-how-importot, vagy kedvező esetben előkészíti annak vagy a termékek és szolgáltatások exportját.

6. *ajánlás:* Javasolt, hogy a generációváltási cél tudatosan épüljön be az adott személy képzési tervébe, és ezzel párhuzamosan rögzíteni kell a közös és kölcsönös haszonmaximalizálás, illetve hasznosítás elveit, oly módon, hogy a többletteljesítmény és a kapcsolódó motivációs elemek mérhetőek és arányosíthatóak legyenek. A „megtartás” funkció biztosítása érdekében időben elő kell készíteni a hosszú távú együttműködési, hasznosítási megállapodást, amely generációváltás esetében az üzlet- és tulajdonátadás részleteit is kell hogy tartalmazza.

Az előző ajánlásokat természetesen testreszabottan kell alkalmazni a gyakorlatban, és mint azt az előzőekben ismertetett felmérés mutatja, ehhez a gazdák közvetlen szakmai segítséget és tanácsadást kérnek. Ezen a területen is indokolt továbblépni, mert ha csak a szakmai felkészítés időigényét nézzük, a tanulmány rámutatott annak jelentős időigényességére.

ÖSSZEGZÉS ÉS PERSPEKTÍVÁK

Az agráriumban a koronavírus-járvány első fázisát követő újratervezésben hazánkban, de az egész EU-ban az élelmiszer-biztonság és az élelmiszer-ellátás biztonsága kiemelt szerepet kapott. Ebben a hazai agrárvállalkozások térnyerése érdekében a versenyképesség fokozása szükséges. Ugyanakkor nemcsak az agráriumban, hanem a gazdaság egészében nagyon fontos a versenyképesség növelése (Zöldréti, 2019) és a versenyképességi fordulat elérése. Ennek érdekében a szabályozás megújítását követően az MNB és a kormány már konkrét lépéseket tett (Lentner, 2015). Idesorolható az MNB Versenyképességi Programja, a Nemzeti Versenyképességi Tanács által kidolgozott Program a Versenyképesebb Magyarorszáért, valamint a kormány által kiadott Magyarország 2019. évi Nemzeti Reform Programja. Az egész nemzet jövőjét és azon belül a versenyképességi potenciálok javítását tartalmazzák a Családvédelmi Akciótervben, a Gazdaságvédelmi Akciótervben és a Magyar Falu Programban lefektetett célok és a megvalósításukat szolgáló eszközök. A helyzet és a felsorolt programokban, akciótervekben lefektetett irányok és célok világosak, ebbe kell beilleszteni a generációváltással összefüggő humánerőforrás-kérdések hatékony kezelését.

Az agrárvállalkozások sikeres generációváltása érdekében az érintett szereplők előzőekben ismertetett módszertani támogatása mellett folytatni kell, és komplexszé kell tenni magának a generációváltás folyamatának és ehhez kapcsolódóan a fiatal gazdák személyre szabott támogatását. Ennek keretében a pályázati források mellett a fiatal gazdák hitelhez jutásának támogatása továbbra is kiemelt szándék (Szinay–Zöldréti, 2020). Szintén folyik a generációváltáshoz, illetve az agrárörökséghez kapcsoló-

dó szabályozási környezet átalakításának előkészítése is. Idesorolhatjuk a szerződéses generációváltást, amelyben szerződésben rögzítik annak ütemét és esetleg ellenértékét, ideértve a további családtagok részesedésének rendezését is. Az örökség esetén a kérdéskört nem javasolt pusztán öröklési jogi eszközökkel, hanem azt a célszerűséget és a hatékony gazdálkodást támogató komplex megközelítéssel kell kezelni, ebben egyebek mellett például az örökléssel egybekötött birtokegyesítés lehetőségének bevezetése is ajánlatos lehet.

A vállalkozások és bennük az agrárvállalkozások versenyképességének javulásán keresztül vezet az út az ország versenyképességének és versenypozíciójának javításához. Ha sikerül a vállalkozások esetében a legfontosabb erőforrás, a humán erőforrás hasznosítását, ezen belül különösen a tehetségek hasznosítását magasabb szintre emelni, már fontos lépést tettünk előre. A tehetségek felkutatása és fejlesztése a generációváltás, így az agrárszektor sikeres generációváltása szempontjából is kiemelt jelentőségű. A multinacionális nagyvállalatok már rutinszerűen használják ki működési gyakorlatukban a tehetségmenedzsment által kínált módszertant. Tanulmányunkkal ahhoz kívántunk hozzájárulni, hogy bemutassuk, és felkeltsük az érdeklődést a tehetségmenedzsment módszertanának alkalmazására a családi agrárvállalkozások tudatos generációváltásában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BCG–WFPMA (2015): *Creating People Advantage 2014–2015*. The Boston Consulting Group – World Federation of Personnel Management Association, www.eapm.org/wp-content/uploads/2014/12/BCG_Creating_People_Advantage_2014-2015.pdf
- Csath Magdolna – Györpál Tünde – Nagy Balázs – Taksás Balázs (2016): Speciális jelentés az állami versenyképességet javító, vállalkozóbarátabb üzleti környezet kialakításának lehetőségeiről. In: Kaiser Tamás (szerk.): *A jó állam nagytőke alatt*. Dialóg Campus, Budapest.
- European Commission (2018a): *CAP Context Indicators 2014–2020. 23. Age Structure of Farm Managers*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/farming/documents/cap-indicators-doc-c23_2018_en.pdf.
- European Commission (2018b): *CAP Context Indicators 2014–2020. 24. Agricultural Training of Farm Managers*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/farming/documents/cap-indicators-doc-c24_2018_en.pdf.
- European Commission (2019): *Evaluation of the Impact of the CAP on Generational Renewal*. www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/information-reports/evaluation-impact-cap-generational-renewal.
- European Commission (2020): Young farmers. https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/income-support/young-farmers_en.
- IMD (2019): *World Talent Ranking 2019*. IMD World Competitiveness Center, www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-talent-ranking-2019/.
- ITM (2019): *A magyar mikro-, kis- és középvállalkozások megerősítésének stratégiája 2019–2030*. Innovációs és Technológiai Minisztérium, www.kormany.hu/download/5/f7/b1000/KKV_Strategia.pdf.
- KSH (2019): *Magyarország 2018*. Központi Statisztikai Hivatal, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo2018.pdf.
- Lentner, Csaba (1998): Dilemmas of Hungary's Agricultural Future Contrasted with Its Historical Background and Developed Market Economy Models. In: Gidai, Erzsébet (ed.): *On the Eve of the 21st Century. Challenges and Responses*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 175–185.

- Lentner Csaba (2007): A magyar nemzetgazdaság versenyképességének új típusú tényezői. In: Lentner Csaba (szerk.): *Pénzügypolitikai stratégiák a XXI. század elején. Prof. dr. Huszti Ernő DSc egyetemi tanár a pénzügyi intézményrendszer, a tudomány és a felsőoktatás szolgálatában. Tiszteletkötet 75. születésnapja alkalmából.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 271–297.
- Lentner Csaba (2015): Az új magyar állampénzügyi rendszer történeti, intézményi és tudományos összefüggésekben. *Pénzügyi Szemle*, 60. évf., 4. sz., 472–485.
- Lentner Csaba – Novoszáth Péter – Sági Judit (2017): A magyar családpolitika és a születésszám alakulásának egyes kiemelt területei demográfiai, szociológiai és állampénzügyi vetületben, nemzetközi kitekin-téssel. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 5. évf., 4. sz., 106–133.
- List, Stephan (2016): *Die Selbstorganisationsmatrix nach General von Hammerstein-Equord*. <https://toolblog.de/2016/06/20/die-selbstorganisationsmatrix-nach-general-von-hammerstein-equord/>
- Magyarország Kormánya (2019): *Magyarország 2019. évi Nemzeti Reform Programja*. Magyarország Kormánya.
- MGYOSZ (2016): *Generációváltás a kis- és középvállalkozások tulajdonlásában és menedzsmentjében*. Munkaadók és Gyáriparosok Országos Szövetsége, Budapest.
- MNB (2019): *Versenyképességi program 330 pontban*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- MTI (2019): Siettetné a generációváltást a NAK és az AGRYA. *MTI*, január 16., www.agrarszektor.hu/agrar-penzek/siettetne-a-generaciovaltast-a-nak-es-az-agrya.12333.html.
- Nemzeti Versenyképességi Tanács (2019): *Program a versenyképesebb Magyarorszáért*. Magyarország Kormánya.
- OTP Agrár (2019): *Agrárium: jöjjenek a fiatalok!* www.otpagrar.hu/Hirek/Velemeney-20190723.
- Szinay Attila – Zöldréti Attila (2020): Földügy és generációváltás az agrárgazdaságban. *Gazdálkodás*, 64. évf., 2. sz., 169–173.
- Székely Erika (2009): *Nemzedékváltás a mezőgazdaságban*. Agrárgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Thom Norbert (2019): Tehetségmenedzsment gyakornok (trainee) programokkal. *Munkügyi Szemle online*, 62. évf., június, 1–4.
- Thom Norbert – Zöldréti Attila (2019): Ajánlások a gyakornok (trainee) programok sikeres lebonyolításához. *Munkügyi Szemle*, 62. évf., 6. sz., 62–69.
- Zöldréti Attila (2019): Tükörkép a V4-országok 2019. évi versenyképességéről. *Polgári Szemle*, 15. évf., 4–6. sz., 56–73, <https://doi.org/10.24307/psz.2019.1205>.
- Zöldréti Attila (2020): Tehetségmenedzsmenttel versenyképességünk szolgálatában. *Opus et Educatio*, 7. évf., 1. sz., 55–70, <https://doi.org/10.3311/oep.365>.

Korencsi Attila

A magyar jegybanki tevékenységek értékalapozottsága

Value-Based Operations
by the Hungarian Central Bank

Összefoglalás

A cikk bemutatja a magyar jegybanki tevékenységek és az önálló nemzeti bank létesítésének történeti csomópontjait. Különös hangsúlyt helyez ezek értékrendi megalapozottságára, a hazai pénzügytörténetben tetten érhető pénzügyi innovációkra. A 21. század összetett kihívások elé állít bennünket, világszerte új megközelítésmódot követel a gazdaságpolitikában és pénzügyekben. Ez Magyarországon megújult, innovatív és proaktív központi banki cselekvéshez vezetett. A jegybanki politika erős etikai és értékorientált alapokon képes megújítani a pénzügyi rendszert.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E42, E52, E60, H03

Kulcsszavak: jegybank, monetáris politika, gazdaságpolitika, jogi kultúra, közpénzügyek

Summary

This article presents the historical milestones in the evolution of Hungarian central banking activities, and the establishment of the Magyar Nemzeti Bank, the independent national central bank. It lays special emphasis on the scale of values and financial innovations in domestic financial history. The 21st century has led to the emergence

DR. KORENCSE ATTILA, a Magyar Nemzeti Bank Compliance főosztályának vezetője (korencsia@mnbn.hu).

of complex challenges, and requires new approaches in economic policy and finance worldwide. These have resulted in renewed, innovative and proactive central banking action in Hungary. The central bank's policy may be capable of renewing the financial system on firm ethical and value-oriented grounds.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E42, E52, E60, H03

Keywords: central bank, monetary policy, economic policy, legal cultures, public finances

KÖZJOGUNK TÖRTÉNETI DIMENZIÓI

Az államalapítás 1025. évfordulójára való előkészületként, az államalapító magyar király életművének megismertetésére és további kutatására *Szent István 2025* címmel öt éves programsorozatot indított az Emberi Méltóság Tanácsa és a Magyar Polgári Együttműködés Egyesület.¹

Az ország és a nemzet életének kereteit mai napig meghatározó értékrend és hagyomány gyökerei mélyre nyúlnak, így Alaptörvényünk *Nemzeti hitvallása* méltán hivatkozik arra, hogy „Szent István királyunk ezer évvel ezelőtt szilárd alapokra helyezte a magyar államot, és hazánkat a keresztény Európa részévé tette”. Szent István államalkotó tevékenysége, életműve példaértékű a mai nemzedékek előtt is.

A magyar jegybank számára is kiemelkedő jelentőséggel bír ez a felkészülési időszak, tekintettel arra, hogy *2024-ben ünnepeljük a Magyar Nemzeti Bank alapításának századik évfordulóját*. Azonban ez az alapítás sem előzmény nélküli, hosszú folyamat vezetett el az önálló magyar jegybank létrejöttéig.

Magyarország Alaptörvénye értelmében a Magyar Nemzeti Bank Magyarország központi bankja.² Az önálló magyar jegybank a Magyar Nemzeti Bank létesítéséről és szabadalmáról szóló 1924. évi V. törvénycikk szabályai szerint 1924. május 24-én alakult meg. A magyar jegybank által ellátott feladatoknak is van történetisége. A magyar állam megalapításától kezdve az uralkodó, illetve a közhatalom gyakorlásában részt vevő személyek és intézmények számos olyan feladatot elláttak (például pénzkibocsátás, a pénzügyi rendszer szabályozása, nemesfém- és pénztartalékok képzése), amelyek jelenleg már a jegybankok feladatai közé tartoznak.

A történeti vizsgálódásnak azonban a jelenre is kihatása van, hiszen Alaptörvényünk világosan kimondja, hogy az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és a történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni.³ Történeti alkotmányunk vívmányairól az Alkotmánybíróság megállapította,⁴ hogy „az Alaptörvény ablakot nyit közjogunk történeti dimenziójára, ráirányítja a figyelmet azokra az intézménytörténeti előzményekre, amelyek nélkül mai közjogi viszonyaink és általában jogi kultúránk gyökér nélküliek lennének”. Ennek megfelelően az egyes közjogi intézményeink, így a Magyar Nemzeti Bank feladatait vizsgálva figyelembe kell vennünk a jogi intézménytörténet releváns forrásait is.

A Magyar Nemzeti Bank (a továbbiakban: MNB vagy jegybank) sarkalatos törvényben meghatározott célokat követ, és feladatokat lát el.⁵ Az MNB elsődleges célja az árstabilitás elérése és fenntartása. Az MNB elsődleges céljának veszélyeztetése nélkül támogatja a pénzügyi közvetítőrendszer stabilitásának fenntartását, ellenálló képességének növelését, a gazdasági növekedéshez való fenntartható hozzájárulásának biztosítását és a rendelkezésére álló eszközökkel a kormány gazdaságpolitikáját. Az MNB legfontosabb feladatai közé tartozik a monetáris politika meghatározása és megvalósítása, a pénzkibocsátás, az ország hivatalos deviza- és aranytartálékának képzése és kezelése, devizaműveletek végzése, statisztikai adatok gyűjtése, a pénzügyi infrastruktúrák szabályozása és felvigyázása, a pénzügyi közvetítőrendszer stabilitásának biztosítása, valamint felügyelete.

A MAGYAR PÉNZKIBOCSÁTÁS ÉS MONETÁRIS POLITIKA TÖRTÉNELMI FORRÁSVIDÉKE

A magyar állam intézményrendszerének kialakítását Szent István király államszervező tevékenységéhez kötjük, amelynek meghatározó metropolisza Esztergom volt. Esztergom szorosan összekapcsolódik a magyar állam kialakulásával, s így a magyar pénzkibocsátás és monetáris politika forrásvidékének is tekinthető. Szent István király születésének, koronázásának, a magyar állam megalapításának helyeként és a korai Árpád-korban meghatározó gazdasági, pénzügyi központként Esztergom kiemelkedő történelmi örökség hordozója.

István a nyugat-európai szokásokhoz kapcsolódva kezdte meg a pénzek kibocsátását, az első pénzverde Esztergomban létesült. Középkori kettős pecsétjében tornyos fallal védett városkép látható, Esztergom királyi városának 13. századi ábrázolása, a város kiemelkedő palotájával, amely a pénzverő kamara házával azonosítható.

Az esztergomi érsek a pénzverés felügyeletében kiemelt ellenőrző szerepet töltött be (Kahler, 1987). A korai előzményekkel rendelkező, de IV. Béla király idejére kiteljesedő jogintézmény,⁶ a pizetumjog keretében az érsek a megbízottja (a pizetárius) által felügyelt a pénz verésére, emellett a pénzverés szerszámainak őrzésében a pizetárius garanciális ellenőrző szerepet töltött be.⁷ Esztergom pénzügyigazgatásban betöltött kiemelt helyzetére utal, hogy Kálmán király 1100 körüli dekrétuma szerint Magyarország összes királyi adójövedelmét szintén ide kellett beszolgáltatni, arra a helyre, ahol évente az új pénzt is verték.

Esztergom Kovácsinak nevezett városrésze volt a királyi kovácsok és pénzverők települése (villa monetariorum). A település területén végzett régészeti kutatások azt bizonyítják, hogy a 10. századtól kezdve folyamatosan fontos fémműves központ működött itt. A pénzverők királyi tisztviselők voltak, akik a pénzverő kamaraispánok fennhatósága alá tartoztak. Az esztergomi kamaraispánok legtöbbje esztergomi polgár is volt.

IV. Béla király a tatár pusztítás után a királyi székhelyet Budára helyezte, és 1256-ban az esztergomi királyi palotát véglegesen az érseknek adományozta. 1255-ben pedig már megindult a pénzverés az új budai pénzverdében. Igaz ugyan, hogy még hosszú ideig az esztergomi pénzverők jártak át Budára, s az esztergomi pénzverde

nem szűnt meg azonnal, de fokozatosan veszített jelentőségéből, és a 14. századra a „Buda-esztergomi pénzverő kamara” elnevezésben élt tovább. Meglévő kiváltságaival, intézményeivel, jelentős polgárságával és építményeivel Esztergom továbbra is az ország legjelentősebb városai közé tartozott, és mint érseki székváros, ahol nagyszámú egyházi intézmény koncentrálódott, a középkori Magyarország kulturális és művészeti életének egyik legfontosabb központja maradt (Horváth, 2001).

Az Árpád-kor végére tehát megszilárdult a pénzkibocsátás körüli jogosultságok rendszere. I. (Anjou) Károly király pénzreformja a pénzügyi rendszer stabilitása érdekében végrehajtott további jelentős lépés volt. Bevezette az aranypénzt, megszűnt az évenkénti pénzűjtás (vagy inkább pénzrontás), 12 pénzverő kamara élén kamarabérlők álltak, évente megújítandó kamarabérleti szerződéssel.

Az 1323. január 6-án Temesváron kelt oklevelében I. Károly király a pénzverés megújításának céljairól így rendelkezett: „...országunk egykori jólétének helyreállítására és a közérdek javára, maradandó értékű és egész országunkban mindenütt forgó új, jó pénzt veressünk”. Az alkotmányos alapértékként ma is vallott, a közjót, az ország jólétét biztosító pénzforgalom követelményének szép példája ez a királyi okirat.

I. Károly király kiterjesztette a pizetumjoghoz kapcsolódó feladatokat is, így a hamisítások megakadályozása, a pénzverés körüli rendészeti feladatok ellátása, a királyt illető jövedelmek beszedése – mindez legalább „4 szem elv betartásával”, bizottsági rendszerben, az érsek és a tárnokmester emberei bevonásával – a pizetumjog gyakorlása keretében történt.⁸

A pizetumjog nagyszerűen példázza azt a történeti hagyományt, hogy a pénzverés feletti felügyeletbe a király egy tőle független tekintélyt vont be; a későbbi jegybanki feladat és autonómia egyik aspektusának korai előzményét azonosíthatjuk ebben.

A MODERN JEGYBANKOK KIALAKULÁSA

A modern jegybankok a 17. század második felétől kezdve jöttek létre Európában.⁹ Ausztria csak a 19. század elején lépett erre az útra, az Osztrák Nemzeti Bankot alapító császári pátenst Ferenc császár 1816-ban adta ki. Tekintettel azonban arra, hogy a császári pátenst a magyar országgyűlés nem hagyta jóvá, annak közjogi érvényességét hazánkban vita tárgyává tették. Ténylegesen azonban az Osztrák Nemzeti Bank látta el a birodalmi központi bank szerepét, jegybanki műveleteket hazánkban is folytatott, az általa kibocsátott „bankócédulák” (bankjegyek) a fizetési forgalom részévé váltak. Az osztrák jegybank szabadalmát tízévente hosszabbították. Fontos kérdés maradt azonban az önálló magyar jegybank létesítése, ez az 1848. márciusi 12 pont követelése között is szerepelt. Az 1848. áprilisi törvények, de az 1867-es kiegyezés is rendezetlenül hagyta a jegybankkérdést, így 1877-ig továbbra is az Osztrák Nemzeti Bank látta el a jegybanki funkciókat Magyarország területén is. A saját nemzeti bank körüli közjogi viták mellett azonban az Osztrák Nemzeti Bank, valamint az igen kiterjedt hazai takarékszövetkezeti hálózat jelentős szerepet töltött be a honi gazdaság forrásokhoz juttatásában. A nemzeti érzület fontossága mellett a nemzeti érdek is megkívánta, hogy a jegybank (még ha osztrák is) biztosítsa a hazai piaci likviditást, teremtsen forrásokat, hitellehetőséget a vállalkozások számára.

1877-ben lejárt az Osztrák Nemzeti Bank szabadalma, ekkor megegyezés született a „részleges paritásos” közös bank létesítéséről. Az osztrák és magyar felek tíz évig lemondtak arról, hogy területükön önálló jegybankot hozzanak létre. 1878-ban megalakult a Monarchia közös jegybankja, az Osztrák–Magyar Bank, Bécsben és Budapesten egyenrangú igazgatóságok létrehozásával, rotálódó osztrák és magyar kormányzóval, valamint egy osztrák és egy magyar alkormányzóval.

Az Osztrák–Magyar Bank fontos szerepet játszott a magyar piac finanszírozásában, hitelkeret rendelkezésre bocsátásában, valamint a kiegyezés gyümölcseként a monetáris és fiskális összhang biztosításában. A Monarchia egész területére kiterjedő valuta-reformot hajtottak végre, megtörtént az aranyfedezetre való áttérés, ennek megalapozására a jegybanki aranyvásárlások növekedtek, 1892-ben bevezették az aranykorona pénznemet. Wekerle Sándor pénzügyminiszter államháztartási stabilizációja deficitmentes magyar költségvetést eredményezett, a pénzügyigazgatási és a monetáris politikai törekvések jól szolgálták az ország gyarapodását.

AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR JEGYBANK ALAPÍTÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

Az önálló magyar jegybank megteremtése szempontjából különösen fontosnak tekinthetők az 1924-es alapítást közvetlenül megelőző évek, az első világháború után a széteső Monarchia és a trianoni békediktátum közelsége által meghatározott fél évtized.

Hegedüs Lóránt, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója (később maga is pénzügyminiszter) már az első világháború kitörése előtt baljós képet festett a jövőről, mikor így írt az 1914. július 23-án, a pénzügyminiszternek a pesti nagy bankok vezetőivel Budán tartott tanácskozásáról: „Midőn egybegyűltünk, [a miniszter] előadta, hogy a Monarchia képviselője Belgrádban ultimátumot fog átadni, megvilágította tartalmát, s hozzátette, hogy a végzetes jegyzék öt órakor adatik át. Erre az ablakon át tomboló viharfelhőt látunk, süvítő orkán tör ki, a szomszéd ház teteje megmozdul, és cserepei beröpkülnek a komor tanácsterem ablakán, a kertben gyökerestül borulnak ki a fák, s bent a teremben egyik lámpaüveg a másik után pattan széjjel kísérteties csengéssel. Egymásra nézünk. Kivesszük óránkat: öt óra van” (Hegedüs, 1920).

A háború, ahogyan előre látható volt, recessziót, bankcsődöket, az aranykészlet csökkenését, pénzügyi pánikot eredményezett. Megrendült a bizalom a pénzügyi rendszerben, az egyre növekvő állami kiadások finanszírozása nagy nehézségbe ütközött, az infláció jelentősen nőtt. Ezzel párhuzamosan a jegybanki autonómia csökkent, az államadósság növekedett. A bajokat csak tetézte az 1919-es kommunista diktatúra, amely a „pénz uralmát” megszüntető ideológia jegyében a közös jegybank magyar részlegét is államosította. Nem véletlen, hogy 1919 végére az első feladatok közé tartozott a jegybanki autonómia helyreállítása, a költségvetés jegybanki finanszírozásának és a fedezetlen pénzteremtésnek a leállítása.

A háború végével alakulófélben lévő új államok szinte azonnal hozzáláttak szuverenitásuk egyik fontos kifejezőjének megvalósításához, a saját monetáris politika és pénzkibocsátás megteremtéséhez. Még létezett és működött az Osztrák–Magyar Bank, és még nem jöttek létre az új nemzeti jegybankok, de a bankjegyközösség megszün-

tetése fő szempont volt, először a koronabankjegyek felülbélyegzése, majd új pénzek bevezetésével bankjegycsere révén.

Az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben aláírt osztrák békeszerződés 206. cikke és az 1920. június 4-én Versailles-ban aláírt magyar békeszerződés 189. §-a egyöntetűen elrendelte az Osztrák–Magyar Bank felszámolását. A győztes hatalmak által összeállított nemzetközi Felszámoló Bizottság felügyelte a folyamatot.

A megszüntetési folyamat közepén álló közös jegybank jelentésében szintén szót vet a kialakult helyzettel: „Az elmúlt esztendő [1920] a legbaljósatűbb volt Magyarország ezeréves történetében. A legfájdalmasabb békeszerződést kellett megkötni, amely Magyarország sorsát a távlati jövőben előre kiszámíthatatlan módon fogja befolyásolni. Az ország ezt a megpróbáltatást felelősségérzettel fogadta, s lehetőség szerint újjá akarja építeni azt, amit a szerencsétlen béke elpusztított.”¹⁰

Magyarország a trianoni békediktátum következményeként súlyos társadalmi és gazdasági krízishelyzetbe került. Elveszítette területe és lakossága kétharmadát. A gazdasági és társadalmi szövet teljesen szétszabdalódott, az anyagi veszteségnél azonban jelentősebb volt a lelki trauma és reményvesztettség, amin mindenképpen úrrá kellett lenni, hogy az ne gyengítse még jobban az ország ellenálló képességét gazdasági téren is. „A trianoni békeszerződés következtében Csonka-Magyarország nemzetközi fizetési mérlege állandóan növekvő tartozási egyenleget mutat, ami az országot egyre sorvasztó gazdasági és pénzügyi elszigeteltségre kárhoztatja... Ennélfogva az állam, valahányszor a trianoni békeszerződés rendelkezéseinek megfelelően fizetéseket vagy egyéb szolgáltatásokat kénytelen teljesíteni, ezt az államháztartásban mutatkozó nagy hiány következtében csakis újabb államjegyek kibocsátásával érheti el. Az államjegyek ilyen ellenszolgáltatás nélküli kibocsátása és szaporítása azoknak további értékcsökkenéséhez vezet” (Fellner, 1922:1, 29).

Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök azonban a problémák legyőzésére szólított fel, midőn parlamenti beszédében azt mondta: „nagy áldozatot kérünk a nemzet-től, most nem meghalni, hanem dolgozni kell a hazáért”.¹¹

A MAGYAR JEGYINTÉZETTŐL A MAGYAR JEGYBANKIG

1922 májusában kötötte meg Magyarország és a Felszámoló Bizottság azt a megállapodást, amely szerint a magyar kormány lezárta az Osztrák–Magyar Bank rá vonatkozó részével kapcsolatos ügyeket, s megvásárolta az Osztrák–Magyar Bank Magyarországnak a trianoni békediktátumot követően létrejött határain belül fekvő ingatlan- és ingó vagyonát (Bácskai, 1993:418).

A Magyar Közgazdasági Társaság már 1920. május 5-én ankétot tartott, hogy szakmai javaslatot dolgozzon ki a jövőendő időszak monetáris és fiskális politikájának koncepciójáról. 1920 tavaszára az is világossá vált, hogy az önálló magyar jegybank létrehozásának és az önálló bankjegykibocsátásnak még nincsenek meg a gazdasági alapjai, az ország nemesfémkészletét még a Jóvátételi Bizottság zálogjoga terhelte. A készpénzforgalom számára az állam csak úgynevezett államjegyeket tudott kibocsátani.

A volt kormányzati tisztségviselőköl álló konzultatív testület, az 1921. évi V. törvénycikkkel életre hívott Országos Pénzügyi Tanács javasolta egy átmeneti jegyintézet

felállítást. „A szerv, amely a jegybank funkcióit átvinné, teljesen átmeneti jelleggel, a jegybank felállításáig valamely, az állami adminisztrációtól lehetőleg független közhivatali intézmény lenne, amely az Osztrák–Magyar Bank magyarországi szervezetének és berendezésének kívánatos részbeni felhasználásával az átmenetet minden megrázókództatás nélkül biztosíthatná.”¹²

Az új, stabil fizetőeszköz fedezetét biztosító jelentős aranykészlettel bíró, autonóm jegybank létesítéséig, átmeneti intézményként, a Pénzügyminisztériumnak alárendelt Magyar Királyi Állami Jegyintézetet hozták létre, amely 1921. augusztus 1-jén kezdte meg működését.¹³ A pénzkibocsátás joga még az államnál maradt, így az állam a Jegyintézet útján államjegyeket bocsátott ki, amelyek nem tekinthetők jegybank által kibocsátott bankjegyek.

A Jegyintézet elnökét az államfő nevezte ki, erre a posztra a nagy tekintélyű Popovics Sándor volt a legmegfelelőbb jelölt, aki jelentős pénzügyigazgatási (pénzügyminiszteri és jegybanki) tapasztalattal rendelkezett. A kinevezésre irányuló kormányzati előterjesztés így jellemezte: „Popovics Sándor egy apa gondosságával figyel és támogatja az egész magyar gazdasági életet [...] mindent lát, mindenkit ismer, mindenkit megmér, mindenről tud, és mindenről és mindenkiről megvan a véleménye [...] magányos ember, élő szobor, kemény kőszikla” (Radnóti, 1926:80–85). Popovics Sándor is világosan látta, hogy a Jegyintézet lehetőségei korlátozottak, már a 1921. július 11-én megtartott alakuló ülésen kijelentette, hogy „a jegyintézet legfőbb hivatását, örködni a pénzérték felett, csak csekély mértékben teljesíthetjük, mert az ehhez szükséges anyagi hátvéd hiányában vagyunk”.¹⁴

Az országban az árszínvonal folyamatosan emelkedett, a gazdasági stabilizáció nem sokáig nélkülözhetette az infláció megfékezésére és stabil fizetőeszköz kibocsátására képes önálló jegybankot.

Popovics Sándornak mindig határozott meggyőződése volt, hogy árstabilitás nélkül nincs gazdasági stabilitás sem. „Az inflációnak minden szaporítása, bármiféle történik is, meglevő értéket semmisít meg, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint aminőben az ily módon létrejött alkotás a közvagyonot növeli, és azok az országok kerülnek ki legelébb a bajból, amelyek az inflációt legkorábban megállították és normális viszonyokat léptettek életbe” (Popovics, 1929).

Amikor a jegybank kapcsán a történeti alkotmányunk vívmányairól beszélünk, az infláció elleni küzdelem és a pénzügyi rendszer stabilitása olyan értékek, amelyek századokat átívelően meghatározták a magyar politikát. Teljesen összecseng Popovics Sándor szavaival a mai jegybank célkitűzése, hiszen az MNB elsődleges célja az árstabilitás elérése és fenntartása.

**„KONZERVATÍVNAK KELL LENNI AZ ELVEKBEN ÉS HALADÓNAK
A FELADATOK FELISMERÉSÉBEN ÉS TELJESÍTÉSÉBEN”**

Popovics Sándor már 1909-ben megfogalmazta azt az élete során végig követett szabályt, hogy „konzervatívnak kell lenni az elvekben és haladónak a feladatok felismerésében és teljesítésében”. Ez a jegybanki hitvallásnak is tekinthető szemlélet jól

kifejezi azt az összetartozást, ami a stabil értékrendi alap és az adott kor kihívásaira felelni képes kreativitás és innováció között fennáll, s ez az alapja a központi banki működésnek is.

Hosszú előkészületek után 1923 végére összeállt egy javaslat a létesítendő önálló jegybank koncepciójáról, amit a Népszövetség Tanácsa elé is terjesztettek. Ebben a javaslatban szerepeltek az önálló magyar jegybank legfontosabb jellemzői, hogy kizárólagos bankjegybocsátási joggal bír, központi bank, vagyis a bankok bankja, irányítja a monetáris politikát, meghatározza a jegybanki kamatlábat, olyan politikát kövessen, amely stabilan tartja a fizetőeszköz értékét, leszámítja a kereskedelmi váltókat, az állam pénztáraként működik, de legyen teljesen független a kormánytól.¹⁵ A Népszövetség Pénzügyi Bizottsága a magyar szanálási program részeként hagyta jóvá a jegybanki tevékenységekre vonatkozó irányelveket.

Bethlen István miniszterelnök 1924. március 27-én terjesztette a nemzetgyűlés elé az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról, a Magyar Nemzeti Bank létesítéséről és szabadalmáról, továbbá az államháztartás hiányainak fedezése céljából felveendő belső kölcsönről szóló törvényelőterjesztés-csomagot.¹⁶ Az előterjesztés szükségszerűen együtt kezelte a gazdasági és pénzügyi stabilitás megteremtése érdekében fontos lépéseket.

A Magyar Nemzeti Bank létesítésének célja, legfőbb feladata „a pénz megbomlott jogrendjének helyreállítása” volt. Az MNB alapításától kezdve elsődleges hivatásának tekintette a forgalomban lévő pénz értékének megóvását és védelmét, különösen is sikeres első lépés volt ezen az úton az új fizetőeszköz, a pengő bevezetése 1926-ban. Kiegyensúlyozott politika és szigorú következetesség kellett a jegybanki függetlenség érvényesítéséhez, ugyanakkor a megalapozott állami gazdaságpolitikai célok támogatásához.

1924. április 26-án kihirdették az 1924. évi V. törvénycikket a Magyar Nemzeti Bank létesítéséről és szabadalmáról. Május 24-én megtartották az MNB alakuló közgyűlést a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében, két nappal később Popovics Sándor elnök letette hivatali esküjét a kormányzó előtt mint az MNB első elnöke. Az MNB Főtanácsa megválasztotta az alelnököket és az igazgatókat. A Magyar Nemzeti Bank 1924. június 24-én megkezdte üzleti tevékenységét.

KREATIVITÁS ÉS STABIL ÉRTÉKREND

„Supra firmam petram”, azaz kemény kősziklára épült, olvashatjuk I. András királynak a tihanyi apátság alapításáról szóló, 1055-ben kiadott oklevelében. A stabil fizikai és lelki megalapozottságra egyaránt utaló kifejezés a magyar történelem oly sok intézményére, így a tihanyi alapítást sok évszázaddal követő jegybankra is vonatkoztatható. A jogszabályi rendelkezések normativitása mellett a kősziklaként jellemzett Popovics Sándor mint első elnök személye, hatalmas szaktudása, tapasztalata és szilárd értékrendje jelentette azt a garanciát, hogy az induló önálló központi banki működés hazánkban is sikeres legyen.

Kötelességünk megbecsülni országunk, benne intézményeink történetét, hogy olyan jövőt építhessünk, amelynek szilárd értékrendi alapjai vannak, és így a jövőbeni

működés is jó gyümölcsöket hozhat. Ez nem egy öncélú konzervativizmus, a múlthoz való merev ragaszkodás, hanem emlékeztetés arra, hogy úton vagyunk, amelyen előre kell haladunk, a célt szem előtt tartva, vagyis „a hagyomány a jövő biztosítéka, nem pedig hamut őrző doboz” (Gustav Mahler).

A pénzügyi rendszer stabilitásának biztosítása egy folyamatosan elvégzendő feladat, egy olyan út, amelyen együtt járunk, amennyiben a közjót szem előtt tartjuk, és elköteleződünk a történeti gyökerekkel rendelkező értékrend tiszteletben tartása mellett.

A jogszabályi normativitás egyértelműségével és kötelező erejével fejezi ki az érték-alapozott jogalkalmazás követelményét az Alaptörvényünk, amely szerint az Alaptörvény és a jogszabályok értelmezésekor azt kell feltételezni, hogy a józan észnek és a közjónak megfelelő, erkölcsös és gazdaságos célt szolgálnak.¹⁷

Új időkre új stratégiát kell alkotni. A jó kormányzás stabil közös értékrendet és célokat feltételez. Az emberi személy és méltóság feltétlen tisztelete, a helyes emberkép vállalása kulturális értelemben is értékválasztás. Egy megújult világ víziója a megújult világ realitásaiért. Szükségünk van helyes ítélőképességre, birtokolnunk kell a megkülönböztetés képességét. Ehhez stabil értékrend is szükséges, nem mondhatunk le az igazság megismerésének igényéről, a helyes és helytelen megkülönböztetéséről. A kihívások nem letargiába taszítanak, hanem esélyt adnak a dolgok újragondolására, jó irányba történő továbbfejlesztésére.

A megváltozott életkörülmények megváltoztatott életmódot is magukkal hoznak, ez jelentősen rendezettebb, helyénvalóbb, vagyis a maga helyét megtaláló cselekvéseket. Az értékrend adja meg a leleményesség és a hősiesség működési keretét. A leleményesség hajlandóvá tesz arra, hogy megszokott kereteken kívül is gondolkodjunk, hogy merjünk paradigmákat megkérdőjelezni, újat alkotni. Néha ez újdonságot jelent, néha a múltban már működő elv újrafelfedezését, kreatív újjáteremtését.

Az értékrend őrzése nem a struktúrák és gyakorlatok konzerválását jelenti. A világ sokszor kizökkent bennünket komfortzónánkból, életünk, működési módunk újragondolására, korrekciójára is késztet. Természetesen ragaszkodunk alapvető céljainkhoz, szilárd értékrendünkhöz, a biztonsághoz és stabilitáshoz, de a megváltozott körülmények mindezen alapokon új építményeket is követelhetnek, új struktúrák létrehozására ösztönözhetnek. Stabil értékrend nélkül viszont irányvesztettek lehetünk. A világ művelésének és őrzésének kettős felelőssége aktivitást jelent, a valóság ismeretét, reflexiókat, bátorságot, a megújulás képességét, és ugyanakkor bölcsességet és hűséget is.

JEGYBANKI INTÉZMÉNYI IDENTITÁS

A jelen cikkben vázolt történeti előzmények rávilágítanak arra, hogy egy intézménynek is van sajátos identitása, amely meghatározza működésének módját. Jogi megközelítésben egy ország, azon belül a közjogi intézmények működése szempontjából meghatározó az alkotmányos identitás. Magyarország alkotmányos identitásának kérdését az Alkotmánybíróság is vizsgálta.¹⁸ Az ország alkotmányos önazonossága, vagy egy intézmény önazonossága nem statikus és zárt jellegű, hanem egy stabil és

változatlan értékrendi alapozás mellett élő szövet, amely folytonosan képes a megújulásra.

Az MNB esetében ilyen stabil alapot jelent a történetiségében is folyamatosan tetten érhető törekvés az ország pénzügyi stabilitásának biztosítására, a gazdasági szereplők forráshoz juttatásának elősegítésére, az autonóm működés, a közjót szolgáló, értékelvű, emberközpontú szemléletmód. Egyebek mellett ezek képezik a történeti alkotmányunk olyan, a jegybanki működést érintő vívmányait, amelyekre a jegybankra vonatkozó alkotmányos és egyéb jogi normák rendszere épül.

Az intézményi önazonosság az egyetemes értékrendi alapozottság mellett egyedi sajátosságokat is hordoz, amelyek csak az adott intézményre, vagy az intézménynek működési területként szolgáló országra jellemzők. Magyarország esetében az ország alkotmányos kormányzása egyike volt azoknak az alapértékeknek, amelyekhez a nemzet mindenkor ragaszkodott, és amely akkor is élő érték volt, amikor az országot vagy nagyobb részét idegen hatalmak tartották megszállásuk alatt.¹⁹ Ezeket a jogi értékeket a magyar alkotmány részét képező jogszabályok jelenítették meg (például az Aranybulla, szokásjogi gyűjtemények, 1848. áprilisi törvények stb.). A magyar jegybanki identitást is elsődlegesen a rá vonatkozó jogszabályok határozzák meg azzal, hogy a jogszabályok tartalma is jól nyomon követhető történeti fejlődés eredménye. A jogszabályi rendelkezések mellett azonban az intézményi kultúra és értékrend is elvitathatatlanul meghatározója a működésnek.

A Magyar Nemzeti Bank ezt az intézményi önazonosságot határozta meg, amikor belső normarendszerként Alapokmányt adott közre (MNB, 2014). Ezzel az MNB újrafogalmazta küldetését, jövőképét, alapértékeit, illetve kiemelt stratégiai és intézményi céljait. Ez a hitvallás szól az MNB-nek a társadalomban, az intézményrendszerben és a polgárok, hazai vállalkozások életében, működésében betöltött helyéről és szerepéről. Az Alapokmány ugyanakkor egyszerre a „jó kormányzás stratégiája” és intézményi stratégia, valamint belső „alkotmányos kerete” is a jegybanki működésnek.

Az MNB vezetése a törvényi kötelezettségek alapján arra törekszik, hogy a monetáris politika felelős irányításával és a magyar gazdaság fenntartható növekedését biztosító, kiszámíthatóan működő pénzügyi rendszer támogatásával hozzájáruljon a társadalmi jóléthez. A jegybank tevékenységének két legfőbb pillére ezért a függetlenség és a felelősség, amely alapértékként szolgál valamennyi döntése meghozatalában.²⁰

A SZABÁLYOK ÉRTÉKTARTALMA, FELELŐS INNOVÁCIÓ

Az Alaptörvénynek a gazdasággal kapcsolatos rendelkezései értéktartalmat hordoznak. Az Alaptörvény M) cikkében megfogalmazott értékteremtő munka és tisztességes gazdasági verseny követelménye egyszerre utal egy történetileg alátámasztott értéktartalomra és az etikai követelmények objektív világára, másrészt nem jelenti akadályát az ilyen kapaszkodók – ha úgy tetszik, kánonok – mentén kibontakozó innovációnak, kreativitásnak.

Már a római jog sem pusztán az ember alkotta jog rendjével számolt, hanem a jogalkalmazás során figyelemmel volt az erkölcsi és az isteni törvények rendjére is.

Ez megjelenik a magyar alkotmányosság első pilléréként számon tartott *Intelmekben* is, amelyet Szent István király intézett Imre herceghez: „mindent [...] törvény éltet s tart fenn [...] részben isteni parancsok és rendeletek, részben világiak, valamint a nemesek meg az élemedett korúak tanácsai és javaslatai kormányozzák, védik”²¹. Ez a hagyomány az Alaptörvény rendelkezéseiben él tovább, az értékalapozottság és a felelős innováció áthatja a magyar jogrendszer egészét. „A magyar közjog gazdag hagyományra építkezett, évszázadokon át Európa egyik legkreatívabb, egyik leginnovatívabb alkotmányjoga volt” (Szájer, 2019).

Deák Ferenc fogalmazta meg szemléletesen, hogy: „Alkotmányunk történelmi alkotmány, nem egyszerre készült, hanem a nemzet életéből fejtett ki, s a nemzet szükségéhez s a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és formában időnként változásokon ment keresztül. Vannak újabb törvényeink közt olyanok, melyek nem elvben és lényegben, hanem inkább formában újak, s csak tisztább, határozottabb és rendszeresebb alkalmazását írják körül a régibb törvényekben is előforduló elveknek” (Deák, 1889).

A jegybanki működésnek is van „lelke”. A megfelelés nem kizárólag jogi fogalom, hanem kultúra és értékrend, stabilitás és kreativitás, rendezett viszony önmagunkhoz és a világhoz. A megfelelés minősége nagyban befolyásolja azt is, hogy miként reagálunk váratlan, új kihívásokra. Megzavarodunk, vagy továbblépésre, megújulásra használjuk fel a helyzetet? Egy helyes és észszerű rendezettség alapjai benne vannak az emberi természetben, az intézményi kultúrában is. A körülmények mérlegelése és az értékek figyelembevétele révén jutunk el a felelős innovációig.

ÉRTÉKALAPÚ MŰKÖDÉS

Az MNB – figyelembe véve sajátos alkotmányos státuszát és autonómiáját – a rendelkezésre álló eszközökkel mindent megtesz az értékalapú működés megerősítése érdekében. Az MNB a jegybanki feladatok hatékony elvégzését biztosító szervezeti struktúrát alakított ki, megalkotta és folyamatosan fejleszti a szervezeti és működési rendre vonatkozó szabályrendszert, a jogszabályi rendelkezések alkalmazásán túl az alapító okiratában, alapokmányában, társadalmi felelősségvállalási stratégiájában, etikai szabályaiban értékek és elvek melletti elkötelezettségét rögzítette, szakmai és működési stratégiáiban meghatározottak szerint biztosítja a jegybanki célok elérését, feladatainak ellátásához megfelelő erőforrásokat rendel, valamint kontrollmechanizmusokat alkalmaz a működés ellenőrzésére, a kockázatok kezelésére.

A felelős jegybank aktív szerepet vállal az értéktudatos, megújult közgondolkodás formálásában, ezt meghatározónak tekinti a szervezetfejlesztés, a belső képzések, valamint az állami társadalmi szemléletformálás során is, amely célokat kiemelt fontosságúnak tartja, és a rendelkezésre álló eszközeivel szolgálja.

A történelem viharai a magyar jegybankot sem kímélték, sokszor kellett problémákat megoldani, amelyek lehetőségek is, mert az értékekre figyelve, megoldásokat keresve, szükség szerint a világ dolgaihoz való hozzáállásunkon változtatva, túljutunk ezeken. Az értékrendi alap, a felelős és hosszú távon is fenntartható, etikus gazdálko-

dás, az embert középpontba állító, a közjót szolgáló társadalom- és gazdaságszervezési modellek új paradigmát jelentenek. Olyan időszakban vagyunk, amikor a változások korszakváltást is jeleznek. A jövő működési módját most kell elhatároznunk, tudatosítanunk, és a gyakorlatban megvalósítanunk.

A jegybank alkotmányos feladatköre, autonómiája révén nagyon széles lehetőséggel rendelkezik a monetáris politika megvalósítására, a pénzügyi rendszer stabilitásának biztosítására. Ez az erős felhatalmazottság lehetőség és felelősség egyszerre. Stabil értékrend, a fenntartható jövő iránti elkötelezettség, az embert, az élet kultúráját szolgáló felelősség és kreativitás. Ezek azok az alapok, amelyek folytonosan változó környezetben is garantálni tudják a jegybanki politika sikerességét. Mélyre nyúló történeti gyökerek táplálják ezt.

Popovics Sándornak, az MNB első elnökének üzenete máig hatóan irányadó a jegybanki feladatok ellátásában: „mutassuk meg országnak, világnak, hogy bízunk erőnkben, és látjuk a jobb jövőt!”

JEGYZETEK

- ¹ https://mpee.hu/hir/Szent_Istvan_erdeme_hogy_uj_kuldetestudatot_adott_dinasztiajanak.html.
- ² Magyarország Alaptörvénye, 41. § (1) bekezdés.
- ³ Magyarország Alaptörvénye, R Cikk (3) bekezdés.
- ⁴ Lásd a 33/2012. (VII. 17.) AB határozatot a bírók függetlenségéről.
- ⁵ A Magyar Nemzeti Bankról szóló 2013. évi CXXXIX. törvény 3–4. §-ai.
- ⁶ IV. Béla királytól már igazolható a jogintézmény léte (1256), de már Szent Istvántól lehetnek kezdeményei.
- ⁷ A pizetumjog alapján az érsek díjazást kapott, a nemesfém minden márkája után 1/48-ad (azaz 1 pizetum) részt.
- ⁸ A pizetumjog lassú elenyészésének folyamata a 15. századtól kezdődött, az ellenőrzési kötelezettségek háttérbe szorultak, az érsek számára jövedelmet biztosító privilégiummá vált egészen az 1892-es pénzreformig, amikor jelképes váltság fejében megszüntették.
- ⁹ Az első ilyen intézmény a svéd Riksbens Standers Bank volt 1668-as alapítással, ezt követte a Bank of England 1694-ben, a Német Királyi Bank 1765-ban, a Banque de France 1800-ban.
- ¹⁰ OL Z. 1. 50. cs. 1/I. Osztrák–Magyar Bank budapesti főintézetének jelentése, 1921. január 8.
- ¹¹ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. március 17.
- ¹² *Pesti Napló*, 1920. május 27.
- ¹³ 1921. évi XIV. törvénycikk a pénzforgalom ideiglenes szabályozásáról a Magyar Nemzeti Bank felállításáig.
- ¹⁴ OL Z. 2. 1. cs. 1921. július 11-i jegyintézeti tanácsülés.
- ¹⁵ League of Nations, Financial Reconstruction of Hungary, 1926, 61–62.
- ¹⁶ *Nemzetgyűlési Napló*, XXII. k. 262. ülés, 1924. március 27.
- ¹⁷ Lásd az Alaptörvény 28. cikkét.
- ¹⁸ Lásd a 22/2016. (XII. 5.) AB határozatot az Alaptörvény E) cikk (2) bekezdésének értelmezéséről. A magyar Alkotmánybíróság az alkotmányos identitás fogalma alatt Magyarország alkotmányos önazonosságát érti, és tartalmát az Alaptörvény egésze, illetve egyes rendelkezései alapján, az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdése szerint azok céljával, a Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban, esetről esetre bontja ki.
- ¹⁹ 22/2016. (XII. 5.) AB határozat.
- ²⁰ Lásd az MNB Alapokmányának bevezető rendelkezéseit.
- ²¹ *Szent István király Dekrétumainak Első Könyve, Intelmek Szent Imre hercegnek*. Elöljáró beszéd 1. §.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bácskai Tamás (szerk.) (1993): *A Magyar Nemzeti Bank története I.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Deák Ferenc (1889) *Emlékezete.* Ráth Mór Kiadó, Budapest.
- Fábián Gergely – Virág Barnabás (2018): *Bankok a történelemben: innovációk és válságok.* Magyar Nemzeti Bank Könyvsorozata, Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- Fellner Frigyes (1922): Csonka-Magyarország nemzetközi fizetési mérlege és a jóvátétel problémája. *Buda-pesti Szemle*, 50. évf., 549. sz., Különlenyomat.
- Hegedüs Lóránt (1920): A magyar éjtszaka. Székfoglaló a Kisfaludy Társaságban. *A Kisfaludy-Társaság Évkönyve*, 53. sz., 78–101.
- Horváth István (2001): Az esztergomi királyi és érseki székhely az Árpádok korában. In: *Lux Pannoniae, Esztergom. Az ezeréves kulturális metropolis.* Konferenciakötet, Esztergom.
- Kahler, Frigyes (1987): Das Pizetum-Recht. A pizetum-jog. In: *A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1986.* Debrecen.
- Kolozsi Pál Péter – Lentner Csaba – Parragh Bianka (2018): Közpénzügyi megújulás és állami modellváltás Magyarországon. *Polgári Szemle*, 13. évf., 4–6. sz., 28–51, <https://doi.org/10.24307/psz.2017.1204>.
- Lehmann Kristóf – Palotai Dániel – Virág Barnabás (2017): *A magyar út – célzott jegybanki politika.* Magyar Nemzeti Bank Könyvsorozata, Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- Lentner, Csaba (2010): A Few Historic and International Aspects of the Hungarian Economic Crisis and Crisis Management. *Public Finance Quarterly*, Vol. 55, No. 3, 581–605.
- Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés.* Kairosz Könyvkiadó, Budapest.
- Matolcsy György – Palotai Dániel (2018): A magyar modell: A válságkezelés magyar receptje a mediterrán út tükrében. *Hitelintézet Szemle*, 17. évf., 2. sz., 5–42, <https://doi.org/10.25201/hsz.17.2.542>.
- MNB (2014): *Függetlenség és felelősség. A Magyar Nemzeti Bank Alapokmánya.* www.mnb.hu/letoltes/a-magyar-nemzeti-bank-alapokmánya.pdf.
- Popovics Sándor (1929): *A pénz értékállandósága.* Előadás a Magyar Cobden Szövetség szemináriumán, március 5-én. Cobden-Könyvtár, Magyar Cobden Szövetség 38., Budapest.
- Radnóti József (1926): *Mi volt itt? A konjunktúra története Hegedüs Lóránt bukásától Popovics Sándor eljöveteleig.* Újságüzem könyvkiadó és nyomda rt., Budapest.
- Szajer József (2019): A magyar alaptörvény államfelfogásáról. In: Orbán Balázs – Szalai Zoltán (szerk.): *Ezer évre Európa közepén. A magyar állam karaktere.* Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány.
- Tóth Csaba (2020): *Bardus, grossus, florenus. Pénzverés az Anjouk Magyarországn.* Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Zolnay László (1983): *A középkori Esztergom.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Teleki Bálint – Sasvári Péter – Urbanovics Anna

Az európai uniós ügynökségesedés kutatásának akadémiai háttere

An Academic Background to the Research of Agencification in the EU

Összefoglalás

A legtöbb kutatási terület esetében rendkívül fontos annak akadémiai háttere. Az Európai Unió ügynökségei és az ügynökségesedési tendencia a kortárs európai uniós kormányzásnak jelentős, talán a legmeghatározóbb trendjévé vált. Ennek ellenére viszonylag kevés kutató foglalkozik ezzel a tudományterülettel. A kutatási területet jelentős részben egy egyetem- és intézményközi hálózat, a TARN fedi le. Jelen írásban megvizsgáljuk a területtel foglalkozó kutatók és intézmények tudománymetriai sajátosságait.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: A12, A31, E02, E58, G28

Kulcsszavak: pénzügyi válság, akadémiai háttér, ügynökségesedés, EU-ügynökségek, Európai Bankunió, Európai Felügyeleti Hatóságok, európai uniós kormányzás, tudománymetria, TARN

DR. TELEKI BÁLINT, jogász, PhD-hallgató, NKE-ÁNTK Európai Köz- és Magánjogi Tanszék (Teleki.Balint@uni-nke.hu); DR. SASVÁRI PÉTER, habilitált egyetemi docens, NKE-ÁNTK Közszerzési és Infotechnológiai Tanszék (Sasvari.Peter@uni-nke.hu); URBANOVICS ANNA, MA-hallgató, demonstrátor, NKE-ÁNTK Közszerzési és Infotechnológiai Tanszék (anna.urbanovics@gmail.com).

Summary

In most research fields, the academic background is of great importance. Agencification, or the establishment of agencies by the European Union has become a significant, perhaps the most characteristic trend in contemporary European governance. In spite of this, relatively few researchers care to deal with this academic field, mostly covered by TARN, an inter-institutional network. This article examines the scientometric characteristics of the researchers and institutions active in this field.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: A12, A31, E02, E58, G28

Keywords: financial crisis, academic background, agencification, EU agencies, European Banking Union, European Supervisory Authorities, European governance, scientometrics, TARN

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány célja megvizsgálni az Európai Unióban létező, „ügynökségesedés” néven ismert tendencia kutatásának akadémiai hátterét, különös tekintettel bizonyos szempontokra (lásd később). A vizsgálat metodológiai szempontból csak részben támaszkodik a klasszikus tudománymetria eszköztárára (nevezetesen a Hirsch-indexek, impakt faktorok stb. vizsgálatára – ahol ez egyáltalán lehetséges), és inkább a kutatók releváns életrajzi adatait részesíti előnyben. Emellett figyelmet fordítunk a témával foglalkozó egyes kutatók és intézmények közötti kapcsolatokra, ideértve – ahol van ilyen – a publikációs szokásokat, a tudományterületi együttműködéseket, ösztöndíjakat stb.

A tanulmány első részében rövid bevezetőt adunk magáról a kutatási területről, megvilágítva a főbb kérdéseket, egyúttal igazolva a terület fontosságát is. Egy ilyen, a kutatási területet érintő bevezetés nélkül jelen tanulmány célja értelmetlen volna. Ezt követően részletesen feltárjuk a kutatások akadémiai hátterét, a kutatások főbb kérdései és az előző bekezdésben említett tárgykörök mentén. A tanulmány végén következtetéseket igyekszünk levonni „a tudomány állása”, valamint a területnek a tudományos világban való elhelyezkedése vonatkozásában, emellett célunk néhány megalapozott várakozást is megfogalmazni a jövőt illetően.

A KUTATÁSI TERÜLET

A téma meglehetősen komplex, inter- és multidiszciplináris megközelítést igényel, valamint különböző folyamatok párhuzamos megfigyelését. Az alábbi fejezetben a főbb tárgyköröket ismertetjük rövid összefoglalók formájában.

Az „ügynökség” fogalma

Az ügynökségek története – nota bene: az „ügynökség” az e tanulmányban alább kifejtettek szerint értendő – a 20. század közepén, a pánamerikai kontinensen kezdődött.

Európai nézőpontból az USA alaposabb vizsgálata indokolt, mivel az évtizedek során ott számos ügynökség típusú közigazgatási szerv jött létre, amelyek ma is működnek. Az úgynevezett U. S. Code, a törvénykönyv, amely az USA „general and permanent” jogszabályait tartalmazza, a definíció mellett egy pozitív taxációban listát közöl az USA ügynökségeiről (pl. a Securities and Exchange Commission, SEC, vagy a Federal Reserve System, Fed Kormányzótanácsa stb.) (Kálmán, 2013:1).

Az „ügynökség” fogalmának számos definíciója létezik, mivel még az azonos jogrendszerhez tartozó kutatók sem feltétlenül tudnak maradéktalanul egyetértésre jutni. Az EU-specifikus ügynökségfogalom, amelyet konzisztens volta miatt jelen tanulmányban elfogadunk, a következő: „Ügynökség alatt értjük azokat az európai uniós jogi aktus által létrehozott, jogi személyiséggel és relatíve független szervezettel rendelkező közigazgatási szerveket, amelyek egy ágazat európai szintű szabályozásában és/vagy egy közösségi politika megvalósításában vesznek részt” (Kálmán, 2013:3).

A fenti definíció rávilágít az ügynökségek legellentmondásosabb tulajdonságaira, nevezetesen a relatív függetlenségre és a nem minisztériumi (non-departmental) jellegre. Természetüknél fogva az EU-ügynökségek szerződésidegen (non-treaty) szervek, amely azt jelenti, hogy létüknek nincs explicit jogalapja az EU elsődleges jogában. Az alapító szerződések csak implicit módon ismerik el létüket, kizárólag az Európai Unió működéséről szóló szerződés 263. cikke (1) és (5) bekezdésein keresztül, amelyek jogorvoslatot biztosítanak az ügynökségek döntéseivel szemben, amikor is az Európai Unió „szerveit és hivatalait” nevezik meg akként, mint amelyek az Európai Unió Bírósága (EUB) jogorvoslati kontrollja alatt állnak (Szegeci, 2012:349).

1. ábra: A vizsgált téma főbb kérdéskörei

Forrás: Saját szerkesztés

A közigazgatási jog európaizálódása

Ahhoz, hogy megértsük az ügynökségeknek az EU-ban betöltött pontos helyét és szerepét, röviden át kell tekintenünk az európai közigazgatás struktúráját. Danwitz különbséget tesz az EU szervei által végrehajtott, ún. az EU saját közigazgatási joga (Eigenverwaltungsrecht), a tagállamok saját hatóságai által végrehajtott közösségi közigazgatási jog (Gemeinschaftsverwaltungsrecht) és a kooperációban végrehajtott, együttműködésen alapuló közigazgatás (Kooperations- oder Verbundverwaltungsrecht) között (Danwitz, 2008:312–314). Tekintve, hogy az ügynökségek az EU saját közigazgatási joga alá tartoznak, ennek következtében az EU jogának alkalmazása a közvetlen végrehajtás irányába tolódik el, ami azt jelenti, hogy az EU szerveinek pozíciója erősödik a tagállami hatóságokkal szemben (Danwitz, 2008:319).

Az Európai Unió ügynökségesedése

Kronológiailag az EU-ügynökségek három generációját különböztetjük meg: 1) az 1975 előtt alapított első generációs ügynökségek; 2) a második generációs ügynökségek, amelyeket 1975 és a keretrendelet között alapítottak; és 3) a harmadik generációs ügynökségek, ideértve a keretrendelet [A Tanács 58/2003/EK rendelete (2002. december 19.) a közösségi programok igazgatásában bizonyos feladatokkal megbízott végrehajtó hivatalokra vonatkozó alapszabály megállapításáról] nyomán felállított végrehajtó ügynökségeket és a 2003 után létrehozott szabályozó ügynökségeket (Danwitz, 2008:319–320). Az előző bekezdésben foglaltak mentén beszélhetünk egy ún. „ügynökségesedési” tendenciáról az EU igazgatásában. Kvantitatív megközelítésben ez az ügynökségek elterjedését jelenti, ahogy Griller és Orator nevezik, ez a „mushrooming of agencies”, amelynek egyébként kvalitatív megközelítésű jelentéstartalma is van, nevezetesen az EU-ügynökségek hatásköreinek folyamatos bővülése (Griller–Orator, 2010:3).

A 2007–2008-as pénzügyi-gazdasági válság hatásai

Paradigmaváltás a gazdaságban és a közigazgatásban

A válság egy már-már globális paradigmaváltást idézett elő. A neoliberális gazdaságpolitika, és közigazgatási megfelelője, a New Public Management (NPM) elégtelennek bizonyult a piacok, különösen a pénzügyi piacok szabályozása és felügyelete, valamint a pénzügyi válság megelőzése tekintetében (Lőrincz, 2010:50–51). Az NPM-et, amely a versenyt állította középpontba, és a közigazgatás hatékonyságát a profitban mérte, felváltotta a neoweberi állam (Neo-Weberian State, NWS), amely a „weberi” és a „neo” elemek egy kombinációja, más szóval a weberi modell reorganizációja, amely az előző paradigmák eredményeit sem hagyja figyelmen kívül. Ez mindenekfelett jelenti az állam visszahelyezését a globalizáció okozta problémákra adott megoldások fő facilitátorának szerepébe, a képviseleti demokrácia mint legitimációs elem újbóli meg-

erősítését, a közigazgatási jog szerepének megerősítését az állam és polgára közötti viszonyokban, és a közszolgáltatások visszahelyezését különleges státuszukba, sajátos kultúrájukkal és szerződési feltételeikkel együtt (Lynn, 2008:27). A „neo” elemek kategóriája magában foglalja pl. a közigazgatás külső orientációját (pl. az állampolgárok felé), a közszolgáltatások professzionalizálását, az erőforrás-menedzsment újratervezését, méghozzá az egyszerű protokollkövetés helyett a tényleges eredmények fókuszba állításával (Lynn, 2008:27).

Az Európai Felügyeleti Hatóságok

Három pénzügyi felügyeleti hatóság, név szerint az Európai Bankhatóság (European Banking Authority, EBA), az Európai Értékpapírpiaci Hatóság (European Securities and Markets Authority, ESMA) és az Európai Biztosítás- és Foglalkoztatáinyugdíj-hatóság (European Insurance and Occupational Pensions Authority, EIOPA) – együtt Európai Felügyeleti Hatóságok (EFH, illetve ESA) – harmadik generációs, döntéshozó, szabályozó ügynökségek. Ezen három ügynökséget az EU döntéshozói a 2007–2008-as válság kezelésére tett számos eredménytelen erőfeszítés után hozták létre, amikor is realizálták, hogy a pénzügyi piac három alszektorának szabályozásához és felügyeletéhez jelentősen erősebb szervezetekre van szükség. Egyrészt ez a döntés egy üdvözlendő felismerése annak, hogy az önszabályozó piac neoliberais koncepciója megbukott, másrészt viszont bizonyos túlzott hatáskörei ezen ügynökségeknek, úgy tűnik, jogi kockázatot jelentenek a piaci szereplők számára.

Az Európai Bankunió

A következő lépés a bankszektor felügyeletében – az EBA létrehozása után – az úgynevezett Európai Bankunió megalkotása volt. Megjegyzendő, hogy a három terület közül, ahol ESA-k működnek, a bankszektor volt az egyetlen, ahol az uniós jogalkotó szükségesnek ítélte ezen következő lépés megtételét. Ugyanis a másik két területen (értékpapírpiac és biztosítások) működő ügynökség mindeddig hatékonyan be tudta tölteni piacfelügyeleti szerepét. Az EBA azonban a 2011-es, a spanyol bankrendszert érintő stressztesztjében nem jelzett előre semmilyen problémát azzal a spanyol bankrendszerrel kapcsolatban, amelyet nem sokkal később, 2012 nyarán 100 milliárd eurót meghaladó értékű mentőcsomaggal kellett az EU-nak megmentenie az összeomlástól. Feltételezhetően az EBA Felügyelőbizottsága, amely a tagállamok nemzeti delegáltjaiból áll, a „groupthink” jelenség hatása miatt nem lépett fel kellően erélyesen (a nemzeti delegáltak a saját országuk bankrendszerét féltették egy esetleges későbbi negatív döntéstől mint retorziótól). Ez indította el azt a folyamatot, amelynek végén az uniós jogalkotó úgy döntött, hogy egy szupranacionális intézményt, az Európai Központi Bankot állítja a bankfelügyelet középpontjába a Bankunión keresztül (Szegedi, 2018:106). A Bankunió négy eszközből áll: 1) az egységes felügyeleti mechanizmus (Single Supervisory Mechanism, SSM); 2) az egységes szanálási mechanizmus (Single Resolution Mechanism, SRM); 3) a betétbiztosítási rendszer (Common Deposit Gua-

rantee Scheme, CDGS); és 4) az ún. egységes európai szabálykönyv (Single Rulebook), amely egy kiegészítő szabálygyűjtemény a szektor egésze számára.

A Meroni-doktrína és annak átalakulása

Az eredeti Meroni-doktrínát az Európai Unió Bírósága (EUB) az integráció egy igen korai szakaszában, egy, az 1956-ban meghozott Meroni-ítéletben fektette le (C-9/56, Meroni v. High Authority). A doktrína egy rendkívül világos kritériumrendszert állított fel a Bizottság (akkor még Főhatóság) hatásköreivel kapcsolatban. Ezek a következők voltak: 1) csak olyan hatáskörök delegálhatók, amelyekkel az átruházó maga is rendelkezik; 2) a delegált hatáskörök pontosan meghatározott végrehajtási feladatok, és nem igényelnek diszkrecionális döntést, valamint az átruházó továbbra is felügyelete alatt tartja azokat; 3) az átruházás explicit döntésben valósul meg; és 4) az átruházás nem zavarja meg az intézményi egyensúlyt az európai intézmények között. Évtizedeken át ezt a kritériumrendszert csak erősítették az EUB további vonatkozó ítéletei, így ez vált az alapvető dogmává a Bizottságnak az EU egyéb szerveire való hatáskör-átruházása tekintetében. A változás a 2007–2008-as gazdasági válság utáni ügynökségesedési tendenciával összefüggésben következett be.

Az EU Bírósága ESMA-ítéletének (C-270/12.) hatása

Az ügy konkrét tárgya (vagyis az anyagi jogi jogvita) nem különösebben fontos a Meroni-doktrína szempontjából, inkább az a hatás lényeges, amelyet az ítélet kiváltott. Repasi a következőképpen összegzi az ítélet hozta változásokat: „A frissített Meroni-doktrína szerint bármely hatáskör-átruházásnak (1) a felhatalmazó aktus által világosan definiálnak kell lennie, (2) a hatáskörök gyakorlása a delegáló hatóság hatékony – politikai – kontrollja alatt kell hogy álljon (politikai kontroll), és (3) jogorvoslat tárgya kell hogy legyen (jogi kontroll). Végül, mivel a »Meroni« célja az intézményi egyensúly megőrzése, (4) a végrehajtó szervekre nem telepíthető politikai felelősség” (Repasi, 2014:2–3, 7). Amint az látható, Repasi úgy hivatkozik erre a módosult kritériumrendszerre, mint „frissített Meroni-doktrínára” (updated Meroni-doctrine). Több más kifejezés is született a jelenség leírására, úgymint „a Meroni megolvasztása” (mellowing Meroni) Pelkmans és Simoncini tollából (Pelkmans–Simoncini, 2014:4–6), vagy a „módosult Meroni” (modified Meroni), amelyet Kálmán használ (Kálmán, 2014:17–18), illetőleg a Szegedi által alkotott „újraformázott Meroni-doktrína” (reshaped Meroni-doctrine), valamint a doktrína „túlcsordulása” (spill-over effect) (Szegedi, 2014:303–304).

A TÉMA AKADÉMIAI HÁTTÉRÉNEK VIZSGÁLATA

Jelen fejezetben a kutatási terület akadémiai háttérével kapcsolatos három témát tárgyalunk, három alfejezetre bontva. Először a TARN-t és annak működését, valamint vezető kutatóit tárgyaljuk, utána a további külföldi vezető kutatókat, és végül, de nem utolsósorban a releváns magyar kutatókat.

A TARN, mint az EU-ügynökségesedés kutatásának központja

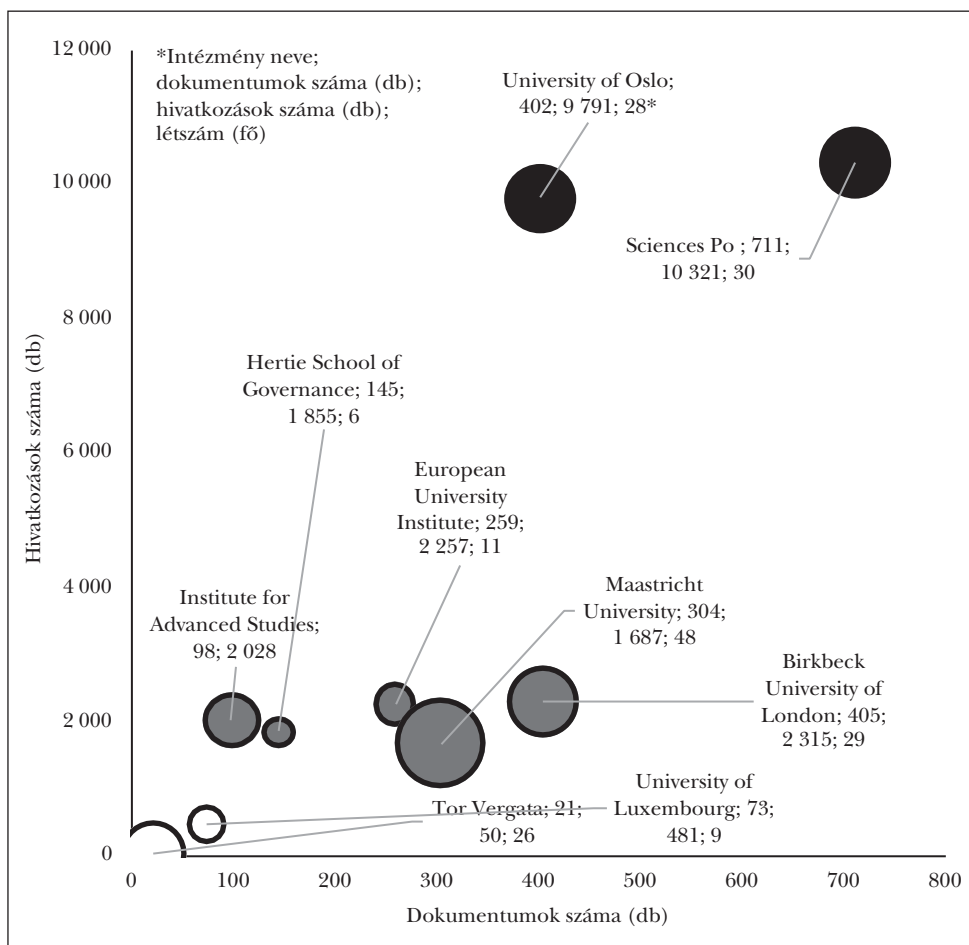
Küldetésnyilatkozatuk szerint a The Academic Research Network on Agencification of EU Executive Governance (TARN) célja, hogy hirdesse a multi- és interdiszciplináris kutatásokat az európai uniós kormányzás ügynökségesedésének tárgykörében, és előmozdítsa a párbeszédet a tudományos szféra és a gyakorlati szakemberek között. A TARN egy kutatási, információs és agendaformáló hálózat, amely az uniós ügynökségi működést vizsgálja transznacionális környezetben. Összekapcsolja az elismert, fiatal kutatókat és gyakorlati szakembereket számos tudományágból és szabályozási területről, és összegyűjti az EU-ügynökségek működését érintő kutatások, a joganyag, policy dokumentumok és egyéb információk képezte tudásanyagot. A TARN a következő két hézagot kívánja betölteni a jelenlegi ügynökségkutatásban: 1) az elmélyültebb, az EU-ügynökségekkel és ügynökség jellegű szervezetekkel kapcsolatban felmerülő kritikus aggályok multi- és interdiszciplináris kutatásának promotálása az egyes tudományágak izolált megközelítéseinek integrálása céljából; 2) az EU elméleti és gyakorlati demokratizálódásának erősítése érdekében a tudományos szféra és a gyakorlati szakemberek közötti párbeszéd előmozdítása (TARN, 2018).

A TARN-tagok publikációs teljesítménye

A kutatási terület meghatározása után a legjelentősebb képviselők feltérképezésében a TARN-projekt ad segítséget. Ez a nemzetközi kutatói hálózat ugyanis alternatívát kínál a témában kutatók meghatározásában. A projektben 8 partnerintézmény 14 kutatója vesz tevékenyen részt, ehhez a tudományometriai értékelés során újabb neveket a név szerint kiemelt oktatók közvetlen tanszékei és kutatóintézetek kínálnak. Így jött létre egy 206 főből álló, kutatók nevét tartalmazó lista, mely a további elemzés alapját adja.

A tudományometriai értékelést az intézményekkel érdemes kezdeni (2. ábra), ezt követően szűkíthetjük vizsgálatunk spektrumát a kutatói szintre. Láthatjuk, hogy a 8 részt vevő intézmény közül a legtöbb kutatót a Maastricht University tömöríti, amely a TARN vezető intézménye is. A publikációs teljesítményt tekintve viszont a Sciences Po francia egyetem tűnik ki mind a dokumentumok, mind a hivatkozások száma (711; 10321) alapján. Ezt követi a University of Oslo (402; 9791), valamint a Birkbeck University of London brit egyetem (405; 2315). Érdekes, hogy ilyen szempontból a Maastricht University az átlagos intézmények közé sorolható (304; 1687). Az intézmények jól láthatóan 3 csoportot rajzolnak ki, a kiválóak közé a Sciences Po és a University of Oslo tartoznak, mely egyetemek nagyszámú dokumentumot jelentetnek meg, megjelent közleményeik pedig magas hivatkozási számot érnek el. Őket követik az átlagos intézmények csoportja, melyek között egyesek a magasabb dokumentumszámmal, mások inkább a hivatkozások számával jeleskednek. A harmadik csoport pedig a gyengébben publikáló intézmények köre, ahova szintén két intézmény tartozik, a University of Luxembourg (73; 481) és a Tor Vergata (21; 50). A Hertie School of Governance eredménye kiemelkedő az egy főre vetített átlagot tekintve, hiszen 6 kutatójával

2. ábra: A TARN-projektben érintett partnerintézmények tudományos teljesítménye a dokumentumok és hivatkozások száma alapján

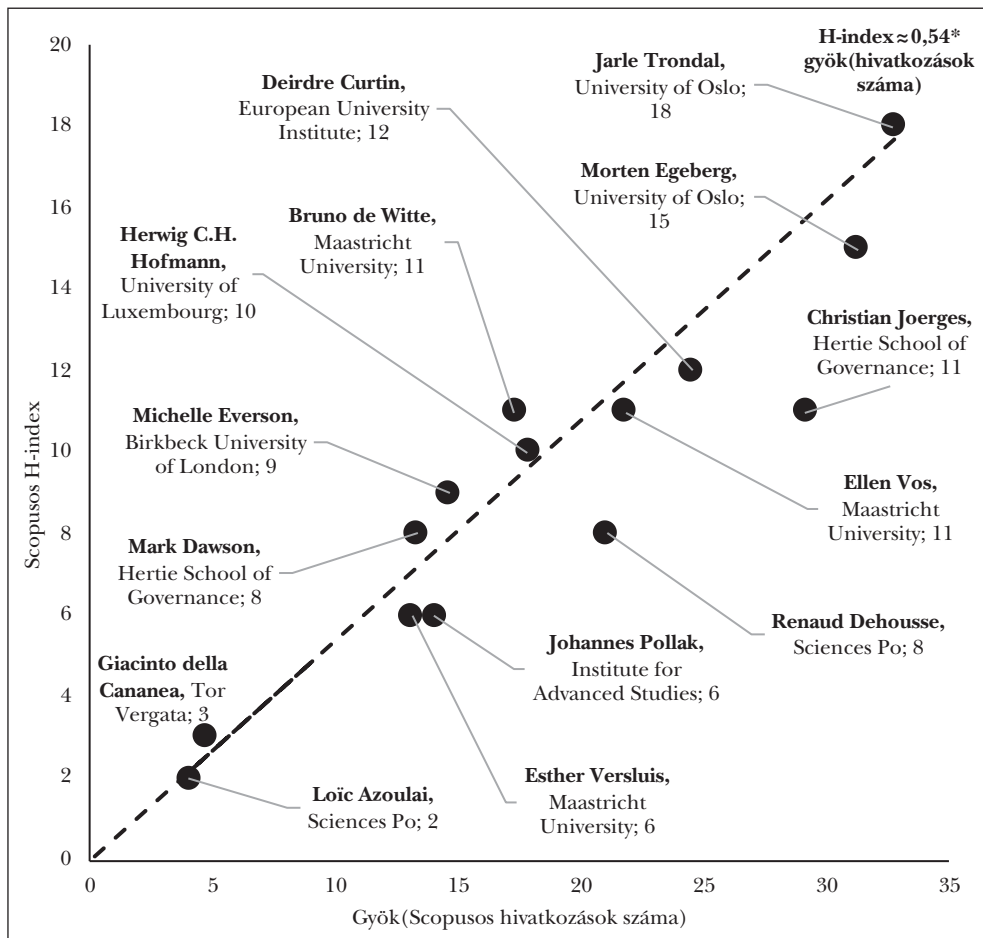
Forrás: Saját szerkesztés

sikerült az átlagos csoportba kerülnie 145 darab közleménnyel és a rájuk érkező 1855 darab hivatkozással.

Az intézmények vizsgálata után a TARN-projektbe bevont 14 kutató tevékenységének összevetésével folytatjuk az EU agencification témájának feltérképezését. A kutatók eredményességének bemutatása a H-index – hivatkozások gyöke koordináta-rendszerben (ahol a H-index az egyén azon cikkeinek a száma, melyekre legalább ugyanennyi hivatkozás érkezett a Scopus adatbázis szerint) történik. A H-index és a hivatkozások száma között kapcsolat van (Yong, 2014):

$$H - \text{index} \approx 0,54 * \sqrt{\text{hivatkozások száma}}$$

3. ábra: A TARN-projektben érintett partnerintézmények tudományos teljesítménye a hivatkozások száma és a H-index négyzetgyöke alapján

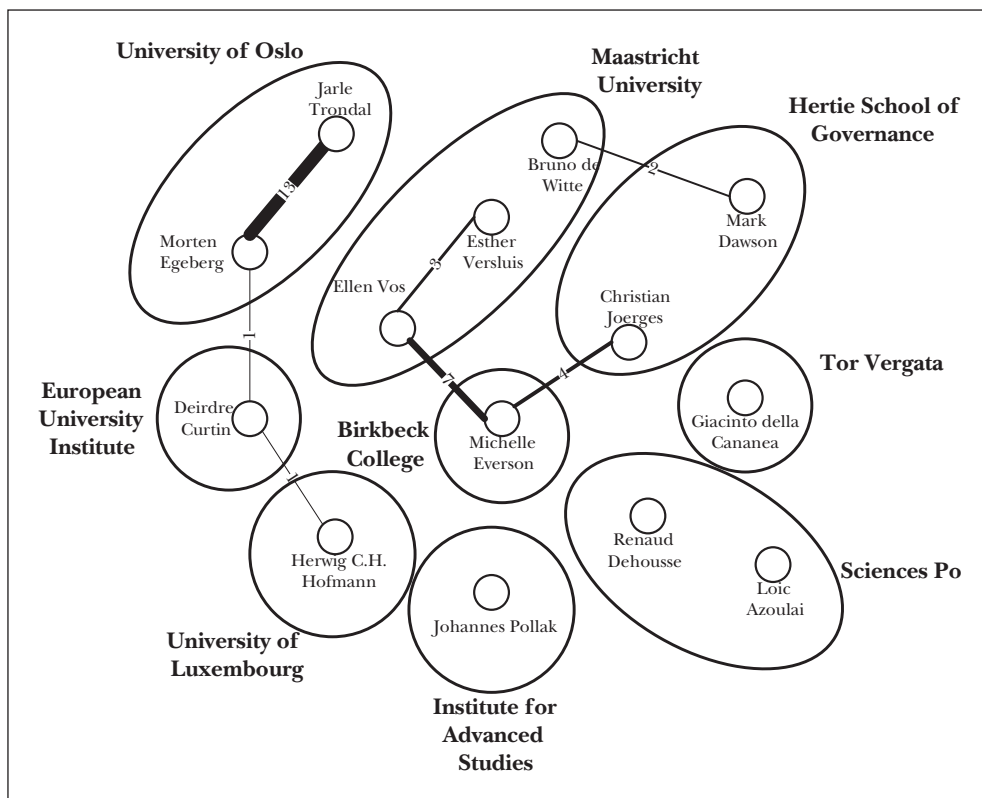
Forrás: Saját szerkesztés

Láthatjuk, hogy a legsikeresebb kutatók a University of Oslohoz köthetők (Jarle Trondal, 18; Morten Egeberg, 15). Őket követi Deirdre Curtin 12-es, valamint Christian Joerges, Ellen Vos és Bruno de Witte 11-es H-indexekkel. A 10 feletti H-indexszel rendelkező kutatókról elmondhatjuk, hogy a társadalomtudományi területen kiemelkedően magas H-indexekkel rendelkeznek, mert ezen a tudományterületen jelentősen alacsonyabb értékek jellemzők a műszaki és természettudományi területek képviselőihez képest. Az elemzett kutatók 4 csoportra oszthatók H-indexük alapján, így 18–15, 14–10, 9–6 és 5–0. A két legnépesebb csoport a 14–10 és 9–6 H-indexűek 5-5 fővel. A 18–15 csoportba csak a University of Oslo két kutatója került, őket követik elsősorban a Maastricht University kutatói által dominált csoport tagjai. Érdekes, hogy az intézményi rangsorolásban vezető helyet betöltő Sciences Po TARN-projekt-

ben kiemelt kutatói 8-as és 2-es H-indexszel a két alsóbb kategóriába kerültek, tehát az intézmény kiemelkedő eredményét az elemzésbe bevont tanszék további oktatói érték el. Ugyanígy érdekes az is, hogy az intézetek között a Maastricht University csak átlagos eredményt ért el, míg vizsgált kutatóinak teljesítménye a jobbak közé sorolható (11, 11, 6 H-indexekkel).

Az intézményi és kutatói értékelés és rangsorolás után érdekes kérdést vet fel, hogy az elemzett kutatók mennyire kooperatívak, milyen erős társszerzői hálózatot alkotnak az EU agencification kutatása során. Eredményeiket a 4. ábra szemlélteti.

4. ábra: A TARN-projekt partnerintézményeinek társszerzői hálózata

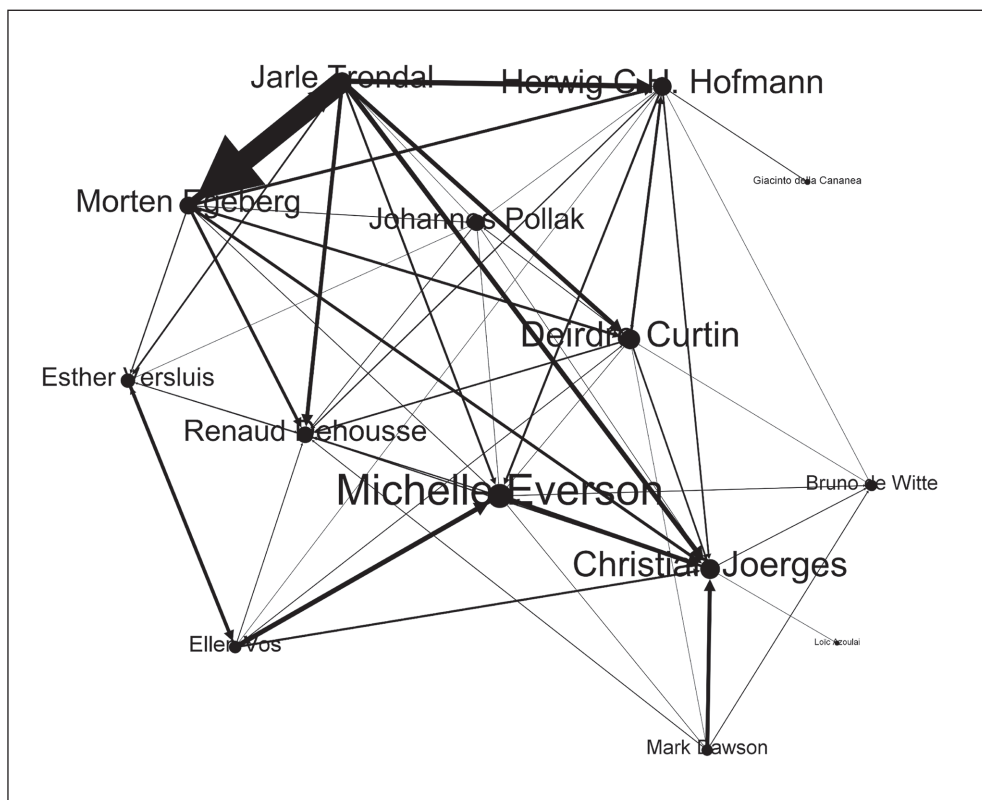

Forrás: Saját szerkesztés

Az elemzett kutatók között jelentős eltérések figyelhetők meg az együttműködési hajlandóságukat tekintve. Alapvetően három kategóriába sorolhatjuk őket: egyedül publikálók, intézményen belül együttműködők, intézmények közötti együttműködők. Fontos megjegyezni, hogy ebben az esetben a vizsgálat csak a 14 elemzett kutató közötti kapcsolati hálóra terjed ki, tehát azok is, akik az elemzés szerint látszólag egyedül kutatnak, rendelkezhetnek kiterjedt kapcsolati hálóval, további kutatókat bevonva a tématerület kutatásába. A vizsgálat során elkülönülő szigetként jelenik meg Giacinto

della Cananea (Tor Vergata), Renaud Dehousse és Loic Azoulai (Sciences Po), valamint Johannes Pollak (Institute for Advanced Studies). A Sciences Po két kutatója két különböző tanszéken dolgozik, ezzel magyarázható, hogy eddig nem született közös publikációjuk. A kapcsolati háló szempontjából érdekesebbek viszont az együttműködésben gazdag intézmények kutatói. Két darab 3 egyetemből álló lánc rajzolódott ki. Ezek között a kevesebb szállal kötődő Herwig C. H. Hofmann (University of Luxembourg) és Deirdre Curtin (European University Institute) 1 publikáció, valamint Deirdre Curtin és Morten Egeberg (University of Oslo) 1 publikáció. Az intézmények közötti legösszetartóbb szereplők Ellen Vos (Maastricht University) és Michelle Everson (Birkbeck College) 7 publikációval, valamint Christian Joerges (Hertie School of Governance) és Michelle Everson 4 publikációval. Ebből kitűnik, hogy az intézmények közötti legtermékenyebb kapcsolat a Maastricht University és a Birkbeck College között alakult ki, kutatói szinten pedig Michelle Everson a központi személyiség 11 intézményközi kapcsolatból származó közleménnyel. Az intézményen belüli kapcsolatok közül a University of Oslo két kutatója, Jarle Trondal és Morten Egeberg együttműködése emelkedik ki 13 közös publikációval.

5. ábra: A TARN-projektben érintett kutatók hivatkozási hálója

Forrás: Saját szerkesztés

Az elemzés és a szerzők közötti kapcsolat értékelésekor legjelentősebb szempontot mégis a hivatkozási hálózat mutathatja, melyből láthatóvá válik, hogy az egyes kutatók mennyire ismerik és figyelik egymás munkáját, mennyire építik be azokat saját munkájukba. A hivatkozási minta még a csekély torzulás mellett is látható, mely abból adódik, hogy esetleges társszerzőségben született közlemények során saját munkájukat is hivatkozzák a szerzők. Láthatjuk, hogy a legtöbb hivatkozást Jarle Trondal tette Morten Egeberg munkáira (48 darab), míg fordítva ez kevesebb mint fele (19 darab). A legkiterjedtebb hálózata Michelle Eversonnak és Christian Joergesnak van (10-10 fő), az ő munkáik a legnépszerűbbek a kutatók körében. A legtöbb hivatkozást egymás között pedig Morten Egeberg (55 darab) és Christian Joerges (55 darab) gyűjtötte. Őket követi Michelle Everson (34 darab) és Renaud Dehousse (34 darab) hivatkozással. Érdekes, hogy a TARN-projekt vezetőjét, Ellen Vost csak ketten idézik ebben a körben, viszont így is 15 hivatkozást gyűjtött. A legkisebb kapcsolati hálóval Loic Azoulay (1 fő; 1 darab) és Giacinto della Cananea (1 fő; 2 darab) rendelkezik. A hivatkozási számok alakulásáról nagy vonalakban azt mondhatjuk, hogy követik az együttműködési mintákat, mert ott is Michelle Everson állt a középpontban, őt követte Christian Joerges. Trondal és Egeberg szoros kapcsolata már ott is megmutatkozott, valamint szigetként jelentkezett Loic Azoulay és Cananea is.

A számos kapcsolatot értékelve elmondhatjuk, hogy a TARN-projekt beváltotta a hozzá fűződő reményeket, mert valóban együttműködésre ösztönzi a téma terület kutatóit, valamint megfelelő platformot biztosít a terület fejlődéséért.

KÖVETKEZTETÉSEK

Ahogy az az olvasó számára is nyilvánvalóvá válhatott jelen tanulmány olvasása során, az EU-ügynökségekkel és EU-ügynökségesedéssel foglalkozó kutatók köre relatíve zárt. Meghívást kapni ide kicsit olyan, mint meghívást kapni egy zárt körű partira. Mindazonáltal a terület fontossága kétségtelenül kiemelkedő, és ezt egyre többen fedezik fel, amikor kutatásaik vagy tanulmányaik során találkoznak a jelenséggel.

Az érintett kutatók relatíve kis létszáma ellenére a kutatási terület maga elég jól ki-munkált. Azonban ez teljességgel olyan terület, ahol bármelyik pillanatban várhatóak új fordulatok, akár az uniós jogalkotó, akár a nemzeti jogalkotók döntései miatt, így aztán amíg az Európai Unió létezik, a kutatást sohasem tekinthetjük teljesen lezártnak. Számos várakozás, ideértve jelen tanulmány szerzőiét is, abba az irányba mutat, hogy az ügynökségesedés tendenciája erősödik a közeljövőben, a szónak mind a kvalitatív, mind a kvantitatív értelmében. Megfigyelhető, hogy amint egy uniós léptékű probléma adódik (legyen az a kiberbiztonság problémája, a Dieselgate-botrány vagy a keleti tagállamok számára szállított Nutella minősége), a megoldási javaslatok között mindig szerepel egy EU-ügynökség létrehozásának a gondolata, és bizonyos esetekben ez meg is valósul.

Következésképpen, ahogy azon területek spektruma, ahol EU-ügynökség működik, egyre szélesedik, egyre több kutatót fog vonzani az EU ügynökségesedésének témája. Ez magával hozza a tudatosabb és szervezettebb kapcsolatépítést ezen egyének között, ami a téma számára egy erősebb akadémiai háttérrel biztosít majd.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Danwitz, Thomas v. (2008): *Europäisches Verwaltungsrecht*. Springer Verlag, Berlin-Heidelberg.
- Griller, Stefan – Orator, Andreas (2010): Everything under Control? The 'Way Forward' for European Agencies, in the Footsteps of the Meroni Doctrine. *European Law Review*, Vol. 35, No. 1, 3–35.
- Kálmán János (2013): Az európai ügynökségek és a Meroni-doktrína. *De Iuresprudentia et Iure Publico*, 7. évf., 3. sz., 1–17.
- Kálmán János (2014): Az Európai Unió pénzügyi felügyeleti rendszerének reformja. *International Relations Quarterly*, Vol. 5, No. 2, 1–20.
- Lőrincz Lajos (2010): *A közigazgatás alapintézményei*. HVG-ORAC, Budapest.
- Lynn, Laurence E. (2008): What is a Neo-Weberian State? Reflections on a Concept and Its Implications. *NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*, Vol. 1, No. 2, 17–30.
- Pelkmans, Jacques – Simoncini, Marta (2014): Mellowing Meroni: How ESMA can Help Build the Single Market. *CEPS*, 18 February, www.ceps.eu/ceps-publications/mellowing-meroni-how-esma-can-help-build-single-market/.
- Repasi, René (2014): *Assessment of the Judgment of the European Court of Justice in Case C-270/12, United Kingdom v Council and European Parliament*. Sven Giegold, MEP, <https://sven-giegold.de/wp-content/uploads/2014/01/Assessment-ECJ-Case-C-270-12-and-relevance-for-the-SRMI.pdf>.
- Szegedi, László (2012): Challenges of Direct European Supervision of Financial Markets. *Public Finance Quarterly*, Vol. 57, No. 3, 347–357.
- Szegedi, László (2014): The EU-level Market Surveillance and Regulation by EU Agencies in Light of the Reshaped Meroni Doctrine. *European Networks Law & Regulation Quarterly*, No. 4, 298–304.
- Szegedi László (2018): *Az európai közigazgatás fejlődése és szabályozása*. Dialóg Campus, Budapest.
- TARN (2018): Mission Statement. <http://tarn.maastrichtuniversity.nl/about/> (Letöltés: 2018. április 12.).
- Yong, Alexander (2014): Critique of Hirsch's Citation Index: A Combinatorial Fermi Problem. *Notices of the American Mathematical Society*, Vol. 61, No. 9, 1040–1050, <https://doi.org/10.1090/noti1164>.

Balázs László

Az érzelmi intelligencia vizsgálata a szervezeti kultúra tükrében

Kutatási beszámoló

Emotional Intelligence Assessed in Organisational Culture

Research Report

Összefoglalás

A tanulmányban bemutatott empirikus kutatáshoz 572 fő szolgáltatott adatot, összesen 26 iskolából. Az iskolák között 18 általános iskola, 7 középszintű képzőintézmény és 1 általános és középiskola szerepelt. A kutatás fő kérdése a pedagógusok érzelmi intelligenciájának mintázatára vonatkozott, arra, hogy az egyes intézmények oktatói az adott intézmény szervezeti kultúra-típusának függvényében mutatnak-e eltérést az egyéni érzelmi intelligencia-mintázataikban. Vizsgáltuk, hogy a szervezeti kultúra milyensége hatással van-e az egyén érzelmi intelligencia-mintázatának alakulására. Az eredmények alapján elmondható, hogy adott szervezeti kultúra-típussal rendelkező intézmény oktatói eltérő érzelmi intelligencia-mintázatokkal rendelkeznek. Az eltérő mintázat okaként sikerült azonosítani azon összefüggéseket, amelyek az iskola szervezeti kultúrája és az oktató(k) érzelmi intelligenciája között megragadhatók.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D91, E71, M14

Kulcsszavak: szervezeti kultúra, érzelmi intelligencia, iskolai szervezet

DR. BALÁZS LÁSZLÓ PhD, intézetigazgató egyetemi docens, Dunaújvárosi Egyetem, Társadalomtudományi Intézet (balazsl@uniduna.hu).

Summary

Data was collected from 572 persons from 26 schools for the empirical research described in the study. Among the schools, 18 were primary schools, 7 secondary schools and 1 combined primary and secondary educational institution. The primary question of the research focused on the emotional intelligence pattern of the teachers, more specifically whether the teachers of the individual institutions showed any differences in their emotional intelligence patterns in relation to the organisational culture type of the given institution. We examined if the type of the organizational culture could have an effect on the development of the individual's emotional intelligence pattern. Based on the results it can be stated that the teachers in the individual institutions with specific types of organisational culture have different kinds of emotional intelligence patterns. As the reason for the diverse patterns, the interrelationships between the organisational culture of the given school and the teachers' emotional intelligence were established.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D91, E71, M14

Keywords: organizational culture, emotional intelligence, school organization

BEVEZETÉS

A hazai szervezetpszichológia-kutatók érdeklődése az iskolai szervezetek vizsgálata iránt a 90-es évek második felétől kezdett el növekedni. A 90-es években a közoktatás nagy változásokon ment keresztül, és a változó kornak megfelelően napjainkban is hasonló változásokat él meg. A 90-es évek előtt a központi irányítás számára nem volt fontos az egyes intézmények sajátosságainak – erősségeinek, gyengeségeinek – vizsgálata. Azonban a rendszerváltozással, az iskolák irányításának átstrukturálásával ez a szemléletmód megváltozott. A változást segítette a szabad iskolaválasztás által is erősített verseny kialakulása az egyes intézmények között, melyet a diákság létszámának radikális csökkenése is nagymértékben befolyásolt. Felismerték, hogy a gazdasági szférához hasonlóan a közoktatás intézményeinél is fontos a szervezeti sajátosságok vizsgálata, illetve figyelembevétele az egyes döntések meghozatalánál. Az elmúlt időszakban, a 90-es évekhez hasonlóan, újfent nagy átalakítások zajlottak a közoktatásban, melyek összevonásokkal, átszervezésekkel, iskolarészek más intézményhez való átcsatolásával jártak. Az iskolai szervezeteknek újabb kihívással kell megküzdeniük. Az elmúlt időszak és napjaink közoktatás-politikai változásai, az intézmények átszervezésének problematikája, a változást megélt intézmények gördülékeny működtetésének biztosítása egyre növeli az igényt ezen szervezetek, szervezettípusok szervezetpszichológiai jelenségvilágának feltárására.

Habár az igény már jóval korábban jelentkezett, és napjainkra csak fokozódott, ilyen irányú vizsgálatok mégis csekély számban láttak napvilágot. Éppen ezért a nyilvánvaló társadalmi mellett tudományelméleti relevanciával is bír a terület alaposabb

vizsgálata. Gondoljunk csak arra a tényre, hogy például az oktatási rendszer legalsó szintjén lévő iskolák minden formalizált meghatározottságuk ellenére jelentősen különböznek egymástól – minden intézménynek megvan a maga arculata, a maga kultúrája. Ezen eltérések feltárását Halász Gábor 1980-ban írt, az iskola szervezeti klímáját elemző munkája kezdte meg. A szervezet környezetének, légkörének vizsgálata mellett a 90-es években újabb pszichológiai fogalmak megragadására vállalkoztak a kutatók, melyek tovább hangsúlyozták az intézmények egyediségét. Az ezredforduló környékén Mészáros Aranka (2002) szerkesztésében megjelent egy összegző munka, amely az iskola általános, szociálpszichológiai jelenségvilágába enged betekintést. A szervezetpszichológusok érdeklődni kezdtek az iskola belső világának vizsgálata iránt. Az iskolai klímakutatások mellett az iskolai szervezetek vizsgálatának másik meghatározó dimenziója a szervezetikultúra-kutatás lett. Ennek eredményeként az ezredfordulón több, az iskolai szervezet kultúráját elemző, többségében empirikus megalapozottságú tanulmány született (pl. Szabolcsi, 1996; Kovács, 1996; Baráth, 1998; Kovács et al., 2005; Serfőző 2002; 2005).

Míg a kultúra vizsgálata jellemzően az antropológusok tárgykörébe tartozik, addig a szervezeti kultúra elemzése elsősorban a szervezetpszichológia feladata. A kultúra fogalmának szervezetekre történő alkalmazása több, a nemzeti kultúra kapcsán körvonalazódott vizsgálati szempontot, módszert kínált a szervezetkutatók számára. A kultúrával – részben vagy teljesen – foglalkozó szakirodalomban több olyan kutatóval találkozhatunk, akik az érzelmek és a kultúra kapcsolatát vizsgálták: Darwin (1859/2000), Geertz (1973/1994), Levy (1984), Lutz (1986), Ekman (1989). A vizsgálatokkal párhuzamosan az érzelmek elemzése a társadalom, a kultúra megismerésének, az antropológiának és a pszichológiának a jellegzetes kutatási területévé vált. Napjainkra a szervezetpszichológiai vizsgálatok kapcsán is egyre több olyan munkát publikálnak, amelyek az érzelmek szerepét vizsgálják a szervezet működésében, a munkahelyen (Gibson, 2006; Payne–Cooper, 2004; Lazányi, 2011). Az érzelmek vizsgálata mellett egyre markánsabban jelentek meg azok a munkák is, amelyek az érzelmek kezelésére, alkalmazására, az érzelmek információfeldolgozásban játszott szerepére vonatkoztak (Forgács, 2001, 2003; Oláh, 2005). A 20. század végére új kutatási terület körvonalazódott, amely az érzelmek érzékelésének, feldolgozásának, kezelésének és alkalmazásának folyamatát jelölte meg vizsgálata tárgyaként: ez az érzelmi intelligencia vizsgálatának területe.

A két konstruktum szakirodalmának tanulmányozása kapcsán vált egyértelművé számunkra, hogy a szervezeti kultúra és az egyén érzelmi intelligenciája közötti kapcsolat feltárása elméleti és társadalmi relevanciával egyaránt rendelkezik, felhívva a figyelmet ezek iskolai szervezetekben történő vizsgálatának fontosságára. Az érzelmek és a kultúra kapcsolatára vonatkozó vizsgálatok alapján – számba véve a nemzeti kultúra és a szervezeti kultúra összefüggéseit (pl. Hofstede–Hofstede, 2008) – nyilvánvaló, hogy az érzelmi intelligencia és a szervezeti kultúra között is található valamilyen kapcsolat.

Tanulmányunkban a szervezeti kultúra és az egyén érzelmi intelligencia közötti kölcsönös kapcsolatot vizsgáljuk, párhuzamba állítva a szervezeti kultúra sajátosságait az egyén érzelmi intelligenciájával. Az említett fogalmak külön-külön vizsgálata mellett

az együttes, egymásra gyakorolt hatásukat csak részben vagy egyáltalán nem elemezték. A fogalmak tisztázását és a vonatkozó vizsgálati eredmények bemutatását követően a tanulmány második fele részletezi az elvégzett vizsgálatot és annak eredményeit.

ÉRZELMI INTELLIGENCIA

Az érzelmi intelligencia tanulmányozása részben a megismerés és az érzelmek kutatásának határterületén rajzolódott ki, olyan területen, amelyet az a kérdés foglalkoztatott, miként formálja át az érzelem a gondolkodást, és viszont. Az ilyen irányú kutatások fejlődésének egyik eredménye volt az érzelmi intelligencia koncepciója, az a felismerés, hogy az érzelmek és az értelem egymással együttműködve sokkal kifinomultabb információfeldolgozásra képesek, mint bármelyik külön-külön.

A fogalom első publikálása óta több, sokszor egymástól jelentősen eltérő érzelmiintelligencia-definíció és -modell született. Pérez, Petrides és Furnham (2005) munkájukban összegzik az addig publikált definíciókat és azok tartalmát, valamint bemutatják a konstruktumok mérésére kidolgozott eszközök jellemzőit. A modellek alapvető különbsége abban nyilvánul meg, hogy mit sorolnak az érzelmi intelligencia tartományához. Az *Encyclopedia of Applied Psychology* az érzelmi intelligencia három fő modelljét különbözteti meg.

1. A Mayer–Salovey-modell meghatározza magát a konstrukciót. Úgy definiálja, mint a képesség arra, hogy érzékeljük, megértjük, kezeljük és használjuk az érzelmet, amelyek megkönnyítik a gondolkodást.

2. A Goleman-modell egy sor érzelmi és szociális kompetenciát sorakoztat föl, amelyek hozzájárulnak a vezetési teljesítményhez.

3. A Bar-On-modell leírja az érzelmi intelligenciát mint az összefüggő szociális és érzelmi kompetenciák keresztmetszetét. Ezek olyan kompetenciák, készségek és moderátorok, amelyek hatással vannak az intelligens viselkedésre (Spielberger, 2004).

Érzelmi intelligencia az iskolában

Az érzelmi intelligencia iskolai alkalmazására a hazai szakirodalomban igen kevés munka található, ugyanakkor számos, egymástól eltérő megközelítéssel találkozhatunk. A diákok érzelmi intelligenciájának fejlesztési lehetőségére fókuszál Szitó (2009), a nevelőmunkában betöltött szerepét taglalja Hegyiné (2009), míg Kádár (2012) a kiskorúak érzelmi intelligenciájának a fejlesztését tartja szem előtt. Emellett a pedagógiai szakirodalomban több olyan elemzés is fellelhető (pl. Hegyiné, 2001), amely a már meglévő érzelmiintelligencia-elméleteket abduktív módon igyekszik alkalmazni az oktatás-nevelés valamely folyamatában. Találunk példát arra is, hogy az érzelmi intelligencia és az iskolai szervezet szervezetpszichológiai jellemzőivel kapcsolatos összefüggések feltárására vállalkoznak a kutatók (pl. Balázs, 2013; Péter-Szarka–Fehér, 2012).

A nemzetközi szakirodalomban az érzelmi intelligencia pedagógiai irányultságú elemzése nagy népszerűségnek örvend, problémacentrikus (Roberts et al., 2010) és összefoglaló jellegű munkákat (Mortiboys, 2005; Coetzee–Jansen, 2007) egyaránt

találhatunk. A szervezetpszichológia nemzetközi szakirodalmát vizsgálva jól látható, hogy habár az érzelmi intelligencia különböző szervezeti kontextusú vizsgálatáról – valószínűleg Goleman munkásságának is köszönhetően – szép számmal készültek tanulmányok, az iskolai vonatkozások elemzésére itt is csak érintőlegesen kerül sor.

Pauwlik és Margitics (2008) pedagógusjelöltek érzelmi intelligenciáját vizsgálta, Bar-On megközelítését alapul véve. Vizsgálatukban megállapították, hogy a pedagógusjelöltek leginkább az interperszonális képességeket, legkevésbé az adekvát stresszkezelést tartják magukra jellemzőnek.

Baracsi (2013) munkájában a pedagógusok érzelmiintelligencia-mintázatát vizsgálta (N=700). Eredményei szerint a vizsgálatban részt vevő pedagógusok főképp az érzelmek felismerésében és szabályozásában mutatnak rosszabb teljesítményt. A kapcsolati készségek terén hatékonyabbak a tanárnők, a pályájukon legrégebben lévők és a munkájukkal elégedett pedagógusok, a törődés legkevésbé a gimnáziumi tanárookra jellemző. Az érzelmek szabályozása a középgeneráció, illetve a szakoktatók számára okoz inkább nehézségeket.

AZ ISKOLA SZERVEZETI KULTÚRÁJA

A közoktatási intézmények szociálpszichológiai és szervezetpszichológiai vizsgálata a hazai és a nemzetközi kutatók érdeklődésének középpontjában állt az elmúlt két évtizedben. Számos vizsgálatot és eredményt publikáltak, melyek az iskola szervezeti kultúrájának összefüggéseit tárták fel. A hazai vizsgálatok során a leggyakrabban a Quinn és Rohrbaugh által kidolgozott (1983) „versengő értékek” szervezetikultúra-modellt alkalmazzák a kutatók. A vizsgálat során mi is ezt a modellt alkalmaztuk, így ezt a következőkben részletesen ismertetjük. Az elnevezés arra utal, hogy a szervezetek különféle értékekre koncentrálnak törekednek hatékonyságuk, eredményességük növelésére. A modell egy háromdimenziós szervezeti keretet határoz meg a hatékony szervezetekre vonatkozóan:

1. a szervezet fókusza lehet belső, személyorientált, vagy külső, szervezetorientált;
2. a szervezeti kultúrával kapcsolatban lehet stabilitást preferáló, és/vagy előnyben részesítheti a rugalmasságot;
3. a vágyott célok elérése kapcsán a hangsúly lehet az eszközön, amellyel a célt eléri, vagy fókuszálhat a célra.

Az első két dimenzió a szervezeti kultúra hatékonyságával kapcsolatos négy alaptípust írja le, míg a harmadik az ezeken belüli eszköz- vagy célorientált szemléletmódot határozza meg. Quinn két tengely – kontrolláltság, illetve a belső és külső fókusz – mentén helyezte el a négy típust, melynek eredményeként a következő szervezetikultúra-típusokat kapta.

A *szabályorientált* kultúrátípusban jól definiált szerepek alakulnak ki. A legfőbb elvárás, hogy kövessék a szabályokat. Fontos a formális pozíciók tisztelete. Ezt a modellt a befelé irányultság, a kontrollálás és az ellenőrzés magas foka jellemzi, ez rendet, kiszámíthatóságot, stabilitást, egyensúlyt eredményez. Két fontos folyamat tartozik ide: a dokumentálás és a stabilizálás. Ennek tükrében a vezető két elsődleges szerepe a

megfigyelés és a koordinálás. Monitorként tudja, hogy mi történik a szervezetben, a koordinátortól pedig elvárják, hogy fenntartsa a szervezet egészének struktúráját, és biztosítsa működését. Ezzel szemben az *innovatív* kultúrában a kreativitáson és a kockázatvállaláson van a hangsúly. Az információ szabad áramlása, a teammunka és a tagok állandó továbbképzése jellemzi. A tagokat nem ellenőrzik, hanem lelkesítik, ösztönzik. A kifelé irányultság mellett a kontrolláltság kismértékű. Legfőbb erőssége az alkalmazkodóképesség és a változni tudás. A vezető két fő szerepe: az innovátor és a bróker. Az innovátor feladata, hogy felismerje és előmozdítsa a szükséges változásokat. A bróker pedig a külső legitimitás fenntartására törekszik.

A *célorientált* kultúra esetében a hangsúly a profiton, a produktivitáson, a hatékonyságon van. A feladatok tisztázása, a célok kitűzése a legfontosabb ebben a szervezettípusban. A kontroll, az ellenőrzés magas foka és a kifelé irányultság jellemzi. Meghatározó az eredményességre törekvés és az irányítás-utasítás. A vezető két elsődleges szerepe: a direktor és a producer. Direktorként a vezető megfogalmazza az elvárásokat, míg producerként a feladatra, a munkára összpontosít, érdeklődik a beosztottak felől, motiválja őket. Ezzel szemben a *támogató* kultúra az egyetértést, az összetartást, a csapatmunka szerepét és fontosságát hangsúlyozza, fontos szerepet juttatva a belső kontrollnak is. Ebben a kultúrában az emberi erőforrásokon, az egyéni fejlődés lehetőségén és az elkötelezettségen van a hangsúly. Ez a szervezeti kultúra a belső folyamatokra figyel, ugyanakkor rugalmas. A vezető két elsődleges szerepe: a facilitátor és a mentor. A facilitátortól azt várják, hogy segítse elő az együttes erőfelfejtést, míg a mentortól a tagok képességeinek, készségeinek fejlesztését, tréninglehetőségek biztosítását várják. A mentor segít megtervezni az alkalmazottak egyéni fejlődését (Bíró–Serfőző, 2003).

A szervezeti kultúra vizsgálatának fontosságát egyaránt hangsúlyozzák a hazai és nemzetközi vizsgálatok. A vizsgálatok – amellet, hogy azonosítottak jellemző iskolai kultúrátípusokat – összefüggést mutattak ki a szervezeti kultúra és a szervezet mérete (Szabolcsi, 1996), az eredményesség (Gaziel, 1997; Arshad, 2003), a kultúra észlelése (Baráth, 1998) és a szervezeti tagok elköteleződése (Wang–Hwang, 2007) között.

A SZERVEZETI KULTÚRA ÉS AZ ÉRZELMI INTELLIGENCIA KAPCSOLATA

Az érzelmi intelligencia szervezeti kontextusban történő vizsgálata elsősorban a vezetők sajátosságaira, a hatékonyság és eredményesség kérdésére fókuszál. Az általános, teljes kollektívát megcélzó vizsgálatokra ritkán kerül sor. Emellett az oktatási intézmények vizsgálatával kapcsolatban is elmondható, hogy az érzelmi intelligencia fókusza elsősorban oktatási, módszertani folyamatok kapcsán merül fel a szakirodalomban. A következőkben olyan vizsgálatokat mutatunk be, melyek a kutatás kérdésfelvetésével párhuzamba állíthatók. Igaz, mellőzik a közoktatás intézményeinek vizsgálatát – erre a kontextusra vonatkozó elemzéssel nem találkoztunk.

Higgs és Dulewicz (1999) vizsgálataiban egy korábban meghatározott szervezeti kultúra-elméletre alapoznak. A Goffee–Jones-féle modell (1998) a szervezetek társadalmi struktúráját vizsgálja, két, koncepcionálisan elkülönülő típusú társadalmi viszonyt, a

szociabilitást és a szolidaritást illetően. A szociabilitás például olyan hálózatokra vonatkozik, amelyeket saját döntésünk alapján alakítunk, vagy amelyeket készen kapunk, mint például a családot. Ezek természetes hálózatok, ahol közősek az értékek, hátterek, érdeklődések, családi kötődések. A szolidaritás a nyilvános szférában meglévő kapcsolatokat írja le. Ezek alapjai közös feladatok, egyértelmű célok és megosztott funkciók. Nem feltétlenül fontos, hogy az emberek szeressék egymást, mindaddig, amíg eredményesen tudnak a kiválasztott cél megvalósításán dolgozni. Mindkét dimenzió lehet pozitív vagy negatív. A vizsgálatuk eredményei arra utalnak, hogy kapcsolat van a szervezeti kultúra és az egyéni érzelmi intelligencia között. Azonban az előzetes eredmények kiterjesztéséhez és alátámasztásához további, nagyobb mintán végzett kutatások szükségességét vetik fel (Higgs–McGuire, 2001).

Herriford (2002) dolgozatának egyik alapkérdése a környezet és az egyéni érzelmi intelligencia kapcsolatára vonatkozik: Hogyan befolyásolják a környezeti sajátosságok az egyén érzelmi intelligenciájának kialakulását/fejlődését és alkalmazását? Vizsgálataiban a megkérdezett vezetőknek arról kellett beszámolniuk, hogy a területen dolgozók közössége hogyan működik, illetve a közösségi kultúra hogyan befolyásolja az egyén érzelmi intelligenciáját. A jellemzett kultúra olyan szempontokat helyezett előtérbe – például az egyéni teljesítmény, előmenetel –, amelyek vonzóvá teszik az adott kultúrát, ugyanakkor nagyban megnehezítik a kötelezettségvállalást.

A high-tech kultúra a személyes identitást és értékeket helyezi a középpontba, miközben figyelmen kívül hagyja azokat az alternatív kvalitásokat, amelyek elősegítik a társadalmi szempontból felelősségteljes viselkedést. Ezzel olyan, a szervezetek által hasznosított és módszeresen elősegített, egyensúly nélküli helyzetet teremt, melyben sajátos főnök-beosztott kapcsolatok alakulnak ki, s azok folyamányaként egyfajta torz érzelmi intelligencia, amely az erős önorientált készségekben, illetve a gyenge másokra irányuló kompetenciákban nyilvánul meg. Az emberi értelem nyújtotta lehetőségek megvalósításának érdekében a szervezeteknek elő kell mozdítaniuk egyensúlyban lévő érzelmi képességek létrejöttét, valamint olyan értékeket kell felkarolniuk, amelyek magukban rejtik az emberi tapasztalat gazdagságát.

A VIZSGÁLAT ÉS MÓDSZERTANI HÁTTERE

Az érzelmi intelligencia és a szervezeti kultúra vizsgálata is külön-külön a tudományos érdeklődés középpontjában áll. Ugyanakkor a kettő közötti kapcsolat feltárására jellemzően csak abduktív okfejtéssel történt kísérlet (pl. Higgs–Dulewicz, 1999). Oktatási intézmények tekintetében a két konstruktum vizsgálatára vonatkozóan nem találtunk empirikus vizsgálatot.

A kutatási kérdései: Kimutatható-e kapcsolat a szervezeti kultúra és az érzelmi intelligencia között? A szervezeti kultúra egyes dimenziói milyen érzelmiintelligencia-tényezőkkel mutatnak összefüggést?

A kutatás hipotézise: Az eltérő szervezetikultúra-típusok eltérő érzelmiintelligencia-mintázatot preferálnak. Herriford (2002) vizsgálatai alapján elmondható, hogy az iskola szervezeti kultúrája a kulturális sajátosságoknak megfelelő érzelmiintelligen-

cia-tényezőket támogat. Ennek megfelelően jól leírható lesz az egyes kultúratípusok – kultúradimenziók – és az azok által támogatott érzelmiintelligencia-tényezők kapcsolata. A két konstruktum közötti együttjáráson túl, a szervezeti kultúra és az érzelmi intelligencia között kölcsönhatást lehet majd kimutatni. Elméleti megközelítésben, hosszú távon a szervezeti kultúra változása az érzelmi intelligencia változását eredményezheti, és fordítva, a szervezeti csoport tagjainak egységes érzelmiintelligencia-változása hozzájárulhat a szervezeti kultúra alakulásához.

Vizsgálatunkban a szervezeti kultúra elemzésére két, az érzelmi intelligencia mérésére egy eszközt alkalmaztunk.

Szervezeti kultúra vizsgálata

A Quinn és Rohrbaugh (1983, idézi Kovács et al., 2005) által kidolgozott „versengő értékek” modelljéről már szoltunk korábban. Azért erre a kérdőívre esett a választás, mert a magyarországi vizsgálatok jellemzően ezt a kérdőívet alkalmazzák (Baráth, 1998; Serfőző, 2005; Kovács et al., 2005), emellett a mérőeszköz alkalmazhatóságát Baráth (1998) korábbi munkájában megvizsgálta, és megállapította annak iskolai környezetben való relevanciáját.

Quinn kérdőíve hat kérdéscsoportot fogalmaz meg, ezek

- a szervezet karakterére, alapvető jellegére,
- a szervezetet összetartó erőre,
- az egység vezetőjére,
- a szervezeti légkörre,
- a siker értékelésére,
- a vezetési rendszerre vonatkozóan.

Minden egyes kérdéscsoporton belül négy állítás található, amelyek az egyes kultúratípusok sajátosságait tükrözik. A válaszadók feladata, hogy százalékosan meghatározzák, melyik állítás mennyire igaz az intézményükre. Kérdésenként 100 pontot oszthatnak szét a négy válasz között. Az egyes kultúratípusra vonatkozó értékeket az arra vonatkozó válaszok pontjának átlagértékéből kapjuk.

A szervezeti kultúra további árnyalását szolgálja a Robbins (idézi Kovács et al., 2005) által kidolgozott, Bakacsi (2015) által kiegészített 11 kultúradimenzió, mely a tagok szervezeti kultúrával kapcsolatos érzéseit meghatározó jellemzőkből indul ki. Az elméleti keret alapján a Kovács Zoltán által kidolgozott kérdőívben speciálisan az iskolai környezetre vonatkozóan 22 értékpárral jellemezhetjük a szervezeteket. Minden egyes dimenzióra két-két állítaspár vonatkozik. A válaszadók 1-től 7-ig jellemezhetik az adott kultúrát annak megfelelően, hogy az adott állítás mennyire jellemző a kultúrájukra. Így az egyes értékek dominanciáját a pontszám mérete jelzi. A szervezetre vonatkozó eredményeket az adott értékdimenzióra vonatkozó állítások átlagából kapjuk.

A következő kultúradimenziók észlelését vizsgálja:

1. Munkakörrel vagy szervezettel való azonosulás: A dimenzió két végpontján a szervezettel mint egésszel való azonosulás, illetve bizonyos munkacsoportokkal vagy munkakörrel való azonosulás jelenik meg.

2. Egyén- vagy csoportközpontúság: Az egyéni vagy a csoportcélok a hangsúlyosabbak. Az egyéni oldalra a szabadság, függetlenség, felelősség támogatása a jellemzőbb, míg a csoportközpontúság esetén a vezetés a csoportcélokra helyezi a hangsúlyt.

3. Humánorientáció: A feladat- vagy kapcsolatorientált vezetés dimenziója. Szintén a vezetés és a beosztottak viszonyát jellemzi; mennyire figyel a vezetés a szervezeti feladatok megoldásának emberekre gyakorolt következményeire.

4. Belső függés vagy függetlenség: Az integráció szintjére utal. A szervezeti egységek függetlenségét, valamint a központi koordináció, centralizáció mértékét határozza meg.

5. Erős vagy gyenge kontroll: A szabályozás, a beosztottak ellenőrzésének közvetlen felügyeletének mértékére utal.

6. Kockázatvállalás-kockázatkerülés: A szervezet bizonytalansággal kapcsolatos toleranciájára utal. Mennyire elvárt vagy támogatott a kockázatkereső, innovatív magatartás, mennyire tűrik a bizonytalanságot.

7. Teljesítményorientáció: A jutalmazási rendszert jellemzi. A jutalmazási rendszer mennyire épít a teljesítményre, illetve milyen mértékben vesz figyelembe más tényezőket.

8. Konfliktustűrés: A vezetést, illetve a szervezetet abból a szempontból jellemzi, hogy mennyire megengedett vagy bátorított az egyet nem értés nyílt felvállalása.

9. Cél-, illetve eszközorientáció: Szintén a vezetést jellemzi abból a szempontból, hogy a szervezeti eredmények vagy a célélérés folyamata kap-e hangsúlyt.

10. Nyílt vagy zárt rendszer: A szervezet és a környezet viszonyát jellemzi. Ebben a dimenzióban a szervezet külső változásokra való reagálóképessége, illetve ennek hiánya jelenik meg.

11. Rövid vagy hosszú távú időorientáció: A szervezet jövőtervezésének távlatát jeleníti meg.

Az érzelmi intelligencia vizsgálata

Az érzelmi intelligencia vizsgálatára Bar-On (2006) érzelmiintelligencia-skáláját használtuk. Az érzelmiintelligencia-skála 121 állításból áll. Összesen öt fő tényezőt azonosítanak a kérdések: inter- és intraperszonális érzelmi intelligencia, alkalmazkodó, stresszkezelő és általános hangulati érzelmi intelligencia. Az 5 fő tényező számos, szorosan kapcsolódó kompetenciát, készséget és moderátort tartalmaz. Kitöltéskor a válaszadónak 1-től 5-ig kell az egyes állításokat értékelnie aszerint, hogy azok mennyire igazak rá. Az egyes metatényezők eredményét az ahhoz tartozó itemek átlaga adja. A fő tényezők értékét a metatényezők átlagértéke képezi.

Intrapersonális készségek (öntudat és önkifejezés):

- magabiztosság: érzéseink és önmagunk határozott kifejezése;
 - érzelmi öntudat: az érzelmeink megértése;
 - önbecsülés: tudatában lenni annak, hogy megértjük és elfogadjuk magunkat;
 - függetlenség: önálló és másoktól független, szabad érzelmek kialakítása;
 - önmegvalósítás: a potenciális célok meghatározása és megvalósítása, aktualizálása.
- Interperszonális készségek (társadalmi tudatosság és interakció):
- empátia: annak tudatos kezelése és megértése, hogy mások hogyan érzik magukat;

– társadalmi felelősségvállalás: érzelmi és szociális azonosulás más társadalmi csoportokkal;

– interperszonális kapcsolat: kölcsönösen kielégítő.

A stressz kezelése:

– stresszkezelés: érzelmeink hatékony és építő jellegű irányítása;

– az ösztönös késztetések irányítása/impulzuskontroll: érzelmeink hatékony és építő jellegű kontrollálása.

Alkalmazkodóképesség:

– valóság tesztelése: érzelmeink tesztelése és a valós gondolkodással való párhuzamba állítása;

– rugalmasság: a változásokkal való megküzdés, alkalmazkodás a mindennapi életben;

– problémamegoldás: a problémák hatékony megoldása intraperszonális és interperszonális helyzetekben.

Általános hangulat (önmotiváció):

– optimizmus: pozitív kilátások észlelése;

– boldogság: érzés, amely szerint általában elégedettek vagyunk magunkkal, másokkal és az élettel.

A vizsgálati személyek

A vizsgálat kapcsán általános és középiskolákat kerestünk fel. Tekintettel a mai közoktatás hektikus állapotára, az iskolák többsége visszautasította a kutatásban való részvételt. A munkahelyi és magánkapcsolatok révén sikerült több iskolához eljutni, ahol szívesen kitöltötték a kérdőíveket. Összesen 26 iskolát vizsgáltunk meg. Az iskolák között 18 általános iskola, 7 középszintű képzőintézmény és 1 általános és középiskola található. A kérdőívek kitöltésére az intézményben – a tanáriban vagy a tanteremben – került sor. Hiányosságok miatt egy intézményt ki kellett zárni a vizsgálatból.

A kutatásban való részvétel iskolánként eltérő: 13 intézményben 80% feletti, 9 intézményben 70 és 80% közötti, 4 intézményben pedig 70% alatti volt a részvétel. Kultúrátípusok tekintetében a huszonhat intézményből 10 támogató (N=213), 2 innovatív (N=78) és 13 szabályorientált (N=279) kultúrát azonosítottunk.

A minta nemi megoszlása jól szemlélteti a pedagógusi pálya egyre intenzívebb elnőiesedését: 14,5% férfi (85 fő) és 78,4% nő (460 fő) töltötte ki a kérdőívet, illetve a nemre vonatkozó kérdést. A kor szerinti megoszlás vizsgálata kapcsán sem találkozhattunk különösebb meglepetéssel. A válaszadók 38%-a (223 fő) 48 évnél idősebb, 30%-a (177 fő) 39 és 47 év közötti, míg mindösszesen 25% (145 fő) azok aránya, akik 38 évnél fiatalabbak. A válaszadók 7%-a nem válaszolt erre a kérdésre.

AZ EREDMÉNYEK BEMUTATÁSA

Az érzelmi intelligencia vizsgálatánál összegeztük a teljes kutatási mintát, és átlagot számítottunk (1. táblázat). Jól látható, hogy átlagosan magas értéket értek el a peda-

gógusok az önmegvalósítás és a társas, társadalmi felelősségvállalás dimenziókban. Az eredmények összhangban vannak Pauwlik és Margitics (2008) pedagógusjelöltekre vonatkozó megállapításaival. A pedagógusok esetében is azt találtuk, hogy a stressz kezelésében kevésbé, míg az interperszonális készségekben inkább jártasabbnak gondolják magukat a megkérdezettek.

1. táblázat: A teljes vizsgálati mintára kiterjedő érzelmiintelligencia-átlagok (N=572)

	Magabiztosság	Éntudatosság	Önbecsülés	Függetlenség	Önmegvalósítás	Empátia	Társas felelősségtudat	Interperszonális viszony	Valóságérzékelés	Rugalmasság	Problémamegoldás	Stressztűrés	Impulzuskontroll	Optimizmus	Boldogság
N	557	553	554	557	550	555	560	554	554	562	563	558	547	552	552
Hiányzó	15	19	18	15	22	17	12	18	18	10	9	14	25	20	20
Mean	19,94	26,84	32,73	22,47	29,13	19,87	38,48	38,60	37,88	26,30	30,97	28,88	31,84	28,30	34,57
EMax	30	35	45	35	35	25	45	50	50	40	40	45	45	40	45
%	66%	77%	73%	64%	83%	79%	86%	77%	76%	66%	77%	64%	71%	71%	77%

Forrás: Saját szerkesztés

A kultúrák közötti érzelmiintelligencia-eltérések azonosítása

A vizsgálat során az érzelmi intelligencia fő tényezőit tekintjük a vizsgálat alapjának, így az öt készségből (intrapersonális és interperszonális készségek, stresszkezelés, alkalmazkodóképesség és általános hangulat) két dimenzióban mutatható ki az ANOVA-vizsgálattal szignifikáns eltérés. Ez a két dimenzió a stresszkezelés és az intrapersonális készségek. A részletek feltárása érdekében a metatényezőkkal is elvégeztük a vizsgálatot, melynek eredménye szerint a három kultúrátípus között három szignifikáns eltérést lehet meghatározni: függetlenség (,001); rugalmasság (,000); stressztűrés (,011).

A T-próba tovább pontosítja az egyes kultúrátípusok közötti eltérést. A 2. táblázat ennek eredményeit foglalja össze.

Az egyének átlagos érzelmiintelligencia-eredményeinek alapján a kultúrátípusok között a következő eltéréseket lehet megállapítani.

– Innovatív kultúra: átlagosan nagyobb magabiztosság, függetlenség és rugalmasság jellemzi az egyéneket. Az átlagos éntudatosság itt a legmagasabb.

– Támogató kultúra: átlagosan magas éntudatosság jellemzi, a függetlenség dimenzióban középértéket foglal el, míg a rugalmasság dimenziójában jóval az innovatív alatti, de a szabályorientált feletti értéket mutatnak az egyének.

2. táblázat: Az egyes kultúrátípusok közötti eltérések az egyének érzelmiintelligencia-eredményeinek tükrében (a T-próba szignifikanciaértékei, N=572)

	Innovatív		Támogató		Szabályorientált	
	Támogató	Szabályorientált	Innovatív	Szabályorientált	Innovatív	Támogató
Magabiztosság	,102	,040	,102	,559	,040	,559
Éntudatosság	,673	,068	,673	,053	,068	,053
Önbecsülés	,370	,123	,370	,320	,123	,320
Függetlenség	,021	,000	,021	,067	,000	,067
Önmegvalósítás	,689	,198	,689	,203	,198	,203
Empátia	,343	,336	,343	,973	,336	,973
Társas felelősségtudat	,682	,893	,682	,682	,893	,682
Interperszonális viszony	,091	,029	,091	,551	,029	,551
Valóságérzékelés	,625	,564	,625	,142	,564	,142
Rugalmasság	,002	,000	,002	,334	,000	,334
Problémamegoldás	,969	,843	,969	,823	,843	,823
Stressztűrés	,108	,004	,108	,086	,004	,086
Impulzuskontroll	,835	,920	,835	,871	,920	,871
Optimizmus	,167	,028	,167	,250	,028	,250
Boldogság	,232	,162	,232	,794	,162	,794

Forrás: Saját szerkesztés

– Szabályorientált kultúra: tagjai átlagosan alacsony értékeket mutatnak a magabiztosság, éntudatosság, függetlenség, interperszonális viszony, rugalmasság és stressztűrés dimenziókban.

Célorientált kultúra nem szerepelt a vizsgálati mintában.

Összegezve a kultúrák közötti eltérést, a szabályorientált–innovatív, illetve szabályorientált–támogató kultúra között mutatható ki nagyobb eltérés az egyének érzelmi intelligenciájának átlagai alapján, míg az innovatív és támogató kultúra között kisebb különbségeket eredményeztek az elemzések.

A kultúrák sajátosságainak elkülönítését követően az érzelmi intelligencia és a szervezeti kultúra kölcsönkapcsolatára fókuszáltunk. A közvetlen kapcsolat vizsgálatára korreláció- és regressziószámítással került sor. A korrelációszámítás alapján elmondható, hogy az érzelmi intelligencia és a quinni kultúrátípológia között gyenge, szignifikáns kapcsolat azonosítható:

– a támogató kultúra az interperszonális készségekkel mutat szignifikáns, gyenge pozitív kapcsolatot;

– az innovatív kultúra a stresszkezeléssel mutat szignifikáns, gyenge pozitív kapcsolatot;

- a szabályorientált kultúra az intraperszonális, interperszonális készségekkel, stresszkezeléssel és az általános hangulattal mutat szignifikáns, gyenge negatív kapcsolatot;
- a célorientált kultúra nem mutat szignifikánsan értelmezhető kapcsolatot, ilyen típusú kultúra nem volt a vizsgálati mintában.

A robbinsi kultúradimenziók kapcsán szintén gyenge korreláció azonosítható:

- a szervezettel/munkakörrel való azonosulás dimenzióval az interperszonális készség mutat pozitív kapcsolatot;
- a kapcsolat-/feladatorientáció dimenzióval az interperszonális készség, stresszkezelés és az alkalmazkodóképesség mutat negatív kapcsolatot;
- az erős/gyenge kontroll dimenzióval az interperszonális készség mutat negatív kapcsolatot;
- a kockázatvállalás/-kerülés dimenzióval az intraperszonális, interperszonális készség, az alkalmazkodóképesség és az általános hangulat mutat negatív kapcsolatot, míg a stresszkezeléssel közepes negatív kapcsolatot mutat;
- a teljesítmény/egyéb kritériumok dimenzióval az alkalmazkodóképesség mutat negatív kapcsolatot;
- a konfliktustűrési/-kerülés dimenzióval az interperszonális készség, a stresszkezelés, az alkalmazkodóképesség mutat negatív kapcsolatot;
- a cél-/eszközorientáció dimenzióval az alkalmazkodóképesség mutat pozitív kapcsolatot;
- a zárt/nyílt rendszer dimenzióval a stresszkezelés és az alkalmazkodóképesség mutat pozitív korrelációt;
- a rövid/hosszú távú időorientáció dimenzióval az interperszonális készség és a stresszkezelés mutat pozitív kapcsolatot.

A korrelációs számítás alapján a két konstruktum között kisszámú gyenge kapcsolatot lehet meghatározni. Az együttjárások azonosítását követően a kölcsönkapcsolat feltárására törekedtünk. A kölcsönkapcsolat vizsgálatára készített regresszióvizsgálat eredményeit az alábbiak szerint foglalhatjuk össze.

A szervezeti kultúra hatása az egyén érzelmi intelligencia-mintázatára

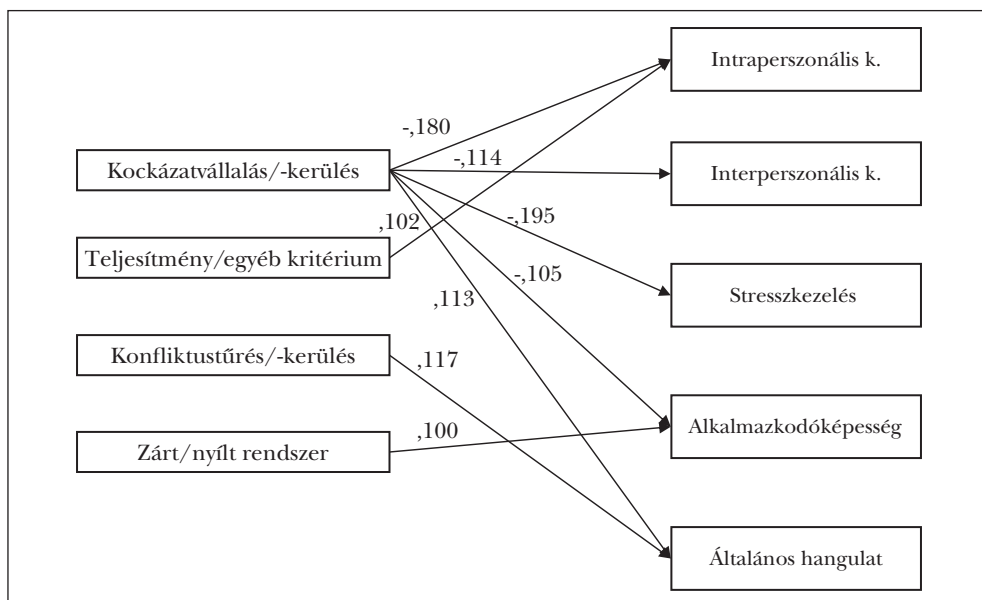
A Robbins-féle kultúradimenziók és az érzelmi intelligencia kölcsönkapcsolatáról elmondható, hogy a kockázatvállalás/kockázatkerülés dimenzió szignifikánsan negatív hatást mutat ($\beta = -105$ és -180 között) mind az öt fő érzelmi intelligencia-tényezőre. Ez azt jelenti, hogy a kockázatvállaló kultúra hozzájárul, támogatja az érzelmi intelligencia-értékek növekedését. Három dimenzió mutat még értelmezhető eredményt. Ezek a következők:

- a nyílt rendszer támogatja az alkalmazkodóképesség kialakulását, fejlődését;
- a teljesítménykritérium alapján történő értékelés hozzájárul az intraperszonális készségek növekedéséhez;
- a konfliktuskerülés növeli az általános hangulatot.

Az eredményekkel kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ez a modell az értékek változásának kis mértékét magyarázza ($r^2 \sim 0,05$), ugyanakkor a két konst-

ruktrum között a kapcsolat bizonyítottan fennáll: $f < 0,05$. Az eredményeket az érzelmi intelligencia 15 metatényezőjére kiterjesztett vizsgálat is igazolta – a kockázatvállalás/-kerülés dimenzió erős szignifikancia mellett gyakorol hatást az érzelmi intelligencia metatényezőire – kivétel: az optimizmus, az impulzuskontroll, a problémamegoldás és a társas felelősségtudat. Az 1. ábra a szervezeti kultúra hatását szemlélteti az érzelmi intelligencia fő tényezőire.

1. ábra: A szervezeti kultúra közvetlen hatása az érzelmi intelligenciára (béta-értékekkel)

Forrás: Saját szerkesztés

Az érzelmi intelligencia hatása a szervezeti kultúrára

Az érzelmi intelligencia fő tényezői mentén is elvégeztük a regressziószámítást, vizsgálva, hogy a fő tényezők gyakorolnak-e hatást a szervezeti kultúra egyes dimenzióira. Ennél a vizsgálatnál a hatásfolyamat magyarázatára elsősorban mint lehetőségekre kell tekinteni. Az érzelmiintelligencia-tényezők megléte vagy meg nem léte értelemszerűen nem eredményezi egy adott kultúrajellemző, kultúradimenzió kialakulását vagy eltűnését. Ugyanakkor a kapcsolatból lehet következtetéseket levonni arra, hogy az adott érzelmiintelligencia-tényező megléte elősegíti, erősíti-e az adott kultúrajellemző kialakítását, fejlődését. A következő eredményeket kaptuk:

– Az egyénközpontúság/csoportközpontúság dimenzióra a stresszkezelés fő tényező gyakorol hatást. Eszerint a stresszkezelés növekedése hozzájárul a szervezetben az egyénközpontúság kialakulásához.

– Az erős/gyenge kontroll dimenzióra két fő tényező szignifikáns, egy pedig közel szignifikáns hatást mutat. Az interperszonális készségek és az alkalmazkodóképesség

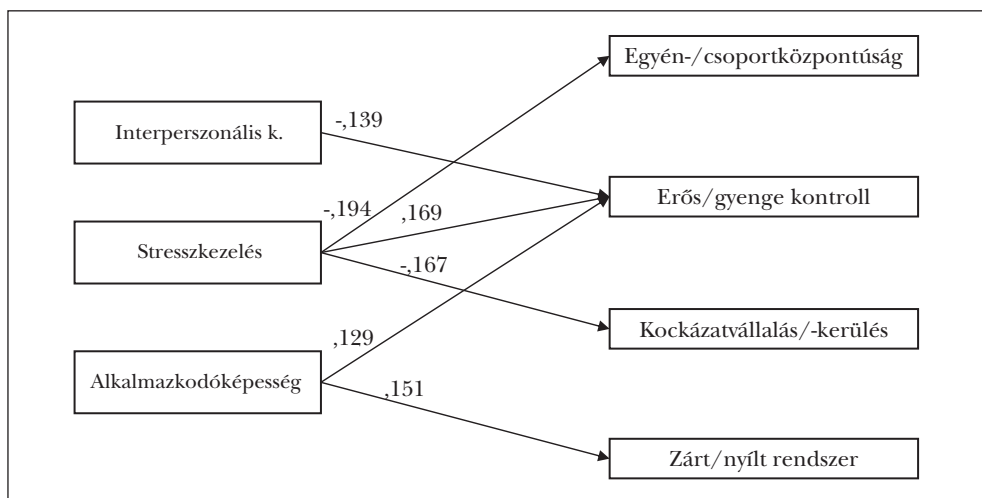
növekedése az erős kontroll kialakulását, növekedését segíti, segítheti elő; a stresszkezelés növekedése pedig a gyenge kontroll fejlődését támogatja. Minél jobban tudja valaki kezelni a stresszt – minél magasabb stresszkezeléértékkal rendelkezik –, annál kevésbé érzi szorítósnak, erősnek a kontrolláltságot.

– A stresszkezelés növekedése hozzájárul a kockázatvállalás erősödéséhez. Tehát minél jobban tudja kezelni a stresszt, annál jobban képes a kockázatvállalásra, az ilyen típusú kultúra kialakítására.

– A zárt/nyílt rendszer dimenzióra az alkalmazkodóképesség gyakorol hatást. Az alkalmazkodóképesség növekedése hozzájárul a nyílt rendszer erősödéséhez, fejlődéséhez.

Az érzelmi intelligenciának a szervezeti kultúra-dimenziókra gyakorolt hatását szemlélteti a 2. ábra.

2. ábra: Az érzelmi intelligencia közvetlen hatása a szervezeti kultúrára (béta-értékekkel)

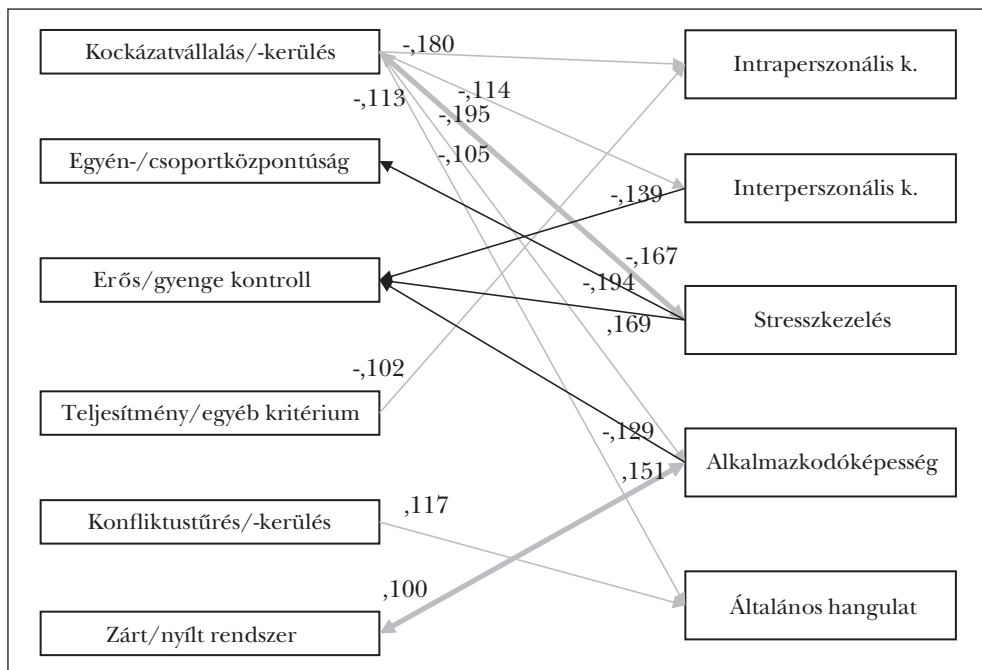
Forrás: Saját szerkesztés

Az érzelmi intelligencia és a szervezeti kultúra kölcsönkapcsolatának vizsgálata során több olyan tényezőt sikerült azonosítani, melynek változása hatással van másik tényező alakulására. Az elemzés során olyan tényezőket is azonosítottunk, melyek kölcsönösen fejtik ki hatásukat. A két konstruktum közötti hatásmechanizmust szemlélteti a 3. ábra.

ÖSSZEGZÉS

A vizsgálat igazolta, hogy az egyes kultúrátípusok között különbséget lehet tenni a szervezeti tagok átlagos érzelmiintelligencia-mintázatában. Emellett a szervezeti kultúra és az érzelmi intelligencia kölcsönkapcsolatának vizsgálata során azt találtuk, hogy az érzelmi intelligencia és a szervezeti kultúra dimenziói között közvetlen kölcsönkap-

3. ábra: A szervezeti kultúra és az érzelmi intelligencia fő tényezőinek hatásmechanizmusa (fekete: EI → kultúra; vékony szürke: kultúra → EI; vastag szürke: kölcsönhatás; béta-értékekkel)

Forrás: Saját szerkesztés

csolat mutatható ki. Ennek a kölcsönkapcsolatnak a jellegzetessége, hogy a szervezeti kultúra kockázatvállalás-kockázatkerülés dimenziója – egyéb tényezők mellett – markáns hatást gyakorol az öt fő érzelmiintelligencia-tényezőre, míg az érzelmi intelligencia fő tényezői közül a stresszkezelés fejt ki legmarkánsabban a hatását. Az eredmények alátámasztják azon felvetést, hogy az érzelmi intelligencia és a szervezeti kultúra működése és jelenléte kölcsönösen befolyásolják egymást, hatásukat közvetlenül is kifejtik.

Az érzelmi intelligencia és a szervezeti kultúra közötti összefüggés feltárásával lehetőség kínálkozik a szervezetben zajló folyamatok tudatosabb, célorientáltabb szervezésére, átalakítások dinamikusabb előmozdítására, legyen szó az oktatás-nevelés folyamatának tudatosításáról (vö. Balázs, 2014), fejlesztéséről, vagy az iskolai szervezet működésének dinamizálásáról.

Az iskolai környezetben történő érzelmiintelligencia-fejlesztés több hasznos hozaddal szolgálhat az intézmény számára: erősíti a szervezeti kultúrát, a pedagógusok mintaadásával közvetetten fejleszti a diákok érzelmi intelligenciáját, mely bizonyítottan jobb tanulmányi eredményhez vezet, erősíti a kollektívát, és javítja a szervezeti klímát (vö. Zeidner et al., 2009).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arshad, Muhammad (2003): *A Study of Organizational Culture and Effectiveness of Secondary Schools*. PhD Thesis, University of Punjab, Lahore.
- Bakacsi Gyula (2015): *A szervezeti magatartás alapjai. Alaptankönyv Bachelor hallgatók számára*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Balázs László (2013): *A szervezeti kultúra és az érzelmi intelligencia kölcsönkapcsolatának vizsgálata az iskolában*. PhD-értékezés, Pécsi Egyetem BTK, Pécs.
- Balázs László (2014): *Érzelmi intelligencia a szervezetben és a képzésben*. Z-Press Kiadó, Miskolc.
- Baracsi Ágnes (2013): Pedagógusok érzelmi intelligenciája. In: *Vzdelávanie, výskum a metodológia*. Intern. Research Institute, Komárno, 480–488, www.irisro.org/pedagogia2013januar/0511BaracsiAgnes.pdf (Letöltés: 2020. március 11.).
- Bar-On, Reuven (2006): The Bar-On Model of Emotional-Social Intelligence. *Psicothema*, Vol. 18, No. 1, 13–25.
- Baráth Tibor (1998): Hatékonyságmodellek a közoktatásban. In: Budai Ágnes – Varga Lajos (szerk.): *Közoktatás-kutatás 1996–1997*. Művelődési Minisztérium, Budapest, www.staff.u-szeged.hu/~barath/tanulm/BESZV.htm.
- Bíró Balázs – Serfőző Mónika (2003): Szervezetek és kultúra. In: Hunyady György – Székely Mózes (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Coetzee, Melinda – Jansen, Cecelia (2007): *Emotional Intelligence in the Classroom*. Juta and Company, Claremont.
- Darwin, Charles (1859/2000): *A fajok eredete*. Typotex, Budapest.
- Ekman, Paul (1989): The Argument and Evidence about Universals in Facial Expressions of Emotion. In: Wagner, Hugh – Manstead, Anthony (eds.): *Handbook of Social Psychophysiology*. John Wiley, Chichester.
- Forgács József (szerk.) (2001): *Érzelem és gondolkodás*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Forgács József (2003): *Az érzelmek pszichológiája*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Gaziel, Haim H. (1997): Impact of School Culture on Effectiveness of Secondary Schools With Disadvantaged Students. *The Journal of Educational Research*, Vol. 90, No. 5, 310–318, <https://doi.org/10.1080/00220671.1997.10544587>.
- Geertz, Clifford (1973/1994): Sűrű leírás. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó, Budapest, 170–216.
- Gibson, Donald (2006): Emotional Episodes at Work: An Experiential Exercise in Feeling and Expressing Emotions. *Journal of Management Education*, Vol. 30, No. 3, 477–500, <https://doi.org/10.1177/1052562905282016>.
- Goffee, Rob – Jones, Gareth (1998): *The Character of a Corporation. How Your Company's Culture Can Make or Break Your Business*. HarperCollins, New York.
- Goleman, Daniel (2001): Emotional Intelligence: Issue in Paradigm Building. In: Cherniss, Cary – Goleman, Daniel (eds.): *The Emotionally Intelligent Workplace. How to Select for, Measure, and Improve Emotional Intelligence in Individuals, Groups and Organizations*. Jossey-Bass, San Francisco, 13–26.
- Halász Gábor (1980): *Az iskolai szervezet elemzése. Kutatási beszámoló az iskolai szervezeti klíma vizsgálatáról*. MTA Pedagógia Kutatócsoport, Budapest.
- Hegyiné Ferch Gabriella (2001): Az érzelmi intelligencia szerepe a nevelői munkában. *Új Pedagógiai Szemle*, 51. évf., 7–8. sz., 8–19.
- Hegyiné Ferch Gabriella (2009): *Az érzelmi intelligencia szerepe a nevelői munkában*. www.ofi.hu/tudastar/erzelmi-intelligencia (Letöltés: 2020. március 19.).
- Herriford, Olivia S. (2002): *High-technology Organizational Culture and Emotional Intelligence*. Dissertation, University of Phoenix.
- Higgs, Malcolm – Dulewicz, Victor (1999): *Making Sense of Emotional Intelligence*. NFER-Nelson, Windsor.
- Higgs, Malcolm – McGuire, Mary (2001): Emotional Intelligence and Culture: an Exploration of the Relationship Between Individual Emotional Intelligence and Organisational Culture. *Henley Working Paper Series*, Henley Management College.

- Hofstede, Geert – Hofstede, Gert J. (2008): *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere*. VHE Kft., Pécs.
- Kádár Annamária (2012): *Az érzelmi intelligencia fejlődése és fejlesztésének lehetőségei óvodás- és kisiskoláskorban*. Ábel Kiadó, Cluj-Napoca.
- Kovács J. (1996): *Vezetők és menedzserek a közoktatásban – avagy vezetői szerepfelfogások és szervezeti kultúrák*. Magyar Pszichológiai Társaság Nagygyűlése. ELTE, Budapest.
- Kovács Zoltán – Perjés István – Sass Judit (2005): Iskolák szervezeti kultúrája. In: Faragó Klára – Kovács Zoltán (szerk.): *Szervezeti látleletek. A szervezetpszichológia hazai kutatási irányai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 51–64.
- Lazányi Kornélia (2011): Érzelmek a munkahelyen. *Vezetéstudomány*, 42. évf., 4.sz., 46–61.
- Levy, Robert I. (1984): Emotion, Knowing, and Culture. In: Shweder, Richard – Levine, Robert (eds.): *Culture Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, 214–237.
- Lutz, Catherine (1986): Emotion, Thought, and Estrangement: Emotion as a Cultural Category. *Cultural Anthropology*, Vol. 1, No. 3, 287–309, <https://doi.org/10.1525/can.1986.1.3.02a00020>.
- Mészáros Aranka (szerk.) (2002): *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Mortiboys, Alan (2005): *Teaching with Emotional Intelligence*. Routledge, London, <https://doi.org/10.4324/9780203087794>.
- Nagy Henriett – Oláh Attila – G. Tóth Kinga (2009): Az érzelmi intelligencia mérésének néhány problémája: a fejlődési kritérium tesztelése. *Pszichológia*, 29. évf., 2. sz., 165–186.
- Oláh Attila (2005): *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény*. Trefort Kiadó, Budapest.
- Pauwlik Zsuzsa – Margitics Ferenc (2008): Pedagógusjelöltek érzelmi intelligenciája. *Új Pedagógiai Szemle*, 6–7. sz.
- Payne, Roy L. – Cooper, Cary (2004): *Emotions At Work. Theory, Research and Applications for Management*. Wiley and Sons.
- Pérez, Juan C. – Petrides, K. V. – Furnham, Adrian (2005): *Measuring Trait Emotional Intelligence*. http://portal.uned.es/pls/portal/docs/page/uned_main/launiversidad/ubicaciones/03/docente/juan_carlos_perez_gonzalez/p%3%89rez,%20petrides,%20%26%20furnham,%202005.pdf (Letöltés: 2020. február 26.).
- Péter-Szarka Szilvia – Fehér Ágota (2012): Iskolai zaklatás a tanári érzelmi intelligencia és az iskolai klíma tükrében. In: *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai*. Kiss Árpád Archivum Könyvsorozata, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, Debrecen.
- Quinn, Robert E. – Rohrbaugh, John (1983): A Spatial Model of Effectiveness Criteria: Towards a Competing Values Approach to Organizational Analysis. *Management Science*, Vol. 29, No. 3, 363–377.
- Roberts, Richard D. – MacCann, Carolyn – Matthews, Gerald – Zeidner, Moshe (2010): Emotional Intelligence: Toward a Consensus of Models and Measures. *Social and Personality Psychology Compass*, Vol. 4, No. 10, 821–840, <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2010.00277.x>.
- Serfőző Mónika (2002): A szervezeti kultúra fogalmának, modelljeinek értelmezése az óvodában, iskolában. In: Mészáros Aranka (szerk.): *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 381–397.
- Serfőző Mónika (2005): Az iskolák szervezeti kultúrája. *Iskolakultúra*, 15. évf., 10. sz., 70–83.
- Spielberger, Charles (2004) (ed.): *Encyclopedia of Applied Psychology*. Academic Press, Cambridge, USA.
- Szabolcsi Ferenc (1996): A szervezeti kultúra sajátosságai az iskolában. *Iskolakultúra*, 6. évf., 5. sz., 85–90.
- Szitó Imre (2009): *Az érzelmi intelligencia fejlesztése az iskolában*. Edition Nove Kiadó, Sopron.
- Wang, Hsi-Kong Chin – Hwang, Feng-Chan (2007): Study on Organizational Culture, Organizational Commitment and Attitude toward Organizational Reform – Comprehensive High Schools as Example. *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, Vol. 3, No. 2.
- Zeidner, Moshe – Matthews, Gerald – Roberts, Richard D. (2009): *What We Know about Emotional Intelligence*. The MIT Press, Cambridge, London, <https://doi.org/10.7551/mitpress/7404.001.0001>.

Elekes Andrea – Fenyvesi Éva – Pintér Tibor

Fenntartható szolgáltatások – A vendéglátás és a társadalmi fenntarthatóság

Sustainable Services or Catering and Social Sustainability

Összefoglalás

A tanulmány egy szélesebb fenntarthatósági kutatási projekt keretében készült. A fenntarthatóság három (környezeti, társadalmi, gazdasági) dimenziója közül ezúttal a társadalmi fenntarthatóságra koncentráltunk. A vendéglátás és általában a szolgáltatások területén ezzel kapcsolatban két általános jelenség emelhető ki: a szürke-/feketefoglalkoztatás, valamint a borraivaló témaköre. Két olyan kérdéskör, ahol az egyenlőtlenség, mint például a nemek közötti egyenlőtlenség (akár a foglalkoztatási esélyeket/feltételeket, akár a jövedelmi eltéréseket tekintjük) a legkézzelfoghatóbb.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L83, C71

Kulcsszavak: vendéglátás, fogolydilemma, rejtett gazdaság

Summary

This study was compiled in the framework of a research project on comprehensive sustainability. The social aspect was picked as a focus of the three dimensions (environmental, social and economic) of sustainability. In catering, and in general in

DR. HABIL ELEKES ANDREA, tudományos főmunkatárs, Budapesti Gazdasági Egyetem KVIK (elekes.andrea@uni-bge.hu), DR. FENYVESI ÉVA, főiskolai tanár, tudományos dékánhelyettes, tanszékvezető, Budapesti Gazdasági Egyetem KVIK (Fenyvesi.Eva@uni-bge.hu), DR. PINTÉR TIBOR, főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Egyetem KVIK (Pinter.Tibor@uni-bge.hu).

services, two phenomena may be highlighted in this respect: illicit employment and tipping. We have the most tangible evidence of inequality (in the chances and conditions of employment and incomes) in these two areas.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L83, C71

Keywords: catering, prisoner's dilemma, shadow economy

A fenntarthatóságnak¹ ezt a talán kevésbé vizsgált területét kifejezetten közgazdaságtani szemlélettel közelítjük meg. A kutatás során alkalmazott módszereink három csoportja különíthető el:

- fókuszcsoportos interjúk, kvázi etnográfiai kutatás révén motivációk, attitűdök feltárásával a kutatási téma relevanciájának ellenőrzése, a kutatandó terület pontosítása;

- nemzetközi szakirodalom feltárása, elemzése, a kutatási irány pontosítása;

- interpretatív módszert alkalmazva olyan közgazdaságtani elméletek beazonosítása, amelyek jelentős magyarázóerővel bírnak a vizsgált jelenségeket illetően, és segítséget nyújthatnak a problémák csökkentése, visszaszorítása terén.

Kutatási kérdéseink a következők:

- Vajon mivel magyarázható a szürke-/feketegazdaság tartós fennmaradása ezen a területen?

- Mit jelent ez a társadalmi fenntarthatóság szempontjából? Hogyan eredményeznek a piaci szereplők közötti kapcsolatok diszkriminációt, jövedelmi egyenlőtlenséget?

- Kezelhető-e ez a fenntarthatósági probléma, és ha igen, hogyan?

A fenti kérdések alakították ki tanulmányunk szerkezetét is. A módszertani és irodalmi áttekintést követően a játékelméletből ismert fogolydilemma-modell segítségével tekintjük át a piaci szereplők közötti kapcsolatokat. Mind az interjúk, mind a játékelméleti megközelítés megerősíti, hogy a piacok nem működnek tökéletesen, ezért a piaci kudarcok területén haladunk tovább. Bemutatjuk, hogyan vezethetnek a piaci tökéletlenségek piacszegmentáláson alapuló bérdiszkriminációhoz, azon keresztül pedig jövedelmi egyenlőtlenségekhez. Végül a közjóságok témaköréből ismert potyautas-jelenség segítségével keressük a választ arra, vajon *hogyan erősíthető a kooperációs hajlam*, hogyan csökkenthető (esetleg küszöbölhető ki) a potyautas- (a szabályok kijátszására törekvő) magatartás, milyen lehetőségeink vannak a rendszer társadalmi fenntarthatóságának javítása terén.

MÓDSZERTAN ÉS IRODALMI ÁTTEKINTÉS²

Kutatásaink középpontjában a feketefoglalkoztatás, illetve a borraival³ témaköre állt. Azt vizsgáltuk, léteznek-e olyan közgazdasági elméletek, amelyek magyarázatot és/vagy megoldást jelentenek e problémák kezelésére. Elemzéseinket egy adott területre, a vendéglátásra koncentrálva végeztük el, de következtetéseink sokkal szélesebb kö-

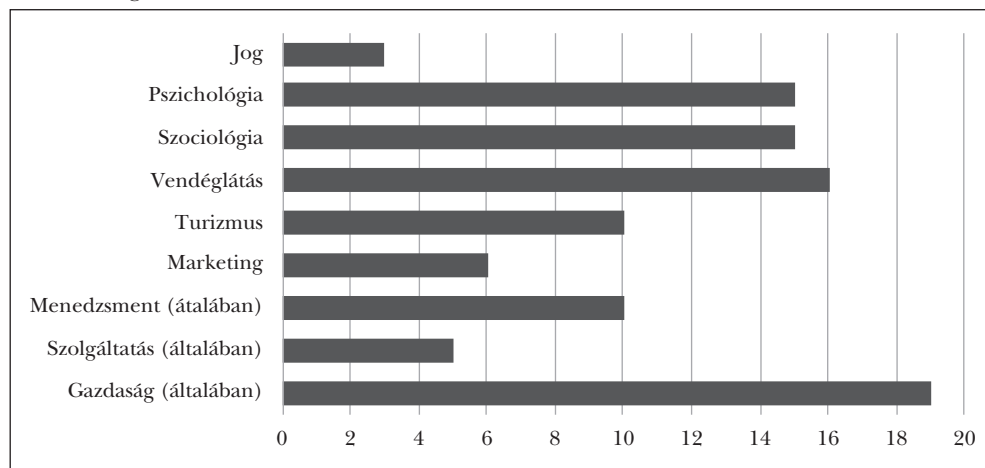
rűen érvényesek, például kapcsolhatóak a társadalmi felelősségvállalást kutató elemzésekhez (Lentner et al., 2017; Szegedi et al., 2020).

A kutatás első szakaszában kvázi *etnográfiai kutatás* készült. Az etnográfiai kutatás lényege, hogy a kutató valós környezetben tanulmányozza a kutatás alanyait. Az etnográfiai kutatók gyakran vállalkoznak arra, hogy a kutatás alanyai között töltenek el egy bizonyos időszakot, hogy mind őket, mind a vizsgált jelenséget alaposabban megismerhessék. A kvázi jelzõt azért használjuk, mert a (mély)interjú, fókuszcsoportos adat- és információgyűjtés a BGE KVIK szakmai gyakorlatot töltő és/vagy tanulás mellett munkát vállaló (étteremben, szállodában) hallgatói körében valósult meg.⁴ Esetükben ezért a jobb megértést az intézményi háttér, valamint a kutató (oktató) és a hallgatók közötti hosszabb időszakra visszanyúló kapcsolat segítette. Az alkalmazott módszer különösen hasznosnak bizonyult a munkavállalói attitűdök és motivációk feltárása terén.

A kutatás második szakaszában alapvetően a borraivaló és a szürke-/feketefoglalkoztatás nemzetközi (Q kategóriás) szakirodalmának feltárására került sor *tartalomelemzés* segítségével.

Az irodalmi áttekintés alapján megállapítható, hogy a témakör multidiszciplinárisnak tekinthető, hiszen közgazdasági, szociológiai, jogi és pszichológiai megközelítések egyaránt találhatóak, ráadásul gyakori, hogy e megközelítések egy-egy tanulmány keretében is keverednek. Az irodalmi áttekintés alapján sajátos kettősség figyelhető meg: a témakörben megjelent irodalom többsége címében, illetve a cikket megjelentető folyóirat jellege szerint a közgazdaságtan tudományterülethez tartozik (1. és 2. ábra).

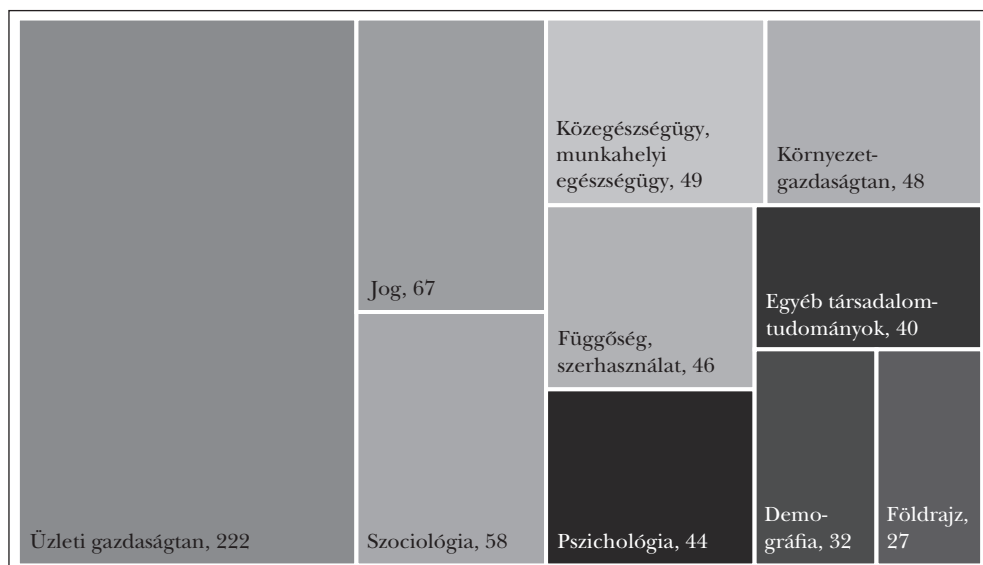
1. ábra: A borraivaló témakörében megjelent minősített (Q) publikációk tudományterületi megoszlása

Forrás: Saját szerkesztés

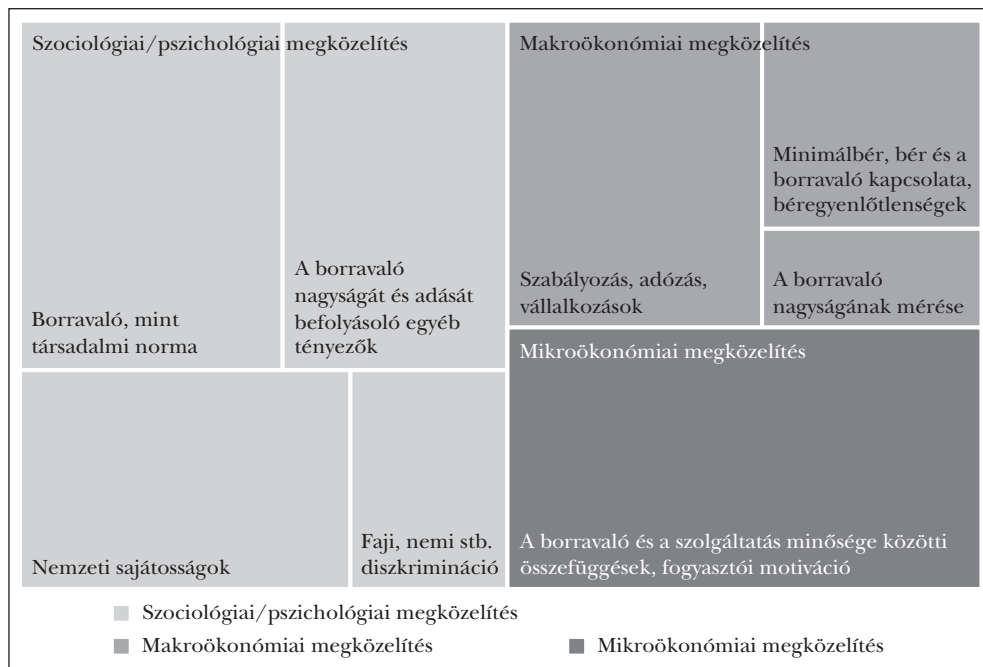
Az alkalmazott elemzési módszerek alapján azonban kiderül, hogy a témakört a pszichológiai, szociológiai, illetve viselkedés-gazdaságtani megközelítések dominálják (3. ábra).

2. ábra: A szürke-/feketefoglalkoztatás témakörében megjelent minősített publikációk tudományterületi megoszlása

Forrás: Saját szerkesztés

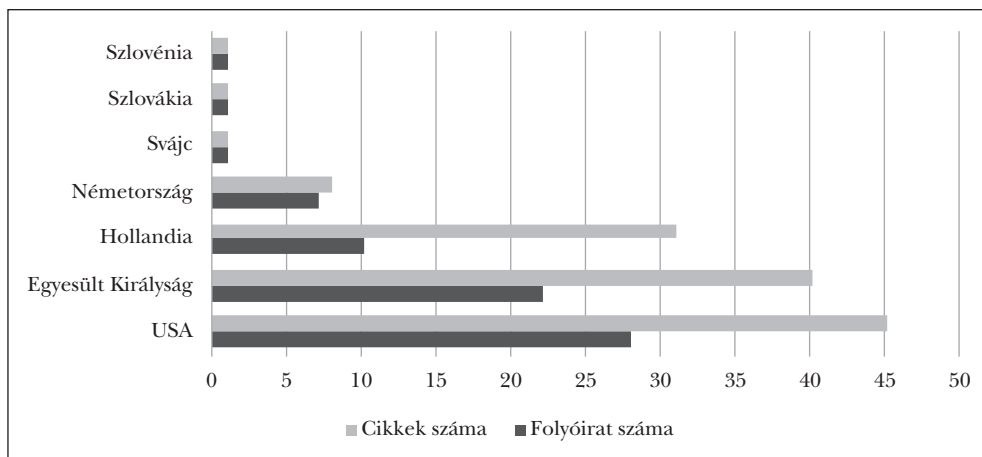
3. ábra: A borraivaló témakörében megjelent minősített (Q) publikációk módszertani megközelítése

Forrás: Saját szerkesztés

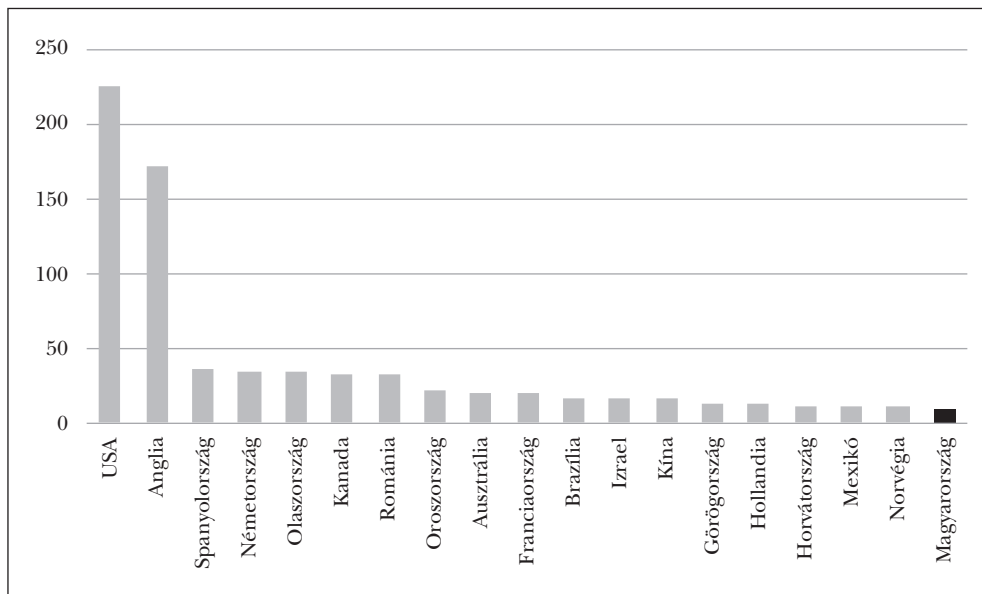
Fontosnak tartottuk megvizsgálni azt is, hogy a vizsgált témakör mely országokban tarthat érdeklődésre számot. Mivel a szerzőkről csak korlátozottan áll rendelkezésre információ, megpróbáltunk a folyóiratokból, pontosabban azok „nemzetiségéből” kiindulni. Első megközelítésben azt az eredményt kaptuk, hogy a témakör elsősorban angolszász területen áll az érdeklődés középpontjában (4. és 5. ábra).

4. ábra: A minősített folyóiratokban megjelent cikkek kiadó országa szerinti megoszlása

Forrás: Saját szerkesztés

5. ábra: Publikációk száma országok szerint, szürke-/feketefoglalkoztatás

Forrás: Saját szerkesztés

Az alaposabb elemzés során azonban kiderült, hogy a Q-s publikációk kiadása területén mutatkozó erőteljes piaci koncentráció miatt ezek az adatok meglehetősen félrevezetőek. Az mind a szerzők, mind a megjelenés helye szerint nyilvánvaló, hogy sem Ázsiában, sem Afrikában nem igazán foglalkoznak ezzel a témakörrel. Az angolszász dominancia valószínűleg helytálló, de az országokra történő lebontás (különösen Európában) már nehézségekbe ütközik.

Az irodalmi áttekintés alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy akkor tudunk hozzátenni a meglévő ismeretekhez, ha a közgazdaságtani (mikro- és makroökonómiai) megközelítést alkalmazva nem egyes piaci szereplőkre fókuszálunk, hanem a közöttük levő kapcsolatokat vizsgáljuk.

A kutatás harmadik szakaszában ezért *interpretatív módszereket* alkalmaztunk. Döntésünket az indokolja, hogy addig, amíg a pozitivista módszerek alapvető célja egy-egy elmélet empirikus adatokkal történő alátámasztása, esetünkben a kiindulópontot két széleskörűen ismert jelenség (feketefoglalkoztatás, borraaló) adta, amelynek közgazdaságtani elméleti háttere kevésbé feldolgozott. Az összegyűjtött adatok, információk alapján próbáltuk meg feltárni, vannak-e olyan közgazdaságtani elméletek, amelyek magyarázatot adnak e jelenségekre, esetleg megoldási javaslatokkal szolgálnak a visszaszorításukra vonatkozóan.

Kutatásaink eredményeként több olyan közgazdasági elméletet is beazonosítottunk, amelyek vizsgált területre történő kiterjesztése jelentős magyarázóerővel bír. A piaci szereplők közötti kapcsolatok vizsgálatára a játékelmélethez ismert fogolydilemma segítségével került sor. A kutatás további irányát az itt kapott eredmények határozták meg. Mivel mind az empirikus adatok, mind az elméleti levezetés arra utal, hogy a piacok messze nem működnek tökéletesen ezeken a területeken, a magyarázó elméleteket a piaci kudarcok területén kerestük. Így jutottunk el a monoposzonikus piacok és bérdiszkrimináció elméletéhez, valamint a potyautas-jelenséghez.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a felhasznált elméleteket, modelleket nem a matematikai összefüggések bemutatására szántuk, sokkal inkább az érintett gazdasági szereplők viselkedésének feltárására, egyetértve a Sedláček által leírtakkal: „...a közgazdaságtani gondolkodás sokkal gazdagabb, és nem csupán alkalmazott matek; és mindezt meg kell értenünk, ha az emberi viselkedésről akarunk beszélni összességében” (Sedláček, 2012:378). Ezzel természetesen nem a matematikai elemzések szükségességét akarjuk megcáfolni, csupán azt kívánjuk kiemelni, hogy ebben a tanulmányban nem erre helyeztük a hangsúlyt.

A VENDÉGLÁTÁS ÉS A FOGOLYDILEMMA

A vendéglátásban közreműködő gazdasági szereplők (elsősorban a versenytársak) viselkedésének elemzésekor nem idegen a játékelmélet használata. A szakirodalmi források áttekintése alapján arra jutottunk, hogy Zvi Schwartz (1997) volt az, aki a legkorábban összekapcsolta a vendéglátást és a játékelméletet. Tanulmánya szerint a játékelméletet olyan területek elemzésébe érdemes bevonni, mint a termék differenciálás, az árfolyam-politikák, a jó hírnév, a szolgáltatás minősége, az egyesülések és felvá-

sárlások, valamint a franchise. Azóta csaknem 25 év telt el, a játékelmélet alkalmazása mégsem vált elterjedtté a vendéglátóiparral kapcsolatos kutatásokban.

Erre utal, hogy Schwartz tanulmánya után 8 évvel Jones (2004) egyik publikációjában azt írja, hogy még kiaknázatlan terület a vendéglátóipar vizsgálata a játékelméleten keresztül. Néhány eset azonban így is akad, például Minamikawa és Akakabe (2006) játékelméleti modellt használ a vendéglátóiparban folyó verseny marketing-szemponthból való elemzéséhez, illetve Yamamoto (2017) a vendéglátók mint szolgáltatók viselkedésének stratégiai vizsgálatához.

Ismereteink szerint azonban a játékelméletet még nem használták fel a vendéglátóipar és a rejtett gazdaság, különös tekintettel a borraivaló és a szürke-/feketefoglalkoztatás összefüggéseinek vizsgálatára.

Daubner és Vági (1993:309) szerint a játékelmélet legismertebb és legszélesebb körben felhasznált modellje a fogolydilemma, illetve annak különböző mutációi. Hasonlóan vélekedik Mérő László is: „A fogolydilemma a játékelmélet gumicsontja. Matematikusok, pszichológusok, politológusok, filozófusok, közgazdászok ezrei vizsgálták... mégis ma éppoly rejtélyes és elképesztő, mint 1950-ben” (Mérő, 1996:46).

A játékelmélet olyan matematikai modell, amely alkalmas arra, hogy a racionálisan gondolkodó döntéshozók együttműködési és konfliktushelyzetek során mutatott viselkedését tanulmányozzuk (Myerson, 1991). Lehetőséget teremt arra, hogy a valóságban létező bonyolult kapcsolatokat leegyszerűsítve vizsgálja, miközben megismerhetjük a jelenségek mögötti erőket.

A játékelmélet alapjait 1944-ben Neumann és Morgenstern (1947) rakta le a *Theory of Games and Economic Behavior* (Játékelmélet és gazdasági viselkedés) című könyvük megírásával. A mű kirobbanó sikert aratott. Így a legtöbben ehhez kapcsolják az elmélet alapjainak letételét, annak ellenére, hogy munkásságukat megelőzték Émile Borel 1920-as évekbeli publikációi a stratégiai játékokról, melyek azonban angol fordításban csak 1953-ban jelentek meg (Borel, 1953a; 1953b). A játékelmélet azóta a közgazdaságtani képzés szerves része lett, a játékelméletet mint módszertant pedig széleskörűen, szinte minden tudományterületen alkalmazzák.

A játékelméleti megközelítések közül mi a fogolydilemma-modellt használjuk fel a vendéglátás és a rejtett gazdaság kapcsolatának vizsgálatára. A fogolydilemma ugyanis minden olyan helyzetben alkalmazható, amikor az egyének és a vállalatok egymástól függő, versenyképes környezetben működnek (Schwartz, 1997). Az általunk vizsgált vendéglátóiparban az állam, a vállalkozás, a munkavállaló és a fogyasztó döntéseinek végeredménye a köztük levő interakció során dől el. Választásunk további indoka, hogy az áttekintett szakirodalmak alapján az általunk vizsgált területen még nem került sor a fogolydilemma-modell felhasználására. Célunk a piaci szereplők közötti viszonyok feltárása, illetve – a modellből adódóan – annak vizsgálata, hogy létezik-e, illetve kialakulhat-e az említett gazdasági szereplők között a fogolydilemma-helyzet.

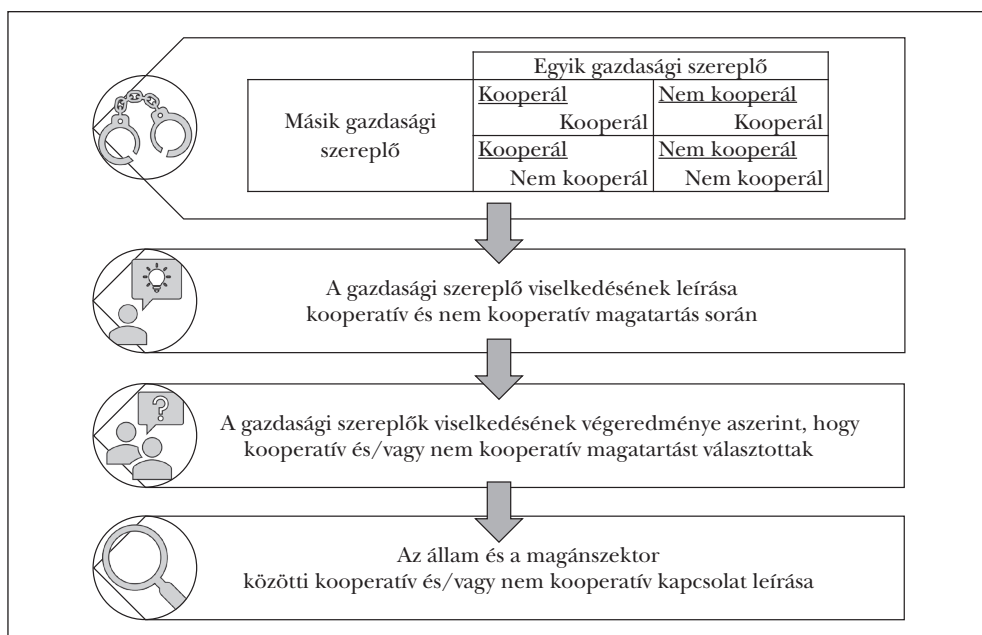
Elemzéseink során – a játékelmélet alapelveinek megfelelően – a gazdasági szereplők racionális viselkedését feltételeztük. A racionalitás alatt azt értjük, hogy az adott gazdasági szereplő a saját érdekeit helyezi előtérbe döntései és cselekedetei során.

Mindezt azért teszi, hogy a lehetséges alternatívák közül azt válassza, amely számára a legnagyobb haszonnal jár.

Hat különböző érdekű gazdasági szereplőt azonosítottunk be a vendéglátásban, amelyek a következők: az állam, a munkáltató, a munkavállaló, a versenytársak, a beszállítók és a fogyasztó. Ezek közül a vállalkozások kapcsolatát a beszállítókkal és a versenytársakkal nem vizsgáltuk.⁵ Döntésünket az indokolja, hogy kutatásunk során a vendéglátás és a rejtett gazdaság kapcsolatára (különös tekintettel a borraivalóra és a feketefoglalkoztatásra) fókuszálunk, ahol elsősorban a vállalkozások állammal, munkavállalóval, illetve fogyasztóval való viszonyának az elemzése indokolt.

A vizsgált gazdasági szereplők viselkedésének fogolydilemma-módszerrel történő elemzése során első lépésként azt határoztuk meg, mi számít kooperatív, illetve nem kooperatív magatartásnak. Erre vonatkozó megállapításaink kiindulási alapját a már korábban említett fókuszcsoportos beszélgetések szolgáltatták. A vizsgált szereplők közötti kapcsolat leírásában a kooperatív viselkedés alatt azt értjük, hogy adott szituációban mindkét gazdasági szereplő nyer (mindkét szereplő számára nő a hasznosság/bevétel). Ezek a helyzetek jellemzően a maximális összhaszon (a két szereplő együttes hasznának maximuma) irányába hatnak. A nem kooperatív viselkedés esetén az egyik szereplő nyer, a másik veszít, azaz ebben az esetben a hangsúly az egyéni haszon maximalizálásán van. A kiválasztott piaci szereplők viselkedését páronként elemeztük, és ahol lehetett, mátrixba foglaltuk a kooperatív és nem kooperatív helyzeteket (6. ábra).

6. ábra: A vendéglátóipar érintettjei közötti kapcsolat vizsgálata a fogolydilemma-modell felhasználásával

Forrás: Saját szerkesztés

Állam és munkáltató

A vizsgált szereplők viselkedésének leírása kooperatív és nem kooperatív magatartás során:

– Állam (Á) kooperál: az állami szabályozás lehetőséget ad a „kiskapukra” (például Magyarországon, a vendéglátásban, amennyiben a borraivalót a felszolgáló kapja, maga dönti el, hogy bevallja-e, vagy sem, azaz befizeti-e a nyugdíjjárulékot, vagy sem, a vendéglátásban a borraivaló szja-mentes), amely a munkáltató által kifizetett bér nagyságát is befolyásolja.

– Munkáltató (M) kooperál: betartja a szabályokat, annak szigorúságától függetlenül, még akkor is, ha ezáltal az egyéni haszna kisebb lesz.

– Á nem kooperál: szigorú szabályozás.⁶

– M nem kooperál: megpróbálja kijátszani a szabályokat (pl. feketefoglalkoztatás, a borraivaló beszédese a felszolgálóktól, vissza nem osztása, majd be nem vallása mint pluszjövedelem)⁷.

A vizsgált szereplők viselkedésének együttes hatása aszerint, hogy kooperatív és/vagy nem kooperatív magatartást választottak:

– Á kooperál – M nem kooperál: A gyenge szabályozás mellett a munkáltató igyekszik minden lehetőséget kihasználni egyéni hasznának növelésére. Az állam bevételei emiatt csökkennek, de az erős szabályozás hiánya egyben költségkímélő is számára.

– M kooperál – Á nem kooperál: Ez a gyakorlatban azt jelentené, hogy a vállalkozások befizetnek minden adót és járulékot, a munkavállalókat a szerződésben foglaltak szerint foglalkoztatják, miközben az állam szigorúan szabályozza és felügyeli ezt. A vállalati terhek növekednének, az állam azonban jól járna, mert bevételei jelentősen növekednének.

– Á – M kooperál: Az államnak megéri, mert bevételeit maximalizálni tudja a munkáltatók teljes körű befizetése által. A munkáltató bár nyugodtan alhat, versenyképesége csökken a költségek növekedése miatt (kivéve, ha minden munkáltató hasonlóan viselkedik; ha akad a vállalatok között dezertőr, nem lesz stabil egyensúlyi helyzet).

– Á – M nem kooperál: A szigorú szabályozás be nem tartása kockázatos, de ha jelentősen növelhető az egyéni haszon, megérheti néhány vállalkozásnak.

A valós helyzet a legutóbbi kombinációhoz áll a legközelebb. Egy 2000-ben elvégzett, majd 2005-ben megismételt kutatás szerint a magyarországi vállalatok vezetőinek többsége negatívan vélekedik a hatályos adórendszerről. A túl magasnak tartott közterhekhez képest minden más problémát lényegesen kisebb arányban említettek a vállalkozók. A negatív vélemények ellenére a válaszadók 46%-a szerint egy vállalat semmilyen körülmények között sem szegheti meg a gazdasági szabályokat és törvényeket (Belyó, 2008). Bár a Pénzügyminisztérium hivatalos képviselője szerint az adómorál az elmúlt tíz évben jelentősen javult (SZAK-ma.hu, 2019), a fókuszcsoporthoz beszélgetések alapján (is) nyilvánvaló, hogy számos, vendéglátásban működő vállalat nem szabályszerűen köti a szerződéseket a munkavállalókkal (ha egyáltalán köt szerződést), illetve gyakori a borraivaló beszédese a munkavállalótól, mely a vállalkozás be nem vallott jövedelmét növeli. Ennek egy szabályozottabb változata a kártyás/mobilfizetés,

amikor a borraivaló gyakorlatilag bekerül a NAV rendszerébe is. A szigorú szabályozás megnöveli az adófizetők táborát.

Az előzőekben felsorolt különböző stratégiákat fogolydilemma-mátrixba foglalva a következő táblázatot kapjuk (1. táblázat). A számok az egyes lehetőségek vonzóságát tükrözik (1 = a legrosszabb, 4 = a legjobb eredmény).

Az előzőekben leírtak alapján ennek a „játékhelyzetnek” két egyensúlyi pontja van (hasonlóan a fogolydilemma-helyzethez): amikor mindkét szereplő kooperál, illetve amikor nem kooperatívak. Kooperatív viselkedés (3:3): Társadalmi szinten ekkor lesz a legnagyobb a haszon, bár az állam gyenge szabályozást alkalmaz, a munkáltató azonban betartja a szabályokat (az állam relatíve olcsón jut magas bevételhez, a munkáltató bár minden adót, járulékot befizet, nem fenyegeti a törvényszegés miatti nagymértékű büntetés). Nem kooperatív viselkedés (2:2): Az állam szigorú szabályozást alkalmaz (melynek költsége magas), a munkáltató rendre megpróbálja kijátszani azt. Amennyiben sikerül, növelheti egyéni hasznát, de a szigorú szabályozás miatt jelentősen megnövekszik a rajtakapás, s ezzel együtt egy magas összegű büntetés kifizetésének az esélye.

1. táblázat: Az állam és a munkáltató között kialakuló együttműködő, illetve versengő helyzetek kombinációinak leírása

		MUNKÁLTATÓ	
		Kooperál	Nem kooperál
ÁLLAM	Kooperál	3, 3	1, 4
	Nem kooperál	4, 1	2, 2

Forrás: Saját szerkesztés

A szereplők racionális viselkedése esetén a stabil egyensúlyi pont a 2:2, azaz nem a (társadalmi) összhason, hanem az egyéni hasznok kerülnek előtérbe, ami viszont a szabályok be nem tartása révén mindkét oldalon veszteségeket eredményezhet. Az, hogy a valóságban melyik egyensúlyi helyzet érvényesül, elsősorban az adott társadalomban kialakult „viselkedési szokások” függvénye.

Állam és munkavállaló

Az állam (Á) és a munkavállaló (MV) közötti kapcsolat több tekintetben hasonlít az állam és a munkáltató viszonyára. Az állam igyekszik ellátni a feladatát (szabályozás, adók, járulékok beszedése stb.), míg a munkavállaló szükségleteinek minél teljesebb kielégítésére törekszik, amelyet jelentős mértékben befolyásol a rendelkezésre álló jövedelme.

A vizsgált szereplők viselkedése kooperatív, illetve nem kooperatív magatartás során a következők szerint alakul:

– Á kooperál: ahogy korábban említettük, az állami szabályozás lehetőséget ad a kiskapukra (ittthon a vendéglátásban, amennyiben a borraivalót a felszolgáló kapja, maga dönti el, hogy bevallja-e, vagy sem, azaz befizeti-e a nyugdíjjárulékot; a vendéglátásban a borraivaló szja-mentes).

– MV: kooperál: betartja a szabályokat, azok szigorúságától függetlenül.

– Á nem kooperál: szigorú szabályozás. Nemcsak a munkáltató, hanem a munkavállaló is felelősségre vonható; az adóhatóság felléphet a foglalkoztatottal szemben a be nem fizetett szja-kötelezettsége kapcsán, így nála is megvalósulhat a költségvetési csalás bűncselekménye.⁸

– MV nem kooperál: megpróbálja kijátszani a szabályokat (belemegy a szürke- vagy feketefoglalkoztatásba; nem vallja be a borraivalót mint pluszjövedelmet, azaz nem fizet utána nyugdíjárulékot stb.).⁹

A vizsgált szereplők viselkedésének együttes hatása aszerint, hogy kooperatív és/vagy nem kooperatív magatartást választottak:

– Á kooperál – MV nem kooperál: A gyenge szabályozás mellett a munkáltató igyekszik minden lehetőséget kihasználni egyéni hasznának növelésére. Az állam bevételei emiatt csökkennek, de az erős szabályozás hiánya egyben költségkímélő is számára.

– MV kooperál – Á nem kooperál: Ez azt jelentené, hogy a munkavállaló minden jövedelmét bevallja az állam számára, miközben az állam szigorúan szabályozza az adott területet.

– Á – MV kooperál: Az államnak megéri, mert bevételeit maximalizálni tudja a munkavállalók teljes körű befizetése által. A munkavállalónak nem kell tartania a lepleződéstől, de jövedelme és ezzel együtt szükségletei kielégítésének színvonala rövid távon valószínűleg csökkenne.

– Á – MV nem kooperál: A szigorú szabályozás be nem tartása kockázatos, de ha jelentősen növelhető az egyéni haszon, megérheti néhány munkavállalónak.

A leírás számos azonosságot mutat az állam és a munkáltató között kialakuló különböző viselkedési kombinációk leírásával. Így az ezt leíró mátrix megegyezik az 1. táblázatban bemutatottakkal.

Munkáltató és munkavállaló

A vizsgált szereplők viselkedésének leírása kooperatív és nem kooperatív magatartás során:

– M kooperál: Amikor a hozzá beérkező borraivalót visszaosztja a munkavállalóinak, vagy olyan bért fizet, amelybe beszámítja a borraivalót. A foglalkoztatás teljesen legális.

– MV kooperál: A munkavállaló elfogadja a vállalat által diktált foglalkoztatási feltételeket.

– M nem kooperál: a munkáltató nem osztja vissza, vagy kevesebb borraivalót oszt vissza; a foglalkoztatás nem vagy nem teljesen legális.

– MV nem kooperál: Ha a munkavállaló nem kooperál, elutasítja a vállalat által diktált foglalkoztatási feltételeket; eltitkolja a borraivalót stb.

A vizsgált szereplők viselkedésének együttes hatása aszerint, hogy kooperatív és/vagy nem kooperatív magatartást választottak:

– M kooperál – MV nem kooperál: Abban az esetben, ha a foglalkoztatás teljesen legális, a munkáltatóhoz érkezik be a borraivaló, és visszaosztja azt a munkavállalónak. A munkavállaló nem kooperatív viselkedése csak akkor tekinthető racionálisnak,

ha a visszaosztás nem a begyűjtés arányában történik, azaz a foglalkoztatott úgy érzi, munkáltatói „begyűjtés” nélkül magasabb jövedelemre tehetne szert. Amennyiben a munkáltató kooperáló viselkedése szabálykövető magatartást, a munkavállaló nem kooperatív viselkedése pedig a szabályok kijátszását jelenti, akkor ebben a helyzetben valószínűleg nem jön létre a munkaviszony.

– MV kooperál – M nem kooperál: A munkavállaló szempontjából a legrosszabb, legkiszolgáltatottabb, a munkáltató számára a legkedvezőbb szituáció. A munkavállaló elfogadja a feketefoglalkoztatás feltételeit, lemond a borraivalóból való részesedéséről. Ebben az esetben a vállalkozó jövedelmi helyzete (és ezen keresztül fogyasztása) javul, míg a munkavállalóé romlik. Ekkor nem csupán jövedelemátcsoportosításról van szó (a munkavállalótól a vállalkozóhoz), hanem – a be nem fizetett adók és járulékok révén – a vállalkozó rendelkezésére álló jövedelme jelentősen növekedhet. A munkavállaló csak akkor fogad el ilyen helyzetet, ha kényszerhelyzetben van, ha nincs más alternatívája.¹⁰

– M – MV kooperál: Ebben az esetben minden legális, a társadalmi összhaszon maximális lehet.

– M – MV nem kooperál: A nem kooperatív viselkedés nemcsak a szabályok, hanem egymás kijátszását is jelenti, valószínűsíthető, hogy nem jön létre a foglalkoztatás, vagy ha már létrejött, megszűnik.

A leírtak alapján a munkáltató és a munkavállaló fogolydilemma-mátrixa nem értelmezhető.

Munkavállaló/munkáltató és fogyasztó

Sajátos helyzet a munkavállaló (MV) és a fogyasztó (F) közötti kapcsolat. Ez esetben az a különleges szituáció alakul ki, hogy mindkét szereplő a háztartási szektorhoz tartozó gazdasági alany. A helyzet másik különlegessége, hogy a fogyasztó egy vendéglátásban igénybe vett szolgáltatáskor ritkán választja el a felszolgálat minőségét az adott hely iránti elégedettségtől, amelybe beletartozik a környezet, az étel minősége stb. A munkáltató ráadásul csak viszonylag ritkán kerül közvetlen kapcsolatba a fogyasztóval. E sajátosságok miatt a munkavállaló és a munkáltató (M) viselkedését ezúttal együttesen kezeljük. A fogyasztónak nincs rálátása a foglalkoztatás jellegére, ezért ebben a kapcsolatban csak a borraivaló kérdésköre vizsgálható.

A vizsgált szereplők viselkedésének leírása kooperatív és nem kooperatív magatartás során:

– F kooperál: Hajlandó borraivalót adni.

– MV kooperál: Igyekszik minél magasabb színvonalú szolgáltatást nyújtani, ennek fejében a borraivalót elfogadja.

– F nem kooperál: Nem hajlandó borraivalót adni.

– MV nem kooperál: MV adott árak mellett nem törekszik a szolgáltatás színvonalának a javítására. A fogyasztó viszonylatában ez a helyzet nehezen értelmezhető, hisz ebben az esetben a vendégek valószínűleg elkerülnék a szolgáltatóhelyet, vendég nélkül pedig vállalkozás sem létezik.

A vizsgált szereplők viselkedésének együttes hatása aszerint, hogy kooperatív és/vagy nem kooperatív magatartást választottak:

– F kooperál – MV nem kooperál: Nem felel meg a realitásnak.

– MV kooperál – F nem kooperál: Ez a helyzet bár elképzelhető, de inkább a kivételek közé tartozik egy olyan országban, ahol a borraivaló adása évtizedes (évszázados) hagyománya beivódott az emberekbe. Kiélezett verseny, illetve a szolgáltatás előállítás és igénybevételének területi szétválása (pl. házhoz szállítás) esetén nagyobb a valószínűsége.

– F – MV kooperál: Mindkét szereplőnek ez az érdeke.

– F – MV nem kooperál: Ebben a helyzetben vagy nem jön létre a szolgáltatás, vagy kevésbé intenzív versennyel jellemezhető területről van szó, és alternatíva hiányában a fogyasztó a kiszolgálás színvonalától (bizonyos határok között) függetlenül is igénybe veszi a szolgáltatást.

Látható, hogy már a piaci szereplők egyéni viselkedésének a leírásakor ellentmondásba ütközünk. Ennek ellenére elvégeztük a két gazdasági szereplő közötti kapcsolat elemzését, amely azt bizonyította, hogy a fogolydilemma-mátrix használata ebben az esetben nem indokolt. A racionálisan viselkedő fogyasztó szükségleteinek minél teljesebb kielégítésére törekszik, és ezért hajlandó akár borraivalót is fizetni. A munkavállaló és egyben a vállalkozás érdeke az, hogy a vendég borraivalót adjon, ezért igyekszik minél jobb szolgáltatást nyújtani. Kvasnička (2018) a fogyasztók borraivalóadási motívációit kutatva megerősítette, hogy a borraivalót elsősorban az éppen igénybe vett szolgáltatás minősége befolyásolja, amely az étteremben eltöltött idő alatt szerzett komplex élményt is magában foglalja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jövőbeli szolgáltatások minőségére vonatkozó stratégiai megfontolások miatt adnak borraivalót, sokkal inkább társadalmi, pszichológiai tényezők állnak a háttérben (Azar, 2007; 2010).

A fogolydilemma-modell alkalmazása a vendéglátóipari piaci szereplők viselkedésének elemzésében különböző eredményeket hozott. A modell néha hasznos, néha félrevezető. Mindig tudnunk kell, hogy a modell nem a valóságot írja le, hanem annak racionális absztrakcióját (Sedláček, 2012). Nekünk is be kell látnunk, hogy a fogolydilemma-helyzet a vendéglátóipar nem mindegyik érintettje közötti kapcsolatra alkalmazható. „...az értékrendek speciális elrendeződése is szükséges ahhoz, hogy egy csapdahelyzet valóban fogolydilemmaként működjön” (Mérő, 1996:55). Tehát összességében elmondható, hogy a fogyasztó és a munkáltató/munkavállaló, illetve a munkáltató és a munkavállaló kapcsolatának leírására a fogolydilemma nem alkalmazható. Az állam és a munkáltató, illetve az állam és a munkavállaló közötti kapcsolatra azonban igen, azaz a feketefoglalkoztatás, valamint a borraivaló bevallását/működését illetően felismerhető a fogolydilemma-helyzet. Ezt a kapcsolatot mutatja be a 2. táblázat.

Az állam és a magánszektor együttműködésével a rejtett gazdaság jelentősen viszszaszorítható lenne, és ezzel növekedne a társadalmi összhaszon. Ehhez azonban az összes szereplő együttműködésére lenne szükség. Ugyanis egészen addig, amíg van olyan szereplő, aki a rejtett gazdaságban vásárol, dolgoztat/dolgozik stb., tisztességtelen előnyre tesz szert a többi piaci szereplővel szemben. A kollektív (társadalmi érdekek) által irányított magatartás egészen más eredményt ad, mint az egyéni döntések

2. táblázat: Az állam és a magánszektor között kialakuló együttműködő, illetve versengő helyzetek kombinációinak leírása

		Magánszektor: munkavállaló (háztartási szektor), munkáltató (vállalati szektor)	
		Kooperál (NEM vesz részt a rejtett gazdaságban)	Nem kooperál (Részt vesz a rejtett gazdaságban)
Állami szektor	Kooperál (NEM vesz részt a rejtett gazdaságban)	3, 3	1, 4
	Nem kooperál (Részt vesz a rejtett gazdaságban)	4, 1	2, 2

Forrás: Saját szerkesztés

alapján vezérelt magatartás. Amíg azonban nincs olyan mechanizmus (hazai és/vagy nemzetközi szabályozás vagy attitűdváltozás), amely az együttműködés irányába viszi a piaci szereplőket, a rejtett gazdaságban való részvétel meghatározó stratégia marad. Az állam, a munkavállaló és a munkáltató kapcsolatának leírásakor eredményként azt kaptuk – melyet a szekunder kutatások mellett fókuszcsoportos felmérésünk is megerősített –, hogy az értékrendek jelenlegi elrendeződése a nem kooperatív magatartás (azaz a feketegazdaság) felé tolja el a gazdasági szereplők közötti viszonyt.

PIACI KUDARCOK

A játékelméleti levezetésből is következik, hogy a piacok nem működnek tökéletesen. Akkor, amikor a verseng-verseng stratégia, azaz a szürke-/feketegazdaság irányába történő elmozdulás a meghatározó stratégia, fennáll a lehetősége annak, hogy a munkáltató munkapiaci ereje megnő, amely monoposzionisztikus jelleget adhat a munkapiac egyes területeinek. Ennek jeleit a fókuszcsoportos interjúk is megerősítik.

Monoposzionisztikus viszonyok a munkaerőpiacon

Mint az a fókuszcsoportos interjúkból is kiderül, érdekes anomália figyelhető meg az ágazatban. Miközben a piaci szereplők folyamatosan munkaerőhiányra panaszkodnak, a foglalkoztatás erősen monoposzionisztikus jelleget mutat. Vajon mi lehet ennek a hátterében?

A munkapiaci monoposzónia vizsgálata kiterjedt irodalmi háttérrel rendelkezik.¹¹ A klasszikus elméletek szerint a monoposzónia forrása a koncentráció. Akkor beszélhetünk monoposzóniáról, ha egy foglalkoztató egyedüli vagy domináns piaci szereplő a munkapiacon. Alkuereje lényegesen meghaladja a potenciális foglalkoztatottakét, ár-, pontosabban bér meghatározó szereppel bír az iparág munkaerőpiacán. A vendéglátás piacáról ez egyáltalán nem mondható el, tehát a klasszikus elméletek nem adnak magyarázatot az anomáliákra.

Az újabb irodalmak ugyanakkor rámutatnak, hogy egyes vállalatok akkor is ármeghatározó szerephez juthatnak a munkapiacra, ha ott egyébként sok versenyző vállalat van jelen. A potenciális okok között a munkakereséssel kapcsolatos súrlódásokat, mobilitási költségeket, illetve a differenciálást emelik ki. E tényezők csökkentik a munkakínálat rugalmasságát, ezért az adott vállalat számára pozitív meredekségű, és nem horizontális lesz a munka kínálati görbéje.¹²

A ciklikusság is befolyásoló tényező. Kevésbé érvényesül a monoposzónia fennállása idején, amikor az ágazaton kívüli lehetőségek is nyitottabbak a munkavállalók számára. Válság idején – amikor kevesebb új munkahely jön létre, illetve meglévők szűnnek meg – azonban csökkenhet a munkakínálat rugalmassága. Válság idején a munkahely biztonsága előnyt élvezhet a bérekkel szemben. A vállalati szintű munkaerő-kínálat rugalmassága tehát prociklikus jelleget mutathat (Depew–Sørensen, 2013).

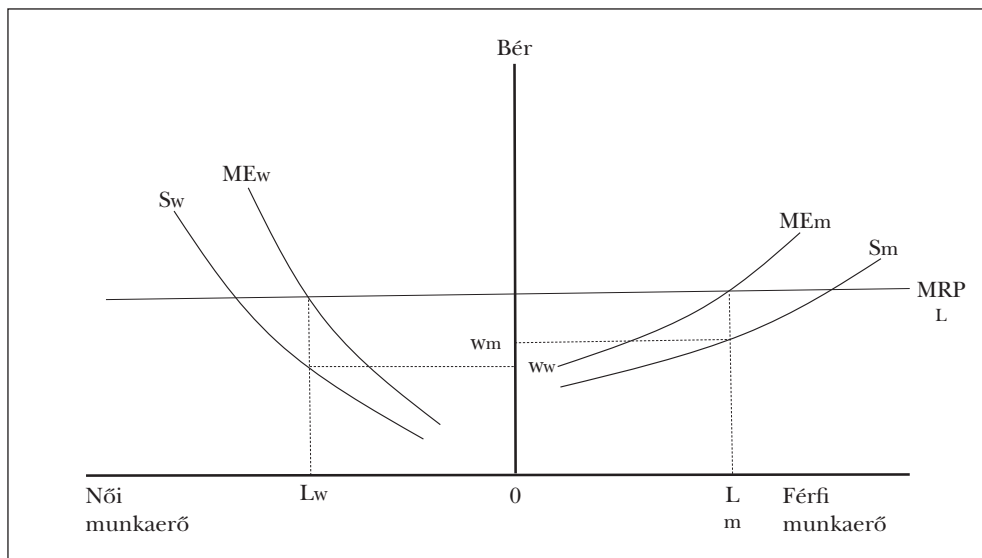
BÉRDISZKRIMINÁCIÓ A VENDÉGLÁTÁSBAN – PIACSZEGMENTÁLÁS NEMEK SZERINT

Amennyiben a vállalat két vagy több jól elkülöníthető piacra tudja bontani a tényező kínálatát, nagyobb profitra tehet szert. A jól elkülönülő piacokon a vállalat eltérő béreket fizet (7. ábra).

Nicholson (1998) példájában a piacszegmentálásra nemek alapján kerül sor. A munkaerő-kínálat női és férfi munkaerőre bontható. Az MRP_L vízszintes vonala azt tükrözi, hogy a férfiak és a nők termelékenysége azonos, illetve hogy a munkaerő határtermék-bevétele az alkalmazott munkaerő mennyiségétől függetlenül állandó a vállalat számára. Adott kínálati görbék mellett a vállalat addig növeli a munkaerő mennyiségét, amíg annak határköltsége (ME_L) meg nem egyezik a határtermék-bevétellel (MRP_L). A vállalat tehát L_w nő és L_m férfi munkaerőt alkalmaz. A vonatkozó bérek w_w és w_m . Mivel a nők kínálati görbéje meredekebb (kevésbé rugalmas a munkakínálatuk), ugyanakkora termelékenység mellett is alacsonyabb lesz a bérük. A monoposzónia munkaerőpiaci szegmentációja tehát a monopóliumok termékpiaci szegmentációjához hasonlóan működik.

Amikor a vállalat által fizetett bér nem teljes mértékben tükrözi a munkavállaló termelékenységét (mert az kevésbé érzékeny, vagy lassabban reagál a bérek szintjére), monoposzonisztikus diszkriminációról beszélünk. A monoposzonisztikus diszkrimináció modelljét Robinson (1933) dolgozta ki egy olyan munkapiac bemutatására, amelyen két azonos munkatermelékenységű csoport eltérő bérezésben részesül, mert nem egyezik meg munkakínálatuk rugalmassága (bérszintekkel kapcsolatos érzékenysége). A Robinson által bemutatott piacon a nők alacsonyabb bért kaptak, mint a férfiak, mert elhelyezkedési alternatíváik korlátozottabbak voltak. Ez hosszabb távon az átlagbérek csökkenését eredményezheti. Boraas és Rodgers (2003) empirikusan bizonyította, hogy ott, ahol bőségesen áll rendelkezésre a női munkaerő, csökkennek a férfiaknak fizetett bérek, mert a férfiaknak olyan munkaerővel kell versenyezniük, amelyek bérszínvonalal kapcsolatos érzékenysége kisebb.

7. ábra: Bérdiszkrimináció munkaerőpiaci monopszónia esetén

Forrás: Saját szerkesztés Nicholson, 1998 alapján

Az ilyen és hasonló esetekben a vállalat monopsonisztikus ereje a munkavállalók viselkedésére, és nem a vállalatok közötti piaci versenyre vezethető vissza. A kompetitív vállalatok nagy száma tehát nem zárja ki a vállalat monopsonisztikus munkaerőpiaci viselkedését. Sőt, minél nagyobb a termékpiaci verseny a vállalatok között, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a vállalatok kihasználják a munkavállalók eltérő kínálati rugalmasságán, az alternatívák hiányán alapuló differenciálásban rejlő lehetőségeket.

BÉRDISZKRIMINÁCIÓ A VENDÉGLÁTÁSBAN – PIACSZEGMENTÁLÁS A FOGLALKOZTATÁS JOGI STÁTUSZA SZERINT

Hotchkiss és Quispe-Agnoli (2009) illegális munkavállalókra vonatkozóan vizsgálta meg a munkaerőpiaci monopszónia esetét. Empirikus elemzésükkel azt kívánták bizonyítani, hogy az illegális munkavállalók jellemzően kevésbé érzékenyek a bérek szintjére, mint a legális (bejelentett) munkavállalók, lehetőséget teremtve a monopsonisztikus diszkriminációra. Mivel az illegális munkavállalók munkakínálata kevésbé rugalmas, monopsonisztikus diszkriminációt alkalmazva a vállalatok a határtermék-bevételnél (MRP) alacsonyabb bért tudnak fizetni. Ily módon a vállalat egyfajta járadékra tesz szert. Amíg e járadék kompenzálja az új munkaerő belépésével járó magasabb határköltséget (illetve a lebukással járó büntetés költségét), a vállalatok számára vonzó marad az illegális foglalkoztatás.

Felmerülhet a szigorú foglalkoztatási szabályok bevezetésének lehetősége. Ennek hatása azonban kettős. Egyrészt megemelik a foglalkoztatás költségét, másrészt visszatartó erejük van az illegális foglalkoztatást illetően (Hotchkiss–Quispe-Agnoli, 2009).

Az illegális munkavállalókon alapuló monoposzionisztikus diszkrimináció a klaszszikus mintát követi: monoposzionisztikus erő birtokába kerülhet a vállalat a munkaerőpiacon, ha be tud azonosítani olyan munkapiaci jellemzőt, amely alapján elvégezhető a szegmentáció, csoportokra bontható a munkakínálat. Ilyen jellemző lehet pl. a külföldről érkező illegális munkavállaló, a Robinson eredeti modelljében szereplő nemek szerinti megkülönböztetés, az életkor (idősek, diákok) vagy a tapasztalatok hiánya. Valamennyi tényező háttérében hasonló magyarázat található: a munkahely, a megélhetés elvesztése miatti aggodalom, az alternatív munkalehetőségek korlátozottsága miatti kiszolgáltatottság. A kiszolgáltatott munkaerő kisebb valószínűséggel fog panaszkodni a bérek alacsonyabb szintjére, a kedvezőtlen munkakörülményekre. (A fenti megállapításokat támasztják alá a koronavírus-járvány alatti foglalkoztatási információk is. Az egyértelműen látszik, hogy az idősebbek és a nők körében nagyobb mértékben nőtt a munkanélküliség.¹³)

A szolgáltató ágazatokban a monoposzionisztikus diszkrimináció irányába hathat az a tény is, hogy a termelési folyamatok egyre nagyobb fokú automatizálása következtében, egyre több alacsonyan képzett munkaerő számára szűkülnek be a munkapiaci lehetőségek. Sokan közülük a szolgáltató szektorban találnak munkát. E kiszolgáltatott munkavállalói rétegek megjelenése megteremti a monoposzionisztikus diszkrimináció lehetőségét a kereskedelem, a vendéglátás területén (házhoz szállítás, éttermi és szállodai alkalmazottak stb.).

Bár az automatizálás következtében, illetve azzal párhuzamosan új munkahelyek is születnek, a munkapiacra áramló, korlátozott alternatívákkal, ezért rugalmatlanabb munkakínálati görbével rendelkező illegális munkavállalók növelik a versenyt a legálisan foglalkoztatottak számára. A nagyobb verseny a rezervációs bérek¹⁴ csökkenését (ennek következményeként pedig a foglalkoztatás bővülését), az alacsonyabb bérszint-érzékenység pedig az illegális foglalkoztatás irányába történő elmozdulást eredményezhet.

A korábban már említett diszkriminációból adódó járadék miatt a vállalatok nagyobb profitra tehetnek szert az illegális foglalkoztatás révén. A munkapiaci hatás ismét kettős. Az illegális foglalkoztatásnak munkahelyteremtő hatása van, hiszen csökkenő bérköltségek mellett növelhető a foglalkoztatás. A fokozódó verseny ugyanakkor kedvezőtlen lehet a legális munkavállalókra, munkahelytalálási esélyeik csökkennek.

Azt, hogy melyik hatás lesz domináns az adott piacon, a két csoport között a rezervációs bérek szintjében mutatkozó különbség fogja eldönteni. Minél nagyobb relatív költségmegtakarítást tudnak elérni a vállalatok az illegális munkavállalók alkalmazásával, annál nagyobb a munkahelyteremtő hatás. Amennyiben a legális és illegális foglalkoztatottak bérszintje közötti különbség elég nagy, az illegális foglalkoztatással jelentősen csökkenhet a vállalatok bérköltsége. A munkahelyteremtő hatás így jóval nagyobb lehet, mint a verseny korlátozó hatása, ezért az a paradox helyzet állhat elő, hogy az illegális foglalkoztatás a legálisan munkát vállalók foglalkoztatási esélyeit (és bérszintjét) is növeli.

Albert (2017) empirikus vizsgálata arra az eredményre jutott, hogy a szigorúbb szabályok kedvezőtlenül hatnak a munkahelyteremtő hatásra, a munkahelytalálási ráta és a bérek a munkavállalók mindkét csoportjára vonatkozóan csökkennek. Minél nagyobb a potenciális elbocsátásból adódó veszteség, annál erőteljesebbek a negatív

hatások. A szigorúbb szabályok ráadásul a legálisan foglalkoztatottakra hatnak kedvezőtlenebbül. Miközben a legálisan foglalkoztatottak bére csökken, a vállalatok „kockázati prémiumot” fizetnek az illegális munkavállalóknak, hogy a szigorúbb szabályok ellenére is elvállalják a munkát. A legálisan foglalkoztatottak bére tehát csökken, míg az illegálisan foglalkoztatottak bére emelkedik. Ismét olyan eredményt kaptunk tehát, amely a szürke-/feketegazdaság hosszabb távú fennmaradása irányába mutat.

A POTYAUTAS-JELENSÉG

A potyautas-jelenség olyan átfogó társadalomtudományi, döntéelméleti problémakör, amely az általunk vizsgált, vendéglátóipari esetben is jellemző helyzet. A tanulmányban bemutatott szituáció mikroszinten a vendéglátóipari egységben a fizetendő számla rá eső részét megfizetni nem szándékozó egyén magatartását helyezi középpontba, makroszinten pedig az adott szektor fejlesztését célzó állami transzferrel összekapcsoltan elemezzük. Olson (1997) rámutat, hogy nemzetgazdasági szinten minden egyén érdekelt a potyautas-magatartásban, hiszen ebben az esetben egyéni hasznosságnövekedéssel lehet számolni a társadalom többi egyénének kárára. Amennyiben a szabályokra, illetve azok betartására (kvázi) közjósággként tekintünk, a szabályokat megszegők potyautasként kezelhetők. Ebben az összefüggésrendszerben többféle módon is megközelíthető a potyautas-jelenség. Tanulmányunk szempontjából mindenképpen fontos feltenni azt a tudományos kérdést, hogy csak közjavak, vagy adott esetben egyes javak esetében is előtérbe kerülhet e jelenség? Másrészt a különböző gazdasági szektorok és nemzetgazdasági ágazatok szempontjából is vizsgálni lehet a jelenséget. Mindemellett felvethetjük az úgynevezett elsőrendű vagy másodrendű potyautas-jelenség problémáját is, az adott problémákat játékelméleti módszerrel, valamint verbális kifejtésen alapuló szituációs módszerrel is vázolni lehet. A meghatározott problémákra adott válaszok is hasonlóképpen több oldalról definiálhatók.

A potyautas-problematika matematikai, kvantitatív módszertani megoldásait számításba vevő tanulmányok zöme az úgynevezett másodrendű potyautas-probléma megoldására tesz kísérletet. Ez azt jelenti, hogy ebben az esetben már több szereplő és több döntési kör is rendelkezésre áll a szereplők számára. Kovács (2008) rámutat arra, hogy a végtelenül ismételt helyzetekben sok belső egyensúlyi, kvázi optimális helyzet is kialakulhat. Ezzel összefüggésben a „népi tétel” (folk theorem), valamint az úgynevezett „trigger” (indító, kiváltó) stratégiák játszhatják a vezető szerepet a helyzet feloldásában, amelynek a végén kialakulhat egy kooperatív stratégia a részes felek között (Kovács, 2008:152).

A potyautas-jelenség feloldásának másik kvantitatív vizsgálati területe a további kvantitatív mutatók segítségével a különböző típusú tiltások, büntetések alkalmazásának lehetősége. A reciprocitás, valamint a diszpozicionális potyautasság kezelése relatíve sikeresen megoldható a tiltó mechanizmusok bevezetésével (Weber et al., 2018). A másodrendű potyautas-probléma prioritásos kezelése szintén hatékony megoldás lehet, méghozzá az úgynevezett medencebüntetés-módszer (pull punishment) alkalmazásának segítségével (Ozono et al., 2017). Ennek segítségével az elsődleges potyautas-

ság is kiküszöbölhető. Érdekes kitekintésnek nevezhetjük az úgynevezett Justine-hatás (ez egy pozitív korrelációs kapcsolatot jelent a közös terhekhez való hozzájárulás és a büntetés elszenvéde között) vizsgálatát, ebben az esetben a szélsőségesen altruista hozzáállású egyének csoportdöntés-dinamikára gyakorolt hatását tudjuk modellezni a potyautasság szemszögéből (Kubena et al., 2014).

A vendéglátás témakörénél maradva, a következőképpen fogalmazható meg a probléma: vajon *hogyan erősíthető a kooperációs hajlam*, hogyan csökkenthető (esetleg kiküszöbölhető ki) a potyautas-jelenség?

A játékelméleti és munkapiaci levezetésekben már láthattuk, hogy a beavatkozás fő színtere az állam és a vállalat/vállalkozó kapcsolata lehet. Láttuk, hogy az adórendszeren keresztüli beavatkozások, ellenőrzések, büntetések, valamint a minimálbér szabályozása önmagában nem fejt ki kellő hatást. Vajon van-e más lehetőség a kooperációs hajlam erősítésére?

Az állam és a vállalatok kapcsolatában előtérbe kerülhet az ösztönzőkön alapuló rendszer (3. táblázat). Ebben az esetben az adott kormányzat vagy önkormányzat szerepének vizsgálata lehet kiemelkedő, méghozzá a megfelelő (szolidaritási ösztönzőkön alapuló) szabályrendszer megalkotása szempontjából. A különböző állami, önkormányzati támogatásban részesülő vendéglátóegységek kooperációs hajlamuk függvényében más-más részarányban kaphatnak transzfereket. A transzfereket illetően mindenképpen kíváncsiak lehetünk annak a tudatosítását a vendéglátóipari szereplők között, hogy a transzferek az adott kormányzati juttatások osztásadalmi célok előmozdítását hivatottak szolgálni, természetesen az egyéni szereplők hasznainak növelésén keresztül. E megközelítésben kiemelt jelentőséggel bírnak az intézményi közgazdaságtanból ismert bizalmi tényezők.

3. táblázat: A potyautas-jelenség lehetséges problematikája az állam és vállalat/vállalkozó kapcsolatában

Makroszintű vendéglátóipari szituáció		B szereplő stratégiája	
		Továbbengedő döntés	Akadályozó döntés
A szereplő stratégiája	Továbbengedő döntés	Hosszabb távon multiplikáció	B szereplő rövid távú nyeresége
	Akadályozó döntés	A szereplő rövid távú nyeresége	Támogató politika leépülése

Forrás: Saját szerkesztés

Fentiek alapján elsősorban a transzferekben, közösségi támogatásokban részesülő vállalatoknál kellene elérni azt, hogy a *támogatások multiplikatív hatásainak* érvényesülését ne gátolják, hanem erősítsék azzal, hogy áthárítják a fogyasztókra/munkavállalókra a támogatás következtében csökkenő költségszintjükből adódó hasznot (vagy annak legalább egy részét). Alternatíva lehet az is, hogy olyan további fejlesztési beruházásokat hajtanak végre, amelyek hosszabb távon jelentkező többletjövedelméből szintén részesedhetnek az érintett piaci szereplők.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy a korábbi elemzésektől eltérően, a potyautas-jelenség esetén egy új kapcsolat (fogyasztó–fogyasztó) is vizsgálható (4. táblázat). A potyautas-jelenséget a vendéglátóipari szektorban vizsgálva adódik a lehetőség, hogy egy asztaltársaság különböző tagjainak magatartását tegyük vizsgálatunk középpontjába. Ezt a vizsgálatot két egyéni szereplő, vagy az egyéni szereplők két nagy csoportja között tudjuk elképzelni. Ebben az esetben két domináns stratégia áll a szereplők előtt.

4. táblázat: A potyautas-jelenség lehetséges problematikája a fogyasztó és fogyasztó kapcsolatban

Mikroszintű vendéglátóipari szituáció		Többi vendég stratégiája	
		Megfelelő anyagi hozzájárulás	Potyázás
„A” vendég stratégiája	Megfelelő anyagi hozzájárulás	„Társadalmi” elismertség	Többi vendég rövid távú nyeresége
	Potyázás	A vendég rövid távú nyeresége	Társadalmi/szolgáltatói elítélés (nem biztos, hogy érdemes visszatérni ebbe a vendéglátóegységbe)

Forrás: Saját szerkesztés

Dönthetnek úgy, hogy arányosan (egyéni fogyasztás, létszám) osztják fel a borraivaló összegét, de dönthetnek úgy is, hogy mindenki saját belátása szerint tesz be a közösbe. A potyázás valószínűsége ekkor a legnagyobb. Rövid távon, anyagi, haszonmaximalizáló nézőpontból a potyautas-magatartás kifizetődő lehet. Abban az esetben, ha minden részes fél vagy mindkét fél a potyautasság mellett dönt (potyázik), akkor vagy nem voltak elégedettek a szolgáltatással, vagy nem tervezik, hogy visszatérnek az adott vendéglátóegységbe. E magatartás azért jó eséllyel a társadalmi normáktól való eltérést jelent. Abban az esetben, amennyiben mindketten megfelelő összeget helyeznek el a közös befizetésben, olyan „társadalmi” (a társadalmi kifejezést azért tettük idézőjelbe, mert itt elsődlegesen az étterem, illetve az asztaltársaság szolgál társadalmi közegként) megbecsülésben részesülhetnek, amely hosszabb távon növelheti intézményi értelemben vett megbecsülésüket. Ebben az esetben esszenciális a társadalom különböző tagjai között a normaképződés kényszere, valamint a nem megfelelő magatartás szankcionálása, esetleges deklarált megvetése. Ilyen módon egy organikus normaképződés színtere lehet akár egy vendéglátóipari egység is. (Épp e normák kutatására irányult a borraivaló adásával kapcsolatos eddigi – elsősorban viselkedés-gazdaságtani szempontokat érvényesítő – kutatások zöme, így ezzel a kérdéssel nem kívánunk részletesebben foglalkozni.)

ZÁRÓ GONDOLATOK

A fókuszcsoportos interjúk rávilágítottak arra, hogy nagyon is élő problémáról van szó. Mind a feketefoglalkoztatás, mind a borraivaló komoly diszkrimináció forrása lehet. A hazai és nemzetközi szakirodalom áttekintése alapján egyértelművé vált, hogy e területek multidiszciplinárisnak tekinthetők, hiszen a legkülönbözőbb tudományterületek

vizsgálják. A megközelítések zöme azonban vagy a jogszabályok, vagy a munkavállalók/fogyasztók viselkedése szempontjából közelíti a témakört. A vendéglátóiparra koncentrált közgazdaságtani megközelítés nem vagy csak korlátozottan áll rendelkezésre.

A piaci szereplők közötti kapcsolatok fogolydilemma-moddell segítségével történő elemzésének eredményeként azt kaptuk, hogy az értékrendek jelenlegi elrendeződése a verseng-verseng magatartás (azaz a szürke-/feketegazdaság) felé tolja el a gazdasági szereplők közötti viszonyt, megerősítve a szekunder kutatások mellett a fókuszcsoportos felmérésünk eredményét is.

Akkor, amikor a verseng-verseng stratégia, azaz a szürke-/feketegazdaság irányába történő elmozdulás a meghatározó, fennáll a lehetősége annak, hogy a munkáltató munkapiaci ereje megnő, amely monoposzionisztikus jelleget adhat a munkapiac egyes területeinek. Monoposzionisztikus erő birtokába kerülhet a vállalat a munkaerőpiacon, ha be tud azonosítani olyan munkapiaci jellemzőt, amely alapján elvégezhető a piaci szegmentáció, csoportokra bontható a munkakínálat. Ilyen jellemző lehet pl. a be nem jelentett alkalmazott, a külföldről érkező illegális munkavállaló, a nemek szerinti megkülönböztetés, az életkor (idősek, diákok) vagy a tapasztalatok hiánya. A munkapiaci hatás kettős. Az illegális foglalkoztatásnak munkahelyteremtő hatása van, hiszen csökkenő bérköltségek mellett növelhető a foglalkoztatás. A fokozódó verseny ugyanakkor épp a legális munkavállalókra lehet kedvezőtlen hatással. A szürke-/feketegazdaság hosszabb távú fennmaradása irányába mutat az a tény, hogy az eddigi tapasztalatok szerint a szigorúbb szabályok kedvezőtlenül hatnak a munkahelyteremtő hatásra, a munkahelytalálási ráta és a bérek pedig a munkavállalók mindkét csoportjára vonatkozóan csökkennek.

Felmerül tehát a kérdés, hogy mi lehet a megoldás, hogyan csökkenthető a diszkrimináció, a jövedelmi egyenlőtlenség, ha a szigorúbb szabályok nem érik el a társadalmilag kívánatos hatást. Erre a kérdésre a közjóságok témaköréből ismert potyautas-magatartás segítségével adunk egy lehetséges választ. A társadalmi fenntarthatóság növelése, a diszkriminatív rendszerek, jelenségek visszaszorítása érdekében érdemes lehet különféle ösztönző rendszerekre támaszkodni. Az állami transzferekben, közösségi támogatásokban részesülő vállalatoknál kellene elérni azt, hogy a *támogatások multiplikatív hatásaiban* rejlő lehetőségeket kihasználva, a keletkező többletjövedelmet (vagy annak egy részét) a társadalmi fenntarthatóságot segítő, a diszkriminációt és jövedelmi egyenlőtlenséget csökkentő megoldásokra fordítsák.

Zárásként megemlíthető, hogy kutatásunk témakörének (a fenntarthatóság és a szürke-/feketegazdaság) aktualitása szinte folyamatosnak tekinthető az idők során. A kutatás lezárásának idején az egész világon jelentkező világjárvány és annak gazdasági-társadalmi következményei azonban még inkább kiemelték e témakörök vizsgálatának szükségességét. A foglalkoztatási lehetőségek beszűkülésével kiszolgáltatott munkavállalók tömege lepi el a fellendülést tapasztaló területeket (kereskedelem bizonyos területei, házhoz szállítás stb.), további lehetőségeket teremtve nemcsak a bérdiszkriminációra, hanem a szürke-/feketefoglalkoztatás, illetve a borraalóval kapcsolatos problémák növekedésére is. Hangsúlyozni szükséges továbbá, hogy vizsgálatainkat a vendéglátásra fókuszálva végeztük el, eredményeink, megállapításaink azonban sokkal szélesebb körűen (a szolgáltatások számos területét lefedően) értelmezhetők.

JEGYZETEK

- ¹ A fenntarthatóság fogalma és célkitűzései szempontjából az ENSZ dokumentumait tartjuk irányadónak: www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/. E cikk keretein belül nem kívánjuk a fenntarthatóság különböző megközelítéseit ismertetni, kizárólag a társadalmi fenntarthatóság bevezetőben megnevezett problémáira koncentrálnunk.
- ² Az irodalmi áttekintés ebben a részben a módszertani megalapozást szolgálja. A ténylegesen alkalmazott elméletek irodalmi hátterét, illetve azok főbb megállapításait az egyes elméleteknél említjük meg.
- ³ Tanulmányunkban borralaló alatt azt a szolgáltató által megállapított díjon felüli, külön összeget értjük, amelyet az ügyfél személyes elhatározásból fizet az elvégzett munkával, szolgáltatással való elégedettsége miatt. Feketefoglalkoztatás pedig az, „amikor a dolgozó nincs bejelentve a hatóságokhoz, és semmilyen bérhez kapcsolódó adót és járulékot nem fizet sem ő, sem munkáltatója”. Szürkefoglalkoztatásról akkor beszélünk, „amikor a bejelentett dolgozó a bér egy részét legálisan kapja [...] ezután fizetik az adót és a járulékokat, másik részét pedig zsebbe, ami után nem fizetnek semmit” (Elek et al., 2009:5). E két utóbbi kategória szétválasztását kutatási célkitűzésünk megválaszolása nem indokolja, ezért publikációnkban csak a feketefoglalkoztatás kifejezést használjuk.
- ⁴ A felmérés 2018-ban készült. A részt vevő hallgatók a BGE KVIK-en tanultak, és önkéntesen jelentkeztek a fókuszcsoportos megbeszélésre. A felkérés az volt, hogy olyan hallgatók jelentkezzenek, akiknek a vendéglátás területén van munkatapasztalata. A hallgatók nappali tagozatos hallgatók voltak, akik a tanulás mellett vagy a nyári szünetben helyezkedtek el a különböző vendéglátóipari egységeknél. Életkoruk: 19–22 év. Hét fókuszcsoportos beszélgetés zajlott, csoportonként 5–7 résztvevővel. Egy-egy beszélgetés időtartama 90–120 perc volt. A fókuszcsoportos beszélgetés lebonyolítói: Vágány Judit és Fenyvesi Éva.
- ⁵ A kínálati oldalon kialakuló kapcsolatok elemzése széles körű szakirodalommal rendelkezik. E területen nem ismeretlen a fogolydilemma alkalmazása sem. A teljesség igénye nélkül, csak néhány irodalmat megemlítve lásd pl. az ellátási lánc optimalizálásával kapcsolatban: Milef–Nehéz, 2006; Dobos–Pintér, 2010; Cachon–Netessine, 2014; Taleizadeh et al., 2017; Liu et al., 2018; Juhász et al., 2019, vagy a dömpingár és a kartellek vizsgálatára lásd Nichols–Zeckhauser, 1977; Leslie, 2006; Arenoea et al., 2015; Bos–Marini, 2018.
- ⁶ Lásd szürke-/feketefoglalkoztatás elleni fellépés Magyarországon 2019-től: ellenőrzések számának, bírságok nagyságának emelkedése, teljeskörűség. Bővebben lásd Parlament.hu, 2019.
- ⁷ Bővebben lásd Szigeti-Szabó, 2018.
- ⁸ Erről a témakörrel bővebben lásd Szigeti-Szabó, 2018.
- ⁹ Erről a témakörrel bővebben lásd Szigeti-Szabó, 2018.
- ¹⁰ Érdekes megemlíteni egy korábbi kutatás eredményét, miszerint a lakosság nagyobb mértékben tartja elfogadhatatlannak a vállalkozók ügyeskedéseit, mint az alkalmazottakét, véleményük szerint a be nem jelentett munkavégzés meglehetősen elterjedt Magyarországon (bővebben lásd Belyó, 2008).
- ¹¹ Összefoglalásként lásd pl. Ashenfelter et al., 2010.
- ¹² Bővebben lásd pl. Boal–Ransom, 1997.
- ¹³ Bővebben lásd www.ksh.hu/gyorstajekoztatok#/hu/document/mun2003.
- ¹⁴ A rezervációs bérek működése és lehetséges meghatározása széles körű irodalmi háttérrel rendelkezik. A teljesség igénye nélkül itt csak néhányat emelünk ki. Elméleti háttér: Hall–Lieberman, 2008, alkalmazások, a rezervációs bér szintjét meghatározó tényezők: Krueger–Mueller, 2016; Brown–Taylor, 2013.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albert, Christoph (2017): The Labor Market Impact of Undocumented Immigrants: Job Creation vs. Job Competition. *CESifo Working Paper Series*, No. 6575, <https://ssrn.com/abstract=3023213>.
- Arenoea, Bjorn – van der Rest, Jean-Pierre – Kattuman, Paul (2015): Game Theoretic Pricing Models in Hotel Revenue Management: An Equilibrium Choice-Based Conjoint Analysis Approach. *Tourism Management*, Vol. 51, 96–102, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2015.04.007>.
- Azar, Ofer H. (2007): Do People Tip Strategically, to Improve Future Service? Theory and Evidence. *Canadian Journal of Economics*, Vol. 40, No. 2, 515–527, <https://doi.org/10.1111/j.1365-2966.2007.00419.x>.

- Azar, Ofer H. (2010): Do People Tip because of Psychological or Strategic Motivations? An Empirical Analysis of Restaurant Tipping. *Applied Economics*, Vol. 42, No. 23, 3039–3044, <http://dx.doi.org/10.1080/00036840801964831>.
- Belyó Pál (2008): *A rejtett gazdaság természetrajza*. Saldo, Budapest.
- Boal, William M. – Ransom, Michael R. (1997): Monopsony in the Labor Market. *Journal of Economic Literature*, Vol. 35, No. 1, 86–112, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.452.1778&rep=rep1&type=pdf>.
- Boraas, Stephanie – Rodgers, William M. (2003): How Does Gender Play a Role in the Earnings Gap? An Update. *Monthly Labor Review*, Vol. 126, No. 3, 9–15, www.bls.gov/opub/mlr/2003/03/art2full.pdf.
- Borel, Émile (1953a): The Theory of Play and Integral Equations with Skew Symmetric Kernels. *Econometrica*, Vol. 21, No. 1, 97–100, [https://doi.org/0012-9682\(195301\)21:1<97:TTOPAI>2.0.CO;2#](https://doi.org/0012-9682(195301)21:1<97:TTOPAI>2.0.CO;2#).
- Borel, Émile (1953b): On Systems of Linear Forms of Skew Symmetric Determinant and the General Theory of Play. *Econometrica*, Vol. 21, No. 1, 116–117, [https://doi.org/0012-9682\(195301\)21:1<116:OSOLFO>2.0.CO;2-P](https://doi.org/0012-9682(195301)21:1<116:OSOLFO>2.0.CO;2-P).
- Bos, Iwan – Marini, Marco A. (2018): Cartel Stability under Quality Differentiation. *Economics Letters*, Vol. 174, No. 1, 70–73, <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2018.10.024>.
- Brown, Sarah – Taylor, Karl (2013): Reservation Wages, Expected Wages and Unemployment. *Economics Letters*, Vol. 119, No. 3, 276–279, <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2013.02.035>.
- Cachon, Gérard – Netessine, Serguei (2014): *Game Theory in Supply Chain Analysis*. INFORMS Tutorials in Operations Research, <https://doi.org/10.1287/educ.1063.0023>.
- Daubner, Katalin – Vági, Márton (1993): Változó összegű játékok – a fogolydilemma. In: Kopányi Mihály (szerk.): *Mikroökonómia*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Depew, Briggs – Sørensen, Todd A. (2013): The Elasticity of Labor Supply to the Firm over the Business Cycle. *Labour Economics*, Vol. 24, No. 1, <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2013.08.005>.
- Dobos, Imre – Pintér, Miklós (2010): *Cooperation in Supply Chains: A Cooperative Game Theoretic Analysis*. 133. sz. Műhelytanulmány, Budapesti Corvinus Egyetem, <https://core.ac.uk/download/pdf/147610528.pdf>.
- Elek Péter – Scharle Ágota – Szabó Bálint – Szabó Péter András (2009): A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon. In: Semjén András – Tóth István János (szerk.): *Rejtett gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. KTI Könyvek 11., MTA KTI, Budapest, 84–102.
- Hall, Robert E. – Lieberman, Marc (2008): *Microeconomics. Principles and Applications*. Thomson South-Western, Taunton.
- Hirsch, Boris – Jahn, Elke – Schnabel, Claus (2013): *The Cyclical Behaviour of Employers' Monopsony Power and Workers' Wages*. Discussion Paper No. 7776, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit Institute for the Study of Labor, <http://hdl.handle.net/10419/90165>.
- Hotchkiss, Julie L. – Quispe-Agnoli, Myriam (2009): *Employer Monopsony Power in the Labor Market for Undocumented workers*. Working Paper, No. 2009-14d, Federal Reserve Bank of Atlanta, www.econstor.eu/bitstream/10419/70649/1/599536837.pdf.
- Jones, Peter (2004): Finding the Hospitality Industry? Or Finding Hospitality Schools of Thought? *Journal of Hospitality, Leisure, Sport and Tourism Education*, Vol. 3, No. 1, 33–45, <https://doi.org/10.3794/johlste.31.55>.
- Juhász Péter – Száz János – Misik Sándor (2019): Ellátási láncok versenyképessége és finanszírozása – gondolatok az optimumról. *Közgazdasági Szemle*, 66. évf., 1. sz., 53–71, <https://doi.org/10.18414/ksz.2019.1.53>.
- Kovács Benedek (2008): A másodrendű potyautas probléma és megoldásai. *Szociológiai Szemle*, 18. évf., 2. sz., 146–166.
- Krueger, Alan B. – Mueller, Andreas (2016): A Contribution to the Empirics of Reservation Wages. *American Economic Journal*, Vol. 8, No. 1, 142–179, <https://doi.org/10.1257/pol.20140211>.
- Kubena, Ales A. et al. (2014): Justine Effect: Punishment of the Unduly Self-Sacrificing Cooperative Individuals. *PLoS ONE*, Vol. 9, No. 3, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0092336>.
- Kvasnička, Michal (2018): What Motivates Restaurant Customers to Tip: Evidence from the Czech Republic. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, Vol. 66, No. 1, 273–282, <https://doi.org/10.11118/actaun201866010273>.

- Lentner Csaba – Szegedi Krisztina – Tatay Tibor (2017): Társadalmi felelősség a központi bankok működésében. *Hitelintézeti Szemle*, 16. évf., 2. sz., 64–85.
- Leslie, Christopher R. (2006): Antitrust Amnesty, Game Theory, and Cartel Stability. *The Journal of Corporation Law*, Vol. 31, No. 2, 453–488.
- Liu, T. Y. – Deng, Y. – Chan, F. (2018): Evidential Supplier Selection Based on DEMATEL and Game Theory. *International Journal of Fuzzy Systems*, Vol. 20, No. 4, 1321–1333.
- Mérő László (1996): *Mindenki másképp egyforma*. Tericum Kiadó Kft., Budapest.
- Mileff Péter – Nehéz Károly (2006): *Beszállítói láncok elemzése analitikus, játékelméleti és korlátozás programozás módszerével*. XI. Fiatal Műszakiak Tudományos Ülésszaka. https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/15064/11_FMTU2006_65.MileffPeterNehézKarolyME.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2020. március 8.).
- Minamikawa, K. – Akakabe, H. (2006): Hakushoku-bunri no keizai bunseki [Economic analysis on the separation of accommodation and meal at hotels]. *Journal of Tourism Research*, No. 47, 43–56.
- Myerson, Roger B. (1991): *Game Theory. Analysis of Conflict*. Harvard University Press, Cambridge.
- Neumann, John von – Morgenstern, Oskar (1947): *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton University Press, Princeton.
- Nichols, Albert L. – Zeckhauser, Richard J. (1977): Stockpiling Strategies and Cartel Prices. *The Bell Journal of Economics*, Vol. 8, No. 1, 66–96, <https://doi.org/10.2307/3003487>.
- Nicholson, Walter (1998): *Microeconomic Theory*. Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth.
- Olson, Mancur (1997): *A kollektív cselekvés logikája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ozono, Hiroki – Kamijo, Yoshio – Shimizu, Kazumi (2017): Punishing Second-Order Free Riders Before First-Order Free Riders: The Effect of Pool Punishment Priority on Cooperation. *Scientific Reports*, Vol. 7, No. 1, <https://doi.org/10.1038/s41598-017-13918-8>.
- Parlament.hu (2019): T/8013. számú törvényjavaslat a családvédelmi akciótervvel összefüggő egyes törvények módosításáról. www.parlament.hu/irom41/08013/08013.pdf (Letöltés: 2020. január 10.).
- Robinson, Joan (2003): *The Economics of Imperfect Competition*. Macmillan, London.
- Schwartz, Zvi (1997): Game Theory: Mathematical Models Provide Insights into Hospitality Industry Phenomena. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, Vol. 21, No. 1, 48–70, <https://doi.org/10.1177/109634809702100106>.
- Sedláček, Tomas (2012): *A jó és a rossz közgazdaságtana. A Gilgames-eposztól a Wall Streetig*. HVG Kiadó, Budapest.
- SZAK-ma.hu (2019): Javítjuk az adómorált és növeljük az adótudatosságot! Interjú Izer Norberttel. *SZAK-ma.hu*, <http://szak-ma.hu/ado/javitjuk-az-adomoralt-es-noveljuk-az-adotudatossagot-interju-izer-norberttel-102196> (Letöltés: 2020. március 2.).
- Szegedi, Krisztina – Khan, Yahia – Lentner, Csaba (2020): Corporate Social Responsibility and Financial Performance: Evidence from Pakistani Listed Banks. *Sustainability*, Vol. 12, No. 10, <https://doi.org/10.3390/su12104080>.
- Szigeti-Szabó Andrea (2018): *A feketézés hátulütői, avagy a feketemunka főbb hátrányai*. <http://jogado.hu/a-feketezes-hatulutoi-avagy-a-feketemunka-fobb-hatranyai/>.
- Taleizadeh, Ata. A. – Moshtagh, Mohammad – Moon, Ilkyeong (2017): Optimal Decisions of Price, Quality, Effort Level and Return Policy in a Three-Level Closed-Loop Supply Chain Based on Different Game Theory Approaches. *European Journal of Industrial Engineering*, Vol. 11, No. 4, 486–525, <https://doi.org/10.1504/ejie.2017.086186>.
- Weber, Till. O. – Weisel, Ori – Gaechter, Simon (2018): Dispositional Free Riders Do Not Free Ride on Punishment. *Nature Communications*, Vol. 9, No. 1, 1–10, <https://doi.org/10.1038/s41467-018-04775-8>.
- Yamamoto, Masahide (2017): Considering People's Hospitality Toward Others in Urban and Rural Areas: An Application of Game Theory. *Journal of Global Tourism Research*, Vol. 2, No. 1, 39–44, https://doi.org/10.37020/jgtr.2.1_39.

Szemereyné Pataki Klaudia

Kecskeméti foglalkoztatási helyzetkép, különös tekintettel a női foglalkoztatásra

The Current Situation of Employment in Kecskemét, With Special Regard to the Employment of Women

Összefoglalás

A tanulmány Kecskemét város foglalkoztatási helyzetéről, a munkaerőpiac fejlődéséről, illetve ebben az atipikus foglalkoztatási formák alkalmazásának, kiterjesztési lehetőségeinek a kérdéséről értekezik. A publikáció Kecskemét foglalkoztatási helyzetének elemzése során kitér a potenciális munkaerő-tartalékok bevonására, a Covid-19 megjelenése előtt tett intézkedésekre. A munkaerő megtartása, a fluktuáció csökkentése szoros összefüggésben van a foglalkoztatás alkalmazottak szempontjából értékelt minőségével. Az Eurostat adatai alapján mért, a női foglalkoztatás és atipikus foglalkoztatás tématerületéhez kapcsolódó két mutató mentén a tanulmány következtetéseket von le Magyarország helyzetéről Szlovákiához viszonyítva, majd egy kecskeméti felmérés adatai alapján vizsgálja Kecskemét helyzetét a hazai átlaghoz képest. Ezután a kecskeméti munkáltatók véleményét összegezve világítja meg az atipikus foglalkoztatás munkaadók részéről felmerülő szempontjait.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: A10, I25, J16

Kulcsszavak: Kecskemét, munkaerőpiac, atipikus foglalkoztatás, női foglalkoztatás, gazdaságfejlesztés, duális képzés, home office

SZEMEREYNÉ PATAKI KLAUDIA polgármester, Kecskemét Megyei Jogú Város
(polgarmester@kecskemetsz.hu).

Summary

The study describes employment in the city of Kecskemét, developments in the labour market and the application and extension of atypical forms of employment. The publication analyzes the employment situation in Kecskemét and briefly describes the measures taken to attract potential labor reserves, the actions taken before Covid-19. Workforce retention and reduction in fluctuation closely correlate with the quality of employment assessed by employees. Based on Eurostat's two indicators related to women's employment and to atypical employment, the study draws conclusions on Hungary's position relative to Slovakia, and then based on a survey, the current situation in Kecskemét is examined in comparison to the national average. Then it summarizes the views of the employers of Kecskemét, and highlights their various considerations of atypical employment.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: A10, I25, J16

Keywords: Kecskemét, labour market, atypical employment, employment of women, economic development, dual education system, home office

BEVEZETÉS – MAGYARORSZÁGI HELYZETKÉP

A KSH 2020. február 14-én közzétett gyorsjelentése szerint Magyarország bruttó hazai terméke, a GDP 4,9%-kal emelkedett 2019-ben az egy évvel korábbihoz képest. 2019 IV. negyedévében a nyers adatok szerint 4,5%, a szezonálisan és naptárhatással kiigazított és kiegyensúlyozott adatok szerint 4,6%-kal nőtt az előző év azonos időszakához viszonyítva. A GDP volumenváltozási mutatója 2018. második felére érte el a csúcst, 2019. évben egy kissé lassult a növekedés üteme, azonban a lendület láthatóan kitarzott.

A Covid-19 vírus miatt kialakult körülmények nehéz helyzetbe hozták a gazdaság számos szereplőjét. Mindez azonban rávilágított arra is, hogy az atipikus foglalkoztatási formák a megváltozott körülmények között akár megoldást is jelenthetnek bizonyos problémákra. A piaci szereplők egy része rákényszerült arra, hogy ha addig nem is feltétlenül alkalmazták a hagyományostól eltérő formákat, a veszélyhelyzetben használják, és éljenek az atipikus eszközök előnyeivel.

A teljes foglalkoztatás kérdése, valamint a női foglalkoztatás ösztönzése ebben a helyzetben továbbra is nagyon hangsúlyos kérdés, és a vírushelyzetet követően várhatóan még inkább előtérbe kerül.

A KSH 2019. évi foglalkoztatási adatait vizsgálva megállapítható, hogy a 15–64 éves korcsoportban a foglalkoztatottak átlagos létszáma 4 millió 512 ezer főt ért el, ami 43 ezer fővel haladta meg a 2018. évit. A foglalkoztatási ráta a 15–64 évesek körében 70,1% lett, 0,9 százalékponttal haladta meg az előző évit. A férfiak körében 1,0 százalékponttal, a nők esetében 0,7 százalékponttal nőtt a ráta értéke, a férfiak rátája 77,3%-ra, a nőké pedig 63,0%-ra emelkedett.

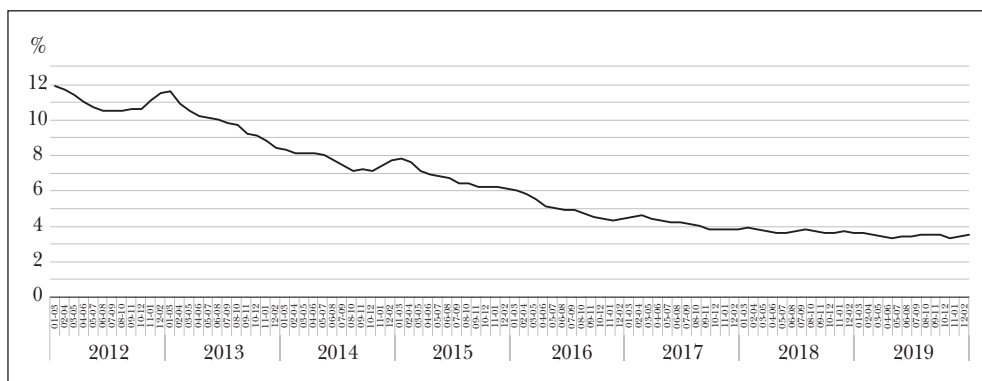
Az Európa 2020 stratégiában meghatározott foglalkoztatási célok alakulásának megfigyelési köre a 20–64 korcsoport. Az Európai Unió által 2020-ra kitűzött célérték 75%. A KSH 2019. évi jelentése szerint a 20–64 évesek körének foglalkoztatási rátája 0,9 százalékponttal 75,6%-ra emelkedett, a férfiaknál 83,4%, a nőknél 67,8% a foglalkoztatási ráta.

A munkában állók számának bővülésében a versenyszféra erősödése tapasztalható. A munkában állók számának alakulásában, tendenciájában a jövőben is meghatározónak látszik a versenyszféra teljesítése. „A foglalkoztatási helyzet javítását szolgáló kormányzati emberierőforrás-politika 2010 után így a munkahelyek számának gyarapítását, a munkanélküliek munkaerőpiaci integrációját, a munkavállalók bérének emelését, illetve alacsonyabb jövedelemadóztatását célozza” (Lentner, 2018:626).

A gazdaság növekedésével együtt járó munkaerőigény felszívó hatása, illetve a kormány munkavállalást ösztönző intézkedései eredményeként létrejövő foglalkoztatásbővülés a munkanélküliségi ráta kedvező alakulásához vezettek.

Magyarországon a munkanélküliségi mutató 2019-re az előző évihez képest 0,3 százalékponttal 3,5%-ra csökkent. A munkanélküliek létszáma az előző évhez viszonyítva 12 ezer fővel csökkent le 160 ezer főre.

1. ábra: A munkanélküliségi ráta alakulása (15–74 éves népességen belül, háromhavi mozgóátlag)

Forrás: KSH, 2020b

A munkaerőigények folyamatos bővülése, illetve a munkaerőpiacon elérhető munkavállalói létszám csökkenése miatt a 2016. évtől folyamatosan nőtt a betöltetlen álláshelyek száma. A munkaerőhiány 2018 harmadik negyedévére több mint 80 ezer betöltetlen állással elérte csúcspontját, majd ezt követően 2019. év végéig lassan csökkenő értékek mérhetők. Az üres állások számának alakulásán belül a versenyszféra munkaerőigénye domináns.

Az üres állások számának alakulása a GDP volumenváltozásával hasonló tendenciát mutatott. A növekvő gazdasági teljesítmény tehát a munkaerő-ellátással kapcsolatosan magas követelményeket állított fel. Ugyanakkor az elmúlt év számai egy

viszonylagos enyhülést jeleznek, ami várhatóan lehetőséget adhat az igényeket kielégítő szolgáltatórendszer fejlesztésére, a munkaerő-utánpótlás biztonságának erősítésére.

Az eredmények alapján Magyarország következetes munkával elérte az uniós foglalkoztatási rátát. A gazdasági növekedés, a technológiai fejlődés várhatóan továbbra is megkívánja a megfelelő minőségi munkaerő-ellátást, így a munkaerőpiac tartalékainak mobilizálása 2019 végén kiemelt feladatként fogalmazódott meg. A munkaerőpiacról hiányzó munkavállalók egy jelentős részét az inaktívak táborában meg lehet találni, de ennek a körnek a munkaerőpiacra történő aktivizálása egyaránt komoly szemléletváltást igényel a munkáltatók és a potenciális munkavállalók körében. A szemléletváltás, a megfelelő módszerek alkalmazásában kulcsszerepe van a foglalkoztatási szolgálatok következetes, kitartó munkájának.

A Covid-19 vírus 2020. év elején történő világgazdasági romboló hatása a gazdasági válságok és foglalkoztatási problémák negatív hatásai mellett jól rámutatott az atipikus foglalkoztatásban lévő lehetőségekre. Sok munkavállaló munkahelye maradt meg például a távmunka vagy a csökkentett idejű foglalkoztatás tömeges lehetőségeinek alkalmazásával. Sokan voltak képesek a korábban megszerzett képzettséggel időszakos vagy végleges munkakörváltással a gazdaság számára fontos és munkaerőhiánnyal küszködő szakterületeken elhelyezkedni, és ezzel magukat hasznossá tenni.

KECSKEMÉTI FOGLALKOZTATÁSI HELYZETÉNEK ÁTTEKINTÉSE

Kecskemét Megyei Jogú Város jelentős szerepet játszik Bács-Kiskun megye fejlődésében. Az ország egyik meghatározó földrajzi egysége, a Dél-Alföld legnagyobb településén az elmúlt tízéves időszakban komoly fejlesztések zajlottak le. A feldolgozóipar területén robbanásszerű változást hozott a Mercedes-Benz magyarországi, kecskeméti befektetésének bejelentése. Hatalmas lökést kapott a város gazdasági fejlődése a személygépjárművek prémium márkáját gyártó cég beruházásával, illetve a sorozatgyártás 2012. évi beindításával.

A Mercedes-gyár termelésének beindulása maga után vonta a beszállítók megjelenését, az áruszállítás kapacitásának felfuttatását, és olyan új technológiák megjelenését, ami hatásait tekintve az elmúlt évtizedek legjelentősebb változását idézte elő Kecskeméten. Az autóiipari beruházások eredményeit és a folyamatosan fejlődő beszállítói körben rejlő lehetőségeket értékelve a kormány Kecskemétet és térségét 2012. évben kiemelt járműipari központtá nyilvánította. Ez a lépés pedig mind globálisan, mind pedig lokálisan átformálta a jövőt, hiszen a város az ország egyik leggyorsabban fejlődő térségévé vált. A város addig is magas foglalkoztatási szintjét a Kecskemétre települt autóiipari nagyberuházások, járműgyártók, a beszállító cégek tovább növelték. Folyamatosan jöttek létre az új vállalkozások telephelyei. A munkaerő iránti igény, a foglalkoztatás dinamikus növekedett, ami a városvezetés felé komoly kihívásokat jelentett.

A város gazdasági fejlődésében a meglévő feldolgozóipari vállalkozások is jelentős szerepet töltenek be. A munkaerőpiaci igények alakulásában az eredményesen prosperáló nyomdaipari, műanyagipari, a szerszám- és gépipari, a villamos gép- és műszer-

gyártási, illetve az építőipari és az élelmiszeripari vállalkozások dinamikus fejlesztései szintén komoly tényezőként jelentek meg.

A város munkaerőigényét az is tovább növeli, hogy egy komplex közigazgatási, köznevelési, szociális, egészségügyi, kulturális, sportintézményi rendszerrel rendelkezik. Kecskemét fejlődő idegenforgalmának munkaerőigénye sem hagyható figyelmen kívül.

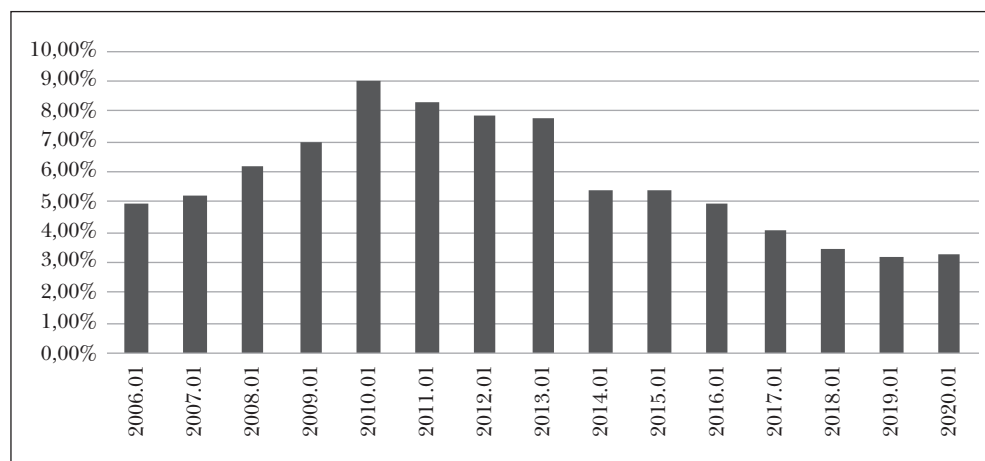
A munkaerőigények kielégítésének mértékét nagymértékben befolyásolja a város és ezen belül is a munkaképes korú lakosok számának alakulása. Kecskemét város állandó lakossága a 2011. évi népszámlálás szerint a tíz évvel korábbi 107 749 főről 111 411 főre változott. A lakosok számának ezt a szintjét a város az ezt követő években a kedvezőtlen demográfiai folyamatok ellenére gyakorlatilag megtartotta.

Kecskemét munkavállalási korú népességének alakulását a magyarországi tendenciákhoz hasonlóan a születések és halálozások kedvezőtlen arányából adódó népességfogyás, a kedvezőtlen korfa befolyásolja. (A 64 éves korból kilépők száma magas, a 15 éves korosztályba belépők aránya alacsony). Mindezek ellenére a munkavállalási korú lakosok száma a városban folyó vállalkozásfejlesztésekkel összhangban növekedett, 2015. évre a 78 009 fős csúcst érte el. A növekedésre a városi fejlesztések eredményeként még a 2008–2009-es évek gazdasági válsága sem volt képes jelentős negatív hatást gyakorolni. A Mercedes-beruházás erőteljesen megnövelte a város vonzóképességét.

2016. év elejére a város befogadóképessége az addigi fejlesztések ellenére, a rohamosan növekvő igények miatt szűk keresztmetszetté vált. A lakhatás, a városi infrastruktúra, a városi szolgáltatások teljesítőképessége a folyó infrastrukturális beruházások ellenére a munkavállalási korú népesség letelepedését kezdte lefékezni.

A gazdaságfejlesztés által megkövetelt magas munkaerőigény kielégítését tovább nehezítette, hogy a munkaerőforrások is kezdtek kifogyni. A városban nyilvántartott álláskereső aránya már 2014-ben az 5% közelébe csökkent, és ez a tendencia tovább folytatódott.

2. ábra: Nyilvántartott álláskereső, Kecskemét

Forrás: Saját szerkesztés NFSZ, 2020 alapján

A város vezetése a munkaerőpiacon jelentkező igényeket, a rendelkezésre álló munkaerő-ellátási lehetőségeket, a város dinamikus fejlődésével kapcsolatos elvárásokat a munkáltatók és a város intézményrendszerének bevonásával, velük szoros együttműködésben értékelte. Felismerve, hogy Kecskemét és a régió olyan történelmi fejlődési lehetőség előtt áll, melyet komplexen érdemes kezelni, 2016. év végén úgy döntött, hogy a különféle feladatok és a fejlesztések szisztematikus összefogására elindítja a Kecskemét 4.0 elnevezésű programot. A cél az volt, hogy a gazdasági fejlődés által összekapcsolódó, de egyébként különálló stratégiai területeket integráltan, egy program égisze alatt tudja menedzselni a város és annak intézményrendszere. A 2017 és 2019 közötti időszak eredményei azt mutatják, hogy Kecskemét a program támogatásával, az új vezetői eszközrendszerrel gyorsan és eredményesen tudott reagálni a gazdasági fellendülés eredményeképpen felmerülő megoldandó feladatokra, mégpedig úgy, hogy hosszú távon is vonzó életperspektívát nyújtson az ott lakók, a tartós letelepedést tervezők, valamint a vállalkozói szféra számára.

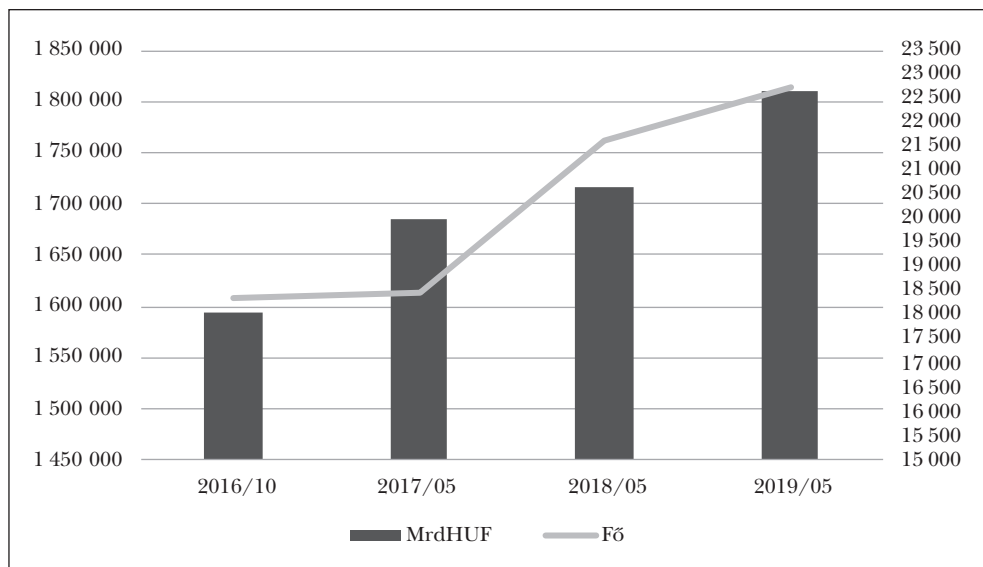
A program feladatainak koordinálását jelenleg négy csoport végzi, melyek a munkaerő biztosításában és képzésében, a városi infrastruktúra és a városi szolgáltatások, a vállalkozási környezet fejlesztésében, valamint a városi vonzerő területén felmerülő kérdések és teendők megválaszolásában vállalnak aktív szerepet.

A Munkaerő-biztosítás és -képzés munkacsoport fő feladatai közé tartozik a munkaerő biztosítása helyi, regionális és határon túli toborzás útján, a munkaerőpiaci igények folyamatos gyűjtése, előrejelzése, a fiatalok pályaorientációjának elősegítése, valamint a középfokú szakképzés duális fejlesztése. A közös munkából számos eredmény született, de a tevékenység arra is rávilágított, hogy sok területen további összehangolt fellépés szükséges. A „TOP-6.8.2-15 helyi foglalkoztatási együttműködések a megyei jogú város területén és várostérségében” projekt megvalósítása szintén hatékonyan járult hozzá a munkaerő-ellátási igények megoldásához, a térség társadalmi és gazdasági fejlődéséhez. A projekt fókuszában áll a hátrányos helyzetű álláskereső térségi munkavállalásának biztosítása, a térség lakosságmegtartó erejének növelése, a foglalkoztatottsági szint emelése.

A városvezetés azt is felismerte, hogy megalapozott döntésekhez, a megfelelő programok, az akciók kidolgozásához kulcskérdés a vállalkozások tényleges igényeinek megismerése. A közvetlen vállalati kapcsolatok erősítése, a vállalkozások és a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat, illetve a város intézményrendszerének szoros együttműködése mellett a város egy rendszeres primer munkaerőpiaci felmérést is elindított 2016-ban. Az elmúlt négy évben Kecskemét 61 meghatározó vállalkozásának munkaerő-ellátási igényeinek felmérése és folyamatos monitorozása történt meg. A felmérések eredményei alapján a város pontosította, és a felmérés által megismert igényekhez harmonizálta intézkedéseit, programjait. A primer felmérések eredményei az igények mellett feltárták az intézkedések eredményességét, a programok megvalósulásának hatásait.

A vállalkozásoknál a foglalkoztatottak száma a 2019. április 30-i mérési pont szerint összesen 22 730 főre nőtt, ami a felmérés 2016. évi 18 350 fős induló státuszához képest 4380 új munkahely létrejöttét és betöltését jelentette.

3. ábra: Munkaerőpiaci utánkövető felmérés árbevétel- és létszámadatai, Kecskemét (2019. június 28.)

Forrás: Munkaerőpiaci utánkövető felmérés, Kecskemét, 2019. június 28.

A munkáltatók a legutolsó, 2019. évi felmérésben a korábbi évekhez képest csökkent, de így is jelentős, 2533 fő munkaerő-keresletet jeleztek az év folyamán. Az igények viszont a visszajelzések szerint elsősorban a fluktuáció, a nyugdíj miatt fellépő üres állások pótlására vonatkoztak, betöltendő új munkahely létesítését az elkövetkező egy évre nem jeleztek. Az előző évekhez képest a munkaerőigények végzettség szerinti összetételében a szakképzettek aránya látszik erősödni. A munkaerőpiaci igények 2019. évi viszonylagos enyhülése a Mercedes-gyár bővítésének átmeneti szüneteltetésével függ össze. A vállalkozások mennyiségi és minőségi munkaerőigényének kielégítése ugyanakkor továbbra is a fejlődés kulcskérdése.

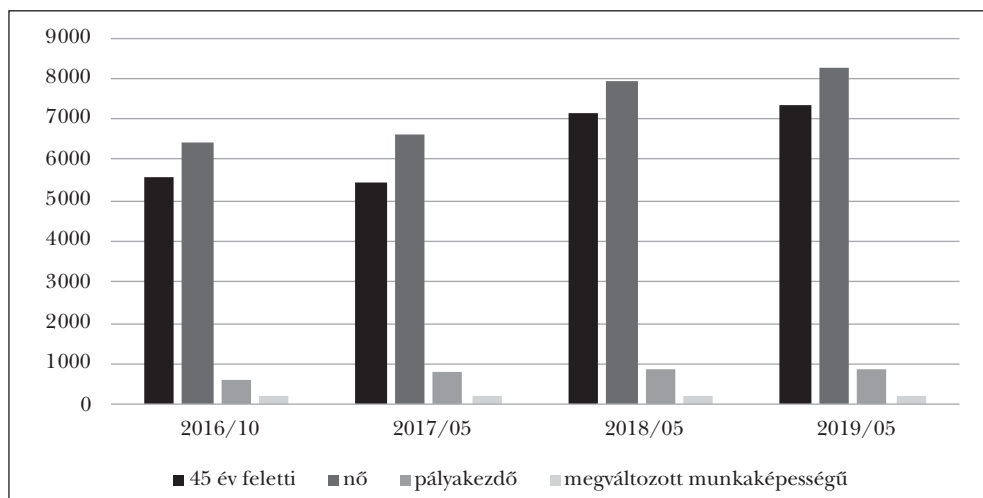
A létszám szerkezeti összetételét vizsgálva kedvező irányú tendencia érzékelhető a nők, a pályakezdők és a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatása terén, de ezeken a területeken még komoly előrelépési lehetőségeket mutatnak az arányok.

A munkaerőpiac kiegyensúlyozottságának fontos tényezője a munkanélküliek és az inaktívak helyzetbe hozása, ezen belül is a hátrányos helyzetűek foglalkoztatási lehetőségének elősegítése. A város gazdasági fejlődésének záloga a helyi lakosok foglalkoztatása, ezen belül is kiemelt figyelmet érdemelnek a fiatalok, a pályakezdők, az inaktívak, illetve a szenior korosztály. Oda kell figyelni a hátrányos helyzetűek mobilitására, helyi identitásának erősítésére.

A 2019. év végi beszámolók szerint a városvezetés, az intézményrendszer, illetve a projektekben részt vevők szorosan együttműködve végezték tovább munkájukat annak érdekében, hogy a város megfelelő szakember-utánpótlása mindenkor biztosítva legyen, és a jövőbeni fejlesztésekre, bővítésekre is felkészüljön. A terveket a Covid-19

felülírta, 2020 első félévében a védekezés és a munkahelyek megtartása került a középpontba, de mindezek mellett a kiemelt fókuszban maradt a gazdaság fejlesztése és az ehhez szükséges munkaerő biztosításával kapcsolatos programok megvalósítása.

4. ábra: Munkaerőpiaci utánkövető felmérés létszámösszetételének adatai, Kecskemét (2019. június 28.)

Forrás: Munkaerőpiaci utánkövető felmérés, Kecskemét, 2019. június 28.

Foglalkoztatási szempontból az egyik legkiszolgáltatottabb munkaerőpiaci csoportot, a hátrányos helyzetűek mellett, a kisgyermekes családoknál a szülők, azon belül is a nők alkotják. Számukra az atipikus foglalkoztatás sok segítséget jelenthet a munkaerőpiacra lépés folyamatában. Az atipikus foglalkoztatás segítheti a potenciális munkavállalót a mindennapi munkaterhek körülményeknek megfelelő felvállalásában, az integrációban, illetve a család és munka összhangjának megteremtésében. A munkába integrálás olyan folyamat, melyben hosszabb távon a fokozatosság, a türelem és a kitartás vezethet látható eredményekhez.

Az atipikus foglalkoztatás a munkáltatók számára is külön lehetőséget, értéket jelent. Ez a foglalkoztatási mód segíthet a munkavállalók lojalitásának, elkötelezettségének erősítésében, csökkentheti a fluktuációt, a lemorzsolódást. Az atipikus foglalkoztatás bizonyos formái lehetővé teszik, hogy az emberek akkor dolgozzanak, amikor a munkára koncentrálni a legjobb teljesítményt tudják nyújtani, de sokat segíthet a megfelelő munkaerő „bevonzási” képességében, a potenciális utánpótlás feltárásában.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A *Handbook on Measuring Quality of Employment* semleges és átfogó megközelítést képvisel a foglalkoztatás minőségének sokrétű értékelésében (United Nations, 2015). A kézikönyv 7 dimenzió és 12 aldimenzió mentén 68 mutatót határoz meg, amelyek

a foglalkoztatás minőségét vizsgálják az alkalmazottak szempontjából. A kézikönyvnek megfelelő mérések lehetőséget adnak nemzetközi összehasonlítások elvégzésére is.

A női foglalkoztatás és atipikus foglalkoztatás tématerületéhez leginkább a harmadik dimenzió, a munkaidő és a munka-magánélet egyensúlya, valamint a negyedik dimenzió, a foglalkoztatás biztonsága és szociális védőháló kapcsolódik. A harmadik dimenzió aldimenziói: munkaórák száma, munkaidő beosztása, munka-magánélet egyensúlya. A harmadik dimenzió mérésére többek között a következő mutatókat ajánlja a kézikönyv:

Heti átlagos munkaidő: A foglalkoztatottak átlagos heti munkaóráinak száma.

Hosszú munkaidő: azon foglalkoztatottak százalékos aránya, akik hetente 49 vagy több órát dolgoznak.

Részmunkaidős foglalkoztatás kényszerből: Azon részmunkaidőben foglalkoztatottak százalékos aránya, akik azért dolgoznak részmunkaidőben, mert nem találtak teljes munkaidős állást.

Éjszakai munka: Éjszakai munkaidő-beosztásban dolgozó foglalkoztatottak százalékos aránya.

Esti munka: Esti munkaidő-beosztásban dolgozó foglalkoztatottak százalékos aránya.

Hétfégi munka: A szombaton/vasárnap szokásosan dolgozó foglalkoztatottak százalékos aránya.

Rugalmas munkaidő-beosztás: Rugalmas munkaidő-beosztásban dolgozó foglalkoztatottak százalékos aránya.

A negyedik dimenziót többek között az alábbi indikátorokkal lehet értékelni:

Foglalkoztatás időtartama: A foglalkoztatottak százalékos aránya az adott foglalkoztatónál eltöltött évek száma szerint.

Munkaerő-kölcsönzőn keresztül foglalkoztatottak száma: Munkaerő-kölcsönzőn keresztül foglalkoztatottak százalékos aránya.

Bizonytalan foglalkoztatás: A legfeljebb 3 hónapos, rövid távú szerződéssel rendelkező foglalkoztatottak százalékos aránya.

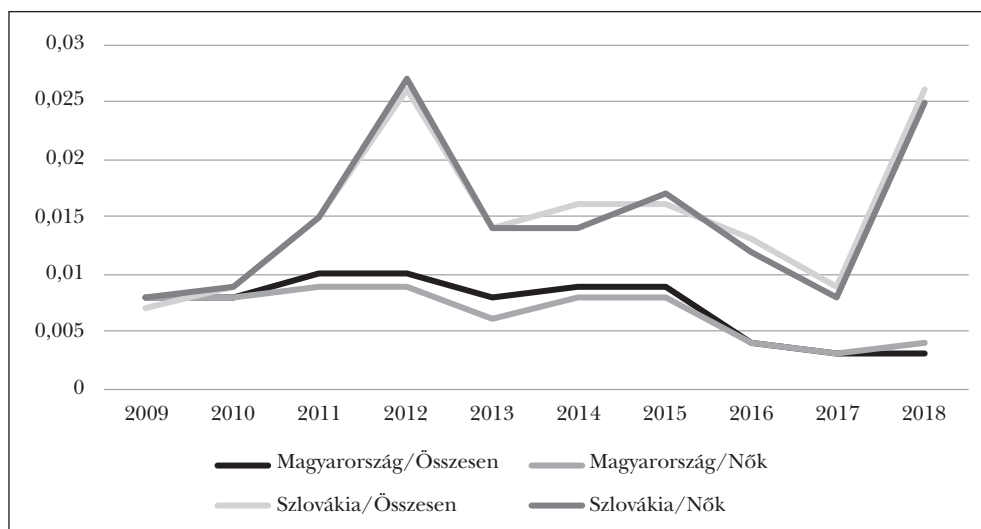
A FOGLALKOZTATÁS MINŐSÉGÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

A magyarországi helyzetet Szlovákiával hasonlítottuk össze az alábbi két mutató mentén: munkaerő-kölcsönzőn keresztül foglalkoztatottak száma; részmunkaidős foglalkoztatás okai.

Az 5. ábrán jól látható, hogy Magyarországon sokkal kisebb arányban jellemző a munkaerő-kölcsönzőn keresztüli foglalkoztatás, mint Szlovákiában. Magyarországon 2009 és 2015 között 0,8-1% körül mozgott a munkaerő-kölcsönzőn keresztül foglalkoztatottak aránya a teljes népességre vonatkoztatva, azonban 2016-tól markáns csökkenés tapasztalható, és az arány felére esett vissza. Szlovákiában azonban a 2013 és 2017 között megfigyelhető csökkenés után újra a 2012-es csúcstól elérő arány volt megfigyelhető 2018-ban is.

Érdekes, hogy Magyarországon 2009-től kezdődően a nők munkaerő-kölcsönzőn keresztüli foglalkoztatásának aránya mindvégig a teljes népességre vonatkoztatott aránnyal egyező volt, vagy az alatt maradt, viszont 2018-ban 0,1% százalékponttal meghaladta a teljes népességre vonatkoztatott arányt.

5. ábra: Munkaerő-kölcsönzőn keresztül foglalkoztatottak száma (%)

Forrás: Eurostat, 2020a

A részmunkaidős foglalkoztatás választása különböző okokra vezethető vissza. Ezeket az okokat szintén Szlovákia és Magyarország viszonylatában vizsgáltuk először az Eurostat adatai alapján, majd összehasonlítottuk a magyarországi adatot egy Kecskeméten végzett felmérés adataival.

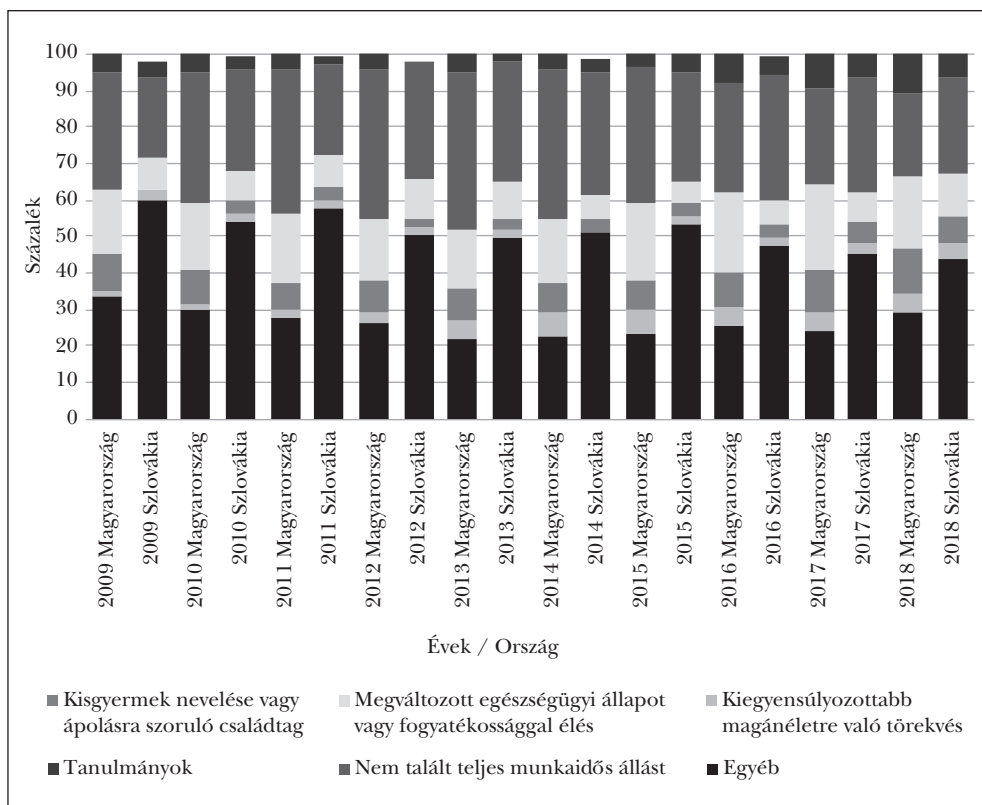
A kecskeméti Család és KarrierPONT-ot működtető Nők a Nemzet Jövőjéért Egyesület 2018-ban felmérést indított *A női szerepek családon belüli és a munkahelyen történő összehangolásáról* címmel. Az online kérdőívet 261 válaszadó töltötte ki, a megkérdezettek több mint 92 százaléka nő volt. A nem reprezentatív felmérés válaszadóinak közel fele, 42,5 százaléka a 36–45 éves korosztályból került ki, 21 százaléka a 46–55 éves, 18,4 százalékuk pedig a 26–35 éves korosztályt képviseli. Az 56–65 éves kitöltők aránya 11,5 százalék, a 16–25 éveseké 3,8 százalék, a 66 évesnél idősebbek aránya pedig 2,8 százalék. A felmérés többek között arra is rákérdezett, hogy a válaszadók milyen élethelyzet miatt választanák a hagyományostól eltérő foglalkoztatást.

Az Eurostat hatféle okot vizsgál, melyek a következőképpen alakulnak Magyarország és Szlovákia viszonylatában (6. ábra).

A részmunkaidőt kényszerből választók aránya 2016-ig Magyarországon magasabb volt, mint Szlovákiában, azonban 2017-től a szlovákiai arány meghaladta a hazait. Az Eurostat adatai alapján Magyarországon a nők kisebb arányban választják kényszerből a részmunkaidőt, mint a férfiak és nők együttesen. A Nők a Nemzet Jövőjéért Egyesület felmérése szerint Kecskeméten csupán 4% azok aránya, akik ezen okból kifolyólag választják a részmunkaidős foglalkoztatást.

A kisgyermek nevelése vagy egy családtag ápolása lényegesen kisebb arányt képvisel, mint a kényszerből a részmunkaidőt választók száma. A gyermeknevelésben és az ápolásban hagyományosan a nők szerepe a nagyobb, ez visszaköszön az Eurostat

6. ábra: A részmunkaidős foglalkoztatás fő indokai

Forrás: Eurostat, 2020b

adataiban is. 2009 és 2018 között Szlovákiát és Magyarországot tekintve is növekedett a nők aránya a részmunkaidős foglalkoztatást ezen indok miatt választók körében, a két országot összehasonlítva azonban Magyarországon 4-8 százalékponttal magasabb az arány Szlovákiához képest a vizsgált időszakban.

A kecskeméti felmérés szerint a részmunkaidőt a válaszadók 37%-a választaná kisgyermek nevelése vagy ápolásra szoruló családtag gondozása miatt.

A részmunkaidőt gyermeknevelés vagy családtag ápolása miatt választóknál magasabb azok aránya, akik a hagyományostól eltérő foglalkoztatást megváltozott egészségi állapot vagy fogyatékkal élés miatt választják. Szembetűnő, hogy Magyarországon 1,5–3,7-szeres az arány a szlovákiaihoz képest.

A kecskeméti felmérés szerint 14% választaná ezen ok miatt a részmunkaidős foglalkoztatást, mely az országos átlag alatt marad.

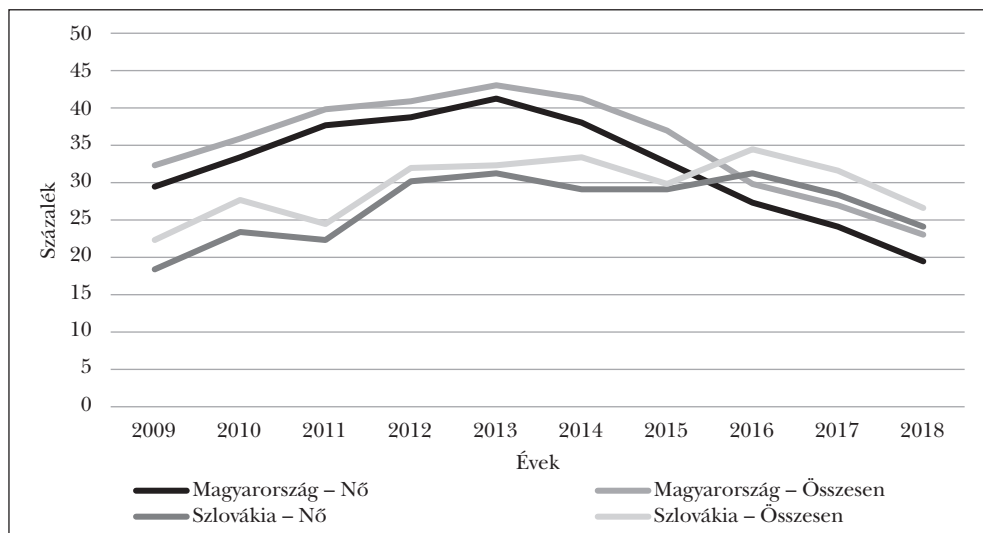
A kiegyensúlyozottabb magánéletre való törekvés képviseli a legkisebb arányt a részmunkaidős foglalkoztatás választásának okai között. Ez valószínűleg annak is köszönhető, hogy bár a nők nagy része szívesen venné, ha részmunkaidőben dolgozhatna, nem szabad elfelejteni, hogy Magyarországon a kétkeresős családmódel a

jellemző, és így „másfél kereső” csak kevés családban elég arra, hogy a megszokott életszínvonalhoz szükséges jövedelmet előteremtse.

A Család és KarrierPONT felmérésében a részmunkaidőt ezen okból a válaszadók 21%-a választaná.

7. ábra: A részmunkaidős foglalkoztatás fő indokai:

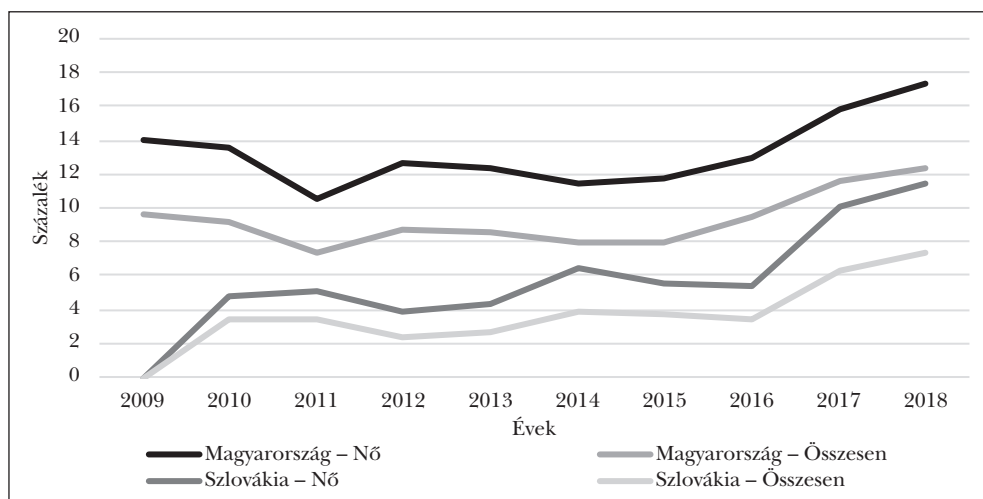
1. Nem talált teljes munkaidős állást

Forrás: Eurostat, 2020b

8. ábra: A részmunkaidős foglalkoztatás fő indokai:

2. Kisgyermek nevelése vagy ápolásra szoruló családtag

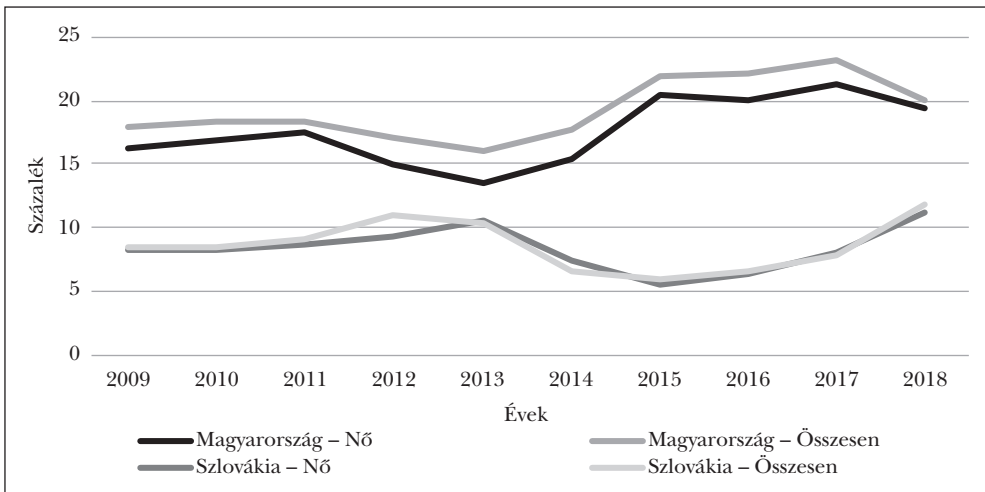

Forrás: Eurostat, 2020b

A részmunkaidős foglalkoztatást a tanulmányok miatt választók aránya Magyarországon 2015 óta folyamatosan emelkedik. Ebben közrejátszhatnak a magas albérletárak, a duális felsőfokú képzés, valamint a felsőfokú tanulmányokat költségtérítéses formában végzők száma.

9. ábra: A részmunkaidős foglalkoztatás fő indokai:

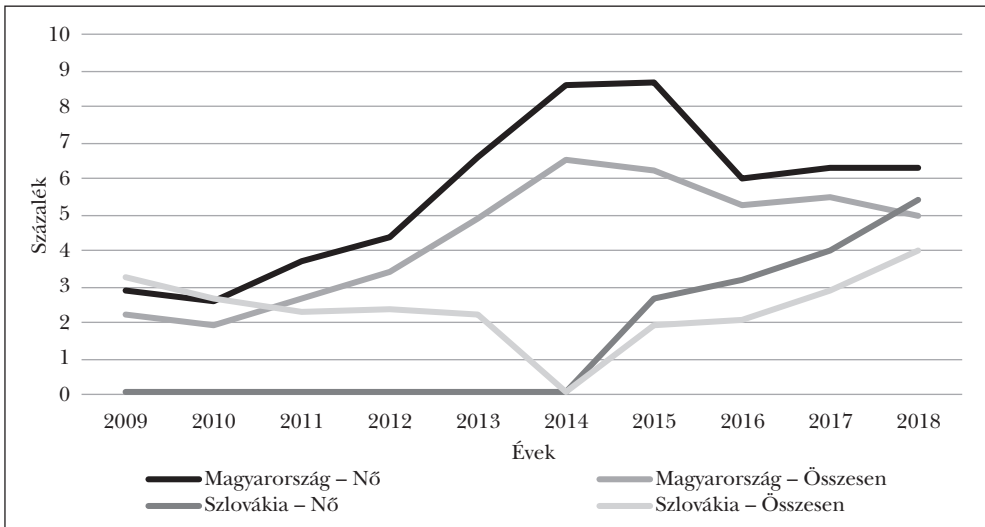
3. Megváltozott egészségügyi állapot vagy fogyatékossággal élés

Forrás: Eurostat, 2020b

10. ábra: A részmunkaidős foglalkoztatás fő indokai:

4. Kiegyensúlyozottabb magánéletre való törekvés

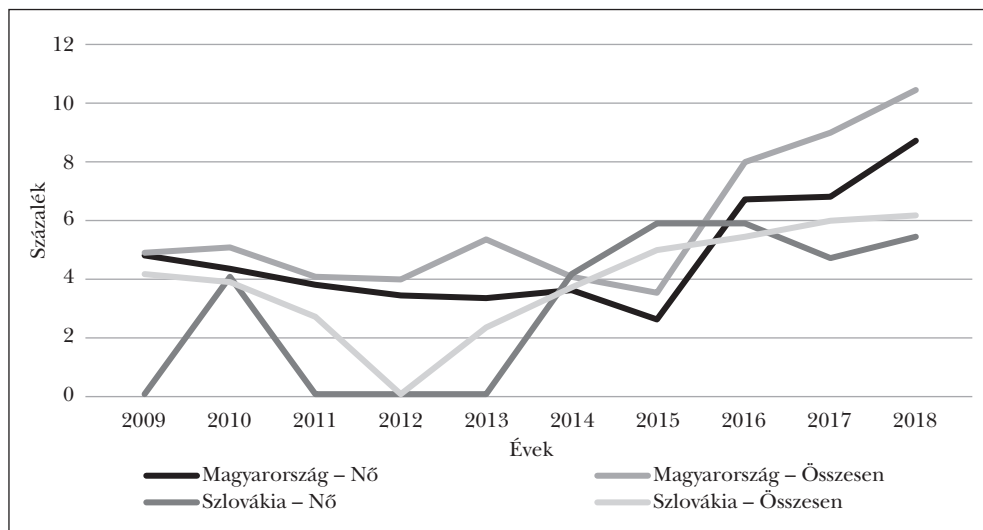

Forrás: Eurostat, 2020b

A kecskeméti felmérés szerint a részmunkaidőt tanulmányok miatt a válaszadók 9%-a választaná, ami az országos átlaghoz közeli szint.

11. ábra: A részmunkaidős foglalkoztatás fő indokai:

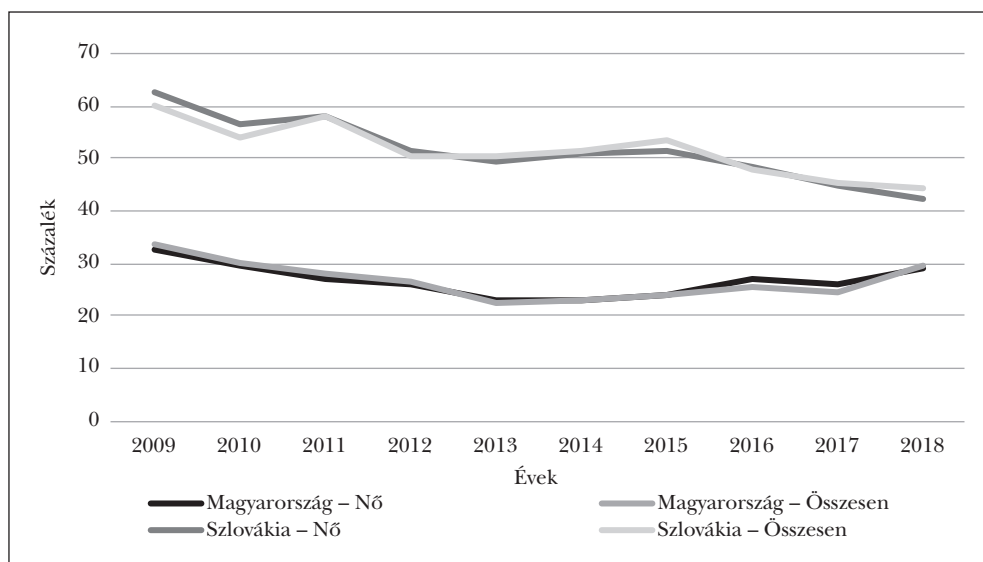
5. Tanulmányok

Forrás: Eurostat, 2020b

12. ábra: A részmunkaidős foglalkoztatás fő indokai:

6. Egyéb

Forrás: Eurostat, 2020b

Tekintve, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás választását legnagyobb arányban az „Egyéb” kategória képviseli, érdemes lenne tovább bontani az e mögött megbújó okokat. Főleg Szlovákia esetében érdekes ez a kategória, mert itt az egyéb indok 40%-ot is meghaladó arányt képvisel a vizsgált időszakban. Magyarországon ez az arány 30% körül ingadozik.

A kecskeméti felmérésben a válaszadók 15%-a választaná egyéb indok miatt a részmunkaidős foglalkoztatást. Az egyéb indokok között olyan okokat jelöltek meg, mint a nyugdíj melletti munkavállalás vagy másodállás vállalása.

RUGALMAS FOGLALKOZTATÁSI FORMÁK

A technika fejlődése egyre inkább megköveteli a rugalmasságot, és bár hazánkban a munkáltatók körében a tipikus foglalkoztatás a legnépszerűbb, napjainkra megváltoztak az igények, és ennek szükségszerű következményeként megjelentek az új, atipikus foglalkoztatási formák. Elmondható, hogy ma már alig akad olyan szellemi tevékenységet igénylő munkakör, amelyet ne lehetne otthonról ellátni. Az atipikus foglalkoztatási formák egyfajta hidat képeznek a teljes napi munkaidőt nem vállaló munkavállalók és a hullámzó tevékenységgel működő munkáltatók között, írja dr. Hajdu-Dudás Mária munkajogász.

Míg nemzetközi szinten tízből négy munkavállaló rugalmas munkarendben dolgozik, Magyarországon ez az arány egyelőre tízből három, derül ki a Randstad Workmonitor 2018. első negyedéves felméréséből. Maguk a munkavállalók több szempontból is támogatják a rugalmas munkavégzést. Tízből nyolcan egyetértenek azzal, hogy hozzájárul a munka és a magánélet egyensúlyának biztosításához, emellett növeli a munka hatékonyságát, a kreativitást és az elégedettséget is. Ugyanakkor tízből négyen tartanak attól, hogy a távmunkát, illetve rugalmas időbeosztást megsínyli a magánéletük, hiszen összemosódik a munka és a szabadidő határa, így hivatalosan soha nincsenek munkaidőn kívül. Ez leginkább a férfiakra helyez nyomást.

A munka és a magánélet összeegyeztethetőségét segítő egyik leggyakrabban alkalmazott lehetőség a munkavállalók részmunkaidőben történő foglalkoztatása. 2016-ban a 15–74 éves foglalkoztatottak mindössze 5,2 százaléka dolgozott részmunkaidőben, és arányuk az elmúlt években csökkenő tendenciájú. A nők 7,3 százaléka, míg a férfiaknak csupán 3,5 százaléka dolgozott részmunkaidőben.

A kecskeméti Család és KarrierPONT problématérképe szerint a munka és a magánélet egyensúlyának megteremtése szempontjából nagy jelentősége van a nők munkaerőpiaci integrációjának elősegítésének, valamint az alternatív és atipikus foglalkoztatási formák támogatásának.

MUNKÁLTATÓI OLDAL

Az AIPA Nonprofit Közhasznú Kft. 2019-ben online felmérést indított Kecskeméten *Kérdőt a hagyományostól eltérő foglalkoztatási formák alkalmazásáról* címmel. A 75 megkérdezett vállalattól összesen 41 válasz érkezett vissza. A megkérdezettek többsége (két-

harmada) ipari cég, a legtöbb vállalkozás a feldolgozóiparban működik. A válaszokat a cégvezetők nevében többségében (61%) személyzeti/HR-vezetők adták, de a kitöltők 20%-a maga a cégvezető volt. A felmérésben részt vevő vállalatok közül 56% 100 főnél több munkavállalót foglalkoztat, 50 és 100 fő közötti létszámmal 24%-uk rendelkezik. 20 és 50 fő között 12% foglalkoztat, 10 és 20 fő között 5%, míg az 5 főnél kevesebbet foglalkoztató vállalat 2%-ot tesz ki.

A vállalatok 95%-a már alkalmazza valamilyen mértékben a hagyományostól eltérő foglalkoztatási formákat, ráadásul 70%-uk bizonyos munkakörökben többféle atipikus foglalkoztatási formát is kínál a munkavállalók számára. A cégek legnagyobb mértékben (71%) a részmunkaidős foglalkoztatást alkalmazzák, de a rugalmas munkaidő és a diákok foglalkoztatása (54-54%) is népszerű, valamint élnek a kölcsönzött munkakerő (39%) kínálta lehetőségekkel is. Ezeket követi az alkalmi munkavállalás (20%), a munkakörmegosztás (7%), a távmunka (7%), majd az otthoni munka (bedolgozás) és a kismamaműszak 2-2%-kal.

A válaszokból jól látszik, hogy a szervezetileg egyszerűbben alkalmazható atipikus foglalkoztatási formák használata elterjedtebb, míg azok a módzatok, amelyek esetleg feladatát-szervezést, szervezeti változást, alkalmazkodást is igényelnek, kevésbé népszerűek.

Arra a kérdésre, hogy milyen tényezők akadályozzák a hagyományostól eltérő foglalkoztatási formák alkalmazását, a válaszadók több okot is megjelölhettek. A megkérdezett vállalatok 80%-a szerint az atipikus foglalkoztatási formák nem alkalmazhatóak minden foglalkoztatási csoport esetében. Ez a magas szám abból következik, hogy a felmérésben magas arányt képviseltek olyan feldolgozóipari vállalkozások, ahol a működési munkakörnyezetben nehezebb alkalmazni az atipikus foglalkoztatási formákat. A válaszadók 39%-a jelölte meg lehetséges akadályként a munkaszervezet működésében, illetve ellenőrzésében okozott, illetve okozható zavart. Mindez azt mutatja, hogy megfelelő felkészültség szükségeltetik a munkáltató részéről is az atipikus foglalkoztatási formák bevezetésekor, amire nem minden esetben vannak még felkészülve a munkáltatók.

A válaszok 34%-a szerint az atipikus foglalkoztatási formákat az alacsonyabb jövedelem miatt nem szívesen fogadják a foglalkoztatottak. Ahogy a munkavállalók élethelyzete folyamatosan változik, úgy változnak a preferenciáik a jövedelem, illetve a munkaidő mértékére vonatkozóan. A gyermekek idősebbé válásával párhuzamosan a szülők már több feladatot is tudnak vállalni, ekkor természetesen jelenik meg az igény a hosszabb idejű munkavégzés, illetve az ezzel együtt járó jövedelemnövekedés iránt.

A válaszadók 22%-a gondolja úgy, hogy nagy adminisztrációs terhet jelent a hagyományostól eltérő foglalkoztatás, ez valószínűleg azokra a helyzetekre értendő, amikor osztott munkakörökben lát el több ember egy feladatot.

A magas állandó költségeket a vállalatok 20%-a jelölte meg, mint lehetséges akadályt, hiszen egy 4 órás alkalmazottat ugyanúgy be kell tanítani, mint egy teljes munkaidőst, de a részmunkaidőben nyilvánvalóan kevesebb feladatot tud ellátni, mint 8 órás társa.

A vállalatok szerint (15%) a hagyományostól eltérő foglalkoztatást a bizonytalanabb helyzet miatt nem szívesen fogadják a foglalkoztatottak, ez bizonyára összefügg-

gésben van az alacsonyabb jövedelem miatti aggodalommal is, illetve a pótolhatóságtól való félelemmel.

A felmérés alapján a cégvezetők általánosságban nyitottak a rugalmas foglalkoztatásra, az atipikus foglalkoztatási lehetőségek alkalmazására. A jelenlegi munkaerőigények kielégítése, a minőségi munkaerő-ellátás szempontjából fontos tényező lehet a munkavállalói igényeknek való megfelelés, a fluktuáció csökkentése, illetve a munkavállalók hosszabb távon történő megtartása.

A munkáltatók véleménye szerint jelentős szerepet játszik a nők elhelyezkedési, gyermekvállalási, illetve a munka világába történő visszatérési lehetőségében az atipikus foglalkoztatási forma. Ugyanakkor az alkalmazás a gyakorlatban a vevői igények kiszolgálása, a hatékonyságnövelési célok mögött háttérbe szorul. A kérdőívet döntő részben kitöltő feldolgozóipari vállalatok 80%-a szerint nem alkalmazható minden foglalkoztatási csoport esetében az atipikus foglalkoztatás, munkakörnyezetükben nehezebb az atipikus foglalkoztatási formák megvalósítása.

ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

A gazdaság élénkülésével, valamint a munkaerőpiac átrendeződésével szükségessé vált a potenciális munkaerő-tartalékok feltárása. Ezzel párhuzamosan a foglalkoztatás minőségének növelésével kapcsolatos új igények jelennek meg a munkavállalói oldalról, melyek számos kihívást támasztanak a munkáltatói oldal és a szabályozási környezet felé. A vezetési módszerek fejlesztése mellett az atipikus foglalkoztatás segítheti a potenciális munkavállalót a mindennapi munkaterhek körülményeknek megfelelő felvállalásában, az integrációban, illetve a család és a munka összhangjának megteremtésében. Ugyanakkor ez a munkáltatók számára is külön lehetőséget, értéket jelent, segíthet a munkavállalók lojalitásának, elkötelezettségének erősítésében, csökkentheti a fluktuációt, a lemorzsolódást.

A továbbblépéshez fontos feladat az előítéletek, a konzervatív hozzáállás és szemlélet megváltoztatása, a vezetők és a munkavállalók oldaláról egyaránt észlelhető bizalmatlanság elosztatása. Az eszközök között külön kiemelendő a benchmarking látogatások, a jó gyakorlatok megosztását támogató fórumok szervezése, illetve a szemléletformálást elősegítő tréningeken, képzéseken történő részvétel.

A távmunkával járó előnyöket a munkavállalók után a munkáltatók is egyre többen ismerik fel, de kultúraváltás nélkül a részmunkaidő, és természetesen bizalom nélkül a távmunka sem szervezhető meg.

Az atipikus foglalkoztatás iránti igény különösen igaz az X és Y generáció tagjaira, azonban a Z generáció a munkaerőpiacra újdonsült kilépőként valószínűleg alapvető elvárásokat fogalmaz meg a hagyományostól eltérő foglalkoztatás iránt.

A munkahely és a család egyensúlyának megteremtése, a gyermekvállalási kedv növelése érdekében sokat segíthet az atipikus foglalkoztatás adókedvezményekkel történő támogatása (pl. egy osztott munkakörben történő foglalkoztatás esetén a közterhek vagy az utazási és egyéb szociális támogatások arányos megosztása).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Eurostat (2020a): Temporary employment agency workers by sex, age and NACE Rev. 2 activity. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_qoe_4a6r2&lang=en
- Eurostat (2020b): Main reason for part-time employment – Distributions by sex and age (%). <https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/8QbrBDUFCyTev8uyjnnLg>
- Farkas Péter (2012): Javaslatok a foglalkoztatás dinamikus bővítését segítő gazdaságpolitika megalapozásához. *Polgári Szemle*, 7. évf., 5–6. sz.
- Hegedűs Szilárd – Lentner Csaba – Molnár Petronella (2019): Múlt és jövő: az önkormányzati (vagyon)gazdálkodás új útjai az adóssághozjáról. Fókuszban a megyei jogú városok. *Pénzügyi Szemle*, 64. évf., 1. sz., 49–69.
- Kanalas Imre (témavezető) (2014): *Megalapozó vizsgálata. Kecskemét Megyei Jogú Város Településfejlesztési Konceptiójának és Integrált Településfejlesztési Stratégiájának teljes körű felülvizsgálata, átdolgozása*. Kecskeméti Városfejlesztő Kft., Kecskemét, https://kecskemetvarosfejleszto.hu/wp-content/uploads/2017/01/KMJV_Megalapozo_20140904.pdf
- Kanalas Imre (2016): Kecskemét város fejlődésének stratégiai irányai. *Forrás*, 48. évf., 7–8. sz., 150–168.
- KSH (2018): *Munkaerőpiaci helyzetkép, 2014–2018*. Központi Statisztikai Hivatal, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/munkerohely/munkerohely17.pdf.
- KSH (2020a): *Gyorstájékoztató. Bruttó hazai termék (GDP), 2019. IV. negyedév (első becslés)*. Központi Statisztikai Hivatal, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/gde/gde1912.html.
- KSH (2020b): *Gyorstájékoztató. Foglalkoztatottág, 2019. október–december*. Központi Statisztikai Hivatal, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/fog/fog1912.html>.
- Lentner Csaba (2018): Vázlat az aktív államműködés munkaerőpiacra gyakorolt hatásairól Magyarország példáján keresztül. In: Auer Ádám et al. (szerk.): *Ünnepi kötet a 65 éves Kiss György tiszteletére*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 621–629.
- Lentner, Csaba – Hegedűs, Szilárd (2019): Local Self-Governments in Hungary: Recent Changes through Central European Lenses. *Central European Public Administration Review*, Vol. 17, No. 2, 51–72, <https://doi.org/10.17573/cepar.2019.2.03>.
- Lipták Katalin – Matiscsákné Lizák Marianna (2018): A kisgyermekes nők foglalkoztatási helyzete és lehetőségeik. *Vezetéstudomány*, 49. évf., 3. sz., 41–51, <https://doi.org/10.14267/veztud.2018.03.05>.
- Matolcsy György – Palotai Dániel (2014): Növekedés egyensúlytalanságok nélkül. Fenntartható növekedési pályára állt a magyar gazdaság. *Polgári Szemle*, 10. évf., 1–2. sz., 22–38.
- Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés. Konszolidáció és stabilizáció Magyarországon 2010–2014*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- NFSZ (2020): Településsoros munkanélküliségi adatok. https://new-nfsz.munka.hu/Lapok/full_afsz_kozos_statistika/full_afsz_telepulessoros_munkanelkulisegi_adatok.aspx.
- Szabó-Morvai Ágnes (szerk.) (2018): Közlekedés. Nők a munkaerőpiacon. In: *Munkaerőpiaci tükrök 2017*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 39–201, http://real.mtak.hu/88812/1/mt_2017_hun_39-201.pdf.
- Szalai Piroska (2015): Család és munka: a női foglalkoztatás összehasonlító elemzése. *Polgári Szemle*, 11. évf., 4–6. sz.
- Szemereyné Pataki Klaudia (2014): Kecskemét ipari központtá fejlődésének mérföldkövei. *Polgári Szemle*, 10. évf., 1–2. sz.
- United Nations (2015): *Handbook on Measuring Quality of Employment. A Statistical Framework*. United Nations, New York – Geneva.

Hamza Gábor

Áttekintés az állam és az egyház(ak) kapcsolatáról

Survey on the Relationship between the State and the Church(es)

Összefoglalás

A tanulmány szerzője a politikai hatalom (az állam) és az egyház(ak) kapcsolatát elemzi a Római Birodalom korától kezdve. Hangsúlyozza a milánói ediktum jelentőségét a római császároknak a keresztény valláshoz való viszonyát illetően. Kiemeli, hogy a kereszténységnek, mint a Keletrómai (Bizánci) Birodalom „hivatalos” vallásának elismerése évszázadokon át tartó fejlődés eredménye volt. Elemzi továbbá az imperium (a klasszikus görög nyelvben *basileia*) és a sacerdotium (a klasszikus görög nyelvben *hierosyne*) kapcsolatát, rámutatva e kapcsolat modern kori jelentőségére. A szerző különbséget tesz, az olasz nyelvben ismert terminológia alapján, a „*religione di Stato*” („állami vallás”) és a „*religione dello Stato*” („államvallás”) között.

Kulcsszavak: állami vallás, államvallás, Cavour, cezaropapizmus, Constantinus, Iustinianus, Milánói Edictum, Nagy Theodosius, Reformáció, *religio Christiana*, Szent Szinódus

Summary

The author of this study offers a survey on the various forms of the relationship between the political power i.e. State and the church(es), starting from the Roman Empire (*Imperium Romanum*). He points out the historical significance of the Edict of Milan (*Edictum Mediolanense*) from the viewpoint of the relation of the Roman

PROF. DR. HAMZA GÁBOR egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) rendes tagja, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Állam- és Jogtudományi Kar (gabor.hamza@ajk.elte.hu).

emperors towards the Christian religion (religio Christiana). The author emphasizes that the recognition of Christianity as an „official” religion in the Eastern Roman (Byzantine) Empire was the result of a centuries-old development. He also analyzes the relationship between the imperium (in classical Greek: basileia) and the sacerdotium (in classical Greek: hierosyne), pointing out the contemporary significance of this relationship. The author makes a distinction, using terminology known in the Italian language, between the „religione di Stato” and „religione dello Stato”.

Keywords: religione di Stato, religione dello Stato, Cavour, cesaropapism, Constantinus, Edict of Milan, Theodosius the Great, Reformation, religio Christiana, Holy Synod

Az évezredes múltra visszanyúló hagyomány, tradíció szerint – a történettudományban ugyanis vitatott a milánói (*mediolanumi*) ediktum, az úgynevezett „türelmi rendelet” („Toleranzedikt”, a német terminus technicust használva) kibocsátásának ténye – Licinius és Constantinus társuralkodók Krisztus után 313 februárjában találkoztak Milánóban. A történelmi jelentőségű találkozó alkalmául Constantinus császár húgának, Constantinának Liciniussal kötendő házassága (matrimonium) szolgált. A találkozó kitűnő alkalom volt arra, hogy résztvevők a Római Birodalom (*Imperium Romanum*) jövője szempontjából rendkívül fontos, aktuális kérdéseket beszéljenek meg, és hozzanak azokról határozatot, döntést. Erről az egyházatyák (*Patres Ecclesiae*) – így például caesareai Szent Ózséb (Eusebius), aki a 338–340 körül keletkezett *Egyháztörténet* szerzője, illetve Lactantius – részletesen is, nagy valószínűséggel hitelt érdemlően, a valóságnak megfelelően számolnak be.

Minden valószínűség szerint már a 311-ben elhunyt Galerius császár kibocsátott valamennyi társuralkodó egyetértésével (ebben a korban a birodalmat egymás közt felosztva négy társuralkodó, augustus, illetve caesar kormányozta egy, a milánói megállapodás – ne feledjük, a helyszín Szent Ambrus püspök (374–397) városa, a nyugati kereszténység egyik, több vonatkozásban is legjelentősebb központja – szellemének megfelelő edictumot. Ebben a rendeletben Galerius császár – hétszáz esztendővel az 1054-ben bekövetkezett kelet–nyugati egyházszakadás előtt (*schisma*) – a kereszténységet nemcsak megtűrt, hanem államilag, azaz az állam (birodalom, imperium) által elismert vallássá, religióvá nyilvánította.

A *religio Christiana* legkésőbb 311-ben az uralkodó, az állam által elismert vallássá vált. A 313 júniusában Licinius társcsászár által kibocsátott edictum pedig teljes egészében megfelelt a milánói megállapodásnak. Ennek ellenére már Licinius életében – igaz, viszonylag mérsékelt méreteket öltő – keresztényüldözésnek lehetünk tanúi a birodalom keleti felében (*pars Orientis Imperii Romani*).

Ebből arra következtethetünk, hogy nagy valószínűséggel mégiscsak Constantinus volt az, akitől a kereszténység állam által történő elismertségének, elfogadásának gondolata származott. Mindez nézetünk szerint arra mutat, hogy a kereszténységet nem

előzmények nélkül ismerték el állami, pontosabban az állam által anyagilag és politikailag támogatott vallásnak. Lényeges hangsúlyoznunk, hogy az állami vallás nem tekinthető azonosnak az államvallással.

A milánói edictumot – maradványnál a hagyományos, meghonosodott elnevezésénél – sokszor még jeles történészek is úgy tekintik, mintha annak kibocsátása révén a kereszténység egyik napról a másikra államvallásként nyert volna elismerést. Ez az általánosan elterjedt felfogás, nézet azonban nem tekinthető elfogadhatónak, mivel a 306 óta uralkodó I. Constantinus császár halálát, 337-et követően sem ismerték el a kereszténységet egyedüli, kizárólagos, „hivatalos” vallásként az Imperium Romanum keleti felében.

A római jogi törvénygyűjteményekben, jogforrásokban (*fontes iuris Romani*) pontosan nyomon követhetjük a keresztény vallás, egyház fokozatosan történő elismerésének igen hosszú, évtizedeken át tartó folyamatát. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy az államhatalom, pontosabban az uralkodó, a császár a nem keresztény vallási közösségeket, korabeli elnevezéssel szektákat (*sectae*) sem üldözte, sőt azok tevékenységét továbbra is lehetővé tette, biztosította, azok működésének útjába jogi természetű akadályokat nem gördített. Constantinus egyik fia, Constantius 341-ben elrendelte a pogány templomok bezárását. Ez a rendelkezés azonban a gyakorlatban sem a Római Birodalom keleti, sem pedig nyugati részében nem érvényesült, ami kétségtelenül a tolerancia jele.

Itt utalunk arra, hogy az örmények, akik a 3. század elején vették fel a keresztény vallást, már Kr. u. 295-ben, tehát a constantinusi fordulat előtt, államvallásnak deklarálták. A perzsa hódítók ellen folytatott háború miatt az örmény egyház képviselői nem tudtak részt venni a Kr. u. 451-ben tartott khalkedóni szinóduson, mely elítélte a miafiziták tanait. Mivel a szinódust követően keleten a miafiziták kerültek domináns pozícióba, az örmények az ő nézetük alapján ismerkedhettek meg a krisztológiavítával, és ezért el is fogadták a nézeteiket.

A Julianus Apostata (ur. 361–363) császártól származó törvények (*constitutiones*) fennmaradtak a keresztény uralkodók törvénygyűjteményeiben. II. Theodosius (ur. 408–450) császár, majd I. Justinianus (ur. 527–565) császár egy, illetve csaknem két évszázaddal később, mint keresztény uralkodók, nem határolták el magukat egyértelműen Julianus császárnak a pogányság, a „régí rend” visszaállítására tett sikertelen kísérletétől.

380-ban I. (Nagy) Theodosius (ur. 379–395) Thesszalonikiben – amely akkor az Imperium Romanum egyik legjelentősebb, legnagyobb lélekszámú városa volt – kibocsátott edictuma deklarálta a hagyományos felfogás, nézet szerint a kereszténységet államvallássá, más elnevezéssel birodalmi vallássá. Nézetünk szerint azonban ez az állítás, pontosabban nézet így nem felel meg a történelmi valóságnak, azaz egyértelműen történetietlen, hamis, elfogadhatatlan.

A *religio Christiana* azonban ekkor sem vált kizárólagos, monopolhelyzetet élvező államvallássá. Ugyanakkor kétségtelenül fontos tény az is, hogy a milánói edictummal szemben a Thesszalonikiben kibocsátott edictum alapján a kereszténység egyértelműen már több, mint „elismert vallás”. Ehhez hozzájárulhatott az, hogy időközben

– egyes történészek szerint – ötszörösére emelkedett a keresztények száma, akiknek súlya jelentősen megnövekedett az Imperium Romanum területén.

A kereszténység tehát nem *államvallás* lett – egyébként is veszélyes modern fogalmakat visszavetíteni évszázadokkal, sőt évezredekkel korábbi időkre –, hanem *állami vallás* szintjére emelkedett. Az államvallás, illetve az állami vallás kifejezés egymástól való elhatárolása azonban még nem nyert polgárjogot a jogtörténeti és római jogi szakirodalomban. Ez egyaránt vonatkozik a hazai és a nemzetközi szakirodalomra. Ugyanakkor fontos utalni arra, hogy tekintélyes olasz jogtörténészek és egyházjogászok munkáiban jól nyomon követhető a két kategória közötti különbségtétel (olasz terminus technicusszal *religione di Stato*, illetve *religione dello Stato*).

A kereszténység a thesszaloniki ediktum alapján privilegizált, előjogokkal rendelkező, azonban nem kizárólagos elismertséget élvező vallássá vált. A törvénykezésben – ami az igazságszolgáltatást, nem pedig a törvényhozást jelenti – jó példákat találhatunk erre.

Bizonyos vallási közösségek – például a *religio Iudaica*, a zsidó vallás követői – lényegében megőrizték addigi jogállásukat. Vonatkozott ez más, nem keresztény vallási csoportokra, közösségekre is. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a *religio* kifejezést ekkor már a nem keresztény vallások megnevezésére használták.

Azért sem következhetett be a nem keresztények kizárása a különféle állami funkciókból (*munera publica*), mert éppen a Constantinustól és utódaitól, köztük az I. (Nagy) Theodosiustól származó edictumok bizonyos állami funkciók betöltését kifejezetten tiltották a keresztényeknek. Így például keresztény vallású polgár nem lehetett adóbeszedő vagy adóbérlő (*publicanus*). Ebből következően nem lehetett tagja az adóbérlők jogi személynek minősülő társaságának (*societas publicanorum*) sem. Az állami közigazgatás, az államot irányító apparátus jelentős részéből az úgynevezett keresztény korban a keresztények egyenesen ki voltak zárva. Éppen ezért történetien a kereszténységről mint államvallásról beszélni, még a theodosiusi edictum kibocsátását követően is.

Az egyház – pontosabban a *religio Christiana* – és az állam kapcsolata a továbbiakban is rendkívül összetett, komplex képet mutat. A Krisztus utáni ötödik század végén, tehát jó évszázaddal a thesszaloniki edictum kibocsátását követően, teoretikusan is konfliktus forrását jelentette az egyház és az állam kapcsolata. I. Justinianus császár volt az, akinek korában, uralkodásának idején a kereszténység állami vallásból államvallássá változott.

Justinianus császár rendkívül széles körű törvényalkotói tevékenysége közismert. Nem kevesebb, mint négyszáz rendelet (*edictum*, illetve *constitutio*) kiadása fűződik a nevéhez. Ezek közül kilencven foglalkozik a vallással, illetve a vallást érintő kérdésekkel. 535-ből származik híres VI. számú novellája, amelyben összekapcsolta a világi (*imperium*, görögül *basileia*) és az egyházi (*sacerdotium*, görögül *hierosyne*) hatalmat. Ebben az időben – s ez még vonatkozik első királyunk, Szent István korára is – a világi uralkodó, adott esetben I. Justinianus császár teokratikus uralkodónak nevezhető, aki *defensor fidei*nek, *defensor ecclesiae*nek, tehát a hit és a vallás elkötelezett védelmezőjének tekinti magát.

Ez jogos abból a szempontból is, mivel a keresztény egyháznak az állami eszközön kívül semmiféle lehetősége nem volt ön maga megvédelmezésére és érdekeinek érvényesítésére. Ilyen értelemben az uralkodó Krisztus helytartójának, *vicarius Christine*nek minősült. Ezzel a felfogással találkozunk a Karoling-korban, a Szent Római Birodalom (*Sacrum Romanum Imperium*) megteremtését követően, sőt még a mi Szent István királyunk korában, uralkodásának idején (1000–1038) is.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ma már meghaladott az a nézetünk szerint is rendkívül leegyszerűsítő nézet, amely I. Justinianus császár korára, pontosabban uralkodásának idejére teszi a cezaropapizmus kialakulását. A cezaropapizmus ugyanis jóval későbbi történelmi jelenség. Az egyház kétségtelenül több ponton, vonatkozásban összefonódott az állammal, pontosabban az államhatalommal. Ennek oka véleményünk szerint döntően az, hogy az egyház védelmezője az állam, illetve az államot megszemélyesítő uralkodó, a *basileus*. Ez azonban önmagában véve még semmiféleképpen nem tekinthető cezaropapizmusnak.

Európa nyugati felében a kereszténység fokozatosan államvallássá lett, azaz meghaladta az állami vallás pozícióját, azonban még mindig nem olyan értelemben, mint I. Justinianus császár uralkodása idején Bizáncban. Ugyanez vonatkozik Oroszországra és a balkáni országok többségére, amelyek döntően a bizánci mintát követték. Szent István magyar király még a már pápává választása előtt nagy tekintéllyel rendelkező II. Szilveszter pápától, akinek pontifikátusa négy éven át, 999-től 1003-ig tartott, kapta a koronát a római császár – hiszen csak III. Frigyes korától, uralkodásától (1452–1493) kezdve beszélhetünk Német-római Birodalomról –, III. Ottó (ur. 996–1002) biztatására, ösztönzésére, akinek terve kétségtelenül a Római Birodalom megújítása, „feltámasztása” (*renovatio Imperii Romani*) volt, melynek megvalósításában azonban korai halála megakadályozta.

A hatalmat a világi uralkodó gyakorolta, aki azonban az egyház nevében járt el. Krisztus képviselőtében gyakorolt hatalmat az egyházon, illetve az államon. Ebben a clunyi reformok, illetve politikai okok hatására VII. Gergely pápa több mint egy évtizeden át tartó pontifikátusa (1073–1085) alatt következett be igen jelentős változás.

Az uralkodói vagy királyi méltóság elnyerésénél az egyház korábban háttérbe szorult, majd fokozatosan ismét előtérbe került, sőt egyenesen dominánssá vált. A Szent Római Birodalom (*Sacrum Romanum Imperium*) szerkezetében beálló változás fordulóponthoz vezetett, s ez számos konfliktus forrása lett az állam és az egyház kapcsolatában. Említhetjük, későbbi időszakot tekintve, VIII. Bonifác pápa – akinek pontifikátusa hét éven át, 1295-től (megválasztására korábban, 1294 decemberében került sor) 1303-ig tartott – 1302-ben kibocsátott, *Unam sanctam* kezdetű bulláját, amelyben kifejezetten az egyházi hatalom elsődlegességére utal. Döntően ennek lett következménye a pápák évtizedeken át tartó ún. avignoni fogsága.

Gazdasági és politikai okok miatt idővel jelentősen megnövekedett az állam szerepe, gondoljunk elsősorban VIII. Henrik (ur. 1509–1547) Angliájára a 16. században. Ennek a folyamatnak lehetünk tanúi azonban nemcsak Angliában, hanem Franciaországban és más európai országokban is. Érvényes ez a rendkívül összetett, modern fogalmat használva „(kon)föderatív” struktúrával rendelkező Szent Római Birodalomra (*Sacrum*

Romanum Imperium, Heiliges Römisches Reich) is, amelyet a 15. század derekától kezdődően a Német Nemzet Szent Római Birodalmának (Heiliges Römisches Reich deutscher Nation) is neveznek. Az uralkodó, domináns etnikumra („deutsche Nation”) utaló elnevezésbeli módosulás is tükrözi nézetünk szerint a fentebb említett változást.

A különböző egyházi rendek később összeütközésbe kerültek a megjelenő nemzetállamokkal (*Nationalstaaten*). Ennek a konfliktusnak lett áldozata a jezsuita rend (Jézus Társasága, Societas Jesu), melynek XIV. Kelemen pápa – akinek pontifikátusa jó négy éven át, 1768-tól 1774-ig tartott – által történő, (külföldi) állami beavatkozással kikényszerített feloszlatására 1773-ban került sor.

A világi hatalom azon formája, amelyben az uralkodó már nem a hit védelmezője (defensor fidei), évszázados konfliktusok forrása. Csupán néhány országot említve, ez a megállapítás Franciaországra vagy Portugáliára éppúgy vonatkozik, mint a jozefinizmus korában, a 18. század második felében Ausztriára és Magyarországra.

Itáliában, pontosabban a Szárd–Piemonti Királyságban Camillo Benso di Cavour (1810–1861) hirdette meg a „szabad egyház a szabad államban” (*Libera Chiesa in Libero Stato*) gondolatát, azaz a teokratikus állam meghaladását. Az állam által befolyásolt egyház koncepciójának megváltozása a 19. század derekára tehető, olyan értelemben, hogy a két „hatalom”-nak – régebbi kifejezéssel élve a *sacerdotium*nak és az *imperium*-nak – egymástól való elválasztása ismét előtérbe került. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy más úton haladt, realizálódott az elválasztás éveken át tartó igen szövevényes, komplikált, újabb és újabb akadályokkal megküzdési kényszerülő folyamata Franciaországban, és megint más úton Itáliában, Olaszországban az olasz egység megvalósulását követően. Jelentősen különbözött ezektől Németországban, a Német Birodalomban a bismarcki kísérlet, a nevezetes „kulturharc” (*Kulturkampf*), amely végül a katolikus egyház számára elfogadható kompromisszummal végződött.

Ugyanakkor még a 20. századi Oroszországban, Orosz Birodalomban is tovább élt az I. Justinianus császár uralkodását követő időkben kialakult, bizánci gyökerű cezaropapizmus. A Szent Szinódus és az állam viszonya Oroszországban, az Orosz Birodalomban azonban egészen más, mint az állam és az egyház kapcsolata Constantinus vagy akár Nagy Theodosius császár uralkodásának idejében. Az orosz, pontosabban oroszországi modell egy korábbi korra, korszakra jellemző – kétségtelenül politikai hatásoktól komoly formában befolyásolt – gyakorlatot követ. Nézetünk szerint lényegében ugyanannak a történelmi jelenségnek új társadalmi, politikai feltételek között való ismétlődéséről van szó, amelynek előzményei, gyökerei a Krisztus utáni 4–6. századokra nyúlnak vissza.

A széles ívű, teljességre nem törekvő összehasonlító jogi és történelmi áttekintés azért is célszerű – fokozott figyelmet fordítva természetesen a nem lényegtelen, sőt gyakran nagy jelentőséggel bíró árnyalatokra –, mert bizonyos ismétlődéseket figyelhetünk meg az állam és az egyház(ak), vallási közösségek kapcsolatában, egymáshoz való, konfliktusoktól nem mentes viszonyában, amelynek során azonban különbséget kell tenni a nyugati, pontosabban nyugat-európai állami vallás és az államegyház, illetve a keleti, illetve kelet-európai teokratikus egyház között, amely utóbbi sajátos történelmi feltételek mellett és miatt született meg a cezaropapizmusból.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Beyer, Peter (1994): *Religion and Globalization*. Sage, London.
- Brown, Peter (1972): *Augustinus von Hippo*. St. Benno Verlag, Leipzig.
- Campanhausen, Hans Freiherr von (1960): *Tradition und Leben. Kräfte der Kirchengeschichte*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- Casanova, Jose (1994): *Public Religions in the Modern World*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Diesner, Hans-Joachim (1963): *Kirche und Staat im spätromischen Reich*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin.
- Faber, Richard (Hg.) (1997): *Politische Religion – religiöse Politik*. Würzburg.
- Ferdinandy Mihály (2000): *III. Ottó, a szent császár*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Földi András – Hamza Gábor (2019): *A római jog története és intézményei*. 23. átdolgozott, bővített kiadás, Budapest.
- Fuchs, Harald (1926): *Augustin und der antike Friedensgedanke*. Weidmann, Berlin.
- Harnack, Adolf (1905): *Militia Christi*. Mohr-Siebeck, Tübingen.
- Iannaccone, Laurence R. – Finke, Roger – Stark, Rodney (1997): Deregulating Religion: The Economics of Church and State. *Economic Inquiry*, Vol. 35, No. 2, 350–364, <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1997.tb01915.x>.
- Kaufmann, Franz X. (1989): *Religion und Modernität. Sozialwissenschaftliche Perspektiven*. Mohr, Tübingen.
- Kleger, Heinz – Müller, Alois (Hg.) (1986): *Religion des Bürgers*. Kaiser, München.
- Koch, Hal (1952): *Konstantin den Store. Pax Romana – Pax Christiana*. Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, Copenhagen.
- Koslowski, Peter (Hg.) (1985): *Die religiöse Dimension der Gesellschaft*. Mohr, Tübingen.
- Laufs, Joachim (1973): *Der Friedensgedanke bei Augustinus*. Steiner, Wiesbaden.
- Lehmann, Hartmut (Hg.) (1997): *Säkularisierung, Dechristianisierung, Rechristianisierung im neuzeitlichen Europa*. Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen.
- Leopold, J. (1961): *Von den Mysterien zur Kirche*. Leipzig.
- Luckmann, Thomas (1991): *Die unsichtbare Religion*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Luhmann, Niklas (1977): *Funktion der Religion*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Lübke, Herman (Hg.) (1995): *Heilserwartung und Terror. Politische Religionen im 20. Jahrhundert*. Patmos, Düsseldorf.
- Maier, Hans – Schäfer, Michael (Hg.) (1996–1997): *Totalitarismus und Politische Religionen*. 2 Bde, Schöningh, Paderborn.
- Meier, Franz Georg (1955): *Augustin und das antike Rom*. Kohlhammer, Stuttgart.
- Münkler, Herfried (Hrsg.) (1996): *Bürgerreligion und Bürgertugend*. Nomos, Baden-Baden.
- Nestle, Wilhelm (1938): *Der Friedensgedanke in der antiken Welt*. Leipzig.
- Rémond, René (2000): *Religion und Gesellschaft in Europa. Von 1789 bis zur Gegenwart*. C.H. Beck, München.
- Schmitt, Carl (1922): *Politische Theologie*. München–Leipzig (mehrere Neuauflagen).
- Stark, Rodney – Iannaccone, Laurence R. (1994): A Supply-Side Reinterpretation of the „Secularization” of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 33, No. 3, 230–252, <https://doi.org/10.2307/1386688>.
- Taubes, Jacob (Hg.) (1984): *Religionstheorie und Politische Theologie. Gnosis und Politik*. München–Paderborn.
- Taubes, Jacob (Hg.) (1987): *Religionstheorie und Politische Theologie*. Theokratie, München etc.
- Treutinger, Otto (1956): *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken*. 2. Auflage, Gentner, Darmstadt.
- Voegelin, Eric (1959): *Wissenschaft, Politik und Gnosis*. Kösel, München.
- Voegelin, Eric (1993): *Die politischen Religionen*. 3. Aufl. München (zuerst: Wien, 1938).

Fekete Dávid

Szerzetesrendek szerepe a 21. században a társadalmi elvárások alapján

Egy magyar esettanulmány tanulságai

The Role of Monastic Orders in the 21st Century Based on Social Expectations

Lessons from a Hungarian Case Study

Összefoglalás

Napjainkban a szerzetesközösségek egyre mélyebben épülnek be a helyi gazdaságfejlesztésbe, a helyi ellátórendszerek működtetésébe szerte az országban. A szerzetesrendek nagy része az 1990-es rendszerváltást követően újjáalakult, és újradefiniálták feladataikat is. A kutatás tárgyaként egy vidéki magyar nagyvárosban működő szerzetesközösséget választottunk ki. A kutatás a magyarországi szerzetesrendeket körülvevő támogató környezetre, továbbá egyes társadalmi csoportoknak a szerzetesrendek jövőjével, az általuk végzett tevékenységekkel, kihívásaikkal kapcsolatos véleményének feltárására és elemzésére irányult. Az összegyűjtött kormányhatározatok alapján elmondható, hogy a szerzetesrendek gazdasági lehetőségeit tekintve ma a kormány részéről rendkívül kedvező támogatói közeg alakult ki, hiszen számtalan fejlesztéshez nyújtottak jelentős kormányzati támogatást az elmúlt közel egy évtizedben. A kérdőíves felmérés során a szerzetesrend által működtetett középiskolába járó diákok szü-

DR. FEKETE DÁVID egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem Regionális-tudományi és Közpolitikai Tanszék (fdavid@sze.hu).

leit, az ott tanító pedagógusokat, továbbá a közösségi szinten aktív híveket kérdeztük. A válaszok alapján kijelenthető, hogy a szülők, a pedagógusok és a hívek is hasonlóan látják a szerzetesi közösség és a város fejlődési pályáját, továbbá szükségesnek érzik, hogy a szerzetesrendek alkalmazkodjanak a 21. századi kihívásokhoz. A válaszadók támogatják, hogy a szerzetesek ne kizárólag egyházi feladatokat lássanak el. A szülők és a hívek elsősorban a szociális területen végzett tevékenységet támogatják, míg a pedagógusok legnagyobb mértékben a gazdasági tevékenységekkel értenek egyet. A jövő kihívásai szempontjából a válaszadók egyhangúlag a szerzetesi utánpótlás nehézségeit hangsúlyozták.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: N30, N34, N94, O18, R58

Kulcsszavak: szerzetesrend, gazdaságfejlesztés, egyházi iskola, társadalmi elvárások

Summary

Nowadays, monastic communities are increasingly embedded in local economic development and in the operation of local service systems across Hungary. Most monastic orders were reorganized following the change of regime in 1990, and their duties were redefined. A monastic community operating in a large Hungarian city was selected to be analysed in this research. The Hungarian government has provided special financial support to monastic orders in the form of financial aid or granted them buildings free of charge. Data were collected from three groups: parents of children attending schools operated by monks, teaching staff and believers active in communities. According to the survey, parents, teachers and believers think that monastic communities and the city have the same development path and they support the adaptation of monks to the challenges of 21st century. Respondents underline that monks should not perform exclusively church duties. Parents and believers support activities in the social field, while teachers rather agree with economic activities. Respondents unanimously emphasize the difficulties of substitutes for monks in the future.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: N30, N34, N94, O18, R58

Keywords: monastic order, religious school, economic development, social expectations

BEVEZETÉS, KUTATÁSI KÉRDÉSEK, MÓDSZERTAN

Napjainkban gyakorta azt tapasztaljuk, hogy a szerzetesközösségek egyre mélyebben épülnek be a helyi gazdaságfejlesztésbe, a helyi ellátórendszerek működtetésébe szinte az országban. Ez nem meglepő, ugyanis a szerzetesrendek az elmúlt évszázadok során jelentős hatással bírtak közvetlen környezetükre. A hitéletben, tudományban, oktatásban, egészségügyben, gazdaságban, szociális területeken kimagasló aktivitást

mutató magyarországi szerzetesközösségek életében ugyanakkor jelentős törést hozott az 1950-ben, állami eszközökkel végrehajtott feloszlatásuk. A szerzetesrendek nagy része az 1990-es rendszerváltást követően újjáalakult, s újradefiniálták a feladataikat is. A rendek egykori rendházai, iskolái nagy részét visszakapták, ám jövedelemtermelő képességeikhez (földbirtokok, gazdasági érdekeltségek) a rendszerváltást követően sem jutottak hozzá.

A kutatás tárgyaként egy vidéki magyar nagyvárosban működő szerzetesközösséget választottunk ki. Az érintett közösség évszázadok óta jelen van a város életében, jelenleg is nívós középiskolát működtet, továbbá jelentős fejlesztéseket hajt végre a településen, folyamatosan épül be a város oktatási, kulturális és gazdasági életébe. A kutatás során az alábbi kérdésekre kerestük a választ: 1. Milyen támogató környezet veszi ma körbe a magyarországi szerzetesrendeket? 2. A szerzetesrendekhez kötődő társadalmi csoportok hogyan ítélik meg a szerzetesrendeket és az őket körülvevő várost sikeresség szempontjából? 3. Milyen jövőbeli szerepvállalást támogatnak a szerzetesrenddel kapcsolatban? 4. Milyen a szerzetesrend helyi megítélése? 5. Melyek a legfőbb kihívások, amelyekkel a szerzetesrendek szembesülnek napjainkban?

A kutatás során adatgyűjtést és adatelemzést végeztünk, mely elsősorban a szerzetesrendek támogatására irányuló kormányzati dokumentumok összegyűjtését és elemzését jelentette. Ezt követően az általunk vizsgált szerzetesközösséghez kapcsolódó három, jól körülhatárolható társadalmi csoport esetében kérdőíves vizsgálatot végeztünk. A kérdőíves vizsgálat során a kérdőívet a szerzetesközösség által fenntartott középiskola diákjainak szülei, az iskolában tanító pedagógusok, valamint a szerzetesrendhez kapcsolódó, közösségi szerepet vállaló hívek töltötték ki.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Társadalomtudományi szempontból meglehetősen elhanyagolt területet jelent a szerzetesrendek vizsgálata. A szerzetesrendekkel kapcsolatos kutatások napjainkban főként történettudományi értekezéseket takarnak, így pl. egyes szerzetesrendek történetét vizsgálják bizonyos országokban, régiókban, többek közt Észak-Európában (Nyberg, 2017), vagy Kelet-Európában és az egykori Szovjetunió területén (Murzaku, 2015). Szintén találunk kutatási eredményeket bemutató írásokat az egyes szerzetesrendek 20. században, a kommunista diktatúra alatt történt feloszlatásáról és annak hatásairól (Bánkuti, 2016). Az ilyen történeti jellegű munkák nagy része kiemeli azt a sokrétű feladatrendszert, melyet a szerzetesrendek végeztek, illetve végeznek napjainkban is, pl. a betegápolás területén (Krutsay, 2018). Egyes munkák a különféle szerzetesrendek eltérő szerepfelfogását emelik ki (Magyar, 2015), míg mások a szerzetesrendeknek a nemzeti öntudat erősítésében, az állami lét kialakításában játszott történelmi szerepét hangsúlyozzák (Kolar, 2015; Niessen, 2015).

Ahogy a szerzetesi hivatás rendkívül sokrétű, úgy a korlátozottan rendelkezésre álló, szerzetesekkel foglalkozó tudományos fejtegetések is széles tematikai spektrumot fognak át. Így különböző írások foglalkoznak pl. az információs kultúra szerzetesrendek-

ben és az általuk fenntartott iskolákban betöltött szerepével (Mullins, 2019), az egyes országokon kívül alapított szerzetesrendek ottani őslakosokkal kapcsolatban fennálló nyelvi nehézségeivel és megoldásaival (Murphy, 2019), az egykori szerzetesi épületek új hasznosítási formáival (Martins–Carlos, 2014), egy Szudéta-vidéki dominikánus kolostor mindennapjaival (Spalová–Hlavatý, 2019), vagy éppen az alkimistamozgalmak és a szerzetesrendek (Gianfrancesco, 2018) kapcsolatával.

A szakirodalmi feltárás során nem találtunk olyan munkákat, melyek kifejezetten a szerzetesrendek gazdaságfejlesztésben, városi működésben való részvételével, ezen tevékenységek 21. századi kihívásaival foglalkoztak volna.

A SZERZETESRENDEK KORMÁNYZATI TÁMOGATÁSA

A szerzetesrendek kormányzati támogatásának vizsgálata és elemzése a *Magyar Közlekedés*ben megjelent kormányhatározatok alapján történt. Az adatgyűjtés és -feldolgozás során két típusát találtuk a lehetséges támogatási módoknak: egyfelől fejlesztési támogatásban, másfelől ingatlanok ingyenes tulajdonba adása révén részesültek támogatásban a hazai szerzetesrendek. A folyamat 2016-tól különösen is jelentős döntéseket eredményezett a szerzetesrendek vonatkozásában. Mindezek alapján az alábbiakban a fenti két csoportra osztva ismertetjük az elmúlt négy esztendő ide vonatkozó konkrét kormányzati döntéseit.

Fejlesztési támogatás nyújtása

A kormány 2010 óta jelentős pénzügyi fejlesztési támogatásokkal segíti az egyházak fejlődését és feladatellátását. A szerzetesrendek támogatása szempontjából kiemelkedő a 2016-os esztendő, amikor a kormány az 1390/2016. (VII. 21.) kormányhatározatban 2016 és 2020 között 13 milliárd Ft-ot meghaladó támogatásról döntött, melynek kedvezményezettjei a magyarországi szerzetesrendek (1. táblázat).

Ezen jelentős fejlesztési támogatások megítéléséhez nyilvánvalóan szükség volt a 2010 utáni gazdasági fordulatra, melynek következtében az ország kedvező makrogazdasági pályára állt, a gazdasági növekedés és az adósságsökkentés, az alacsony infláció és az alacsony munkanélküliség együttes elérésével, megtartásával (Lentner, 2016; 2019). Így a költségvetési mozgástér lehetőséget adott nemcsak ágazati programokra, hanem területi alapú beavatkozásokra is (pl. Modern Városok Program), melyek tovább erősítették a nagyvárosok amúgy is erőteljesen haladó fejlesztését (Hegedűs–Novoszáth, 2018; Novoszáth, 2020).

A 2016-os döntést követően az egyes szerzetesrendek a projektjük előkészítettségi állapotának megfelelően folyamatosan jutnak hozzá a vállalt kormányzati támogatáshoz. Azóta a 2016-os listán nem szereplő hazai és határon túli magyar szerzetesrendek is részesültek már újabb támogatói döntésben, mintegy 15 milliárd Ft értékben (2. táblázat). Ezekben a támogatásokban már a Magyar Katolikus Egyház országos óvodafejlesztési programjának azon elemei is szerepelnek, melyek a szerzetesrendek fenntartásában működő intézmények fejlesztését érintik.

1. táblázat: A szerzetesrendek 1390/2016. (VII. 21.) kormányhatározatban nevesített támogatásai

Támogatási cél	Támogatási időszak	Támogatási összeg (legfeljebb, M Ft)
Ciszterci Rend Zirci Kongregációja budai Szent Imre-plébániatemplomának (hrsz. 4940/3) rekonstrukciója	2016	130
Ciszterci Rend Zirci Kongregációja székesfehérvári Nepomuki Szent János-plébániatemplomának (hrsz. 268) belső felújítása	2018	150
Csornai Premontrei Prépostság türjei épületegyüttesének (hrsz. 1 és 6/2) felújítása és turisztikai célú fejlesztése	2017–2020	1670
Csornai Premontrei Prépostság csornai apátsági központjának (hrsz. 1430/1) turisztikai célú fejlesztése	2017	500
Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya oktatási, kulturális és szabadidős komplex fejlesztése, Miskolc M. J. Városban a Közös-Tér Központ megvalósítása	2016–2018	1000
Magyar Bencés Kongregáció Szent Mór Perjelsége győri templomának és rendházának (hrsz. 6900 és 6899) örökségi rehabilitációja és közösségi-kulturális funkcióbővítése	2017–2020	2000
Magyarok Nagyszónya Ferences Rendtartomány közép-magyarországi fejlesztéseinek támogatása	2017–2019	2200
Magyar Pálos Rend – a „Pálos” termékcsalád fejlesztése	2017	200
Szent István királyról nevezett Magyar Sarutlan Kármelita Rendtartomány temploma és rendháza (1134 Budapest, XIII. kerület, Huba utca 12., hrsz. 27868) felújítása, valamint a tiszteletre méltó Marton Marcell Emlékhely kialakításának támogatása	2016–2018	1441
Sarutlan Kármelita Nővérek magyarszéki kolostorának (7396 Magyarszék, Kármelita kolostor 1.) bővítése	2017	150
Árpád-házi Szent Margitról Nevezett Domonkos Nővérek Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium felújítása és bővítése Kőszeg városában	2017	500
Piarista Rend Magyar Tartománya Piarista Általános Iskola, Gimnázium és Szakközépiskola átfogó fejlesztése Mosonmagyaróváron	2017	500
Premontrei Rend Szent Norbert Gimnáziumának bővítése Szombathelyen	2017	500
Premontrei Rend Gödöllői Perjelség mint vagyonkezelő számára a Zsámbék 856, 831 és 804 hrsz.-ú ingatlanok oktatási, kulturális és sportcélú további fejlesztése	2016–2018	1500

Forrás: Saját szerkesztés

2. táblázat: Néhány, szerzetesrendeknek 2016 után nyújtott kormányzati támogatás

Év	Támogatott szervezet és cél	Támogatási összeg
2019	Zirci Ciszterci Apátság – Budai Szent Imre-plébániatemplom fejlesztésének forráskiegyesítése	500 000 000 Ft
	Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – sümegi ferences rendház melletti épület megvásárlása, felújítása, zárándokhellyé való átalakítása	200 000 000 Ft
	Csíksomlyói ferences kolostor – pápai szentmise lebonyolításához szükséges fejlesztések és beszerzések	20 000 000 Ft
2018	Árpád-házi Szent Margitról Nevezett Szent Domonkos Rendi Nővérek Apostoli Kongregációja – a Magyar Katolikus Egyház országos óvodafejlesztési programja	150 000 000 Ft
	Boldogasszony Iskolanővérek – a Magyar Katolikus Egyház országos óvodafejlesztési programja	14 000 000 Ft
	Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek Társulata – a Magyar Katolikus Egyház országos óvodafejlesztési programja	6 518 000 Ft
	Segítő Szűz Mária Leányai Don Bosco Nővérek – a Magyar Katolikus Egyház országos óvodafejlesztési programja	11 500 000 Ft
	Krisztus Légiója Kongregáció – a Magyar Katolikus Egyház országos óvodafejlesztési programja	4 571 000 Ft
	Magyar Pálos Rend Első Remete Szent Pál Rendje – Boldog Özséb-program támogatása, hargitafürdői további fejlesztéseinek támogatása	1 706 000 000 Ft
	Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – váci ferences templom belső rekonstrukciója és a volt ferences rendház befejező munkálatai	569 803 280 Ft
	Don Bosco Szalézi Társasága – óbudai Rendház felújítása	200 000 000 Ft
	Don Bosco Szalézi Társasága – Péter Pál Általános Iskola és Óvoda infrastrukturális fejlesztése	240 000 000 Ft
	Don Bosco Szalézi Társasága – a Kazincbarcikai Rendház kialakítása	500 000 000 Ft
	Szent Kereszt és Opus Dei Prelatúrája – fejlesztési támogatás	40 000 000 Ft
	Boldogasszony Iskolanővérek – fejlesztési támogatás	450 000 000 Ft
2017	Don Bosco Szalézi Társasága – fejlesztési és hitelkiváltási támogatás	6 400 000 000 Ft
	Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek Kongregációja Magyar Tartomány – fejlesztési támogatás	1 200 000 000 Ft
	Isteni Szeretet Leányai Kongregációja – fejlesztési támogatás	20 000 000 Ft
	Az egri Páduai Szent Antal-templom és rendház rekonstrukciójához szükséges forrás biztosítása	268 315 066 Ft
	A ciszterci rend rendi alapokmánya kihirdetésének 900. évfordulójához kapcsolódóan a ciszterci rend egyes fejlesztései megvalósításához szükséges feladatok	871 600 000 Ft
	Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – fejlesztési támogatás	300 000 000 Ft
	Magyar Bencés Kongregáció Szent Ányos Bencés Perjelség – fejlesztési támogatás	2 000 000 Ft

Forrás: Saját szerkesztés

A megítélt támogatások főként a templom- és rendházfelújításra koncentráltak, de kormányzati forrásból újlhattak meg a szerzetesek által működtetett iskolák is, továbbá turisztikai célú fejlesztésekre is szánt költségvetési forrásokat a kormány. Miután napjainkban egyre inkább népszerűek a „szerzetesi brandek”, nem meglepő, hogy márkaépítésre is fordítottak támogatásokat, pl. a pálos rend „Pálos” termékcsaládjának fejlesztésére.

Ingatlanok ingyenes tulajdonba adása

A kormány általában hitéleti, oktatási, kulturális, közösségfejlesztési célból ingyenesen adja át ingatlanok tulajdonjogát a szerzetesrendek számára. 2010 után még törvényalkotásra volt szükség ahhoz, hogy egy egyházi szervezet ingyenesen juthasson állami tulajdonhoz, így került sor pl. az egri pincerendszer Egri Főegyházmegye, vagy a miskolci zsinagóga melletti épület Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség tulajdonába adására, vagy pl. a Don Bosco Szalézi Társaság is ilyen módon jutott hozzá egy budapesti ingatlanhoz (Kdnp.hu, 2017). Mióta az egyházak is bekerültek azon szervezetek körébe, melyek ingyenesen vehetnek át állami ingatlanokat, az átadáshoz egy egyszerű kormánydöntés elegendő. Ebben az esetben általában az állam megvásárolja a tulajdonostól (gyakran magántulajdonos vagy helyi önkormányzat) az ingatlant a Magyar Nemzeti Vagyongazdálkodó Zrt.-n keresztül, és egy kormányhatározattal a kedvezményezett tulajdonába adja. Ugyanakkor előfordul, hogy az átadni kívánt ingatlan már korábban is állami tulajdonban volt, így nem szükséges azt egy harmadik tulajdonostól megszerezni az átadás előtt. Egy korábbi összesítés szerint 2010 és 2018 között a kormány összesen 34 ingatlan tulajdonjogát adta át ingyenesen egyházi szervezeteknek mintegy 13 milliárd Ft értékben (3. táblázat).

3. táblázat: Az egyházaknak ingyenes tulajdonba átadott ingatlanok TOP5-ös listája az ingatlanok értéke alapján (2018 őszéig)

Kedvezményezett	Ingatlan	Érték (Mrd Ft)
Magyar Református Egyház	Budapest, Kinizsi utca 12., volt BÁV-székház	3,426
Szent Mór Bencés Perjelség	Győr, Széchenyi tér 7. Lloyd-palota	2,122
Magyar Református Egyház	Budapest, Reviczky utca 6. és Múzeum utca 17. Károlyi–Csekonics-palotaegyüttes	1,462
Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége	Budapest, Dohány utca 2.	1,287
Magyarországi Református Egyház	Budapest, Felhő utca 6. és 8.	0,647

Forrás: Saját szerkesztés a Nepszava.hu, 2018 alapján

2019-ben tovább folytatódott a szerzetesrendek számára történő ingatlanátadás, pl. a Piarista Rend Magyar Tartománya, illetve a Gödöllői Premontrei Perjelség is részesült ilyen jellegű támogatásban. Fontos hangsúlyozni, hogy a szerzetesrendek sok

esetben olyan ingatlanokat kaptak meg, melyek korábban is az ő tulajdonukban voltak. Így történt pl. 2014-ben is, amikor a Zirci Ciszterci Apátság ingyenes tulajdonába került (vissza) a Zirci Arborétum (Zircinfo, 2014). A példák jól mutatják, hogy a szerzetesrendek számára megnyílt a lehetőség a korábban saját tulajdonukban lévő épületek, ingatlanok megszerzésére, amennyiben megfelelő fejlesztési koncepciót és tevékenységi kört tudnak meghatározni az adott ingatlanra vonatkozóan.

Összegezve elmondható, hogy Magyarország kormánya az elmúlt években jelentős támogatásokban részesítette a szerzetesrendeket, az általuk fenntartott intézményeket, jellemzően kétféle módon: fejlesztési támogatás nyújtásával, vagy ingatlanok ingyenes tulajdonba adásával.¹

TÁRSADALMI ELVÁRÁSOK A SZERZETESRENDEK TEVÉKENYSÉGÉVEL KAPCSOLATBAN; KÉRDŐÍVES VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Módszertan

A kérdőíves vizsgálat keretében három célcsoportot határoztunk meg: az iskolába járó gyermekek szüleit, a tanári kart, továbbá a templomba járó, közösségi szinten aktív híveket. A kérdőívben feltett kérdések négy területre fókuszáltak:

– *Sikertényezők*: mivel egy városi térben működik a vizsgált szerzetesrend, kíváncsiak voltunk arra, miként látják a kiválasztott csoportok a szerzetesrend, illetve a város fejlettségi szintjét a meghatározott időpontokban;

– *Szerzetesrendek szerepe*: a kérdőíves vizsgálatban kizárólag világi személyek (vagyis nem egyházi személyek) vettek részt, ezáltal képet kaphatunk arról, ők hogyan vélekednek a szerzetesek 21. században betöltött szerepéről, milyen lehetőségeket látnak a jövőjükkel kapcsolatban;

– *Oktatás helyzete*: az e csoportba tartozó kérdések a szerzetesek által működtetett gimnázium helyzetével, megítélésével foglalkoznak;

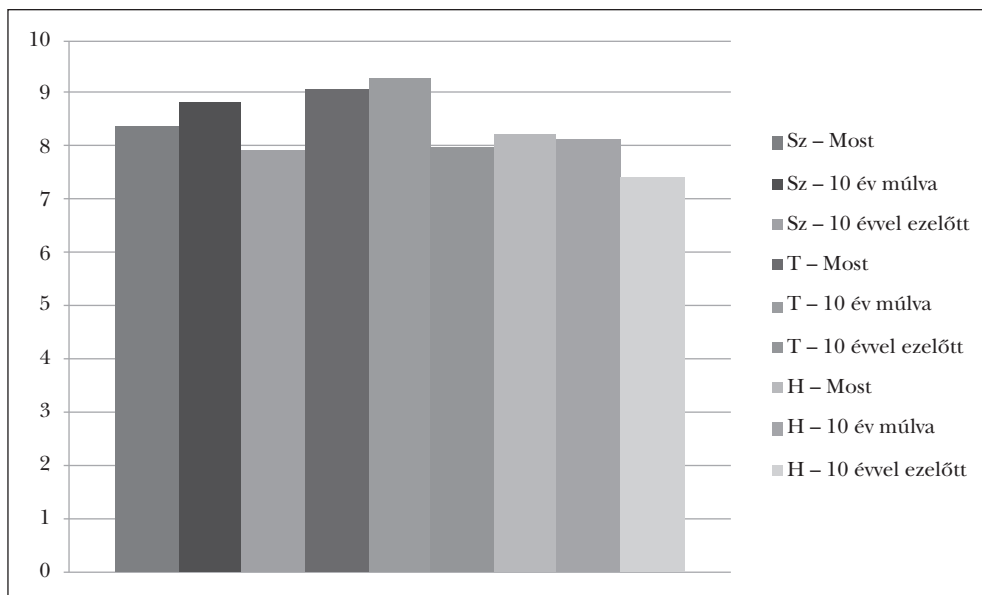
– *Fejlesztések, kihívások*: a jelenleg is folyamatban lévő fejlesztéseken túlmenően kíváncsiak voltunk arra, hogy a megkérdezettek szerint milyen további beavatkozásokra van szükség a szerzetesközösséghez kapcsolódó intézmények területén, továbbá lehetőséget biztosítottunk a jövőbeli kihívások azonosítására is.

A kérdőíves vizsgálatot 2019 májusában végeztük. A válaszadás reprezentativitását a három célcsoport esetében egzakt számok alapján tudtuk megállapítani. A gimnáziumot jelenleg 580 diák látogatja, az adatfelvétel időpontjában ugyanakkor már az érettségi vizsgák zajlottak, így a 115 12. osztályos diák szüleihez nem juttattunk kérdőívet. A 465 fő 6–11. osztályos diák szülei közül 161-en töltötték ki a kérdőívet, ez a megkérdezettek 35%-át teszi ki,² mely számosságában és arányában is alkalmas arra, hogy megalapozott következtetéseket vonhassunk le a véleményükkel kapcsolatban. A tantestületből 22 kitöltött kérdőív érkezett vissza, ez a megkérdezettek 44%-a.³ A kérdőívet kitöltő 24 hívő a megkérdezettek 52%-át teszi ki.⁴ A pedagógusok és a hívek esetében az egynegyedes kitöltési arány alacsony, ráadásul számosságában is kevés a válaszadók száma, így ezeket a véleményeket korlátozottabban érdemes figyelembe venni az adatok elemzésekor.

Sikertényezők

A szerzetesközösség megítélését sikeresség szempontjából 20 év időtartamában vizsgáltuk, kérdésünk arra vonatkozott, hogy a válaszadó hol helyezné el a sikerességi létrán a szerzetesrendet. A 10 pont a létra csúcsát jelentette.

1. ábra: Hol helyezné el a sikerességi létrán a szerzetesrendet sikerességük szempontjából? (1–10 pont) (SZ: szülők, T: tanárok, H: hívek)

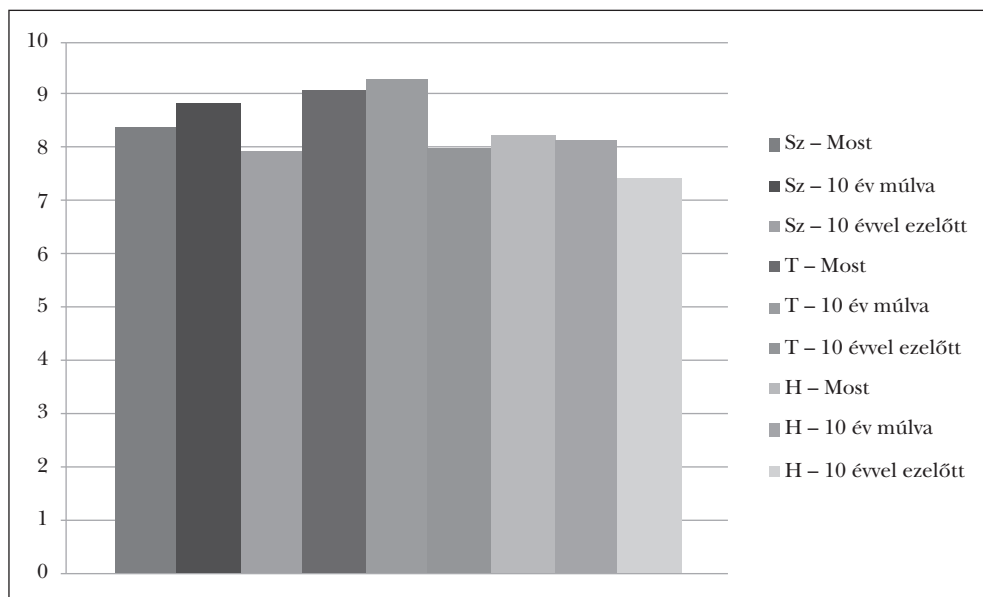
Forrás: Saját szerkesztés

Az 1. ábra alapján megállapítható, hogy mind a szülők, mind a pedagógusok úgy látják, hogy a vizsgált szerzetesközösség jelenleg lineáris fejlődési pályán van, hiszen 10 évvel ezelőtt a válaszadók szerint kevésbé volt sikeres, mint ma, a jövőre nézve pedig optimisták a válaszadók, hiszen a jelenleginél is sikeresebb időszakot vizionálnak. A jelenlegi sikeresség szempontjából a szülők pontátlagos értéke 8,36, a tanároké 9,1, tulajdonképpen hasonlóan ítélik meg a helyzetet, ugyanez igaz a tíz évvel ezelőtti állapot esetében, ahol a szülők 7,97, a tanárok 8 ponttal szerepelnek. A szülők esetében a 10 év múlva bekövetkező állapottal kapcsolatban 8,87-es értéket, a tanároknál 9,3-as értéket mutatnak a grafikonok. A két célcsoport eredményei alapján lényeges különbségek nem rajzolódnak ki, vagyis a katedra két ellentétes oldalán ülők képviselői hasonlóan látják a vizsgált szerzetesrend sikerességi helyzetét. A megkérdezett hívek ugyanakkor valamivel pesszimistábbak: mindhárom időszakban negatívnak ítélik a helyzetet a két másik válaszadói csoportnál, ráadásul esetükben fordul elő az is, hogy a jelenlegi fejlettséget tartják csúcspontnak, 10 év múlva már valamivel fejletlenebb állapotot vizionálnak.

Ugyanezt a kérdést a város sikerességével kapcsolatban is feltettük annak érdekében, hogy lássuk, miképp ítélik meg a válaszadók a közösség tágabb befogadó környezetét, a városi közösség sikerességét, van-e hasonlóság?

2. ábra: Hol helyezné el a várost a létrán sikeressége szempontjából? (1–10 pont)

(SZ: szülők, T: tanárok, H: hívek)

Forrás: Saját szerkesztés

A megkérdezett szülők a város fejlődési pályáját a szerzetesi közösség fejlődési pályájához hasonlóan látják, 10 évvel ezelőtti sikeresség esetében 7, jelenleg 8,49, 10 év múlva 8,84-es pontátlag azonosítható. A jelen sikere szempontjából vizsgálva a várost, valamivel sikeresebbnek ítélik meg, mint a szerzetesi közösséget. A pedagógusok és a hívek a szerzetesközösséget a városnál sikeresebbnek ítélik meg minden megkérdezett időpillanatban, ugyanakkor esetükben is egy lineáris fejlődési pályára vonatkozó elképzelés rajzolódik ki a várossal kapcsolatban (2. ábra).

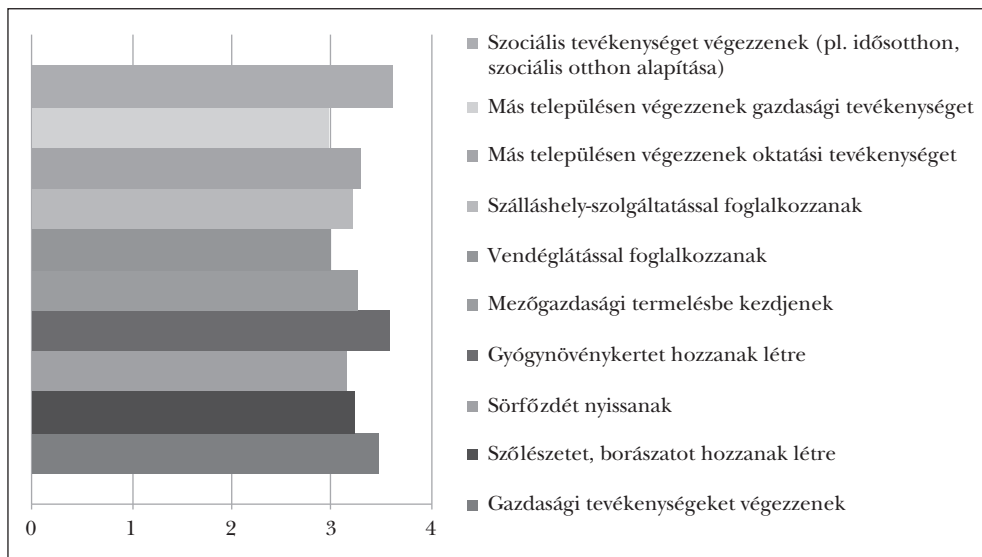
Szerzetesrendek szerepe

Kérdőíves felmérésünk második része a szerzetesrendek mai szerepével kapcsolatban kérdezte a válaszadókat. Előbb általánosságban voltunk kíváncsiak a szerzetesrendek mai szerepének megítélésére, majd konkrét tevékenységek támogatottságát vizsgáltuk a kiválasztott szerzetesrenddel kapcsolatban.

A válaszadó szülők, pedagógusok és hívek véleménye alapján elmondható: nagy többségük úgy érzi, hogy a szerzetesrendeknek alkalmazkodniuk kell a 21. századi kihívásokhoz, fejlődésükkel az őket körülvevő város fejlődését is alakítják. A nagy többség

támogatja, hogy a szerzetesrendek új, általuk eddig nem végzett feladatot lássanak el, nem kell, hogy azok elsősorban egyházi feladatok legyenek, végezhetnek gazdasági tevékenységet is. A gazdasági tevékenységgel kapcsolatban az eredmények azt mutatják, hogy a válaszadók nem tartják feltétlenül szükségesnek, hogy a rend külső forrásokból gyűjtse össze a gazdasági tevékenységhez szükséges alaptőkét, ugyanakkor megítélésük szerint a gazdasági tevékenység hasznát a rend alapvető céljaira szükséges fordítaniuk.

3. ábra: Támogatja-e Ön (szülők), hogy a szerzetesrend a jövőben az alábbi tevékenységeket végezze? (4: teljes mértékben támogatja, 1: egyáltalán nem támogatja)

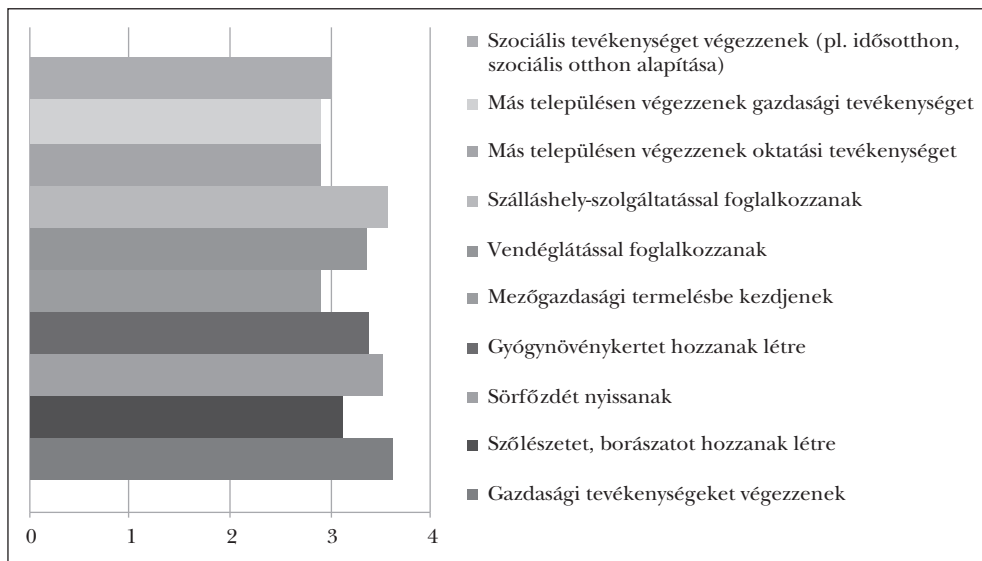

Forrás: Saját szerkesztés

A válaszadó szülők körében a legnagyobb támogatottsággal a szociális tevékenységek végzése (pl. idősothton, szociális otthon alapítása) bír, továbbá a válaszokból kiderül, hogy nagymértékben egyetértenek a szerzetesek potenciális gazdasági tevékenységével. A felsorolt tevékenységek közül a legnagyobb támogatást a gyógynövénykert ötlete kapta, ezt követi sorrendben a mezőgazdasági termelés, a szőlészet/borászat, a szálláshely-szolgáltatás és a sörfőzde. A sereghajtó tevékenység, a vendéglátás is az inkább támogatott kategóriába került. A szülők támogatják azt is, hogy a vizsgált szerzetesközösség tagjai más településen végezzenek oktatási tevékenységet (3. ábra).

A pedagógusok összesített válaszaiból kiderül, hogy leginkább a potenciális gazdasági tevékenységek ellátását támogatják, az egyes konkrét ötletek támogatottsági sorrendje: szálláshely-szolgáltatás, sörfőzde, gyógynövénykert, vendéglátás, szőlészet/borászat, mezőgazdasági termelés. A más településeken való jelenlét a legkevésbé támogatott a pedagógusok között, ám még ezek is messze meghaladják az inkább támogatott kategória 2 pontos pontátlagát.

4. ábra: Támogatja-e Ön (pedagógusok), hogy a szerzetesrend a jövőben az alábbi tevékenységeket végezze? (4: teljes mértékben támogatja, 1: egyáltalán nem támogatja)

Forrás: Saját szerkesztés

A megkérdezett hívek ez esetben is mérsékeltebb támogatásról tettek tanúbizonyságot, a más településen végzett gazdasági tevékenység, a szálláshely-szolgáltatás, továbbá a mezőgazdasági tevékenység számított a legkevésbé támogatottnak, míg a szociális tevékenység, a gyógynövénykert létrehozása és a más településen végzett oktatási tevékenység esetében kifejezetten támogatónak bizonyultak a hívek (5. ábra).

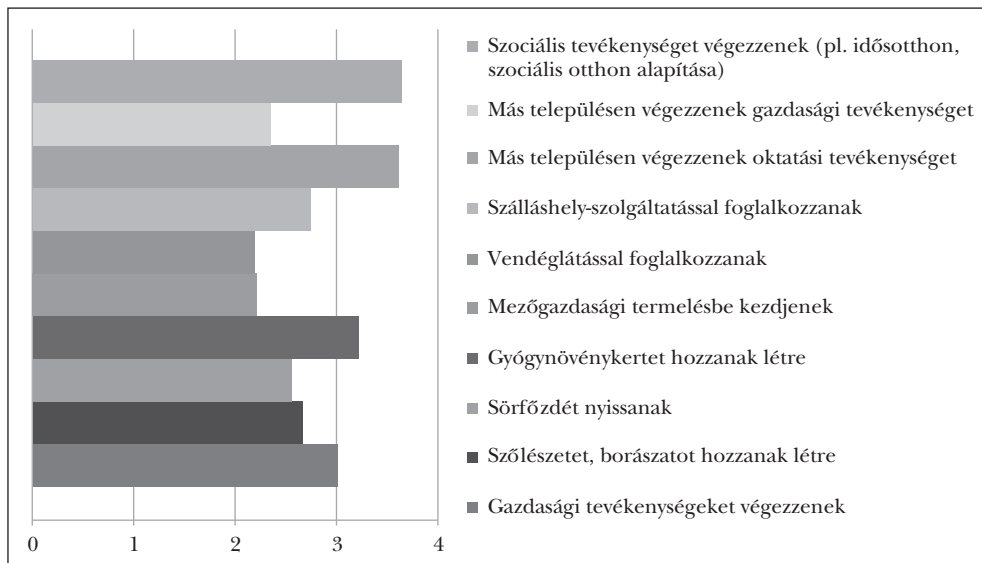
Az iskola helyzete

Az iskola helyzetének vizsgálatakor kérdéseink több témakörre is vonatkoztak, ezek közül jelen tanulmányunk szempontjából egyre koncentrálunk: az iskolába való jelentkezés, az iskolában történő tanítás motivációira, ebből ugyanis fontos következtetéseket szűrhetünk le a szerzetesközösség helyi megítélésével kapcsolatban is. Ezt a kérdéscsoportot csak a szülők és a pedagógusok esetében tartalmazta a kérdőív.

Az iskolaválasztás motivációit a nagyon fontos/egyáltalán nem fontos válaszlehetőségek alapján kérdeztük le, mely alapján elmondható, hogy 3 pontátlag felett nagyon fontosnak ítéltük az adott tényezőt, 2–3 pont között inkább fontosnak, 1–2 pont között pedig inkább nem fontosnak. A kérdések az alábbi négy tényezőcsoportban oszlanak el: lokáció, szolgáltatások, értékrend/hagyományok/hírnév, egyéb.

A lokációra vonatkozó tényezőcsoport esetében a szülők azt ítélték a legfontosabbnak, hogy az iskola az adott városban található, és jó megközelíthetőséggel bír, a belvárosi elhelyezkedés pedig az inkább fontos kategóriába került. A szerzetesek által kínált szolgáltatások közül a szabadidős tevékenységek, a sportolási lehetőségek és az iskolai

5. ábra: Támogatja-e Ön (hívek), hogy a szerzetesrend a jövőben az alábbi tevékenységeket végezze? (4: teljes mértékben támogatja, 1: egyáltalán nem támogatja)

Forrás: Saját szerkesztés

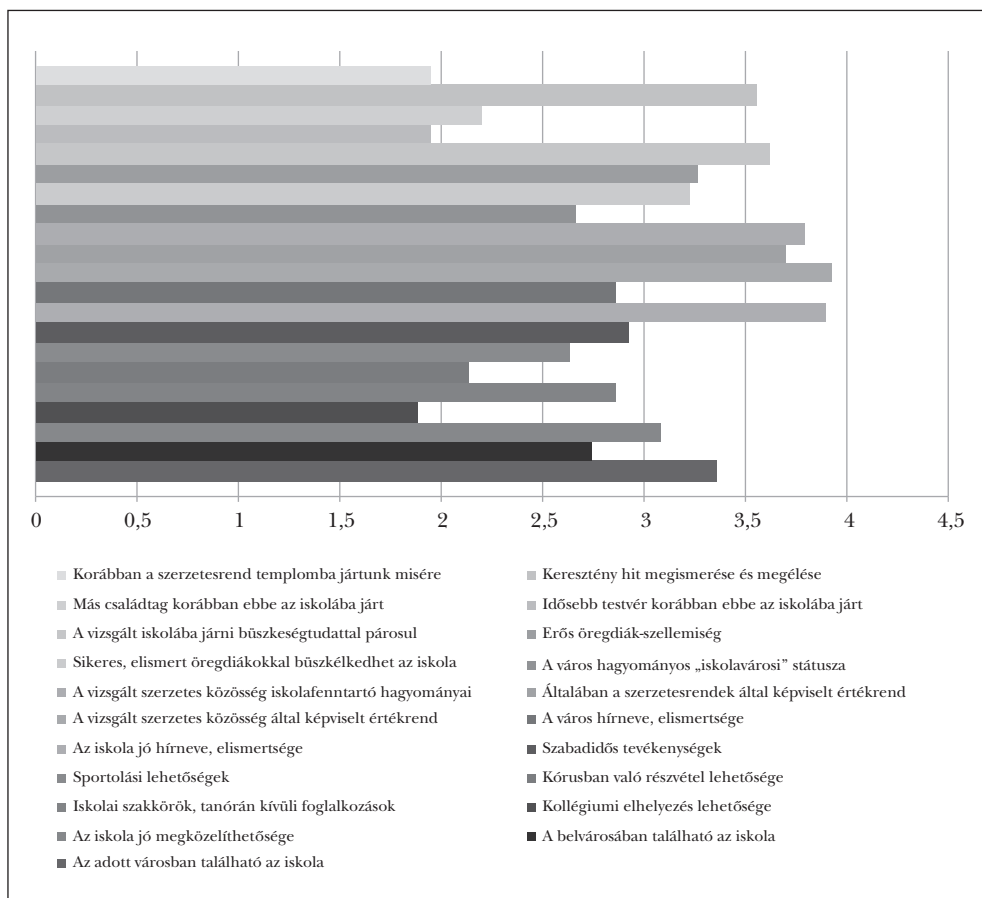
szakkörök motiválták inkább az iskolaválasztást, a kollégiumi elhelyezés lehetősége ugyanakkor az inkább nem fontos motivációk közé tartozik. A kollégium esetében ez érthető is, hiszen azok egy jól meghatározott, ugyanakkor szűk szegmensnek nyújtanak szolgáltatásokat.

A hírnév/hagyományok/értékrend kategóriában a legtöbb tényező is nagyon fontos motivációt jelentett a válaszadóknak, sorrendben: a szerzetesközösség által képviselt értékrend, az iskola jó hírneve, elismertsége, az adott szerzetesközösség iskolafenntartó hagyományai, általánosságban a szerzetesrendek által képviselt értékrend, az adott szerzetesrendhez kapcsolódó büszkeségtudat, az erős öregdiák-szellemiség, valamint a sikeres öregdiákok is. A felsoroltakból legkevésbé, de még mindig inkább fontos motivációként tartják számon a vizsgált város hagyományos iskolavárosi szerepét. Az egyéb kategóriát elemezve elmondható, hogy a szülők nagyon fontos motivációnak értékelték a keresztény hit megismerésének és megélésének lehetőségét, ugyanakkor inkább nem fontos kategóriába került az idősebb testvér, illetve más családtag adott iskolához kötődő „múltja”, továbbá az is, hogy esetleg a szerzetesek által celebrált misék látogatása motiválta az iskolaválasztást.

Amennyiben nem a tényezőcsoportokon belül vizsgáljuk az eredményeket, hanem az egyes tényezők által elért rangsorra tekintünk, akkor látható, hogy a legerősebb motiváló tényezők az alábbiak (sorrendben): az adott szerzetesközösség által képviselt értékrend (3,91), az iskola jó hírneve (3,89), az adott szerzetesközösség iskolafenntartó hagyományai (3,78), a szerzetesrendek által képviselt értékrend (3,69), az adott szerzetesközösséghez kapcsolódó büszkeségtudat (3,61), a keresztény hit megélése és

megismerése (3,54). A legkevésbé fontos tényezők (sorrendben): kollégiumi elhelyezés lehetősége (1,84), idősebb testvér ebbe az iskolába járt (1,94), a szerzetesrendhez kapcsolódó misék látogatása (1,94) (6. ábra).

6. ábra: Milyen szerepet játszottak az iskolaválasztásban az alábbi tényezők? (szülők)
(4: nagyon fontos, 1: egyáltalán nem fontos)

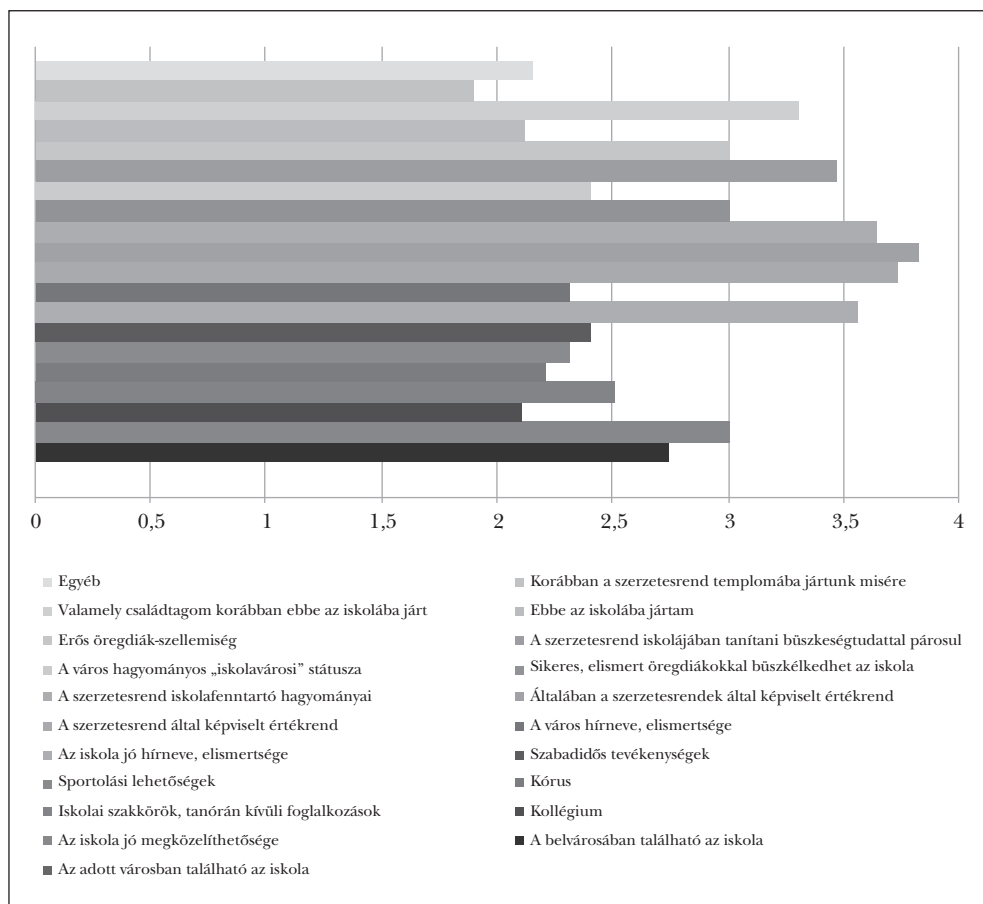

Forrás: Saját szerkesztés

A megkérdezett pedagógusok ugyanazon tényezőcsoportok és tényezők mentén értékelhették választásukat, mint a szülők, ám az ő esetükben természetesen a munkahelyválasztás motivációira voltunk kíváncsiak. Az összesített eredmények azt mutatják, hogy a legfontosabb motiváló tényezőnek az alábbiak bizonyultak: általában a szerzetesek által képviselt értékrend (3,81), az adott szerzetesközösség által képviselt értékrend (3,72), az adott városban található az iskola (3,7), az adott szerzetesközösség iskolafenntartó hagyományai (3,63), az iskola jó hírneve (3,54). A pedagógusokat a munkahelyválasztásban legkevésbé motiválta: szerzetesek által bemutatott szentmisék

korábbi látogatása (1,89), kollégium (2,1), kórus (2,2). Hangsúlyozzuk, hogy a szülők és a pedagógusok választásának értékelésekor a fontos, illetve kevésbé fontos motivációk döntően megegyeznek, érdekes különbséget mutat ugyanakkor, hogy a pedagógusok esetén sokkal hangsúlyosabban van jelen az, hogy korábban egy családtagjuk a vizsgált gimnázium tanulója volt; míg a tanárok esetében a kérdésre adott válaszok átlaga 3,3, addig ez a szülők esetében mindössze 2,19 (7. ábra).

7. ábra: Milyen szerepet játszottak a munkahelyválasztásban az alábbi tényezők? (pedagógusok)
(4: nagyon fontos, 1: egyáltalán nem fontos)

Forrás: Saját szerkesztés

Fejlesztések, kihívások

Ebben a részben lehetőséget biztosítottunk a válaszadóknak arra is, hogy saját szavakkal fogalmazzanak meg ajánlásokat a jövőbeni fejlesztésekre⁵ vonatkozóan. Ezeket szófelhőbe gyűjtve adjuk közre.

8. ábra: Szülői ajánlások a jövőbeni fejlesztésekre vonatkozóan

Forrás: Saját szerkesztés

A válaszadáskor példaként az alábbiakra hívtuk fel a figyelmet: kommunikáció javítása, hitélet erősítése, infrastrukturális fejlesztés, humán erőforrás fejlesztése. Ezek közül a szülők legnagyobb számban a kommunikáció javításának szükségességét jelezték, de a hitélet erősítése és a humán erőforrás fejlesztése is gyakori válaszként szerepelt. Az infrastruktúra fejlesztését ugyanakkor már sokkal konkrétabb példákkal szerepeltették, így többen szeretnék a kerékpártárolók létesítését/bővítését, a sportoláshoz szükséges infrastruktúra fejlesztését (pl. konditerem felújítása) és az ebédlő felújítását/bővítését. Gyakoriak továbbá az idegen nyelvekkel kapcsolatos kérések, így pl. idegennyelv-oktatás fejlesztése, külföldi cserediákprogram szélesítése, több idegen nyelvi szakkör működtetése, nyelvvizsgára való felkészítés stb. Sok szülő javaslataiban az iskolai büfé fejlesztése is megjelent (8. ábra). A felsorolásból kilálglik, hogy a szülők elsősorban a gyermekeik mindennapi igényeivel kapcsolatos beavatkozásokat szorgalmazták.

A pedagógusok ugyanakkor más ajánlásokat fogalmaztak meg a jövőbeni fejlesztésekre vonatkozóan. Sokan közülük a hitélet erősítését tartották fontosnak megemlíteni, a válaszok többi része pedig alapvetően a pedagógiai munka feltételeinek javítására vonatkozott, így pl. bizonyos konkrét laborok eszközállományának fejlesztésére, a pedagógus-diák arány javítására, közösségi tér létrehozására stb. A legizgalmasabb felvetésnek az iskola két – szomszédos – épülete közti föld alatti összeköttetés ötlete tűnik (9. ábra).

A megkérdezett hívek főként a hitélettel összefüggő javaslatokat tették a jövőbeli fejlesztésekkel kapcsolatban, így a templomban több szentségimádási órára, felnőtt hittan beindítására, továbbá a szerzetesi létszám növelésére tették javaslatot (10. ábra).

9. ábra: Pedagógusok ajánlásai a jövőbeni fejlesztésekre vonatkozóan

Forrás: Saját szerkesztés

10. ábra: Hívek ajánlásai a jövőbeli fejlesztésekre vonatkozóan

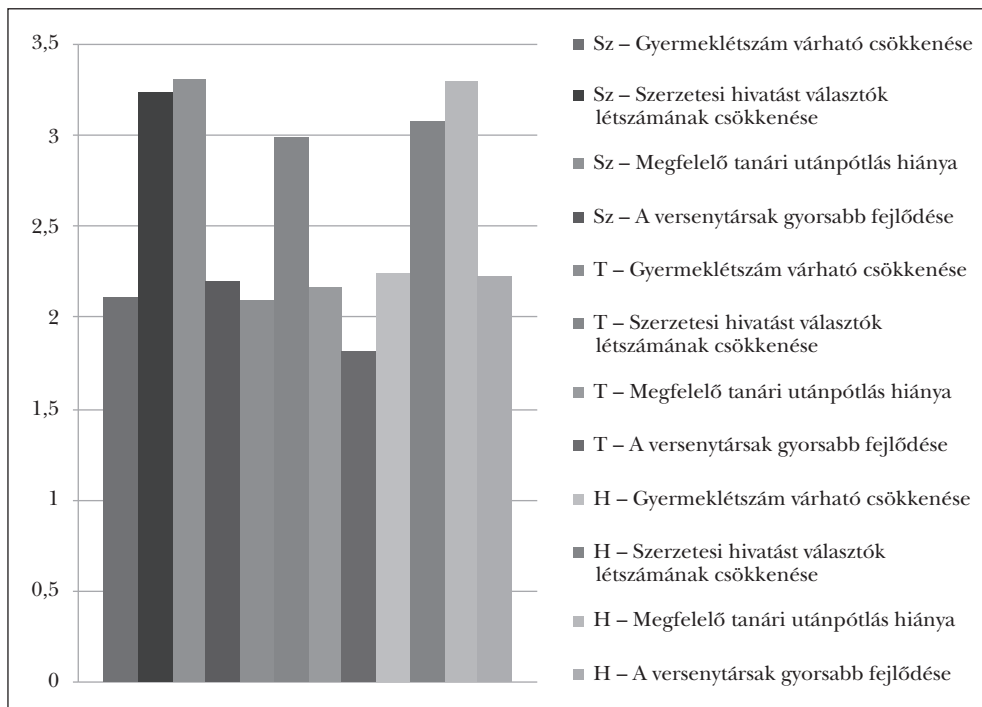
Forrás: Saját szerkesztés

A megkérdezettek az iskola és a szerzetesközösség jövőbeli kihívásairól is elmondták a véleményüket.

A szülők és a hívek megadott válaszaik alapján a jövőre nézve jelentős kihívásként értékelik a megfelelő tanári utánpótlás hiányát és a szerzetesi hivatást választók létszámának csökkenését, ugyanakkor nem aggódnak amiatt, hogy a gyermeklétszám

várható csökkenése kihívások elé állítja az iskolát, illetve hogy a versenytársak esetleges gyorsabb fejlődése nehézséget okoz a gimnáziumnak. A pedagógusok a négy felsorolt potenciális kihívás közül egyedül a szerzetesi hivatások csökkenését érzik fenyegetésnek az iskola jövőbeli fejlődése szempontjából, a megfelelő tanári utánpótlás miatt a szülőktől eltérően nem aggódnak (11. ábra).

11. ábra: Az iskola és a szerzetesek legfőbb kihívásai a jövőben

Forrás: Saját szerkesztés

ÖSSZEZÉS

Noha a szerzetesek hosszú évszázadokon keresztül fontos szerepet játszottak az egyes városok, települések fejlesztésében, a kelet-közép-európai újjáalakulásukat követő időszakban betöltött szerepükről kevés tudományos elemzés készült. Hazánkban a rendszerváltást követően sok szerzetesrend újjáalakult, s napjainkban is sokrétű feladatokat látnak el a szociális gondoskodástól kezdve az oktatási feladatokon keresztül egészen a turisztikai dimenzióig. Sok esetben egy település fejlődése szoros kapcsolatban áll az ott működő szerzetesrend fejlesztéseivel, tevékenységével.

Első kutatási kérdésünk a szerzetesrendeket körülvevő kormányzati támogatásokra vonatkozott. Az összegyűjtött kormányhatározatok alapján elmondható, hogy a szerzetesrendek gazdasági lehetőségeit tekintve ma a kormány részéről egy rendkívül kedvező támogatói közeg alakult ki, hiszen számtalan fejlesztéshez nyújtottak jelentős

kormányzati támogatást az elmúlt közel egy évtizedben. Mindez lehetőséget biztosít a közösségek számára olyan beruházások, fejlesztések megtételére, melyek a jövőben újból segíthetik a szerzetesrendek jövedelemtermelő képességeinek kialakulását, biztosítva ezzel önálló gazdasági működésüket. Természetesen a szerzetesrendek szem előtt tartják hivatásbeli kötelezettségeiket, így a hitélet erősítését, az elesettekről való gondoskodást és sok esetben az oktatást is, ám a támogatott célok között megjelentek turisztikai, gazdasági tevékenységekhez kapcsolódó fejlesztések is.

Az általunk vizsgált szerzetesrend egy dinamikusan fejlődő magyarországi nagyvárosban működik, így kíváncsiak voltunk arra, hogy a megkérdezett csoportok miként látják a szerzetesek, illetve a város sikerességét évtizedes távlatokban. A válaszok alapján kijelenthető, hogy a szülők, a pedagógusok és a hívek is hasonlóan látják az egyes fejlődési pályákat, apró kivételektől eltekintve általában sikertelenebbnek ítélik a 10 évvel ezelőtti helyzetet a jelenleginél, míg 10 év múlva még sikeresebb állapotot vizionálnak.

Vizsgálatunk arra is irányult, hogy feltárjuk a társadalmi vélekedéseket a szerzetesrendek 21. századi szerepvállalásával kapcsolatban. A válaszadó szülők, pedagógusok és hívek véleménye szerint mindenképpen szükséges, hogy a szerzetesrendek alkalmazkodjanak a 21. századi kihívásokhoz, ennek megfelelően azt is támogatják, hogy új, általuk korábban nem végzett feladatot lássanak el, akár úgy, hogy azok elsősorban nem egyházi feladatok, hanem valamilyen gazdasági tevékenységhez kötődnek. Fontos megkötésük ugyanakkor, hogy utóbbi esetben a gazdasági hasznot a rend alapvető (tehát egyházi feladatokra vonatkozó) céljaira szükséges fordítaniuk. A konkrét tevékenységek támogatottsága esetében már nagyobb különbségek mutathatók ki az egyes megkérdezett csoportok között: míg a szülők és a hívek elsősorban a szociális területen végzett tevékenységet támogatják, addig a pedagógusok legnagyobb mértékben a gazdasági tevékenységekkel értenek egyet.

A szerzetesrend helyi megítélését az általuk fenntartott középiskolába való jelentkezés, illetve az ott történő munkavégzés alapján ítéltük meg. A válaszok alapján megállapítható, hogy a megkérdezett csoportok számára a szerzetesi értékrend, továbbá a lokáció, az adott város vonzereje volt a legfontosabb az iskola-, illetve munkahelyválasztáskor. A jövő kihívásai szempontjából a válaszadók egyhangúlag a szerzetesi utánpótlás nehézségeit hangsúlyozták.

A kutatás további szakaszában érdemes lenne a kérdőívet az ország, illetve a kelet-közép-európai régió más, hasonló adottságokkal rendelkező szerzetesi központjaiban is megismételni annak érdekében, hogy területi szempontból hasonlóságokra, különbségekre is fény derülhessen.

JEGYZETEK

¹ Itt jegyezzük meg, hogy az iskolákat fenntartó szerzetesrendekkel kapcsolatban további pozitív fejlemény, miszerint az egyházi iskolák finanszírozását is rendezte a kormány, így nincsenek finanszírozási hátrányban az állami iskolákkal szemben.

² A válaszadó szülők 34,6%-a férfi, 65,4%-a nő, 47,8%-uk a vizsgált településen, 52,2%-uk más településen él. A válaszadók 92,8%-a katolikus, közülük saját bevallásuk szerint 49,3% minden vasárnap, 21,8% havonta egyszer, 19,7% a nagyobb ünnepeken, 9,9% csak nagyon ritkán jár szentmisére.

- ³ A kérdőívet kitöltő 22 pedagógus 45,5%-a férfi, 54,5%-a nő, 81,8%-uk a vizsgált településen, 18,2%-uk más településen él. A válaszadók 90,9%-a katolikus, közülük saját bevallásuk szerint 90% minden vasárnap, 10% havonta egyszer jár szentmisére.
- ⁴ A válaszadó hívek 50%-a férfi, 50%-a nő, 91,7%-uk a vizsgált településen, 8,3%-uk más településen él. A válaszadók 100%-a katolikus, közülük saját bevallásuk szerint 91,7% minden vasárnap, 8,3% havonta egyszer jár szentmisére.
- ⁵ A fejlesztések alatt jelen esetben nemcsak infrastrukturális, hanem más irányú beavatkozásokra is várunk javaslatokat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bánkuti Gábor (2016): A szerzetesrendek szétszórátása Romániában. *Egyháztörténeti Szemle*, 17. évf., 1. sz., 41–52.
- Gianfrancesco, Lorenza (2018): Books, Gold, and Elixir: Alchemy and Religious Orders in Early Modern Naples. *Ambix*, Vol. 65, No. 3, 250–274, <https://doi.org/10.1080/00026980.2018.1512777>.
- Hegedűs Szilárd – Novoszáth Péter (2018): Az önkormányzati rendszer átalakításának okai és az adósságkonszolidáció. *Területi Statisztika*, 58. évf, 6. sz., 595–609, <https://doi.org/10.15196/ts580603>.
- Kdnp.hu (2017): Törvény állami ingatlanok ingyenes egyházi tulajdonba adásáról. *Kdnp.hu*, <https://kdnp.hu/index.php/kdnp/tudositas/t%C3%B6rv%C3%A9ny-%C3%A1llami-ingatlanok-ingyenes-egyh%C3%A1zi-tulajdonba-ad%C3%A1s%C3%A1r%C3%B3l> (Letöltés: 2020. március 12.).
- Kolar, Bogdan (2015): The Church and Religious Orders in Slovenia in the Twentieth Century. In: Murzaku, Ines Angeli (ed.): *Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics*. Routledge, London, 218–240.
- Krutsay Miklós (2018): Betegápoló szerzetesrendek. *Osteológiai Közlemények*, 26. évf., 1–2. sz., 52–54.
- Lentner Csaba (2016): *Rendszerváltás és pénzügypolitika*. Tények és tévhitek a neoliberais piacgazdasági átmenetről és a 2010 óta alkalmazott nem konvencionális eszközökről. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lentner Csaba (2019): *A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Lőrincz Tamás (2018): Ingatlanos kívánságműsor egyházaknak. *Népszava*, https://nepszava.hu/3007251_ingatlanos-kivansagmusor-egyhazaknak (Letöltés: 2020. március 12.).
- Magyar Marietta Mirjam (2015): A szerzetesi élet formái a történelemben. *Vigilia*, 80. évf., 8. sz., 562–569.
- Martins, Ana M. T. – Carlos, Jorge S. (2014): The Retrofitting of the Bernardas' Convent in Lisbon. *Energy and Buildings*, Vol. 68, Part A, 396–402, <https://doi.org/10.1016/j.enbuild.2013.07.087>.
- Mullins, Elizabeth (2019): Information Culture in the Convent and the Industrial School: a Case Study of the Congregation of the Sisters of Mercy in Ireland. *Archives and Records*, Vol. 40, No. 2, 133–145, <https://doi.org/10.1080/23257962.2017.1388223>.
- Murphy, Emilie K. M. (2019): Language and Power in an English Convent in Exile, c. 1621 – c. 1631. *The Historical Journal*, Vol. 62, No. 1, 101–125, <https://doi.org/10.1017/S0018246X17000437>.
- Murzaku, Ines Angeli (ed.) (2015): *Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics*. Routledge, London.
- Niessen, James P. (2015): Catholic Monasticism, Orders, and Societies in Hungary: Centuries of Expansion, Disaster, and Revival. In: Murzaku, Ines Angeli (ed): *Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics*. Routledge, London, 86–109.
- Novoszáth, Péter (2020): State Tools for Adapting to an Ever-Changing Global Environment. The Case of Hungary. *Urban Studies and Public Administration*, Vol. 3, No. 2, <https://doi.org/10.22158/uspav3n2p1>.
- Nyberg, Tore (2017): *Monasticism in North-Western Europe 800–1200*. Routledge, London.
- Spalová, Barbora – Hlavatý, Šimon K. (2019): One Year in a Dominican Convent in Sudetenland: Religious Community in a Post-Atheistic and Post-Secular Situation. In: Jewdokimow, Marcin – Quartier, Thomas OSB (eds.): *A Visual Approach to the Study of Religious Orders. Zooming in on Monasteries*. Routledge, New York, 49–78.
- Zircinfo (2014): Új tulajdonosa van a zirci arborétumnak. https://zirc.blog.hu/2014/05/14/uj_tulajdonosa_van_a_zirci_arboretumnak (Letöltés: 2020. március 12.).

Szalay-Bobrovniczky Vince

Ausztria és a Waldheim-ügy

Austria and the Waldheim Case

Összefoglalás

Ausztria az 1986-os államfőválasztásra készült, amikor kiderült: a konzervatív Osztrák Néppárt (ÖVP) jelöltje, Kurt Waldheim a második világháború idején a német Wehrmacht tisztjeként szolgált, és mint ilyen, akár háborús bűnöket is elkövethetett. Az ügyből óriási botrány lett, de az ÖVP a háborús generáció szavazataira is játszva nem vonta vissza Waldheim jelölését, aki az eddigi legjobb államfői eredménnyel könnyen foglalta el tisztségét 1986 nyarán. Az elnök elleni támadások ezt követően csak erősödtek, az USA tiltólistára tette, Izrael és az amerikai zsidó szervezetek, továbbá általában a nyugati világ folyamatos nyomás alatt tartották, megpróbálván elérni a lemondását. A Waldheim-ügyből fokozatosan „osztrák kérdés” lett. Waldheim azonban kiszolgálta az államfői periódusa hat évét, de 1992-ben nem kívánta újrajelöltetni magát, mivel igen bölcsen nem akarta a hazáját egy újabb támadássorozatnak kitenni. Waldheimmel szemben soha semmilyen bizonyíték nem került elő, nem lehetett igazolni, hogy bármikor részese lett volna háborús bűncselekményeknek. Ugyanakkor Waldheim az élete egy periódusában gyilkos gépezetben szolgált, és bár felelőssége nem mutatható ki, ő maga számos félreérthető nyilatkozatával hozzájárult a válság súlyosbodásához. A vita, sőt, inkább nevezzük politikai válságnak, ami ráárulta az ajtót Ausztriára, jótekonny hatással volt az osztrák politika és társadalom történelemfelfogására. Míg a nyolcvanas évekig Ausztria az áldozatszerében tündöklött, addig a Waldheim-ügy folyamányaként általánosan elfogadottá vált a részfelelősségi tézis. Ennek értelmében Ausztria mint állam nem felelős a nácik bűneiért, mivel azok az Osztrák Köztársaságot az Anschluss révén 1938 márciusában felszámolták, azonban egyes osztrákok, sőt, osztrákok ezrei igenis aktívan részt vettek a nácik milliók halálát okozó rezsimjében. Ez az

SZALAY-BOBROVNICZKY VINCE történész.

öntisztulási folyamat később abban is tetten érhető, hogy az osztrák állam komoly részt kezdett vállalni, és ma is vállal a holokauszt áldozatainak kárpótlásában.

Kulcsszavak: Kurt Waldheim, második világháború, Ausztria, náciizmus

Summary

Austria was preparing for the presidential election of 1986 when it turned out that Kurt Waldheim, nominee of the conservative Austrian People's Party (ÖVP), had served as an officer in Germany's Wehrmacht during World War 2, and consequently may have committed war crimes. A huge scandal ensued. Counting on votes by the war-time generation, ÖVP did not cancel Waldheim's nomination, who went on to easily win the presidential position in the summer of 1986, with the strongest support ever seen to that date. The attacks on the president were stepped up. The USA blacklisted Waldheim, while Israel, American Jewish organisations and the Western world in general, kept him under pressure to resign. The Waldheim case gradually turned into "the Austrian question". However, Waldheim continued to serve his six-year term, but wisely enough, he did not want to be nominated again in 1992, in order to save his country from further attacks. No proof of his involvement in war crimes has ever been found. It is a fact that Waldheim had, in a certain period of his life, served in a murderous regime. While his responsibility could not be proven, he had made several ambiguous statements that had contributed to the political crisis surrounding him. The debate, or rather political crisis, that erupted in Austria had a beneficial effect on the way Austria's politicians and society perceived their history. Austria had been considered as a victim up until the 1980's, but after the Waldheim case, the thesis of the country's partial responsibility became widely accepted. Austria as a state is not responsible for Nazi crimes because the republic ceased to exist upon its "Anschluss" to Germany in March 1938, but certain Austrians, in fact thousands of them, had actively participated in the Nazi regime that killed millions of people. This self-cleansing process was also manifest in the Austrian state's subsequent (and continuing) major involvement in granting restitution to Holocaust victims.

Keywords: Kurt Waldheim, Austria, World War 2, nazism

AZ 1986-BAN KEZDŐDÖTT POLITIKAI VÁLSÁG OKA ÉS LÉNYEGE

Kurt Waldheim és a nevéhez kapcsolható botrány alapjaiban rázta meg az Osztrák Köztársaságot a nyolcvanas években. 1986-ban kiderült, hogy az ÖVP (Osztrák Néppárt) által államfőnek jelölt politikus a második világháború idején német állampolgárként a Wehrmacht tisztje volt, és mint ilyen, részt vehetett háborús bűnöket megvalósító katonai akciókban, illetve maga is követhetett el hasonló bűncselekményeket. Felmerült a kérdés, hogy a háborúban ugyan részt nem vevő, de számos háborús bű-

nőst a soraiban tudó Ausztria első számú embere lehet-e egy gyanús múltú politikus. Az osztrák közvélemény egy része és a nemzetközi világ nagyobb hányada pálcát tört felette, ugyanakkor Ausztria másik része az egyre keményebb, az ország elleni kampány árnyékában felsejlő külső beavatkozás miatt felháborodásának adott hangot; az ÖVP nem vonta vissza Waldheim jelölését, akit 1986 májusában az osztrák nép meggyőző többséggel köztársasági elnökének választott. Az SPÖ (Szociáldemokrata Párt) végig Waldheimmel szemben foglalt állást, sőt aktívan részt vett a lejárataiban, de a demokratikus folyamatokat, a szabad és független elnökválasztás eredményét nyilván ők sem tudták megváltoztatni, cserébe hat évig folyamatosan nyomás alatt tartották az elnököt.

Az egyre dagadó botrány igazából Waldheim megválasztása után vette kezdetét. Waldheimet (és aztán még inkább Ausztriát) fokozódó megvetés vette körül, az Egyesült Államok tiltólistára tette, az amerikai zsidó szervezetek közül többen (főként a Zsidó Világkongresszus, röviden WJC, magyarul ZSVK) aktívan felléptek ellene, és megpróbálták elérni a lemondását, a legtöbb nyugati berendezkedésű állam (szemben a harmadik és általában a muszlim világ országaival) vezetői nem voltak hajlandók találkozni az államfővel, miközben az osztrák és külföldi média folyamatosan ásta alá a tekintélyét. Waldheim hat elnöki éve ebben a légkörben telt el, de a válságot szinte egy csapásra feloldotta az államfő józan bejelentése, miszerint az Ausztriát körülvevő tarthatatlan, szinte embargós nemzetközi helyzet miatt nem kívánt újra indulni a posztért (jóllehet az osztrák alkotmány két periódust tesz lehetővé), és 1992-ben visszavonult. Államfői búcsúztatásán, aztán később gyászbeszédében is a szociáldemokrata (!) Heinz Fischer akkori parlamenti elnökként, később köztársasági elnökként egyértelműen foglalt állást: Waldheimmel szemben igazságtalanság történt, amikor olyan bűnökkel vádolták meg, amiket nem követett el.

A címszerepet ebben a drámában azonban kétségkívül Ausztriára osztották, Waldheim neve pedig a múlt feldolgozásának (vagy éppen feldolgozatlanságának) a szinonimája lett. Ahogy Fischer államfő gyászbeszédében fogalmazott: projekciós felületté vált, amire az osztrákok múltjuk minden bűnét, problémáját kivetíthették.

A politikai válság komoly és pozitív hozadéka volt, hogy a waldheimi projekciós felületből őszinte múltfeltárás valósulhatott meg, Ausztria szembenézett a második világháború bűneivel, a saját történelmével, és levonta a helyes tanulságot: az 1938. márciusi Anschluss révén a németek által még jóval a második világháború előtt megszüntetett nemzeti szuverenitás ellenére osztrákok tízezrei aktívan együttműködtek a gyilkos náci gépezettel, ezért igenis van egyfajta részfelelőssége („Mitverantwortung”) az országnak. A kárpótlás kérdésének a rendezésére, illetve egyáltalán a holokauszt túlélőinek érdemi anyagi jóvátételére azonban jóval később kerülhetett sor, amikor is a nemzetközi szintén megint csak komoly nyomás alá került Schüssel-kormány megkötötte a vonatkozó és máig érvényes megállapodásokat (mindannyian emlékszünk az Ausztriával szemben 2000-ben bevezetett szankciókra). Mindez nem változtat azon a helyes osztrák történelmi felfogáson, hogy Ausztria nem bűnös, osztrák állampolgárok sokasága azonban az volt, a részfelelősség megállapítása indokolt.

A POLITIKAI VÁLSÁG HÁTTERE ÉS MOZGATÓRUGÓI

Mielőtt elmélyülünk a válság részleteiben, tekintsük át Waldheim életének főbb stációit, továbbá a botrány és az abból következő politikai válság sarokpontjait.

Kurt Waldheim az ötvenes-hatvanas években különböző nagyköveti posztokon szolgált (Kanada és New York, ENSZ), 1968–1970-ig osztrák külügyminiszter, 1971-ben első alkalommal osztrák államfőjelölt, és 1972–1981-ig az ENSZ főtitkára volt. A későbbi osztrák államfő a második világháború alatt a Wehrmacht kötelékében harcolt hadnagyként, majd főhadnagyként, parancskiadási jog nélkül. Az orosz fronton megsebesült (1941), majd a balkáni fronton szolgált (1942–1945). Itt fizikailag a zsidó deportálások és a partizánok elleni hadjáratok, mészárlások közelében tartózkodott. A Wehrmacht-törzslapja szerint nemzetiszocialista szervezetek tagja volt, így az SS-lovasezredé és a nemzetiszocialista diákszövetségé, de minden bizonnyal ezekbe ő mint a Konzuli Akadémia hallgatója „csupán” betagozódott. Felvételi kérelem és befogadás soha nem került elő. Waldheimről és családjáról mindenki, a nácik is tudták, hogy a hivatásrendi osztrák vezetés (Dollfuß, Schuschnigg kancellárok) támogatói voltak, magyarán nem nemzetiszocialista, sőt, a nácik őt kifejezetten a mozgalmukkal szemben állóként (azaz megbízhatatlanként) írták le. Apját az Anschluss után a nácik többször elbocsátották, a fiatal Waldheim pedig náciellenes röplapokat osztogatott a németek bevonulása előtt.

Az államfőjelölés pillanatában, 1985. március 2-án az akkor ellenzéki ÖVP elnökének, Alois Mocknak tudnia kellett arról, hogy Waldheim múltjában vannak fehér foltok, kérdőjelek. Erre minden jel szerint az ÖVP-t figyelmeztette is az akkor kormányzó SPÖ-höz közel álló Georg Tidl hadtörténész, akit később azzal gyanúsítottak, hogy a Waldheim-dossziét eljuttatta New Yorkba, a Zsidó Világkongresszushoz. Tidl egyesek szerint praktikusán megsarolta az ÖVP-t, hogy ha nem léptetik vissza Waldheimet, nyilvánosságra hozza a róla gyűjtött dokumentumokat. Ezzel szemben, állítása szerint, csupán azt akarta megakadályozni, hogy Ausztriának „barna múltú” államfője legyen. Ma már nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy az SPÖ akkori vezető körei (Fred Sinowatz kancellár és a hozzá köthető bizalmasok, főként Hans Pusch kabinetfőnök) szerepet játszottak a bécsi archívumokból előásott dokumentumoknak a ZSVK számára történő átadásában. 1991-ben a bíróság elítélte Sinowatzot hamis tanúzásért: az ítélet szerint az akkori kancellár és SPÖ-elnök egy szocialista párti ülésen, még 1985 nyarán, arról beszélt, hogy Waldheim „barna múltját” az 1986-os kampányban elő fogják venni. Franz Vranitzky kancellár, aki Sinowatzot váltotta ezen a poszton, 2016-ban egy interjúban kijelentette: belső döntés volt a párt vezető grémiumában, hogy Waldheim „ellen kijátsszák a barna kártyát”. Ezt a döntést ugyanakkor ő, mint akkori pénzügyminiszter és a belső kör tagja, végig ellenezte, mert tudta: a fegyver visszafelé fog elsülni.¹

A botrány 1986. március elején tört ki, amikor párhuzamos, ausztriai és amerikai publikációkban támadást intéztek Waldheim elnökjelölt ellen. Egymást érték a cikkek, amelyek mögött láthatólag valamilyen „rendező kéz”-nek is kellett lennie. Az írásokat Waldheim részéről „elkenés”, emlékeztetkiesés vagy tagadás kísérte, ami-

re újabb írások, majd újabb relativizálások érkeztek. Waldheimet többek között náci-szimpatiaival, oportunizmusával, háborús bűnökkel és hazudozással vádolták meg. Israel Singer, a ZSVK főtitkára megfenyegette Ausztriát: ha megválasztják a néppárti jelöltet, nehéz éveknek nézhetnek elébe. A két választási forduló között Sámír izraeli miniszterelnök Waldheim-ellenes nemzetközi harcra hívott fel. Ezek a kijelentések azonban (tudatosan vagy tudat alatt) összehúzták Waldheim mögött a táborn, sőt szélesítették azt.

Waldheim azonban a vádak súlya alatt lelkiileg megroppant. Bénultságában helyenként nem emlékezett, majd másként emlékezett, és konzekvensen jelentéktelennek nevezte a szerepét. Munkáját átlagos irodai tevékenységnek írta le. A nem emlékezések, a tagadások, majd elismerések az érthetetlen felkészületlenségből fakadtak, de időközben folyamatosan ásták alá Waldheim hitelességét is. Végeredményben elmondható: a hitelességi deficit volt az, amivel az ellenfelei tartósan felül tudtak kerekedni rajta, és ez amúgy megbélyegzőként végig rajta ragadt.

Különösen zavart keltő volt, amikor Waldheim, a tanácstalan államfőjelölt a kampányban arról beszélt, hogy ő nem csinált „a háborúban semmi mást, csak azt, amit több százezer osztrák is, nevezetesen katonaként teljesítettem a kötelességem”.² Erre a kijelentésre utalt Fischer a gyászbeszédében, kiemelve: a kötelességteljesítésről szóló mondat sok mindenkinek fáj, mert hát kit is szolgált az akkori katona és a későbbi elnök? A náci Németországot. Nem tehetett mást, de akkor is. Waldheim tehát a kötelességteljesítésről szóló mondatával ugyan pontosan írta le a helyzetét, mégis érzéketlen szavak voltak ezek az áldozatok és érintettek szemszögéből.

A választók a támadások ellenére 1986. május 4-én az első, majd június 8-án a második választási fordulóban jelentős többséggel bizalmat szavaztak Waldheimnek (mint ismert, Ausztriában az állam első emberét közvetlenül választják meg).³ Az ÖVP inentől fogva karakteres, esetenként antiszemita felhangokkal (Michael Graff főtitkár) tarkított védekezésbe fogott. Az SPÖ gyorsan rendezte a sorokat: Sinowatz távozott a kancellári és pártelnöki tisztségből, és átadta azokat a tehetséges Franz Vranitzkynak, aki kisvártatva kitessékelte az SPÖ–FPÖ-koalícióból a Szabadságpártot a végrehajtott jobboldali fordulatuk miatt (a radikális Jörg Haider lett a pártelnök 1986 szeptemberében), és az 1986. november 23-i előrehozott választáson a Waldheimmel kapcsolatos „szolidaritási effektust” kamatoztatni nem tudó ÖVP-t legyőzte, majd szenior partnerként velük kötött koalíciót. Az ÖVP Waldheim megválasztásával pirruszi győzelmet aratott, a válság stratégiai győztese az SPÖ lett. Ez megnyilvánult abban, hogy az ÖVP 2000-ben tudta csak újra elfoglalni a kancellári posztot, és abban is, hogy a Waldheim-ügyből kialakult válság során a szocialista történelemértelmezés kerekedett felül. Ausztria a nyolcvanas évek végétől kezdve (az első komolyabb löketet éppen Waldheim 1988-as beszéde adta, amit az Anschluss 50. évfordulója alkalmából mondott) fokozatosan, de ütemesen eltávolodott az 1945 óta elfogadott áldozattézistől a részfelelősségi tézis felé. A zsidó és nem zsidó áldozatok irányába a jóvátételt számottevően kiterjesztették, amiben később főként a konzervatív Schüssel-kormány volt döntő szerepe.

A VÁLSÁG KITELJESEDÉSE KURT WALDHEIM
ELNÖKI PERIÓDUSA ALATT

Waldheim tehát 1986-ban elfoglalta hivatalát, és kitöltötte hatéves mandátumát. A támadások 1986-ban és azt követően már nem annyira az ő személye ellen irányultak, hanem Ausztria került a célkeresztbe, az országot és népét hamarosan elképesztő vádakkal illették. Sokszor elhangzott, hogy az osztrákok született antiszemiták, sőt a zsidógyűlölet egyenesen Ausztriából ered. A Waldheim-ügyből fokozatosan „osztrák kérdés” lett.

A megválasztott és hivatalba lépett osztrák államfőtől a nyugati világ (beleértve természetesen az USA-t és Izraelt is) teljes mértékben elhatárolódott, és egy-két kivételtől eltekintve (a pápánál tett 1987-es látogatása például nagy vihart kavart) sehol nem fogadták. A válság csúcspontja 1987. április 27-e volt, amikor az Amerikai Egyesült Államok azt a döntést hozta, hogy az Osztrák Köztársaság elnökét mint magánszemélyt kitiltják az országból (rákerült az ún. híres-hírhedt „Watchlist”-re). Ezzel (véltetően) felülírták azt a nemzetközi jogi alapelvet, hogy egy állam sem gyakorolhat joghatóságot a másik állam felett, hiszen a közhivatal (államfői tisztség) nem választható el az egyéni jogoktól. A döntést Waldheimnek a hivatalából történt távozása után sem vonták vissza, így a tíz évig ENSZ-főtitkárként New Yorkban dolgozó politikus soha többet nem léphetett amerikai földre.

Waldheim 1988-ban a Történezbizottság megbízásával és a remélt semleges állásfoglalással szeretett volna pontot tenni a válság végére. A Vranitzky-kormány által megbízott testületre kezdettől fogva komoly politikai (bel- és külföldről) és médianyomást gyakoroltak. Hogy ezért-e, vagy sem: végül a svájci Kurz vezette testület kimondta, hogy Waldheimet háborús bűncselekmények közvetlen közelében tartózkodva „konzultatív részfelelősség” terheli, és „igazolta” az államfő nemzetiszocialista szervezeti tagságait. Mindazonáltal egyetlen konkrét bizonyítékot sem talált ellene, így náci szervezeti tagságot bizonyító dokumentumot sem, arról mindössze a Wehrmacht-törzslap egy rubrikája tanúskodott. Az államfő felmentve érezte magát, egyúttal bosszúságának adott hangot a jelentés szerinte megalapozatlan, negatív végkicsengése miatt.

1988-ban brit és amerikai kereskedelmi televíziós társaságok „törvényszéke” („TV-Tribunal”) mindegyik ellene felhozott vádpontban – bizonyítottság hiányában – büntelennek találta Waldheimet. 1989-ben a brit védelmi miniszter jelentése ugyanilyen tartalmú véleményt tett le Thatcher miniszterelnök elé, aki azt el is fogadta. Ebből a jelentésből és több nemzetközi jogásznak a történészek álláspontjához fűzött megjegyzéséből kitűnik: Waldheim bűnösségét nem sikerült bizonyítani, háborús bűncselekményről tudomás szerzése pedig önmagában nem büntett. Waldheimet tehát több nem hivatalos instancia is felmentette, mindazonáltal a válság során tett félreérthető kijelentései, a teljes valóság feltárása előli folyamatos kitérése azt a benyomást keltette, mintha rejtegetnivalója lett volna. Ezért végeredményben elvesztette a hitelességét, ami minden politikus legfontosabb attribútuma.

Az elnök, levonva a konzekvenciákat az Ausztriára és személyére nézve is súlyosan hátrányos helyzetből, egy évvel a hivatali ideje lejárta előtt, 1991 nyarán bejelentette,

1992-ben nem indul újra az államfői tisztségért. A parlamentben tartott búcsúztatásán Waldheim Heinz Fischer akkori nemzetgyűlési elnöktől kapott elégtételt. Fischer kimondta: „Az emberrel és a szövetségi elnök Kurt Waldheimmel szemben igazságtalanság történt, amikor olyan cselekményekkel vádolták meg, köztük még háborús bűnökkel is, amelyeket nem követett el”.⁴

„A HELYES VITA ZAJLOTT A NEM MEGFELELŐ EMBERRŐL” –
ÖSSZEFOGLALÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Összességében a következők mondhatók el:

Waldheimmel szemben valóban igazságtalanság történt, de ebben saját hibái (tagadás, elhallgatás) is szerepet játszottak. Ausztriát is érték olyan vádak, amelyek övön aluliak voltak, tény ugyanakkor, hogy a válság egyfajta katalizátorként lehetővé tette, hogy az ország őszintén szembenézzen a múltjával. Ebben a folyamatban olyan túlzásokat is meg lehetett figyelni, amiket például a művészeti élet produkált: Thomas Bernhard *Heldenplatz* című drámája a német Claus Peymann rendezésében durván szidalmazta és náciizta az osztrákokat és Ausztriát, viszont el kell mondani azt is, hogy a Burgtheater darabja az osztrák nemzeti színház történetének legsikeresebb színműve. Ausztriában igény volt arra, hogy a tiszta áldozatszerepet átértékeljék, és elmozduljanak a helyes részfelelősségi tézis felé. Hiszen ténykérdés: osztrákok ezrei követtek el háborús bűncselekményeket az ország német okkupációja (1938–1945) során, viszont Ausztria mint a nemzetközi jog alanya egyértelműen a hitleri Németország első áldozata volt. A Waldheim körüli válság generációs konfliktusnak is tekinthető: a háborús generáció védte a mundér becsületét, és nem tűrte az ország kollektív lenácizását – Waldheim a kötelességteljesítés-mondással elsősorban nekik üzent, őket rántotta össze maga mögött. A „késői születés kegyelmével”⁵ megáldott fiatalok viszont, akik nem látták a háborút, és nem tudták beleképzelni magukat a felmenőik helyzetébe, hangoosan követelték Waldheim lemondását. A stratégiai győzelmet ők aratták, mert Ausztria ma nem relativizálja az osztrákok egy részének a felelősségét, még ha természetesen – ahogy írtam – a kollektív felelősséget teljes joggal nem vállalja.

Megállapítható: a válság keretében a helyes vita zajlott – a nem megfelelő emberről. Peter Michael Lingens neves újságíró 2016 márciusában úgy nyilatkozott: az a tény, hogy a Szabadságpárt elnöke és parlamenti frakcióvezetője éveken keresztül az egykori SS-tiszt Friedrich Peter volt,⁶ aki ráadásul egy gyilkolóbrigádban szolgált, sokkal alkalmasabbá tette volna őt a Fischer államfő által használt „projekciós felület” szerepének betöltésére. A Wehrmacht bőven követett el háborús bűnöket, de nem vehető egy kalap alá a tömeggyilkosságokért és a holokausztért első helyen felelős SS-szel. Itt azért Lingens kijelentése annyiban sántít, hogy bár Friedrich Peter parlamenti elnökként igen magas beosztást viselt, a köztársaság első emberének pozíciója azonban minőségileg mégis más.

A pártok szerepét értékelve: az ÖVP és elnöke, Alois Mock 1985-ben eldöntötte, hogy első alkalommal megszerzi az államfői széket a Néppárt számára. Nem volt azonban hajlandó semmilyen együttműködésre a szocialistákkal (akik nem zárkóztak volna

el Waldheim közös jelölésétől), mert Mock az SPÖ-vel folytatott konfrontációban látta a jövő útját, és perspektivikusan meg akart állapodni az FPÖ-vel, a Szabadságpártot át akarta húzni a jobboldalra (igaz, ekkor, 1985-ben még nem a radikális Jörg Haider volt az FPÖ elnöke). Van, aki állítja: Mock azért vitte keresztül olyan gyorsan, szinte idő előtt (1985. március 2-án, egy évvel a választást megelőzően) Waldheim jelölését, mert ezzel pártbeli ellenfeleit akarta kész helyzet elé állítani, akik állítólag Mockot az államfői székbe szerették volna „felfelé buktatni”. Mockot pedig, érthető módon, a kan-cellári poszt ambicionálta, ezért várt a következő lehetőségre, ami, ha nincs előrehozott választás, 1987-ben következett volna be. Az ÖVP (részben a fentiekből kifolyólag is) némileg elhamarkodott döntést hozott Waldheim jelölésével, mert bár tudott róla, nem foglalkozott a jelöltje kétes múltjával. Ezenfelül úgy az ÖVP, mint Waldheim végletesen alábecsülte a modern média erejét, hatalmát. Waldheim továbbá hosszú ideig (a nagyköveti posztokkal együtt több mint tizenöt évig) nem élt Ausztriában, így számos struktúrát nem ismert jól, és a média rendkívül erős szerepét is rosszul mérte fel.

Az SPÖ azt gondolta, Waldheim múltjának felemlegetése és kampányszintre emelése az ÖVP-jelölt vereségéhez fog vezetni, de amint azt Vranitzky megjegyezte, a fegyver végül visszafelé sült el. A szocialisták azonban Waldheim győzelme után professzionálisan reagáltak, kormányfőt váltottak, kirúgták a koalíciós partnert, majd választást nyertek. Kezdeti vereségüket stratégiai győzelemre váltották.

A Waldheim-ügy folyamányaként megerősödött az immár Haider vezetése alatt álló, politikailag liberálisból radikálissá átpozicionált FPÖ, elsősorban azért, mert az Ausztriát (és nem is annyira a Haider által nem túl sokra tartott Waldheimet) támadó külföldi erőkkel szemben kemény országvédelmi ellenzéki politikát folytatott, ami miatt ezrével igazoltak át hozzá a két nagy párt, főként az ÖVP soraiból.

A Zsidó Világkongresszus (ZSVK) a válság folyamatában aktív szerepet játszott, és az elnökválasztást megelőző hetekben szinte mindennap újabb és újabb váddal jelentkezett a közleményeiben. A ZSVK szerepét tekintve két szempontot kell látni: az egyik az, hogy ez a szervezet éppen akkor tartotta kormányzótanácsí ülését Bécsben, amikor az osztrák védelmi miniszter 1985-ben szívélyes kézfogással üdvözölte a hazatérő „tétkozló fiút”, Walter Reder SS-tisztet és háborús bűnöst. Ez náluk, teljes joggal, „kivágta a biztosítékot”. Azt érzékelték, hogy Ausztriában valami nagyon nincs rendben. A másik, amit látni kell, a kép, amilyen hatást Waldheim gyakorolt ennek a zsidó szervezetnek a vezetőségére, különösen Wehrmacht-egyenruhában, különösen azon a fotón, amelyen nem messze tőle ott áll Artur Phleps Waffen-SS-tábornok, akit ha a szovjetek nem lönek le Erdélyben 1944-ben, jó eséllyel kiadták volna háborús bűnös-ként a jugoszláv hatóságoknak, és az a biztos kivégzést jelentette volna. Már csak optikailag is, a zsidó szervezet(ek) számára tragédia volt annak elképzelése, hogy egy esetleges háborús bűnös lehet az USA-val szövetséges Ausztria államfője. Viszont azt követően, hogy világossá vált: Waldheimre semmit nem lehet rábizonyítani, és jó eséllyel semmilyen bűncselekményben nem vett részt, a ZSVK mérsékelhette volna a kampányát. Maga Waldheim az emlékirataiban azt feltételezi (Waldheim, 1996:146–148), hogy a ZSVK beszélt rá a republikánus adminisztrációt a kitiltásra, mert az 1988-as elnökválasztási kampányban szükség volt a zsidó szervezetek támogatására. Ebben a

folyamatban, Waldheim szerint, a döntést meghozó Edwin Meese igazságügy-miniszter inkább vonakodó, George Shultz külügyminiszter pedig kezdeményező szerepet játszhatott. Waldheim feltételezi, hogy a döntésről Ronald Reagan nem tudott, de ez nehezen elképzelhető, hiszen ilyen súlyú kérdésekben az elnök szava a döntő. Ez a Waldheim által felvetett teória különösen annak fényében valószínűtlen, hogy amikor 1989-ben Waldheim George Bush elnököt kérte a kitiltási döntés megmásítására, azt a választ kapta az elnök megbízásából az igazságügy-minisztertől, Dick Thornburghtól, hogy erre nincs lehetőség,⁷ magyarul az USA-adminisztráció pontosan tudta, mi forog kockán. Waldheim Reagan részvételét illető felmentő mondataiban inkább azt sejttem, hogy az amerikai elnök szintjén mégsem mert vádaskodni, az egyszerűen túl magas volt neki, különösen egy ilyen legendás figurát illetően. Míg a fent leírtak mind a volt osztrák államfő teóriái, addig az viszont nem feltételezés, hanem tény, hogy a ZSVK a Waldheim elleni kampány előtt egy inkább jelentéktelen szervezet volt, a kampány után azonban az egyik legerősebb lett.

Waldheim szerepénél az alábbiakat kell figyelembe venni: a politikus az egyik leg(el)ismertebb közéleti személyiség volt hazájában és azon kívül is. Tíz évig, két perióduson keresztül vezette a világ legnagyobb nemzetközi szervezetét. Mint láthattuk, államfői jelölése már a két külügyminiszteri éve után, 1971-ben is felmerült, ezek után logikus volt a jelölése az 1986-os elnökválasztáson. Ennek ellenére, mai szemmel nézve lett volna éppenséggel olyan szempont, ami a jelölése ellen szól. Idesorolható első helyen az ismert, de korábban nem megkutatott wehrmachtos múltja. Mivel tisztában volt azzal, hogy valami zajlik ellene a háttérben, alaposan fel kellett volna készülnie a várható támadásra, de ezt nem tette meg.

Ugyanakkor nem Waldheim hibája, hogy azzal nem számolt: éppen a neki legnagyobb dicsőséget hozó főtitkári ténykedése kapcsán vele szemben már azokban az években kialakult amerikai és izraeli bizalmatlanság később még szerepet fog játszani. Főtitkárként Waldheim többször a zsidó állammal szemben foglalt állást, és az a benyomás alakulhatott ki vele kapcsolatban, hogy elfogult az arab államok javára. Ezt nemcsak Izraelben rótták fel neki, hanem az Egyesült Államokban is, ahol a kormányzat hagyományosan szoros kapcsolatot ápol az amerikai–zsidó lobbiszervezetekkel. Ezenfelül nyíltan bírálta az USA vietnámi háborúját, ami miatt Nixon elnök külön sajtótájékoztató keretében támadta meg. Waldheim főtitkári ténykedése során közel-keleti politikájában kiállt a palesztin függetlenség mellett, ami végeredményben egy lehetséges állásfoglalás a sok közül. Ezzel nemcsak saját krédóját, hanem a Kreisky vezette osztrák kormány külpolitikáját is megvalósította a New York-i ENSZ-palotából. Kreisky hitte: az önálló Palesztina a garancia az erőszak spiráljának elvágására. A válság során többen megállapították, így Reichmann utazó nagykövet is: Waldheimnek végül is Kreisky Közel-Kelet-politikája következményeként, ha úgy tetszik, áldozataként kellett bűnhődnie.

Követette-e el hibákat Waldheim személyesen? Számosat. Hiba volt például a választási kampányban azt mondania: „csak a kötelességemet teljesítettem”. Ezzel ugyan behúzta maga mögé az úgynevezett háborús generációt, amely tiltakozott a saját és országa lenácizása ellen, de egyúttal azt is kimondta: (a bűnös háborúban osztrák hazafiként) kötelessége volt a német érdekek szerint eljárni. Amúgy természetesen nem

volt más lehetősége, mint a frontra menni, és ha már ott volt, a német oldalon a szolgálatát teljesíteni, mert dezertőrként a szinte biztos halál várt volna rá. Felróni neki (ahogy azt a Történészbizottság tette), hogy ellen is állhatott volna, nem vehető komolyan. Alacsony beosztású (hadnagy, majd főhadnagy), parancsnoki jogosítvánnyal nem rendelkező tisztként nem volt reális lehetősége az utasítások megtagadására – ezt, egy másik mondatában, a történészek jelentése szintén elismerte. Tehát, hiba volt a kötelességteljesítésről azokat a bizonyos szavakat kimondania, sokkal jobban hangzott volna, ha Emil Spannocchi tábornokhoz hasonlóan kijelenti: „Az osztrákok a rossz egyenruhában, a rossz háborúban, a rossz országban és a rossz célért küzdöttek.”⁸ Waldheim egy ilyen mondattal, a lejárati kampány kellős közepén, adott esetben kifoghatta volna a szelet az ellenfelei vitorlájából. Egy másik lehetőséget Andreas Khol, a parlament volt elnöke említett: szerinte, ha Ausztria teljes erejével, tekintélyével állást foglal az egyre inkább szinte csak Amerikából érkező lejárattal szemben, és sokmillió nagyságrendű pert helyez kilátásba a lejáratok ellen, talán megfékezhető lett volna az eszkaláció (Khol, 1987:204). Csakhogy ekkor (a választási kampányban, a május 4-i első forduló előtt) az SPÖ–FPÖ-kormány még hitt Waldheim megbuktatásában, sőt, a Leopold Gratz vezette külügyminisztérium azt az utasítást adta a külképviseleteknek, hogy semmi esetre se nyilatkozzanak az ügyben, magyarán mindenféle védelmet feladott. Pedig itt ugye nem pusztán a Néppárt mint politikai ellenfél jelöltjéről volt szó, hanem Ausztria egy államfőaspiránsáról.

Waldheim továbbá hibát követett el, amikor nem készült fel alaposan a védekezésre, így sok esetben egymásnak ellentmondó, bagatellizáló nyilatkozatokat tett, amelyek végül a szavahihetőségének elvesztésébe kerültek.

Természetesen mai szemmel mulasztásnak kell értékelni, hogy nem csinált tabularását, és nem vallotta be: tudott (mert minden jel szerint tudnia kellett) olyan háborús bűncselekményekről, amelyek a környezetében zajlottak, beleértve az állomáshelyétől hat kilométerre fekvő Szalonikiból történt tömeges deportálásokat. A kutatások kimutatták, hogy a deportálások idején Waldheim az idő legnagyobb részében nem tartózkodott az Arszakliban (ma: Panorama) lévő főhadiszálláson, ettől függetlenül feltűnhetett neki, hogy Szalonikiból 1943 nyarán eltűnt az 50 ezer fős zsidóság. Írtam: a tudás nem bűncselekmény, tehát erre utalhatott volna. Valószínű ugyanakkor, hogy attól tartott: ha a háborús bűncselekményekkel kapcsolatos pusztá ismeretét bevallja, belekényszeríthető a lemondásba, akár jelöltként, akár később megválasztott államfőként. Kialakulhatott volna egy olyan politikai/médianyomás, amelynek következtében elkerülhetetlen lehetett volna a hivatalból való idő előtti távozása.

MIT LEHETETT VOLNA TENNI EBBEN A MINDENKI SZÁMÁRA VESZTES HELYZETBEN? – POLITIKAI ELEMZÉS

Az egyik teoretikus opcióról már szóltam: nem Waldheimet jelölni. Ezt megfontolhatta volna az ÖVP, lett volna benne ráció. Ha tényleg volt olyan terv, hogy Mockot „felfelé buktatják” az államfői székbe, és ezt Mock végül elfogadja, minden bizonnyal nyер is. Ha az akkori ÖVP-elnök később, már alkancellárként, az 1986 novemberi bu-

kott választások után visszatekint, és a külügyből, a Minoritenplatzról a Hofburgra néz, talán átfut rajta a gondolat, hogy ő is ülhette abban a bizonyos székben.

Visszaléptetni Waldheimet a botrány kitörése után (két hónappal az első választási forduló előtt)? Ez nagy hiba lett volna. Az ÖVP hosszú-hosszú évekre a politikai partvonalon kívülre helyezte volna magát. Vádak voltak, tények nem, ezért bizonyítás sem. Nem volt ok Waldheimet visszaléptetni, mert azzal elismerték volna, hogy vétkezett.

Lemondatni Waldheimet 1988 februárjában, a Történészbizottság őt (finoman) elítélő jelentése után (és amúgy, ne felejtjük, az Anschluss 50. évfordulós megemlékezései előtt)? Erre is igaz, hogy nagy hiba lett volna. A náciadász, de Waldheimmel szemben sokáig megértő Wiesenthal nagyon emellett lett volna. Annak idején keringtek olyan hírek: az SPÖ megkereste az ÖVP-t, hogy léptesse vissza Waldheimet, és a két nagy párt közösen állítson utódot, de az ÖVP jelölhetett volna. Nem kizárt, hogy az SPÖ Mock alkancellár-pártelnök hiúságára akart apellálni. Ma már mindegy is: ebbe a piaci alkuba, ha volt egyáltalán, az ÖVP nem ment, nem mehetett bele, hiszen ez világosan és nem megengedhető módon jelezte volna, a közvetlenül választott államfőről pártalkut lehet kötni a nép feje fölött. Ezt politikailag egyik párt sem vállalhatta fel. Ennél a pontnál is áll az, ami az előzőnél: mivel nincs bizonyított bűn, lemondani sem kell. A lemondás ebben az esetben (is) egyenlő lett volna a bűnösség beismerésével. Ráadásul a Történészbizottság jelentése a maga homályos megfogalmazásaival („bizonyos bűnök” elkövetése) semmilyen alapot nem szolgáltatott egy ilyen lépésre. Waldheim később vélhetően jól látta: ha akkor, 1988-ban lemondott volna, súlyosan megosztotta és egymás ellen fordította volna az osztrák társadalmat. Vranitzky is jól fogalmazott a 2016. márciusi *profil*-interjúban: nem támogatható olyan lépést, ami egy teljesen kiszámíthatatlan helyzethez, adott esetben az állam válságához („Staatskrise”) vezethetett volna.⁹ Az ügyet inkább politikai és nem államválságnak kell tekinteni, mert az osztrák államfőjelölt, majd államfő elleni lejárató kampány, a külföldi elszigetelés és az USA-ból történt kitiltás miatt ez több volt, mint egy, a média által végigvitt lejárató kampány, még ha a sajtó jelentős szerepet is játszott. A politikai válság azonban „sokkal kevesebb”, mint az állami válság, aminek a végén nemcsak tüntetések, hanem polgárháborús helyzet is állhat. Az államfő helyesen vélekedett, amikor később arra hivatkozott az emlékirataiban, hogy a megválasztása mögött népakarat állt, és ő a lemondásával nem bírálhatja felül ezt az akaratot. Ez igaz, de ilyen alapon egy megválasztott politikai vezetőnek sem lenne szabad lemondania, akkor nincs az a nagyon is releváns kategória, amit úgy hívnak: a politikai konzekvencia levonása. Erre számos példát lehet hozni, így éppen Sinowatzot, aki Waldheim megválasztásának másnapján levonta a következtetést, és lemondott; nyilvánvaló volt, ha marad, azok után, amit az SPÖ csinált Waldheimmel szemben a kampányban, az az állami szervek válságát váltotta volna ki. Waldheim hivatkozása a népakaratra abban a kontextusban helyes, hogy nem volt bizonyított bűn, így nincs is miért vezekelni.

Helyesen döntött-e Waldheim, hogy 1991-ben, egy évvel a mandátumának lejárta előtt bejelentette, 1992-ben nem indul újra az államfői posztért? Igen, helyesen döntött, mert Ausztria nem bírta volna el egy újabb rendkívüli, válságos hat évet. Waldheim döntésével Ausztria érdekeit tartotta szem előtt, és meg akarta óvni országát egy

újabb önmarcangolástól. Nem mondott le, mert nem volt miért. Visszalépett, mert maradása meghosszabbította volna a politikai válságot, és ez nem állt, állhatott az érdekében. Természetesen tény az is, hogy az addigi hat év okozott károkat, ezt nem lehet elvitatni. Ezért írtam azt korábban, hogy a jelölése volt az a lépés, amit az ÖVP megfontolhatott volna. Ausztria 1989-ben felvételi kérelmet nyújtott be az Európai Közösséghez: Waldheim maradása érdemben rontotta volna az osztrák csatlakozási esélyeket. Ausztria alig tíz évvel később alaposan megtanulta, milyen az, ha egy ország összetűzésbe keveredik Brüsszellel és azon keresztül a tagállamokkal. A bilaterálisan bevezetett szankciók a Schüsselt-kormány ellen a látszólagos erő mellett ugyanakkor megmutatták az EU eklatáns gyengeségét is: szembementek az osztrák nép akaratával, kísérletet tettek a szabadon választott kormány megbuktatására, majd amikor világossá vált, hogy az akció politikailag (és demokratikus keretek között) nem keresztülvihető, néhány hónapon belül kiengedték Ausztriát a karanténból. Waldheim „visszavonulási” bejelentése (1991. június 21.) napokkal előzte meg az ÖVP tisztújító kongresszusát: a döntéssel meg kívánta óvni az öt jelölő pártot a belső vitáktól, és nem akarta befolyásolni a választás eredményét sem. (1991-ben Erhard Busek későbbi alkancellár lett a Néppárt elnöke, az az ÖVP-s politikus, aki a párton belül mindenki közül a leg-erőteljesebben opponálta a korábbi években Waldheimet, sőt, állítása szerint a jelölést megelőzően a belső grémiumokban ellene szavazott.)

WALDHEIM ÖNKRITIKÁJA ÉS BÉKEJOBBJA

Kurt Waldheim napra pontosan hat évvel a hivatalba lépése után, 1992. július 8-án adta át hivatalát a szintén néppárti Thomas Klestilnek. Klestil washingtoni nagykövetségént jó ideig keményen védte az államfőjét, majd 1991-ben, már a külügyminisztérium főtitkáráként többször is negatívan nyilatkozott róla a háta mögött, akkor, amikor az ÖVP még nem döntötte el, kit jelöl Waldheim utódjául. A Néppárt Klestilt jelölte, akinek a két államfői periódusában kemény vitákat kiváltó döntései voltak, és egy-szer, amikor nem akarta felesketni Schüsselt kancellárnak, kis híján előidézte az állami szervek válságát. Klestil, megkeseredve és megtörve, épp aznap halt meg, amikor lejárt a tizenkét éve a második ciklusa végén, 2004. július 6-án. A tizennégy évvel fiatalabb Klestilt Waldheim három esztendővel élte túl. 2007. június 14-én távozott az élők sorából, szintén megkeseredve és megtörve. De élete utolsó heteiben békejobbot nyújtott az ellenfeleinek, és önkritikát gyakorolt. Sajnálatát fejezte ki, hogy a személyét ért masszív vádak súlya alatt túl későn foglalt félreérthetetlenül állást a nemzetiszocialista bűntettekről.

Heinz Fischer államfő a gyászbeszédében is emberi nagyságról tett tanúbizonyságot, amikor megkövette elődjét, Kurt Waldheimet.

Amint az minden hasonló válság esetében megállapítható, itt is meg kell jegyeznünk: semmi sem fehér vagy fekete, a legtöbb dolog sokszor inkább szürke. Ilyen esetekben nincs objektív igazság, mert minden szemben álló félnek megvan a maga részigazsága. Ezért is különösen nehéz kérdés a Waldheim-ügyet értékelni, ugyanakkor kihívás is azoknak, akik műltfeltárással foglalkoznak.

JEGYZETEK

- ¹ Interjú Franz Vranitzkyvel, *profil*, 2016. március 21.
- ² „Ich habe im Krieg nichts anderes getan als hunderttausende andere Österreicher auch, nämlich meine Pflicht als Soldater erfüllt.”
- ³ Az 1986. május 4-i osztrák szövetségi elnökválasztás első fordulójának eredménye: Kurt Waldheim (ÖVP): 49,65%, 2 343 463 szavazat; Kurt Steyrer (SPÖ): 43,67%, 2 061 104 szavazat, Freda Meissner-Blau (Zöldek): 5,50%, 259 689 szavazat, Otto Scrinzi (FPÖ): 1,18%, 55 724 szavazat. A baloldali Meissner-Blau és a szélsőjobboldali Otto Scrinzi kiestek, Waldheim és Steyrer jutott be a várakozásoknak megfelelően a második (döntő) fordulóra. Az elnökválasztás második fordulójára 1986. június 8-án került sor. Kurt Waldheim a szavazatok 53,91%-ával egyértelműen maga mögé utasította szocialista riválisát (46,09%), rendkívül magas, 87%-os választási részvétel mellett. Nem hivatalban lévő elnökjelölt soha korábban Ausztria történetében nem tudott ekkora támogatást szerezni. Az új államfőt július 8-án iktatták be a hivatalába.
- ⁴ Fischer államfő gyászbeszéde: <http://derstandard.at/2931939/Rede-von-Heinz-Fischer-im-Wortlaut-Projektionsflaeche-fuer-schlechtes-Gewissen>.
- ⁵ Helmut Kohl német kancellár azokra a németekre használta ezt a kifejezést, akik 1930 után születtek, és akik következképpen nem lehettek bűnösök a náci rémtetteiben.
- ⁶ Friedrich Peter kis híján a Nemzetgyűlés harmadik elnöke is lett. Bruno Kreisky kancellár (SPÖ) erre vonatkozó szándékát Simon Wiesenthal, a tekintélyes náciবাদász csak nagy nehézségek árán tudta elhárítani, majd ezt követően bosszúból Wiesenthal került Kreisky célkeresztjébe, minek következtében és a lakosságból érkező támadások miatt az irodáját is el kellett költöztetnie. A Peter-ügyhöz lásd Wiesenthal, 1991:414–430. Lingens nyilatkozatához lásd: interjú P. M. Lingensszel, *profil*, 2016. március 21.
- ⁷ Az igazságügy-miniszter levelét idézi: lásd Waldheim, 1996:157.
- ⁸ Interjú Anton Pelinka történésszel, *Der Standard*, 2016. február 27–28.
- ⁹ Interjú Franz Vranitzkyvel, *profil*, 2016. március 21.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Khol, Andreas (Hrsg.) (1987): *Die Kampagne. Kurt Waldheim – Opfer oder Täter? Hintergründe und Szenen eines Falles von Medienjustiz*. HerbigVerlag, München–Berlin.
- Waldheim, Kurt (1996): *Die Antwort*. Amalthea Verlag, Vienna.
- Wiesenthal, Simon (1991): *Az igazság malmái...* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Jakab Nóra – Prugberger Tamás – Tóth Hilda

A magyar munka- és a közszolgálati jogi szabályozás alakulása a rendszerváltás után

Developments in Hungarian Labour and Public Service Law Since the Change of Regime

Összefoglalás

A tanulmány a rendszerváltást követő munka- és közszolgálati jog kodifikációjával foglalkozik. Külön részletezi az 1992. évi törvényekkel kialakított szabályrendszert, a kollektív munkajogi szabályozást, az individuális munkajogi rendelkezéseket, továbbá a közszolgálat szabályozását. A tanulmány második részében a 2012. évi Munka törvénykönyve főbb rendelkezéseit és a változásokat vizsgáljuk meg, különös tekintettel a jogalanyiságra, a munkaviszony megszüntetésére és a kártérítési felelősségre vonatkozó szabályokat. Végezetül kitérünk a felsőoktatás részbeni alapítványná történő átalakítására és a kulturális intézményeknél a közalkalmazotti jogviszony munkaviszonnyá alakulására.

Kulcsszavak: munka- és közszolgálati jog kodifikációja, kollektív munkajog, individuális munkajog, 2012. évi Munka törvénykönyve, megszüntetés, kártérítési felelősség, jogalanyiság

PROF. DR. PRUGBERGER TAMÁS DSc, professor emeritus, Miskolci Egyetem (prugberger.tamas@t-online.hu), DR. TÓTH HILDA PhD, egyetemi docens, Miskolci Egyetem (toth.hilda@uni-miskolc.hu), DR. HABIL JAKAB NÓRA egyetemi docens, rektorhelyettes, Miskolci Egyetem (jakabn81@gmail.com).

Summary

The study deals with the codification of labour and public service law following the change of regime. Specifically, it details the rules established by the relevant act adopted in 1992 on collective labour, the individual labour law regulations and the regulation on public service. In the second part of the study, a description is given of the main provisions of the 2012 Labour Code and its changes, in particular the rules on legal personality, the termination of employment and liability for damages. Finally, it is pointed out that the transformation of higher education into a partial foundation and of the legal perspectives of employment at cultural institutions has resulted in turning civil servants' labour law relationship into regular employment.

Keywords: codification of labour and public service law, collective labour law, individual labour law, Labour Code of 2012, termination, liability for damages, legal personality

ELŐZMÉNYEK

Az 1990. évi rendszerváltást megelőzően és azt követően még egy évig Magyarországon a Munka törvénykönyveként (Mt.) az 1967:II. tv. volt hatályban, amely csak az individuális munkajogot, a munkaviszonyt szabályozta, azt is úgy, hogy nemcsak a gazdasági élet munkajogi viszonyait rendezte, hanem a közalkalmazottak és a köztisztviselők munkaviszonyát is. Ennek oka, hogy a vállalati szféra túlnyomó része állami tulajdonban volt, és az akkori ideológia szerint az állami vállalat volt a gazdasági igazgatás legalsó szintje (Ficzere, 1970:87). Ennélfogva a vállalatnál munkaviszonyban állók is tulajdonképpen közalkalmazottak voltak. Azok nem tartoztak ide, akik a munkaszövetkezetekben dolgoztak. Az ő tagsági viszonyukat a mezőgazdasági szövetkezeti törvény (1967:III. tv.) egyik fejezete (VIII.), míg az ipari szövetkezetek esetében az Ipari Szövetkezetek Országos Szövetsége által kiadott munkaügyi szabályzatminta alapján, az egyes ipari szövetkezetek által elkészített, és a közgyűléssel jóváhagyott Munkaügyi Szabályzat szabályozta. Ennek alapján volt általános az az elmélet, miszerint a szövetkezeti tagsági viszony három részből áll: tagsági szervezeti, vagyoni és személyes közreműködési viszonyból, mely utóbbinak egyik formája a tagi munkavégzés lehet (Hegedűs, 1973:34).

Az akkori Mt. kollektív munkajogot nem szabályozott. Egy rövid fejezet foglalta csak össze a szakszervezetek jogállását és feladatait. A szakszervezetek jogállása az államtól függött, mivel a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) minisztériumi státuszban volt, elnöke pedig a Minisztertanácsban foglalt helyet. Ennélfogva a szakszervezet nem munkavállalói érdekvédelmi feladatot látott el, hanem arra ügyelt, hogy a munkavállalók teljesítsék az államnak az egyes vállalatokkal és azok dolgozóival szembeni gazdasági elvárásait. Azt, hogy külön munkavállalói érdekvédelemre nincs szükség, alátámasztotta Venediktov szovjet jogtudós kettős kollektíva elmélete, mely szerint

egyfelől minden állami vállalat valamennyi állampolgárnak, másfelől pedig a vállalatnál dolgozók kollektívájának a tulajdona. Emiatt pedig ellentét elméletileg nem áll fenn a vállalati vezetés és a dolgozói kollektíva között (Venediktov, 1948). Mivel ez okból a munkaküzdelem létét a hivatalos munkajogelmélet tagadta, sztrájk törvény a „szocialista” államokban, így Magyarországon sem létezett.

Hogy ez mennyire nem volt igaz, a kommunista rendszer utolsó két évében sorra alakultak az alternatív szakszervezetek, és léptek ki a dolgozók a SZOT alá tartozó szakszervezetekből, amelybe korábban jogilag nem, ténylegesen azonban be kellett lépni. Akik kiléptek és/vagy átléptek valamelyik újonnan alakult alternatív szakszervezetbe, fegyelmi elbocsátás veszélyének tették ki magukat. Az ilyen ügyekben a munkaügyi bíróságok sem mertek ítéletet hozni, hanem a rendszerváltásig fektették azok iratait (Prugberger, 1992; Prugberger–Kenderes–Mélypataki, 2012; Prugberger–Nádas, 2015:59–60).

A rendszerváltást megelőző utolsó két évben, az események sodrában, a kormányzat kénytelen volt külön törvénnyel bevezetni a dolgozói részvényt, hogy érdekeltté tegye a munkavállalókat a gazdálkodásban. Törvényt alkotott a kollektív keretszerződésről, amely több évre szólt, és a gazdasági, valamint a bérvizonyok alakulásának a függvényében kötötték volna meg évenként a kollektív szerződéseket. Ekkor már hatékonyan működtek az alternatív szakszervezetek (Kenderes–Prugberger–Tatár, 1989:23). Megszületett a sztrájkról szóló, nem a legsikerültebb 1989.VII. tv. is (Tatár–Kenderes–Prugberger, 1989; Prugberger–Tatár, 1994).

A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ ELSŐ MUNKA- ÉS KÖZSZOLGÁLATI JOGI KODIFIKÁCIÓ SORSA ÉS ÉRTÉKELESE

A szabályozás általános elvei

Az 1990. évi rendszerváltással hatalomra került első polgári kormány, az Antall–Boross-kormány által irányított Munkaügyi Minisztérium és Belügyminisztérium azonnal nekilátott a munkával és a közszolgálattal kapcsolatos jogviszonyok újrakodifikálásának. A Munka törvénykönyve (Mt.) az 1992. évi XXII. törvénnyel, a Köztisztviselők jogállásáról szóló törvény (Ktv.) az 1992. évi XXIII. törvénnyel, míg a Közalkalmazottak jogállásáról szóló törvény (Kjt.) az 1992. évi XXXIII. törvénnyel lépett hatályba 2012. július 1-jén. A munka- és a szolgálati viszonyok jogi szabályozásának ezzel a rendszerével tulajdonképpen a nyugat-európai megoldástól eltérő szabályozási rendszer érvényesült. E magyar trichotómiával szemben, hogy míg a gazdasági élet szolgálati viszonyait a munkajog, az állami (köz)szolgálat viszonyait a nyugat-európai országokban a közszolgálati jog rendezi, addig nálunk a közszolgálat kétfelé bomlik: akik nem hatósági jellegű közintézményekben dolgoznak, közalkalmazottként a Kjt. alá azok tartoznak, akik pedig hatósági intézményekben ügyintézői munkakört töltenek be, azokra a Ktv. vonatkozik. Ugyanakkor ez a szabályozás azért logikátlan, mert a hatóságoknál dolgozó fizikai munkások munkaviszonyban, nem pedig közalkalmazotti viszonyban állnak. E rendszer mögött a germán jogrendszernek egy következetlenül

végigvitt megoldása húzódik meg, mivel a germán jogrendszerhez tartozó államokban csak az ügyintézők a közhivatalnokok, és csak rájuk vonatkozik a közhivatalnoki törvény, míg az ügykezelők és a fizikai dolgozók szolgálati viszonyát a munkajog rendezi. Ezzel szemben a frankofón-latin jogrendszereknél mindenki, aki közintézménynél bármilyen munkakört lát el, legyen az hatósági vagy nem hatósági intézmény, illetve ügyintézői, ügykezelői vagy fizikai munkakör, közalkalmazotti státuszban áll, és a közszolgálat státuszbiztonságát élvezzi (Peine–Heinlein, 1999; Heerma van Voss, 2003:41; Balázs, 1992; Veszprémi, 2012a:17–36; Prugberger, 2013:334–340). A munka-, illetve a szolgálatijogviszony-rendeziés mind a két nyugat-európai jogrendszernél dichotóm. A trichotóm magyar megoldás annak ellenére, hogy eltért a nyugat-európai, illetve az Európai Gazdasági Közösség tagállamainak dichotóm megoldásától, mégsem állt ellentétben az Európai (Gazdasági) Közösség jogával, és most sem áll ellentétben az európai uniós joggal, mert sem az EGK, sem az EK, sem az Európai Unió EU joganyaga nem érinti a tagállamok közszolgálati jogát. A rendeletek és az irányelvek ugyanis a privát és a gazdasági élet munkaviszonyára vonatkoznak, a közszolgálati jogra nem. A helyzet e tekintetben azóta sem változott.

A magyar munkajogi szabályozásnak a trichotóm, illetve a közszolgálatnak a dichotóm jellegét több szerző is kritizálta (Kenderes–Prugberger, 1991; 1993; Kiss, 1988; 1998; Vadász, 2006, függelékben az egységes közszolgálati tv. tervezete; Horváth, 2009; Prugberger, 2010),² törvényjavaslat is született, a német rendszer átvételét sugallva a közszolgálat szabályozásának egységesítésére. A mai divatos privatizációs áramlat hatására egyre többször előtérbe került az a nézet, mely szerint a közalkalmazotti jogviszonyt az Mt.-ben kellene szabályozni (Prugberger, 2007), ami a két jogviszony eltérő jellege miatt hibás koncepció (Kenderes–Prugberger–Tatár, 1989; Tatár–Kenderes–Prugberger, 1989; Prugberger–Tatár, 1994). Ennek ellenére úgy tűnik, ez az irányzat erősödik azáltal, hogy a 2010-et követő átfogó munka- és közszolgálati jogi újrakodifikálás, illetve átfogó módosítás a Kjt.-t az Mt.-hez közelítette. Ugyanakkor a „köztisztviselői jogot” igyekszik a munkajogtól eltávolítani. Ezzel a szabályozás bár dichotómmá válna, azonban ellentmondásosan, a közalkalmazotti jogviszonynak a munkajogba való „terelése” miatt. Az egész probléma gyökere a rendszerváltást megelőző helyzetben keresendő, mivel a területi (megyei és járási), valamint a települési közhivatalnokok egy különálló országos szerv, a Minisztertanács Tanácsszervek Osztályához tartozott, mely hivatalt még 1990 előtt beolvasztották a Belügyminisztériumba, és így a közhivatalnokok annak joghatósága alá kerültek. A Belügyminisztérium pedig presztízs kérdést csinált abból, hogy a köztisztviselői törvényjavaslatot ne a Munkaügyi Minisztérium, hanem ő alkossa meg. Ennélfogva olyan helyzet jött létre, hogy csak a Kjt.-nek lett az Mt. általános háttérjogszabálya, a Ktv.-nek viszont nem.

A kollektív munkajog szabályozása

Az 1992-ben hatályba lépett Mt.-t tekintve, nyugat-európai mintára szabályozta a kollektív munkajog mindkét területét, az érdekegyeztetési, más néven a koalíciós jogot, benne a szakszervezetek jogait és kötelezettségeit, az országos érdekegyeztetést és a

vállalati kollektív szerződést, valamint az üzemi alkotmányjogot, benne az üzemitanács-rendszert és az üzemi megállapodást. E kollektív munkaügyi szabályozással a magyar munkajogalkotás a közép- és kelet-európai posztkommunista országok élére került, mivel ezek az államok a munkajogi kódexeikbe szervesen nem illesztették be, csak később tették meg ezt. Ezenkívül az üzemi tanácsot és az üzemi megállapodást a lengyelek kivételével egyik posztkommunista ország sem ültette át a saját jogrendszerébe, de a lengyelek is általános jelleggel, csak a közintézmények és az állami, valamint a közintézményi vállalatok területén, a gazdasági munkajog területén pedig csak szubszidiáriusan arra az esetre, ha a vállalatnál nem működik szakszervezet (Prugberger, 1993).

Ugyanakkor a magyar kollektív munkajogi szabályozás meglehetősen hiányosra és vegyes jellegűre sikeredett. Hiányos volt annyiban, hogy csak az országos érdekegyeztetési rendszert szabályozta, nem szólt viszont az ágazati és a területi érdekegyeztetésről, az országos ágazati és a területi kollektív szerződésről, a tripartit jelleggel működő (állam, szakszervezeti és munkáltatói érdekképviselői oldal) Országos Érdekegyeztető Tanácsba bekerülés feltételeiről. A vállalati kollektív szerződés megkötésének a feltételeit, vagyis a reprezentativitást viszont nagyon demokratikusan rendezte. Kimondta ugyanis, hogy ha egy cégnél az üzemitanács-választásokon a munkavállalók 10%-os szavazatát elérte egy reprezentatív szakszervezet van, vagy ha több ilyen van, és vagy egyedül, vagy konföderációba lépve a többi hasonlóval, az üzemi tanácsválasztásokon több mint 50%-ot elér, vagy együttesen elérnek, a kollektív szerződés megköthető. Ha viszont a vállalatnál működő több szakszervezet közül csak egy kíván kollektív szerződést kötni, annak az üzemitanács-választásokon legalább 65%-os eredményt kell felmutatnia.³ Ez a magyar megoldás sokkal jobb volt, mint az akkori csehszlovák megoldás, ahol a Kodeks pracy értelmében ismeretlen volt az országos kollektív szerződés a bérinfláció megelőzése érdekében, viszont a vállalatnál képvisellel rendelkező valamennyi szakszervezet reprezentativitási kikötések nélkül részt vehetett a kollektív szerződés megkötésében. A sok ellentétes vélemény azonban kioltotta egymást, ezért sorra meghíúsultak a vállalati kollektív szerződés-kötések Csehszlovákiában (Kostecka, 1992:436).

Az országos érdekegyeztetés hiányos szabályozása azonban Magyarországon nem oldódott meg. A kodifikációs bizottságot irányító Pál Lajos az állami közreműködés nélküli, német kétoldalú (bipartit) országos ágazati érdekegyeztetési és kollektív szerződés-kötési rendszert akarta bevezetni, az országos szakszervezeti szövetségek azonban a francia–belga–holland–spanyol tripartit modell mellett szálltak síkra. Kompromisszumként az e modelleknél kialakított nemzeti munkatanács és ágazati, valamint területi bizottságok mintájára, először csak az Országos Érdekegyeztető Tanács (OÉT) megalakítására és az Mt.-be történt beemelésére került sor, amely elé csak három kérdést kellett kötelezően bevenni: a minimálbér, a maximális munkaidő megállapítását, valamint a csoportos létszámleépítés szabályainak a módosítását. Egyébként a német bipartit érdekegyeztetési rendszer funkcionált volna.

Idővel azonban a tripartit országos érdekegyeztetési rendszer vált általánossá. Az OÉT általánossá tette az országos munkaügyi kérdésekben való döntési hatáskörét, és mellette egy bürokratikus ügyintéző iroda alakult ki a Munkaügyi Minisztérium

keretében. Ugyanakkor nem oldódott meg az OÉT-be történő bekerülés reprezentativitáson alapuló feltételrendszere. Az alternatív szakszervezetek ugyanis nem voltak hajlandók kiadni tagjaik névsorát, okulva a már korábban említettekből. Ebben az időszakban ugyanis az állami vállalatok privatizációja még nem indult meg. A viták során a régi szakszervezeti és politikusi munkáltatói nómenklátúra álláspontja győzött. Az érdekvédelmi szervezetek ingatlantulajdon-jogi aránya szerint állapították meg a reprezentativitást. Ennek alapján a munkáltatói érdekvédelmi szervezetek mindegyike tagja lett az OÉT-nek. Ezzel szemben a szakszervezeti szövetségeknél volt a szakszervezeti ingatlan vagyon tetemes hányada, míg az újonnan alakultaknál csak egész csekély, így a SZOT jogutódja, az MSZOSZ az OÉT-be 90%-os reprezentativitással került be, míg a maradék 10%-on osztozott a többi újonnan alakult szakszervezet (Prugberger-Nádas, 2015:67–73).⁴

Az OÉT-be kerülés feltételét jelentő tripartit megállapodással megkötött ilyen reprezentativitás teljesen ellentétben állt a nyugat-európai, így a belga, a holland és a spanyol nemzeti tanácsi és ágazati, valamint területi ágazati bizottsági rendszerrel. Az előbbi két-tónél törvényi előírással paritásos alapon azok a szakszervezeti és munkáltatói szövetségek kerülhetnek be a nemzeti munkaügyi (belga), illetve a nemzeti gazdasági és szociális (holland) tanácsba, valamint az ágazati bizottságokba, amelyek egyedül vagy konföderációba lépve gazdasági ágazatukat több mint 50%-os mértékben képviselik, valamint a törvényben meghatározott minimális taglétszámmal rendelkeznek. Ezzel szemben az utóbbinál alulról felfelé, munkavállalói oldalon az üzemitanács-választás eredményének függvényében, munkáltatói oldalon pedig a tagi számaránytól függve, a legalsó szinttől felfelé, automatikus szelektálási alapon kerülnek be a koalíciós partnerek a területi, valamint az országos ágazati munkaügyi bizottságba, végül pedig a nemzeti munkaügyi tanácsba (Bódis, 1994; Rens, 1992; Borbély, 1994; Ojeda Aviles-Perez, 1989). A magyar jogi rendezésben itt is egy kettősség érvényesült, mivel vállalati szintig a szakszervezeti reprezentációt a spanyol jellegű üzemitanács-választás határozta meg, vagyis a reprezentativitás megállapítása a spanyolhoz hasonlóan alulról felfelé történt, onnantól pedig épp fordítva, a belga-holland modell szerint felülről lefelé, azonban paritásos képviselet nélkül egyenlőtlen feltételek mellett, és nem jogszabályi, hanem csak megállapodásos alapon. Ebből a szempontból a bolgár munkajog időben és megoldásban is lényegesen megelőzött bennünket, ahol a szintén tripartit összetételű nemzeti munkatanács teljesen megfelelt a belga-holland modellnek (Sredkova, 1995:256–257). Magyarországon hosszan elnyúló tárgyalások után csak 2009-re sikerült a tripartit érdekegyeztetési rendszert lényegében a holland megoldás átvételével tető alá hozni. Ugyanis a paritásos képviselet reprezentatív szabályainak bevitele mind a Nemzeti Munkástanácsról visszakeresztelt Országos Érdekegyeztető Tanácsba (OÉT), mind az ágazati érdekegyeztetési fórumrendszerébe két jogszabály (2009:LXXIII. és LXXIV. tv.) megalkotásával történt. Ilyen módon sikerült tételes jogilag is megalapozva, paritásos reprezentatív feltételek között megállapított taglétszám, és egyedüli vagy konföderációs ágazati képviselet mellett kialakítani az OÉT-be és az ágazati/területi párbeszédbizottságokba kerülés feltételeit, valamint az országos tripartit és az ágazati/területi bipartit érdekegyeztetést bevezetni (Prugberger-Nádas, 2015:69–71, 73–74, 77–81).

Áttérve az üzemi tanácsra, annak unikális formáját a német modell alapulvételével vezette be az 1992. évi Mt. A kettő között azonban lényeges különbség van. Míg a német üzemi tanácsnak széles körű beleszólási joga van a munkáltató döntésébe (együttdöntési jogkör) a munkakörülmények kialakításával, a munkadíjazással, a munkavédelemmel és a munkaegészségüggyel kapcsolatban, addig a magyar üzemi tanács együttdöntési joga az 1992. évi Mt. szerint csak a jóléti üzemi intézmények igazgatására, valamint a szociális alaphból való részesedés meghatározására terjedt ki. Minden más kérdésben az üzemi tanácsnak csak véleményezési joga volt, és van ma is, amit azonban ha a munkáltató nem tart be, nincs komoly szankciója. Az üzemi tanácsi választási rendszerben a szakszervezeti közreműködés nélküli rendszer már kombinálódott a belga, holland, francia és spanyol rendszerrel, ahol a jelölteket nem a leköszönő üzemi tanács által választott bizottság, hanem a szakszervezetek jelölik. A magyar szabályozás vegyes rendszert vezetett be, ahol elsősorban közvetlenül a szakszervezetek jelöltek, míg ötven munkavállaló szintén közvetlenül jelölhetett egy személyt.⁵

Az individuális munkajogi rendelkezések

Ami az 1992. évi Mt. individuális munkajogi szabályait illeti, azok összhangban álltak azzal a nyugat-európai szabályozási rendszerrel, amelyet a jóléti állam eszméje (welfare society & state) és a szociális piacgazdasági rendszer hatott át. Az 1992. évi Mt. eredeti szövege még biztosította a munkavállalók részére majdnem valamennyi szociális minimumvédelmi előírást, amit a nyugat-európai államok biztosítottak a saját munkavállalóiknak. E munkavédelmi szociális jogok azonban az Mt.-módosítások során fokozatosan gyengültek, illetve szűkültek. Ez azzal állt összefüggésben, hogy az EK, majd pedig az EU a közép-európai bővítéssel az újonnan becsatlakozó államok számára nem kívánta megadni azokat a szociális piacgazdasági rendszerből és jóléti államiságból fakadó szociális jogokat, amelyeket a régi tagállamok munkavállalói számára az EGK időszakában irányelvek alapján megalkotott. Ezért a korábbi irányelvek fokozatos módosítására vagy lecserélésére kerül sor, amelyekben jelentősen szűkítik a munkavállalók érdekeit védő szociális minimálstandardokat. Az új tagállamoknak az így módosított vagy kicserélt európai uniós munkajogi normákkal kell összhangba hozni saját nemzeti munkajogukat, miközben a régi tagállamok legtöbbje alig vagy semmit sem változtatott a saját munkajogi előírásain.⁶

Az első nagyobb lélegzetű módosítást a balliberális Horn-kormány valósította meg 1995-ben, amikor a munkavállaló a munkahelyről való valamennyi jogszerű távolléte esetére (szabadság, betegszabadság, állampolgári kötelesség teljesítése stb.) az átlagkereset-térítés helyett az annál alacsonyabb összegű „távolléti díj”-at vezette be. Egyúttal eltörölték a munkaerőt védő szabályt, mely szerint ugyanazon a munkahéten belül történő túlmunka (túlórázás) esetén a túlmunka ideje nem érheti el a főszabályként megállapított napi négy órát. Majd a 2001. évi átfogó módosítással lehetővé vált, hogy a munkavállaló a heti 48 órát meghaladóan is kivételesen munkába állítható legyen, ha ezt a technológia vagy gazdasági érdek indokolja. A túlmunka heti korlátja megszűnt, és csak évi 250 munkaórában korlátozták, ami kollektív szerződéssel felemelhe-

tő 300 munkaóra. Irányelvi alapon bevezették a „munkaidőkeret” (referenciaidőszak) rendszerét, amely maximum hat hónap lehet, ezt a 2001. évi módosítás olyan módon vezette be, hogy kollektív szerződés nélkül a munkaidőkeret 4 hónap lehet, kollektív szerződéssel 6 hónapra meghosszabbítható. Ezzel szemben az EU régi tagállamai továbbra is megtartották azt a megoldást, hogy a munkaidőkeret nem lehet több egy hónapnál.

Szólni kell arról is, hogy a Európai Gyáriparosok és Munkáltatók Szervezeteinek Szövetsége (UNICE) és az Állami és Közszolgáltatási Vállalatok Európai Központja (CEEP) a folyamatosan üzemelő, a több műszakos, az időnyjellegű munkahelyeken és a családi vállalkozásoknál, valamint a készenléti munka, továbbá az ügyelet esetében be akarta vezetni a heti 60 munkaóra lehetőségét. Az ilyen munkavégzéseknél a két munkanap közötti 11 órában meghatározott pihenőidőt le lehetett volna csökkenteni 8 órára. E tervbe vett szabályok átmenetileg bekerültek az Mt.-be. Minthogy az Európai Szakszervezeti Szövetség (ETUC) erőteljes ellenállása folytán e tervet csak részben sikerült a munkaidőről szóló irányelvbe betenni, ezért a magyar Mt.-ben a heti 52 órás munkaidő lehetősége csak az időny munka, a családi munkavégzés, valamint a készenléti és az ügyelet esetében maradt meg. Viszont a fent említett valamennyi eset fennállásánál továbbra is le lehet szorítani a két munkanap közötti pihenőidőt 8 órára.⁷ Problémás továbbá a magyar munkajogi rendezésben az is, hogy miközben az Európai Törvényszék több ítéletében is kimondta, hogy az ügyeletet, amely alatt a munkahelyen kell tartózkodni (NZA, 2000; NZA, 2004; Prugberger–Nádas, 2014:230), és most már esetenként a készenlétet is rendes munkaidőnek kell tekinteni (Zaccaria, 2013; Fodor, 2016; Sipka–Zaccaria, 2016), amelyre értelemszerűen rendes munkabér jár, a magyar Mt. a készenlétre csak a munkabér 20%-át, az ügyeletre pedig csak a 40%-át fizeti. Ugyanakkor ez ellentétes az amerikai Portal-to-Portal Acttal is, mely szerint teljes munkabér jár a munkavállalónak az üzemben tartózkodás idejére, függetlenül attól, hogy dolgozik, ügyel vagy készenlétdben áll.

A munkaszerződés egyoldalú végleges módosítására, a frankofón-latin államokkal ellentétben, a német munkajoghoz hasonlóan az 1992. évi Mt. sem adott lehetőséget. Viszont lehetőséget adott a munkáltatónak arra, hogy a munkavállalóját vele tartós tulajdonosi vagy gazdasági összefonódásban álló más vállalatához kirendelje, a saját cégén belül pedig más munkakörbe, másik üzemébe, üzembrészlegébe, többnyire helyettesítésre átirányíthassa, vagy saját vállalatán belül vagy más vállalatához kiküldhesse. Mindegyik esetében egy éven belül a 44 munkanapot, összesen pedig a 110 munkanapot nem haladhatta meg. Ezenkívül pedig lehetőséget adott a munkáltatónak arra, hogy pl. megrendeléscsökkenés okán maximum két hónapra, mintegy haszonkölcsönyszerűen átengedhette más munkáltatónak feleslegessé vált munkavállalóját, megkímélve őt az elbocsátástól. Ugyanakkor azonban azzal, hogy nem vette át a nyugat-európai államoktól azt az előírást, miszerint ha a munkaszerződésnek ez az ideiglenes módosítása az egy hónapot meghaladja, a módosításhoz a munkaügyi hivatal vagy az üzemi tanács hozzájárulása kell, ezzel Magyarországon a munkáltatók vissza is tudtak élni. Mivel az ilyen ideiglenes munkaszerződés-módosítást egymást követően is meg lehetett változtatni, így módon a munkáltató a számára nemkívánatos munkavállalót felmondásra

tudta szorítani. Ugyanakkor az is disszonáns volt, hogy ha a munkáltató a munkavállalóját átirányítással alacsonyabb fizetésű munkakörbe vagy munkahelyre küldte, csak távolléti díjat kellett a részére fizetni. Látszólag az irányelvnel ez a magyar szabály kedvezőbb volt, mivel az irányelv értelmében valamennyi itt említett szerződéstől eltérő foglalkoztatás hosszabbítással kétszer 12 hónapig tarthatott, azonban a hosszabbítás-hoz is szükséges volt a már említett hozzájárulás, ha az az egy hónapot meghaladta. A munkaszerződésnek az irányelvben meghatározott, a magyar szabályozásnál jóval rugalmasabb jellege nagyobb védelmet biztosít a feleslegessé váló kényszerű munkáltatói felmondással szemben.

Áttérve a munkaviszony munkáltatói oldalról történő megszüntetésének a területére, az 1992. évi Mt. átvette a felmondásvédelemmel kapcsolatos nyugat-európai megoldásokat (felmondásindoklás, felmondási idő, végkielégítés), csupán a csoportos létszámleépítésnél jelentkezik aggályos megszorítás, amely a régi tagállamoknál az időközi megszorításokat bevezető irányelvi módosítások ellenére sem jellemző. Az irányelv-módosítás előtt, ha 10 fő foglalkoztatottat elérő üzemből a munkáltató 5 fő elküldését tervezte, már csoportos létszámleépítésről volt szó. Az irányelv-módosítást követően ez akként változott, hogy ha a 20 főt meghaladó üzemből 10 fő leépítése válhat esedékessé, ettől kezdődően áll fenn a csoportos létszámleépítés kritériuma. Ebben az esetben a munkáltató a tervezett felmondás előtt 30 napos tárgyalási idővel köteles meghívni az üzemi tanácsot, ennek hiányában a vállalatnál képvisellel rendelkező szakszervezetet, valamint a munkaügyi hivatal képviselőjét. E tárgyalási időszak korábban az irányelv szerint 30 napos, amely bonyolultabb esetekben 30 nappal meghosszabbítható, egyszerűbb esetekben viszont 15 napra lerövidíthető. Németországban és Franciaországban előírás, hogy e tárgyalásra a munkáltatónak szociális tervet kell készíteni, és csak szociálisan igazolható esetben mondhat fel a munkavállalónak. Ezt ma is alkalmazza a kontinentális nyugat-európai államok többsége, nem átvéve az IMF által javasolt gyors lebonyolítású „senioritási” elvet, mely szerint, aki később került a céghez, leépítés során előbb megy (Birk, 1997). Az IMF és az EU ezt az elvet a közép-európai új tagállamokra akarta kiterjeszteni, végül azonban olyan kompromisszum született, mely szerint Magyarországon is az irányelv-módosításnak megfelelően 15 napban határozza meg a tárgyalási időt, amely 30 napra meghosszabbítható. Ez alatt az időszak alatt a tárgyalások során arra kell törekedni, hogy minél kevesebb munkavállaló elküldésére kerüljön sor (Prugberger, 2008). Azonban – ellentétben a román Codul Munciivel (Mt.) (Kokoly, 2006:758) – a magyar szabályozás nem mondja ki, hogy ha a cég gazdaságilag helyreáll, és létszámnövelésre van szükség, az elbocsátott dolgozóinak egy éven belül az alkalmazásra elsőbbségi joguk van.

Magyarországon azonban probléma, hogy bár a munkaügyi központot a csoportos létszámleépítési tárgyalásra meg kell hívni, de azon a legkritikább esetben képviselteti magát, pedig tudna segíteni azzal, hogy a régi tagállamokhoz hasonlóan – ahol kötelező a tárgyalásokon való jelenléte –, ha a cégnek esélye van a hullámvölgyből kikerülni, a felmondások helyett rövidített munkaidős foglalkoztatást javasoljon, kötelezettséget vállalva arra, hogy az ebből adódó bércsökkenést átmenetileg a munkanélküli-segély terhére kipótolja. Azért is jó lenne, ha a nyugat-európai megoldáshoz

hasonlóan a munkaügyi központ köteles lenne a tárgyalásokon képviseltetni magát, mert igen sok esetben a csoportos létszámleépítésre a munkáltató fizetési képessége miatti csődeljárás kezdetekor kerül sor. Ez esetben a munkáltató gyakran többhavi bérrel adós, amelyet a felmondások idejére szülő bérekkel együtt, esetleg a végkielégítést is a nálunk nem biztosítási, hanem hitelezési alapon működő bérgarancia-alapból lehet kifizetni, amelyet a munkáltatók a beralap meghatározott hányada szerint kötelesek havi rendszerességgel, adójellegűen a bérgarancia-alapot kezelő munkaügyi központnak befizetni. Az ilyen okból folytatott létszámleépítési tárgyalásokon a munkaügyi központ a bérgarancia-irányelvvel csak újabban összhangban álló magyar szabályozás szerint intézkedni tudna az elmaradt bérek és/vagy esedékes bérjellegű juttatások háromhavi mérték erejéig történő kifizetése tekintetében.

Ami a magyar bérgarancia-alap magyar szabályozásának a sorsát illeti, az azt rendező 1994: LXV. tv. sorozatos módosításokon esett át. Először az irányelvvel teljesen ellentétesen, a munkaügyi központ diszkrecionális jogába tartozott, hogy a bajba jutott munkáltatónak ad-e kölcsönt, vagy sem a bérek kifizetésére. Ha úgy látta, hogy a kölcsön visszafizetésére nincs esély, megtagadhatta annak kiutalását. Ez az első Orbán-kormány intézkedésére a 2001. évi novellával akként enyhült, hogy csak akkor tagadhatta meg a hitelkérelem folyósítását, ha a munkáltató hat hónappal korábban is kért az alaphoz hitelt a bérek kifizetésére, és azt nem fizette vissza. Ez sem felelt meg az irányelv tartalmának. Egy újabb módosítással, Medgyessy miniszterelnöksége idején rendeződött a kérdés az irányelvnek megfelelően akként, hogy az alap minden esetben köteles megadni a hitelt az elmaradt bérek és bérjellegű juttatások kifizetésére, még ha az várhatóan nem is térül vissza. Így a bérgarancia-alapról szóló magyar szabályozás már megfelel a bérgarancia-alapról szóló 80/987 EKG irányelv szempontjainak, mely szerint a ki nem fizetett bér- és bérjellegű tartozásokat a bérgarancia-alapot kezelő szerv a fizetési képtelen munkáltató helyett a biztosításból fakadó helytállási elv, vagy a hitelezési elv alapján köteles a munkáltató által ki nem fizetett béreket és bérjellegű juttatásokat legalább háromhavi bérösszeg erejéig rendezni. Ennek érdekében, ha az adott állam nem a biztosítási, hanem a hitelezési elvet választotta, akkor is köteles a hitelt folyósítani, ha tudja is, hogy az soha nem térül vissza. Mostanra már a magyar gyakorlat is e szerint jár el, megfelelően az irányelv szempontjainak.

Még ebben a körben szükséges foglalkozni azzal, hogy a jogellenes munkáltatói felmondás szankciójaként az 1992. évi Mt. eredeti szövege előírta, hogy a munkavállalónak az elbocsátástól számítva a jogerős visszahelyező ítélet meghozataláig átlagkeresetet kell kifizetni, ezenkívül még a jogellenes elbocsátásból származó kárát is a munkáltató tartozik megtéríteni a munkavállalónak. Abban az esetben, ha akár a munkáltató, akár pedig a munkavállaló a visszahelyezést nem akarja, az esetleg járó végkielégítésen kívül a munkáltató 12 havi végkielégítésnek megfelelő összeggel válthatta meg a visszahelyezést. Ezt azonban az Mt.-nek egy későbbi novellája akként módosította, hogy bírói mérlegelés állapítja meg, az 1-től 12 hónapig terjedő végkielégítésből hány havi jár a jogellenesen elbocsátott munkavállalónak.

A közszolgálat szabályozása

Mint már az elején szó esett róla, a közszolgálatot Magyarországon 1993 óta két, egymástól elkülönülő törvény szabályozta, és ez a helyzet ma is fennáll. A hatósági jogkört nem gyakorló közintézményeknél dolgozók mindegyike, függetlenül attól, hogy ügyintéző, ügyviteli vagy fizikai dolgozó, közalkalmazottnak minősül. Ebben a frankofón-latin hatás mutatkozik meg. Eredetileg hasonló módon mindenki, aki hatóságnál dolgozott, közalkalmazottnak számított. Az első Orbán-kormány azonban német-osztrák mintára csak az ügyintézőket akarta köztisztviselői státuszban a Ktv. hatálya alatt tartani, ezért az ügykezelőket és a fizikai állományt az Mt. hatálya alá helyezte. A kormányváltás következtében azonban nem tudta ezt a tervét megvalósítani, sőt az őt követő Medgyessy-kormány alatt az ügyviteli állomány visszakerült a Ktv. hatálya alá. A Kjt. és a Ktv. az alapstruktúráit illetően sokban hasonlított, és még ma is hasonlít egymáshoz. A jogviszony mindkettőnél kinevezéssel jön létre. Különbség csupán az utóbbinál fennálló eskütelben, valamint a személyi feltételek különbségében van. A köztisztviselői jogviszony keletkezésénél ugyanis feltétel a nagykorúság, a magyar állampolgárság és a legalább középfokú iskolai végzettség. Ezenkívül előírás a pályázati rendszer és a gyakornoki idő letöltése, valamint a közigazgatási szakvizsga sikeres letétele. Ma már azonban a magasabb közalkalmazotti státuszoknál is hasonlóan jön létre a szolgálati jogviszony.

Eredetileg mind a kettőnél – ha nem is nyugat-európai mértékben⁸ – relatív státuszbiztonság létezett. Ha ugyanis az intézmény vagy az ott betöltött munkakör megszűnt, mind a közalkalmazottat, mind a köztisztviselőt meg kellett kísérelni megfelelő szolgálati helyre áthelyezni, és csak végső esetben lehetett őt felmenteni. Ebben az esetben mind a Kjt., mind pedig a Ktv. az Mt.-nél jóval hosszabb felmentési (felmondási) időt állapított meg, és kedvezőbb feltételek mellett nagyobb végkielégítést biztosított. Státuszbiztonságot jelentett az is, hogy a nyugat-európai államok közalkalmazottaihoz, köztisztviselőihez hasonlóan csak súlyos fegyelmi vétség esetén, fegyelmi eljárás lefolytatása mellett lehetett megszüntetni a közalkalmazotti és a közszolgálati jogviszonyt. Ugyanakkor viszont átszervezés esetén mind a két törvény lehetővé tette a nyugat-európai közszférában teljesen ismeretlen csoportos létszámleépítést, igaz, a munkajognál a közalkalmazottakra, köztisztviselőkre sokkal kedvezőbb feltételekkel, mivel már 5 fő leépítésénél a munkajogi csoportos létszámleépítésnél bemutatott előírásokat kellett alkalmazni. Kritikaként kell azonban megemlíteni, hogy mind a két törvény esetében a vezetői kinevezés bármikor indokolás nélkül visszavonható volt, és csak a közalkalmazott kívánságára kellett utólag megindokolni. Ez könnyen önkényeskedéshez és státuszbizonytalansághoz vezethetett, mivel ha az elmozdított vezetőt hely hiányában nem lehetett besorolni és áthelyezni, kikerült a közszférából.

A különbségeket nézve, a közalkalmazotti sférában a munkaidő és a túlmunka szabályai a pótlékokkal együtt megegyezett az Mt. előírásaival. Hasonló helyzet állt fenn a pihenőidők és a szabadság vonatkozásában is. Ezzel szemben a Ktv. a napi munkaidő kezdetét és végét szigorúan meghatározta, a túlmunkát azonban sem pótlékkal, sem a túlmunkával arányos szabadidővel nem honorálta. A Ktv. évente néhány szabadnapot

biztosított csupán a „rekreációs” szabadsággal együtt, azonban utóbb mind a kettőt eltörölték. Az első Orbán-kormány átmeneti jelleggel bevezette az ún. „főhivatalnok” rendszert, amely stábhoz tartozó köztisztviselők mint bizalmi emberek, az átlagosnál nagyobb fizetéssel, szükség szerint bárhová helyezhetők voltak. Ezt az intézményt azonban az első Orbán-kormányt felváltó Medgyessy-kormány felszámolta.

A köztisztviselői kart érintő szabadságotlási rendszer a besorolástól függött. Mint-hogy a köztisztviselőknek kétféle besorolási rendszere létezett, melyek közül egyik a beosztott köztisztviselőkre, a másik pedig a vezető köztisztviselőkre vonatkozott, ennek megfelelően a beosztott és a vezető köztisztviselők szabadsága is e két besorolási osztály szerint alakult. A pótszabadságok mértékét ugyanis a beosztott köztisztviselők esetében a besorolási cím, míg a vezetőknél a vezetői szint határozta meg. Mindezek alapjaiban máig sem változtak.

Bár mind a közalkalmazotti, mind a köztisztviselői szférában a besorolás és ennek megfelelően a fizetés elsődlegesen a képzettség, a képesítés, vagyis az iskolai végzettség fokától függ, másodlagosan fontos a letöltött közszolgálati idő. Ettől függetlenül azonban a besorolási rendszer egészen más a közalkalmazotti és a köztisztviselői szférában. Az előbbi némileg a frankofón-latin és az osztrák rendszerre emlékeztet. Az osztrák rendszerhez hasonlóan (Bundesgehaltgesetz) a besorolási (fizetési) osztályokat egyre magasabb képzettségi szintek szerint, ábécésorrendben határozzák meg, és minden osztálynál 17-17 besorolási (fizetési) fokozat van a letöltött szolgálati idő függvényében (Veszprémi, 2012a, 3. fejezet; Prugberger, 2013:240–245). Ezzel szemben a Ktv. esetében a német megoldáshoz hasonlóan (Bundes- und Landesbesoldungsgesetz), az ügyintéző beosztott köztisztviselőknél aszerint, hogy felső- vagy középfokú végzettséggel rendelkeznek, két besorolási osztályuk van, 11-11 címmel megjelölt besorolási és egyúttal fizetési fokozattal (Peine–Heinlein, 1999:42–60, 105–117). A besorolási fokozatokat és az azokon belüli alfokozatokat a szolgálati idő függvényében határozták meg. Az ügykezelői besorolási osztályon belül 7 fokozat van. Bár lényeges különbség van a két besorolási rendszer között, össze lehetne hangolni a kettőt. Mind a hatóságoknál, mind pedig a nem hatósági közintézményeknél a köztisztviselői besorolási rendszert lehetne alkalmazni az ügyintézői szférában, az ügykezelői és a fizikai állományánál pedig a közalkalmazotti besorolási rendszert. A vezetői besorolási rendszer pedig lényegében hasonló mind a kettőnél. Csupán a köztisztviselői besorolást kellene kissé egyszerűsíteni. Így elhárulna az akadály a két szféra egységesítése elől.⁹

A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ MÁSODIK MUNKA- ÉS KÖZSZOLGÁLATI KODIFIKÁCIÓ SORSA ÉS ÉRTÉKELÉSE

A 2012. évi Munka törvénykönyve

2008–2009-ben a világon az utóbbi 80 év legsúlyosabb pénzügyi-gazdasági válsága alakult ki, amelynek az egyik következménye a munkanélküliség emelkedése volt. Már a válságot megelőzően az EU foglalkoztatáspolitikai szakirodalmában megjelent az ún. „rugalmas biztonság”¹⁰ elnevezésű program, amely magában foglalja a rugalmas és meg-

bízható szerződéses rendelkezések szükségességét, az egész életen át tartó tanulást, az aktív munkaerőpiaci politikát, a rugalmasabb szociális biztonsági rendszerek megteremtésének szükségességét mind a nemzetközi, mind a nemzeti szabályokban (Tóth, 2017; Jakab, 2017). Ez a program indította útjára azt a vitát, amelynek a középpontjában a munkajog fejlődésének kérdése állt, és ehhez kapcsolódik az ún. Zöld Könyv megszületése (EC, 2006). Ez nyilvános vita indítása volt arról, hogyan lehetne a fenntartható növekedést, a több és jobb munkahelyteremtést elérni az EU-ban a munkajog fejlesztésével. A tanulmányt 2006-ban publikálták, és már ekkor a 21. század kihívásairól is szólt.

Az új Munka törvénykönyve koncepciójának kidolgozásakor az egyik alapvető cél volt a Zöld Könyvben megfogalmazott ajánlások beemelése a belső jogrendbe, a rugalmas foglalkoztatás feltételeinek a megteremtésével, a munkavállalók szociális biztonságának megőrzése mellett. Az új Munka törvénykönyve tehát figyelembe vette a nemzetközi társadalmi és gazdasági változásokat, és döntően a diszpozitivitás irányába terelte a munkajogi szabályozást. Ezzel a munkáltató és a munkavállaló, valamint a szakszervezet és a munkáltató közötti megállapodásoknak ad nagyobb teret a munkaviszony tartalmának kialakításakor, és háttérbe szorul az állam beavatkozó szerepe. Általánosságban megállapítható, hogy a kialakult gazdasági válság következményeinek egyfajta kezelésére megfelelő volt a jogalkotó szándéka, azonban a szociális partnerek a diszpozitivitás előtérbe helyezésében a munkavállalói jogok és kollektív munkaügyi jogok csorbítását látják.

Az új Mt. jelentős változásai közé sorolható, hogy a 2013-ban hatályba lépett Polgári törvénykönyv rendelkezései egyértelműen megjelennek a munkajogi szabályozásban, így különösen az általános rendelkezések körében és a munkajogi kártérítési felelősség szabályaiban látszik.

Az új jogszabály a felek megállapodásainak ad nagyobb teret, és az individuális részben a munkaviszony tartalmára nézve nagy részben keretszabályokat tartalmaz azaz, hogy a felek e szabályoktól a munkaszerződésben vagy a kollektív szerződésben eltérhetnek. Első látszatra ez a megoldás teljesen korrektnek tűnik. Behatóbban megvizsgálva azonban, az új Mt.-nek ez a megoldása problematikus, mivel a munkáltató az erősebb fél, akinek a munkavállaló egzisztenciálisan is kiszolgáltatott. Ezért minden ilyen megállapodásban a munkáltatói akarat érvényesül, vagy ha a munkavállaló vonakodik a munkáltató ajánlatát elfogadni, a munkáltató retorzióval élhet vele szemben. Nem véletlen, hogy a frankofón-latin államok munka törvénykönyvei ma is tele vannak a munkavállalók szociális és egzisztenciális helyzetét védő előírásokkal, amelyeket a germán jogrendszerekben kodifikált munkatörvényi hiány miatt külön törvények rendeznek (Prugberger–Nádas, 2014:48–50).

Emiatt a munkajogon belül a munkavállalói jogalanyiség központi terület. Ugyanis a jogalkotó a munkavégzők jogviszonyai közül nem mindegyik tevékenységet folytatóra terjeszti ki a szociális és egzisztenciális védelmet jelentő munkajogi szabályozást, és így a munkajogi védelmi rendszer hatályát. A tartós vállalkozási és megbízási szerződés igen sok tekintetben hasonlít a munka-, illetve a szolgálati viszonyhoz, mégsem terjeszti ki rájuk a munkajoggal kapcsolatos szociális és egzisztenciális védelmet, mivel önálló cégtulajdonosi helyzetük önmagában is védelmet biztosít a tartósan foglalkoztatott

vállalkozók és megbízási tevékenységet folytatók számára. Mostanában viszont egészen új jövedelemforrást jelentő foglalkoztatási formák jönnek létre, ezért alapvetően jogpolitikai kérdés annak eldöntése, hogy kikre terjed ki a munkajogi szabályozás személyi hatálya. Ezt a jogpolitikai döntést ugyanakkor gazdasági és társadalmi változások/ elvárások kényszerítik ki, és a közeli jövőben Magyarországon is égető kérdésként jelentkezik majd a jövedelemforrást jelentő számtalan atipikus kiszolgálói tevékenység megjelenésével, mint amilyen pl. az Uber és a hozzá hasonló szolgáltatásnyújtások. Kérdés, hogy közülük melyikre kell kiterjeszteni a szociális és egzisztenciális védőerőnyöt biztosító munkavállalói jogalanyiságot.

Munkavállalói jogalanyiség alatt az általános és konkrét munkavállalói képesség értendő. Általános munkavállalói képesség a törvényi feltételeknek megfelelő képességet jelenti, a konkrét pedig az adott munkakör betöltésére vonatkozó képességet. Az általános és konkrét munkavállalói képesség az intellektuális és pszichoszociális fogyatékossgal élő személyek és a megváltozott munkaképességű személyek szempontjából bír különös jelentőséggel. Éppen ezért a munkavállalói jogalanyiságnak létezik egy tágabb koncepciója, amely a fogyatékossgal élő emberek foglalkoztatására vonatkozik. Ez a koncepció környezeti és személyes tényezők összessége, ugyanis nemcsak az egyén egészségi állapota és képességei határozzák meg a foglalkoztatás sikerét, hanem a fogyatékossgal társadalmi elfogadottsága, a gazdasági és munkaerőpiaci körülmények, a felnőttvédelmi szabályozás, az oktatási és képzési rendszer fejlettsége és befogadóképessége is. Abban az esetben, ha a cél minél több ember munkaerőpiacra integrálása, ideértve a fogyatékossgal élő embereket is, a jogalkotónak egy holisztikus szemléletet kell alkalmaznia, s be kell látnia, hogy az integráció nemcsak munkajogi, hanem tágabb értelemben vett foglalkoztatási, rehabilitációs, oktatási és felnőttvédelmi szabályozási kérdés is.

Emellett a munkavállalói jogalanyiség dinamikusan változik. A dinamikája történetiségében, a gazdasági és társadalmi eseményekkel összefüggésben határozható meg. A dinamikát a munkajogi szabályozás személyi körökre való kiterjesztése, lényegében az atipikus munkaviszonyra minősítés, vagy e minősítés megtagadása, azaz bizonyos munkavégzők munkajogi szabályozásból való kirekesztése adja.

A 21. század gazdasági környezetében megjelenő foglalkoztatási viszonyok hatásával vannak a munkajog személyi hatályára, a munkavállalói jogalanyiségra, azaz arra, hogy kit is tekinthetünk munkavállalónak, és melyek a függő munkavégzés határai. A kiterjesztésben Európában szerepe volt és van a bírói jogalkalmazásnak, jogelméleti gondolkodóknak, a jogalkotásnak és a kollektív tárgyalásoknak. A függő munkavégzés határai kijelölésében a következő utak határozhatók meg az európai munkajog rendszerében: az első a munkavállaló fogalmának kiterjesztése, a második a munkát végzők harmadik típusának megalkotása (*tertium genus*), a harmadik a munkát végzők egyfajta közös jogának megalkotása és a különböző szintű jogok bizonyos széles kategóriákra való kiterjesztése, a negyedik a kirekesztés. Egyértelmű, hogy a munkát végzők nem kezelhetők egységes masszaként. A jogpolitika válasza erre az volt, hogy szükséges a munkavállaló és vállalkozó között egy közbülső fogalom megalkotása, és ehhez megfelelő munka- és szociális jogi védelmet kapcsolni.

A munkajogban az egyéni önrendelkezés a munkaszerződés, illetve a munkajogviszony két alanyi pozíciójának akarata által realizálódik, ezért a kötelelem alanyi körének meghatározása alapvető jelentőségű, azaz a munkajogtudomány egyik kardinális problémájává vált. A munkáltató-munkavállaló fogalmak egymással korrelatív kapcsolatban állnak (Prugberger–Nádas, 2014:249, 253, 258; Kiss, 2005:104). Az irodalomban van olyan felfogás, amely a munkavállaló fogalmán keresztül határozza meg a munkajogviszony megkülönböztető ismérveit (a munkajog a munkavállalók *Sonderrechtje*) (Kiss, 2005:116). Mindezt figyelembe véve munkavállaló az, aki más számára munkatevékenységet végez. Ezzel tudunk különbséget tenni a munkavállaló és az önálló munkavégző között.¹¹ Ez a fogalom a munkavégzésre helyezi a hangsúlyt, azaz a munkavégzési képességre. Ebben a megállapításban nincs szerepe a cselekvőképességnek.

A korábbi Mt. 72. §-a szerint a 16. életévét betöltött kiskorú és a korlátozottan jogképes személy törvényes képviselőjének hozzájárulása nélkül is létesíthetett munkaviszonyt. Ez alapján a munkavállalói minőség feltétele az életkor betöltése mellett a legalább korlátozottan cselekvőképesség megléte volt, ami összhangban állt a Polgári törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvénnyel. Ugyanakkor a régi Mt. 72. §-a és a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény (a továbbiakban Fot.) között ellentmondás állt fenn. A Fot. 15. és 16. szakaszai szerint a fogyatékos személy lehetőség szerint integrált, ennek hiányában pedig védett foglalkoztatásra jogosult.

Integrált foglalkoztatás esetén a munkáltató köteles biztosítani a munkavégzéshez szükséges mértékben a munkahelyi környezet, így különösen a munkaeszközök, berendezések megfelelő átalakítását, amihez a központi költségvetésből támogatást igényelhet. Ezenkívül a felvételi eljárás során a munkáltató a fogyatékos személy munkához jutásának elősegítése érdekében minden vonatkozásban köteles biztosítani az egyenlő eséllyel hozzáférhető környezetet. A munkáltatót ezek a kötelezettségek akkor terhelik, ha a megüresedett álláshelyet nyilvánosan meghirdette, és az álláshelyre a fogyatékos személy oly módon jelentkezett, hogy jelezte a meghallgatáshoz szükséges speciális igényeit, valamint azok biztosítása a munkáltató számára nem jelent aránytalanul nagy terhet. Aránytalanul nagy tehernek minősül az, ha a kötelezettség teljesítése a munkáltató működését ellehetetleníti. Ha a fogyatékos személy foglalkoztatása ilyen módon az integrált foglalkoztatás keretében nem valósítható meg, úgy számára a munkához való jogát lehetőség szerint akkor is biztosítani kell. A megváltozott munkaképességű munkavállalókat foglalkoztató akkreditált munkáltatókat és a szociális foglalkoztatást végző foglalkoztatókat a központi költségvetés – jogszabályban meghatározottak szerint – támogatásban részesíti.

Mindebből kitűnik, hogy a korábbi Mt. csak a korlátozottan cselekvőképes személyek számára tette lehetővé a munkaviszonyban való megjelenést. A cselekvőképességgel nem rendelkező fogyatékossgal élő emberek munkához való jogáról eredetileg a korábbi Mt. nem beszélt. Csak a Fot. tartalmazta a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános keretei létrehozásának való megfelelés szabályait egészen addig, míg a korábbi Mt. 5. §-ába az egyenlő bánásmód betartásának általános kötelezettsége, megsértése orvoslásának előírásával együtt. Ez a kötele-

zettség változatlanul átkerült az új Mt. 12. szakaszába is. Ennélfogva a munkáltató az egyenlő eséllyel hozzáférhető környezetet jelenleg is köteles biztosítani a fogyatékos személy foglalkoztatása esetén. A módosítás célja az volt, hogy ez a kötelezettség a munkavállalást megelőző felvételi eljárás során is fennálljon. Az egyenlő bánásmódnak a fogyatékos személyekre is kiható konkrét előírásait az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény (Ebktv.) tartalmazza.

Az új Mt. megalkotásáig lényegében a Fot. és az Ebktv. ellensúlyozta a munkavállalói jogalanyiságnak a cselekvőképességhez történt feltételhez kötését, ami azért volt ellentmondásos, mert más helyen a szükséglettől vezérelve szolt a cselekvőképtelen személyek munkaviszonyban történő munkavégzéséről, ahol a munkaszerződést helyettük a törvényes képviselő köti meg. Ha viszont a cselekvőképtelen személynek nincs törvényes képviselője, nem lehetett munkavállalói jogalanyiséga. Ezt az ellentmondást oldotta fel az új Mt. azzal, hogy szakított a régi Mt.-nek a munkavállalói jogalanyiség cselekvőképességhez kötésével, és csak annyit mond ki a 34. szakaszában, hogy munkavállaló az a természetes személy, aki munkaszerződés alapján munkát végez. Ezáltal az új Mt. a cselekvőképteleneket is potenciónálisán besorolta a munkavállalók kategóriájába. Emellett az új Ptk.-ra figyelemmel, az új Mt.-be is beiktatták a relatív cselekvőképesség kategóriáját, hogy ha a nem abszolút korlátozottan cselekvőképes, gondnokság alatt álló személy abban a körben, amelyben belátási képessége teljes, törvényes képviselőjének hozzájárulása nélkül is megkőtheti a munkaszerződést.

Mindezek alapján a személyi és gazdasági függést magában foglaló munkavégzés az, amely a munkajog keretein belül marad. Ennek figyelembevételével kerültek az új Mt.-be atipikus munkaviszonyként a jövedelemforrást jelentő tevékenységek közül csak azok, ahol a munkáltatótól, illetve a megbízótól fennálló személyi függés valamilyen formában fennáll, mint pl. a távmunka és a e-dolgozói jogviszony esetében.

Míg a munkavállalói jogalanyiságnál az új Mt. viszonylag széles körben figyelembe vette a munkavállalói érdekeket, ez nem mondható el a munkajogviszony tartalmát érintő kérdések rendezésére. A munkajogviszony tartalmának két leglényegesebb területét, a munkaidőt, a pihenőidőt és a szabadságot, valamint a munkabért, azon belül a pótlékokat is érintve ugyanis az új Mt. a korábbihoz képest jelentősen lefaragta a munkavállalókat megillető jogokat. Ami a munkaidőt illeti, a rendes munkaidő az irányelvvel egyezően 48 óránál több nem lehet. Ugyanakkor az új Mt. lehetővé teszi, hogy a munkavállaló heti 60 órát nem meghaladó túlmunkát a munkáltatóval külön megállapodva vállalhasson. E vállalás azonban legfeljebb 6 hónapra szólhat, ami viszont meghosszabbítható. A nyugat-európai munkajogokban a munkavállaló e vállalását bármikor felmondhatja. A magyar Mt. azonban ilyen lehetőséget nem tartalmaz. A korábbi Mt.-ben a nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően a túlmunka után főszabályként pótlék jár, és csak akkor szabadidő, ha ezt a munkavállaló kérte. Az új Mt. szerint a túlmunka elszámolása pótlékkal vagy szabadidővel történjen, a munkáltató és a munkavállaló megállapodásán múlik. E megállapodásnál is, ami a már tárgyaltak értelmében, a munkáltatói akarat érvényesül.

A túlmunkát elvileg a következő hónap végéig kell elszámolni, azonban lehetőség nyílik egy hosszabb időintervallumban, az ún. „referencia-időszakon” belül, átlá-

golás mellett elszámolni. Ennek hossza a munkaidőről és a pihenőidőről, valamint a szabadságról szóló irányelv és a magyar Mt. szerint is szerint 6 hónap, idény- és készenléti munka esetén pedig 12 hónap lehet. Ez alatt az időszak alatt kell kiegyenlítődni a rugalmasan alkalmazott munkaidőnek, ami ha átlagolva a heti 40 órát meghaladja, pótlék vagy szabadidő jár az utólagos elszámolás mellett. Ágazati kollektív szerződéses felhatalmazással egyes nyugat-európai államokban fel lehet vinni 12 hónapra, sőt azt meghaladó időre a referencia-időszakot. Magyarországon viszont, az Mt.-módosítással ezt egyedülálló módon, a 2018. évi december végi Mt. novella 3 éves időtartamra tágitotta. Bár e hosszabbításra a munkáltató és a munkavállaló megállapodása alapján kerülhet sor, azonban hiányzik a munkáltatói nyomás féken tartását biztosító ágazati kollektív szerződés szükségessége (Prugberger–Tóth, 2019). Erre azért is szükség lenne, mert a munkaidőkeretnek, másképpen szólva a referencia-időszaknak e 3 évre történő meghosszabbításának a lehetőségében benne rejlik, hogy a túlórák után járó pótlékokat 3 évenként számolja el és fizeti ki a munkáltató. Ilyen hosszú időszakban pedig fennáll akár a munkáltató csődbe jutásának és felszámolásának az eshetősége, benne annak a veszélye, hogy vagyon hiányában egyszerűsített felszámolásra kerül sor, és a munkavállalók nem kapják meg a teljesített túlóráik után járó pótlékokat, a bérgarancia-alap pedig csak korlátozott mértékben rendezi a munkavállalók irányában fennálló munkáltatói bértartozásokat. Emellett az is tény, hogy míg Magyarországon általában a törvényileg főszabályként engedélyezett 4 havi munkakeret alkalmazása a szokásos, azt azonban több vállalat a törvény előírásainak megfelelően kollektív szerződéssel 6 hónapra felemeli, addig az EU régi tagállamaiban a referencia-időszak általában 2-4 hétnél nem több (Prugberger–Tóth, 2019).

Ami a műszakokat illeti, az irányelv ez alatt az éjszakai műszakot érti, amelynél azok részére, akik állandóan éjszaka dolgoznak, és ezért a szervezetük bioritmusa erre áll be, kevesebb összegű műszakpótlékot kapnak a nemzetközileg kialakult munkajogi szabályozás vagy a gyakorlat szerint. A pótlék esetükben általában 15%. Ezt alkalmazza a magyar gyakorlat is. Váltott műszakban történő dolgozás esetén az éjszakai munkavégzést a magyar jog is a külföldihez hasonlóan 30%-kal honorálja, a munkavégzés napszakának hetenként történő változásából eredő, nagyobb szervezeti megterhelés miatt. Ezt a korábbi jogunk a műszakváltásos munkavégzés esetén a délutáni műszaknál is figyelembe vette azzal, hogy a délutáni műszaknál 20% pótlékkal emelte meg az alaplombért. Az új Mt. ezen akként változtatott, hogy megszüntette a délutáni műszakpótlékot, helyette azonban este 6 órától másnap reggel 6 óráig tartó 15%-os mértékű műszakpótlékot vezetett be, amelynek értelmében aki ez alatt az időszak alatt akár csak egy órát is dolgozik, 15% pótlék felvételére jogosult.¹²

A munkabérezésnél is változások történtek. Pozitív változás, hogy a minimálbér kiegészült a garantált minimumbérrel, amely magasabb a minimálbérnél, és a középfokú iskolai végzettségűeknek és annál magasabb képzettségűeknek kell azt alkalmazni. Negatív változás viszont, hogy a kormány mind az alaplombért, mind a garantált bérminimumot a szociális (koalíciós) partnerek bevonása és velük való érdekegyeztetés nélkül, egymaga állapítja meg, és csak az inflációt veszi figyelembe, a fogyasztói kosarat

viszont nem. Az sem mondható pozitív változtatásnak, hogy az új Mt.-ből kikerült a természetbeni munkadíjazás, illetve azt cafeteriaaként alkalmazta tovább.

Még két munkajogi intézményről szükséges szót ejteni, melyek közül az egyik a munkaviszony-módosítás, amit a germán jogrendszerhez tartozó munkajogi előírásokhoz hasonlóan, a magyar Mt. szerint is főszabályként közös megegyezéssel lehet végrehajtani. Ideiglenes jelleggel azonban a munkáltató módosíthatja a munkaszerződést a saját cégén belül másik munkakörbe vagy munkahelyre történő átirányítással, más munkáltatóhoz történő kirendeléssel, kiküldéssel, valamint haszonkölcsönbe adással. Erről az Mt. 53. §-ában szabályozott, szerződéstől eltérő foglalkoztatás szól, amely szerint a munkavállalót egy éven belül csak egy alkalommal lehet a szerződéstől eltérő módon foglalkoztatni. Ez alapvetően kedvezőbb a munkavállalók számára, mint a korábbi Mt. szabálya, amely egy éven belül lehetővé tette mindegyiknek évi 44 napot el nem érő alkalmazását azzal, hogy alkalmazásuk összességében nem haladhatja meg a 110 munkanapot. Ugyanakkor azonban a korábbi Mt.-hez hasonlóan a jelenlegi sem szól a kiküldési irányelvnek arról a lehetőségéről, hogy a munkavállaló átirányítására, kirendelésére, haszonkölcsönbe adására maximum egyéves időtartamra lehetőség nyílhat, ami meghosszabbítható, szintén legfeljebb egyéves időtartamra. Ezzel jó lenne kiegészíteni az Mt.-t az olyan esetekre, amikor megrendelési pangás van, mert ilyen módon a munkaviszony-megszüntetések elkerülhetők lennének. Ezt a kiegészítést össze lehetne kapcsolni a külföldre történő munkaszervezéssel, amelynek az új Mt.-ben lefektetett szabályai azért hiányosak, mert az itt említett hosszabbítási lehetőséggel megfejtelt egyéves korlátjáról nem tesz említést.¹³ A munkaszerződés módosításának másik esete a munkáltatói jogutódlás. Ennek szabályai a korábbi Mt.-hez viszonyítva nem változtak, és megfelelnek a munkáltatói jogutódlásról szóló 2001/23. számú EK irányelvnek és a munkavállalók méltányos érdekeinek.

A munkáltatót a munkavállalóval szemben terhelő kártérítési felelősség szabályait az új Mt. módosította, és részben új alapokra helyezte. Bevezette a munkajogban a polgári jogi felelősség rendszerébe beiktatott kimentés intézményét, ezen belül is az előreláthatósági klauzulát, amely a munkáltató részbeni mentesülését eredményezheti a kár megtérítése alól, ha a károkozás idején nem volt előre látható a kár. A másik szabály szintén a munkáltató kártérítési felelősségének a szűkítésére ad lehetőséget azzal, hogy az „ellenőrzési kör” intézményét vezeti be a „működési kör” helyett. Ez utóbbi jóval tágabb és objektív kategória, a szabályozás lényege szerint a munkáltató mentesül a felelősség alól, ha a kárt az ellenőrzési körön kívül eső körülmény okozta. Ezzel szemben az 1992. évi Mt. a munkáltató kártérítési felelősségét – különösen munkabaleset esetén – a veszélyes üzemi felelősség analógiája alapján rendezte, ahol sokkal kisebb volt a lehetőség a kimentésre, mint a jelenlegi Mt. alapján, ahol a munkáltató az ellenőrzési körén való kivülség, valamint a baleset bekövetkezését érintő előreláthatóság hiányával könnyebben ki tudja magát menteni a felelősség alól. A veszélyes üzemi felelősség analógiájára történő szigorúbb felelősség és kimentési lehetőség helytállóbb volt a mostaninál, mivel az üzem működése a munkáltató kockázata. Ezt alátámasztja az is, hogy a működésből adódó nyereség is az övé. Ezért megalapozatlan minden olyan munkáltatói oldalon jelentkező törekvés, amely meg akarja

osztani az üzem működésével járó kockázatot a munkavállalókkal. Ezenkívül ez az új szabály diszkriminatívan is hátrányos a munkavállalókra nézve. Ugyanis ha pl. egy üzemi robbanás következik be, és a munkavállalókon kívül mások is megsérülnek, a munkáltató irányukban a veszélyes üzemi felelősség szigorúbb szabályai szerint felel, mint a munkavállalói irányában, ahol – miként már szóltunk róla – könnyebben kimentethi magát (Prugberger, 2014b:145–150). Nem véletlen, hogy e fonákság kiküszöbölése érdekében a bírói gyakorlat a Kúria iránymutatása alapján a korábbi jogi előírásokra áthangolva alkalmazza (Sipka, 2015, V. fejezet).

A munkavállalót a munkáltató irányában terhelő kártérítési felelősség előírásai kisebb mértékben módosultak, ezek viszont a munkavállaló hátrányára. A felróhatóság polgári jogi kártérítési fogalmának bevezetése helytálló, ahogy az is, hogy azon belül megkülönböztetik a kártérítési összeg mérséklésére kihatóan a vétkesség különböző alakzatait. Az viszont indokolatlanul terhes a munkavállalóra, hogy ha az átlagosnál súlyosabb gondatlansággal okoz kárt a munkáltatónak, elvileg a teljes kár megtérítésére kötelezhető. Ilyen esetekben ugyanis a nyugat-európai jogok szintén mérséklék a kártérítés összegét, ahol nemcsak a munkavállaló esetében a többszörös, monoton munkafolyamat ismétlődéséből eredő károkozási kockázatnövekedést lenne szükséges figyelembe venni (Eörsi, 1961:16; Nagy, 1964:15–16), hanem azt is, hogy az üzemben belüli munkavégzésnél a munkáltató a munkafelügyeleti tevékenysége során megelőzheti vagy enyhítheti a károkozás negatív hatásait (Deli, 2013).

A jogellenes munkaviszony megszüntetése jogkövetkezményeinek rendszere is jelentős átalakításon ment keresztül. Az egyik változás, hogy a munkavállaló csak rendkívül kirívó jogsértések esetén – öt esetben – kérheti a jogellenes megszüntetéskor a munkaviszony helyreállítását (Gyulavári, 2015:227). A jogellenes megszüntetés esetén a munkavállaló a régi uniós tagállamok többségének előírásaival ellentétben visszahelyezést nem, hanem csak kártérítést követelhet, amely sokkal csekélyebb mértékű kártalanítást jelent, mint korábban (Prugberger, 2013). Kártérítés esetén elmaradt jogvédelmet érvényesíthet, azonban a kártérítés összege korlátozott, nem haladhatja meg a 12 havi távolléti díjat. Az új szabályok a Ptk. kárenyhítésre vonatkozó rendelkezéseit is átvették, amelynek értelmében a munkavállaló köteles a munkaviszonya megszüntetését követően új munkahelyet keresni, és azt igazolnia is kell a bíróságon. Ezzel szemben a régi tagállamoknál a munkáltató a visszahelyezésen kívül a munkavállaló teljes kárát köteles megtéríteni. Sőt, az Egyesült Királyság jogát átvéve, több észak-európai államban a munkaviszonynak a munkáltató által jogellenesen történő megszüntetése esetén „ex lege” meghatározott összegű báziskártérítési átalány jár a munkavállalónak, ha pedig a munkavállalót ért kár ennél nagyobb, akkor a báziskártérítés összegét meghaladó kompenzációs kárát is érvényesítheti. Ez esetben azonban a bizonyítási teher a munkavállaló oldalán van (Prugberger, 2013).

A munkaügyi kapcsolatok területén a kollektív szerződésekkel kapcsolatos lényeges változás, hogy a törvény a legcsekélyebb mértékben korlátozza a felek kollektívszerződés-kötését. A kollektív szerződés megkötésére vonatkozóan az új törvény lényegesen módosította a szabályokat, így a kollektív szerződést már az a szakszervezet megkötheti, amelynek a taglétszáma eléri a munkáltatónál munkaviszonyban álló munkavállaló

lók 10%-ot. Ez a szabály abszolút antidemokratikus, mert ha a cégnél nem működik még más szakszervezet, így egy kisebbség a saját akaratát rá tudja kényszeríteni a munkavállalók többségére, akiknek a sérelmére a kollektív szerződést megkötő munkáltató sikeresen össze tud játszani a szakszervezettel. Korábban a szakszervezeteknek az üzemi tanács-választásokon elért eredményessége volt a szerződéskötési képesség mércéje.

Jogdogmatikailag és jogrendszertanilag teljesen megalapozatlan, hogy az üzemi tanácsot az új Mt. a szakszervezet elé helyezte. Ebben az USA megoldásának követése játszott közre, ahol a munkáltatók szívesebben tárgyalnak közvetlenül a munkavállalókkal, és kötnek velük „win-win” megállapodásokat, mint az érdekvérményesítést keményebben képviselő szakszervezetekkel. Újabban üzemi tanácsai képződmények jelentek az USA egyes államaiban is, de csak véleménynyilvánítási és konzultációs joguk van, a nyugat-európai államok többségéhez hasonló együttdöntési joguk azonban nincs (Hennsler-Frik, 2003:557–558). Valószínűleg e minta leképezése alapján vált teljesen szűkké és formálissá az új magyar Mt.-ben az üzemi tanács együttdöntési joga.

Ami az érdekegyeztetés jogát és a szociális partnereknek az állammal történő háromoldalú kollektívszerződés-kötési lehetőségét illeti, az teljesen átalakult. A 2011. évi XCIII. tv. teljesen átalakította a Nemzeti Munkatanácsot, illetve az OÉT-t. Kibővítette Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanácsná, és konzultatív véleményező intézménnyé tette, amelynek keretében országos általános kollektív szerződés nem köthető. Ennél fogva csak a már bemutatott ágazati és területi érdekegyeztetés működik, az ágazati párbeszédbizottságok részvételével. Ezért ágazati kollektív szerződés létezik. A vállalati kollektívszerződés-kötés pedig elfogadhatatlanul akként módosult, hogy a szakszervezet tízsázalékos reprezentativitás mellett egyedül is köthet a vállalat vezetésével kollektív szerződést, a szakszervezethez nem csatlakozott munkavállalókra is kihatással.¹⁴ A miniszteri indoklás szerint a jogalkotó e módosításoktól azt reméli, hogy jelentősen növeli az érdekképviselők aktivitását a munka világának alakításában, egyúttal visszaszorítja az indokolatlan állami beavatkozást, illetve azt piacokonform megoldások alkalmazására korlátozza. Ezzel viszont közben kiszolgáltatja őket a munkáltatóknak.

A közszféra jogviszonyainak szabályozása 2010 után

A 2010. tavaszi kormányváltást követően a baloldali-liberális Bajnai-kormányt felváltó új polgári kormány (2010–2014) megalkotta a kormánytisztviselők jogállásáról szóló 2010. évi LVIII. tv.-t. Ezzel lényegében kiüresítette az 1992-es köztisztviselői törvényt, amely ezt követően csak az önkormányzatoknál foglalkoztatott köztisztviselőkre vonatkozott. Ezt követően, alig több mint egy év múlva, 2012. március 1-jétől mind a kormánytisztviselői törvény, mind a köztisztviselői törvény hatályon kívül helyezésével párhuzamosan elkészült és hatályba lépett a közszolgálati tisztviselőkről szóló törvény (2011:CXCIX. tv., Kttv.). Az új törvény a kormánytisztviselői törvény beemelésével magában foglalta a kormánytisztviselőket, valamint a kormánytól független, „autonóm” hivatalok (országgyűlési, köztársasági elnöki stb.) köztisztviselőinek, valamint az önkormányzati köztisztviselőket (megyei és települési) jogállását, jogait és kötelezettségeit.

Összehasonlítva a nyugat-európai államok köztisztviselői (közhivatalnoki) törvényeivel, azok a problematikum eltérések, amelyekről a Ktv. kapcsán már szó esett, továbbra is fennmaradtak. Sőt a köztisztviselők státuszbiztonsága tovább gyengült, és a felettesüktől való függőségük tovább erősödött. Az új Kttv. ugyanis előírta, hogy a köztisztviselő lojális magatartást köteles tanúsítani felettesével szemben, ugyanakkor viszont a felettes „bizalomvesztés” címén felmentheti a köztisztviselőt, ami a konstruktív kritika elfojtásához és kontraszelekcióhoz vezethet. Gyengíti a köztisztviselői státuszbiztonságot az is, hogy a Kttv.-ből kikerült az a korábban létező lehetőség, miszerint kötelező megindítani a köztisztviselő kérelmére a vele szembeni fegyelmi eljárást, ha ő ezáltal tisztázni akarja magát az alaptalan gyanúsításokkal szemben. Ugyanakkor a köztisztviselői kar pozícióját gyengíti, hogy az új Kttv.-ből kikerült a szakszervezeti részvétellel történő hatékony érdekegyeztetés, a nyugat-európai jogokban meglévő kollektív közszolgálati jog.

Összehasonlítva a Kttv.-t a kontinentális európai országok szabályaival, a Kttv.-ben a szabályozás elvi szinten nem egységes jellegű. Bár a kontinentális nyugat-európai országokban az egyes szinteket (központi, regionális, körzeti és települési) külön törvények rendezik, azonban a rendezés elvei mindegyiknél egységesek. A Kttv. esetében ez nem mondható el. Az általános rendelkezéseket követően szinte kazuisztikus jelleggel rendezi a Kttv. a kormánytisztviselők jogállását, amely után következik az autonóm szervek köztisztviselőire vonatkozó jogi rendezés az egyes hivatali szerveket érintően, majd pedig az önkormányzati köztisztviselőket érintő jogi szabályozás. Míg azonban a kormánytisztviselőkre vonatkozó jogi szabályozás túl részletező, és lényegében az 1992. évi korábbi Mt.-n alapul – ami viszont előnyös –, addig az önkormányzati köztisztviselői jogi rendezés meglehetősen elnagyolt és hézagos. Ezért, ha ez utóbbi területen joghézag támad, kénytelen a jogalkalmazó „belső analógia” alapján a kormánytisztviselőkre vonatkozó szabályokhoz nyúlni, és azokat analógiászerűen alkalmazni.¹⁵ Az ismétlődések és a hiányosságok elkerülése, valamint a jobb áttekinthetőség érdekében az lenne a helyes, ha a Kttv.-ben egy általános rész készülne a kormánytisztviselőkre vonatkozó általános jellegű szabályok kiemelésével. Ez tartalmazhatná a köztisztviselők általános jogait és kötelezettségeit, kiegészülve a szakszervezeti érdekegyeztetési és intézménytanácsai participációs rendszerrel. Ezt követően pedig a különös rész fejezetekbe foglalva rendezné a kormány- és állami tisztviselők, az országos autonóm hivatali, valamint az önkormányzati tisztviselők jogainak és kötelezettségeinek egyes speciális kérdéseit.

A 2016. július 1-jétől hatályba lépett, állami tisztviselőkről szóló 2016. évi LII. törvény (Áttv.) tovább tagolta a közzsféra szabályozását. Az új törvény hatálya a kormánytisztviselőket érintette, több lépésben átminősítve őket állami tisztviselőkké. Nem sokkal később azonban az állami tisztviselői intézményt a kormányzati igazgatásról szóló 2018:CXXV. tv. megszüntette, és visszaállt az egységes kormánytisztviselői beosztás. A XVIII. fejezete az általánosan 4 hónapig terjedhető munkaidőkerettel több hétre szólóan napi 12 és heti 60 órára felemelhetővé tette a munkaidőt, ami már 2015-től kezdve informálisan napi 9 és heti 45 óra. Ezenkívül a kormánytisztviselők szabadságát is kurtította, mivel alapszabadságuk a korábbi 25 nappól lecsökkent 20 napra. Mind-

ez szerintünk szembemegy a kormány gyermekvállalási és családvédelmi politikájával. Ugyanakkor e törvény miniszteri indoklása szerint a közigazgatásban szükséges egy új, a hatékonyságra orientáló életpályamodell, amelyben a díjazás alapja nagyjából a tisztviselő teljesítményének a hatékonysága. Ezért egy új illetményrendszer bevezetése történt, amelyben az előmenetel elsősorban nem a közszolgálatban töltött idő, hanem a teljesítmény függvénye. Az új törvény hatálya alá tartozó tisztviselők magasabb díjazásra váltak jogosulttá, mint a más közigazgatási szervnél foglalkoztatottak. Azonban az országos garantált bérminimum emelése 2017-től a másik közszolgálati törvény hatálya alá tartozó tisztviselők illetményének a mértékét megemelte, így a különbség már nem jelentős. A díjazással kapcsolatban a különböző törvények hatálya alatt álló tisztviselők illetményét figyelembe véve, az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének érvényesülése egyes kutatók szerint kétséges lehet (Mélypataki, 2017:370).

A közalkalmazottakra vonatkozó szabályozás 2010 után

Az 1992-ben hatályba lépett Kjt., bizonyos módosításokkal, a 2010-es kormányváltást követően is hatályban maradt. A 2012. évi Kjt. novella (2012:LXXXVI. tv.) a közalkalmazottijogviszony-szabályozást azonban nem a köztisztviselőihez, hanem a Munka törvénykönyvéhez közelítette. Ez mutatkozik meg abban, hogy a novella kiiktatta a Kjt.-ből a fegyelmi eljárást, és helyette bevezette a rendkívüli felmentést. Az viszont pozitív, és egyúttal az Mt.-hez való közelítést is jelenti, hogy a Kjt.-be is bekerült a munkáltatói jogutódláshoz hasonló, a közfoglalkoztató-változással összefüggő közalkalmazotti jogviszony-módosulás, illetve a közalkalmazotti jogviszony megszűnésével járó munkaviszony-keletkeztetés. Ugyanakkor viszont távolodott az Mt.-től azáltal, hogy kiiktatta a foglalkoztató intézmény vagy munkakör átszervezése során öt vagy ennél több közalkalmazott leépítése esetén a csoportos létszámleépítés jellegű speciális szabályozást, ezzel gyengítve a közalkalmazottak egzisztenciális biztonságát.

Azzal, hogy a Kjt. 2012. évi novellájával a jogalkotó a közalkalmazotti jogot a munkajoghoz közelítette, számolni lehetett azzal, hogy a közintézményeknél folyó munkavégzésnek ezt a formáját a kormány megszüntetni tervezi. Ez a folyamat 2020 tavaszán kezdődött el, amikor a kormány arról döntött, hogy a Budapesti Corvinus Egyetem után további hat egyetem működését alapítványi formájúvá alakítja át. Ezzel az átalakítással együtt a kormány valamennyi alapítvánnyá átalakított egyetem minden oktatójának, tudományos munkatársának és ügyintéző-ügyviteli, valamint technikai személyzetének közalkalmazotti jogviszonyát az Mt. hatálya alá tartozó munkaviszonnyá alakítja át. Ezzel egy időben ugyancsak az Országgyűlés elé került az a törvényjavaslat is, amely az összes állami fenntartású kulturális közintézmény – így múzeumok, levéltárak, könyvtárak, színházak és művelődési házak – korábbi közalkalmazotti státuszban dolgozójának jogviszonyát visszamenőlegesen és a jövőre nézve egyaránt szintén az Mt. hatálya alá tartozó munkaviszonnyá alakítja át. Ez a folyamat az osztrák jogfejlődéshez hasonlít, ahol az oktatási és kulturális intézményeknél közhivatalnoki jogviszonyban álló munkatársak jogviszonyát szintén munkajogviszonnyá alakítják át, ami azonban csak az újonnan létesülő jogviszonyokra vonatkozik, a korábban kinevezett közhivatal-

nokok státuszát nem érinti. Ezenkívül az újonnan létesülő oktatási és kulturális közintézmények új munkaviszonya nem az általános munkajogi szabályozás, hanem a szerződéses szolgálati törvény (Vertragsbedienstetengesetz) hatálya alá tartozik.¹⁶ Ez pedig részben a kivezetés előtt álló magyar közalkalmazotti törvényhez hasonló konstrukció.

ÖSSZEGZŐ MEGÁLLAPÍTÁSOK

Összegezve az eddigieket, a rendszerváltás után az első polgári kormány a közép- és kelet-európai posztkommunista régióban elsőként kodifikálta a nyugat-európai munka- és közszolgálati joghoz hasonlóan mind a két jogterületet, miközben e régió többi állama még csak a régi kódexeiknek az új követelményekhez történő hozzáigazításáig jutott el (vö. Prugberger, 1993; 1998). Az új magyar kodifikálás igyekezett összhangba hozni a munkáltatói és a munkavállalói érdekeket. Azonban az államadósság csökkentésére vagy kedvező átütemezésére tett kísérlet hiánya, a nem megfelelő privatizálás, valamint a balliberális pártok hibás gazdaságpolitikája miatt az időközi módosítások során egyre több szociális minimálstandard került ki az Mt.-ből és a Kjt.-ből, amivel viszont a jelenlegi polgári kormányzatnak sikerült a munkanélküliségi rátát tartósan 5% alá csökkenteni.

Ez azonban csak az érem egyik oldala. Az 1990-es rendszerváltást követő munkajogi szabályozásnak voltak árnyoldalai is. Árnyoldalként jelentkezett, hogy a sorozatos módosítások, amelyek mind az 1992. évi Mt.-t, mind pedig a 2012. évit érintették, főszabályként a munkavállalók érdekeinek a hátrányára valósultak meg, és a munkavállalók szociális védelmét érintő szabályokat szűkítették. Ezt egyértelműen megvalósította az 1992. évi Mt.-t hatályon kívül helyező 2012. évi módosítás, és különösen a 2018. évi decemberi novella. Ez a tendencia végigvonul mind a kollektív, mind az individuális munkajogon. Megmutatkozik abban, hogy a szociális piacgazdaság körülményei között az individuális munkajog tartalmi kérdéseit meghatározó kollektív munkajog a 2012. évi Mt.-ben az individuális munkajogi szabályok mögé kerül. Emellett a munkavállalói érdekvédelmet országosan is lefedni tudó, szakszervezeti részvételű tarifajog és kollektív szerződés a jóval szűkebb, csak egy üzemre kiterjedő érdekvédelem, Magyarországon a nyugat-európai államokhoz viszonyítva csak formális üzemi tanácsi intézményrendszer szabályozása mögé szorul. A 2012. évi Mt. egyértelműen szűkíti és gyengíti a szakszervezeti jogokat, az üzemi tanácsnak a munkáltatóval történő korábban is szűkös együttműködési jogát pedig formálissá zsugorította. Az országos általános érdekegyeztetést felszámolták, és csak az országos és területi ágazati érdekegyeztetés maradt meg.

Az individuális munkajognál láttuk, hogy egyértelműen munkáltatói érdekeknek felel meg a munkaidőre és a két munkanap közötti pihenőidőre vonatkozó szabályozás, mely utóbbinál fennáll az irányelv által biztosított 11 óra, a korábbi szabályozással egyezően, az új magyar Mt.-ben 8 órára történő lecsökkentésének lehetősége. Egyértelműen munkáltatói érdekeknek felel meg a munkaidőre vonatkozó szabályozás, abban a túlmunka és a rendkívüli munkavégzés tárgtásának, igaz, kölcsönös megállapodással történő lehetősége, amit azonban a munkáltató ki tud kényszeríteni. Viszont a

hétvégi két pihenőnap biztosítása a nyugat-európai nemzeti szabályokban megjelenő másfél napi irányelvi szabályozáshoz képest méltányos. Az is kedvező, hogy a nőket szülés után, gyermekük hároméves koráig kérelmükre részmunkaidőben kell foglalkoztatni. A részmunkaidőben dolgozó munkavállalókat azonban a munkáltató bármikor behívással rendszertelen munkaidővel is foglalkoztathatja, ami alól nem kivételek a 3 év alatti gyermeküket nevelő anyák, holott az ilyen korú gyermekeknél a velük való rendszeres foglalkozás alapvető körülmény. Itt tehát az új szabályozás részben jó, részben viszont nem. A nyugat-európai jogokkal egyértelműen szembemegy viszont a munkáltatót a munkavállalóval, a munkavállalót pedig a munkáltatóval szemben terhelő anyagi felelősségi szabályok. A korábbi magyar és a nyugat-európai államok e téren fennálló ama előírásaival szemben, melyben a munkáltató szigorúbb szabályok szerint felel a munkavállalónak okozott kárért, viszont a munkavállaló felelőssége a munkáltatóval szemben enyhébb, az új Mt. a munkáltatóét csökkentette, a munkavállalóét pedig egy szintre hozta a munkáltatóéval. Ugyanakkor a munkaviszony megszüntetésére vonatkozó új magyar szabályozás kirívóan és antiszociálisan munkáltatópárti jellege súlyosan sérti a munkavállalók jogait.

Mindebből végső megállapításként leszűrhető, hogy a magyar munkajogi szabályozás a rendszerváltozás időszakában sokat változott. Többségében a munkavállalók hátrányára, némely esetben a munkavállalók előnyére, és vannak olyan szabályok, amelyek részben előnyösek, részben viszont hátrányosak a munkavállalók számára. Ebből az tűnik ki, hogy a magyar munkajogi szabályozás a szociális államot lebontó mai eurotranszatlanti neoliberális irányzatának igyekszik megfelelni, főleg azért, hogy külföldi cégek egyes részlegei Magyarországra települjenek. A jogalkotó azonban a munkavégzés hatékonyságát a kormányzati munkában is biztosítani kívánja. Ezért alkotta meg a kormányzati igazgatásról szóló 2018:CXXV. tv.-t, amelynek alapján a kormánytisztviselők szolgálati viszonya is jelentősen közeledett a munkajoghoz, mivel megszűntek a korábbi közszolgálati privilégiumaik. Ha „de jure” nem is, „de facto” azonban majdnem olyan helyzet állt elő, mint 1990 előtt, amikor ugyanaz a szabályozás volt érvényes a gazdasági és a közszolgálati munka világában.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (K120158 kutatási témapályázat keretében) az NKFI Alapból valósult meg. Az anyaggyűjtésben részt vett dr. Szöllös Andrea ügyvéd, PhD-hallgató, Miskolci Egyetem.

² Konferencia a közszolgálat egységes jogi szabályozásáról, 1997. május. Előadó: Kiss György, Vadász János, Horváth István, Kollonay Csilla, Radnay József és Prugberger Tamás hozzászólásai.

³ Mt. 33. §.

⁴ A SZOT tulajdonában álló vagyon megosztását a szakszervezeti vagyon védelméről, a munkavállalók szervezkedési és szervezeti esélyegyenlőségéről szóló 1991. évi XXVIII. törvény 7. §-a, valamint az érdekszövetségek között megkötött megállapodás szabályozta.

⁵ Mt. 49. § (3)–(4) bekezdések.

⁶ Lásd bővebben Prugberger, 2009; Prugberger–Jakab–Zaccaria, 2016.

⁷ Az 1992. évi Mt.-nek a 2005:VIII. tv.-nyel történt módosítását követő átmeneti állapot 118/A. § (3) bek., majd a 2011-ben történt újabb módosítással revideált állapot 117/B. § (3) bek.

- ⁸ A nyugat-európai államokban a köztisztviselőket és közalkalmazottakat csak fegyelmi eljárással lehet állásuktól megfosztani. Vö. Veszprémi, 2012. 3. fejezet; Peine–Heinlein, 1999:109–110.
- ⁹ E javaslat részletes kifejtése Prugbergernél (2010).
- ¹⁰ Lásd a Bizottság közleményét a rugalmas biztonság közös elveinek a kidolgozásáról: COM(2007) 359. A rugalmas biztonság célja annak biztosítása, hogy az EU valamennyi polgára magas szintű foglalkoztatási biztonságot élvezhet, azaz lehetősége van arra, hogy nyugdíjba vonulásáig élete minden szakaszában könnyen találjon munkát, és kedvező foglalkoztatási kilátásai legyenek a gyorsan változó gazdasági környezetben. A rugalmas biztonság célja emellett az, hogy mind a munkaadókat, mind a munkavállalókat segítse a globalizáció előnyeinek kiaknázásában.
- ¹¹ Az önálló munkavégző vállalkozásának szabadságáról mint alapjogról lásd Kiss, 2006:285–290. A doktori értekezés 2010-ben nyomtatásban is megjelent: Kiss György (2010): *Alapjogok kollíziója a munkajogban*. Justus Tanácsadó Bt., Pécs. A továbbiakban azonban a doktori értekezés szövegét vettük alapul. Lásd még Kiss, 2005:116.
- ¹² 2012: I. tv. (Mt.) 141. §-a. Megjegyezzük, hogy e műszakpótlék fogalmát és től-ig fennálló időpontját helyes lett volna az Mt. XI. fejezete 46. pontjának (fogalmak) 89. §-a (2) bekezdésében rendezni.
- ¹³ E jogterület bővebb kritikai kiemzését lásd Prugberger, 2018.
- ¹⁴ Bővebb kritikáját mindennek lásd Prugberger–Rácz, 2017:191–192, 195.
- ¹⁵ Bővebben lásd erről Prugberger, 2014a.
- ¹⁶ Kodex des österreichischen Rechts, Arbeitsrecht 24. Aufl. Stand I. 9. 2002. 27. ff. p. Cítálja Veszprémi, 2012a:20.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs István (1992): A közszolgálati jogviszony személyi hatálya a világ főbb közszolgálati rendszereiben. *Magyar Közigazgatás*, 42. évf., 2. sz., 78–88.
- Birk, Rolf (1997): *Die Massenentlassung nach europäischem und nationalem Recht*. In: Csák Csilla (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Prugberger Tamás professzor 60. születésnapjára*. Novotni Kiadó, Miskolc, 23–35.
- Bódis Lajos (1994): Munkaügyi kapcsolatok állami szerepvállalással. *Európa Fórum*, 4. évf., 4. sz., 73–91.
- Borbély Szilvia (1994): A spanyol érdekegyeztetési etalon. *Európa Fórum*, 4. évf., 4. sz., 92–103.
- Deli Petra Eszter (2013): *A munkavállaló általános felelőssége a német és az osztrák modell jogösszehasonlító keresztmetszetében*. PhD-értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- EC (2006): *Zöld Könyv. A munkajog korszerűsítése szembenézve a XXI. század kihívásaival*. COM(2006)708, <http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2006/HU/1-2006-708-HU-F1-1.Pdf>.
- Eörsi Gyula (1961): *A jogi felelősség alapproblémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ficzere Lajos (1970): *Az állami vállalat a gazdaságirányítás új rendszerében*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Fodor T. Gábor (2016): A Munka Törvénykönyve munka- és pihenőidő-szabályozásának uniós jogi megfeleléséről. *Magyar Munkajog*, 3. évf., 2. sz., 21–36.
- Gyulavári Tamás (szerk.) (2015): *Munkajog*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Heerma van Voss, G. J. J. (2003): *Nederlands social recht*. Boom Juristische uitgevers, Den Haag.
- Hegedűs István (1973): *A szövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Hennsler, Martin – Frik, Roman (2003): *Arbeitnehmerbeteiligung in den USA durch Betriebsräte*. NZA. 11.
- Horváth István (2009): Befagyasztott ambivalenciák. A közalkalmazotti és köztisztviselői illetményrendszer szabályozási ellentmondásai, *Magyar Jog*, 56. évf., 12. sz., 759–766.
- Jakab Nóra (2017): Gondolatok a rugalmasság és biztonság egyensúlyáról Prugberger Tamás 80. születésnapja alkalmából. *Miskolci Jogi Szemle*. 12. évf., 2. sz., 213–227.
- Kenderes György – Prugberger Tamás – Tatár Irén (1989): Jogsabály-kriticizmus. *Jelző*, 1. sz.
- Kenderes György – Prugberger Tamás (1993): A közalkalmazotti és a köztisztviselői jogviszony új jogi szabályozása. *Magyar Közigazgatás*, 43. évf., 6. sz., 329–335.

- Kenderes György – Prugberger Tamás (1991): A közszolgálat, a közalkalmazás és a köztisztviselés a tervbe vett új jogi szabályozás tükrében. *Magyar Közigazgatás*, 41. évf., 10. sz., 908–917.
- Kiss György (1988): Az egységes közszolgálati törvény szabályozásának lehetséges módjai. Kézirat.
- Kiss György (1998): Az egységes közszolgálat szabályozásának koncepcionális problémái. In: *Koncepció a közszolgálatban foglalkoztatottakra vonatkozó szabályozás egységesítésének a lehetőségéről*. SZEF Kiadó, Budapest.
- Kiss György (2005): *Munkajog*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss György (2006): *Alapjogok kollíziója a munkajogban*. Akadémiai doktori értekezés, Pécs.
- Kokoly Zsolt (2006): A csoportos létszámcsoökkentés a román munkajogban. *Magyar Jog*, 53. évf., 12. sz., 758–763.
- Kostecka, Jan (1992): Neugestaltung des kollektiven Arbeitsrechts in der CSRF. *Arbeit und Recht*. No. 11.
- Mélypataki Gábor (2017): Egyenlő munkáért egyenlőtlen bér – észrevételek a tisztviselői illetményrendszer változásaihoz. *Miskolci Jogi Szemle*. 12. évf., 2. sz., 367–375.
- Nagy László (1964): *Anyagi felelősség a munkaviszony keretében okozott károkért*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- NZA (2000): Rechtsprechung. *Neue Zeitschrift für Arbeitsrecht*, Vol. 17, No. 22, 1227–1228.
- NZA (2004): Rechtsprechung. *Neue Zeitschrift für Arbeitsrecht*, Vol. 21, No. 3, 164–170.
- Ojeda Aviles, Antonio – Perez, Manuel (1989): *Gewerkschaftsrechte im Betrieb nach spanischem Recht. Arbeitsrecht im Betrieb*, No. 12.
- Peine, Franz Joseph – Heinlein, Dieter (1999): *Beamtenrecht*. C. F. Müller Verlag, Heidelberg.
- Prugberger Tamás (1992): *Összehasonlító munkajog*. Akademie der Angewandten Wissenschaften (ADAW). Bonn–Budapest.
- Prugberger Tamás (1993): A munkajogi szabályozás átalakulása a szomszédos, volt reálszocialista közép- és kelet-európai országokban. *Munkajogi Szemle*, 12. sz.
- Prugberger Tamás (1998): A munkajog átalakulása a kelet-közép-európai régióban. *Valóság*, 41. évf., 9. sz., 103–116.
- Prugberger Tamás (2007): A közszolgálati jog magánjogi jellegűvé tételének és a munkajogba olvasztásának kérdéséhez. *Közigazgatási Szemle*, 1. évf., 1. sz., 16–26.
- Prugberger, Tamás (2008): Kündigungs- und Massenentlassungsregelungen in Ungarn und in den postkommunistischen Nachbarländern Ungarns. In: Konzen, Horst et al. (Hrsg.): *Festschrift für Rolf Birk zum siebzigsten Geburtstag*. Mohr Siebert, Tübingen, 643–658.
- Prugberger Tamás (2009): Az európai uniós munkajogi szabályozás módosulásainak és kiegészítéseinek kihatása a munkavállalók szociális érdekeire. *Európai Jog*, 9. évf., 4. sz., 20–27.
- Prugberger Tamás (2010): A közszolgálati jog újraszabályozásának problémája. *Új Magyar Közigazgatás*, 3. évf., 5. sz., 43–50.
- Prugberger Tamás (2013): *Magyar munka- és közszolgálati jogi reform európai kitekintéssel*. Novotni Kiadó, Miskolc (3. bővített kiadás és 3. bővített utánnymás).
- Prugberger Tamás (2014a): A közszolgálat jogdogmatikai és rendszerelviszerű egységes szabályozásának problematikája. *Új Magyar Közigazgatás*, 7. évf., 4. sz., 1–8.
- Prugberger Tamás (2014b): A munkaviszonyból eredő kártérítési felelősség újraszabályozásának néhány problematikus vonása a 2012. I. törvényben. *Gazdasági Élet és Társadalom*, 6. évf., 1–2. sz., 144–157.
- Prugberger Tamás (2018): A kiküldési irányelv és a magyar jogi szabályozás. *Gazdaság és Jog*, 26. évf., 6. sz., 24–27.
- Prugberger Tamás – Tatár Irén (1994): A munkaküzdelen jogi szabályozása. *Európa Fórum*, 4. évf., 2. sz., 114–124.
- Prugberger Tamás – Kenderes György – Mélypataki Gábor (2012): *A munka- és közszolgálati jog intézményrendszerének kritikai és összehasonlító elemzése*. Novotni Kiadó, Miskolc.
- Prugberger Tamás – Nádás György (2014): *Európai és magyar összehasonlító munka- és közszolgálati jog*. Wolters Kluwer, Budapest.
- Prugberger Tamás – Nádás György (2015): *Európai és magyar összehasonlító kollektív munkajog*. Wolters Kluwer Kiadó, Budapest.

- Prugberger Tamás – Jakab Nóra – Zaccaria Márton Leó (2016): *Az európai munkajog vázlata – Abriss des europäischen Arbeitsrecht*. Novotni Alapítvány – Lícium Art, Debrecen.
- Prugberger Tamás – Rácz Zoltán (2017): A munka- és a közszolgálati jogi érdekegyeztetés alakulása 2010 után. *Polgári Szemle*, 13. évf., 4–6. sz., 184–201, <https://doi.org/10.24307/psz.2017.1215>.
- Prugberger Tamás – Tóth Hilda (2019): A 2012. évi Munka Törvényének egy újabb módosítása a rendkívüli munkavégzés korlátainak tágítása érdekében. *Jogtudományi Közlöny*, 74. évf., 1. sz., 25–30.
- Rens, Johan van (1992): A munkaügyi kapcsolatok holland modellje. *Európa Fórum*, 2. évf., 4., 19–27.
- Sipka Péter (2015): *A munkáltatói kárfelelősség alakulása a bírói gyakorlat tükrében*. HVG-ORAC Kiadó, Budapest.
- Sipka Péter – Zaccaria Márton Leó (2016): Dolgozik és pihen? A munkaidő fogalmának bővítése az Európai Unió bíróságának újabb ítélete nyomán, tekintettel a magyar bírói gyakorlatra. *Jogtudományi Közlöny*, 71. évf., 9. sz., 449–457.
- Sredkova, K. (1995): Das bulgarische Arbeitgesetzbuch auf dem Wege der Reformen. *Zeitschrift für Internationale Arbeits- und Sozialrecht (ZIAS)*, No. 2.
- Tatár Irén – Kenderes György – Prugberger Tamás (1989): (El)tervezett sztrájkjog. *Élet és Tudomány*, 44. évf., 1. sz., 8–9.
- Tóth Hilda (2017): Rugalmas biztonság elve a munkaviszony megszüntetése során. *Miskolci Jogi Szemle*, 12. évf., 2. sz., 620–630.
- Vadász János (2006): *Közszolgálati reform*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Venediktov, A. V. (1948): *Az állami szocialista tulajdon*. Moszkva, Kézirat, MTA Jogtudományi Intézet Könyvtára.
- Veszprémi Bernadett (2012a): *A köztisztviselők felelősségi rendszere*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Veszprémi Bernadett (2012b): *Felelősség a közszolgálatban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Zaccaria Márton Leó (2013): Fogalmi változások a munkaidő kapcsán az új munka törvénykönyvében. *Miskolci Jogi Szemle*, 8. évf., 1. sz., 130–142.

Varga Csaba

Kultúrdiplomáciai program és kudarca az Antall-kormány idején

Hungarian Reference Library (CD-ROM Hungary)

A Project in Cultural Diplomacy and Its Failure During the Antall Government

Hungarian Reference Library (CD-ROM Hungary)

Összefoglalás

A rendszerszerűen felépített magyar kultúrdiplomácia hiánya megbosszulta magát már a trianoni eredményhez vezető úton. Utókorunk úgyszólván semmit sem tanult ebből. A törvényszerűen bekövetkező pusztító eredményeket új otthonaként megélve, történetesen amerikai emigrációnk igyekezett az itthonnak a közömbösségét valamelyest pótolni, majd a kommunizmus bukása utáni új kezdés ígézetével fellépő új kormányzatokat végre cselekvésre bátorítani. Az alábbi sorok egy történés krónikáját adják: egy sikeres indítás öndugába dőltét, ami a Miniszterelnöki Tanácsadó Testületben végzett munkámnak persze csak töredékét képezte. Egyszersmind mutatva, hogy e kormányzatban (is) mely sokoldalú előkészítettséggel zajlottak ügyek, olyanok is, amelyek – mint a bemutatott is, történetesen banális okok folytán – kudarcra ítéltettek. Külön szomorúság, hogy e téren az azóta eltelt évtizedekben gyakorlatilag semmi előrehaladás nem történt.

DR. VARGA CSABA DSc, Széchenyi-díjas jogfilozófus, kutató, professor emeritus, MTA TK Jogi Tudományi Intézete, professor emeritus, PPKE JÁK; a dolgozat történései idején a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület kormányfőtanácsos rangú tagja (1991–1994) (varga.csaba@jak.ppke.hu).

Kulcsszavak: információs technológia, CD-ROM, angol nyelvű alapkönyvtár, kormányzati projektmegvalósítás, magyar történelem (1993–1994)

Summary

Having realised the low efficiency of cultural diplomacy during the post-WWII communist regime, the author, a member of the Advisory Body of the late Prime Minister of Hungary, József Antall, initiated the adoption of the new achievement of information technology, barely utilised for any similar purpose in the world at the time (including its rudimentary servicing at contemporary Oxford/Cambridge), to issue a CD-ROM as a Hungarian Reference Library, representing a selected and ordered mass of writings already published on Hungary (relevant to its history, culture, science, arts, etc.) in English. It was meant as a gift additional to tickets for the next EXPO to be hosted by Hungary in 1996. The paper records and documents of the whole procedure, whether intellectual, governmental and managerial, from the idea's inception in late 1992 to the final incompleteness, practically with no continuation after the change of government in mid-1994 and, unfortunately, no continuation since then, either.

Keywords: information technology, CD-ROM, reference library in English, governmental project implementation, history of Hungary (1993–1994)

Nem tudok arról, hogy a Miniszterelnöki Tanácsadó Testületnek lett volna hivatalos küldetésnyilatkozata, de szerepünket s szerepemet magam abban úgy fogalmazhattam volna meg, hogy mindenekelőtt a miniszterelnök munkájának legkülönbébb módokon történő segítése, egyebek közt felkért vagy önálló véleményadással és kezdeményezéssel, a szűkebb s tágabb értelemben vett kormányzaton belüli munkálatokban részvétellel, és az MDF-es és országos, fővárosi és vidéki, akár kritikai alapról építő vélemények, kezdeményezések lehetséges becsatornázásával. Az már nyilvánvalóan személyfüggő volt, hogy saját kabinetbeli hierarchikus alárendeltségünkön túl kivel s miként tudunk kapcsolatot építeni a szűk és tág kormányzaton belül és kívül.

Valamiféle *CD-ROM Hungary* elképzelhetőségével Sándorfi György¹ országgyűlési képviselővel való sokadik beszélgetésben, valamikor 1992 nyarán, késő őszén találkozhattam először. Formálisan egy 1993. január 18-i délutáni átbeszélésen rögzíthettem különféle hivatali megbeszéléseim során rendszeresen vezetett naplójegyzeteimben első ízben, hogy – a külhoni Magyaródy Szabolcs² útkeresése és Andrew L. Simon³ mérnöki tanúsága szerint, amit itthon velünk némi sürgetéssel kísértén megosztottak – lehetőség lenne mintegy húszezer nyomdai ívnyi szöveg egyetlen lemezen történő többszörözésére, s ezzel a világnyelveken már megjelent magyar történelmet, tudományt, művészetet tárgyaló művek összefogásával Közép-Európának magyar esettanulmányként történő bemutatására. (Természetszerűleg nem voltam szakember ebben – sem. De az 1960-as évek második harmadában, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetében, mielőtt bezúztatták volna, hazame-

nekítettem magamnak a két világháború közti *Magyar Szemle* – számomra azóta is minden idők legkiemelkedőbb magyar folyóirata – teljes sorozatának közel félszáz kötetét; ekkor bukkanhattam a tragikus sorsot ért Balogh József⁴ fáradhatatlan és úgyszólván felülmúlhatatlan, gyakorlatilag egyszemélyes kultúrdiplomáciai teljesítményére. Ennek élményét növelte ugyanezen időből bennem a hazánkból kiszakított utódállamokat illető magyar történettudományi és revizionista feldolgozások soknyelvű gazdagsága, melyek az egykori Teleki Pál Tudományos Intézet hagyatékából intézetünkre maradtan kimenekítem nélkül szintén elpusztítottak volna. Ezeknek köszönhetően megérezhettem hazánk történetéből egy darabot, amelyben – már és még – *volt* kultúrdiplomácia, mert az ország mert és akart, sőt tudott is a „helyünk a nap alatt” alakításáért tenni. Ebből érezhettem még valamelyes visszfényt az 1970-es évek végén; talán egy *simulacrum* utolsó felvillanása lehetett.⁵ Ám azóta is immár fél évszázad telt el, s a politika hazai fejeiben mindeddig kultúrdiplomáciának még csak a hiánya sem tudatosult.)

Nos, amerikai barátaink figyelemfelhívása igencsak értő fülekre talált bennünk. Dilemmánk csak arról szólt, vajon időkorlátokkal is számolva a gyakorlati megvalósításra, szóba jöhet-e például a Batthyány Lajos, a Lakitelek vagy a Nemzeti Alapítvány, avagy a Magyarok Világszövetsége. Minderről rögvest feljegyzést készítettem a miniszterelnöki kabinetfőnöknek⁶ s az érintettnek gondolt kormánytagoknak, majd a kabinetfőnök úrral január 25-én késő este még átbeszéltem a mikénti továbbgondolás irányait.

Időközben január 21-én Budapestről Simon András küldött sajtóanyagot CD-ROM-ügyekben jártas magyar szervezetekről, hasonló amerikai magyar gondmegfogalmazásokról (pl. Wass, 1992), tudatva, hogy kettőnkön kívül találkozott még Pecze Zoltánnal⁷ és Szekeres Zsolttal,⁸ s példányt juttat majd Pungor Ernőnek.⁹

1993. január 29-én, mikor újabb feljegyzéssel kerestem fel a miniszterelnöki kabinetfőnököt, érkezett már visszajelzés: egy frissen létrejött alapítvány elnökétől, Csóti Györgytől,¹⁰ egyenesen a miniszterelnöki kabinetfőnöknek címezve, saját gondolat előterjesztéseként, mint „a külföldi magyar propaganda jobbítását célzó, egy magyar kézikönyvtár számítógépes megvalósítására vonatkozó javaslat” (Ki-62/1993), amire címzettje rögvest meg is jegyzi nékem: úgy tetszik, „a dolgok visszafordulnak”.

Érkeznek további visszajelzések. Leginkább megdöbbenően a külügyminisztertől,¹¹ aki – tán éppen nemzeti könyvtárunkban számítógépes rendszerszervező felesége félreértésével – február 2-i válaszában (477/Je) az egész felvetést *ex cathedra* haszonlatannak jelenti ki: „Az optikai leolvasás ugyanis nemintelligens, a szövegnek csak a képét veszi föl, de ez nem indexálható, olyan, mint egy mikrofilmtekercs.”

Ugyanezen a napon – kongenialitások csodálatos egyidejűségeként, s talán még inkább a helyénvaló ötlettől várható kormányzati cselekvés saját csatornába terelésének önértékéből – a címzettlistámon nem is szereplő Pungor Ernő, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság tárca nélküli miniszteri rangú elnöke egyenesen a miniszterelnököt (eredetileg akadémiai kutatóknak, tehát nem külsőknek épített társasházbeli szomszédját) keresi meg pontosan e tervvel, sőt – *captatio benevolentiae* – csapatot is javasol mögéje: „Eddigiekben felhívtam a figyelmét Entz Gézának,¹² aki lelkes volt, s egyetértett az anyagi támogatással is, ami kb. első lépésben 10 millió forint lenne.”

Háttér gyanánt csatolja még Simon András a Hungary 1100 multimédia adattár eredetileg nekünk megküldött négyoldalas problematizálását, miszerint

- az USA-ban a legnagyobb könyvtárak „jó esetben pár tucat könyve” hazánkról felében már rég „elavult”, miközben „80%-a vagy torz, vagy ellenséges képet fest”;
- a kurrens *New Hungarian Quarterly* „érdektelen”, a *Hungarian Observer* „hírverési dilettantizmus”, a *Daily News* silány;
- USA-ban 1989 és 1991 közt született kétezer közgazdasági disszertáció közül öt szől Elefántcsontpartról s kettő honunkról, noha „egyedülálló problémákkal” mi kerültünk a nemzetközi érdeklődés homlokterébe;
- egyetlen CD-lemez – à 3 USD – 300 ezer gépelt oldalnyi tárolófelülettel rendelkezik.

Egy nap múltán szintén reagál Mádl Ferenc¹³ tárca nélküli miniszter nevében kabinetfőnöke, Tóth Sándor,¹⁴ javasolva (188/MF Ki-62/1993), hogy „kormányon kívüli szerv végezze e tevékenységet, amely viszont élvezze a kormány (politikai) támogatását”.

Február 5-én késő délután kapom a miniszterelnöki kabinetfőnöktől iránymutatásként, hogy a Pro Communitate Alapítvány bevonása lehetne a Batthyány Lajos vagy Teleki Alapítvány helyett inkább kívánatos; majd február 11-e kései estéjén ezt még nyomatékosítja. Közös ebédek következnek a parlamenti alagsorban, utána nálam kávézással tovább latolgatás Sándorfi képviselő barátommal és Bittsánszky Gézával,¹⁵ aki február 8-án *Megjegyzésekben* (XXVII-104/1993) tovább tágítja a szándékokat:

- több lépcsőben lennének még tervezhetők elkészítendő művek és válogatások, képi és zenei, audio- és videomegjelentésekkel,
- akár „ráültetve” ezeket aktuális hívószavakra, divatokra, súlypontokra.

Zavarba ejt viszont Fekete György¹⁶ február 5-i elutasítása (429/93 FGy). Merthogy bár lehetséges – írja –, hogy valami „nem kielégítő [...] kaphatnának több propagandát [...] lehetne szervezettebb. A helyzet azonban valamivel jobb, mint Ön gondolja”. Tájékozatlanságát maga leplezi le; számára elégséges, hogy a Library of Congress és néhány más bibliotékával, cserekapcsolatainknak hála, „értékes anyag jut el Amerika sok könyvtárába is”.

Két napra rá, délelőtt formális egyeztetés zajlik nálam Sándorfi-val, Bittsánszky-val, s utóbbi munkatársaiként Bernát Istvánnal¹⁷ és Molnár Imrével.¹⁸ Beszámolóom rögzíti:

- a tervezett *Hungarian Reference Library* Magyarországon technikailag megvalósítható;
- „éllovasok leszünk nemcsak regionális kitekintésben, de nemzetközi mércével mérve is”, összemérve Oxford/Cambridge teljesítményével;¹⁹
- „nemcsak önmagát fogja reprezentálni, hanem [...] mint az egész közép-európai térséget képviselő esettanulmány szerepel”;
- a budapesti EXPO bár határidős alkalom, de további feladatvállalásokat nem zár ki.

Harmadnap, február 19. délutánjára kezdeményez a Pro Communitate Alapítvány kuratóriuma – Csóti György elnök és Biszterszky Elemér,²⁰ Prepeliczay István,²¹ Sándorfi György tagok, valamint Szent-Iványi Ágnes²² titkárságvezető és Aniot Judit²³ ügyvezető részvételével – egyeztetést. Február 24-én kelt feljegyzésem szerint alapítványként „működését most kezdi, pénzeszközökkel feltöltése, konkrét cselekvésének kialakítása

most van folyamatban”. Mindazonáltal a Hungarian Reference Library „menedzselésére készséggel vállalkozik”, ha és amennyiben tőlem már mindent előkészítve (munkabizottságok, költségvonzat, rendezett szerzői jogok, Országos Széchényi Könyvtártól bibliográfia és szkennelés) átvehet – általunk megszerzett/megszerzendő megvalósíthatósági tanulmánnyal, kormánydöntéssel, szerkesztés/megvalósítás bizottsági és szervezeti rendszerével, pénzügyi ellátmánnyal – úgy, hogy az összeállítást és digitalizálást költségvetési, a mesterlemez- és sorozatgyártást pedig az EXPO-forrás fedezi majd.

Február 25-én Simon levélben sürgeti Sándorfit, Molnár Imre pedig másnap kora délután kéri tőlem, hogy

- folytassak tájékozdó beszélgetést az MTA elnökével, az OSZK főigazgatójával s az Akadémiai Kiadó vezetőjével; majd

- létesítsünk tárcaközi bizottságot (kulturális oldalról például Fekete György, külügyi részről Kelemen András²⁴ és/vagy Bába Iván,²⁵ pénzügyiként Schamschula Gyula,²⁶ akadémiaiként Csurgay Árpád²⁷ és/vagy Rózsa György,²⁸ műszakiként pedig Pungor Ernő részvételével);

- amely bizottság – Mádl és Katona Tamás²⁹ írja be ezt a menetrendbe – majd megvalósíthatósági tanulmányt fog benyújtani 100 ezer lemez megrendelésére.

Fekete György már korábbi levelében jelzi, hogy körlevelemet továbbküldte az OSZK-főigazgató Juhász Gyulának,³⁰ aki március 1-jén dodonaian válaszol: „Ha lenne egy jó magyar lexikon... Ennek hiányában egy megfelelő összetételű szerkesztő-/szerzőbizottságnak kéne egy ilyen anyagot összeállítani, létrehozni és CD-ROM-ra vitetni.” Tudván, hogy munkálatunkhoz alapbibliográfiát csak a nemzeti könyvtártól kaphatunk, átfogó beszélgetést kezdeményezek a főigazgatóval, aki támogatásáról biztosít.

Véletlen megismerkedésnek hála, másnap kora délután tájékozdó beszélgetést folytatok Kádár Edittel³¹ a Sevillai Világkiállítás felhasználható, Tóthné Pásztor Erzsébettől³² is megerősített tapasztalatairól.

Időközben Csóti tájékoztatást követel tőlem a dolgok alakulásáról, mire március 8-án kitérően válaszolok: zajlik közös előkészítő munka miniszterelnökségi államtitkári (Katona), tudománypolitikai bizottsági elnöki (Bittsánszky) és országgyűlési képviselői (Sándorfi) részvétellel.

Másnap délután megbeszélés a miniszterelnöki kabinetfőnökkel és Molnár Imrével, akik szerint a Pro Communitate Alapítvány bevonandó, de előkészítésre állíttassék fel egy kormányzaton túlnyúló (művészetet, nemzeti könyvtárat, tudományos akadémiát bevonó) tárcaközi bizottság Pungor miniszteri képviselőjével (és erősítésként Herman János³³ és Bittsánszky Géza kooptálásával); előrevetítve, hogy siker esetén kívánatos lehet további más, akár magyar nyelvű változat egyaránt.

Március 11-én tájékozdó beszélgetésbe bocsátkozom Bedő Árpád³⁴ informatikus-sal technikai lehetőségekről, költségekről, szóba jöhető vállalkozói körrel, majd másnap délben találkozom Pungorral: kire bízandó a megvalósítás. E célból létrehozandó alapítványra, vagy a Magyarok Világszövetsége, a Pro Communitate, a Batthyány Lajos vagy a Teleki Alapítvány bevonásával?

Március 19-én délután újabb találkozás a miniszterelnöki kabinetfőnökkel a majdani tárcaközi bizottság összetételét, feladatait, szerzői jogi vonatkozásokat megbeszélén-

dő, folytatva március 31-én este további tüzetesítéssel. Közben március 29-én délelőtt hivat Pungor, tágitva a tervezést: annyi lemezzel számoljunk, ahány témakör erre érdemes. Április 12-én délben újabb találkozás Pungorral, aki elfogadja felvetésemet egy e célra létrehozandó *sui generis* alapítványról.

Április 14-én késő este tájékoztat a miniszterelnöki kabinetfőnök a miniszterelnök döntéséről: a kormányzati támogatást előkészítő bizottság két tagja Pungor és jómagam, s kormánydöntés után a felelős bizottság elnöke Pungor lesz, magam pedig (kvázi-)kuratóriumi titkára.

Antall József miniszterelnök április 15-én hivatalos levélben megbízza Pungor Ernő tárca nélküli minisztert tárcaközi előkészítő bizottság alakítására; célja „egy Magyar Könyvtár, mely a magyarságot s szellemi értékeit – Kárpát-medencei táji és történeti környezetével egységben – világnyelv(ek)en bemutatná”.

Ettől kezdve Pungor olykor velem szemelgeti leendő bizottsági tagjainkat,³⁵ és saját apparátusán belüli hátszágát is szervezi a feladatra. Június 10-én rendel az OSZK-tól bibliográfiát, amit tanácsstalanság fogad: a főigazgató időközben elhalálozik, s ezzel új rezsim kezdődik. Megbízott főigazgató az addigi helyettes, Poprády Géza,³⁶ aki június 25-től kezd el levelezni velem az alapbibliográfia határidőre elkészültéről, ám szakbibliográfiák (pl. irodalomtörténet, építészet stb.) igénye esetén külön megrendelés, külön határidő szükségéről.

Mindeközben külföldről – Magyaródytól és Simontól, majd Sisa Istvántól³⁷ – sürgetések érkeznek Pungorhoz.³⁸

Július 21-én megalakul az ún. Főbizottság. Elnök a tárca nélküli miniszter, s ettől kezdve az ő szerepfelfogása diktál. Magam ezt explicitté sosem engedett konfliktusként élem meg. Az ügyet kialakító koncepció ti. már publikált angol nyelvű írások összegyűjtéséről, egyetlen lemezben rendezett közzétételéről, mutatókkal ellátásáról s szabad szövegkereshetőségük biztosításáról szólt. Ehhez tartható határidőt szabott az EXPO (1996),³⁹ ahol is lemezünk belépőjegyet kísérő ajándékkul szolgált volna. Elnökünk viszont a CD-ROM-ról saját alkotásként ábrándozott. Folyamatosan arról instruált, hogy

– „már előszavában is színesen – akár zenei, képi motívumokat is használva –, vázlatosan mutassa be” (tehát máris feladta a szövegmaximálást egyéb megjelenítések javára);

– „magyar nyelvű fejezetek angol nyelvű fordítása” (tehát bátorítja új szövegek készíttetését/fordíttatását);

– „egyes fejezetek végén lábjegyzetekben [...] irodalmi hivatkozások” (tehát egy gyűjtőkötet természetes változatosságát megkísérli kézikönyv rendszerességévé avatni); és végül

– megrendelte a Hungarofilm-től „angol nyelvű és angol feliratos filmek jegyzékét” (hogy a szövegmaximálást tovább erodálja).

Végre-valahára⁴⁰ 1993. október 26-ra készül el az *Előterjesztés a Kormány részére* (E/1141/93), melynek értelmében

– határidő 1995. december 31.;

– költségvetési támogatás 15 millió (1993) + 25 millió (1994) + 35 millió (1995) = 75 millió forint;

– Főbizottság: Pungor Ernő elnök, valamint Falvy Zoltán,⁴¹ Finta József,⁴² Magyaródy Szabolcs, Nemeskürty István, Remzső Tibor,⁴³ Rubovszky András, Varga Csaba és Várszegi Asztrik⁴⁴ tagok;

– a 20 ezer szerzői ív (300 ezer gépelt oldal) tárolóképeségű lemez részei – „történelmi korszakonként felépülve” – történelem, történelmi földrajz/éghajlat, tájrajz, néprajz, történelmi jog, reprezentatív eredmények (irodalom, zene, egyéb művészet), városépítés, vallástörténet, a mai ország (építészet, gazdaság, idegenforgalom), angol bibliográfia, mai jogrend, műemlékek (korabeli magyar államhatárokon belül) lesznek;

– a munka „hatalmas volumenű irodalmi anyag áttekintésére, az egyes fejezetek tartalmi összeállítására és szerkesztésére”, lektorált fordítására irányul;

– a költségvetés fejezetei: Főbizottság (10 millió), szerkesztőbizottság (10 millió), adatfelvitel (20 millió), szerzői jogdíj (4 millió), fordítás (10 millió), lektorálás (16 millió) és tartalék (5 millió forint).

Ugyanezen napon átforgul az ez a szöveg miniszterelnöki kabinetfőnöki hivatalos előterjesztésre – *Jelentés a Kormány számára a számítógépes kompakt lemezen tárolt Magyar Könyvtár létrehozásának előtörténetéről, ill. a jelenlegi helyzetről* –, amire október 29-én születik kormánydöntés. Ez „a magyar külpolitika és gazdaságfejlesztés előmozdítása érdekében, az 1996-os budapesti EXPO-hoz és a honfoglalás közelgő 1100 éves évfordulójához kapcsolódva jóváhagyja a Magyar Könyvtár számítógépes kompakt lemezen történő létrehozására (CD-ROM Hungary) vonatkozó javaslatot”. Ebben a döntésben van egy ellenszavazat (Jeszenszkyé, mert – állítja – csakis saját minisztériumának kellene ez a pénz tájékoztatásra, a külföldi könyvtárak pedig amúgy jól ellátottak), és egy tartózkodás (Mádlé, mert a színvonal úgymond nem biztosított, és nem terjesztett elő alternatív javaslat).

November 8-ra fekteti le az elnök eljárási rendünket. Megkezdődik a főbizottsági munka – számos értekezlet, együttgondolkodás. Elnökünk mintha az öröklött trónján ülne, szabadon álmodozik az elvileg megvalósíthatóról. Számára bármiféle új szerzői alkotás pusztán „összeállítás” – mert minden elhatározás kérdése csupán. Engedi szabadon szárnyalni Nemeskürty fantáziálását, aki hirtelen tudatára ébred annak, hogy magyar filmtörténetünkben valami még megíratlan, meg hogy meg kéne mutatnunk egy ilyen-olyan zseniális részletet ebből-abból a filmből. Erre saját lehetőségeire ébred a zenetörténész, aztán mások is... Hirtelen ünneprekapom magam, ha ellenérvelek, hogy a legrövidebb film- vagy zenei betét is mily rengeteg nyomtatott lapot lő ki, és hogy egy-két hónapon belül már válogatásunk levilágításának kellene készen lennie... Elnöki intézésre azonban mindenki sohasem volt mesterremekén munkálkodik rendületlenül tovább, magam pedig hivatali alantasságom fegyelmével elhallgatok.

Miniszterelnökünk a régóta bizalmas közelségből ismert, humanisztikus érdeklődésű s izzó hazaszeretetű, nemzetközi hírű reáltudomány-művelő, kiváló szervezőképességű barát e feladatra választásával bizonyítva a legjobbnak hittet lépte, az ügyet azonban zsákutcába terelte. Miután nyilvánvaló adottság lett számomra társaim bár legjobbat akaró, mégis önfegyelmezés nélküli önmegvalósító énkülése,

és ezzel a határozottan gyors cselekvés kellemes cammogással átlényegülése, lépés-kényszerbe kerültem. A beletörődés kényszerében, mégis *deus ex machina* várakozással november elején a miniszterelnöki kabinetfőnökhöz fordultam őszinte helyzetelemzéssel.

December 1-jén Magyaródy levéllel keresi meg elnökünket: a torontói *Magyar Élet* című lap *Talán még nem késő* címmel hírt adott kezdeményezésünkről; gyakorlatilag leírta azt. Tehát „számíthatunk a megelőzésre. Fontos lenne, hogy a mi lemezünk legyen az első”. „Minden erőnkel törekednünk kell a románok s csehek megelőzésére.” Sürgeti hát, hogy a legrövidebb időn belül készíttessék „egy rövidített s főként történelmi-politológiai művekből álló” CD-ROM-gyűjtemény, például *The New Central-Europe Hungary and Her Neighbors* címmel.

Időközben meghal Antall József miniszterelnök. Boross Péter ügyvezető, majd megválasztott miniszterelnök lesz, akinek az 1994. évi tavaszi választással – MDF-vel – 1994. július 14-ével bezárólag kell átadnia a kormánykerekét Horn Gyula garnitúrájának. Tragikusként megélt idő, s még nehezebb belátni, hogy miféle csodavárás teszi újfent csigalassúságúvá a folyamatot. Negyedévbe kerül, hogy 1994. február 1-jén elnökünk kiadmányozza a CD-ROM Hungary megvalósításával összefüggő finanszírozás lebonyolításának módját szabályozó *Eljárási rend* egyszerű formásgait.

Magam időközben tájékozódásul felkeresem azokat az informatikai cégeket, amelyekről egyáltalán tudomást szerezhettem.⁴⁵

S végül május 27-én számolok be elnökünknek a jog(történet) területét lefedő munkám eredményéről:

- összterjedelem 100 szerzői ív: 40% új szöveg (átvezető és magyarázó szövegekkel), 60% törvény- és irodalmi válogatás;

- 75% fordítandó;

- határidő 1994. december 31.;

- honorárium à/ív eredeti írásműnél 25 ezer Ft, fordításnál 30 ezer Ft, egynemű forrásválogatásnál (pl. *Magyar Törvénytár*, folyóirati sorozat) 4 ezer, egyébként 6500 Ft;

- ebből (általam megbízott és általa részmegbízó minőségben) Benedek Ferenc⁴⁶ oldalán (Werbőczy *Tripartitum*áig) 15 ív saját szöveg + 35 ív válogatás, Zlinszky János⁴⁷ oldalán 25 ív saját szöveg + 25 ív válogatás (Werbőczy *Tripartitum*ától a jelenig) készül;

- összhonorárium Benedek oldalán 565 ezer Ft, Zlinszky oldalán 1 327 500 Ft, továbbá 2 250 000 Ft fordítási költség, azaz összesen a jogtörténet terrénján 3 577 500 Ft.

A kormányzat már ügyvezető; s habár néha még értekezünk, hamarosan⁴⁸ személyes feladatom már nincs. Ügyünkben végjáték következik: egykori kormányzatunkban volt egykori elnökünk értesít (E/1072/1/1994), hogy sem kétszeri átutalási kérése a miniszterelnöki kabinetfőnöknél, sem az utalás átvállaltatása az új miniszterelnöknél nem járt sikerrel. Szeptember 14-én utoljára még végösszegeztet (E/1192/1994), de válasz már nincs. Mikor már mindenki mindenről elfeledkezett, talán a következő évben észreveszek majd honoráriumszerű átutalást a számlámon.

Társaságbeli alkalmakkor sokszor találkozom még Pungor Ernővel, úgyszólván bizalmas barátokként beszélgetve egykorvolt idők felelevenítendő eseményeiről. Ezek leginkább *academia s universitas*, a szellemi élet feletti uralom bolsevizmusból neoli-

beralizmussá átmementődését érintik, s ebben annak felelősségét, hogy miniszterelnökünk Mádl sima folyamatosságbiztosítását választotta Pungor német mintájú, tehát a személyi állományt *tabula rasa* teremtésével kétesélyesen újrapályáztató receptkínálata helyett. Ezt a projektet azonban többé nem hozzuk szóba; részemről sem lett volna már értelme annak, hogy sebeket tépdessünk.

Már a választás tavaszán Révész Tamás⁴⁹ jogtörténész barátom, szociáldemokrata harcos leszármazottja, bizalmasan megszűgta nékem: utódom lesz a politikumban, mint majd Horn Gyula miniszterelnök tanácsadója. Nosza, rögvest felvettem projektünk folytatását, amihez összegzést is adtam. Néhány telefonbeszélgetés még következett, de elhalt az ügy. Ám nem lelt jobb gazdára akkor sem, amikor valahai egyetemi és Bibó kollégiumbeli tanítványaim kezébe került a kormányrúd (Varga, 1998).

Azóta pedig még emléke is javarészt szétszóródott.⁵⁰ Csakúgy, mint az igény, és annak rendszerszerűen megszervezett lehetősége, hogy a világban könyv formában testet öltött szellemünkkel is jelen legyünk.

FÜGGELÉK

Hungarian Reference Library

*Megvalósíthatóság számítógépes kompaktlemezen
csekély költséggel*

Miniszterelnöki Kabinetiroda II.

1993. január 18.

Dr. Varga Csaba

főtanácsos

Kapja:

Dr. Marinovich Endre kabinetfőnök

Dr. Jeszenszky Géza külügyminiszter

Dr. Mádl Ferenc tárca nélküli miniszter

Katona Tamás államtitkár

Kodolányi Gyula c. államtitkár

Dr. Entz Géza c. államtitkár

Dr. Biszterszky Elemér közgazgatási államtitkár

Barsiné Pataki Etelka c. államtitkár

Joó Rudolf helyettes államtitkár

Bába Iván helyettes államtitkár

Csóti György MDF Külügyi Biz. alelnöke

Bittsánszky Géza kormányfőtanácsos

Bollobás Enikő főosztályvezető

Aniot Judit miniszteri biztos

Dr. Antall György András

Sándorfi György képviselő úr baráti kérésére, lakásán január 18-án részt vettem *Andrew L. Simon* mérnökprofesszorral, a *University of Akron* (Ohio) műszaki kara nyugalomba vonult dékánjával egy megbeszélésen. Simon András azért látogatott Magyarországra, hogy egyik régóta dédelgetett gondolata megvalósítását kezdeményezze. Az alábbiakban Simon úr eredeti ötletéről már csak megbeszélésünk, valamint Sándorfi úrral ezt illető értékelésünk eredményein átszűrten adok számot.

Külföldi magyar propaganda alig létezik, a könyvtárak magyar vonatkozású anyaga szegényes, elavult. Ezek java része ráadásul többnyire kárunkra elfogult. Azok az emigrációs erőfeszítések pedig, amelyek az amerikai nagykönyvtárak magyar vonatkozású könyvekkel ellátására irányulnak, csak kevésbé lehetnek hatékonyak.

A csehek, románok évszázados fölényét hagyományos propagandában, nyugati szerzőktől eszközölt könyvkiadásban aligha tudjuk utolérni. A térségben viszont kétségtelen elektronikai előnyünket, jártasságunkat, az alábbi elgondolás jövőre tekintő merészségében rejlő előnyt azonban javunkra fordíthatnánk.

A számítógépes felhasználású kompaktlemez (CD-ROM) Nyugaton már elterjedt: könyvtárakban, iskolákban, otthonokban hozzáférhető. Egyetlen lemez tárolóképesége tízezer ívnyi szöveg (kétszáz kötetnyi Hóman–Szekfű). Ipari sorozatgyártásban egy lemez előállítása 3 dollárba kerül (Dorogon talán még kevesebbe).

Számítógépes leolvastatással (*scanning*) a nyomtatott szöveg tartalma közvetlenül lemezre vihető. Újraírás nélkül egész könyvtárak néhány grammnyi lemezen hozzáférhetővé tehetők, számítógépen olvashatók, tetszőleges indexekkel kereshetők, újra kinyomtathatók. Ugyanígy az illusztrációk (térképek, kották, képek) is. Valamivel drágább átviteli eljárás esetén beszéd, zene, színes illusztráció szintén mellékelhető.

Valószerű magyarságképet tükröző idegen nyelvű irodalmunkat kellene reprezentatív lemez(ek)en hozzáférhetővé tennünk: összefoglalásokat, tudományos feldolgozásokat (mindenekelőtt hungarica-vonatkozásban), szemléket, egyébként magyar publikációk idegen nyelvű tartalmi kivonatait, valamint művészetkritikát, szépirodalmi fordításokat – elsősorban az angol, másodsorban a francia, német, olasz, spanyol nyelven megjelentek közül válogatva. Továbbá bibliográfiáinkat, kronológiáinkat, egyéb adattárainkat, angol nyelvű mutatókkal ellátva.

Minimális programmal indítva, az első feldolgozás már pár hónapnyi munka árán megjelenhetne: alapvető dokumentumok, visszaemlékezések, Macartney-típusú⁵¹ feldolgozások; egész sorozatok a Teleki Intézet, a Történettudományi Intézet, a Király Béla-féle vállalkozás⁵² köréből; teljes folyóirat-évfolyamok (pl. az egykor Balogh József szerkesztette *Hungarian Quarterly* és *Revue de Hongrie*), valamint válogatások (pl. a Boldizsár Iván szerkesztette *New Hungarian Quarterly*, a Köpeczi Béla mögött álló *Nouvelle Revue de Hongrie*⁵³) viszonylag kevés szerkesztői munkával máris roppant értéket testeshetnének meg.

Fekete-fehér változatban a számítógépigény mintegy 15 ezer dollárnyi beruházást feltételez, továbbá a számítógépes feldolgozást végző középkáderek bérét, valamint egy-két helyiség biztosítását. Besegítést emigrációnk bizonyosan vállalna mind a tartalom kialakításában, mind a szkennerezés munkájában. Még titokban tartott előkészületek esetén is számíthatnánk emigrációs pénzügyi támogatásra, hiszen a vállalkozás a

magyarság ügyét a legtágabb értelemben szolgálná: pártsemlegesen, az összmagyarság értékeit karolva fel.

A tényleges lebonyolítás feladatát a hosszú távú tervezhetőség érdekében leginkább valamilyen társadalmi közeg, így a szándékok és egyéb feltételek találkozása esetén valamelyik kormányzatunkhoz közel álló alapítvány vállalhatná. Ezen belül szerveződhetne kormányzati, valamint tudományos támogatás – megfelelő szerkesztőbizottságok alakításával. Ugyanakkor kapcsolódhatna a célok szemszögéből is, költségvetési finanszírozás érdekében is – külügyi, művelődésügyi, valamint tudománypolitikai támogatáson túl – az EXPO vállalkozásához.

Talán túl merész az álom, de egy ilyen nem kereskedelmi vállalkozás többletprogramoknak lépésről lépésre történő felvállalásával (pl. magyar kottatárak, népzenei korpuszok, régészeti, néprajzi, földrajzi, névtani adattárak, régi, ritka kiadványok, térkép- és metszetgyűjtemények stb. kiadásával) esetleg önfinanszírozóvá is válhatna.

Feljegyzés

a Hungarian Reference Library tárgyában

1993. február 17-én 11 órakor tartott megbeszélésről

Résztvevők:

Bittsánszky Géza főtanácsos, a Tudománypolitikai Titkárság vezetője

Dr. Varga Csaba főtanácsos, Miniszterelnöki Kabinetiroda

Bernát István főtanácsos, Tudománypolitikai Titkárság

Sándorfi György MDF országgyűlési képviselő, a külügyi bizottság tagja

Utólagos konzultáció:

Molnár Imre főtanácsos, Katona Tamás miniszterelnökségi államtitkár kabinetfőnöke

Előzmény:

Dr. Varga Csaba (1993. január 18.) és Bittsánszky Géza (XXVII-104/1993., 1993. február 8.) feljegyzése, valamint Csóti György MDF országgyűlési képviselő, a külügyi bizottság alelnöke (Ki-62/1993., 1993. január 28.), Jeszenszky Géza külügyminiszter (477/Je., 1993. február 2.), Pungor Ernő tárca nélküli miniszter, OMFB elnök (1993. február 2.), dr. Tóth Sándor, Mádl Ferenc tárca nélküli miniszter kabinetfőnöke (188/MF/Ki-62/1993., 1993. február 3.), valamint Fekete György helyettes művelődési államtitkár (429/93. FGY., 1993. február 15.) ez ügyben kelt levelei.

1) A technikai megvalósítás nem probléma. A képként bevitt szövegnek számítógépes betűjelekké alakítását 96–98%-os pontossággal biztosító program beszerezhető. Maga a mesterlemez is Magyarországon legyártatható.

2) Kormányzati felelősségű, léptékű és költségigényű feladatról lévén szó, kormányhatározattal célszerű a jövődő eljárást megalapozni. Kormányhatározatban rögzíthető a cél, az első diszkett elkészülésére az EXPO nyitásával egybeeső határidő, valamint annak kinyilvánítása, hogy a feladat folyamatos: az elsőt követő diszkettek sorozatában

történik. A kormányhatározat felhívhatja az érintett tárcák (Miniszterelnöki Hivatal, Művelődésügyi, Külügy-, Pénzügyminisztérium, Műszaki Fejlesztési Bizottság, továbbá esetleg már itt a Magyar Tudományos Akadémia) vezetőit arra, hogy saját területükön vizsgálják meg a finanszírozás és a megvalósítás lehetőségeit.

A kormányhatározat előkészítésére megvalósíthatósági tanulmányt kell készíteni. Már ehhez célszerű összehívni bizottságként az érintett tárcáktól azokat, akik kellő szakmai és közéleti súlyuk révén a vállalkozást itthon s a nemzetközi címzettek előtt is reprezentálhatják, ugyanakkor a tárcák lehetőségeit illetően kellő áttekintéssel rendelkeznek.

A finanszírozás oroszlánrészét feltehetően az állami költségvetés fogja vállalni, egy, a feladathoz *sui generis* módon rendelhető (létező vagy létrehozandó) alapítvány útján.

3) A vállalkozás – címében és éthoszában – Magyarországgént azonosítja magát. De ez felhívható olyan egyéb alkalmas kulcsfogalmak segítségével, melyek a címzett kör számára vonzóbbá, specifikus érdeklődés híján is kapóssá tehetik (mint pl. Magyarország helye Európában, Magyarország Kelet és Nyugat között, vagy Magyarország hídszerepben).

4) A vállalkozás azonnali elkezdése esetén bizonyosan éllovasok leszünk nemcsak regionális kitekintésben, de nemzetközi mércével mérve is. (Az angol–amerikai világ két legművesebb könyvkiadója, Oxford, ill. Cambridge egyetemi nyomdája mind ez ideig összesen két CD-ROM vállalkozással lépett a világ elé: a huszonnégy kötetes angol nagyszótár elektronikus változatával, valamint eleve már számítógépesen kezelt bibliográfiákkal.) A vállalkozás ezért nemcsak önmagában érdemel figyelmet (a technikailag új, elektronikus hordozó közegre tekintettel), de a létező nagy nemzetközi adattárakba is – melyek a régióinkat illető információkra máris rendkívül éhesek – egyszerűen berobbanhat.

„Magyarország” figyelemfelhívó szavak közé helyezése azért is indokolt, mert nemzetközi (főként angol–amerikai) felhasználásában a *Hungarian Reference Library* nemcsak önmagát fogja reprezentálni, hanem – az adattáraknak régióinkat illető nagymérvű ürességére tekintettel – mint az egész közép-európai térséget képviselő esettanulmány szerepel.

5) Tisztázva a forgalmazható végtermékre az EXPO megnyitásával szabott első határidőt, valamint a feladat folyamatosságát, már eleve külön kellene választani a reálisan azonnal vállalható feladatokat a még kikísérletezendőktől, a csupán perspektivikusaktól. Ugyanakkor már az első vállalkozás koncepcionális kialakításában szét kell választanunk a számítógépes írásjelekként kezelhető, indexálható, visszakereshető törzsszövegeket a pusztán képként felvitt és megjeleníthető szatellita-szövegektől (pl. a monografikus *Erdély története* törzsszöveggént, számos Erdély-történeti tanulmány kísérő függeléki mellékletként). (Olyan teljes anyagok, mint pl. a *Thúróczy-krónika*, ránk maradt nyomtatott formájukban, metszeteikkel együtt, képként lehetnének felvihetők.)

6) Már a megvalósíthatósági tanulmányban figyelmet kell szentelni a szerzői jogi kérdéseknek. Mai állapotok szerint

– 1943 előtről szabadon felhasználhatjuk a szövegeket;

– 1943-tól máig nemcsak az eredeti kiadóktól, az érintett szerzőktől, fordítóktól, szerkesztőktől kell a kellő hozzájárulást megszereznünk, de annak is tudatában kell lennünk, hogy a CD-ROM-on számítógépes jelek halmazaként hozzáférhető szöveg a használó által kinyomtatható, s ilyen módon a kalózzellegű felhasználás, többszörözés nem ellenőrizhető;

– tárgyalásainkban ugyanakkor tudatosíthatjuk a vállalkozás előnyeként a kiadók felé, hogy a még napjainkban is döntően mechanikus írógépen termelt kézírasszövegekkel szemben ez eleve az idegen nyelvű könyvtermés java szövegeinek számítógépes változatát eredményezné; ami lehetővé teszi kompenzációs refinanszírozási tárgyalások folytatását egyes kiadókkal, hiszen a nyomdai költség megtakarítása a *Hungarian Reference Library* vállalkozását katalizátorszerepűvé avathatja, hozzásegítve olyan fordítások elkészültéhez vagy véglegesítéséhez, amelyek könyvként előállítására kiadóinknak nem lenne pénzügyi forrása.

Emlékeztető
a CD-ROM Hungary idegen nyelvű bibliográfiája ügyében
az Országos Széchényi Könyvtárban
1993. június 16-án 9 órakor folytatott megbeszélésről

Jelen vannak:

Poprádi Géza, az OSZK főigazgatója

Borsányi Ferenc, az OSZK Tájékoztató Osztály csoportvezetője

Varga Csaba, a Miniszterelnöki Kabinetiroda főtanácsosa

A megbeszélés a Pungor Ernő miniszter úr által Poprádi Géza számára telefonon történt felkérés, valamint június 10-én kelt felkérő levél részletkérdéseinek tisztázására volt hivatott.

A feladat – legalábbis első szakaszában – a mindenkori államhatárok között (közép-európai háttérben) felfogott Magyarország történelme, történelmi földrajza, táj- és néprajza, joga, múltja, eredményei (irodalmat, zenét, a többi művészeteket is beleértve), városépítése, vallástörténete, mai arculata (építészetet, gazdaságot, idegenforgalmat, jogrendet is beleértve), műemlékei stb. átfogó témaköreire vonatkozó könyvek és folyóirati sorozatok bibliográfiájának elkészítése.

A *CD-ROM Hungary* is, bibliográfiája is elsősorban az angol nyelvre kíván összpontosítani, de szükség szerint fel kell ölelnie a csak francia, német, olasz, spanyol, portugál (vagy egyéb európai) nyelven hozzáférhető irodalmat is. Hivatása szerint teljesnek kell lennie minden önálló mondanivalójú, nem csupán aktuálpolitikai felhasználásra született, nem pusztán brosúrajellegű önálló könyvtári egység tekintetében. Kíváncsok, hogy attól függetlenül teljes körű legyen, vajon az általa felölelt művek megtalálhatók-e az OSZK saját gyűjteményében, vagy esetleg csupán a *British Library*, a *Library of Congress* vagy más nagykönyvtárak gyűjteményeiben. Elvileg a könyvnyomtatás óta eltelt teljes idő figyelembe veendő. Többszörös kiadás esetén az első és az ismert utolsó kiadás tüntetendő fel.

A *CD-ROM Hungary* Magyarországról, a nemzeti történelem eseményeiről, teljesítményeiről szól. Ennek értelmében része például az irodalomkritika, az irodalomtörténet, de maga a szépirodalmi alkotás nem. Része például a Rajk-per könyv alakban mint történelmi dokumentum, de a kapcsolódó esetleges mocskolódás nem. A „magyar eredmények” ugyanakkor a legtágabban értendők, a földrajzi felfedezésektől az ipari fejlesztésig, a gyógyászatig, oktatásügytől a könyvtárügyig.

Az elkészült munkát DOS-alapú IBM-kompatibilis számítógépes szövegszerkesztéssel, 10 példányban kinyomtatva, a floppy mellékelésével kérjük.

Feljegyzés

Marinovich Endre miniszterelnöki kabinetfőnök úrnak a *CD-ROM Hungary* ügyéről

1. Amióta az általam (is) gondozott és alakított eszme Pungor Ernő miniszter úr miniszterelnöki megbízatása folytán kormány szintű képviseletet kapott, a miniszter úr által létrehozott ún. Főbizottság egyszerű tagjaként nem lehetett feladatomban, hogy a miniszter úr egyszemélyi felelősségű döntéseiről bármilyen módon vélekedjek. Főbizottsági üléseken és informálisan mindig a *CD-ROM Hungary* eszméjéről a korábban általam kezdeményezett megvitatásokon megfogalmazódott álláspontokat képviseltem; a főbizottsági döntéshozatalban azonban mindez természetesen egyetlen vélekedést jelent.

A főbizottsági döntéseket (is) demokratikus és köztisztviselői fegyelemmel mindenkor tudomásul vettem. Ameddig a *CD-ROM Hungary* megvalósításában kormányzati megbízatás folytán vagy személyes minőségben részt veszek, a legjobb tudásom és lelkiismeretem szerint fogok igyekezni mindvégig optimális kialakítását elősegíteni.

2. Ha esetleg a kormányzatban belül zajló ismételt nézeteltérések kapcsán a *CD-ROM Hungary* ügyében tett eddigi lépéseket mégis az eredetileg támogatást nyert elgondolás s az általam felfogott kormányzati érdekek nézőpontjából kellene értékelnem, három ponton látnám megfontolandónak Jeszenszky Géza külügyminiszter úr aggályait. Mindegyik a legszorosabban összefügg a közvetlen kormányzati szerepvállalás, valamint a költségvetési tartalékból történő közvetlen finanszírozás védhetőségével.

2.1. A Főbizottság reprezentativitása

Habár a Főbizottságban legalább három akadémiai doktor (Falvy, Nemeskürty és Varga) és egy (műszaki) akadémiai rendes tag (Pungor) foglal helyet – és az igazság kedvéért hozzá kell tennem, hogy éppen a legutóbbi főbizottsági ülés határozott úgy, hogy a Főbizottság kiegészítendő (Rubovszky András helyett) egy közgazdással, valamint (feltehetően Szakály Ferenc személyében) egy történésszel –, nem tiszta a Főbizottság profilja, s ezért az sem megnyugtatóan világos, hogy mit képvisel.

Amennyiben a *CD-ROM Hungary* vállalkozásában bemutatandó ezredéves magyar alkotó szellemiség mai hordozóit kell képviselnie, úgy esetleg alulreprezentált, s mind az akadémiai, mind az egyetemi tudományosság tekintetében kevésbé átfogó és integratív. Márpedig nehéz általános választással is szembenézve egy többéves kormány-

függőségű projektumot úgy sikerrel végigvinni, hogy esetleg – egyebek közt – a történet-, a közgazdász-, az irodalmár-, a művészettörténeti, a könyvészeti és bibliográfiai szakmák támogatását nem tudhatjuk magunk mögött.

Amennyiben viszont tájékoztatás, *image*-alakítás, idegenforgalmi érdek vagy propaganda lennének a vállalkozás hajtóerői, úgy a Főbizottság felülreprezentált, pontosabban nem a szükséges jártasságot képviseli.

(Az eredeti elgondolás javíthatott volna a reprezentativitáson: elnök + Főbizottság + főbizottsági javaslat alapján elnöktől kinevezett Szerkesztőbizottság. Az utolsó főbizottsági ülés határozata azonban a Szerkesztőbizottságot az egyes főbizottsági tagok által történő személyes megbízás körébe utalta, s ezzel – véleményem szerint – súlytalanította, valamint a testületi felállás lehetőségétől is megfosztotta.)

2.2. A CD-ROM Hungaria jellege és célja

Két profil lehetősége fogalmazódott meg a kezdetektől fogva.

Az egyik a magyar történelemre és szellemi, gazdasági stb. teljesítményre vonatkozó idegen nyelvű könyv- és folyóirat-irodalom korszerű elektronikus adathordozóra történő felvitele, és ezáltal részben e szétszórta, több évszázada felhalmozódó anyag összegyűjtése, részben pedig egyetlen korpuszban megtestesítetten annak lehetővé tétele, hogy a világ bármely könyvtára, hivatala, döntéshozója, tudósa, a térség iránt érdeklődő publicistája néhány dolláros áron egy valódi, több ezer kötetes, múltat s jelent teljességgel felölelő (mert bibliográfiától kísért), reprezentatív *Hungarian Library*-vel rendelkezék.

Többlethatás, hogy a) az EXPO-ra elkészülve az alkalom a propagandahatást fokozhatja; b) elsőségünk esetén a térség bármely pontját érintő információéhség kielégítésének legkézenfekvőbb forrásává válhat, így a magyar történelem, látásmód, teljesítmény nemzetközileg mint egyfajta viszonyítási pont jelenhet meg; c) a neveket, fogalmakat illető számítógépes *search* és *find* keresési lehetőségek megnyílása egy ilyen hatalmas dokumentumtárban a hazai kutatás számára is újat mondhat.

Röviden, ez a CD-ROM mint kétszázezer nyomtatott lapnyi visszakereshető szöveg számítógépes hozzáférhetővé tételének a programja.

A másik profil nem a létező nyomtatott irodalom összegyűjtését és elektronikussá transzformálását célozza, hanem magának a magyar történelemnek, szellemi teljesítménynek a bemutatását, mégpedig korszakonként és tárgykörönként egy kiválasztott vagy megírandó szöveggel, valamint annak (az irodalmat illetően) szöveges, (egyéb-ként) képes, mozgóképes, zenei illusztrációjával. E vállalkozás célja az, hogy egységes, igaznak és méltányosnak tekintett képet adjon az angolul beszélő művelt külföldi nagyközönség számára.

Röviden, ez olyan program, aminek lehetséges szövegszerű terjedelmét jelzi, hogy klasszikus zenéből mintegy hatvanpercnyi előadás egy CD-ROM felvevőkapacitása. Sejthető tehát, hogy amennyiben ezredéves magyar építézet, képzőművészet, népművészet, népzene, komolyzene, néptánc, valamint a magyar filmművészet illusztrálása csak jelzésszerűen történik is benne, aligha marad másra tér, mint hogy rövid be- és átvezető szövegek iktattassanak az illusztrációk közé.

Saját eredeti elgondolásom s annak általam kezdeményezett bizottsági újragondolása egyaránt az első változat megvalósítására irányult. Andrew Simon professzor ötletadása – legalábbis ahogyan ez tárgyalásaink és levelezésünk során formát öltött – szintén eleve e körben mozgott.

Pungor Ernő miniszter úr és a Főbizottság összes eddigi lépése és határozmánya a másik változat mellett teszi le a voksot.

2.3. A kormányzati szerepvállalás és finanszírozás védhetősége

Számomra kézenfekvő, hogy az elsőként megjelölt feladat nemzeti ügy. Mivel a múltból rendelkezésünkre álló szövegszerű értékeket a teljesség igényével tartalmazza, nem avul, legfeljebb későbbi kiadásai még nagyobb teljességre törekszenek. Ezért a *CD-ROM Hungary* mesterpéldányának előkészítése a költségvetésből támogatható. Ez esetben néhány dolláros eladási áráról függetlenül hatalmas politikai, tudományos és mindezek vonzatában gazdasági, idegenforgalmi előnyt remélhetünk. Mindenesetre remélhetjük azt, hogy a magyar jelenlétet, törekvéseket illető félreértések, tudatlanságok, információhiányok – mindaz, amire külkapcsolat- és *image*-történetünk riasztó példái utalnak – legalábbis a múlt megismerhetősége tekintetében egyszer s mindenkorra száműzetteknek. Egy *paperback fiction* áráért bármely *college*-könyvtárban vagy oxfordi hálósobában ott lehet az úgyszólván teljes *Hungarian Library*.

A megvalósításhoz szükséges erőfeszítéseket itthon egy olyan grémium tudja megszervezni, amelyik a magyar szellemi élet e szempontból fontos területeinek keresztmetszetét adja, beleértve a közgyűjteményeket s az idegen nyelvű magyar könyvészetet is. Egy ilyen cél ilyen vállalása, úgy vélem, parlamenti erőktől, kormányfelállástól és esetleges költségvetési vitáktól függetlenül a szükséges többéves időszakon keresztül biztosítható.

A másik változat jó és hasznos voltában, lehetőségei nagyszerűségében nem kételkedem. Úgy érzem mégis, hogy számottevően erős érvek szólnak amellett, hogy annak idegenforgalmi vagy EXPO-jellegű vállalkozásban, és általuk közvetített finanszírozásban, döntően az idegenforgalmi propaganda sajátos készségei és jártassága előtérbe helyezésével kell megvalósulnia, s hogy abban egy, a *CD-ROM Hungary* Főbizottságához hasonló testület inkább a szóban forgó idegenforgalmi vállalkozási stáb tanácsadójaként játszhat szerepet.

Egy ilyen keret az utóbbi változat választása esetén, úgy vélem, már védhetővé válik akkor is, ha megvalósítására kormányzati szerepvállalással, és esetleg közvetlen költségvetési finanszírozással kerül sor.

Összefoglalva: két különálló elgondolásról, célról, igénykielégítésről van szó. Egyik a másikat a legkisebb mértékben sem helyettesítheti. Ezért amennyiben a Pungor Ernő miniszter úr által előnyben részesített változatot támogatja kormányzatunk, az általam alapvetőnek és nemzeti létfontosságúnak, külpolitikai érdekeink szemszögéből is rendkívül jelentősnek tartott igény szolgálata s kielégítése teljesen elmarad. Ez utóbbi megvalósításáért ez esetben a kormányzaton belüli és kívüli szervezkedést rögvest ismételtelen és újra el kell kezdenünk.

JEGYZETEK

- ¹ Sándorfi György (1932–1993) mérnök; országgyűlési képviselő (MDF, 1990–1993).
- ² Magyaródy Szabolcs (1924–) kanadai emigráns, fémipari technikus, a 105. sz. Kanadai Magyar Öregcserkész Csapat Hunyadi Mátyás Munkaközösségének alapítója. E közösség anyagi és fizikai áldozatkészségének köszönhető mintegy kétszáz könyv angol fordíttatása, saját kiadása, és mintegy százezer öszpéldányban eljuttatása amerikai könyvtárakhoz, döntéshozókhoz – mindmáig a hazai hivatalosság érdektelenségétől, sőt elismeréshiányától kísértén.
- ³ Dr. Andrew L. Simon (1930–2010) székely gyökerű, budapesti végzettségű mérnök, 1956-os disszidens, az Akron University Department of Civil Engineering vezetője (1965–1989).
- ⁴ Balogh József (1893–1944) klasszika-filológus, egyebek közt a *Magyar Szemle* (1927–1944) indítója, a *Hungarian Quarterly* (1936–1944) és a *Revue de Hongrie* (1932–1944) kezdeményező szerkesztője.
- ⁵ Boldizsár Iván (1912–1988) újságíró alapította és szerkesztette az előbbi újraéledéseként a *New Hungarian Quarterly* (1960–2014) külföldön szervező erőként fellépő, és mozgósító hatással is bíró orgánumát. Az Országgyűlési Könyvtár akkori igazgatójának, Vályi Gábornak köszönhetően kérttem fel, hogy feleségemmel a folyóirat két évtizedének megünneplésére bibliográfiai mementót készítsünk (Liptai–Varga, 1979).
- ⁶ Marinovich Endre (1940–) Antall József-tanítvány, külkereskedő kandidátus; nagyköveti rangú miniszterelnöki kabinetfőnök (1991–1994).
- ⁷ Pecze Zoltán (1957–) közigazda; honvédelmi helyettes államtitkár.
- ⁸ Szekeres Zsolt (1946–) Argentínában nevelődött washingtoni ENSZ-munkatárs, az Amerikai Magyar Köalíció kincstárnoka; 1990-ben hazatelepült.
- ⁹ Pungor Ernő (1923–2007) kémikus, egyetemi tanár, akadémikus; az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnöke, tárca nélküli miniszter.
- ¹⁰ Csóti György (1940–) villamosmérnök; országgyűlési képviselő (MDF, 1990–1994), külügyi bizottsági alelnök.
- ¹¹ Jeszenszky Géza (1941–) történész, kandidátus, docens; külügyminiszter (1990–1994).
- ¹² Entz Géza (1949–) művészettörténész, miniszterelnökségi politikai államtitkár (1990–1992); címzetes államtitkár, a Határon Túli Magyarok Hivatalának elnöke (1992–1994).
- ¹³ Mádl Ferenc (1931–2011) jogász, egyetemi tanár, akadémikus; tudománypolitikáért felelős tárca nélküli miniszter, 1993. február 22-től művelődési és közoktatási miniszter, később köztársasági elnök.
- ¹⁴ Tóth Sándor mérnök, Mádl Ferenc kabinetfőnöke.
- ¹⁵ Bitsánszky Géza (1939–2013) villamosmérnök, közigazda; kormányfőtanácsos, a Miniszterelnöki Hivatal Tudománypolitikai Titkárságának vezetője.
- ¹⁶ Fekete György (1932–2020) iparművész, belsőépítész; helyettes kulturális államtitkár (1990–1994), a Nemzeti Kulturális Alap elnöke (1993–1994).
- ¹⁷ Bernát István a Miniszterelnöki Hivatal Tudománypolitikai Titkárságának főtanácsosa.
- ¹⁸ Molnár Imre főtanácsos, a miniszterelnökség államtitkári kabinetfőnöke.
- ¹⁹ Az *Oxford English Dictionary* 59 millió szót 20 kötet 21 730 oldalán magában foglaló második kiadása (1989) elektronikus változatban 1992-ben jelent meg (https://en.wikipedia.org/wiki/Oxford_English_Dictionary), Cambridge pedig egy eleve számítógéppel készült bibliográfiát többszörözött így.
- ²⁰ Biszterszky Elemér (1940–2004) műszaki pedagógiára szakosodott mérnök, c. egyetemi tanár; művelődési és közoktatási közigazgatási államtitkár.
- ²¹ Prepeliczy István (1936–2002) villamosmérnök, a Független Kisgazdapárt főtitkára (1989–1991); országgyűlési képviselő (1990–1994), kulturális bizottsági alelnök.
- ²² Szent-Iványi Ágnes (1954–) tanárnő, Szent-Iványi Domokos (1898–1980) egykori diplomata kései felesége; a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület munkatársa.
- ²³ Aniot Judit (1942–) angoltanár, egyetemi docens, rádiós szerkesztő és külügyi sajtós; a külföldi magyarságkép javítása koncepciójának kidolgozására és a Pro Communitate Alapítvány indítására felkért miniszteri megbízott (1992).
- ²⁴ Kelemen András (1940–) pszichoterapeuta, orvos; a Népjóléti Minisztérium (1990–1992), majd a Külügyminisztérium (1992–1994) politikai államtitkára.

- ²⁵ Bába Iván (1950–) kiadói és rádiós szerkesztő; külügyminisztériumi közigazgatási államtitkár (1992–1994).
- ²⁶ Schamschula György (1944–) közgazda, jogász, gazdasági vezető; munkaügyi minisztériumi politikai államtitkár (1992–1993), közlekedési, hírközlési és vízügyi miniszter (1993–1994).
- ²⁷ Csurgay Árpád (1936–) villamosmérnök, egyetemi tanár, Széchenyi-díjas akadémikus, MTA-főtitkár-helyettes (1985–1993).
- ²⁸ Rózsa György DSc (1922–2005); az MTA Könyvtárának (fő)igazgatója (1960–1996).
- ²⁹ Katona Tamás (1932–2013) történész; országgyűlési képviselő (1990–1994), külügyi (1990–1992), majd miniszterelnökségi (1992–1994) politikai államtitkár.
- ³⁰ Juhász Gyula (1930–1993) történész, egyetemi tanár, akadémikus; az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója (1986–1993).
- ³¹ Kádár Edit feltehetően a Csodák Palotája elgondolója.
- ³² Tóthné Pásztor Erzsébet feltehetően (1943–) közgazda; kormánybiztos-helyettes, Hungexpo-vezérigazgató.
- ³³ Herman János külügyi szóvivő.
- ³⁴ Bedő Árpád (1946–) matematikus, távközlési technikus; 1990-től szoftverfejlesztő vállalkozó.
- ³⁵ Kétszer találkoztam Pungorral Nemeskürty István társaságában, a később kijelölteken túl még Gazda István, G. Havas Katalin, Kálmán Attila, Kádár Béla, Makovecz Imre, Rubovszky András, Szabadvary Ferenc, Vargyas Lajos, Vayer Lajos, sőt meglepetésemre Glatz Ferenc részvétele latolgattatott. Művészettörténeti részvétel ügyében – úgyszólván gyermekkori pécsi ismerősként – találkoztam még Keserű Katalinnal. Dramatis personae: Gazda István (1948–) tudománytörténész, a Magyar Tudománytörténeti Intézet igazgatója; Glatz Ferenc (1941–) történész, egyetemi tanár, akadémiai levelező tag, művelődési miniszter (1989–1990), az MTA Történettudományi Intézet igazgatója (1990–1996); G. Havas Katalin DSc (1929–) logikatudós, az MTA Filozófiai Intézet kutatója; Kálmán Attila (1938–2015) tanár; országgyűlési képviselő (1990–1994), művelődési és közoktatási államtitkár; Kádár Béla DSc (1934–) közgazda, az MTA Világgazdasági Intézet osztályvezetője (1972–1988), a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minisztere (1990–1994); Keserű Katalin (1946–) művészettörténész, a Múcsarnok igazgatója (1992–1995); Makovecz Imre (1935–2011) Kossuth-díjas építész; Rubovszky András (1937–) jogász, a Gellért Szálló vezetőigazgatója (1988–2000); Nemeskürty István (1925–2015) Széchenyi-díjas irodalom- és filmtörténész, egyetemi tanár, a MAFILM vezetője (1959–1987); Szabadvary Ferenc (1923–2006) Széchenyi-díjas kémiatörténész, egyetemi tanár, akadémikus, az Országos Műszaki Múzeum vezetője (1983–2003); Vargyas Lajos (1914–2007) Széchenyi-díjas népzenekutató, az MTA Népzenekutató Csoport igazgatója (1970–1973); Vayer Lajos (1913–2001) Széchenyi-díjas (1993) művészettörténész, egyetemi tanár, akadémikus, a Szépművészeti Múzeum főigazgató-helyettese (1949–1955).
- ³⁶ Poprády Géza (1940–) könyvtáros, az Országos Széchényi Könyvtár mb. főigazgató-helyettese (1990–1993); mb. főigazgatója (1993), majd főigazgatója (1994–1999).
- ³⁷ Sisa István (1918–2012) emigráns közfűró, az *Exiled Europe*, majd *Free World Review* folyóiratok alapítója a virginiai Huddlestonban.
- ³⁸ Május 25-én érkezik Magyaródy Szabolcs cserkészegységének *Informare necesse est! Memorandum* *5: *A külföldi magyar hírverés tárgyában* kiadványa (egyebek közt arról, hogy: Közép-Európáról amerikai egyetemeken/könyvtárakban cseh/román/szerb kizárólagosság uralkodik; korszerű mű magyar követségen sincs; legelőbb zsebkönyv kellene, történelem/földrajz/gazdaság/kultúra tagolással); július 7-én Sisa István feldolgozása (Sisa, 2013–); augusztus 3-án pedig Simon gyakorlati-technikai tanácsai.
- ³⁹ Vö. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/keptelen-magyar-expotortenet>; illetve <https://24.hu/kultura/2017/09/03/ilyenek-lehettek volna-a-lemondott-1996-os-budapesti-világkiallitas-epuletei/>.
- ⁴⁰ Mellékszálú történetek szintén zajlanak. Augusztus 18-án párhuzamos elgondolással Jordán László (1917–2015) Győr-patrióta jogász keres meg engem, 25-én pedig szándékerősítő megjegyzésekkel Finta József éri utol elnökünket; sőt kései utánlövészként 1994. március 31-én még Szakály Ferenc (1942–1999) történész címez a Főbizottságnak egy fordítást igénylő új történelmi programcsomag-elgondolást. Kevésbé dicsőéses része a történeteknek, hogy a kormánydöntés harmadnapján Jeszenszky külügyminiszter újra insznuálja a projektumot – rejtjeles táviratban, a miniszterelnöknél, elfogult oldalvágásokkal élve, s negatív jelzőkben tobzódva –, ám pusztán kemény és korholó elhatárolódást váltva ki a címzettből.

- ⁴¹ Falvy Zoltán (1928–2017) zenetörténész; az MTA Zenetudományi Intézet igazgatója (1980–1998).
- ⁴² Finta József (1935–) építész, akadémiai levelező tag.
- ⁴³ Remsző Tibor (1954–) akadémiai/egyetemi informatikus.
- ⁴⁴ Várszegi Asztrik (1946–) bencés szerzetes püspök; pannonhalmi főpát (1991–2018).
- ⁴⁵ A felkeresett cégek az Arcanum Databases Bt. (Biszak Sándor), a Hypermedia Systems Kft. (Matlár Tamás), Scriptum Kft. (Szeged) és Tabula Ráza Bt. voltak.
- ⁴⁶ Benedek Ferenc (1926–2007) római jogász, tanszékvezető egyetemi tanár (Pécs).
- ⁴⁷ Zlinszky János (1928–2015) római jogász, intézetigazgató egyetemi tanár; alkotmánybíró (1990–1998).
- ⁴⁸ Szeptember 9-én megerősített, június 30-án elszámolandónak nyilvánított megbízásaim 12+12 év jogtörténetet jelölnek majd Benedek, ill. Zlinszknél oldalán.
- ⁴⁹ Révész T. Mihály (1945–) jogtörténész tanszékvezető docens, Horn Gyula miniszterelnök személyes tanácsadója (1994–1996).
- ⁵⁰ Amit magam archiváltam, vaskos kötegekben utóbb az Országgyűlési Könyvtárnak ajándékoztam. Teljesebb dokumentációra lásd Varga, 2019; utalásokhoz pedig Varga, 2010:175–176 és Varga, 2015:59–62, valamint Varga–Mezei, 2012:124–125.
- ⁵¹ Macartney, Carlile Aymer (1956–1957): *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945*. vol. I–II. University Press, Edinburgh. Második kiadásban 1961-ben jelent meg; magyarul pedig mint (2006): *Október tizenötödike. A modern Magyarország története, 1929–1945*. I–II. kötet, ford. Tudós Takács János. Gede, Budapest.
- ⁵² Király Béla (1912–2009) két világháború közötti, majd szocialista főtiszt, amerikai emigrációjában hadtörténész professzor *East European monographs* sorozatában háromnegyed ezernél több kötetet publikált a Columbia University Press általi terjesztésében.
- ⁵³ Boldizsár Iván (1912–1988) szociográfus, közíró, szerkesztő, Köpeczi Béla (1921–2010) művelődéstörténész, egyetemi tanár, akadémikus, művelődési miniszter (1980–1988). A két folyóirat 1960 és 1992, ill. (Halász Zoltán szerkesztésében) 1966 és 1979 között jelent meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Hóman Bálint – Szekfü Gyula (1928–1934): *Magyar történet I–VIII*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Liptai Ágnes – Varga Csaba (comp.) (1979): *A Reader's Guide to The New Hungarian Quarterly*. A Complete Index: No. 1–75 (1960–1979). Lapkiadó Vállalat, Budapest.
- Sisa István (1994): *Magyarország torz tükré a világban*. www.magtudin.org/Sisa_Istvan_Magyarorszag_torz_tukre.pdf.
- [Varga] (1998): A politikát választották – tudósok is lehettek volna. Varga Csaba egyetemi tanár emlékezése a Fideszt megalapító tanítványairól. *Vasárnapi Hírek*, május 17., 7.
- Varga Csaba (2010): Halála vagy egyetlen esélye-e a tettek az okoskodás? *Hítel*, 23. évf., 2. sz., 168–176.
- Varga Csaba (2015): „Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre.” Szellemünk és tudományunk állapotáról. *Hítel*, 28. évf., 2. sz., 53–70.
- Varga Csaba (2019): *Hungarian Reference Library (CD-ROM Hungary): Krónikusan gondozatlan kultúrdiplomáciánk, avagy egy program és kudarca az Antall-kormány idején*. www.academia.edu/39178242/HUNGARIAN_REFERENCE_LIBRARY_CD-ROM_HUNGARY_Krónikusan_gondozatlan_kultúrdiplomáciánk_avagy_egy_program_és_kudarca_az_Antall-kormány_idején.
- Varga Csaba – Mezei Károly (2012): „...Csak múlásunk törvény...”. *Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly*. Magyaroknak lenni! könyvsorozat 103. sz., Kairosz Kiadó, Budapest.
- Wass Albert (1992): „Egy el nem mondott beszéd, s ami mögötte van.” *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, www.muveszetek.hu/napsziget/akt-413.htm.

Vasa László

Közép-Ázsia: Eurázsiai Gazdasági Unió vagy Övezet és Út?

**Central Asia: a Eurasian Economic Union
or a Belt and Road Initiative?**

Összefoglalás

A Szovjetunió megszűnése után a közép-ázsiai régió geopolitikai szerepe felértékelődött. Ásványkincsei és Európa és Ázsia közötti kulcsfontosságú földrajzi elhelyezkedése miatt a térség a nagyhatalmak közötti versengés terepévé vált. Tanulmányomban azt vizsgálom meg, mely hatalmak milyen érdekekkel vannak jelen a régióban, és mennyiben szolgálják ezek a törekvések a régió érdekeit. Kína és Oroszország geopolitikai stratégiai érdekeik mentén hangsúlyosan jelen vannak Közép-Ázsiában. A Moszkva által dominált Eurázsiai Gazdasági Unió és a Peking által kezdeményezett Övezet és Út program egyaránt igen aktív a térségben. Oroszország és Kína térségbeli viszonyát elemezve felvetődik a kérdés, hogy versengésről, együttműködésről vagy együttműködésen alapuló versenyről van szó.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F02, F15, F53, F55, N40

Kulcsszavak: Közép-Ázsia, Oroszország, Kína, Eurázsiai Gazdasági Unió, Övezet és Út Kezdeményezés, integráció, versengés, cooperation

DR. VASA LÁSZLÓ, vezető kutató, főtanácsadó, Külügyi és Külgazdasági
Intézet, kutatóprofesszor, Széchenyi István Egyetem (laszlo.vasa@ifat.hu).

Summary

After the collapse of the Soviet Union, the geopolitical role of the Central Asian region increased. Due to its mineral resources and its key geographical position between Europe and Asia, it has become a field for competition between great powers. The study examines the powers interested in this region and the extent to which these efforts serve the interests of Central Asian countries. The key stakeholders present in Central Asia are China and Russia. Both the Moscow-dominated Eurasian Economic Union and the Beijing-initiated Belt and Road Initiative are highly active in the region. An analysis of the regional relations between Russia and China raises the question whether it is a competition, a cooperation, or a cooptation.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F02, F15, F53, F55, N40

Keywords: Central Asia, Russia, China, Eurasian Economic Union, Belt and Road Initiative, integration, competition, cooptation

BEVEZETÉS

A Közép-Ázsia fölötti befolyás a 19. századi analógiák alapján az „új nagy játszma” elnevezést kapta. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy Oroszország és Kína milyen módon igyekszik befolyást szerezni a közép-ázsiai régióban. Szükséges megvizsgálni azt is, egyáltalán létezik-e konkurálás, vagy a két nagyhatalom térségbeli mozgását inkább „coopetition”-nel, azaz együttműködésen alapuló versengéssel jellemezhetjük?

Általános értelmezés szerint Közép-Ázsia alatt a tengeri kijáráttal nem rendelkező („landlocked”) ázsiai régiót értjük. Ezt a logikát követve, az UNESCO definíciója szerint a közép-ázsiai régióban benne van Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Mongólia és Afganisztán is (Dani et al., 2005). A 20. században használt szovjet definíció Közép-Ázsiához sorolt egyes kínai területeket – Belső-Mongóliát, Tibetet és Hszincsiang tartományt – is, azonban nem volt része Kazahsztán, mivel azt Oroszország szerves részének tekintették (Nagy Szovjet Enciklopédia, 2012). Írásomban Közép-Ázsia manapság leginkább elterjedt politikai földrajzi definícióját használom, így a régió alatt öt országot értek: Kazahsztánt, Kirgizisztánt, Tádzsikisztánt, Türkmenisztánt, Üzbegisztánt.¹ Mindegyik nemrég, a Szovjetunió 1991-es összeomlása után függetlenné vált posztsovjeter utódállam, és határaik jelenlegi formájukban az elmúlt száz évben alakultak ki (lettek kijelölve) a szovjet rendszer alatt.

A nemzetközi kapcsolatok diszciplínájában egy adott térség feletti kontroll megszerzése olyan aszimmetrikus viszonyt jelent, amelyben egy közepes vagy nagyhatalom „kemény” vagy „puha” erejét képes az adott régióra kizárólagosan kiterjeszteni. Ez katonai vagy politikai befolyás lehet, de tágabb megközelítésben értelmezhetjük a gazdasági függőség vagy a kulturális, történelmi kapcsolatok szintjén is, Közép-Ázsia esetében kiegészülve a korábbi intézmények és államigazgatási rendszer fennmaradásával és a megörökölt szövetségi és partnerségi kapcsolatokkal, melyek szintén fontos

eredői lehetnek az adott régió ellenőrzésének (Baldwin, 1985; Armitage–Nye, 2007). Közép-Ázsia viszonylatában mind Oroszország, mind Kína esetében egyértelműen kimutatható az aszimmetrikus, tulajdonképpen kiszolgáltatott viszony (Treverton–Jones, 2005). A két állam demográfiai erőforrásai, gazdasági és katonai ereje messze meghaladja a közép-ázsiai régió lehetőségeit.

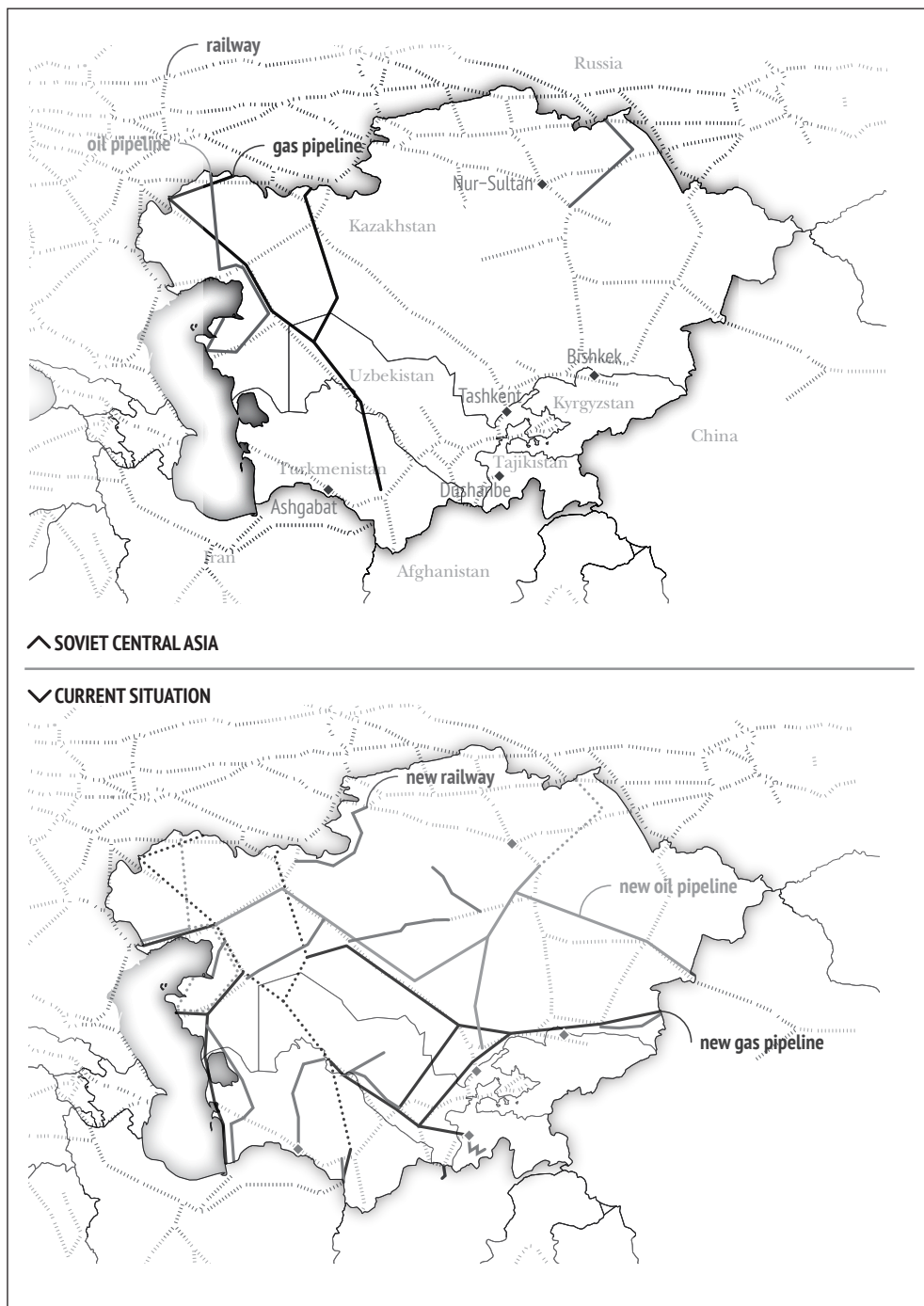
Bár jelen tanulmány fókuszja Oroszország és Kína versengése Közép-Ázsiában, mindenképpen figyelmet érdemel, hogy a térség nem kizárólagosan a két említett nagyhatalom befolyásolási zónája. A Szovjetunió összeomlása utáni hatalmi űrt több potens ország is igyekezett kihasználni, leginkább a kétezres évektől kezdve. Egy időben erőteljesen jelen volt a térségben az USA, elsősorban katonai jelenléttel. Motivációi Közép-Ázsia semlegesítése, az orosz és kínai befolyás ellensúlyozása, másrészt pedig a térség vallási radikalizációjának megakadályozása és Irán befolyásának semlegesítése volt. A térségi befolyásért folytatott játszma többi résztvevője között találjuk Törökországot és Iránt, és bár sokkal korlátozottabb mértékben, de az Európai Uniót is. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a térségre a legnagyobb hatást Oroszország és Kína gyakorolja, a térség politikai és gazdasági jövője e két nagyhatalom között fog eldőlni (Bendarzsevszkij, 2019).

Az elmúlt években Oroszország és Kína az eurázsiai régiót érintő geopolitikai stratégiák megvalósítását kezdték el azzal a céllal, hogy a Közép-Ázsiát átszelő kereskedelmi és energiafolyosók segítségével a Kelet és Nyugat közötti gazdasági együttműködést fejlesszék. Ennek a folyamatnak fontos részét mutatja az *1. ábra*.

Az Eurázsiai Gazdasági Unió (EGU) megvalósítása jelenleg az egyik legnagyobb hatású kezdeményezés a kooperáció elősegítésére a régióban, melynek része egy, az együttműködés politikai dimenzióinak fejlesztését célzó, több területre kiterjedő, nemzetek feletti keret létrehozása is, mely lehetőség kapcsán a közép-ázsiai országok komoly ellenérzést táplálnak. Ezzel szemben az Övezet és Út Kezdeményezés (Belt and Road Initiative, BRI) kínai stratégiája kifejezetten vonzó projektnek tűnik, amely valamennyi közép-ázsiai országot bevon egy gazdasági haszonnal járó energia- és gazdasági hálózatba, mivel a kínaiak hatalmas beruházásai a térségi infrastruktúrák javítása és a nemzetgazdaság fejlesztése szempontjából egyaránt hasznosak. 1991 óta az egyes posztsovjett közép-ázsiai köztársaságok eltérő megközelítést alkalmaznak a regionális együttműködési kezdeményezésekre és projektekre a különböző gazdasági, politikai és biztonságpolitikai területeken: Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán mindig támogatták és részt vettek a regionális együttműködési kezdeményezésekben, míg Törökmenisztán és Üzbegisztán tartózkodtak az elköteleződéstől.

Nyilvánvaló, hogy e két kooperációs projekt – amely nyilvánvalóan versenynek tűnik, de potenciálisan akár a szándékok egyesülésével is végződhet – végrehajtása komoly következményekkel jár majd a közép-ázsiai országok EU-val fennálló gazdasági kapcsolataira, kibővíti a komoly nyereséget termelő kelet–nyugati üzleti lehetőségeket, új kereskedelmi útvonalakat nyit meg, és végeredményben erősíti az eurázsiai régió és az EU-tagállamok egymásrataltságát. Ezenkívül ez a két geopolitikai stratégia befolyásolja a közép-ázsiai országok politikai és gazdasági fejlődését és külpolitikájukat.

1. ábra: Közép-Ázsia energiafolyosói a szovjet időkben és napjainkban

Forrás: www.iss.europa.eu/content/connecting-dots-challenges-eu-connectivity-central-asia

KÍNA ÉS OROSZORSZÁG VISZONYA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

Az öt közép-ázsiai köztársaság 1991. évi függetlensége óta Oroszország és Kína – a két legerősebb regionális geopolitikai szereplő – szoros kapcsolatokat alakított ki ezekkel az új államokkal annak érdekében, hogy stratégiai céljaikat elérjék a hirtelen átalakult regionális geopolitikai színtéren. A gazdasági, energiaügyi és geostratégiai célokon túlmenően a biztonsági aggodalmak és a stabilitással kapcsolatos kérdések Oroszországot és Kínát közös platformra terelték a posztszovjet Közép-Ázsiában.

A Szovjetunió felbomlását követően, a posztszovjet államok függetlensége óta három szakasz jellemzi a kínai–orosz viszonyt az öt közép-ázsiai köztársaság kapcsán.

Az *első szakasz* a volt szovjet Közép-Ázsia függetlenségét követő első tíz évet fogja át (1991–2001). Oroszország és Kína önálló politikát folytatott Közép-Ázsiában, kétoldalú kapcsolataik javultak a hidegháború korábbi bizalmatlansága és feszültségei után. Oroszország stratégiai célja a politikai, gazdasági, katonai befolyása alá rendezendő „közel-külföld”, egyfajta pufferzóna kialakítása volt, az aktív bilaterális kapcsolatok fenntartása és a közép-ázsiai országok Moszkva által támogatott multilaterális gazdasági szervezetekbe történő bevonása révén (Közép-ázsiai Együttműködési Szervezet, Central Asian Cooperation Organization – CACO, a katonai jellegű Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete, Collective Security Treaty Organization – CSTO, és a politikai alapú Független Államok Közössége, FÁK). Bár a rendszerváltáskor eredetileg az orosz külpolitika legfőbb célja a Nyugattal fenntartott kapcsolatok megerősítése volt, és így a posztszovjet Közép-Ázsiát mint felvállalhatatlan gazdasági és politikai terhet sorsára hagyta, a regionális biztonságot és stabilitást fenyegető veszélyekkel kapcsolatos későbbi fejlemények (mint például a tádzsik polgárháború 1992 és 1997 között, vagy az afgán instabilitás és a lehetséges iszlamista felkelés) és az új, független országok fölötti hagyományos befolyás fenntartásának szándéka arra készítette Moszkvát, hogy kialakítsa és végrehajtsa a közép-ázsiai integrációs stratégiáját (Allison, 2004:286–288).

Ezen oroszországi kísérletekhez a közép-ázsiai államok különböző módon viszonyultak, elsősorban a gazdasági és politikai kérdések mentén: míg Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán mindig részt vettek a Moszkva által támogatott nemzetközi szerveződésekben, Üzbegisztán és Türkmenisztán nem bízott Oroszország hegemoniára törekvő integrációs politikájában. Putyin elnök hatalomra kerülésével Oroszország tovább fokozta a közép-ázsiai geopolitikai befolyásának helyreállítását célzó külpolitikai stratégiájának megvalósítását, amelynek valódi oka egyrészt az iszlám milíciák fegyveres támadásainak mint biztonságpolitikai kockázati tényező felszámolásának kényszere Üzbegisztánban és a Fergána-völgyben 1999–2000-ben, másrészt a nyugati olajcégek által elnyert jelentős kazah (Tengiz és Kasagan olajmezők) koncessziók voltak. Mindezek szükségessé tették az orosz jelenlét megerősítését Közép-Ázsiában.

Kína Közép-Ázsia-stratégiája az új köztársaságok függetlenségének első tíz évében elsősorban három fő célra fókuszált:

1) *a nemzetbiztonság és a regionális stabilitás garantálása*; tekintettel a közös vallási, etnikai és kulturális gyökerekre, Kína attól tartott, hogy a nyugati határához közelebb álló független államok létrehozása a nyugat-kínai Hszincsiang régió ujjgur lakosságát

arra ösztönözheti, hogy támogassa a szeparatista tendenciákat, és követelje a Kínától való függetlenséget (Brugier, 2014);

2) *politikai és gazdasági kapcsolatok fejlesztése*; a közép-ázsiai köztársaságokkal mint új határ menti partnerekkel való kapcsolatok javítása a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése érdekében. Kína kétoldalú kapcsolatokat alakított ki elsősorban a szomszédos Kazahsztánnal, Kirgizisztánnal és Tádzsikisztánnal, és rendezte a szovjet időkben örökölt határkérdéseket. A mélyebb gazdasági kapcsolatok kialakítása viszonylag egyszerűnek bizonyult, mivel a kínai és a közép-ázsiai gazdaságok jól kiegészítették egymást: Kína nyersanyagokat (energia, vas és színesfémek, valamint ásványok) importált, és nagy piacot jelentett Közép-Ázsia országai számára, amelyek Kínából fogyasztási cikkeket és késztermékeket importáltak (Bugajski–Assenova, 2016:386–388);

3) *az energiabiztonság megerősítése*; Kína energiaügyi együttműködést alakított ki az olajban gazdag Kazahsztánnal, és a kínai energetikai cégek a kazah olajmezőkbe kezdtek befektetni, azzal az egyértelmű stratégiai céllal, hogy új csővezetékét építsenek a kazah olaj Kína felé történő szállításához, lehetővé téve a kínai energiainport diverzifikációját.

A Sanghaji Együttműködési Szervezet (Shanghai Cooperation Organization, SCO) 2001-es létrehozása rávilágított a kínai–orosz közös szándékra a közép-ázsiai biztonsági térségben folytatott együttműködés javítására az úgynevezett „három gonosz” (szeparatizmus, vallási szélsőségesesség és terrorizmus) ellen. A regionális stabilitás biztosítása érdekében Oroszország és Kína megállapodtak abban, hogy létrehozzák ezt a regionális szervezetet, amelynek keretében a közép-ázsiai államokkal (kivéve Türkmenisztán) együttműködés valósulhat meg (Burnashev, 2002:134). Annak ellenére, hogy Közép-Ázsiában komoly érdekellentétek voltak (és vannak), Oroszország és Kína normalizálta kapcsolatait a jószomszédságról, az együttműködésről és a barátságról szóló szerződés 2001. júliusi aláírását követően, amely kölcsönös bizalom és egyenlőségen alapuló stratégiai partnerség, és célja a stratégiai együttműködés a nemzetközi és regionális kérdésekben (Indeo, 2016).

A második szakaszban (2001–2005) az Egyesült Államok katonai jelenléte a térségben hozzájárult a geopolitikai érdekek stratégiai konvergenciáján alapuló kínai–orosz együttműködés előmozdításához. Az afganisztáni amerikai katonai beavatkozást követően az Egyesült Államok megerősítette a katonai együttműködést: Üzbegisztánnal a Karsi-Hanabad légibázis (más néven K2 légibázis) használatával, Kirgizisztánnal pedig a Manas légibázis igénybevételével. Oroszországot és Kínát nyilvánvalóan aggasztotta az akár hosszú távú amerikai katonai jelenlét Közép-Ázsiában: Moszkva nem örült, hogy a volt szovjet térségben megjelentek az amerikai katonai erők, és attól tartott, hogy a Közép-Ázsiával folytatott gazdasági és katonai együttműködés fokozódása gyengítheti hagyományos és stratégiai befolyását a térségben. Kína szintén aggodalommal és gyanakodva figyelte az amerikai terveket a térség egyes országaiban, különös tekintettel arra, hogy a Manas légitámaszpont és a tádzsikisztáni katonai műveletek nemzeti biztonsági szempontból túl közel voltak a kínai határhoz.

Stratégiai geopolitikai helyzetükre tekintettel a közép-ázsiai országok sikeresen kihasználták a külső szereplők közötti versenyt, kiegyensúlyozva a kínai–orosz növekvő

befolyást, elősegítve a jövedelmező gazdasági és katonai együttműködést a NATO katonai erőivel, mely politikai és diplomáciai háttérrel és támogatást is jelentett számukra. Mindazonáltal Oroszország és Kína eleinte tolerálta az amerikai katonai jelenlétet, mert ez segítette megelőzni a legrosszabb afganisztáni forgatókönyv megvalósulását, így hozzájárult a térség biztonságához és stabilitásához (Congiu, 2016:35–37).

Az USA katonai jelenléte azonban nyilvánvalóan gyengítette a kínai–orosz befolyást Közép-Ázsiában, csökkentve a stratégiai szerepüket a térségben, ezért Oroszország és Kína 2003-ban stratégiát dolgozott ki a régióban való befolyásuk helyreállítására és kiterjesztésére, megerősítve a két- és többoldalú együttműködéseket. Kétoldalú kapcsolataikat tekintve Kína stratégiája elsősorban a közép-ázsiai köztársaságokkal folytatott gazdasági és energiaügyi együttműködés elmélyítésére irányult, míg Oroszország a katonai együttműködés megerősítésére összpontosított; emellett az Egyesült Államok katonai jelenléte Közép-Ázsiában segített Oroszországnak abban, hogy stratégiai katonai lehetőségeket kapjon Kirgizisztánban (a Kant légibázisban, amely a CSTO-kooperációban működik) és Tádzsikisztánban (állandó orosz bázis létrehozása Dusanbében) (Cooley, 2008:66–68).

Az amerikai katonai erők Közép-Ázsiából történő kiszorítása és a nyugati befolyás korlátozása a kínai–orosz közös stratégiai célrendszer mentén történt; ezt részben a SCO révén érték el, a Közép-Ázsia tagjaira gyakorolt stratégiai nyomás révén, meggyőzve őket, hogy saját nemzeti érdekeiket és a régió stabilitását leginkább ez a regionális biztonsági szervezet segíti elő, nem pedig az USA-val való stratégiai partnerség (Djalili–Kellner, 2006). Kína és Oroszország jól ki tudta használni az Egyesült Államok és a közép-ázsiai köztársaságok közötti stratégiai kapcsolatok fokozatos leépülését, mivel a közép-ázsiai országok negatívan értékelték a nyugati nyomásgyakorlást az emberi jogok védelme és a demokratikus reformok kapcsán, ezeket belső ügyeikbe történő beavatkozásként értelmezték. Emellett a posztszovjet térség „színes forradalmaiban” (Grúzia, Ukrajna és Kirgizisztán 2005-ben) vélhetően játszott amerikai szerep is fokozta az általános bizalmatlanságot az Egyesült Államok geopolitikai stratégiájának valós térségi céljaival kapcsolatban (Dragneva–Wolczuk, 2014:12–15). 2005-ben kölcsönös védelmi megállapodás jött létre Moszkvával, 2006-ban pedig Üzbegisztán is csatlakozott az orosz vezetésű regionális szervezethez, a CSTO-hoz és az EurAsEC-hez (Frost, 2009). A színes forradalmak következményeként, a belső biztonság megerősítése és politikai hatalmuk megőrzésének szándéka arra késztette a közép-ázsiai államvezetőket, hogy külpolitikájukat a két regionális szuperhatalom felé orientálják, amelyeket olyan megbízható biztonsági partnereknek tekintenek, amelyek képesek az ilyen fenyegetések visszaszorítására és a jelenlegi (politikai) helyzet fenntartására.

Miután elérték az Egyesült Államok katonai erejének régióból való távozását célzó közös célkitűzést, Oroszország és Kína megszilárdította befolyását Közép-Ázsiában, megnyitva a jelenleg is tartó *harmadik fázist*. A közép-ázsiai köztársaságok számára a NATO kivonulása egyben a kínai–orosz befolyást katonai, gazdasági, energetikai és politikai területen kiegyensúlyozó multivektorú külpolitikai stratégia végét is jelentette.

Ebben a harmadik szakaszban már felszínre kerültek Kína és Oroszország divergáló stratégiai céljai Közép-Ázsiában, amely számos feszültség lehetőségét hordozza

magában, és egyben növeli a geopolitikai versengést, elsősorban az energia és a gazdaság területén. Ez utóbbi összefügg Kínának korántsem csak Közép-Ázsiában, hanem a világ számos más térségében, például a szubszaharai afrikai országokban is erőteljesen megnyilvánuló törekvésével, hogy növekvő energia- és nyersanyagimportját beszerzési források tekintetében diverzifikálja (Erdei-Késmárki-Gally–Neszmélyi, 2017). Kína térségbeli gazdasági és kereskedelmi partneri szerepének erősödése mellett – amely együtt járt Oroszország hagyományosan fontos szerepének fokozatos csökkenésével – Pekingnek történelmi lehetőséget jelentett a regionális energia sakktabláján a Közép-Ázsia és Kína közötti gázvezeték 2009-es megnyitása, amely egyben a türkmén gázkivitel orosz monopóliumának megszűnését is jelentette, ahogyan a kínai–kazah olajvezeték megépítése is tovább gyengítette az orosz kontrollt a közép-ázsiai energia-exporton, új feszültségpontot teremtve az orosz–kínai kapcsolatokban.

Ezen túlmenően az SCO-n belül is nyilvánvalóvá vált a kínai–orosz geopolitikai versengés (Khan et al., 2020) a regionális szervezet jövőbeli fejlődésével kapcsolatban: Moszkva a katonai együttműködést helyezi előtérbe, és prioritálja a biztonsági kérdéseket, míg Peking célja az SCO kompetenciáinak és hatásának bővítése gazdasági téren. 2007-ben a CSTO és az SCO egyetértési memorandumot írt alá a katonai és biztonsági együttműködés fokozása érdekében. Ezt a megállapodást úgy lehet értelmezni, hogy Moszkva arra törekszik, hogy Kína teljes értékű katonai szövetségessé váljon; ennek célja azonban egyértelműen az, hogy kontroll alatt tartsa a kínai hatalmi törekvéseket, és éreztesse Oroszország elsőbbségét a regionális biztonság területén (Gabuev, 2015). A közép-ázsiai köztársaságokkal folytatott katonai együttműködés szintjén Kína valóban nem tud versenyezni Oroszországgal: Pekingnek nincs katonai bázisa a térségben (részben a közép-ázsiai közvélemény heves ellenállása miatt, mert félnek a potenciális kínai expanzionizmustól nemzeti területükön). Oroszország a kétoldalú katonai együttműködésben és a CSTO tevékenységeiben részt vevő közép-ázsiai államok biztonságának fő garantálójaként jelenik meg: Oroszország az Eurázsia-régiót exkluzív befolyási területnek tekintí, amely a CSTO tevékenységein keresztül megvédi a régiót a külső beavatkozásoktól. Így Moszkva a nyugati és a kínai befolyás ellensúlyaként jelenik meg a posztsovjét közép-ázsiai térségben.

AZ EURÁZSIAI GAZDASÁGI UNÓ ÉS AZ ÖVEZET ÉS ÚT KEZDEMÉNYEZÉS

Ebben az átrendeződő geopolitikai helyzetben mind Oroszország, mind Kína elindította saját geopolitikai stratégiai kezdeményezéseit, az Oroszország által támogatott Eurázsiai Gazdasági Uniót (EGU) és a Kína által támogatott Övezet és Út Kezdeményezést (Belt and Road Initiative, BRI).²

Az Eurázsiai Gazdasági Unió, amely formálisan 2015. január 1-jén alakult meg, egy 2000-ben megkezdett gazdasági integrációs folyamat utolsó szakasza (2. ábra). 1999-ben Fehéroroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Oroszország és Tádzsikisztán megállapodást írt alá a vámunióról és a közös gazdasági politikáról. A dokumentum az integráció három szintjét határozta meg: 1) az Eurázsiai Gazdasági Közösség (EurAsEC);

2) Fehéroroszország, Kazahsztán és Oroszország közös gazdasági térsége és vámuniója (CU); 3) a gazdasági unió (Eurázsiai Gazdasági Unió – EGU, Eurasian Economic Union – EAEU). E folyamatok utolsó szakaszában a felek a közös piacok előnyeinek kihasználását várták a) harmonizált jogszabályokkal; b) egységes energia-, közlekedési és kommunikációs infrastruktúra kialakításával és közös szabványokkal; c) összehangolt adórendszerrel, és d) az áruk, szolgáltatások, a tőke és a munkaerő szabad mozgása által. Annak ellenére, hogy bizonyos közös piacok, különös tekintettel a stratégiai szempontból fontos termékekre, még mindig a megvalósítás szakaszában vannak, a tagállamoknak sikerült létrehozniuk egy jogi és működési keretként felfogható intézményi struktúrát, és integrálni a tagállami piacokat (Ilyash–Vasa, 2019).

2. ábra: Az Eurázsiai Gazdasági Unió

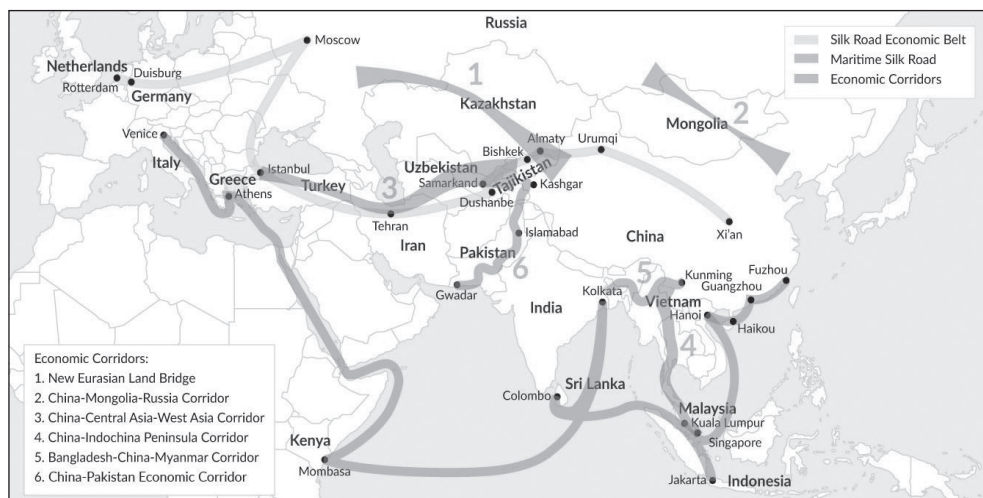

Forrás: www.nationstates.net

Az EGU-tól eltérően az Övezet és Út Kezdeményezésnek (BRI), amelyet 2013-ban a Kínai Népköztársaság elnöke, Hszi Csin-ping javasolt, nincs átfogó intézményi kerete a céljai megvalósításához. Ennek ellenére a BRI együttműködést tervez az olyan területeken is, mint a nemzeti politikák koordinálása, az infrastruktúra fejlesztése, a kereskedelem és a beruházások liberalizálása és egyszerűsítése, valamint a pénzügyi és kulturális együttműködés. Az BRI-t a közép-ázsiai elit valójában még vonzóbbnak tekinti országaik számára, mint az EGU, mivel nem írja elő a szervezeti tagságot (Gyene, 2018).

Meglehetősen nehéz összehasonlítani az EGU-t és az BRI-t. Az EGU egy döntéshozó és végrehajtó szervezetekkel rendelkező, formálisan működő nemzetközi szervezet, míg az BRI egy olyan befektetési program, amelynek tevékenysége kétoldalú megállapodásokon alapul. Mindkét kezdeményezés fontos célja a közép-ázsiai gazdasági kapcsolatok erősítése. E tekintetben a két kezdeményezés bizonyos mértékben kiegészítik egymást.

3. ábra: Az Övezet és Út Kezdeményezés

Forrás: www.gisreportsonline.com

szítheti egymást. Oroszországnak jelenleg nincs elegendő pénzügyi forrása nagyszabású regionális fejlesztési projektek megvalósítására, miközben Kína szinte minden területen jellemzően az általa nyújtott hitelekből megvalósuló beruházásokat tervez. Jelenleg csak két közép-ázsiai ország tagja az EGU-nak (Kazahsztán és Kirgizisztán), míg a BRI-kezdeményezés mind az öt államot (Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Tádzsikisztán) lefedi. Oroszországnak és Kínának eltérő érdekeik vannak a régió energiaforrásaival,³ az ipari termelés fejlesztésével és az áruk kereskedelmével kapcsolatban. Megjegyzendő, hogy mind az EGU-ban, mind a BRI-ben érintett államok vezetői hangsúlyozzák, hogy az egyes országok közötti összeköttetés javítása a fő céljuk, és ennek érdekében létrehoznak bizonyos koordináló mechanizmusokat, a tények viszont azt mutatják, hogy a regionális elem tulajdonképpen hiányzik ezekben a kezdeményezésekben.

Az Eurázsiai Gazdasági Unió és az Övezet és Út Kezdeményezés a gyakran elemzett kezdeményezések, amelyek célja a tengeri kijáratoktól elzárt Közép-Ázsia kiváló közlekedési kapcsolatokkal rendelkező régióvá való átalakítása (4. ábra). Az együttműködés multilaterális formáit a regionális interakció és együttműködési keretek felállítására tervezték. A két kezdeményezés területi határai átfedésben vannak, és lefedik az együttműködés minden ágazatát, amelyek célja a régió összekapcsoltságának javítása.

Mind az EGU-, mind a BRI-együttműködést kritizálták a részt vevő felek erőviszonyainak egyenlőtlensége miatt. A tagállamok közötti méretbeli eltérések olyan, befolyásoló államok méretéhez kapcsolódó aggályokhoz vezettek, amelyek szerint az EGU elősegíti az orosz hegemoniát Közép-Ázsiában, miközben a BRI és az SCO alapot teremthetne a kínai dominanciához (Gatev–Diesen, 2016). Ugyanezen okokból hasznos lehet az EGU tagjainak egyesült, erősebb tárgyalási partnerként fellépni Kínával szemben, Kína számára pedig mindez egy jó lehetőség az EGU egységes piacai felé.

4. ábra: Közép-Ázsia közlekedési hálózata az Övezet és Út Kezdeményezés kontextusában

Forrás: [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/637891/EPRS_BRI\(2019\)637891_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/637891/EPRS_BRI(2019)637891_EN.pdf)

Az eurázsiai gazdasági integráció értékelésekor az orosz szakértők megjegyezték, hogy az EGU egyik intellektuális problémája az, hogy Oroszország esetében mindig egyértelmű volt, mit épít, de arra soha nem kaptak választ, miért építi ezeket a struktúrákat (Bratersky, 2016). A BRI-projekt valódi szándékai és lehetséges következményei tehát messze túlmutatnak a gazdasági indokokon. Ebben az értelemben a BRI támogatói tanulhatnak az EGU tapasztalataiból, azaz, hogy a nem gazdasági célokat is világosan be kell mutatni a széles nyilvánosságnak, és célszerű gondoskodni a kezdeményezések társadalmi elfogadásáról a csatlakozó országokban.

AZ INTEGRÁCIÓK INTEGRÁCIÓJA

„A negyedik ipari forradalom korszakába lépett világgazdaság dinamikája felvetette az »integrációk integrálása« kérdését; a gazdasági növekedés közös pontjainak kialakulása az Eurázsiai Gazdasági Unió és a »Nagy selyemút gazdasági öve« között hatalmas kilátásokkal rendelkezik”.⁴

A rivalizálás rövid időszaka után Oroszország és Kína 2015 májusában hozta tető alá az EGU és a BRI közötti fokozott együttműködésről szóló megállapodást. 2017. ok-

tóber 1-jén Kína kereskedelmi minisztere, Csung San és az EGU Gazdasági Bizottság együttes nyilatkozatot írt alá Hangcsouban az Eurázsiai Gazdasági Unió és Kína közötti kereskedelmi-gazdasági együttműködésről.⁵ 2018. január 17-én az EGU Gazdasági Bizottsága jóváhagyta az EGU és a Kínai Köztársaság vámhatárain áthaladó, nemzetközi szállítmányokra és járművekre vonatkozó információcseréről szóló megállapodás tervezetét. A megállapodás felgyorsítja az EGU országaiba és Kínába, valamint a tranzitszállításra behozott áruk vámkezelési eljárásait.⁶

Jelenleg 39, prioritást élvező infrastrukturális projekt működik az EGU–BRI-koordináció keretében: Örményország: 2, Fehéroroszország: 3, Kirgizisztán: 12, Oroszország: 12, Kazahsztán: 10. Megjegyzendő, hogy a listából 20 projekt kapcsolódik a vasúti közlekedési ágazathoz (Enikeeva, 2017).

Kína tapasztalata az EGU-országokkal mint csoporttal való kapcsolattartásban a Sanghaji Együttműködési Szervezeten (SCO) alapul. Az EGU összes tagja részt vesz az SCO munkájában (Fehéroroszország megfigyelő állam, Örményország pedig párbeszédpartner). A szervezetet 2001-ben alapította Kazahsztán, Kína, Kirgizisztán, Oroszország és Tádzsikisztán. Az SCO és az EGU-előd EurAsEC közötti kapcsolatok 2006-ban kezdődtek meg az egyetértési nyilatkozat aláírásával. A fentiekben említettek szerint az EGU-t eredetileg gazdasági uniónak tekintették, amely a tagállamok további politikai összehangolásához vezetett. Ezzel szemben az SCO először béketeremtő és határellenőrzési mechanizmusként jelent meg. A két szervezet intézményi felépítése szintén meglehetősen eltérő, mivel az EGU két nemzetek feletti intézményt (az Eurázsiai Gazdasági Bizottságot és a Bíróságot) foglal magában, míg az SCO államközi szinten működik, rendszeres üléseken keresztül. Kína már próbálkozott a nagyobb gazdasági integráció elősegítésével az SCO révén, de korlátozott sikerrel, mivel a szervezet továbbra is elsősorban a biztonsági kérdésekre összpontosított. Mivel Kína továbbra is támogatja az eurázsiai gazdasági integrációt, amelybe egyes EGU-államok is belekerülnek, egyes vélemények szerint az EGU és az SCO közötti további koordinációt ösztönözni kell (Yu, 2015). Például 2015-ben az EGU és az SCO közös üzleti fórumot tartott Szentpéterváron, ahol kezdeményezték a két szervezet tagjai közötti közös digitális tér kialakítását.⁷ A SCO vezetői a 2016. évi csúcstalálkozón megerősítették a BRI támogatását, és kifejezték érdeklődésüket az Új Selyemút mentén folytatott további együttműködés fejlesztésére különféle területeken: közegészségügy, tudomány és technológia, oktatás, környezetvédelem, sport, turizmus és az oktatás, valamint a kulturális és természeti örökség megőrzése.⁸ Egyes szakértők úgy vélik, hogy az SCO (elsősorban biztonságorientált szervezet) és az EGU (gazdasági integráció) közötti érdemi együttműködés létrehozására irányuló jelentős kísérletek végül átfogó Selyemút-unió létrehozásához vezethetnek (Kem-bayev, 2016).

A Kína és az EGU közötti gazdasági együttműködés már a BRI bejelentése előtt megkezdődött. Az EGU Bizottság és a MOFCOM (Ministry of Commerce, Kína) 2012. december 6-án egyetértési megállapodást kötött a kereskedelem területén folytatott együttműködésről.⁹ 2014 végén hoztak határozatot az EGU és Kína között az átfogó termék- és szállítóeszköz-cserére vonatkozó megállapodás megkötéséről szóló

hivatalos tárgyalások megkezdéséről.¹⁰ Az EGU Bizottság és a MOFCOM 2015 májusában kiadott együttes nyilatkozatban bejelentette a Kína és az EGU közötti kereskedelmi és gazdasági együttműködési megállapodás megkötésére irányuló tárgyalások megkezdését.¹¹ Ugyanebben a hónapban Oroszország és Kína együttes nyilatkozatot adott ki az EGU és a BRI együttműködésével kapcsolatban, amelyben Oroszország támogatását fejezte ki a BRI irányában, míg Kína egyetértett az EGU gazdasági integrációjának fejlesztésére irányuló orosz erőfeszítésekkel.¹² A felek megállapodtak abban, hogy kétoldalú szinten, valamint az SCO-platformon keresztül működnek együtt. A közös nyilatkozatban az alábbi együttműködési irányokat határozták meg: 1) a kereskedelem és a beruházások megkönnyítése; 2) közös beruházási projektek; 3) az infrastruktúra összekapcsolhatóságának javítása; 4) az EGU és Kína közötti hosszú távú szabadkereskedelmi megállapodás¹³; 5) a kkv-k támogatása; 6) a nemzeti valutában történő fizetések megkönnyítése; 7) együttműködés az ázsiai infrastruktúra-beruházási bankon, a Selyemút Alapon, az SCO bankközi konzorciumon belül; 8) a globális kereskedelem és a beruházások irányítása. Putyin elnök 2016. júniusi pekingi látogatása során mindkét fél megerősítette a BRI és az EGU együttműködése iránti elkötelezettségét.¹⁴

A BRI–EGU-párbeszéd gyors fejlődése ellenére a szakértők felhívták a figyelmet Oroszország és Kína eltérő érdekeire a BRI kapcsán. Oroszországban a Selyemutat hagyományosan keleti és nyugati összekötő közlekedési infrastruktúrájának tekintik, ahol Oroszország kulcsszerepet játszik a világ e két részét összekötő hídként, de Kína növekedésével egy erős ázsiai vektor is megjelent (Sakwa, 2016). Kína számára azonban a BRI elsősorban „öv”, nem pedig „út”, vagyis a gazdasági fejlődés és a jólét térségét jelenti, ahol a magasan fejlett államok intenzív kereskedelmet folytatnak (Makarov–Sokolova, 2016). Amiben a 21. századi Selyemút a középkoritól különbözik, hogy ma ez az út más politikai és gazdasági célokkal rendelkező szuverén államokon halad keresztül. Ennek eredményeként azon kevés kérdés egyike, amelyet ezek a közép-eurázsiai államok egyhangúlag támogattak, a határigazgatás fejlesztése volt (Diener, 2015). Mivel a BRI alapvetően a határokon átnyúló különféle áramlások (árúk, szolgáltatások, tőke és emberek) növekedésén alapszik, ez óriási kihívást fog jelenteni azoknak az államoknak, amelyek hajlanak területi szuverenitásuk megvédésére. Meg kell jegyezni azt is, hogy az EGU létrehozása a WTO szabályain alapult, és az EU intézményi integrációs modelljét használták mintaként (EGU Bizottság és EGU Bíróság) egy majdani, EU-val közös szabadkereskedelmi övezet érdekében (Kukushkina–Ostrovskaya, 2013). Az EU és Kína kereskedelmének kiterjesztésével az EGU közös gazdasági térsége elveszítheti értelmét. A BRI sikere azonban a jó Oroszország–Kína-kapcsolatokon is alapul. Meg kell jegyezni, hogy az Oroszország és Kína közötti jelenlegi szívélyes kapcsolatok ellenére Kína növekvő hatalma és Oroszországgal összehasonlítva túlzott gazdasági képességei növekvő hatalmi egyenlőtlenségeket teremtenek, és kihívást jelent az orosz–kínai interakció egyensúlyainak fenntartása (Wilson, 2016).

Az EGU-egytműködéshez nem csatlakozó, más posztszovjet államok (Grúzia, Moldova, Ukrajna, Azerbajdzsán, Üzbegisztán, Türkmenisztán) indokainak értékelé-

sekor figyelembe kell venni az orosz befolyás elkerülésére tett folyamatos kísérleteiket. Ezen államok többségénél ugyanakkor az orosz hatás kivédhetetlen, így elkerülhetetlenül részt vesznek valamiféle Oroszország által vezetett vagy támogatott gazdasági integrációban vagy annak regionális kezdeményezéseiben (Korosteleva, 2015). Mindazonáltal a fenti országok mindegyike kifejezte érdeklődését a BRI-projektekben való részvétel iránt, mivel ebben az összefüggésben e folyamat intézményesítése nagyobb stabilitást biztosít majd a posztszovjet államok regionális politikájában, de nem szab feltételeket (Skriba, 2014).

Mivel a BRI az összes EGU-tagot magában foglalja, törvényszerű e két gazdasági együttműködés és az integrációs platform kölcsönhatása. Szakértők az EGU fejlődésének különféle irányait körvonalazták a BRI mentén, például: az eurázsiai közlekedési és logisztikai infrastruktúra integrációja, a határokon átnyúló ipari együttműködés megerősítése, és a gazdasági integráció fokozása az átfogó eurázsiai unió létrehozásáig (Makarov–Sokolova, 2016).

A tényleges céljaitól függetlenül az „integrációk integrációja” a BRI és az EGU esetében valóság, és ösztönözni kell az ezek együttműködéséről folytatott további tudományos vitát.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az EGU és az BRI elindítását követően Oroszország és Kína erősen motiváltak abban, hogy erősítsék jelenlétüket és befolyásukat Közép-Ázsiában.

A közép-ázsiai energia- és közlekedési infrastruktúra fejlesztésére irányuló hatalmas kínai beruházások azt jelentik, hogy Kína stratégiai igényeinek megfelelően alakítja át a régió viszonyait. Kína számára Közép-Ázsia a kereskedelem és az energia szárazföldi folyosóját jelenti, amely lehetővé teszi Peking számára a gazdasági stratégia diverzifikálását, csökkentve a tengeri folyosó jelentőségét.

A regionális integrált kereskedelem és együttműködés előmozdítása érdekében a BRI-projekt vonzóbbnak tűnik a közép-ázsiai köztársaságok számára, mint az EGU, főleg azért, mert a kínai kezdeményezés nem ír elő tagságot, és nem szervezet, hanem beruházási program; olyan infrastruktúrák fejlesztése, amelyek elősegíthetik a közép-ázsiai, tengeri kijáráttal nem rendelkező országok kapcsolódását a globális piacokhoz és értékláncokhoz.

Ezzel szemben az EGU merev szervezetnek tűnik, amelyen belül Oroszország gyakran veti fel azt a gondolatot, hogy szupranacionális politikai szervezetté alakítsák át, egységes valutával, összekapcsolva és összehangolva a külpolitikákat is. A közép-ázsiai államok tartanak ettől, és következetesen elutasítják ezt az orosz felvetést, és ez egyben a kínai kezdeményezések felé tereli őket.

Ezenkívül Oroszország jelenleg nem képes teljesíteni az ígéretét, mivel nehézségekbe ütközik a gazdasági előnyök megígért biztosítása, amelyet annak érdekében kínáltak fel, hogy meggyőzzék az EGU-csatlakozástól vonakodó országokat (Kirgizisztán és mostanában Tádzsikisztán). Nyilvánvaló, hogy ilyen módon az EGU elveszíti befolyásoló erejét.

Ugyanakkor azt is észre kell vennünk, hogy Kína növekvő aktivitását a közép-ázsiai közvélemény aggodalommal figyeli, és a pekingi hosszú távú területi expansziós és beavatkozási szándékok fenyegetése arra készteti a közép-ázsiai országokat, hogy korlátozzák az együttműködést, még akkor is, ha középtávon a kínai beruházások régióban gyakorolt hatásai tovább ösztönzik a kereskedelmi és az energiaügyi együttműködést.

A közép-ázsiai köztársaságok számára az Oroszország és Kína közötti kiújult verseny hozadékokkal járhat, lehetővé téve számukra a térségben a kínai–oroszcélok kiegyensúlyozását és stratégiai előnyök elérését. Viszont a Moszkva és Peking közötti közeledés hosszú távon hatással lehet a független külpolitikák kialakulására, mivel az egész régió ezen erőteljes geopolitikai szereplők hatása alatt áll.

Oroszország pénzügyi nehézségei és a régióba való beruházás képtelensége átfordíthatja Moszkva stratégiáját: valójában Moszkva élvezheti a Peking által támogatott regionális közlekedési infrastruktúrák előnyeit az integrált regionális piac előmozdítása érdekében. Következésképpen Oroszország lemondhat a Moszkva által vezetett gazdasági együttműködés előmozdítására irányuló törekvéseiről, az EGU és a BRI közötti koordinációra és együttműködésre összpontosítva. Ebben az esetben Oroszországnak kezelnie és rendeznie kell bizonyos torzulásokat, enyhítve a protekcionista intézkedéseket, és meg kell szüntetnie a szabadkereskedelmi megállapodások végrehajtásának akadályait is. Vámunióként az EGU korlátozza a tagok azon képességét, hogy különálló kereskedelmi megállapodásokat kössenek, de továbbra is szabadon köthetnek egyéb jelentős megállapodásokat (például a megújított partnerségi és együttműködési megállapodást Kazahsztán és az EU között 2015-ben).

A regionális együttműködés szempontjából mindkét stratégiát külső szereplők támogatják, akik elsősorban stratégiai igényeik mentén mozognak, és nem feltétlenül céljuk Közép-Ázsia belső kereskedelmi és a politikai együttműködésének fokozása. Úgy tűnik, hogy a régió országai csak a saját nemzeti céljaik megvalósítása érdekében kívánnak integrált regionális piacot fejleszteni, miközben a történelemből örökölt konfliktusok, amelyek hatással vannak a határokon átnyúló kapcsolatokra (vízgazdálkodás, enklávék, politikai rivalizálások, gyengén ellenőrzött határok, amelyek lehetővé teszik az illegális kereskedelmet és a terroristák fegyveres behatolását), megoldatlanok maradnak.

A régió két legnagyobb integrációs kezdeményezése kiegészíti egymást, és egyben versengést is jelent Kína, Oroszország és a közép-ázsiai államok közötti együttműködés jellegétől és sajátos területétől függően. Az EGU és a BRI mind közvetlenül, mind közvetetten szövetségbe tereli a közép-ázsiai országokat, és köti őket a nagyobb hatalmak akaratahoz, amelyek tulajdonképpen kikényszerítik az együttműködést az eurázsiai kontinensen. Azonban ezekben az integrációs kezdeményezésekben hiányzik a valódi regionális elem. Jól működő regionális mechanizmus nélkül, amely lehetővé teszi a tagállamok számára az érzékeny kérdések kezelését is, az EGU-n és a BRI-n belüli kapcsolatok könnyen veszélybe kerülhetnek.

JEGYZETEK

- ¹ Az EU-terminológia is ezt a kategorizálást követi: www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/178/central-asia.
- ² A program hivatalos neve nem tisztázott; az angol „One Belt, One Road” (Egy Övezet, Egy Út) és a „Silk Road Economic Belt” (Selyemút Gazdasági Övezet) elnevezés egyaránt használatban van. A kínai kormányzat az utóbbi időben a „Belt and Road Initiative” (BRI) (Övezet és Út Kezdeményezés) nevet használja.
- ³ Bővebben: www.worldbank.org/en/news/feature/2019/03/11/belt-and-road-initiative-in-central-asia-and-the-caucasus, illetve a *Külgügyi Szemlében* megjelent írás Gyene Páltól (Gyene, 2018).
- ⁴ Idézet Nazarbajev akkori kazah elnök 2016. évi Astana Economic Forumon tartott beszédéből: <http://kremlin.ru/events/president/news/52178>.
- ⁵ <https://tass.com/economy/968315>.
- ⁶ www.inform.kz/ru/kollegiya-eek-odobrila-proekt-soglasheniya-mezhdu-caes-i-kitaem_a3124398.
- ⁷ Eurasian Economic Commission, Development of common digital space opens a new dimension of cooperation between Eurasian Economic Union and Shanghai Cooperation Organisation, www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/18-06-2015-1.aspx.
- ⁸ Information Report on the Outcomes of the Meeting of the Council of Heads of Member States of the Shanghai Cooperation Organization (23–24 June 2016, Tashkent, Uzbekistan), www.mfa.uz/en/press/scouzbekistan/sconews/7738/.
- ⁹ Memorandum of Cooperation in Trade Matters between the Eurasian Economic Commission and the Ministry of Commerce of the People’s Republic of China (6 December, 2012), www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/dotp/memorandymi/Documents/Mem4.pdf.
- ¹⁰ Eurasian Economic Commission, Decision on initiation of negotiations with the People’s Republic of China regarding conclusion of an agreement on exchange of information regarding goods and vehicles of international carriage carried across customs borders between the customs union and the People’s Republic of China (7 October, 2014), https://docs.eaunion.org/docs/en-us/0143556/clcd_07102014_186.
- ¹¹ Joint Statement of the Eurasian Economic Commission and the Ministry of Commerce of the People’s Republic of China (8 May 2015), www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/dotp/SiteAssets/dostup/6.1.%20%D0%A1%D0%BE%D0%B2%D0%BC.%D0%B7%D0%B0%D1%8F%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%A0%D0%A3%D0%A1.pdf.
- ¹² Joint Statement of the Russian Federation and the People’s Republic of China on Cooperation in Conjunction of Construction of the Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt (8 May 2015), <http://kremlin.ru/supplement/4971>.
- ¹³ Egyes vélemények szerint a BRI közép-, illetve hosszú távú célja szabadkereskedelmi övezet létrehozása (Zeng, 2016).
- ¹⁴ Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China, Xi Jinping Holds Talks with President Vladimir Putin of Russia Both Heads of State Stress Unswerving Commitment to Deepening China-Russia Comprehensive Strategic Partnership of Coordination (25 June 2016), www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1375791.shtml. Memorandum of Understanding on cooperation in the field of competition policy and anti-monopoly regulation. See Eurasian Economic Commission, EEC Minister Nurlan Aldabergenov signed a Memorandum of Mutual Understanding on antitrust policy and antitrust regulation with the National Development and Reform Commission of China in Beijing (16 June 2016), www.eurasiancommission.org/en/nae/news/Pages/16-06-2016-3.aspx.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Allison, Roy (2004): Strategic Reassertion in Russia’s Central Asia Policy. *International Affairs*, Vol. 80, No. 2, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2004.00383.x>.
- Armitage, Richard – Nye, Joseph (2007): *CSIS Commission on Smart Power: A Smarter, More Secure America*. Center for Strategic and International Studies, www.innovations.harvard.edu/csis-commission-smart-power-smarter-more-secure-america.

- Baldwin, David A. (1985): *Economic Statecraft*. Princeton University, Princeton.
- Bendarzsevszkij Anton (2019): Az „új nagy játszma” Közép-Ázsiában. PAGEO Geopolitikai Kutatóintézet, www.geopolitika.hu/hu/2019/01/22/az-uj-nagy-jatszma-kozep-azsiaban/.
- Bratersky, Maxim (2016): Isolationism Versus Geopolitics: The Dual Role of the Eurasian Economic Union in Global Governance. *International Organisations Research Journal*, Vol. 11, No. 2, 58–70, <https://doi.org/10.17323/1996-7845-2016-02-58>.
- Brugier, Camille (2014): China's Way: the New Silk Road. *European Union Institute for Security Studies*, Brief Issue 14, www.iss.europa.eu/content/china%E2%80%99s-way-new-silk-road.
- Bugajski, Janusz – Assenova, Margarita (2016): *Eurasian Disunion. Russia's Vulnerable Flanks*. The Jamestown Foundation, Washington DC.
- Burnashev, Rustam (2002): Regional Security in Central Asia: Military Aspect. In: Rumer, B. (ed.): *Central Asia: a Gathering Storm?* M. E. Sharpe, London.
- Congiu, Francesca (2016): China 2015: Implementing the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road. In: Torri, Michelguglielmo – Mocci, Nicola (eds.): *The Chinese-American Race for Hegemony in Asia*. Viella, Rome, 19–52.
- Cooley, Alexander (2008): U.S. Bases and Democratization in Central Asia. *Orbis*, Vol. 52, No. 1, 65–90, <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2007.10.004>.
- Dani, A. H. et al. (2005): *History of Civilizations of Central Asia*. Unesco, Paris.
- Diener, Alexander C. (2015): Parsing Mobilities in Central Eurasia: Border Management and New Silk Roads. *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 56, No. 4, 376–404, <https://doi.org/10.1080/15387216.2015.1078736>.
- Djalili, Mohammed – Kellner, Thierry (2006): *Geopolitique de la nouvelle Asie Centrale: de la fin de l'URSS à l'après-11 septembre*. PUF, Paris.
- Dragneva, Rilka – Wolczuk, Katarzyna (2014): *Eurasian Economic Integration: Institutions, Promises and Fault-lines*. The Geopolitics of Eurasian Economic Integration. LSE, London.
- Enikeeva, Zalina (2017): EAEU and Silk Road Economic Belt: Is It Really a Win-Win Cooperation? The Case of Central Asia. *Trade Policy*, Vol. 4, No. 12.
- Erdei-Késmárki-Gally, Szilvia – Neszmélyi, György (2017): Regional Development in the World – China's Role in Africa. *Romanian Review of Regional Studies*, Vol. 13, No. 1, 13–26, <http://rrrs.reviste.ubbcluj.ro/site/arhive/Artpdf/v13n12017/RRRS13120172.pdf>.
- Frost, Alexander (2009): The Collective Security Treaty Organization, the Shanghai Cooperation Organization, and Russia's Strategic Goals in Central Asia. *The China and Eurasia Forum Quarterly*, Vol. 7, No. 3, 84–92.
- Gabuev, Alexander (2015): Eurasian Silk Road Union: Towards a Russia-China Consensus? *The Diplomat* 5 June, <http://thediplomat.com/2015/06/eurasian-silk-road-union-towards-a-russia-china-consensus/>.
- Gatev, Ivylo – Diesen, Glenn (2016): Eurasian Encounters: the Eurasian Economic Union and the Shanghai Cooperation Organisation. *European Politics and Society*, Vol. 17, o. 1, 133–150, <https://doi.org/10.1080/23745118.2016.1171364>.
- Gyene Pál (2018): Kína gazdasági felemelkedése és az „Új Selyemút” percepciói Közép-Ázsiában. *Külügyi Szemle*, 17. évf., 3. sz., 99–115.
- Ilyash György – Vasa László (2019): Az Eurázsiai Gazdasági Unió helyzete és kilátásai. *Külügyi Szemle*, 18. évf., 4. sz., 67–85.
- Indeo, Fabio (2016): *The Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt: the Impact of the Sino-Russian Geopolitical Strategies in the Eurasia Region*. Working Paper No. 5, Center for Energy Governance and Security, EGS Korea, Hanyang University.
- Kembayev, Zh. (2016): Towards a Silk Road Union? *Chinese Journal of International Law*, Vol. 15, No. 3, 691–699, <https://doi.org/10.1093/chinesejil/jmw022>.
- Khan, Muhammad A. et al. (2020): Asymmetric Impact of Institutional Quality on Tourism Inflows Among Selected Asian Pacific Countries. *Sustainability*, Vol. 12, No. 3, <https://doi.org/10.3390/su12031223>.
- Korosteleva, Elena (2015): Belarus Between the EU and Eurasian Economic Union. In: Dutkiewicz, Piotr – Sakwa, Richard (eds): *Eurasian Integration. The View from Within*. Routledge, New York, 111–125.

- Kukushkina, Julia – Ostrovskaya, Elena (2013): Current Issues and Prospects of Eurasian and European Economic Integration. *International Organisations Research Journal*, Vol. 8, No. 4, 214–228.
- Makarov, Igor – Sokolova, Anna (2016): The Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt: Opportunities for Russia. *International Organisations Research Journal*, Vol. 11, No. 2, 40–57, <https://doi.org/10.17323/1996-7845-2016-02-40>.
- Nagy Szovjet Enciklopédia (2012): Az 1926 és 1990 közötti kiadások javított, 2012-es elektronikus verziója, <https://slovar.cc/enc/bse/2057489.html>.
- Sakwa, Richard (2016): How the Eurasian Elites Envisage the Role of the EEU in Global Perspective. *European Politics and Society*, Vol. 17, No. 1, 4–22, <https://doi.org/10.1080/23745118.2016.1171038>.
- Skriba, Andrei (2014): Challenges of Eurasian Integration after the Ukrainian Crisis. *International Organisations Research Journal*, Vol. 9, No. 3, 96–111.
- Treverton, Gregory F. – Jones, Seth G (2005): *Measuring National Power*. Rand Corporation, www.rand.org/content/dam/rand/pubs/conf_proceedings/2005/RAND_CF215.pdf.
- Yu, Bin (2015): The Shanghai Cooperation Organisation, China and Eurasian Integration. In: Dutkiewicz, Piotr – Sakwa, Richard (eds): *Eurasian Integration. The View from Within*. Routledge, New York, 256–273.
- Wilson, Jeanne L. (2016): The Eurasian Economic Union and China's Silk Road: Implications for the Russian-Chinese Relationship. *European Politics and Society*, Vol. 17, No. 1, 113–132, <https://doi.org/10.1080/23745118.2016.1171288>.
- Zeng, Lingliang (2016): Conceptual Analysis of China's Belt and Road Initiative: A Road towards a Regional Community of Common Destiny. *Chinese Journal of International Law*, Vol. 15, No. 3, 517–541, <https://doi.org/10.1093/chinesejil/jmw021>.

György Iván Neszmélyi

Taiwan's New Southbound Policy and the Cross-Strait Relations

Summary

Taiwan still faces the problem of identifying its relationship and developing its attitude within the Cross-Strait Relations, not only due to the well-known political considerations and diplomatic isolation, but also because it is widely perceptible that Taiwanese investors and the Taiwanese government are scared of the possible implications of a trade war between the USA and the People's Republic of China (PRC, hereinafter: Mainland China). Besides other reasons, this is the main motivation behind the sudden Taiwanese FDI divestment from Mainland China. This huge amount of capital, however, does not return to Taiwan to create new jobs and develop new, high value-added industries, rather it flows to Southeast Asia, an area still focusing on the low-cost labour-intensive manufacturing sector. Besides other, non-industrial fields, the present NPP-based Tsai administration fosters its New Southbound Policy (NSP), which is partially implemented under the umbrella of a special NGO, the Taiwan–Asia Exchange Foundation (TAEF). The 18 target countries of NSP comprise the complete ASEAN plus South Asia, Australia and New Zealand. However, among Taiwan's target countries, the most intensive investment and trade relations are maintained with the ASEAN region (mostly Vietnam, Philippines, Thailand, Malaysia and Indonesia). The future might, however, bring about significant changes, as Mainland China has still been by far the biggest export market of Taiwan.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F16, R11, O53

Keywords: Taiwan, economy, New Southbound Policy, Cross-Strait Relations

GYÖRGY IVÁN NESZMÉLYI PhD, Professor, Budapest Business School – University of Applied Sciences, Faculty of Commerce, Hospitality and Tourism (Neszmelyi.Gyorgy@uni-bge.hu).

INTRODUCTION – THE ANTECEDENTS AND THE OBJECTIVES OF THE RESEARCH

In 2017 the author spent two months with the research mobility fellowship of OBIC and made a thorough assessment of Taiwan's developmental model, compared to South Korea, and discussed the constraints and endeavours to maintain Taiwan's competitiveness, including its external economic activities, with focus on Cross-Strait Relations and on the Taiwan–EU business and investment relations.

This research can be considered to directly follow from the above-mentioned project. The author also gives a brief insight into the current state of affairs and into the most recent developments of the Taiwanese economy in general, and then Taiwan's external economic relations are discussed with special focus on regional endeavours, primarily the New Southbound Policy (NSP), proclaimed by the incumbent Taiwanese President, Tsai Ing-wen in 2016 and targeting the South and Southeast Asian regions, including Australia and New Zealand, with a view to providing Taiwan a regional alternative against (or besides) Cross-Strait Relations. Tsai and the Democratic Progressive Party (DPP) focus on Taiwan's identity (and avoid the use of the term “independence”), and consider Taiwan's overdependence on the excessive trade and investment relations with Mainland China as damaging, and consequently, the NSP-driven diversification as a security issue. It is different question that in the future further impetus might be given to NSP or eventually drop it, turn back to Taiwan's “Chinese identity” and further strengthen the Cross-Strait Relations.

MATERIAL AND METHODS

This paper is based on both secondary and primary research. Secondary research principally includes a literature review (literature available in Taiwanese libraries, mainly at the National Taiwan University and at the Shih Chien University). The statistical data were collected from Taiwan, e.g. the Central Bank of the Republic of China, Taiwan (CBC), DGBAS (Treasury Department of the Ministry of Finance of Taiwan, Bureau of Trade, Statistical Office), the Directorate General of Customs, and the Finance Ministry of Taiwan), from the Mainland Affairs Council (MAC) of the Republic of China and from international databases (CIA World Factbook, IMF). Mention must be made of the author's previous fellowship in Taiwan, his monograph (Neszemélyi, 2017) and other publications of his, which also served as starting points for the current research.

The author spent another month in Taiwan in 2019, as a fellow of the Oriental Business and Innovation Centre (OBIC) of the Budapest Business School, and this gave him a very good opportunity to re-establish and enlarge his personal contacts and carry out discussions, like in-depth interviews with a number of academic professionals and experts from the fields of business and administration (from Academia Sinica, Taiwan Institute of Economic Research, Shih Chien University, National Taipei University of Business, National Formosa University, CTBC Financial Holding and the

Hungarian Trade Office in Taipei). Hence, first-hand information and experiences contributed to the outcomes of this paper.

TAIWAN'S CURRENT ECONOMIC STATE AND CHALLENGES

General overview on Taiwan's economy

Taiwan has a modern and developed economy with gradually shrinking government guidance of investment and foreign trade. Exports, led by electronics, machinery and petrochemicals provide the primary impetus to its economic development. This entails strong dependence on exports, which exposes the economy to fluctuations in world demand. Taiwan's diplomatic isolation, low birth rate and rapidly ageing population are other major long-term challenges. In the period of the author's fellowship (between 12 April and 12 May 2019), data for 2018 were still unavailable at the Central Bank of the Republic of China Taiwan (CBC), as the Annual Report for 2018 was foreseen in June, 2019. Chin-Long Yang, Governor of CBC pointed out, that 2017 had been a period of a steady global economic recovery and upswings in commodity prices, and these combined to drive Taiwan's export expansion, as domestic consumer spending continued to moderately grow. Against this backdrop, Taiwan's economy grew at a faster pace at 2.86 per cent, the highest annual growth rate in three years. Meanwhile, inflation was mild as NT dollar appreciation helped alleviate imported inflationary pressures, and a weather-induced higher base effect held down food prices. Compared to the previous year, the consumer price index (CPI) rose by 0.62 per cent and the core CPI (excluding vegetable, fruit and energy prices) was up by 1.04 per cent (CBC, 2018).

According to the estimated data of The World Factbook of CIA (2019), Taiwan's PPP-based GDP (purchasing power parity) was USD 1.189 trillion, GDP (at the official exchange rate) was USD 572.6 billion (2017), while real growth in GDP was 2.9 per cent (2017). The per capita GDP (PPP) was USD 50,500 (2017), while the ratio of gross national savings was 34.9 per cent of GDP (2017). In 2017, the contribution of sectors to GDP was as follows: agriculture (1.8 per cent), industry (36.0 per cent) and services (62.1 per cent). The main industries are: electronics, communications technological and information technological products, petroleum refining, chemicals, textiles, iron and steel, machinery, cement, food processing, vehicles, consumer products, and pharmaceuticals. In 2017, the labour force was estimated at 11.78 million, in the following breakdown per sector: agriculture (4.9 per cent), industry (35.9 per cent) and services (59.2 per cent). The unemployment rate was 3.8 per cent in 2017, 0.1 per cent lower than in 2016 and identical to the data recorded in 2015. In 2016, the Taiwanese public debt was 35.7 per cent of GDP (0.5 per cent lower than a year earlier), while in 2017 the budget had a 0.1 per cent deficit (as against 0.6 per cent in 2016). In 2017, the inflation rate (consumer price index) was 1.1 per cent (CIA, 2019).

Growth was steady, with external demand acting as the main driver. As the global economic expansion continued, the annual GDP growth rate rose to 2.86 per cent.

The overall balance of payments recorded a surplus of USD 12.467 billion, with a current account surplus and a net asset increase in the financial account. In terms of inflation, fuel and gas cost hikes in response to international energy price rises were partially offset by food price declines; the annual growth rate of the CPI averaged 0.62 per cent for the year as whole. Meanwhile, the unemployment rate went further down to 3.76 per cent, the lowest in 17 years. While domestic demand kept steady, stronger external demand drove the economic growth rate to climb from 1.41 per cent in 2016 to 2.86 per cent in 2017, the fastest pace in three years. In terms of GDP components by expenditure, exports registered faster growth on thriving trade activity, and imports increased along with greater domestic demand as well as export-driven demand; the net external demand contributed 2.02 percentage points to GDP growth, serving as the mainstay for economic growth in 2017. On the other hand, private consumption grew steadily amid improved employment conditions. However, this was partially offset by negative growth in private investment, as machinery equipment investment slowed in the second half of the year owing to a higher base effect. As a result, domestic demand contributed only 0.83 percentage points to GDP growth. The labour productivity indices of the industrial sector and of manufacturing also grew, as in the average non-agricultural (industrial and services) sectors, monthly earnings per employee increased by 2.46 per cent year on year, reaching TWD 49,989. (The abbreviation TWD or NT\$ means New Taiwanese Dollar, which is Taiwan's official currency. In April and May 2019, USD 1 was equal to about TWD 30-31, and EUR 1 was around TWD 34).

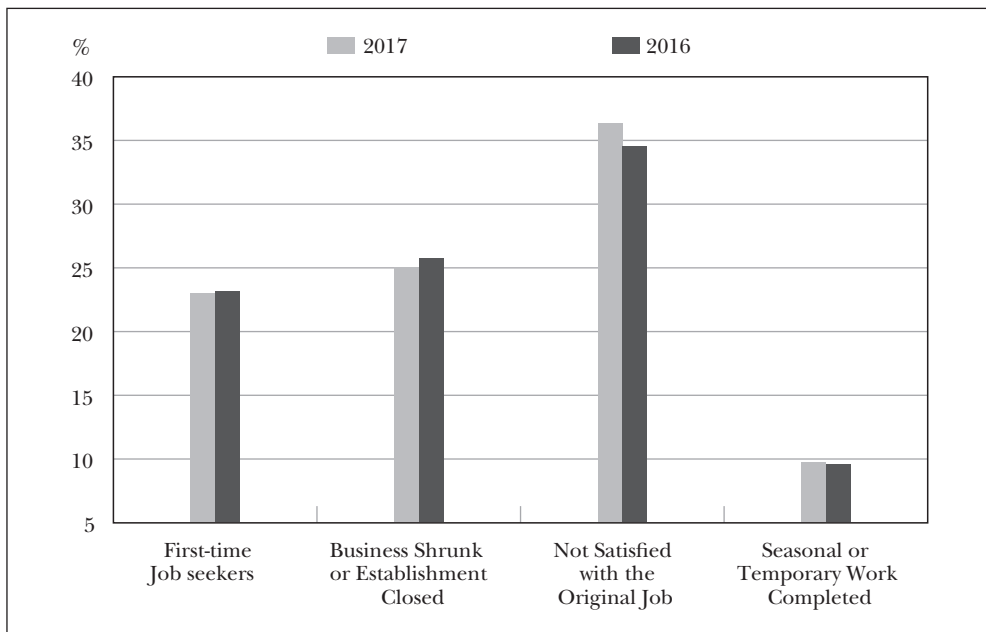
For the year 2017, the unemployment rate in general exhibited a downward trend, except in February (due to a typical wave of post-Lunar New Year job switching) and in June to August (as new graduates enter the job market) when seasonal factors resulted in higher unemployment. For the year as a whole, the unemployment rate was 3.76 per cent, the lowest in 17 years. As labour market conditions improved, unemployment duration decreased by 0.85 weeks to 24.22 weeks. In terms of age, the unemployment duration of the age groups between 15-24 and 45-64 increased by 0.01 and 0.24 weeks to 19.92 and 26.32 weeks, respectively, while that in the age group of 25-44 decreased by 1.54 weeks to 25.47 weeks. The average number of the long-term unemployed (those who had been unemployed for 53 weeks or more) was 63 thousand persons, a decrease by six thousand persons on a year earlier. In terms of causes of unemployment, total unemployment in year 2017 was 443 thousand persons, a decrease of 17 thousand persons or 3.52 per cent on the previous year, mainly because unemployment of experienced job seekers decreased by 12 thousand persons or 3.31 per cent (CBC, 2018).

The unity of the rapid and inductive interrelationship of the sciences and education and implementation (best practice) triangle will gain increasing importance in the future (Zéman, 2016). It must be emphasized that 60 per cent of college graduates in Taiwan are engineers, many of whom establish ventures and most of them become successful in the course of a few years (Chou, 2017). However, another study points out that in the labour market the young generation (20-24 years old people) nowadays face even bigger difficulties than before (Hsu, 2015). In the course of the recent

decades, the labour market has undergone a thorough transformation, resulting new demand for both the demand and supply side (Erdeiné Késmárki-Gally, 2018). In Taiwan one of the main problems in the labour market is the stagnation of salaries, which is an obstacle to Taiwan's economic growth (Wang, 2015).

The main reasons of unemployment are shown in Chart 1.

Chart 1: The main reasons of unemployment in Taiwan (2016–2017)

Source: CBC, 2018:26, based on data by DGBAS, Executive Yuan

It can be seen that both in 2016 and in 2017 the main cause was dissatisfaction with the original job, which further increased by 2017 relative to other factors calculated in the comparison.

Foreign trade and investment

In 2017, Taiwan's external trade gathered steam amid a robust recovery in the global economy, while domestic demand witnessed a mild expansion. Private consumption rose at a steady pace, and despite a slight contraction seen in private investment, investments by the government and by public enterprises both exhibited positive growth. For the year as a whole, real GDP expanded at an annual growth rate of 2.86 per cent, higher than the 1.41 per cent in the previous year (CBC, 2018).

In 2017, the total exports of Taiwan amounted to USD 349.8 (in 2016: USD 310.4 billion), while the total amount of imports was USD 269 billion in 2017 (USD 239.3 billion in 2016) (CIA, 2019).

The main export commodities are: semiconductors, petrochemicals, automobile/auto parts, ships, wireless communication equipment, flat displays, steel, electronics, plastics, computers, while the main items of imports: oil/petroleum, semiconductors, natural gas, coal, steel, computers, wireless communication equipment, automobiles, fine chemicals, textiles. Taiwan has the sixth biggest reserves of foreign exchange and gold the total amount of which was estimated USD 456.7 billion (on December 31, 2017), while a year earlier it was USD 439 billion. Taiwan's total amount of external debt was estimated at USD 181.9 billion (on 31 December, 2017) while one year before it was USD 172.2 billion (CIA, 2019).

According to customs statistics, the value of exports increased by 13.2 per cent to USD 317,381 million on free on board (FOB) parity, and the value of imports increased by 12.5 per cent to USD 259,499 million on CIF (cost, insurance, and freight) basis. The biggest trading partners of Taiwan in 2017 were Mainland China including Hong Kong, ASEAN, the USA, Europe and Japan. In terms of Taiwan's trade with Mainland China, the value of exports amounted to USD 130,280 million in 2017, 16.0 per cent higher than in 2016. As a manufacturing hub of the world, Mainland China remained Taiwan's biggest export market, with the share of total exports increased to 41.0 per cent in 2017. Of all major export products, parts of electronic products (especially integrated circuits) maintained their leading roles, contributing 7.8 percentage points to the growth in Taiwan's exports to Mainland China. Imports from Mainland China increased by 13.8 per cent to USD 51,562 million in 2017. With a ratio of 19.9 per cent, Mainland China continued to be Taiwan's largest import partner. The trade surplus with Mainland China increased to USD 78,718 million in 2017. As a result, Mainland China remained the largest source of Taiwan's trade surplus. Exports to the ASEAN economies increased by 14.2 per cent to USD 58,584 million in 2017, with a combined share of 18.5 per cent. Import from these countries increased by 14.4 per cent to USD 31,058 million, representing a share of 12.0 per cent of total imports. The bilateral trade between Taiwan and the ASEAN heated up, and the exports and imports of parts of electronic products increased greatly. In sum, the trade surplus with the ASEAN increased to USD 27,526 million, with Singapore, Vietnam, and the Philippines being the second, third, and fourth largest sources of Taiwan's trade surplus, respectively. Exports to the US grew by 10.3 per cent to USD 36,976 million, though comprising a smaller share of 11.7 per cent in Taiwan's total exports on a year earlier. Encouraged by bigger consumer demand for newer models of gaming laptops and commercial computers, information, communication and audio-video products exported to the US increased by 16.8 per cent over the previous year. Imports from the US rose by 5.6 per cent to USD 30,210 million, but its share in total imports fell to 11.6 per cent. The trade surplus with the US, Taiwan's fifth largest surplus source, increased to USD 6,766 million. Europe's gradual recovery combined with a stronger euro, allowed Taiwanese exports to Europe to increase by 11.2 per cent to USD 29,162 million, yet its share of total exports declined to 9.2 per cent. Taiwanese exports of machinery and base metals soared especially well among major products, growing by 22.5 per cent and 16.1 per cent from a year earlier, respectively. Taiwan's import

from Europe increased by 8.7 per cent to USD 31,452 million, though its share of total imports decreased to 12.1 per cent. Consequently, Taiwan's trade deficit with Europe shrank to USD 2,290 million in 2017. Taiwan's exports to Japan increased by 6.3 per cent to USD 20,787 million, with its share declining to 6.5 per cent (exports of machinery and base metals made the biggest contribution to total exports). Taiwan's import from Japan increased by 3.3 per cent to USD 41,950 million, and its share dropped to 16.2 per cent of the total imports. Japan remained Taiwan's second largest source of imports in 2017. In sum, the trade deficit to Japan increased to USD 21,163 million per year (CBC, 2018). The main trading partners of Taiwan in 2017 and 2016 can be seen in Table 1.

Table 1: Taiwan's trade of goods by country in 2016 and 2017

	2017			2016		
	Amount	Share	Annual change	Amount	Share	Annual change
Exports	million USD	per cent	per cent	million USD	per cent	per cent
Mainland China (incl. Hong Kong)	130,280	41.0	16.0	112,277	40.1	-0.2
ASEAN	58,584	18.5	14.2	51,291	18.3	-0.7
USA	36,976	11.7	10.3	33,523	12.0	-3.0
Europe	29,162	9.2	11.2	26,221	9.4	1.0
Japan	20,787	6.5	6.3	19,551	7.0	-0.2
Rest of the World	41,592	13.1	11.0	37,459	13.4	-8.8
Total	317,381	100.0	13.2	280,321	100.0	-1.8
Imports						
Mainland China (incl. Hong Kong)	51,562	19.9	13.8	45,321	19.7	-3.0
Japan	41,950	16.2	3.3	40,622	17.6	4.5
Europe	31,452	12.1	8.7	28,924	12.5	1.5
ASEAN	31,058	12.0	14.4	27,155	11.8	-6.5
USA	30,210	11.6	5.6	28,597	12.4	-2.1
Rest of the World	73,267	28.2	22.2	59,949	26.0	-7.6
Total	259,499	100.0	12.5	230,568	100.0	-2.8

Source: The author's editing from CBC, 2018:16 (on the basis of Monthly Statistics of Exports and Imports, Ministry of Finance of Taiwan)

The most recent traits in the Taiwanese economy

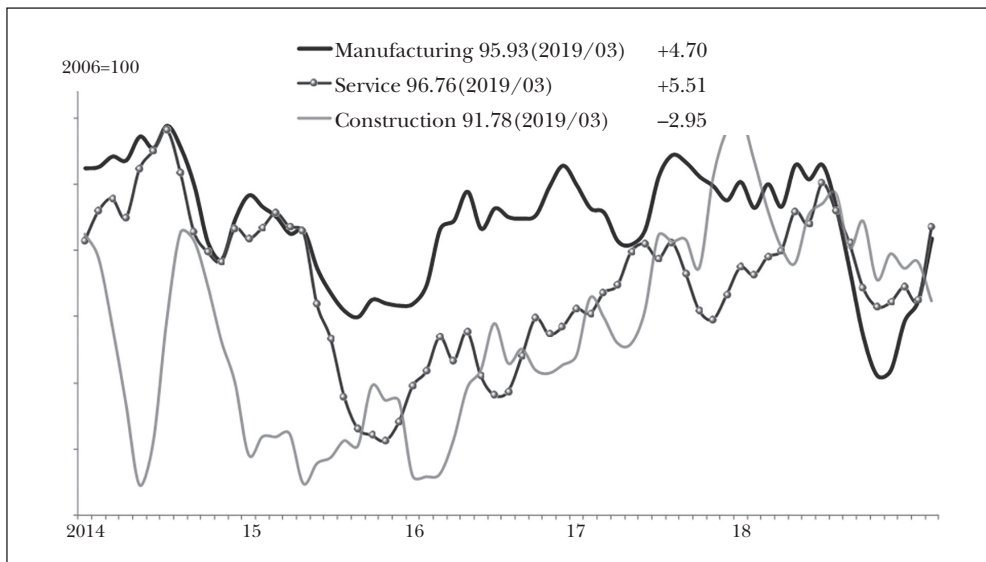
According to the recent survey and forecast of the Taiwan Institute of Economic Research (TIER), published in April 2019, global demand has turned weaker, therefore the major central banks in the world simultaneously conduct looser monetary opera-

tions. Both of the most recently published composite indicators for manufacturing and service go up due to more promising domestic investment activities despite of deteriorating global economic conditions. As a result, it is predicted that Taiwan's GDP will grow by 2.12 per cent in 2019 (the same as it was stated in its previous forecast). In March 2019, Taiwan's exports decreased by 4.36 per cent on a year earlier, representing a decrease for 5 consecutive months. In March 2019, Taiwan's imports increased by 6.62 per cent on a year earlier. On a cumulated basis, between January and the end of March this year exports and imports yielded a trade surplus of USD 8.96 billion or decreased by 23.75 per cent year on year. The CPI increased by 0.58 per cent in March 2019 relative to the same month of the previous year. The core inflation rate, excluding energy prices and food grew by 0.47 per cent in March 2019. In addition, the wholesale price index (WPI) moved up by 1.19 per cent in March 2019 year on year. As for the exchange rate, similarly to all other major currencies in the world, the NTD became slightly weaker due to the strengthening of the USD. The NTD/USD rate stood at 30.825 in late March 2019, indicating 0.16 per cent depreciation. The interest rate remained low and steady in March 2019 due to the continued loose monetary operations by the CBC with respect to the most recent CPI reading and potential global uncertainties; the lowest and highest over-night call rate in March 2019 stood at 0.174 per cent and 0.186 per cent, respectively (TIER, 2019).

The ratio of manufacturing firms which considered business to be better than expected in March 2019 was 46.5 per cent, representing an increase by 35.0 percentage points compared to respondents who perceived better business in the previous month. The ratio of those who perceived business getting worse in March 2019 was 11.6 per cent, down 38.5 per cent on the 50.1 per cent expecting worse business in the previous month (February 2019). The ratio of manufacturing companies that thought business had remained unchanged in March 2019 was 41.9 per cent or increased by 3.5 percentage points compared to 38.4 per cent perceiving constant business in the previous month. Altogether, manufacturing firms were more optimistic about business in March 2019 than in the previous month. However, the actual reason was the higher number of working days in March than in February due to the lunar New Year holiday. In addition, the ratio of manufacturers who were of the opinion that business would be better in the following six months (between April and September, 2019) was 32.8 per cent in the target month or decreased by 12.8 percentage points on the 45.6 per cent who felt more optimistic about the future in the previous month. The ratio of firms that perceived the economic outlook would be worsening was 15.5 per cent, representing an increase by 6.2 percentage points compared to the 9.3 per cent feeling rather pessimistic about the future in the previous month. The ratio of manufacturing companies which perceived that business would remain unchanged in the next six months (between April and September 2019) stood at 51.7 per cent, an increase by 6.6 percentage points compared to the 45.1 per cent who felt neutral about the business outlook one month earlier. After all, manufacturing firms were more pessimistic about business in the near future than in the preceding month (i.e. February, 2019) (TIER, 2019).

The Manufacturing Composite Index for March 2019, adjusted for seasonal factors on a moving average, saw an upward correction: from a revision of 91.23 points in February 2019 it increased to 95.93 points. Chart 1 shows an increase by 4.70 points, which is an increase for the fourth month in a row. The TIER Service Sector Composite Index for March 2019 adjusted for seasonal factors on a moving average, also saw an upward correction from a revision of 91.25 points in February 2019 to 96.76 points. Chart 2 shows an increase of 5.51 points, the first increase after a one-month drop. In addition, the TIER construction sector composite indicator for March 2019, adjusted for seasonal factors on a moving average, saw a downward correction: from a revision of 94.13 points in February 2019 to 91.18 points. Chart 2 shows a decrease of 2.95 points, the first decrease after a one-month rise (TIER, 2019).

Chart 2: TIER Business Composite Index of the Taiwanese economy

Source: TIER, 2019:6, (March)

The TIER economic survey forecasts lower economic growth for the first half of 2019, and a more rapid GDP growth for 2019 Q3 and Q4, reaching 2.51 per cent by the end of the year (see Table 2).

Lin¹ highlighted that as the Taiwanese capital returning from Mainland China seeks fast and high return, it goes either to the real estate market or abroad again. Two factors contribute to this phenomenon. In Taiwan, real estate prices are extremely high while the property tax is low compared to the United States and to several European countries, where it is around 1 per cent against Taiwan, where it is only around 0.1 percent. (It cannot enter the real estate market in Mainland China, as there is no property there, people may only obtain the right of using a property for 70 years). The other factor is that in other countries, like in Southeast Asia, economic

growth is faster, while the wage level remains considerably lower than in Taiwan: Vietnam, the Philippines and other states provide Taiwanese investors with higher profits. Moreover, the government supports this under the auspices of the New Southbound Policy. For this reason, it is not surprising that the Taiwanese capital does not flow into Taiwanese manufacturing or into services, which results in the scarcity of jobs and preserves the relatively high but permanently stable wage level. Stringent wages tend to freeze domestic savings as well (Sági-Sóvágó, 2002), which may, in turn, influence market agents in their investments (Sági, 2007). Taiwan's domestic financial market is very strictly regulated, and this is one more reason why capital still flows out, rather to or through Hong Kong or Singapore (Lin, 2019).

Chung² underlined the fact that that Taiwan is in scarcity of most production factors (land, energy, raw materials, labour, etc.), this is the reason why Taiwanese capital – returning from Mainland China – goes rather to Southeast Asia, then to the domestic industry. This looks to be a general phenomenon that capital has no “national emotions” and goes where the return/profit is the highest, but the situation is more complex. The labour-intensive manufacturing industry, which is principally based on low-cost labour, has no way and reason to be further developed in Taiwan, where wages are significantly higher than in most of the Southeast Asian countries. Taiwan's government offers special incentives to develop Taiwan's knowledge-intensive sectors, like the “green industries”. There are projects for sustainable power generation (like coastal powerhouses using the wave-energy of the ocean, projects many foreign companies seek to join (Chung, 2019).

THE NEW SOUTHBOUND POLICY AND ITS IMPLICATIONS

The global and domestic circumstances of Taiwan's economy have undergone rapid changes in recent years. Mainland China faces a number of difficulties after three decades of rapid and uninterrupted economic development, such as industrial structural transformation, adjustments in laws and institutions, a sharp increase in production costs, and a slowdown in economic growth. At the same time the most prominent Southeast and South Asian economies have still continued to grow, and their consumers' purchasing power has also been increasing. These countries also actively participate in regional economic integrations with a view to improving their companies' competitiveness and to achieving even better business opportunities. This region has emerged as one of the present – and future – locomotives of the global economy. The aggregate GDP of the 10 members of the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), having a population of approximately 620 million, is USD 2.4 trillion. Moreover, the six South Asian countries (India, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka, Nepal, and Bhutan) have a total population of nearly 1.7 billion and their GDP amounted to USD 2.7 trillion. According to Global Insight forecasts, the average annual economic growth rates for the ASEAN and South Asian countries would reach 4.9 per cent and 7.4 per cent, respectively, between 2017 and 2021. This is considerably higher than the 3.1 per cent global economic average growth rate. As a result of

Table 2: Taiwan's economic forecast for 2019 (TWD 100 million, Chained [2011], USD)

	2019				2019
	Q1	Q2	Q3	Q4	Total
GDP	40,961	42,034	43,722	44,971	171,688
Real GDP (%)	1.80	1.85	2.30	2.51	2.12
Private Consumption	23,559	23,353	23,820	23,798	94,530
Private Consumption (%)	2.15	2.20	2.40	2.43	2.30
Gov't Consumption	5,452	5,864	6,186	6,736	24,238
Gov't Consumption (%)	-2.55	-3.32	3.40	2.03	-0.03
Fixed Capital Formation	9,153	9,486	10,308	10,206	39,153
Fixed Capital Formation (%)	3.78	6.15	4.09	7.40	5.36
Gov't Investment	922	1,230	1,343	1,928	5,422
Gov't Investment (%)	8.59	11.92	12.02	13.62	11.96
Public Enter. Invest.	353	566	545	965	2,429
Public Enter. Invest. (%)	7.24	17.42	7.92	4.92	8.63
Private Investment	7,878	7,690	8,422	7,313	31,304
Private Investment (%)	3.20	4.60	2.80	6.10	4.10
Exports, goods + services (USD 0.1 billion)	30,480	31,697	34,415	35,725	132,318
Exports, goods +services (%)	0.30	1.70	2.95	3.15	2.08
Imports, goods +services (USD 0.1 billion)	28,229	28,615	31,300	31,865	120,009
Imports, goods +services (%)	1.45	2.40	3.25	3.75	2.75
Exports, goods (USD 0.1 billion)	764	832	883	892	3,371
Exports, % Growth, yoy	-4.19	-1.05	2.40	3.90	0.36
Imports, goods (USD 0.1 billion)	674	708	759	754	2,895
Imports, % Growth, yoy	-0.81	0.80	1.20	3.06	1.10
Trade surplus (USD 0.1 billion)	90	124	125	138	476
CPI	101.85	102.34	103.35	103.63	102.79
CPI (%)	0.33	0.45	0.85	1.55	0.80
WPI	102.67	104.49	106.53	105.80	104.87
WPI (%)	0.72	0.20	-0.30	0.60	0.30
Exchange rate (TWD/USD)	30.83	30.85	30.83	30.70	30.80

Source: TIER, 2019

this spectacular growth, in these countries a new middle class will emerge with higher purchasing power, which means excellent business opportunities even for Taiwanese companies. Taiwan is entering a critical period of industrial transformation and structural adjustment, with the wage growth still remaining stable. Although Taiwan previously maintained trade and economic relations with many emerging markets in Asia, most of them were based on export processing and related investment, not on the

local markets. Furthermore, the majority of the exported manufactured goods had little value added. As Taiwan faces difficulties in participating in regional economic integrations, its export items are only affected by tariffs and trade barriers, all these problems mean a significant constraint for Taiwan to foster its exports and economic growth. Another problem is that Taiwan also has a high concentration of trade and outbound investment in mainland China, which means potential risks to Taiwan's economy and security (An Introductory Guide, 2017).

Lőrincz (2019) underlines that Taiwan has nearly reached a stalemate in the Cross-Strait Relations, and therefore breaking out of diplomatic isolation clearly seems to be an abortive attempt. In the recent years additional 2-3 countries have left the "private club" of countries which still recognize Taiwan as an independent country. The tiny state of Eswatini (Swaziland) remained the only one in the African continent and not a single significant economic and political power can be found among the other ones (the Holy See, Kiribati, Marshall Islands, Nauru, Palau, Solomon Islands, Tuvalu, Haiti, Saint Kitts and Nevis, Saint Lucia, Saint Vincent and the Grenadines, Belize, Guatemala, Honduras, Nicaragua, Paraguay). Other attempts to get admitted into international organizations, like the World Health Organization (WHO) of the United Nations, have also failed. But, on the other hand, based on the robust exports, the Taiwanese economy works well, and as from the perspective of the Southeast Asian countries, Taiwan seems to be a success story, a developed and rich economy, it is a promising partner for co-operation. For many ASEAN citizens, Taiwan provides livelihood, as they were allowed to enter and stay as guest workers (several hundred thousand people from the ASEAN region, mainly from the Philippines, Indonesia and Vietnam). The Taiwanese environment is friendly to them, there is no discrimination against foreigners, against Muslims, and there are no anti-migrant rallies etc. (Lőrincz, 2019).

Under these circumstances, it is not surprising that Taiwan needed a firm diversification in its strategy for economic and foreign relations. The most logical choice was to diversify these relations by intensifying co-operation in the Asia-Pacific region, which is in the direct geographical proximity of Taiwan. In her inaugural speech made in 2016, the Taiwanese President Tsai Ing-wen emphasized the significance of the New Southbound Policy to improve Taiwan's stance and versatility in the international economy, pointing out that Taiwan should give up reliance on a single market (Mainland China), and should re-establish and intensify ties with other Asian economies. Taiwan's trade ties with the ASEAN countries have gained rapid traction in recent years. Exports to the region reached USD 32.90 billion in the first seven months of 2017, an increase of 14.73 percent from the same period last year. Outbound shipments to South Asia totalled above USD 2.9 billion in the first 7 months, risen by 10.29 percent on a year earlier and having reversed a decline by 3.87 percent for the entire year of 2016. Taiwanese firms have made hefty investments in the region, with Taiwanese direct investments adding up to USD 97 billion, according to official government tallies. Taiwan's key economic strengths include advanced technology, talented people and a diversified culture, and the New Southbound Policy consequently intends

to promote co-operation with the target countries in fields such as medical care, education, technology, agriculture, and tourism. With a high degree of complementarity between Taiwan and the partner countries, the government has encouraged supply chain integration in such sectors as information and communications technology (ICT), industries driven by domestic demand, energy and petrochemicals, agriculture, and financial services. An example is MediaTek Inc, the world's top contract chip designer, with its headquarters in Hsinchu, Taiwan. In December 2019, MediaTek invited 42 executives and senior engineers from Indian smartphone vendors, including Micromax Informatics Ltd, to take part in a six-week handset hardware design development program in Taiwan. The program made a substantial contribution to helping India (An Introductory Guide, 2017).

Main targets: the emerging South and Southeast Asian countries

Despite the recent financial crisis in the Far East, the ASEAN region has managed to hold its position as one of the most rapidly developing regions in the world economy. The member states express keen interest in broadening the forms of co-operation with one another. In January, 1992 ASEAN announced the future development of AFTA (ASEAN Free Trade Area) for the period between 1993 and 2008, with the gradual phasing out of customs restrictions within the Association. In 1995 the deadline for the completion of AFTA was brought forward to 2003. In the course of the half-century history of the Association, ASEAN members have been among the most spectacularly developing countries in the world. According to competent analysts, the economy has been continuing to grow rapidly in the forthcoming years (see Table 3). The member countries in total represent a population of 622 million people, which – in case of the continuation of the economic growth and increasing incomes – may expect considerable growth in their consumption for the coming decades. In terms of population, ASEAN is bigger than the European Union or the United States; it is the 3rd largest market in the world, behind only India and China. ASEAN is a fast growing and promising region. Its total trade increased by nearly USD 1 trillion between 2007 and 2014, with intra-ASEAN trade comprising the largest share of ASEAN's total trade by partner. ASEAN attracted USD 136 billion in FDI in 2014, accounting for 11 per cent of global FDI inflows, up from only 5 per cent in 2007 (Neszmélyi–Kozár, 2018).

The most recent milestone in the economic integration process of Southeast Asia was formal establishment of the ASEAN Economic Community (AEC) on 31st December 2015 which was built on four interrelated and mutually-reinforcing characteristics: (a) a single market and production base, (b) a highly competitive economic region, (c) a region of equitable economic development, and (d) a region fully integrated into the global economy. ASEAN is nowadays is a highly competitive economic region in the world with a combined GDP of USD 2.6 trillion in 2014, ASEAN economy was 7th largest in the world and the 3rd largest in Asia. The formal establishment of the AEC in 2015 is not a static end goal, but a dynamic process that requires continuous reinvention of the region to maintain its relevance in an evolving global economy.

The agenda “AEC Blueprint 2025” has therefore been adopted in order to guide ASEAN economic integration between 2016 and 2025 (AEC, 2015).

Bagla³ underlined, that India is the world largest recipient of foreign investments and has the world's highest rate of economic growth. India has a huge and young population. In the future these young India and will provide the momentum for innovation. This offers great opportunity and a huge market for IT business, which will continue to carry out innovation. In this respect, it can be predicted that Taiwanese investment in India will continue to grow (TAEF, 2019).

Table 3: Real GDP Growth in Southeast Asia, China and India. Annual percentage change

	2017	2018	2019	2019–23 (average)	2012–16 (average)
Indonesia	5.1	5.2	5.2	5.3	5.3
Malaysia	5.9	4.9	4.8	4.6	5.1
Philippines	6.7	6.4	6.5	6.6	6.6
Thailand	3.9	4.5	4.1	3.7	3.4
Vietnam	6.8	6.9	6.7	6.5	5.9
Brunei	1.3	2.0	2.3	2.0	–1.3
Singapore	3.6	3.5	2.9	2.7	3.5
Cambodia	7.0	7.0	6.9	6.9	7.1
Laos	6.9	6.6	6.8	7.0	7.6
Myanmar	6.8	6.6	6.9	7.0	7.3
China	6.9	6.6	6.3	5.9	7.3
India	6.7	7.5	7.3	7.3	6.9
Average of ASEAN-10	5.3	5.3	5.2	5.2	5.1
Average of Emerging Asia	6.5	6.6	6.3	6.1	6.8

Source: OECD, 2018:1

Taiwan and the Southeast-Asian countries

Taiwan has developed close ties with Southeast Asian countries over the past three decades. The interconnected trade and investment flows have formed deep economic interdependence and de facto integration in the region. The trend of Taiwanese enterprises relocating from China to Southeast Asia has been observed since the late 2000s. This explains the economic considerations and rationale behind the New Southbound Policy (Hsu, 2017).

Yang (2017) reiterated that the relationship between Taiwan and Asian countries has been undergoing structural change that derives from the continuous bilateral interaction since the 1970s. The internal driving force behind these relationships on Taiwanese side is the Taiwan government's foreign policies and their impact on the private sector's capacity to expand the global and regional industrial chain and invest-

ment network. The Taiwanese government has launched a number of regional initiatives with the view of fostering the regional strategic, economic, and trade relations in the Asia-Pacific area, which would bring about constructive partnerships for Taiwan while creating mutual understanding with its neighbours as well. In the 1990s, President Lee Teng-hui announced his *Go South Policy* which led to Taiwanese state-owned enterprises (SOE) investing in Southeast Asia and encouraged domestic small and medium-sized enterprises (SMEs) to look for business opportunities in the region. Its continuation was the No. 2 phase of Go South supported by President Chen Shui-bian, during the 2000s when Taiwan adopted a “balanced westward” approach to regional investment and trade strategy (Yang, 2017).

Hsiao⁴ (2019) confirmed that Taiwan’s government proclaimed its original Southbound Policy (Go South) in 1994, since then the above-mentioned two phases were implemented before 2016 when the Tsai-administration launched its third Step, the New Southbound Policy with the view of expanding relations with Southeast Asian countries, Australia and New Zealand. While many countries in the region have started similar programmes (South Korea has its own NSP, India has a Go East policy, etc.), in case of Taiwan it is unique that the program is implemented like a PPP (Public-Private Partnership). Due to the diplomatic isolation the Taiwanese government has very limited possibilities to act directly abroad, however its role is in rendering financial instruments to the investment projects. The second “P” means a non-governmental organization (NGO) – the Taiwan-Asia Exchange Foundation (TAEF) – that acts as an umbrella organization that takes care of projects in various fields, like co-operation in health, agricultural, education and cultural and youth exchanges. An additional – and important – field of co-operation is resilience and post-disaster resilience (like earthquakes) (Hsiao, 2019).

The Taiwan-Asia Exchange Foundation (TAEF) was established in 2018 as the first policy-oriented think tank in Taiwan with a focus on Southeast Asian and South Asian region. Under the auspices of the New Southbound Policy (NSP), the goal of the TAEF is to promote comprehensive ties between Taiwan and the 10 ASEAN countries, 6 South Asian states, as well as Australia and New Zealand through co-operation and exchanges in three major fields – including think tanks, non-governmental organizations (NGOs) and young leaders – to consolidate a sense of regional community in Asia and establish long-term co-operative partnerships. TAEF is devoted to building new mechanisms for regional co-operation among Asian societies. It is our goal to cultivate common policy blueprints for Taiwan, ASEAN and South Asian countries through frequent regional dialogue, while also highlighting Taiwan’s commitment and contributions towards Asia’s development through concrete initiatives for co-operation. In addition, the TAEF hosts various international conferences – including the Yushan Forum: Asian Dialogue for Innovation and Progress – with the aim of strengthening ties with New Southbound Policy partner states and societies, while also inviting other like-minded countries to participate in regional dialogue. TAEF has a three-bounded mission in terms of expanding Taiwan’s regional relationships as follows:

- Fostering think tank co-operation by building domestic and international think tank networks to increase capabilities on academic co-operation, encourage international exchange, and promote the New Southbound Policy.

- Supporting civil society partnerships by launching the “Asian Double Helix Initiative” on regional youth leadership; encouraging diverse ties between Asian NGOs and civil societies, and promoting public diplomacy and social participation.

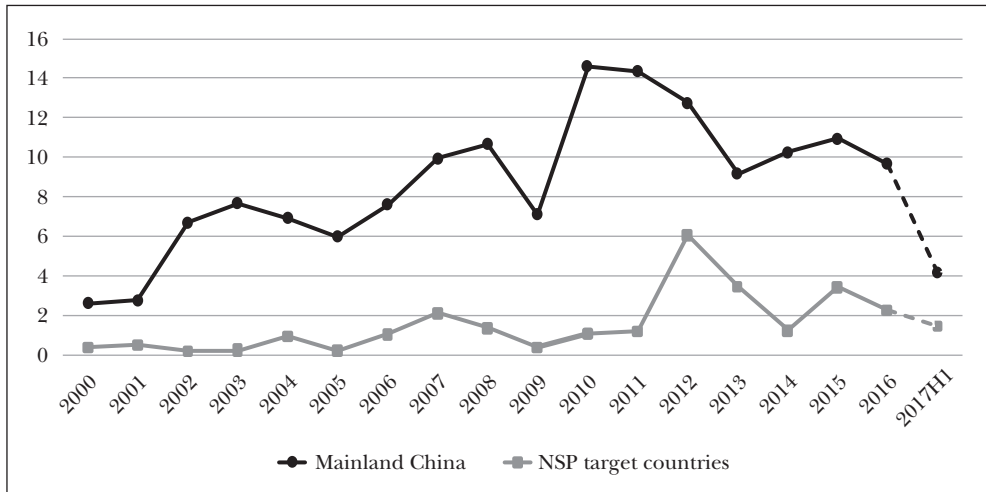
- In addition, it has the role as a pilot think tank by engaging in in-depth policy research to strengthen Taiwan's contributions to Asian studies, and develop joint task forces on international policy co-operation (TAEF, 2018).

The NSP comprises 16 partner countries (10 ASEAN members, India, Pakistan, Sri Lanka, Nepal, Bhutan, Bangladesh, Australia, New Zealand) from among them 8 ones are considered priority-partners, like Vietnam, Philippines, Thailand, Malaysia, Singapore, Australia, Indonesia and India. The NSP is a possible way for Taiwan to diversify its business and investment activities in the Southeast Asian region as now it is visible that Taiwan became too much focused on – and became dependent on – Mainland China. Even though during the recent two decades ten billions of USD Taiwanese capital flew into Mainland China, now the Cross-Strait Relations tending to be in a stalemate, so the Taiwanese government has been preparing to receive and re-direct the returning capital from Mainland China. The majority of this capital would, nevertheless, not remain in Taiwan, it goes abroad into the various “southbound” partners, e.g. to Vietnam. He added that the Cross-Strait Relations are “frozen” in the recent two years, from Taiwan's point of view there is no remarkable development, so Taiwan needs new partners and in parallel needs to gradually withdrew from the unilateral-sound dependence on Mainland China in terms of trade and investment (Hsiao, 2019).

Lin underlined that the New Southbound Policy would ease Taiwan's isolation at least in terms of business. The previous phases of Southward policies in the 1990's could still not be really successful, but in the ASEAN region many positive changes happened since then. The ASEAN region is one of the most rapidly growing regions in the world, with gradually increasing purchasing power, consumer demands and increasing openness to the e-commerce as well. So, the New Southbound Policy is the “new hope” for Taiwan. Contrary to South Asia, in most ASEAN members the cultural background has many similarities. (The common background is the Chinese cultural roots and the Chinese communities living there.) Another interesting and common point he added is that Taiwanese men brought a high number of wives from Southeast Asia to Taiwan. Nowadays one fifth, or 20 per cent, of the new-born babies in Taiwan have Southeast Asian roots (Lin, 2019).

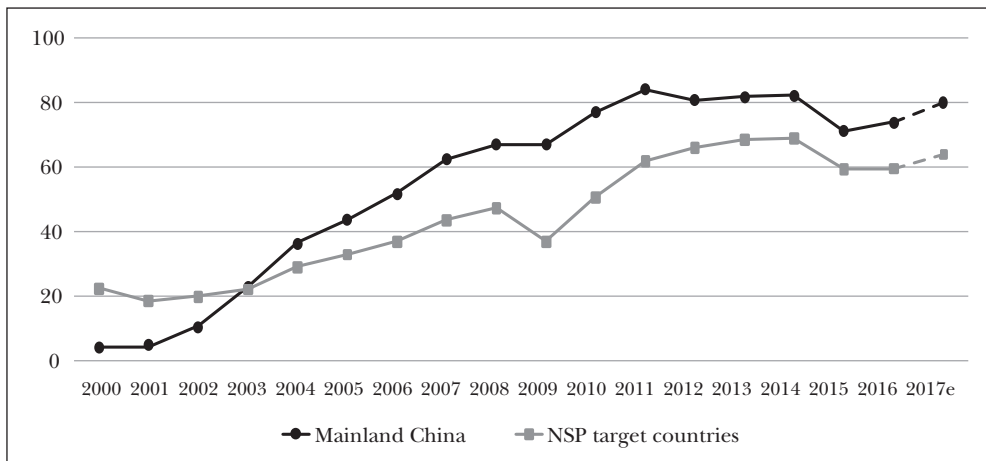
The following diagrams (Chart 3 and Chart 4) illustrate the Cross-Strait trade and investment data of the NSP partner countries. It is clearly visible that since the early 2010's Taiwanese FDI investment to Mainland China has been decreasing, but despite the declining trend, up to early 2017 it still remained higher than investments in the NSP target countries. The Taiwanese exports show an increasing trend both to Mainland China and to the NDP target countries, and since 2003, in absolute terms, exports to Mainland China had still been higher than to the NSP target countries until 2017.

Chart 3: Taiwan's outbound investment into Mainland China and into NSP target countries, USD billion

Source: Glaser et al., 2018:17

Chart 4: Taiwan's exports to Mainland China and to NSP target countries, USD billion

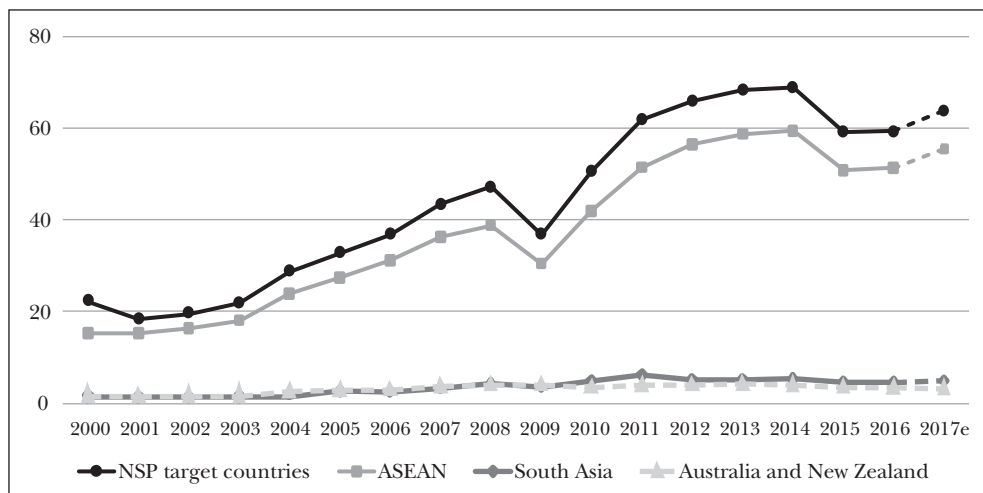
Source: Glaser et al., 2018:17

With the announcement of its New Southbound Policy in 2016, the Taiwanese government signalled its commitment to help businesses expand abroad. Whether they were already moving southward or making efforts at doing so, companies could also start to see the benefits of this policy. The data evidence the success of this policy, between January and August 2018: trade with the 18 partner nations grew by 5.5 percent on the previous year, according to the Office of Trade Negotiations of the Executive Yuan (Taiwan's Government). The successes go beyond the bottom line – a major

feature of the policy is its focus on long-term development and efforts to forge a sense of economic community, and government agencies have responded with an array of resources to achieve these goals (Progress and Prospects, 2018).

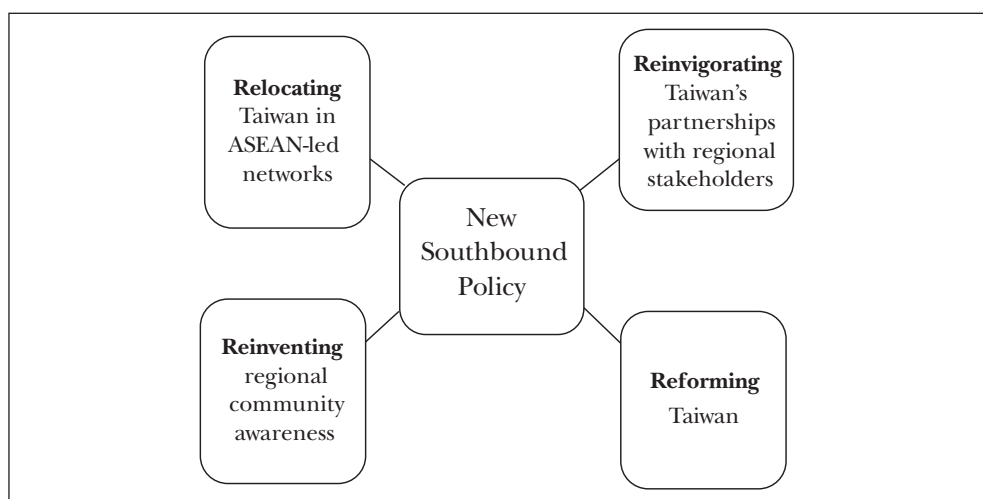
Among the NSP target countries Taiwan transacts the largest volume of exports to the ASEAN countries, compared to the ASEAN 10, hence so far South Asia, Australia and New Zealand has seemed to be relatively smaller export markets for Taiwan as it can be seen in Chart 5.

Chart 5: *Regional distribution of Taiwan's exports among the NSP target countries*

Source: Glaser et al., 2018:16

Chart 6: *The rationale of the New Southbound Policy of Taiwan*

Source: Yang, 2017:8

Taiwan is open towards Southeast Asia including countries with Muslim populations. The citizens of Southeast Asian countries are allowed to come to Taiwan to work, and there are probably about 170,000 Southeast Asian wives who have moved and married Taiwanese men. Taiwan prepares to even more efficiently co-operate with Muslim-oriented markets in the region, for example by developing and selling slaughtering and processing technologies for Halal food (Hsiao, 2019). Yang (2017) also emphasizes that in parallel with the government's commitment to the New Southbound Policy, a reform process was initiated in the Taiwanese tourism industry, mentioning as an example that halal certifications were awarded to more than a hundred restaurants and hotels to symbolize that Taiwan is becoming a Muslim-friendly environment. A new Taiwan Halal Centre, opened in Taipei in April 2017, would improve understanding Muslim norms and markets in Taiwan (Yang, 2017).

Glaser⁵ et al. (2018) warned about the “China factor” that could be an obstacle to the New Southbound Policy. Southeast Asian countries may be hesitant to co-operate with Taiwan, as they are worried about China's retaliation, despite the fact that the New Southbound Policy could be a good start and suggests that Taiwan should coordinate its efforts with the Indo-Pacific strategy of the USA (TAEF, 2019).

Contrary to the above, Hsiao ruled out this scenario emphasizing, that the ASEAN countries can freely do business with Mainland China. Taiwan does not want to hinder it, through the NSP, the government only wants these countries to do business with Taiwan as well. After all, the growing foreign trade and investment data justify the success of the New Southbound Policy of Taiwan. By diversification, by a technological upgrade and by developing new industries, Taiwan might prevent the loss of its advanced position and maintain its competitiveness. It is now very clearly visible that closer co-operation with Mainland China will not help this process, rather, it will further shrink Taiwan's space of mobility in the international markets (Hsiao, 2019).

By distributing tasks among the governmental organizations, the Taiwanese government provided significantly increased financial instruments in support of the goals of the NSP. The budgetary allocation of the New Southbound Policy is shown in Table 4.

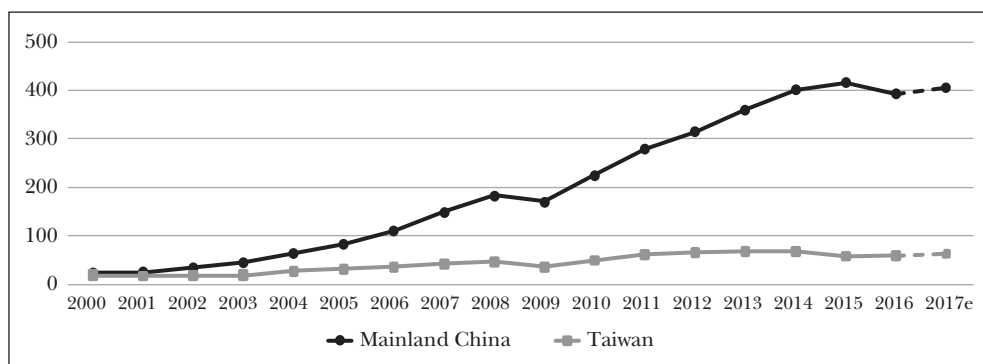
Table 4: The budget allocations for the New Southbound Policy for the financial years 2017 and 2018 (in million TWD)

	2018 NSP Budget	NSP as per cent of 2018 Budget	2017 NSP Budget	NSP as per cent of 2017 Budget	Change
Total Budget	7,255	–	4,452	–	63 per cent
Ministry of Foreign Affairs	323	1.2 per cent	260	1.1 per cent	24 per cent
Ministry of Education	1,696	0.7 per cent	1,000	0.4 per cent	70 per cent
Ministry of Economic Affairs	2,891	5.3 per cent	1,745	3.3 per cent	66 per cent
Tourism Bureau	320	6.6 per cent	218	4.1 per cent	47 per cent

Source: Glaser et al., 2018:5

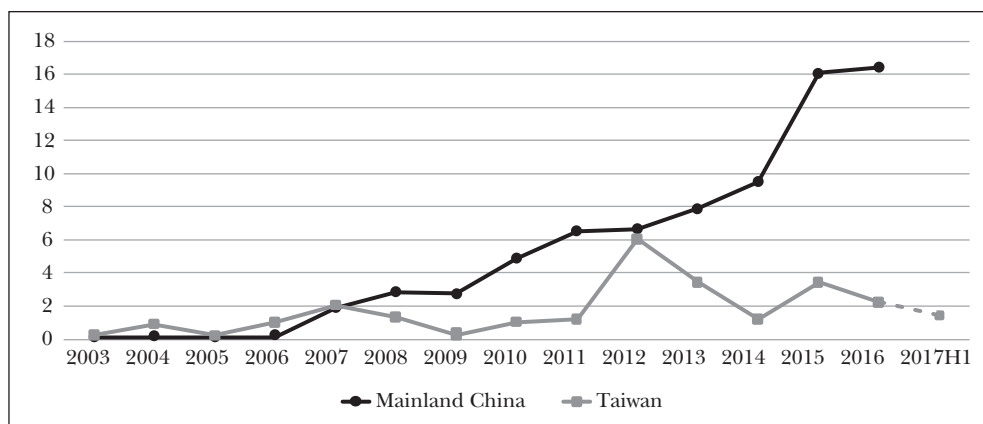
Hsiao (2019) emphasises that the NSP is not competing and not against Mainland China's international business and investment endeavours. NSP partner countries may freely do business with Mainland China, and in addition (but not instead) they should also co-operate and do business with Taiwan. It is clearly visible in Chart 7 that since the early 2000's Mainland China has had higher exports to the NSP partner countries and Chart 8 also shows that since 2007 Mainland China has invested more capital in the mentioned partner countries than Taiwan. Mainland China does not really care about the NSP, as it does not extend to the field of international political relations (even the partner countries would refrain from having this field engaged in the co-operation). Nevertheless, China's geostrategic ambitions are changing and extending beyond the South and Southeast Asian regions, as it is clearly perceptible in the New Silk Road Initiative (Engelberth-Sági, 2017).

Chart 7: Mainland China and Taiwan's exports to NSP target countries (USD billion)

Source: Glaser et al., 2018:23

Chart 8: Mainland China and Taiwan's outbound investment into NSP target countries (USD billion)

Source: Glaser et al., 2018:24

THE CURRENT SITUATION IN THE CROSS-STRAIT RELATIONS

The NPP-based Tsai-administration has good relations with the USA and Japan, while the Cross-Strait Relations have become chilly. Tsai does not recognize the 1992 Consensus, in other words, the One-China Policy, while Kuomintang (KMT) has accepted it (Lin, 2019). Hence, it is not surprising that the stance of Mainland China is reserved and negative towards the Tsai-cabinet and the NPP. Ma Xiaoguang⁶ points out that the 1992 Consensus is the common political foundation for development of the Cross-Strait Relations. It reflects adherence to the One China principle by both sides in their efforts to seek national reunification, so it clearly defines the characteristics of the relationship. He warns against moving further along this “separatist stance” and attempts at seeking personal benefits by hyping confrontation and hostility between the two sides of the Taiwan Strait, which undermines Cross-Strait ties. The *One Country – Two Systems* principle is an institutional arrangement after national reunification is achieved, and by purposefully confusing the 1992 Consensus and the mentioned principle, the leader of the Democratic Progressive Party is deliberately misleading the people of Taiwan (Xinhuanet, 2019).

Wang et al. (2018) emphasize that the content of the 1992 Consensus is, in fact, quite complex. First, both sides have different definitions and interpretations of the term. The incumbent Chinese Communist Party evokes the term to indicate that both the Mainland and Taiwan belong to “one China”, and both sides have a prospective of an ultimate unification in the *One Country – Two Systems* framework. The Consensus in Taiwan is interpreted differently. The Kuomintang (KMT) that signed and adopted the Consensus argues that it simply indicates that both the Mainland and Taiwan belong to one China; however, the interpretations of “China” are different on both sides. For (Mainland) China, the “One China” term refers to the People’s Republic of China (PRC), but for Taiwan, “One China” refers to “the Republic of China (ROC)” (Wang et al., 2018).

Lin adds that investment activities of companies from Mainland China in Taiwan are also very strictly regulated. Furthermore, Taiwan still faces structural problems in its economy, as the services sector’s contribution to GDP is still low, around 60 per cent, and the ratio of employment is similar, which means the value added content of the Taiwanese economy is still low compared to developed economies like the USA, the UK, etc., where the services sector contributes over 75 per cent to GDP. He adds that although under the Tsai administration Cross-Strait Relations worsened, business still goes on. The main reason for Taiwanese capital flowing back of Mainland China is not the security risk, but the fact that the investors who invested into the manufacturing industry in Mainland China during the 1980-1990’s are getting old now, and their children, the upcoming generation, do not want to take over the business, as it is usually labour-intensive, low value-added manufacturing. Another reason for Taiwanese divestment in Mainland China is the trade war between China and the United States. If Taiwanese firms remained, they would also be hit by the high, 10 or even 25 per cent American tariffs imposed on goods made in Mainland China. Back in Taiwan

or anywhere else, Taiwanese investors and goods, especially semi-conductors and HD drives, are safe from these punitive tariffs. This is also the reason for the 2019 Q1 and Q2 macroeconomic indicators, which seem to be weaker than the data forecast for Q3 and Q4 (see Table 2). Having fears of a possible trade war, the companies performed orders before the end of 2018, so the fall-back in 2019 Q1 and Q2 is more a virtual than a real economic phenomenon (Lin, 2019).

Before 2016, Tsai's predecessor opened Taiwan to Mainland China to a great extent, and implemented reforms the institutional system and the population had not been prepared for. For example, under the implementation of the ECFA, the former Taiwanese government wanted to abolish the limitation on Chinese investments in Taiwan (they must have a Taiwanese partner and they cannot have more than 50 per cent of the shares in a company). This was the reason why the Sunflower Movement (the forerunner of the current governing party) could be successful among people. If KMT wins again it might revert from the New Southbound Policy back to Mainland China (Chung, 2019).

Yeh⁷ adds that the Cross-Strait trade still works, and 30 per cent of Taiwan's direct export goes to Mainland China, and if we add the indirect export (e.g. via Hong Kong), then nearly 50 per cent of the Taiwanese export goods are forwarded to Mainland China. He explains that in 2019 Q1 alone, Taiwanese capital returned from Mainland China in the amount of USD 1 billion, and moreover, USD 11 million capital from Mainland China's companies flew to Taiwan (in order to rescue it from the China-USA trade war). In 2019 Q1, USD 830 million worth Taiwanese capital was invested in the 18 target countries of the New Southbound Policy (Yeh, 2019).

In spite of some hostile voices in political rhetoric, serious conflicts cannot be expected between Mainland and Taiwan. Interactions and business relations are normal. According to the Taiwan Customs statistics, the estimated value of total Cross-Strait bilateral trade was USD 20.7 billion in January and February 2019, representing a decrease of 5.3 per cent year-on-year. The value for Taiwan's exports to Mainland China has decreased by 7.3 per cent year-on-year to USD 12.5 billion, while the value of imports from Mainland China has decreased by 2.0 per cent year-on-year to USD 8.2 billion. In January and February 2019, Taiwan's trade with Mainland China accounted for 23.1 per cent of Taiwan's total foreign trade, representing a decrease of 1.1 percentage points from 24.2 per cent in 2018. Exports to Mainland China accounted for 26.1 per cent of Taiwan's total exports, down 2.7 percentage points from 28.8 per cent in 2018, while imports from Mainland China accounted for 19.6 per cent of Taiwan's total imports, up 0.8 percentage points from 18.8 per cent in 2018 (MAC, 2019).

Taiwanese investment in Mainland China

According to the Investment Commission MOEA, in Taiwan, in January and February 2019, the number of approved foreign investment totalled 190 cases representing a value of USD 2.5 billion, of which USD 1.0 billion was approved to invest in Mainland China. Mainland China attracted 40.8 per cent of Taiwan's total foreign investment,

thus it became the primary destination for Taiwan's foreign investment. The investment approved to Mainland China amounted to 43,401 cases between 1991 and the end of February 2019, with a value of USD 183.4 billion, or 57.2 per cent of Taiwan's total foreign investment. A total of 86 cases for the investment in Mainland China covering post-registration were approved in January and February 2019, representing a decrease by 18.1 per cent year-on-year (post-registration included), while the total value of approved investment in Mainland China including post-registration was USD 1.0 billion, up 64.7 per cent year-on-year (post-registration included). Taiwan's investments mainly located in Jiangsu, Zhejiang, Fujian, Tianjin and other areas in Mainland China, and the investment values amounted to USD 321.5 million (31.5% of the total investment), USD 160.7 million (15.7%), USD 148.1 million (14.5%) and USD 105.6 million (10.3%) respectively. Investments were distributed between wholesale and retail trade with USD 216.1 million (21.1% of the total direct investment), transportation and storage with USD 135.4 million (13.2%), chemical material manufacturing with USD 134.2 million (13.1%) and rubber products manufacturing with USD 106.6 million (10.4%, MAC, 2019).

Mainland China's investment in Taiwan

According to the Investment Commission MOEA, Taiwan, the number of approved Mainland China investments in Taiwan totalled 18 cases with the amount of USD 7,405,000 in January and February 2019. The number of approved Mainland China investments in Taiwan totalled 1,246 cases with the amount of USD 2.2 billion between June 2009 and February 2019. They were mainly made into wholesale and retail trade, electronics parts and components manufacturing, banking services, and harbour services. The amounts invested above industries are USD 601.9 million (27.4% of total amount), USD 283.0 million (12.9%), USD 201.4 million (9.2%), and USD 139.1 million (6.3%), respectively (MAC, 2019).

Cross-Strait visits

According to the China Ministry of Culture and Tourism, the number of Taiwanese tourists to Mainland China in 2018 totalled 6.1 million visitors with an increase of 4.5 per cent year-on-year. The number of Taiwanese tourists to Mainland China between 1987 and the end of 2018 totalled 105.4 million visitors. The residents of Mainland China who visit Taiwan for tourism purposes has been more than those who visit Taiwan for economic and trade activities since 2003. According to Taiwan National Immigration Agency statistics, there have been 517,790 visitors from Mainland China in January and February 2019 with an increase of 2.9 per cent. Among these, 26,797 visitors to Taiwan for economic and trade related activities representing a decrease by 6.8 per cent, and 382,003 tourists to Taiwan, representing a decrease by 0.6 per cent. In total, 29.3 million Chinese tourists visited Taiwan between 1987 and the end of February 2019 (MAC, 2019).

Table 5: *Trade between Taiwan and Mainland China (USD million)*

Year	Taiwan Customs Statistics			Mainland China Customs Statistics		
	Exports*	Imports*	Total	Exports*	Imports*	Total
2002	10,690.0	8,041.3	18,731.3	38,063.1	6,585.9	44,649.0
2003	23,209.8	11,095.7	34,305.5	49,362.3	9,004.7	58,367.0
2004	36,722.8	16,891.5	53,614.3	64,778.6	13,545.2	78,323.8
2005	44,056.3	20,161.6	64,217.9	74,684.4	16,549.6	91,234.0
2006	52,377.1	24,909.0	77,286.1	87,109.0	20,735.2	107,844.2
2007	62,928.4	28,221.2	91,149.6	101,021.7	23,458.3	124,480.0
2008	67,515.8	31,579.7	99,095.5	103,337.6	25,877.9	129,215.5
2009	54,842.9	24,554.4	79,397.4	85,722.9	20,505.3	106,228.2
2010	77,949.5	36,255.2	114,204.7	115,693.9	29,676.6	145,370.5
2011	85,244.4	44,094.8	129,339.2	124,919.9	35,111.9	160,031.8
2012	82,666.2	41,431.4	124,097.6	132,183.9	36,779.1	168,963.0
2013	84,122.2	43,345.5	127,467.7	156,636.9	40,643.6	197,280.5
2014	84,738.1	49,254.3	133,992.4	152,029.5	46,284.8	198,314.3
2015	73,409.6	45,266.0	118,675.6	143,306.7	44,898.8	188,205.5
2016	73,878.9	43,990.8	117,869.7	139,217.2	40,373.7	179,590.9
2017	88,981.2	50,042.7	139,023.9	155,385.6	43,989.8	199,375.4
2018	96,756.4	53,783.5	150,539.9	177,597.6	48,646.7	226,244.3

Note: * "Exports" indicate the amount of exports from Taiwan to Mainland China, and "Imports" stand for the amount of imports from Mainland China to Taiwan.

Source: The author's own editing on the basis of MAC, 2019:2

Table 5 shows that since the early 2000's the volume of trade turnover between Taiwan and Mainland China has continuously been growing in both directions. It is also visible and interesting that there is a huge gap between the statistical data registered by the Taiwanese and by the Chinese customs authorities.

As for the Cross-Strait Relations that the most important task is to build mutual trust. If KMT comes back to power, most likely the full implementation of the Cross-Straits Economic Cooperation Framework Agreement (ECFA) would take place. Now only the so-called "early harvest list" works, and the rest – including the services-related parts of the agreement – is still pending. The latter, however would be of crucial importance for Taiwan, as in such a case Mainland China's growing domestic market would be much more open to Taiwanese exporters and services providers. As for the short- and long-term future of Taiwan and the Cross-Strait Relations, it is an important fact that Mainland China has never took over or occupied Taiwan in history, and Taiwan firmly wishes to protect its democratic system and society, the rule of law, freedom of speech, respect for private ownership and human rights. Taiwan would not surrender, over the longer term, and a mutually acceptable variety of the *One Country, Two Systems* (or "one country – two constitutions") regime could work. The European Union, the

United States and other federal states may provide useful models, and perhaps China – together with Taiwan – could have two seats in the United Nations (Lin, 2019).

Chung adds that, even if without military conflicts, too strong Cross-Strait economic relations might lead to a *gradual voluntary surrender* of Taiwan to Mainland China, and this is a big risk. Taiwanese people wish to keep their democratic rights and freedom of speech, and in view of Hong Kong's recent adverse experiences with the central power and the recently introduced social credit system in Mainland China, future does not seem to be without difficulties for Taiwanese people (Chung, 2019).

CONCLUSION

Taiwan faces significant challenges as outbound investments to Mainland China decline. Investors gradually withdraw their capital, but as they need higher revenues, they do not invest in Taiwan, but rather look for other opportunities. The New Southbound Policy serves two goals: it is supposed to provide the Taiwanese government with a broader scope and a room to manoeuvre in the international arena, Taiwanese investors – under governmental assistance – channel capitals to the Southeast and South Asian regions.

Taiwanese investors and the Taiwanese government are scared of the possible implications of a trade war between the USA and Mainland China. Besides other, mentioned reasons, this is the main reason for the sudden outflow of the Taiwanese FDI from Mainland China. This huge amount of capital, however, does not return to Taiwan to create new jobs and develop new, high value-added industries, rather flows to South-east Asia, where still focuses on the low-cost and labour-intensive manufacturing sector.

Mainland China has still been Taiwan's largest export market and in the longer run, especially in case of KMT comes back to power, the focus would be reverted to Cross-Strait Relations, with special respect to the implementation of full ECFA and its extension to the services sector. In such a case the significance and intensity of the New Southbound Policy might diminish, or perhaps it would be continued under a different name or umbrella.

NOTES

¹ Chien Fu Jeff Lin PhD, Chief Economist of CTBS Financial Holding Co. Ltd, former Director of Taiwan Institute of Economic Research (TIER), Professor of National Taiwan University, Taipei.

² Chung, Grace, PhD, Director, President's Office, Research Fellow, Taiwan Institute of Economic Research (TIER).

³ Deepak Bagla, Managing Director & Chief Executive, Invest, India.

⁴ Hsin Huang Michael Hsiao, Chair Professor, Research Fellow (Academia Sinica), Senior Advisor to the President of Taiwan, Chairman of Taiwan-Asia Exchange Foundation (TAEF).

⁵ Bonnie Glaser, Senior Advisor for Asia, Director of the China Power Project, Center for Strategic and International Studies (CSIS), USA.

⁶ Ma Xiaoguang, spokesperson for the Taiwan Affairs Office of the State Council, Mainland China.

⁷ Yeh, Chi-yen PhD, Director, Taiwan European Studies Centre, Taiwan Institute of Economic Research (TIER).

REFERENCES

- AEC (2015): Fact Sheet on ASEAN Economic Community. ASEAN Secretariat, Jakarta, www.asean.org/wp-content/uploads/2012/05/56-December-2015-Fact-Sheet-on-ASEAN-Economic-Community-AEC-1.pdf (accessed 20 April 2019).
- An Introductory Guide to Taiwan's New Southbound Policy* (2017). Office of Trade Negotiations, Executive Yuan, Bureau of Foreign Trade, Ministry of Economic Affairs, Taipei.
- CBC (2018): *Annual Report 2017*. Central Bank of the Republic of China, Taiwan, Taipei, June, www.cbc.gov.tw/en/mp-2.html.
- Chou, Chia-Chen (2017): The author's personal discussion and interview with Dr Chelsea Chia-Chen Chou PhD, sociologist, Assistant Professor of the Graduate Institute of National Development of National University of Taiwan, Taipei, 31st March.
- Chung, Grace (2019): Interview with Grace Chung PhD, Director, President's Office, Research Fellow, Taiwan Institute of Economic Research (TIER), 3 May.
- CIA (2019): *The World Factbook. Taiwan*. Central Intelligence Agency (CIA), www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/.
- Engelberth István – Sági Judit (2017): Az Új selyemút kezdeményezés szerepe, céljai [The role and goals of the New Silk Road Initiative]. *Külgügyi Szemle*, Vol. 16, No. 3, 85–104.
- Erdeiné Késmárki-Gally, Szilvia (2018): A munkaező-kölcsönzés helyzete és kihívásai Magyarországon [The current situation and challenges of temporary agency work in Hungary]. In: *Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok*. BGE, Budapest, 4–23. http://epa.oszk.hu/03400/03448/00015/pdf/EPA03448_multidiszciplinaris_2018_3.pdf.
- Eximbank (2018): *Annual Report 2017*. The Export-Import Bank of the Republic of China, Taipei, June, www.eximbank.com.tw/en-us/AnnualReport/Pages/default.aspx.
- Glaser, Bonnie – Kennedy, Scott – Mitchell, Derek – Funairole, Matthew (2018): *The New Southbound Policy. Deepening Taiwan's Regional Integration*. CSIS, Rowman & Littlefield, Lanham, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/180613_Glaser_NewSouthboundPolicy_Web.pdf (accessed 20 April, 2019).
- Hsiao, Hsin-Huang Michael (2019): Interview with Hsin-Huang Michael Hsiao, Chair Professor, Research Fellow (Academia Sinica), Senior Advisor to the President of Taiwan, Chairman of Taiwan-Asia Exchange Foundation (TAEF), 19 April.
- Hsu, Tsun-tzu Kristy (2017): A Review of Taiwan's Old and New Go South Policy: An Economic Perspective. *Prospect Journal*, No. 18, 63–88, www.pf.org.tw/files/5976/20F5B418-F25E-469F-B347-F564B17D433B (accessed 20 April 2019).
- Hsu, Y.H. (2015): Revisiting „Who Steal our Jobs” – Youth Employment and Its Policy Response in Taiwan. In: *Taiwan Development Perspectives*. National Policy Foundation, Taipei, 392–394.
- Lin, Chien Fu Jeff (2019): Interview with Chien Fu Jeff Lin PhD, Chief Economist of CTBS Financial Holding Co. Ltd, former Director of Taiwan International Economic Research Institute, Professor of National Taiwan University, 30 April.
- Lőrincz, Dániel (2019): The author's personal discussions and interviews with Mr. Dániel Lőrincz, Investment and Trade Director of the Hungarian Trade Office in Taipei, 18th April 2019.
- MAC (2019): *Cross-Strait Economic Statistics Monthly*. No. 312, Mainland Affairs Council, Republic of China (Taiwan), <https://www.mac.gov.tw/en/News.aspx?n=CDC6641393E172AE&sms=F3C4CDB291314363>.
- Neszmélyi, György (2017): *The Challenges of Economic and Agricultural Developments of Taiwan: Comparison with South Korea*. Tribun s.r.o., Brno.
- Neszmélyi, György. I. – Kozár, László (2018): *Europe and Asia Enhancing Ties – The Case of Hungary and ASEAN*. ISBM 2018 Conference paper, Osaka.
- OECD (2018): *Economic Outlook for Southeast Asia, China and India 2019. Towards Smart Urban Transportation*. OECD, www.oecd.org/development/asia-pacific/01_SAE02019_Overview_WEB.pdf (accessed 20 April 2019). *Progress and Prospects. Taiwan's New Southbound Policy* (2018). Office of Trade Negotiations,

- Executive Yuan, Bureau of Foreign Trade, Ministry of Economic Affairs, Taipei, www.ey.gov.tw/File/E5A547DF934AA2E1.
- Sági Judit – Sóvágó Lajos (2002): *Lakossági bankügyletek*. Unió Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Sági Judit (2007): *Banktan*. Saldo Kiadó, Budapest.
- TAEF (2018): Taiwan-Asia Exchange Foundation. Taipei, www.taef.org/.
- TAEF (2019): *The Yushan Forum 2018: Asian Dialogue for Innovation and Progress*. Taiwan-Asia Exchange Foundation, Taipei, January.
- TIER (2019): *Promising Domestic Investment Offsets Weakening Global Demand (The Taiwanese Economy in March 2019)*. Taiwan Institute of Economic Research (TIER), Taipei, 25 April.
- Wang, J.-C. (2015): Prospects and Challenges for Taiwan's Economy in 2005. In: *Taiwan Development Perspectives 2015*. National Policy Foundation, Taipei, 137–142.
- Wang, Austin et al. (2018): What Does the 1992 Consensus Mean to Citizens in Taiwan? *The Diplomat*, 10 November, <https://thediplomat.com/2018/11/what-does-the-1992-consensus-mean-to-citizens-in-taiwan/> (accessed 1 May 2019).
- Xinhuanet (2019): Chinese Mainland Spokesperson Stresses Essence of 1992 Consensus. *Xinhuanet*, 16 January, www.xinhuanet.com/english/2019-01/16/c_137749203.htm (accessed 1 May 2019).
- Yang, Alan H. (2017): Strategic Appraisal of Taiwan's New People-Centered Southbound Policy: The 4Rs Approach. *Prospect Journal*, No. 18, 1–34.
- Yeh, Chi-yen (2019): Interview with Chi-yen Yeh PhD, Director, Taiwan European Studies Centre, Taiwan Institute of Economic Research (TIER), 3 May.
- Zéman, Zoltán (2016): Új lendületben a gazdaságtudomány [Economics on new growing way]. *Polgári Szemle*, Vol. 12, No. 1–3.

Vladislava Poletaeva – Alexey Smulov – Szabolcs Pásztor

Financial Mechanism of Forming an Economic System of Sustainable Industrial Growth in Russia

Summary

This study aims to identify a potential mechanism to enable transformation of Russia's economy from the inefficient export-oriented and raw-materials-based model into an economic system of sustainable industrial growth. Based on the studies done by Russia's leading researchers, a conclusion was made that in order to reach the objective it is necessary to activate financial mechanisms. Due to a variety of challenges that emerge in the implementation of the financial mechanisms available, the authors propose a scheme based on collaboration between the banking sector and the state that will ensure the interests of the three key participants to an investment project – a bank, a manufacturing company and an authorised government institution. This mechanism can be a promising alternative to bank- or public-only financing of the economy, as it factors in their advantages. This article analyses the interests of stakeholders of the bank and the manufacturing company. Based on the analysis, the authors set the task to optimise determining the extent banks and authorised government institutions should participate in project financing with due account taken of the credit institution's risk minimisation and achieving acceptable profit levels.

VLADISLAVA POLETAEVA, Plekhanov Russian University of Economics, Russia (poletaeva_vladislava@mail.ru), ALEXEY SMULOV, private educational institution of higher education Saint Tikhon's Orthodox University for the Humanities, Russia, SZABOLCS PASZTOR, National University of Public Service, Hungary (szabolcs.pasztor@uni-nke.hu)

Journal of Economic Literature (JEL) codes: C5, G21, G32

Keywords: financial mechanism, economic system of sustainable industrial growth, investment project, stakeholder, banking sector, state, government, manufacturing industry sectors.

INTRODUCTION

Relatively low growth rates have, in recent years, been characteristic of the economic development of some countries, in particular, the Russian Federation, a number of the European Union countries (including France, Germany, the United Kingdom and Italy), Japan, Brazil, Mexico and many others among them. The growth rates of some economies are not only low, but also unsustainable to a large extent. With a view to assess the sustainability of economic growth rates, the authors propose to use the approach of the United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) which factors in the following criteria: 1) the average per capita GDP growth rates; 2) duration of economic growth periods; 3) volatility (variability) of economic growth.

The research done by the authors against the above listed criteria suggests that economic growth in some countries, primarily the transition economies, with Russia currently among them, is characterized by a high degree of instability.

A variety of factors (socio-economic, political, geopolitical, etc.) and, not least of all, external with respect to the national economic system have a significant adverse effect on the sustainability of Russia's economic growth. This instability is caused by high dependence of economic growth on the world commodity and financial markets conditions, low industrialization, the export-oriented and raw-materials-based economic model, etc.

In the authors' opinion, overcoming the dependence of the Russian economy on the negative impact of external factors may facilitate its transition to a model of sustainable industrial growth. At the same time, an economic system of sustainable industrial growth is recognized as one, whose industrial sector output increases on a permanent basis over a long period of time and its dynamics, and, which, in spite of being subject (to some extent) to the negative impact of various factors, including external ones, is capable to offset such adverse impact. The economic system of sustainable industrial growth is based on technologically advanced manufacturing with high labor productivity enabling to increase the output of products competitive in both domestic and international markets.

To transform the national economy from the inefficient export-oriented and raw-materials-based model into a system of sustainable economic growth, it is essential to address a number of issues, the most important of which are a low share of processing industries in the structure of gross added value, as well as the renovation of the morally and physically obsolete material, technical and engineering capability of the Russian industry.

POTENTIAL MECHANISMS OF FORMING AN ECONOMIC SYSTEM OF
SUSTAINABLE INDUSTRIAL GROWTH AND ISSUES HINDERING
THEIR IMPLEMENTATION

Most of the leading Russian researchers (Aganbegyan et al., 2014; Aganbegyan, 2016; Maevskij, 2000; Smulov, 2009) agree that activation of financial mechanisms will enable to resolve the above mentioned issues and transition to the economic system of sustainable industrial growth. Already the mercantilists and subsequently proponents of the classical political economy (Majburd, 1996) viewed increasing cash flows underpinning these mechanisms as one of the most important ways to address economic issues.

According to J. M. Keynes's theory (1936), financing, through new jobs creation and consumer spending growth, provides a multiplicative increase in gross domestic product (GDP).

Despite the high importance of financial mechanisms (according to a number of leading researchers) in driving the economic system's sustainable growth, the Russian economy has been functioning, over a quarter of a century, against the backdrop of a relatively low investment activity of its economic agents. In Russia, the share of fixed assets investments in GDP from 1991 to 2017 did not exceed 20.2% (in 2007), and amounted to 17.35% at the end of 2017. According to the research by A. G. Aganbegyan, academician of the RF Academy of Sciences (Aganbegyan et al., 2014), many industrial sectors employ the production technologies used in the industrialized countries 20-30 years ago. According to this scholar, the use of outdated fixed assets and production technologies in Russia has resulted in a 2.5-3-fold drop in labor productivity in comparison with the countries of Western Europe and the United States, and a 1.5-2-fold higher energy- and material production intensity, on average, compared with the above countries.

Ensuring stable economic growth rates in Russia based on a highly developed industrial sector, comparable, at least, with the growth rates in the European Union, the United States and Canada, necessitates a significantly higher investment activity by economic actors. The share of investment in GDP should be increased, at least to the level observed in the abovementioned industrialized countries, i.e. by at least \$100-115 billion; and given a significant resource demand that has accompanied the national economy's development over a long period of time, even to a higher level.

Another significant challenge in organizing resource investment in the Russian economy is an extremely low investment in intellectual property, as well as very limited resources allocated to cover the costs of research, development and technological work.

Moreover, there is a strong imbalance in distribution of funds by types of economic activity. Thus, the largest amount of funding has been allocated, for over 20 years, to the sectors engaged in mining mineral resources, transportation and product storage as well as real estate operations. However, the processing industries, significant for transition of the Russian economy to a sustainable industrial growth model, accounted between 1995 and 2017 for no more than 16.4% of investment.¹

Among other things, companies mainly use their own funds to finance their investments. Though self-financing as a source of investment offers certain advantages (high availability, the pseudo-low price of resources use, the ability of the founders to retain the ownership and management structure, etc.), it also has some disadvantages. These shortcomings include, in particular, significantly limited investment opportunities, occasional unreasonable withdrawal of funds from the economic turnover of the enterprise, a lack of independent oversight of investment efficiency, or a significant time lag between investment and the exercise of independent oversight.

At the same time, the share of investments by financial intermediaries, primarily banks, is extremely low: between 1995 and 2017 it averaged 10.9%, while this figure, according to experts, was, for example, 30-50% in the U.S. and Germany and about 20% in China (Aganbegyan, 2016).

The challenges described above in organizing investment in the Russian economy, as well as the urgent need for its rapid transition to a model of sustainable industrial growth are indicative of the need to develop new financial mechanisms.

The first step on the way to resolve this issue is identification of sources enabling to increase investment in manufacturing industries.

SOURCES OF INCREASING INVESTMENT IN MANUFACTURING INDUSTRIES

The funds of the Russian banking sector, as well as the public funds, may become the financial basis for implementing this undertaking.

Thus, according to the financial data reported by Russian credit institutions, 11 systemically important banks alone (which hold about 60% of the country's banking sector's assets) concentrated nearly \$100-\$115 billion of temporarily uncommitted resources in 2018.² The funds were kept on NOSTRO correspondent accounts, highly liquid assets of the interbank market as well as cash in the vaults of these credit institutions.

The government currently has even more funds at its disposal. Thus, it has at its disposal the resources of the National Welfare Fund as well as gold and foreign exchange reserves, which in 2018 totaled between from \$410 to \$502 billion (at the beginning of each quarter).³ These funds are currently invested in highly liquid international financial assets (foreign exchange, gold, securities of foreign issuers, etc.). In addition, the government (by virtue of its status) has the authority to increase revenues of the budgetary system through, for example, making efficient changes in the tax policy it pursues.

In addition to the resources of the state and the banking system, the Russian population also holds significant funds. Thus, the volume of the Russian citizens' savings in cash was about \$71-\$85 billion in 2018.⁴ These funds are a potential source of replenishing the banking sector's resource base, as well as revenues of the RF budget through borrowing mechanisms implementation.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE
FINANCIAL MECHANISM OF FORMING AN ECONOMIC SYSTEM OF
SUSTAINABLE INDUSTRIAL GROWTH

1) Substantiating the rationale for enhancing cooperation between the banking sector and the state in manufacturing industry financing.

The specifics of the Russian banking sector's lending and investment activities arrangement indicate that the credit institutions do not seek to increase investment, primarily of a long-term nature, in the Russian industry. There are a number of reasons for the low relevance of such operations. These include, inter alia, the following: 1) significant risks inherent in such investments (credit, loss of liquidity, interest rate, etc.); 2) low credit and deposit margins taking into account even the official inflation rate; 3) availability of alternative investment options (government and corporate securities, interbank credits, etc.).

Therefore, bank investments are, to a large extent, of a short- and medium-term nature, the interest rates levels make the resources significantly less affordable for borrowers, while the quality of loan arrears portfolios continues to be low.

At the same time, bank loans as a source of financing investment in the economy offer a number of advantages. These advantages are due to the banks' specialization in providing funds on the terms of urgency, repayment, interest payment and other principles of lending. As professional lenders, banks (unlike a number of other economic agents, including the state) have the technologies to analyze a borrower's activities, taking into account its financial standing, the quality of debt servicing, as well as all the available information about the funding recipient, including potential risks; they also have qualified employees capable of performing such analysis.

Credit institutions can select the most efficient investment projects; assess the solvent demand of enterprises for resources; determine the lending conditions acceptable both in terms of ensuring the borrower's progress as well as a full and timely repayment of the borrowed funds; they can also monitor the targeted use of received financing.

In view of the above, raising the interest of the banking sector in increasing investments in manufacturing industries is a topical undertaking. To address this task it is imperative to identify an entity that has a vested interest in the economy's transition to a sustainable industrial growth model and the banking sector development and capable to provide financing conditions that meet the needs of both credit institutions as well as manufacturing companies. The state may be such an entity represented by various-level legislative and executive bodies and by the Central Bank.

The interest of the state follows from its mission and the functions vested therein, including, inter alia, defining the economic strategy's objectives, economic activity regulation, creating a favorable environment for economic growth and development, etc. These functions are discharged through development (adoption) of regulatory acts governing various aspects of the national economic system, their enforcement or

oversight of their implementation by other economic agents and imposition of various penalties on violators.

These acts govern the rights and obligations of parties to various economic relations, forms of capital ownership, the operation of the budget, tax and banking systems as well as branches of the real sector; inflation regulation, the economy's state support programs, etc.

In addition to fulfilling its mission the state can realize, by financing promising industries, its interest in increasing the budgetary and state extra-budgetary funds revenues through tax and other receipts from banks and manufacturing.

It should be emphasized that to reach the objective of transforming the economic model into one of sustainable industrial growth, it is essential to define a clear-cut strategy of state regulation of the economy geared towards achieving this objective and to design a plan featuring tactical measures to implement the strategy. Moreover, it is essential, for the successful implementation of this task, to ensure coordinated efforts of various authorities, as well as the possibility to spend a reasonable part of the National Welfare Fund's resources held by the state, gold and currency reserves and other funds. The low effectiveness of the ongoing programs to support the national economy's sectors and individual enterprises highlights a demand for these measures.

Therefore, the financial mechanism of forming an economic system of sustainable industrial growth is based on realization of interests of each party involved: manufacturing companies, the banking sector and the state. The theoretical and methodological basis for this idea is the stakeholder concept, which has been gaining ground in the management theory (primarily in foreign research literature) in recent decades. A far-from-complete list of its proponents includes Alkhafaji (1989), Clarkson (1995), Freeman and Reed (1983), Mitchell et al. (1997), and many others.

The essence of this concept is that each of the stakeholders has the right to be heard and understood, since these parties are equal in addressing emerging economic and social issues and challenges.

2) Identifying stakeholders and their interests in manufacturing projects financing.

There is no uniform definition of a stakeholder in the research literature. As a rule, stakeholders are individuals, as well as their groups or clusters, who, for a variety of grounds, have rights, claims on and interests in respect of a certain entity, who exert influence on this entity and, at the same time, are dependent on it.

In the economy, the objects of influence may be individual companies, industries, sectors, national or global economic systems, as well as monetary resources or other assets, mechanisms, projects, processes, etc. Therefore, stakeholders are the population (households), enterprises, organizations, banks and financial companies, industries, sectors, the state, etc.

Stakeholders have claims on or interests in respect of the object of law, for example by virtue of regulatory acts, contracts (sales, licensing, lending ones, etc.) and on other grounds.

The financial mechanism of forming a system of sustainable industrial growth is implemented through investments by banks and the state (represented by an authorized institution) in manufacturing enterprises' projects. In this case the stakeholders have a vested interest in the investment project implementation.

A definition of project stakeholders is provided in the ANSI PMI PMBOK Standard, according to which, they are individuals actively involved in the project implementation or whose interests may be affected both positively and negatively during its implementation or as a result of its completion. They are capable to influence the project, its outcomes and team members. Therefore, stakeholders, in our case, are the manufacturing company, the bank and the authorized government institution (at an individual project level) and manufacturing industries, the banking sector and the authorized state institution (at a group of funded projects level).

In order to design investment terms meeting the project's stakeholder requirements, it is essential to identify their interests. The interest of the authorized state institution lies, obviously, in developing manufacturing industries and the banking sector. The interests of the bank and the industrial enterprise are more ambiguous as a significant number of stakeholders have a vested interest in these economic actors.

However, the stakeholders have a varying degree of influence on the activities of the parties to the investment project. Therefore, it is essential to identify the persons that exert the greatest influence on banks and industrial enterprises.

Such stakeholders can be identified using Mitchell's model of saliency determination which has been widely used in today's economic literature. Three attributes characterize a stakeholder under the model: legitimacy, power and urgency of its claims.

By "legitimacy", Mitchell understands a general idea or assumption that a stakeholder's actions are desirable, correct or appropriate from the viewpoint of the social norms, values, beliefs and definitions. The author of the model defines "power" as the relationship between economic agents by virtue of which one of them, due to the availability (or possibility of obtaining) access to coercive, utilitarian or regulatory means, influences the other; while "urgency" means the length of time within which the obligations of the stakeholders are to be fulfilled.

Under Mitchell's model, stakeholders are divided into seven groups, based on the presence or absence of the above attributes:

- 1) Power only (latent);
- 2) Legitimacy only (independent);
- 3) Urgency only (demanding);
- 4) Power and legitimacy (dominant);
- 5) Power and urgency (dangerous);
- 6) Legitimacy and urgency (dependent);
- 7) Lower, legitimacy and urgency (definitive).

The first three groups of stakeholders usually have very limited, if any, power to influence the company's operations; for example, recipients of support provided by the company (institute) under charity programs or managers of newspapers, TV channels, etc.

Dominant, dangerous and dependent stakeholders are capable to exert a much greater influence on the company operations, as the two attributes they possess make the company more sensitive to their needs. These stakeholder groups include, for example, strikers, environmentalists, the general public, etc.

The most important ones for the company (institution) are those with all three attributes who make up the dominant group, for example, shareholders, managers, etc.

Table 1 presents the bank's potential stakeholders, grouped according to the presence of certain attributes. Table 2 features the manufacturing companies. The groups are ranked in a descending order from those with the highest to the least influence on the activities of the abovementioned credit project participants.

Table 1: Stakeholders of credit institutions

Stakeholder	Functioning level	Power	Legitimacy	Urgency	Stakeholder group
Government – federal agencies; regional authorities; local authorities	Macro level				Definitive
	Meso level	+	+	+	
	Micro level				
Owners	Micro level	+	+	+	
Managers	Micro level	+	+	+	Dominant
General public	Macro level	+	+	–	
Competitors	Micro level	+	+	–	
Insiders	Micro level	+	+	–	
Mass media	Meso level	+	–	–	Latent
Employees	Micro level	–	+	+	Dependent
Investors	Micro level	–	+	+	
Borrowers	Micro level	–	+	+	
Other customers	Micro level	–	+	+	
Other counterparties	Micro level	–	+	+	
Issuers	Micro level	–	+	+	
Branches	Micro level	–	+	+	
Suppliers	Micro level	–	+	+	

Source: Compiled by the authors

According to the data in Tables 1 and 2, the main stakeholders of both banks and manufacturing companies are their owners, managers and the state. Let us consider in more detail the interests stakeholders pursue when influencing companies.

Owners (shareholders, participants and founders) are individuals or legal entities who own the company equity. Their authority covers the most important matters in the banks and industrial enterprises' activities, including, for example, reorganization or liquidation of the credit institution and the manufacturing enterprise, increase or

Table 2: *Stakeholders of manufacturing companies*

Stakeholder	Functioning level	Power	Legitimacy	Urgency	Stakeholder group
Government – federal agencies; regional authorities; local authorities	Macro level				Definitive
	Meso level	+	+	+	
	Micro level				
Owners	Micro level	+	+	+	Dominant
Managers	Micro level	+	+	+	
General public	Macro level	+	+	–	
Competitors	Micro level	+	+	–	Latent
Insiders	Micro level	+	+	–	
Mass media	Medium level	+	–	–	
Employees	Micro level	–	+	+	Dependent
Suppliers and contractors	Micro level	–	+	+	
Buyers and customers	Micro level	–	+	+	
Creditors	Micro level	–	+	+	
Other counterparties	Micro level	–	+	+	
Branches	Micro level	–	+	+	

Source: *Compiled by the authors*

decrease of its charter capital, dividend payments (announcements) based on the performance in a certain reporting period, etc. By virtue of their status, owners have the authority to enforce their decisions, which are, in general, legitimate and enforceable within a certain period of time.

The owners' strategic interests include, in particular, increasing the value of the business, i.e. the value of the company's property complex (assets) capable to generate profits to its owners, increasing the competitiveness of the credit institution and the enterprise, maintaining its goodwill, etc.

One of their most important tactical interests is the growth of (net, undistributed) profit, as it is the profit that finances the company development costs as well as dividend payments or the owners' other income. Moreover, owners usually aim to secure an acceptable level of transaction risk, expand business activity, etc.

As a rule, managers are individuals, usually employees, who manage the entire company or its units.

There are three levels of managers:

1) Top managers (sole and collegiate executive bodies of companies). Top managers provide operational management of credit institutions (industrial companies), they dispose of their property, enter into contracts with counterparties, issue various orders concerning the company activities, consider and approve the company devel-

opment plans, monitor the performance of the bank's (manufacturing company's) subdivisions. It should be noted that senior executives' functions can be performed not only by individuals, but also legal entities, the so-called management companies;

2) medium-level (managers of major structural units – directorates, departments, branches, etc.);

3) lower-level (heads of small units, for example, worker teams or groups, etc.)

Middle- and lower-level managers are responsible for the day-to-day running of the units they are in charge of. This group of stakeholders (as well as owners), have, by virtue of their status, certain powers and their decisions are also legitimate and subject to execution within a certain period of time.

One of the managers' key interests is their income growth, which can be secured, in particular, through various types of bonuses and rewards (share of profits payments) as well as salary raises. Bonus and reward payments are mainly contingent on the achievement (or outperformance) of the targets set in the company development plans and are usually funded from the company net profit. Therefore, managers as well as owners, have a vested interest to grow the credit institution's (industrial company's) profits, to secure an acceptable operational risk, expand the company's operations, maintain its goodwill, raise its competitiveness, etc.

It should be emphasized that any-level managers can, at the same time, be company owners (minority ones inclusive). In such case they may have a varying degree of interest (depending on their holding in the company equity and the position held) to grow their income through dividends or bonuses based on their performance and to use company profits to increase funding of its activity.

The state as an economic agent performs certain functions, one of which is the regulation of various processes in the socio-economic area. As a result, the government, represented by the authorized bodies (the RF Federal Assembly, the RF Government, the Bank of Russia, the RF Ministry of Finance, the Federal Tax Service, regional authorities, etc.) exerts influence on companies (exercises the authority over them) using various instruments.

Thus, credit institutions for example are obligated to comply with certain mandatory ratios, effect transactions in compliance with the instructions of the regulatory authority, etc. The state also regulates various aspects of manufacturing enterprises operation through establishing, for example, rules for performing certain activities. Moreover, companies need to transfer taxes and other mandatory payments to the RF budgetary system and extra-budgetary funds. These requirements are defined by the regulatory documents, are fully legitimate and also urgent.

The list of government interests in this case is quite diverse – to increase stability (including financial) and efficiency of the banks and industrial enterprises, to reduce risks of their operations, to ensure inflow of tax revenues to the budget and extra-budgetary funds, etc.

Moreover, the state, represented by its authorized bodies, may act as the owner of credit institutions and enterprises, as well as a depositor, creditor or other type of investor in such companies and have its own interests.

It is obvious that in realizing the interests of the above stakeholders, both banks and manufacturing companies will aim to increase the value of their business, increase their profits, secure acceptable risk of operations, maintain their companies' goodwill, enhance their competitiveness, comply with the regulatory and other requirements of the state, etc. A competent design of an investment project which factors in the above interests of credit institutions as well as manufacturing companies can, in the authors' opinion, promote inflow of bank investment to manufacturing companies and, at the same, enhance funds availability for recipients. Therefore, their interests should underpin the mechanism developed in the framework of this study.

As noted above, growth of the businesses value, companies' increased competitiveness and building their goodwill are also part of the strategic interests of banks and manufacturing companies. Achievement of these objectives depends on a significant number of factors that cannot be taken into account in determining the conditions for company financing.

Therefore, the proposed mechanism primarily takes into account companies' tactical needs, i.e. increasing profits, expanding the scope of business, maintaining risks at an acceptable level and compliance with the statutory requirements. At the same time, meeting tactical needs significantly contributes, in our opinion, to achieving the abovementioned strategic interests of banks and industrial companies.

3) Aligning the interests of the bank and the authorized state institution

In order to implement the mechanism of forming an economic system of sustainable industrial growth, it is essential to define, among other, conditions on which banks and authorized government institutions will participate in industrial companies' project financing (specifically, a participation share of each creditor); which conditions should also secure to the bank acceptable profit levels, limited risk of resource investment (i.e. credit, interest and liquidity risks) and compliance with the requirements of the regulatory body. Conditions of creditor participation in projects can be specified through optimizing company financing (Egorova–Smulov, 2001; Sinki, 1994).

Below is the model developed by the authors enabling to optimize coordination of participation shares of the bank and the authorized government institution in industrial company financing.

$$X_{ij} = Xb_{ij} + Xg_{ij}; \quad (1)$$

$$X_{ij} \leq R_{ij}; \quad (2)$$

$$Xg_{ij} \leq Dg_{ij}; \quad (3)$$

$$Xb_{ij} \leq \min (Db_{ij}; R_{ij}; CB_{ij}); \quad (4)$$

$$(LLP_{ij} - Z_{ij}) X_{ij} \geq 0, LR_{ij} \leq 50\% * Xb_{ij}; \quad (5)$$

$$r1.0 \leq 8\%; \quad (6)$$

$$r1.1 \leq 4,5\%; \quad (7)$$

$$r1.2 \leq 6\%; \quad (8)$$

$$r1.4 \leq 3\%; \quad (9)$$

$$r2 \leq 15\%; \quad (10)$$

$$r3 \leq 50\%; \quad (11)$$

$$r4 \geq 120\%; \quad (12)$$

$$r6 \leq 25\%; \quad (13)$$

$$X_{ij} \geq 0; \quad (14)$$

$$E_j = LR_{ij} + CD_j \quad \max, \rightarrow \quad (15)$$

where:

i – a type of loan extended to an industrial company. Three types of credits are considered in this task – short-term (under 1 year); medium-term (from 1 to 3 years) and long-term (over 3 years);

j – an industrial company – the loan recipient. The authors consider only manufacturing companies as loan recipients;

X_{ij} – the volume of i -type loans extended to company j , financed by the bank and the authorized government institution;

Xb_{ij} – the volume of i -type loans extended to enterprise j , financed by the bank;

Xg_{ij} – the volume of i -type loans extended to enterprise j , financed by an authorized government institution;

R_{ij} – borrowing requirements of enterprise j in i -type loans, evidenced by a feasibility study, evaluated by the bank and the authorized government institution (manufacturing company's solvent demand);

Dg_{ij} – volume of i -type loans the authorized government institution is capable to extend to manufacturing company j by decision of its governing body;

Db_{ij} – volume of i -type loans the bank is capable to extend to manufacturing company j by decision of its governing body (if such a decision is available);

CB_{ij} – volume of i -type loans the bank is capable to extend to manufacturing company j in compliance with the Bank's of Russia mandatory ratios;

LLP_{ij} – loan and loan-equivalents loss provisions calculated in compliance with the Bank's of Russia regulations (Bank of Russia, 2017b);

Z_j – expected average i -type credit loss in the sector of manufacturing company j operation (based on statistical analysis of non-performing loans the bank had in the borrower company's economic sector in the previous periods);

$r1.0, r1.1, r1.2, r1.4, r2, r3, r4, r6$ – the following statutory ratios established by the Bank of Russia (respectively): the bank's capital adequacy ratio, bank's common capital adequacy, Tier 1 capital adequacy, capital leverage ratio, quick liquidity ratio, current liquidity ratio, long-term liquidity, maximum risk per borrower or group of related borrowers. They are calculated in compliance with the instructions of the Bank of Russia (Bank of Russia, 2017a).

E_j – sales revenues of manufacturing company j from the sale of products whose production was financed by the bank and the authorized government institution;

LR_{ij} – part of the sales revenues of manufacturing company j , allocated to payback the principal and interest on i -type loan to the bank and the authorized government institution;

CD_j – part of the sales revenues of manufacturing company j , remaining in its disposal after the discharge of its obligations to the bank and the authorized government institution under i -type loans.

CONCLUSIONS

1. Among significant issues of national economic systems functioning, especially transition economies, is their significantly unsustainable economic growth rates. One of such countries is Russia, where such volatility is caused by the ineffective raw-materials-based and export-oriented economic model, with its economy extremely susceptible to the negative impact of various external factors. Transition of the country's economic system to a sustainable growth model can address this problem.

2. Activating mechanisms of manufacturing industries financing can secure such a transformation. However, a number of obstacles currently hamper implementation of such mechanisms in Russia: investments fail to meet the economy's demand, a disproportionate distribution of investment among the sectors, the fact that companies use mainly their own resources to finance development.

3. In view of these issues, a promising area for promoting financing mechanisms in manufacturing industries is cooperation between the banking sector and the state with due account taken of the interests of key stakeholders of the investment project – the bank, the authorized state institution, and the industrial enterprise.

4. The task set by the authors to coordinate the participation shares of the bank and the authorized government institution will secure optimal, in terms of the bank's investment risk limits, credit provision as well as generation of acceptable profits.

NOTES

¹ Official site of the Federal State Statistic Service: www.gks.ru.

² Official site of the Central Bank of Russian Federation: www.cbr.ru.

³ Official site of the Ministry of Finance of Russian Federation: www.minfin.ru/ru; official site of the Central Bank of Russian Federation: www.cbr.ru.

⁴ Official site of the Federal State Statistic Service: www.gks.ru.

REFERENCES

- Bank of Russia (2017a): *Bank of Russia Instruction No. 180-I*, dated 28 June 2017, "On Banks' Required Ratios".
- Bank of Russia (2017b): *Bank of Russia Regulation No. 590-P*, dated 28 June 2017 "On the procedure for making provisions by credit institution for loans and loan-equivalents".
- Aganbegyan, A. G. (2016): Financial Forcing Economic Growth from Recession and Stagnation. *Money and Credit*, No. 12, 46–52.
- Aganbegyan, A. G. et al. (2014): *Perspective Lines of Industrial in Russia*. RANHIGS, Moscow.
- Alkhafaji, Abbas F. (1989): *A Stakeholder Approach to Corporate Governance. Managing in a Dynamic Environment*. Quorum Books, New York.

- Clarkson, Max B. E. (1995): A Stakeholder Framework for Analyzing and Evaluating Corporate Social Performance. *Academy of Management Review*, Vol. 20, No. 1, 92–117, <https://doi.org/10.5465/amr.1995.9503271994>.
- Egorova, N. E. – Smulov, A. M. (2001): *Companies and Banks. Cooperation, Economic Analysis and Modeling*. Delo, Moscow.
- Freeman, R. Edward – Reed, D. L. (1983): Stockholders and Stakeholders: A new Perspective on Corporate Governance. *California Management Review*, Vol. 25, No. 3, <https://doi.org/10.2307/41165018>.
- Keynes, John M. (1948): *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan, Cambridge.
- Maevskij, V. I. (2000): To Deal with Quasi-Market Economy by Quasi-Market Method. *Economics of Contemporary Russia*, Vol. 1, No. 5, 27–29.
- Majburd, E. M. (1996): *Introduction to History of Economic Thoughts. From Prophets to Professors*. Delo, Moscow.
- Mitchell, Ronald K. – Agle, Bradley R. – Wood, Donna J. (1997): Toward a Theory of Stakeholder Identification and Salience: Defining the Principle of Who and What Really Counts. *Academy of Management Review*, Vol. 22, No. 4, 853–886, <https://doi.org/10.3138/9781442673496-014>.
- Sinki, J. jr. (1994): *Financial Management in Commercial Banks*. Catallaxy, Moscow.
- Smulov, A. M. (2009): *Industrial Companies and Banks. Cooperation and Crisis Management*. Finance and Statistics, Moscow.

Hervainé Szabó Gyöngyvér

Pethő Bertalan határjárásai

Perambulations by Bertalan Pethő

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány Pethő Bertalannak, az orvostudomány és pszichiátria nemzetközi elismertségű akadémiai doktorának, filozófusnak állít emléket. A tanulmány első része Pethő Bertalan rövid öndefiníciójával foglalkozik, amelyben a hangsúlyos elem, hogy olyan pályát válasszon, amely védett a politikai befolyással szemben. Ez harmadik választásra történik meg, ám a pszichiátria egyike a leginkább politizált területeknek a kommunista rendszerekben. Az életút sajátos eleme, hogy az akadémiai kutatások viszik a deviancia kutatása és vizsgálata felé, amelyben meghatározó szerepe lesz az egzisztencialista pszichiátriának. A posztmodern világára épp ez teszi fogékonnyá, és valójában a posztmodern pszichiátria teszi filozófussá, irodalomelméletek, nyelvészet, művészetfilozófia kutatójává. A posztmodern világának és nézeteinek közvetítésében elismert szerepet szerzett, hatása nem elévülő. Pethő Bertalan magát konzervatív polgári értékrendű személynek látta,

ám mind az egzisztencializmus, mind a posztmodern csapdába ejtette. Filozófiai írásai azonban éles reflexiók és a korszakváltás esendő embereinek elkeseredését, pokoljárását példázzák.

Kulcsszavak: filozófia, posztmodern, egzisztencializmus, művészetfilozófia, deviancia

Summary

The study commemorates Bertalan Pethő, an international scholar of mental health, a psychiatrist and a philosopher. The first part of the study discusses his self-definition emphasizing his wish to choose a profession beyond the scope of political intervention during the communist era. He chose mental health and psychiatry, however, they proved to be among the most heavily politicised professions. A specific feature of his career is his participation in a large scale national academic research programme concerning social deviancy during the last phase of the com-

HERVAINÉ DR. HABIL. SZABÓ GYÖNGYVÉR, politológus, nemzetközi kapcsolatok és közpolitika elemző, Kodolányi János Egyetem (szgyongy@kodolanyi.hu).

munist regime. This made him open to existentialist psychiatry and philosophy. The existentialist research methodology was highly useful in understanding postmodern conditions and in taking up the perspectives of postmodern philosophy, so he became a philosopher, a literary theory critique, a linguist and a researcher in the philosophy of arts. His impact in transferring postmodern thinking and way of life was far greater than a casual observer of his work could have seen. Bertalan Pethő considered himself a person with conservative values, but he was caught in the traps, perspectives, and methods of existentialism and the postmodern. His philosophical essays proved to be sharp reflections on the political system and describe a society in transformation, including the exacerbation and the ordeals of ordinary people during the change of regime.

Keywords: philosophy, post-modern, existentialism, philosophy of art, deviance

Pethő Bertalan magát a Napkút Kiadó honlapján orvosnak, filozófusnak és pszichológusnak tekinti.¹ A vázlatos életrajz alapján „védtett” gyermekkorra volt: „nem találkoztam olyan emberrel, aki ne ítélte volna el a háborús retorzióként ránk kényszerített kommunista rezsimet, vagy netán marxistának mondta volna magát”. E bevezető hangsúlyos eleme olyan szakterület keresése az életpályához, amely ideológiásemleges terület. A pszichiátria és orvoslás egyetemi pszichiátriai művelése mintegy harminc éve meghozta számára a szakmai világhírnevet, ami 1983–1984-ben kulminált: 1983-ban a Pszichiátriai Világszövetség pszichopatológiai szekciójának vezetőségi tagja lesz, 1984-ben az orvostudomány akadémiai

doktora, az első pszichiáterek egyike, aki elnyerte a címet. 2001 és 2010 között a Kodolányi János Főiskola Posztmodernológiai Kutatóközpontjának alapító igazgatója, amelyet Kiss Endre professzorral közösen hoztak létre. 2002-től Szent-Györgyi Albert-díjas professzor. Az életpálya közbülső hiányzó szakaszában, 1984 és 1990 között hét éven át fizetés nélküli szabadságon, amely időszakra esik 1986–1987-ben amerikai vendégprofesszorsága a Vanderbilt Egyetemen. Távozását az egzisztencialista filozófia csoport és a Kodolányi János Egyetem jegyezte. Az életmű mintegy 30 tanulmánykötet és közel 400 közlemény, ám sokkal fontosabb, hogy mind a szaktudományosságban, mind a társadalomértelmezésben egy új korszak bemutatására, a régi renddel való leszámolásra, az útkeresésre és a távlatok feltárására vállalkozó gondolkodó életművéről beszélhetünk.

A PSZICHIÁTER FILOZÓFUSSÁ VÁLÁSA

A nyolcvanas évek társadalmi gondolkodása számos tudományterületen egy korábbi gondolkodásmód és perspektíva átgondolása, átrajzolása volt, amit paradigmaváltásnak neveztek, és együtt járt a szaktudományos gondolkodások újrágondolásával, azok tágabb összefüggésekbe emelésével. A Pethő Bertalan által szerkesztett és bevezetett *Pszichiátria és emberkép* című szöveggyűjtemény már ezt a tágabb összefüggésrendszert vetíti előre, amelyben a megértő lélektan kiemelése, Karl Jaspers *Általános pszichopatológiája*, Jürg Zutt *A jelenvaló Lét rendjei és jelentőségük a pszichiátria számára* című írása, az egzisztencialista pszichiátria (Eric Sternberg), Van Praag *Az antipszichiátria tudományos alapjai* című írása jelzik Pethő fi-

lozófiai fordulatát. A bevezető tanulmány nyitó mondatai szerint: „A pszichiátria felől közeledve, a betegség mibenlétének és a gyógyítás és gyógyult állapot értelmének kérdése, társadalmi megközelítésben pedig az emberi lét kérdése vetődik fel. Tehát akármelyik oldalról közelítünk, végső soron lételméleti vizsgálódást kell folytatnunk.” A pszichiáter a maga emberképének kidolgozásával lép túl szakmájának keretein, és bizonyul humán tudomány művelőjének, a társadalom pedig az emberképek pszichiátriai tükörben mutatkozó változásaiban, torzulásaiban, jellegzetességeiben szemlélheti, hogy mit jelent az ember számára az a határhelyzet, amit pszichiátriai betegségnek nevezünk (Pethő, 1986:9, 10–45).

A pszichiátriai gondolkodáson belül a hazai pszichiátria – szemben a Pethő Bertalan politikasemleges területre szánók várakozásaival – az ötvenes évektől indulóan erősen politizálttá vált. Kovai Melinda tanulmánya utal a pszichiátria pavlovi átültetésére, a Sántha-ügyre, az 1956-os eseményekre, és ezek történetének feldolgozása során megállapítja, hogy a magyarországi pszichiátria esetében a politika áthatja a döntéshozatalt, ugyanakkor a szakmai zártság és hierarchikus orvostársadalom segített megőrizni bizonyos autonómiákat. A privát közegek terébe a tudományos és a szakmai nyilvánosság teréi tartoztak (Kovai, 2010). Mindeközben a nyugati szakmaiság fontos jellemzője volt a pszichiátrikritika fölerősödése. Ez egyrészt a pszichiátriai gyakorlat és elmélet társadalmiasodását szorgalmazta, másfelől társadalomkritikát gyakorolt a pszichológiai problémák kapcsán. A pszichiátria és társadalmi ügy kapcsán Pethő Bertalan olyan túlfutásokra figyelmeztet, amelyek az első pozíciókból fakadóan a

klinikák bezárását eredményezik, a betegek ellátás nélkül hagyását, másrészt a társadalomkritikai megközelítés elleplezi a társadalom reformjának és jobbításának igényét, az elméletek, filozófiák, kultúrák stb. csődjét, az egyetemes eszmék hitelvesztését, maga válik a társadalommanipulálók eszközévé (Pethő, 1986: 69–72). Az 1983. évi Pszichiátriai Világkongresszus lényegében maga is átpolitizált világkonferenciává vált, részévé vált a hidegháborús kérdéseknek, annak ellenére, hogy a helsinki egyezmény már az emberi jogok szempontjából erőteljes hatással volt a létező szocializmus országaira. Szemben a sport területével (lásd Los Angeles-i olimpia), itt a tudósoknak sikerült megakadályozni a nemzeti kilépést és kimaradást a konferencia programjából. Következménye azonban az lett, hogy az ellenállást megszervezőket kizárták az akadémiai, ún. TBZ-kutatásokból.

AZ EGZISZTENCIALIZMUS VONZÁSÁBAN – FIZETÉS NÉLKÜLI SZABADSÁGON

A világkongresszus változást eredményez Pethő Bertalan életében, aki kényszerű fizetés nélküli szabadságon él hét éven át, ám az akadémiai doktori védés arra utal, hogy a szakmai szolidaritás az esetében is érvényesül. 1983-ban jelenik meg a Juhász Pállal közösen írt *Általános pszichiátria* I–II. kötete, tankönyvek sora, a *Részletes pszichiátria* szöveggyűjteményei (1989), és lényegében a 2019-ben megjelent tanulmánnyal záródik a sorozat, a *Személyes létformák* című írással Kőváry Zoltán *Egzisztenciális pszichológia egykor és ma* című kötetében (Pethő, 2019).

A korszak nagy kérdései között az értékvilág kerül középpontba a társada-

lompszichológia nézőpontjából. Amerikából hazatérve, 1988-ban a *Magyar Filozófiai Szemlében* megjelent írásban megállapítja: „Egyetemesen kötelező, tájoló érték, úgy látszik, nincs többé, mert magát az eszmeiség és egyetemesség eszméjét csúfolta meg a történelem. Az értékek, az életvilág, az identitások vizsgálatában egyfajta globális identitászavarként írja le a magyar társadalmat, amelyben az identitás sem erőhatalom, sem a társadalom rendszere, sem az életvilág, sem az átélés tartományában nem képződik ki: az ember ekkor nem talál sem eszméket, sem technikai-tudományos és termelési szempontból értelmes célokat, sem szerepeket, sem önmagát hitelesítő érveket, hitet, érzéseket” (Pethő, 1988). A *Magyar Filozófiai Szemle* e számának cikkeit érdemes számba venni: megjelennek benne a nyugati tudományosság kérdései, a mesterséges intelligencia okozta kihívások és a marxista politikaelmélet könyveit méltató recenziók. Irvin Yalom *Egzisztenciális pszichoterápia* című, 1980-ban megjelent kötetében az értelemnélküliség, a létezés problémája, a lét értelmének elvesztése, az élet értelme és az értékek leírásai egyértelműen Pethő Bertalan egzisztencialista nézőpontjának meglétét erősítik. E tanulmánykötet egyik kulcsmondata az önmeghaladás és életciklus témakörével foglalkozik. Mintha a leírás Pethő Bertalan sorsát példázná: „...a célok az élet folyamatán folyamatosan változnak... negyvenes-ötvenes éveiben lép egy olyan szakaszba... amikor élete értelmét egyre inkább transzcendentális vállalkozásokban találja meg... van időnk, sőt túl sok időnk van a nyugtalanító kérdésekre... (Yalom, 1980:524–525). Pethő Bertalan transzcendentális vállalkozása a filozófia, a posztmodern és a pszichoterápia össze-

kapcsolása. Az egzisztencialista filozófia és annak fogalmai azonban erőteljesen gúzsba kötöttek.

A POSZTMODERN MINT KORSZAKVÁLTÁS

Pethő Bertalan modern és posztmodern korszakváltást érintő tanulmányait olyan kutatások is siettettek, mint a társadalmi beilleszkedési zavarok (TBZ) kutatása, amely 1979-től az MTA keretein belül futott. A hatalmas kutatási program interdiszciplináris jellegűnek indult, azonban többnyire külön szaktanulmányok jelentek meg a kutatási eredmények közléséeként. A *Deviancia és rendszerváltozás* című, 1991-ben írt, és 2008-ban a *Polgári Szemlében* megjelent cikk feltárja az okokat a deviancia címkézési gyakorlatában a szovjet és amerikai pszichiátriában. Ekkorra már ismertek voltak az amerikai emancipációs mozgalmak, a pszichiátriai betegek mozgalmak, amelyek az ellenkultúra részévé váltak. Fontossá vált a pszichiátriai ellátás humanizálása. Ekkor fogalmazódott meg a pszichiátriai fogantatású társadalomkritika egységes elméletének igénye. A posztmodern elemzések részének tekinthetők *A technikai civilizáció és a lélek* című, 2000-ben megjelent, valamint a *Civilizációra törő öngyilkos akarata* című, 2002-ben megjelent tanulmánya. Mindkét tanulmány az ember fölé nővő high-tech kultúra torzulásait elemzi, és azzal a kérdéssel foglalkozik, milyen módon állítható helyre a morál ebben a félresikerült civilizációban.

A posztmodern kutatása látszólag egy amerikai út mellékterméke, valójában fontos háttérét jelentette az egzisztencialista és a humanista pszichiátria megjelenése és megerősödése. A *posztmodern Amerikában* című, 1991-ben kiadott mun-

kája még az első benyomások gyors összevágásának tűnik, ugyanakkor már maga a mű is egy ún. posztmodern humán pszichiátriai tanulmány: egy más területet, más civilizációt, egy más rendszert mutat be, egy más életvilágot, más viszonyulást a társadalmi értékekhez. Pethő Bertalan ekkor már megteremtette a határon élés és a szolgáltatás komplex eszközrendszerét, saját kiadócég létrehozásával adta ki e korszak főként filozófiai fogantatású munkáit. 1992-ben megjelent a *Posztmodern* című tanulmánykötet és szöveggyűjtemény, amelynek tartalomjegyzéke egyben téziseket is tartalmaz. A fejezetcímek ma is sokatmondóak: A képzelet határai, A technikai médiumok, Posztmodern tudás, Posztmodern filozofálás, Létesítés-létesülés, Besikerületlen globalitás, A sokadalmi lény tántorgása, A posztmodern habitusok. Megtaláljuk a szövegek között N. N. Holland *Posztmodern pszichozanalízis* című cikkét is. 1997-ben a folytatás a *Poszt-posztmodern*, a kilencvenes évek, amely szintén filozófiai vizsgálódás a korszakváltozás tárgyában. A kötet az egzisztencialista nézőponttal, a peratológiai bevezetéssel indul, és ez a peratológiai módszer és nézőpont az, amely meghatározza Pethő Bertalan filozófiai munkáit és tanulmányait. A kötet bevezető tanulmányának kiemelt része a posztmodern botrányainak felsorolása, amit ma alapelveknek nevezhetnénk: bármi elmegy, minden megengedhető, a szubjektum halála, a halasztódó különbözés, dekonstrukció, jeltermelés, grammatológia, más-ság stb.

A peratológia mint humán pszichiátriai kutatási módszer Jaspers *Általános pszichopatológia* című könyve *Módszerek* című fejezetében az Egzisztenciális megértés címszó alatt kifejtve érthető meg a

legjobban. Az összefüggések megértése során beleütközünk a meg nem érthető határába, ami az oksági kutatás számára képez alapot. Az egzisztencialista oldal felől ez a meg nem érthető nem más, mint a szabadság, amelyben a tapasztalati helyzet annak határhelyzetévé válik. A metafizikai megértés eredménye, hogy az emberben, a pszichotikus valóságban egy sor olyan tartalom jelentkezik, amely a filozofálás alapproblémáját jelenti: a Semmi, az éppenséggel Romboló, az Alaktalan, a Halál.

A posztmodern kutatásához Pethő a peratológia két elvét, a határelvet, illetve a mozgásba/működésbe hozás elvét alkalmazza a posztmodern „botrányainak” elemzéséhez. A posztmodern tézisei – a posztmodern végei – között a legsúlyosabb tételnek azt tekinti, hogy az ember nem szubsztanciának találja magát, hanem olyan alany, amely a romlékonyság állapotában van. Központi tézise a Civilizátum, amelynek természeti határa a Föld, a kozmikus zárka. A Posztmodern elméletei mellett a gazdaság és intézményei, a politika, a kultúra, a média és esztétika, az építészet, a posztmodern kulturalizálás, a posztmodern identitások és a magyar posztmodern dokumentumait és írásait is megismerhettük. A posztmodernről szóló kötetek ronggyá olvastak a könyvtárakban, nemcsak, sőt inkább nem annyira filozófusok, mint inkább irodalmárok és művészeti szakemberek olvassák az ikonikussá vált cikkeket.

A legfőbb kérdés az, miként vélekedünk a tézisről, hogy a posztmodern korszakváltás volt-e, vagy sem. Amennyiben a kérdést a rendszerváltás összefüggésében vizsgáljuk, nyugodtan mondhatjuk, hogy igen, egy új társadalom modellje rajzolódott ki. Az amerikai és az európai

ellenkultúra és a kapcsolódó politikai mozgalmak a fiskális-militarista állammal való szembenállást jelentették. Pethő Bertalan, ahogy a témát érintő politikai szakirodalom egésze, megállapítja e mozgalmak kudarcát, amit az 1968. évi mozgalmak bukásához kapcsol. Hosszú távon e mozgalmak azonban alapvetően átalakították a világot. A hatvanas évek amerikai polgárjogi mozgalmában még elképzelhetetlen volt Obama elnökké választása. A vietnámi háború elleni tüntetések nélkül értelmetlen a jugoszláv háború, amelyben három, a repülőgépek lelövése következtében fogságba esett katona miatt tiltakozások bontakoztak az Egyesült Államokban. '68 egyértelmű győzelme és a határokig való elmenetel politikájára mi sem jellemzőbb, mint Daniel Cohn Bendit fellépése az Európai Parlamentben a magyar miniszterelnökkel folytatott vitában.

A posztmodern kötetek rendkívül fontos funkciója volt, hogy felhívják a figyelmet arra, hogy a rendszerváltás „Nagy Beszélei”, a nyugatosodás, az Európa-ház, a modernizálódás, a liberalizmus, a nemzet, a magyarság, a hazafiság nem valódi korszakváltást jelent, hanem mindössze hatalomváltást.

„A négy évtizedes ideológiai lidércnyomás alól szabaduló hazai politikai nyilvánosságban nem tudatosult azonban ez a tény, hanem a »Kelettől« elrugaszkodóban a (nyugat-)európaiság mint elérendő cél vált Nagy Beszéllé, noha a (nyugat-)európaiságot már a Nagy Beszélek kifulladásá jellemzi. A kiábrándulás óhatatlanul bekövetkezik, amint érződik/kitudódik, hogy egy végső normák nélküli állapot elérésének célja nem pótolja a végső normákat. Annak a nagy többségnek a számára, akik keveset törődnek a

végső normákkal, a fejlett nyugati civilizációhoz való csatlakozás éppen elegendő cél és normatíva lehet(ett). Ezeket a törekvéseket és reményeket egyre több csalódással ellenpontozza azonban az az egyre több vonatkozásban nyilvánvaló tény – ez a második nagy deviantizáló teherterhelés –, hogy Magyarország nem az »első világba« sétál be a rendszerváltozás díszkapuján, hanem valahol a harmadik és a második világ határán kénytelen lavírozni. Ez a – nevezzük így – harmadfeles világú állapotunk sokféle lemaradásban és függőségben ütközik ki, miközben az első világbeli életvitel gazdag kínálata és az itthoni szegénység közötti feszültség állandósítja hozzáféréseink és felkészültségünk hiányosságának érzését. Vagyis harmadfeles világunkban a civilizáció marginális népe vagyunk” (Pethő, 2008).

A posztmodern kötetek legfontosabb társadalmi hatása egy új nyelv megismérése, a társadalomról való gondolkodás fogalmainak megváltozása. A magyar társadalom, a magyar politika a rendszerváltás folyamatában számos stratégiát kínált: ezek között ott volt a szamizdatvilág emberi jogi nyelve, ott volt az egységesülő Európai Unió kozmopolita nyelve, ott volt a helyreállítás és restauráció nyelve a Horthy-korszak eszményeivel, ott volt a neoliberalizmus nyelve, amely egy ugyanolyan szélsőséges filozófiát, a minimális állam eszméjét közvetítette, amit az akkori politikák mindegyike a normál nyugati nyelvezetként és értékrendként értelmezett.

Ami a posztmodern kötetek gyengesége, hogy azokban nem igazán rajzolódik ki a politikai perspektívák, megértésük ezért is okoz zavarokat. Az egzisztencialista pszichiátriai módszertan mindent átható alkalmazása nem ad lehetőséget

arra, hogy más szövegek és filozófiák felé elinduljon, pl. nem veszi észre a kozmopolita filozófia megjelenését és domináns európai nézőponttá válását.

Napjaink posztmodernje új területekre és témakörökre is behatol, új irányzatok jelennek meg, annak ellenére, hogy a 2008. évi válságot követően a posztmodern konzervatív irányzatai is fölerősödnek. Peter Lawler posztmodern konzervatív nézőpontja a modernitás azon kritikáját adja, amely egy spirituálisan gazdagabb és humánusabb politikához vezet. Bacon, Locke, Kant filozófiáját elemezve úgy véli, hogy téziseik tévesek. Például: mivel a világot nem tudjuk megismerni, nem kötelességünk oly módon konzerválni, ahogyan azt találjuk, értelmezzük. Mivel nincs elég adatunk a világ megismerésére, ezért oly módon alakíthatjuk morális hiedelmeinket, ahogy egyénileg akarjuk, ahogy azt elraktároztuk. Amennyiben az emberi lénynek nincs semmilyen gyökeres jellemzője, szabadon manipulálható, és az egyén átalakítható. Amennyiben az egyén mentális képe önmagáról azt mutatja, hogy ő nem férfi, hanem nő, akkor a modernitás imperatívusza alapján a cél az, hogy nővé alakíttathassa magát, hogy fizikai valóját mentális imázsához igazítsa. Lawler autentikus posztmodern konzervativizmusa a szkepticizmus és nominalizmus modernizmusával szemben a realizmushoz való visszatérést hangsúlyozza, kiemelve azt, hogy az embernek van lényegi természete, lelke és akarata, amit összekapcsol a természeti és morális korlátozottság, és megóvjá attól, hogy a végtelenségig manipuláljuk testünket, és bevonódjunk a permisszív liberális individualizmushoz kapcsolódó viselkedésekbe. A posztmodern gondolkodás többnyire az emberi tekintély szétesését mutatja,

azt, hogy az ember mentes minden standardtól akarata és kreativitása révén, és a halál nem csupán azt jelenti, hogy Isten halott, hanem azt is, hogy a természet halott. E posztmodern jellemzők lényegében hipermodernnek, és legfőbb problémájuk, hogy inkoherekensek, hiteltelenek, és nem kapcsolhatók sem az értelemhez, sem a természethez. A konzervatív posztmodernizmus elveti azt, hogy az ember nem más, mint összerakható konstrukció, elismeri és megerősíti mindazt, amit természeti határainkként és korlátjainkként ismerünk, mint jót, és radikálisan szemben áll a liberális posztmodernnel. A *The Restless Mind* (Nyugtalan elme) című mű Alexis de Tocqueville világnézetét elemezve értékeli a modern élet erősségeit és gyengeségeit, megjegyezve, hogy aki a modern szabad társadalomban él, annak az a végzete, hogy kissé örült legyen, ami nem feltétlenül rossz dolog. A modern élet végletes individualizmusában az ember képessé válik egy sohasem látott szabadságra és korábban sohasem tapasztalt boldogságra. Azonban az ember mégsem lehet végletesen individualista, sohasem lehet teljesen boldog, nem élhet azzal a szabadsággal, amit a társadalom megadhatna. Állandóan és fáradhatatlanul újabb szerepeket keres. Ez a fáradhatatlanság a véget nem érő szorongáshoz vezet, ugyanakkor reményhez is, mert állandóan egy jobb élet ígézetében keresi önmagát (Lawler, 1993). A posztmodern konzervativizmus ugyanakkor erőteljes támadásnak alávetett a baloldal részéről, annak historicizmusa és partikularista fel fogása (történelempolitika és emlékezetpolitika, nacionalizmus és szuverenitás), az identitáspolitika, az intolerancia, a magas kultúra elpusztítása politikái miatt (McManus, 2019).

LESZÁMOLÁS A MARXIZMUSSEL MINT
A POLITIKAI PSZICHIÁTRIA FORRÁSÁVAL

A humán pszichiátria sajátos értelmezése *A filozófia híg mosléka* című kétkötetes tanulmány, amelyet a *Kortárs* folyóiratban Rohod Jenny és Vay Tamás fiktív levélváltása vezet be. E bevezetés beismerés is: „nem ismertem fel az ottani (lásd amerikai) posztmodern jellemzőit, mert elfogadtam a posztmodern folyvást sterilizáló önképét... A marxizmus és posztmodern egy talajon áll, bukik, szedelődzködik, re(de) konstruálódik” (*Kortárs*, 1997). Mindez arra készíti, hogy az amerikai posztmodern figyelembevételével gondolkodjon a marxizmuskritikán. A könyv elkészült, ám visszhangot nem váltott ki. Az, amit marxizmus címen elemzett, nem volt más, mint az ötvenes évek érvrendszerének boncolgatása. *A Határjárás posztmodern végeken* című, 2006-ban írott munkája ugyancsak visszhangtalan maradt.

A Posztmodernológia Kutatóközpont egyik legfontosabb kutatási projektje a *Korunk filozófiájának logikája és mentalitása* című, 2005–2008-ban szervezett programja volt. A nyugati és keleti filozófia összevetése a *Japán út/vizony. Előzetes a XXI. századból*. 2006-ban a mediálisan közvetített valóság keleti–nyugati tapasztalatainak összevetésével foglalkozott. *A Határjárás posztmodern végeken* 2006-ban a médiakutatásokkal, a média regulája témakörrel foglalkozott.

A kutatás témakörében szervezte meg Pethő Bertalan a *Nemzetstratégiai Alappillérek* című tudományos szimpózium- és konferenciasorozatot, amelynek témái a globalizáció és nemzetstratégia, a média és a szabályozás kérdései, a munka és foglalkoztatás, a külpolitika, az egyensúlyi gazdaságpolitika és nemzetstratégia

voltak. A *Prospektív identitás vagy alkalmi konfiguráció* kerekasztalvita 2006-ban a nemzeti identitás kérdéseivel foglalkozott. A sorozat utolsó programjaként a *Hatalom és demokrácia. „Panem et circenses vagy önkormányzás?” és a záró összefoglalás* programjaiban lényegében a rendszerváltás társadalmi ellentmondásai és azok társadalomfilozófiai kérdéseinek megvitatása zajlott. *A tudományok ma és a jövőnk* 2008. évi konferenciával az egészségügy és népesedés, az ökológiai rendszer, a neoliberális „alvó állam” 21. századi problémáit, a haladás tudományos értelmezése mellett az állam és társadalom lokális és globális legitimitásproblémáit boncolgatta a gazdasági világválság kitörése pillanatában.

AZ ÚT/VISZONY MINT FILOZÓFIAI MŰFAJ

Az út/vizony mint műfaj lényegében megfelel a hagyományos úti beszámolóknak, másrészt alkalmat ad a tapasztalat leírására és elemzésére. Némiképp egy konzervatív filozófiai műfajról van szó, hisz a leírások egyben filozófiai elemzések. Argejő Éva a *Holmi* 1992-es számában *A posztmodern Amerikában* című kötetről készült recenziójában a könyv műfaját meghatározhatatlannak tekinti: naplónak túl tudományos(kodó), tanulmánynak pedig túlságosan élményekkel telt és szubjektív meglátásokkal átitatott. A könyv választ ad arra a ki nem mondott kérdésre: egy modern világból át lehet-e repülni egy posztmodern világba, s „kivülálló bennfentesként” meg lehet-e írni tudományos igénnyel (Argejő, 1992). Lényegében hasonló stílusban fogant a *Japán út/vizony* kétkötetes útinapló és civilizációelemzés. Mindkét útinapló rendkívül nehéz olvasmány, hiszen elképesztő

menyiségű szakirodalomra támaszkodik és hivatkozik. Filozófia, útinapló, történeti-társadalmi elemzés? Utólag egy posztmodern humán tudományosságra jellemző műfajnak tűnik.

A POSZTMODERN PSZICHIÁTRIA

EREDMÉNYEI MINT BÖLCSELETI MUNKÁK

A posztmodern perspektívája alapján a pszichiátria egy interdiszciplináris társadalomtudomány. A posztmodern idegenkedése a nagy narratíváktól gyengíti a pszichiátria igazságtartalmát és tudományosságába vetett hitét. Az orvospszichiátria tudományos módszerei és rezsimjei megkérdőjeleződtek, és egy új rezsim keletkezett ebben a folyamatban – a pszichiáter identitása, a mentális betegség tapasztalatai, a klinikai közeg adta bizonytalanság, a kulturális környezet kontextusa, a hatalom differenciája a klinikai közegben –, ami a pszichiátriát jóval szélesebb kontextusba helyezi: szükségessé válik a mélyebb társadalmi és politikai trendek teoretizálása, a társadalom és humántudományok módszereivel és eszközeivel való vizsgálódás. A posztmodern humán tanulmányokban – a pszichiátria új műfaja – a pszichiáterek a klinikai interpretációk komplexitása interpretációja mellett segítséget keresnek az irodalomelmélet, a művészet, a kvalitatív társadalomtudományok emberi tapasztalatainak értelmezéseiből. A posztmodern pszichiátria fontos forrása a filozófia, a bölcselet, a multikulturalizmus és mindazon tudományok felhasználása, amit a posztmodern identitások kitermeltek. Egyéb más jellemzők mellett (szolgáltatáspszichiátria és alternatív stratégiák), a posztmodern pszichiátria makroszintű nézőpontot is ad: szemben a klinikai megközelítés szociopolitikai legi-

timációjával, a pszichiátria művelése mint szakma és professzió a közösségi pszichológia felé visz. A posztmodern pszichiátria funkciója a modern extremitásainak korrekciója, olyan széles tudás teremtése, amely képes az emberi problémákkal megküzdeni. A posztmodern pszichiátria bölcsezet, interdiszciplináris jellegű, amelyben a történelem, a filozófia, az irodalomelmélet, az antropológia, a művészetelmélet, a területi tanulmányok, a szociológia egyaránt a módszer forrása és a forrás gyökere, amely képes nyitottá válni a kliens perspektívája és egyéb alternatív kulturális perspektívák felé. Az így keletkezett interdiszciplináris munkák nem helyettesítik a szaktudományosság művelését, hanem segítik a pszichiáter képességét kifejleszteni mások gyógyítása, kezelése és megbirkózása irányában (Lewis, 2000).

Utolsó munkáinak egyikében a posztmodern és poszt-posztmodern mint poszt-normális pszichiátriával foglalkozik Pethő Bertalan. A poszt-normális tudományosság lényegében társadalmi diskurzus, amelynek időszakában a tények bizonytalanok, az érték a vitákban, a káosz és nem kiszámíthatóság, a komplexitás feltárásában rejlik. A poszt-normális pszichiátriai tudományosság legfőbb jellemzője a kilépés a tudományos közösségből, egyéb tudományok, társadalomtudományok, a közvélemény körébe kivinni a problémákat. A nemzetstratégiai estek lényegében ezt a funkciót töltötték be. A pszichiátria és a hatalom kapcsolata most sem rendeződött, leginkább abban jelenik meg, hogy nem finanszírozza a kezeléseket. A pszichiátria modern tendenciáiban a tudományos modernizmus ma is alapvető, ám egyre nagyobb teret kapott a társadalmi orvoslás.

Pethő Bertalan orvostudományi, társadalomtudományi, nyelvészeti, művészetel-

méleti és egyéb művészeti alkotásai azonban nem csupán egy szakterület határait kibővítő próbálkozások. A munkák, művek nagy része egy tudatos határlétre berendezkedett személy alkotásai. Nemcsak kitört a hagyományos orvoslás területéről, hanem egy értelmiségi műveltség, egy reneszánsz személyiség kereste önmagát, és mutatott tükröt a korszakváltás kort félreértő szakmai és politikai generációjának. Egy dolgot nem sikerült elérnie: hogy olyan életpályát válasszon, amely mentes a politika befolyásától.

JEGYZET

- ¹ www.napkut.hu/naput_2004/2004_10/110.htm.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Argejő Éva (1992): Las Vegas fényei, New York árnyai, St. Louis füstje (Vay Tamás: A posztmodern Amerikában). *Holmi*, 4. évf., 11. sz., 1718–1724.
- Kortárs (1997): Rohod Jenny és Vay Tamás levélváltása. *Kortárs*, 41. évf., 9. sz.
- Kovai Melinda (2010): *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzaín*. Budapest. PhD-dolgozat, PTE PDI Elméleti Pszichoanalízis PhD-program, Pécs.
- Lawler, Peter A. (1993): *The Restless Mind*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham.
- Lawler, Peter A. (1999): *Postmodernism Rightly Understood. The Return to Realism in American Thought*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham.
- Lewis, Bradley (2000): Psychiatry and Postmodern Theory. *Journal of Medical Humanities*, Vol. 21, No. 2, 71–84.
- McManus, Matthew (2019): *The Rise of Post-Modern Conservatism: Neoliberalism, Post-Modern Culture, and Reactionary Politics*. Palgrave Macmillan, London.
- Pethő Bertalan (1986): *Pszichiátria és emberkép*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pethő Bertalan (1988): Értékvilág és társadalom. Szociálpszichológiai vázlatok egy társadalomontológiához. *Magyar Filozófiai Szemle*, 32. évf., 1–2., 510–588.
- Pethő Bertalan (2008): Deviancia és rendszerváltás. *Polgári Szemle*, 4. évf., 1. sz.
- Pethő Bertalan (2019): Személyes létformák. In: Kőváry Zoltán (szerk.): *Egzisztenciális pszichológia egykor és ma*. Oriold és Társai, Budapest, 176–191.
- Yalom, Irvin D. (1980): *Egzisztenciális pszichoterápia*. Park Könyvkiadó, Budapest.

Csapodi Pál

Az első hetven év. Recenzió Kovács Árpád életrajzi ihletésű könyvéről

Review of the Book Entitled *The First Seventy Years, an Autobiography* by Árpád Kovács

ÖSSZEFOGLALÁS

A kötetből egy neves közgazdász – Kovács Árpád – gazdag életútját ismerhetjük meg. Képet kaphatunk neveltetéséről, iskoláiról, szakmai életútjáról, sikereiről és kudarcairól, tudományos és oktatói tevékenységéről. A szerző betekintést enged legbelsőbb családi érzéseibe és baráti kapcsolataiba. Érdekes és olvasmányos stílusa sokak számára lehet izgalmas olvasmány. Mindezek alapján méltán tarthat igényt a könyv széles körű érdeklődésre.

Kulcsszavak: Kovács Árpád, életrajz, család, szakmai életút, tudományos és oktatói tevékenység, számvetőszték

Summary

The life of a renowned economist, Árpád Kovács is followed in this book. His raising, education, professional career, suc-

cesses and failures, academic and teaching activities are described. The reader is given insight into his family life, emotions and friendships. The interesting and page-turner style make it an exciting reading.

Keywords: Árpád Kovács, biography, family, professional career, academic and teaching activities, audit office

Magam, akit a mű szerzőjéhez harmincéves munkatársi és baráti szálak fűznek, nagy érdeklődéssel vettem kézhez Kovács Árpád legújabb – életrajzi ihletésű – írását. Ez a kötet, amely a számos szakmai írásától eltérően az első olyan, amelyben betekintést enged személyes magánéletének eddig kevésbé ismert oldalába, és azokba a belső gondolataiba, amelyek élete és munkája során vezérelték. Báger Gusztáv professzor úr, közös barátunk a könyvet egy

DR. CSAPODI PÁL PhD, címzetes egyetemi tanár (csapodi.d@gmail.com).

cselekvő ember jelentős teljesítményének pontos lenyomataként aposztrofálta, melyből egy sokoldalú személynek a közjót szolgáló, hiteles tevékenységét ismerhetjük meg. Maga a szerző sem dicsekvésnek vagy, saját szavaival élve, „hetykeségnek” szánta az írását, sokkal inkább az elmúlt hetven év számvetésének örömeiről, gondjairól, élete problémáiról, az azokkal való birkózásairól akart összefoglaló képet adni. A könyv igen élvezetes olvasmány nemcsak a szakmabelieknek, hanem az érdeklődő nagyközönségnek is.

A mű bevezetésében hálásan és szeretettel emlékezik meg gyermekkoráról, felmenőiről és azokról a családi indítatásairól, amelyek maradandó nyomot hagytak benne, és elindították életútjára. Már kora gyermekkorában nagy hatást gyakoroltak rá a művészetek, kiemelten a képzőművészetek – festészet, grafika –, valamint a zene. Részletesen megemlékezik festőművész apjának munkásságáról. Szeretettel idézi fel gyermekkori zsenyei és balatonfenyvesi nyaralásait, az ott szerzett élményeit.

Nosztalgiaival tekint vissza egyetemi éveire, melynek kissé nehézkes indulását igen eredményes folytatás követte. Nagy tisztelettel emlékezik meg híres professzorairól. Szabadidejében a kollégium képzőművész körében maga is képzőművészeti gyakorlatot folytatott, és egy ideig passzióként újságírói tanulmányokat is végzett. Néhány írása – diáknovellája, tusrajza – megjelent az egyetemi lapban és az országos sajtóban is. Magát írásmániakusként is jellemezte. Jó stílusa segítette abban, hogy a később megjelenő számtalan írásával is népszerűvé vált a hozzáértő olvasók körében. Szívesen vett részt az egyetem nyári kötelező gyakorlatain, amelyek későbbi pályáját is meghatározták.

Pályakezdésével egy időben alapított családot. Feleségével közös útjukat albérletek sorával kezdi, saját lakásukba tíz évvel később, akkor már hároméves gyermekükkel költöztek be. Sokoldalúságát mutatja, hogy vitorlás- és kishajóvezetői vizsgát is tett, továbbá egy ideig vitorlázórepülő volt. Több alkalommal vett részt a Balatonon megrendezett legnagyobb – a Kékszalag elnyeréséért vívott – vitorlásversenyen. A kötelező katonai szolgálat kiváló teljesítése végén főhadnagyként szerelt le, majd később tartalékos tisztként a flottillánál is szolgált, végül ezredessé léptették elő.

Az Uvaterv ösztöndíjasaként itt kezdte mérnöki pályafutását, melynek során részt vehetett egyebek között a hazai autópályák, valamint a mogyoródi Forma-1-es pálya tervezésében. Az intézménynél bekövetkező generációváltás kapcsán a fiatal mérnökkollégák kemény szakmai versenytársaivá váltak idősebb és nagy tapasztalattal rendelkező kollégáiknak. Szakmai, most már irányítói tevékenységét a KPM-nél folytatta. Később a minisztériumban bekövetkező kedvezőtlen változások hatására és egy barátja hívására munkáját a Központi Népi Ellenőrzési Bizottságnál folytatta, előbb szakértőként, majd az építési, közlekedési és postaügyi főosztályvezetői beosztásig jutott. Így lehetett kényszerű tanúja a líbiai építőipari összeomlásnak, melynek a feltárására létrehozott vizsgálóbizottság vezetőjeként nem volt könnyű feladata. Kiemelt feladatai közé tartozott a balatoni infrastruktúra-fejlesztések, az állami nagyberuházások és a lakásépítések vizsgálata, hogy csak a legfontosabbakat említsem.

A rendszerváltás hajnalán féléves tanulmányokat folytatott az Egyesült Államok Számvevőszékénél (GAO). Itt adta

fel pályázatát az Állami Számvevőszék létrehozását előkészítő bizottság részére. A hazai számvevőszék alapító és meghatározó tagjaként sokat munkálkodott az intézmény szakmai és módszertani munkájának megszervezésében, személyi állományának, szervezeti munkájának kialakításában. Az új szervezeti modell a korábban szokásos ágazati beosztás helyett funkcionális, illetve programközpontú beosztást követelt. Itt Kovács Árpád működési területe az ún. „vagyonellenőrzési” igazgatóság vezetése volt, mely tevékenységbe tartozott egyebek mellett a politikai pártok, a társadalombiztosítási alapok gazdálkodásának és az állami vagyon kezelésének vizsgálata.

Számvevőszéki munkálkodását rövid időre megszakította az ÁPV Rt. elnökeként eltöltött szűk másfél év. Erre az időszakra esett többek között az elhíresült Tocsik-ügy, a Szekszárdi Húskombinát csődje, a Postabank konszolidációja.

Hagelmayer Istvánnak, az ÁSZ elnökének egyre súlyosbodó betegsége és ezt követő halála szükségessé tette új vezető megválasztását. Így került sor arra, hogy az Országgyűlés csaknem egyöntetű szavazással Kovács Árpádot – kétharmados minősített többséggel – megválasztotta az Állami Számvevőszék elnökévé, ezzel visszatért korábbi munkahelyére. Igen jelentősnek tartom, hogy elnöki munkája során nagy gondot fordított az ellenőrzési tevékenység tudományos, szakmai megalapozására. Ennek érdekében módszertani bizottságot hozott létre, melynek munkájába sok szakmabeli külső és belső munkatársat vont be. E munka eredményeként sorra készültek el azok a módszertani kiadványok, amelyek meghatározták az ellenőrzési munka folyamatát, szakmai megalapozását és eljárásait.

Külön említést érdemel *A számvevőszéki ellenőrzés szakmai szabályai* című könyv, melyet munkatársaival közösen rendezett sajtó alá, és amely két kiadást is megélt. Még elnöki munkája során Kovács Árpád egy igen értékes, a Perfekt Kiadó által megjelentetett összefoglaló művet szerkesztett *Az ellenőrzés rendszere és módszerei* címmel, mely könyv a Nemzeti Közszerkezetben kötelező tananyagként is szolgál.

Kovács Árpád az ÁSZ-nál eltöltött ideje alatt mindig nagy súlyt fektetett a vizsgálatok objektivitására. Sohasem engedte, hogy a vizsgálati anyagok, jelentések túlzó, megalapozatlan megállapításokat tartsanak, de arra is vigyázott, hogy a lényeges és fontos kérdések ne maradjanak ki a jelentésből. Ezt akár szakmai hitvallásának is tekinthetjük. Sokat tett azért, hogy megteremtse az ellenőri jelentések minőségbiztosítását.

Tizenkét éves számvevőszéki mandátumát követő két évig több időt fordított az oktatási tevékenységre, de feladatokat látott el választóbíróként, civil szakmai szervezetek vezetésében. Szavaival élve, soha egyszerre ennyiféle dologgal nem foglalkozott, de mindezt szívesen tette.

Jelenleg – már második ciklusban – mint a Költségvetési Tanács elnöke, sikerrel őrködik hazánk pénzügyi egyensúlyának fenntartása felett. Tevékenységével segíti a kormányzati pénzügyi tervezési tevékenység megalapozottságának javulását, különös gondot fordítva arra, hogy az államháztartás területén is érvényesüljenek a hatékonysági szempontok.

A könyvből számos szakmai és baráti kapcsolatát ismerhetjük meg, akik között hazai és külföldi politikusok, szakmabeliek, művészek is szerepelnek. Munkája során beosztottjaira is nagy figyelmet for-

dított. Külön említésre méltó az a mély humanizmus és empátia, amellyel főnökei és beosztottjai felé fordult a legalacsonyabb beosztásúaktól a legmagasabb beosztást betöltőkig.

Tudományos fokozatát – előbb egy egyetemi doktorátust, később gazdaságtudományi PhD-t – a Budapesti Műszaki Egyetemen szerezte meg, majd habilitált is. Számos egyetemen tanított és tanít jelenleg is, melynek során érdekes és élvezetes előadásaival igen nagy népszerűségre tett szert hallgatói köreiben. Oktatási tevékenysége során távoktatási programokat dolgozott ki, és moderálta azok megvalósítását. Több egyetem és főiskola címzetes és magántanára lett. Oktatási tevékenységének elismeréseként egyetemi tanárrá nevezték ki, és e tevékenységét napjainkban is folytatja. Szakmai tudományos és népszerűsítő munkáiról és egyetemi oktatói tevékenységéről viszonylag keveset ír. Reméljük, hogy erről egy következő művéből többet ismerhetünk meg.

Kovács Árpád előszeretettel vett és vesz rész állami, társadalmi és egyházi ünnepségeken, évfordulós tisztelgéseken,

bálokon, jótekonysági eseményeken, melyeken lehetőség szerint feleségével vesz részt. Nem válogatva, természetesnek tartja ezen eseményeken való részvételt. Ennek során váltak tagjaivá a Lions mozgalomnak.

Hosszú éveket töltött el a Magyar Közgazdasági Társaság elnökségi pozíciójában, majd a társaság „örökös tiszteletbeli elnökévé” választották. A magyarországi számvevőszék magas szintű tevékenységének elismeréseként a számvevőszékek nemzetközi szervezetében (INTOSAI) kilenc évet – három-három alelnökit és három elnököt – töltött el.

Munkájának lezárásaként ismét családja felé fordul. Megismerhetjük az engedékeny nagyapát, a büszke apát, a szerető férjet. Szeretettel említi feleségével közös utazásaival kapcsolatos élményeit.

További munkájához jó egészséget és az eddigiek szerinti nagy munkabírást kívánunk!

Kovács Árpád: Az első hetven év. Életrajzi töredékek a családról és pályáról. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2019, 159 oldal.

Martus Bettina

Recenzió az *Ellenőrzés – a fenntartható jó kormányzás eszköze* című könyvről

Review of the Book Entitled *Audit As a Means of Maintaining Good Governance*

ÖSSZEFOGLALÁS

2019 decemberében, az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg Domokos László *Ellenőrzés – a fenntartható jó kormányzás eszköze* című könyve, amely gyakorlatiasan mutatja be, hogy a számvevőszékek milyen szerepet töltenek be a társadalmi jólét kialakításában a jól irányított állam megteremtésével. A mű számos fontos gondolatot és iránymutatást tartalmaz közérthető formában.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G3, G18, M4, Y3

Kulcsszavak: jó kormányzás, fenntarthatóság, Állami Számvevőszék, Alaptörvény

SUMMARY

Audit As a Means of Maintaining Good Governance by László Domokos was published by Akadémiai Kiadó in December 2019. The book gives a practical description of the roles and functions of audit offices in the development of social welfare by creating a well governed state. It contains numerous important ideas and guidelines in plain style.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: G3, G18, M4, Y3

Keywords: good governance, sustainability, State Audit of Office, Fundamental Law

MARTUS BETTINA PhD, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem (bettina.martus@uni-corvinus.hu).

Domokos László könyve közel 220 oldalban mutatja be a demokrácia legfőbb intézményének hozzájárulását a társadalom jólétéhez. A mű szerzője széles körű vezetői tapasztalattal rendelkezik, az elmúlt tíz évben pedig maga is közreműködött a jól irányított állam kialakításában és fenntartásában, így a könyv hitelt érdemlő módon, gyakorlatiasan mutatja be, hogy a számvevőszékek milyen szerepet töltenek be nemzeti és nemzetközi szinten.

A könyv aktualitását több esemény adja együttesen. A Világbank már az 1990-es években elkezdett foglalkozni a jó kormányzás fogalmával, ám ennek jelentőségét az INTOSAI (a számvevőszékek nemzetközi szervezete) még tovább fokozta. A 2008-as válság után egyértelművé vált, hogy jelentős változtatásokra volt szükség nemzetgazdasági és globális szinten, amelyet tovább erősített, hogy 2012-ben Magyarország Alaptörvénye hatályba lépett. Az Egyesült Nemzetek Szövetsége kialakította a fenntartható fejlődési irányokat, amelyben az egyik fő cél az átlátható intézmények megteremtése lett. Lehetne még sorolni a legfontosabb eseményeket, amelyek mind hozzájárultak a könyv megalkotásához, de ehelyett egy gondolatot emelnék ki, amely a könyv időállóságát biztosítja: a változás állandó, azonban ezeket menedzselni kell. A világban vagy hazánkban lezajló számos esemény olyan változásokat generált, amelyek hatással voltak, vannak és lesznek a társadalomra, ezért fontos, hogy a kezelésük megfelelő módon történjen.

A szerző bemutatja, hogy a Magyarországon a jól irányított államként meg-honosodott fogalom milyen jellemzőkkel bír, és milyen kapcsolatban áll a jó kormányzás fogalmával. A legfontosabb események kapcsán azt is ismerteti, hogy

ezen cselekmények milyen hatással bírtak a jó kormányzás fogalmára, és az Állami Számvevőszék, mint a demokrácia alapvető alkotórésze, hogyan tud a nemzetközi célokban megfogalmazottakkal összhangban fejlődni. A könyv összefoglalja Domokos László eddigi tanulmányainak esszenciáit is, mint például a jó kormányzás statikus modelljének dinamikussá tételét, amelyben az integritás és kockázatkezelés mellett szintén lényeges pluszelemként jelenik meg a változásmenedzsment.

Felvetődik a kérdés: milyen változásokat kell kezelni, amelyek hozzájárulnak a társadalom jólétének javításához? Az egyik változást a számvevőszék tekintetében az ellenőrzések és elemzések számának növekedése jelentette, illetve az egyéb kapacitásfejlesztési eszközök/tevékenységek megteremtése. Magyarország Alaptörvénye az Állami Számvevőszéket külön kiemeli, hatáskörét meghatározza. A közpénz és közvagyon védelmét az Állami Számvevőszék ellenőrzési, elemzési és tanácsadói funkciójával látja el. Az elmúlt tíz évben ezen tevékenységek száma többszöröződött, amely azt jelenti, hogy a számvevőszék egyre több intézményt, szervezetet ér el a munkája során, így a közpénz védelméről is egyre szélesebb körben tud gondoskodni. Természetesen a mostani világunkban egyre több olyan eszköz létezik, amely még inkább hozzájárul ahhoz, hogy a kapacitásainkat fejlesszük, mint például a digitalizáció. A szerző erről is részletesen ír könyvében, az információs technológia térhódításának hangsúlyozásával.

Mint minden szervezetnek, a számvevőszékeknek is folyamatosan a modernítésra kell törekedniük, amelynek egyik eszköze az innovatív, öntanuló rendszer létrehozása. Ez azt jelenti, hogy nem elég

csak a digitalizáció által hozott változásokat nyomon követni, hanem együtt kell haladnia a változásokkal. Egy-egy ötlet persze még nem jelenti a sikert, és nem is szabad azonnal éles rendszerben használni, hanem szükséges az úgynevezett pilóták létrehozására. Ezt alkalmazza a számvevőszék is, így a rendszerek problémáira fény derülhet, és további javításokat lehet eszközölni, mielőtt minden folyamatot elkezdenénk átalakítani.

A könyv szerzője tehát felhalmozott tudással rendelkezik a vezetés, illetve menedzsment területén, így a számvevőszéki munka során is kamatoztatja ezen tapasztalatait. Jól látszik ez a 10. fejezetben, ahol az állammenedzsmentről ír, valamint a vezetői teljesítmény fontosságáról az állammenedzsmentben. Kitér a hatékonyság, takarékoság és hatásszűrés kritériumainak jelentőségére, valamint a tulajdonosi és tulajdonosi ellenőrzési jog gyakorlóit (felügyelőbizottság), illetve a működtetésért felelősök (menedzsment) szerepkörére. Ebben az Állami Számvevőszék szerepe az, hogy tevékenységével rámutasson arra, hol van szükség esetleges változtatásokra, milyen tipikus hibák merülnek fel, amelyeket kezelni kell, illetve tanácsot ad ezek megoldására.

Amennyiben a közpénzt felhasználó szervezeteknek világos, egyértelmű szervezeti és működési szabályaik vannak, előre meghatározott célokkal, stratégiával, a vezetés felelősen gazdálkodik, és az etikai alapelveknek megfelelően, akkor

mondható, hogy a szervezetek jó irányba haladnak ahhoz, hogy a jól irányított államhoz való hozzájárulásuk megtörténjen. A tapasztalatok szerint a számvevőszék ellenőrzései támogatják azt, hogy a szervezetek az esetleges hibáikat „kijavítsák”, és ezzel átláthatóak és elszámoltathatóak legyenek, ezért ezen ellenőrzések egyfajta garanciaként szolgálnak a jól irányított állam céljának eléréséhez és fenntartásához. Itt is fontos megjegyezni, hogy az ellenőrzések megállapításain alapuló változtatások úgy jöhetnek létre, ha menedzselik azokat, így a vezető szerepe kiemelt jelentőségű.

A könyv tehát összefoglalja a legfontosabb hazai és nemzetközi eseményeket, amelyek hangsúlyossá teszik a számvevőszékek létjogosultságát, valamint bemutatja az elmúlt évek kiemelt történéseit az Állami Számvevőszék életében, amelyek szintén segítik a jó kormányzás kialakítását és fenntartását, magában foglalva az ipar 4.0-ban rejlő potenciált és a változás-menedzsment, valamint a vezetés jelentőségét. A könyv tartalmán és gyakorlatiaságán túl egy glosszáriumot is magában foglal, amely a témában kevésbé jártas olvasóknak is segít a könnyebb eligazodásban, mivel az összes fogalmat definíciókkal együtt tartalmazza, így a mű mindenki számára közérthető olvasmány.

Domokos László: Ellenőrzés – a fenntartható jó kormányzás eszköze. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2019, 220 oldal.

Cseh Balázs

Gazdaságtörténeti tanulságok a köztulajdonú gazdasági társaságok példáján keresztül

Recenzió Lentner Csaba: *A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig – Nyugattól Keletre, Kelettől Nyugatra* című könyvéről¹

Economic History Excerpts through the Example of Public Companies

Based on the Book by Csaba Lentner: *Historical Development of Hungarian Public Finances from the Age of Dualism to the Present – East of Europe, West of Asia*

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmány röviden felvázolja a köztulajdonú gazdasági társaságok magyarországi történeti fejlődését, egy, a címben jelzett, a közelmúltban megjelent nagymonográfia logikai szemlélete mentén. A leíró történelmi szemlélet módszerével egyfajta szinkretista szakirodalmi feldolgozással jutunk el a tény-

megállapításokig. Alapgondolatként merül fel, hogy a „Sitz im Leben” felfogást figyelembe véve a köztulajdonú gazdasági társaságok historikus evolúciója a közpénzügyek, állampénzügyek fejlődéstörténetével párhuzamba állítható, azzal parallel kell kezelni, ahogyan a gazdaság is mindig az adott társadalomba ágyazot-tan működik.

CSEH BALÁZS jogász, közgazdász, teológus, PhD-hallgató, Nemzeti Közszerzői Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola (cseh.balazs1990@gmail.com).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B10, G01, N10, P10, P20

Kulcsszavak: közpénzügy-politika, közüzemi-köztulajdonú gazdasági társaságok, Osztrák–Magyar Monarchia, szocialista tervgazdaság, piacgazdasági átmenet, Magyarország

SUMMARY

The present study briefly presents the historical outline of the development of public companies in Hungary. It is based on a recent monograph entitled *Historical Development of Hungarian Public Finances from the Age of Dualism to the Present. East of Europe, West of Asia*. The work reaches the findings with the method of a descriptive historical approach and comparative literature processing. The basic idea is that, taking into account the “Sitz im Leben” concept, the historical evolution of public companies can be compared to the history of the development of public finances, and should be treated embedded in it, in parallel as the economy always operates embedded in the given society.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B10, G01, N10, P10, P20

Keywords: public finance policy, public utility companies, Austro-Hungarian Monarchy, socialist planned economy, market economy transition, Hungary

BEVEZETÉS

Az állami szerepvállalásnak, a köztulajdonú társaságok alapításának és működtetésének különböző színterei és lépcsőfokai voltak fejlődéstörténetük során. Egyrészt maga az állam, másrészt a városok jutottak többször abba a helyzetbe, hogy

üzemek köztulajdonba vétele útján gondoskodjanak az emberek valamely nélkülözhetetlen tömegszükségletének (víz, csatorna, villany, közlekedés stb.) biztos és olcsó kielégítéséről. Másrészt ezt követően az állam valamely katonai, pénzügyi vagy más állami érdek biztosításáról (hadianyaggyár, posta, rádió, telefon, vasút, kereskedelmi és ipari kikötő, repülés stb.) gondoskodott ilyen módon. A köztulajdonú gazdasági társaságok megjelenése Magyarországon viszonylag rövid múltra tekint vissza. A 19. századtól napjainkig vizsgálhatjuk azok fejlődését. Ahogyan Magyary is találóan jegyzi meg: „A gazdasági élet és a technika nagy fejlődése nemcsak azt tette szükségessé, hogy az állam a gazdasági élet irányítására egyre nagyobb befolyást gyakoroljon, hanem azt is, hogy a gazdasági tevékenységben részt vegyen” (Magyary, 1942:247). Álláspontom szerint a köztulajdonú gazdasági társaság mint sajátos jogi entitás létét párhuzamba kell állítani a magyar közpénzügyek fejlődésével, amelynek oka az állampénzügyekhez, államháztartáshoz való szoros és elválaszthatatlan kapcsolatában gyökereztethető. Ennek a kapcsolatnak okán folyamatos kitekintést kell tennünk az adott kor általános állampénzügyi környezetére, mint a köztulajdonú gazdasági társaságok hátterére, létük és működésük táptalajára.

A köztulajdonú gazdasági társaságok történeti evolúciója nem tekinthet vissza régebbi időkre, mint a gazdasági társaságok megjelenése és a magyar társasági jog általi szabályozása, mivel a gazdasági társaságok létrejötte előfeltételezi a köztulajdonú gazdasági társaságokét. Napjainkra a köztulajdonú gazdasági társaság törvényi szintű meghatározása szerint „az a gazdasági társaság, amelyben a Magyar

Állam, helyi önkormányzat, a helyi önkormányzat jogi személyiséggel rendelkező társulása, többcélú kistérségi tanács, fejlesztési tanács, nemzetiségi önkormányzat, nemzetiségi önkormányzat jogi személyiségű társulása, költségvetési szerv vagy közalapítvány külön-külön vagy együttesen számítva többségi befolyással rendelkezik”, áll a köztulajdonban álló gazdasági társaságok takarékosabb működéséről szóló 2009. évi CXXII. törvény 1. § b) pontjában.

A köztulajdonú társaságok, közüzemek historikus evolúciójának néhány gazdaságtörténeti tanulságát Lentner Csaba nemrégiben megjelent két monografikus művének logikai vonalvezetésével, azokra is reflektálva emeltem ki (Lentner, 2019; 2020).

A 19. SZÁZADTÓL A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉIG

Egészen a 21. századig váratott magára, hogy a köztulajdonú társaságok konkrét jogi szabályozása megtörténjen, korábban nem specializálódott a magyar társasági jogból, ezért annak kialakulása és fejlődése határozta meg a közüzemek sajátos jogi sorsának alakulását. A magyar társasági jogi kodifikáció előkezdeményezései, első – gyenge – kodifikációs lépései pedig az 1840. évi XVIII. törvénycikkkel kezdődnek (Papp, 2000). E törvénymű alkotta meg először – a közüzemek szempontjából releváns – társasági formák közül a részvénytársaságot (mellette még a közkereseti társaságot és a betéti társaságot), amely társasági forma jelenleg is a köztulajdonú társaságok egyik és legjellemzőbb formája. Ez a jogalkotói munka azonban csak egy kezdetleges részvénytársasági formációt körvonalazott, amely

nem volt alkalmas a köztulajdonú társaság fundamentumának megalkotására. Érdeme a munkának, hogy az első magyar társasági jogi kodifikációnak tekinthető, amely hatályban maradt egészen a nagyszabású kereskedelmi törvény hatálybalépéséig (1876. január 1.), vagyis a ki egyezést követő ideig.

1867-ben – közel két évtizednyi szembenállás és hosszas tárgyalások után – megszületett az osztrák–magyar kiegyezés az 1867. évi XII. törvénnyel. Az ekkor megalakult kétközpontú állam, az Osztrák–Magyar Monarchia két, jogilag egyenrangú állam szövetségét jelentette. Közös ügynek számított a külügy, hadügy, és kiváltképpen – talán a legjelentősebbnek tekinthetően is, hiszen Montecucolit idézve: „A háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz, pénz” – az ezek fedezésére szolgáló pénzügy. Lentner Csaba rámutat, hogy a kiegyezéssel fél évszázadig tartó, látványos gazdasági fejlődés vette kezdetét (Lentner, 2019). A korban már megjelentek a jelentős közgazdasági gondolkodók, mint Széchenyi, Wesselényi, Bezerédj, illetve a pénzügyeket irányító szakpolitikusok, mint például Duschek Ferenc. Ezen nagy államférfiak gondolatainak közpénzügyi eredményeit elismeri Huszti Ernő (2001) és Lentner (2019) is.

E korszakra tehető az első köztulajdonú gazdasági társaság létrejötte, amely nemrégiben már a 150 éves fennállását ünnepelhette: a magyar állami tulajdonú vasúttársaság. Bár 1846-tól Magyarországon kizárólag magánvasutak működtek, leszámítva egy rövid időszakot 1850 és 1855 között, amikor Bécsben állami vasúttársaságokban gondolkodtak. 1855-re az osztrák államkincstárat teljesen kimerítette az állami társaságok működtetése, ezért a vasútvonalak újra a magántársasá-

gok kezébe kerültek. A bölcs magyar kormányzat ezt követően felismerte a köztulajdon stratégiai fontosságát, és 1868-ban állami tulajdonba vette a vasútvonalak egy jelentős részét, majd 1869-ben megalapította a Magyar Királyi Államvasutat részvénytársasági formában. Az állami részvénytársaság fejlődése az első világháborúig szinte töretlen volt, nem mellesleg pedig a társaság nyereséges is. A másik sikeres állami tulajdonú társaság a szintén stratégiai szempontból fontos Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság volt (Suba, 2018). Előzményként meg kell említeni, hogy az 1829-ben alapított Dunagőzhajózási Társaság monopoljogokat élvezett 1858-ig. E hajózási vállalat Széchenyi István javaslatára Óbudán építette meg a térség legnagyobb hajógyárát. Hosszú ideig ez volt Magyarország legnagyobb ipari üzeme, amely új munkástílust, munkamódszereket, szakmákat honosított meg angol közreműködéssel a Duna mentén. Az 1867-es kiegyezés után az Osztrák–Magyar Monarchián belül egyre hatékonyabban érvényesülhettek a magyar nemzetgazdasági elképzelések és érdekek. Egy ilyen fontos közlekedési, gazdasági érdek volt a D.G.T. hajózási túlsúlyának megtörése egy önálló, hazai érdekeket szolgáló állami hajózási társaság létrehozása által. Azonban – visszacsatolva az állampénzügyekhez – ez a részvénytársaság a Magyar Leszámlító és Pénzváltó Bank tartalékának segítségével jöhetett csak létre, amely pénzügyi intézet csupán nevében volt magyar. Az akkor önálló magyar jegybank hiányában az egyszintű, külföldi működő tőke által vezérelt bankrendszer érája alatt töltötte be a magyar vállalatok külső forrásigényének biztosítását, és nem mellesleg egyben az állam hi-telezőjeként is működött (Kövér, 1992).

A korban jellemző, bankok általi liberális pénzkezelés és kihelyezés hátrányai párhuzamba állíthatók a közelmúlttal (lásd a 2010 előtti időszakot).

Az állami tulajdonú társaságok nemzetstratégiai jelentőségét szemléletesen érzékeltette az első nagy háború, a vizsgált korszakunk pedig az azt követő, két világháború közötti időszakra esik. Mindazonáltal fontos kiemelni – és ebben csatlakozom Lentner Csaba megállapításához –, hogy a korszak pénzügyi-gazdasági területen tett legjelentősebb korszakalkotó lépése 1924. április 26. napján a Magyar Nemzeti Bank felállítása s vele az önálló monetáris igazgatás létrehívása. Vitan felül álló, hogy ez a kormányzati bölcs döntés hat ki leginkább Magyarország jelenlegi pénzügyeire (Lentner, 2019).

A profitábilis, fejlődő állami társaságok életében az 1920-as trianoni békeszerződés következtében bekövetkezett folyamatok – mégpedig, hogy Magyarország területében, népességében és gazdaságában olyan károsodásokat szenvedett, melynek következtében Magyarország környezetében minden tekintetben a legkisebb, gazdaságilag, katonailag a leggyengébb, a nemzetközi megkötöttségek miatt a legkiszolgáltatottabb ország lett – drasztikus változásokat okoztak, amelyre az állam azok átszervezésével válaszolt, de nem csökkentve az állami szerepvállalást, felismerve a nemzetgazdasági stratégiában betöltött kiemelkedő szerepkört. A határváltozások következtében alapvetően újrendeződött az ország gazdasági szerkezete. A megmaradt gazdasági struktúra aránytalanná vált, a fejlődés megtört, és ezeket a tendenciákat erősítette a kölcsönös elzárkózási politika. Új vámhatárok, vámtarifák és gazdaságpolitikák alakultak ki a korábbi egységes piac helyén.

A korszak kezdetének meghatározó fontosságú sajátossága, hogy az ország több évszázados „korlátozott függetlenség” után minden tekintetben visszakapta, illetve megeremtette állami szuverenitását. A pénzügyi stabilizáció megeremtése érdekében új nemzeti valutát vezettek be, a pengőt. Az első évek fő feladata a stabilizáció megeremtése volt, ki kellett alakítani az új ország működése kereteit, újra kellett formálni, át kellett szervezni a belső és külső politikai és gazdasági kapcsolatokat, meg kellett teremteni a nemzeti valutát. Lentner helyesen érzékeli, hogy a gazdasági konszolidáció és az államháztartás stabilizálása leginkább Bethlen István miniszterelnökhöz köthető, azonban kritikusan jegyzi meg, hogy nem szabad túlzott piedesztálra állítanunk az államférfit (Lentner, 2019). E korban az állam és a nagyvárosok a pénz- és hitelműveletek lebonyolításával foglalkozó társaságokra is kiterjesztették befolyásukat, hogy azokat közérdekű feladatok megoldásában felhasználhassák. A gazdaság, a társadalom, a politikai intézményrendszer stabilizációját eredményesen oldotta meg az ország, a nehéz körülmények ellenére a nemzeti jövedelem tekintetében 1929-re mintegy 10%-os növekedést, az első világháború utáni mélyponthoz képest pedig rendkívül jelentős gazdasági növekedést tudott produkálni.

A korszak védelmi gazdaságpolitikája, az állami vagyon, tulajdon növelése és a magyar működő tőke erősítése növelte az állami tulajdonú társaságok számát, gazdasági szerepét, sorra jöttek létre állami többségi tulajdonnal az ipari gyárak, illetve a virágzó szállodaipari, üdülő- és fürdőlétesítmények. Ereky a folyamatot elismerve emeli ki, hogy az állam, a megyék és a községek vállalkozók akkor, ha

tulajdonképpen és legfőbb céljuk arra irányul, hogy mint a gazdasági élet cselekvő tényezői járjanak el; vagyis ha gazdasági javakat termelnek, gazdasági természetű szolgáltatásokat végeznek, s mindezek fejében megkövetelik a megfelelő gazdasági ellenszolgáltatást (Ereky, 1939). Az 1929–1933-as gazdasági világválság azonban megtörte a belső gazdasági fejlődés pályáit, korlátozta a társaságok működési lehetőségeit. Magyarországon 1931-ben jelentkeztek a pénzügyi problémák, de már az előző években a régió több országa jelentős rövid és hosszú lejáratú adósságállományt halmozott fel, és a főként amerikai és angol hitelezők – nem érezve megfelelő biztonságban – nagy ütemben kezdték visszavonni kölcsöneiket, amely az állam számára súlyos fizetési problémákat idézett elő. Nőtt a hazai devizafelvásárlás, amely jelentősen csökkentette a jegybank valuta- és érckészletét (érezhetjük a párhuzamot a 2007–2008-as válsággal). A magyar pénzügyintézetek – amelyek tulajdonosi, részvényesi struktúrájában már szintén jelentkezett az állami szerepvállalás növekedése – minden jelentkező igényt kielégítettek, de így is fennállt a rön – vagyis a pánikszerű betétkivonás – veszélye. A válság következtében megszorító intézkedéseket hoztak, többek között a közszolgálatban dolgozók fizetését jelentősen csökkentették, amivel épp az állam – és így a jelentős foglalkoztatóként is jelentkező állami társaságok – működését akadályozták, ezáltal pedig a válság állami kezelését.

Az új magyar állam gazdasága sebezhetőnek bizonyult. 1924-től kezdve rövid és hosszú lejáratú hitelek formájában érkezett be külföldi tőke, majd nagyobb mértékben megkezdődött a működő tőke beáramlása az iparba. Elsődlegesen

az amerikai, angol, német és kisebb részben francia tőke szerzett érdekeltséget a magyar gazdaságban. A külföldi tőke aránya 1929-ben 28% volt, majd fokozatosan csökkent, 1938-ban már csak 24%-ot tett ki. A háború kitörése után a német gazdasági behatolás révén ismét emelkedett a külföldi tőke részesedése. Lentner az akkori válság tapasztalataiból levonja a következtetéseket, így óv a túlzott külföldi működő tőke bevonásától, a külföldi hitelfelvételtől és a magyar nemzetgazdaság kiszolgáltatottá tételétől (Lentner, 2016; 2019).

Az időszak közigazgatási gondolkodását jelentősen meghatározta Magyar Zoltán, aki felismerte a közüzemek nemzetstratégiai jelentőségét. Magyar azt az igen helyes megállapítást tette, hogy „A közüzemek a közigazgatásnak olyan szervezeti egységei, amelyek munkaerőket és anyagi eszközöket állandóan egyesítenek termelési vagy kereseti tevékenységnek különböző technikai eljárások felhasználásával való végzésére. [...] a közigazgatás szervezeti egységeiről van szó, azt jelenti, hogy a termelési vagy kereseti tevékenység a köz érdekében folyik, és a közüzem anyaközülete az állam, törvényhatóság, város, község vagy valamely közttestület” (Magyar, 1942:247). Bár jelenleg ez a fogalmi meghatározás kissé meghaladottá vált, de elismerendő a közüzemek jelentőségének korai felismerése, amelyekkel kapcsolatosan azt írja, hogy „...amikor a közületek, felismerve a gazdasági élet szervezési formáinak előnyeit (nagyobb mozgékonyág, kettős könyvvitel stb.), gazdasági jellegű közfeladatok megoldására hatósági, bürokratikus szervezeti egységek helyett közüzemek alakjában létesítettek új alakatokat” (Magyar, 1942:247; Ugyanő

még azt is megjegyzi: „A közigazgatás használatában álló vagyon keretében növekvő jelentőségűek a közüzemek. Egy részük közvetlenül a közigazgatás feladatainak megoldására szolgál, pl. vármegyei kőbányák a törvényhatósági utak karbantartására, a komlói állami szénbánya a piaci árszabályozás céljára stb. Más részük azonban a közigazgatás által üzemben tartva a közönség használatára szolgál: az állami üzemek közül az államvasutak, a posta, távíró, telefon, a városi üzemek közül a vízvezeték, csatornázás, gáz, villany-áramszolgáltatás, a közúti villamos- és autóbuszüzemek stb.” (Magyar, 1942:446).

A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELE

A második világháborút követően hazánk a nyugati pénzügyi modernizációs folyamatból hosszú időre kimaradt. Térképünket a Szovjetunió vonta befolyása alá – például a már említett magyar állami hajótársaság helyett 1946-ban megalakult a Magyar–Szovjet Hajózási Rt., amely 1955-ben adta át helyét a Magyar Hajózási Rt.-nek, és a társaság azóta látja el a folyami és tengeri hajózáson kívül a magyarországi közforgalmú kikötők működtetését és felügyeletét is –, felszámolta a magántulajdonon nyugvó piacgazdasági rendszert, és saját, „kollektív vetületű” társadalmi-gazdasági rendszerét kényszerítette a régió államaira, így Magyarországra is. Megtört a köztulajdonú és magántulajdonú gazdasági társaságok harmonikus, kiegyensúlyozott együttélése. Igazából csak az állami tulajdonba vett bankok (Magyar Nemzeti Bank, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank) és külkereskedelmi vállalatok (pl. Export Kereskedelmi és Árubeszerző Rt., Magyar Külforgalmi Rt.) működtek kereskedelmi társasági for-

mában, döntően részvénytársaságként, elenyésző számban korlátozott felelősségű társaságként (Perbíró, 1950). A polgári társadalom, a magántőke, a magántársaságok és a piacgazdaság intézményeinek megsemmisítésével, illetve formálissá tételével az 1940-es évek végén együtt járt a piacgazdaság („pénzgazdaság”) visszaszorítása is. A gazdasági folyamatokat a tervgazdasági szisztéma váltotta fel. Az 1949. évi 20. sz. törvényerejű rendelet a középipari vállalatokat, vállalkozásokat is állami tulajdonba vette. E lépés új típusú irányító szerv létrehozását tette szükségessé, a vállalatok nagy száma és tevékenységük szerteágazósága miatt. Ennek a kíváncságnak tett eleget a 102/1950. (IV. 4.) Mt. sz. rendelet, amely az egyesülést tette az állami vállalatok irányító szervévé (Papp, 2000). Lentner (2019) kritikus szemmel írja le a korszak rossz pénzügypolitikáját, azonban hangvétele nem tartalmaz túlzó kiszólásokat és indokolatlanul éles megjegyzéseket. Botos Katalin (2007) szintén felismeri és kiemeli a tényt, hogy a társadalmi feszültségek nem csupán a gazdasági nehézségekre voltak visszavezethetők, ezzel Germuska megállapításait finomítja. Germuska ugyanis egyenlőséget tesz, és nem választja ketté a Rákosi- és a Kádár-korszakot (Germuska, 2012), ezzel ellentétben Lentner (2019) kimutatja, hogy lényeges különbségek vannak a két korszak pénzügyi politikája között, és megállapítja, hogy Magyarország az 1960-as évek végétől egy piaci elemekkel átítatott, belső rezidenseket helyzetbe hozó tervgazdasági rendszer megvalósítása érdekében mozdult el. Ez az átalakulási folyamat a belföldi politikai restaurációs törekvések és a szovjet politikai vezetés nemtetszése következtében, a külföldi politikai és katonai nyomás miatt

nem teljesedhetett ki, ám jó alapot adott a piacgazdasági átmenet elindulásához az 1980-as évek végén, bár ez jobbra már a külső piaci szereplők Magyarországra vonzásában látta a fejlődés lehetőségét. Álláspontommal csatlakozom Lentnerhez, aki a magyar saját utas tervgazdasági rendszer hanyatlását leginkább az 1968-as reformtörekvések bukásával állítja párhuzamba (Lentner, 2019). A korszakra jellemző – amellet, hogy homogén, monopol, egyeduralkodó szerepe van az állami tulajdonú társaságoknak –, hogy a pénzfolyamatokat a Pénzügyminisztérium csupán „adminisztrálta”, a tervezés elsőbbsége következtében a pénznek csupán passzív szerepe volt. A tervgazdaság alkalmazott árakat, de az árrendszernek nem volt elsődleges feladata a relatív szükségesség jelzése. A gyárak nem azért termeltek, mert az árunak jó volt az ára, az árakról ugyanis lényegében a hatóság döntött, ahogyan azt tette minden más fontos kérdésről is. Éppen ezért az állami tulajdonú társaságok esetében nem beszélhetünk sem protabilitásról, sem hatékonyságról, sem nyereséges működésről. Bár napjainkban a köztulajdonú gazdasági társaságok a Kínai Népköztársaságban jutnak legnagyobb szerephez, és a nemzetközi szakirodalom fókuszában is ezek állnak, mégis a Magyar Népköztársaság időszakában tapasztaltaktól jelentős eltéréseket mutatnak (Milhaupt, 2020). Eből is kitűnik, hogy nem moshatjuk össze az akkori állami tulajdonú társaságokat a napjainkban működőkkel, bár elnevezésükben egyezőséget mutatnak, mégis kategorikusan kijelenthetjük, hogy minden másban kimutathatóak a különbségek.

A piacgazdasági átmenet időszakában, vagyis a rendszerváltozás időszakától egészen az ezredfordulóig a kormányzati

pénzügyi döntések helyességének kényszeres önigazolása történt. Az ország vezetősége közül többen – igen hibásan – az állami vagyon szinte teljes privatizációját szorgalmazták, illetve az állami tulajdonú társaságok teljes körű megszüntetését, az állami szerepvállalás nihilálását kívánták elérni. Így különösen elhibázott döntésnek tekinthetjük – főleg az állami tulajdonú társaságok esetében – a washingtoni kongresszus alapfilozófiájának térnyerését, miszerint az államnak ki kell vonulnia a gazdaság befolyásolásából, és az állami szerepet csökkentenie kell, ezzel megteremtve az élénk, hatékony és eredményes piacgazdaságot, vagyis a 90-es éveket (1998-ig) jellemző neoliberális gazdaságpolitikáját. Ezzel szemben Matolcsy György már 1998-ban felismerte, hogy az állami szerepvállalás növelésére van szükség, így a stratégiai ágazatokban az állami tulajdon erősítésére (Matolcsy, 1998).

Lentner (2019) tökéletes és letisztult érvrendszerrel mutatja ki, hogy milyen elhibázott fiskális politikai döntések – ez alól kivételnek tekinthető az 1998 és 2002 közötti pénzügyi konszolidálódás és gazdasági stabilitás időszaka – vezettek ahhoz, hogy a 2007–2008-as gazdasági világválságnak Magyarország oly jelentős mértékben kitettnek mutatkozott. Egyet kell értenünk Lentner Csabával és Joseph E. Stiglitz Nobel-díjas közgazdásszal, akik szerint a neoklasszikus közgazdaságtani, makrogazdasági modellek nem voltak alkalmasak a válságok előrejelzésére, téves elképzelésekre épültek, indokolatlanul feltételezték az egyenletes információval való ellátottságot, illetve azt, hogy a szereplők mindig racionális döntéseket hoznak. Stiglitz szerint a megfelelő elmélet hiánya a gazdasági döntéshozatalt is tévútra vezeti, és ebből válságok fakadnak.

Lentner a magyar válságot is erre vezeti vissza, kiegészítve azzal a következtetéssel, hogy a 2002 és 2010 közötti kormányzati döntések vakon követték a neoliberális piacgazdasági modellt, ez alapján pedig a banki termékek innovációját nem követte a felügyeleti, szabályozási rendszer innovációja, így nemcsak jelzálogpiaci bankválság alakult ki, hanem a neoliberális gazdasági modell rendszerválsága is (Lentner et al., 2017). Egyet kell értenünk azzal az állásponttal, hogy a válságból történő kiút első lépése az állami szerepvállalás növelése volt (Lentner, 2019), így a köztulajdonú gazdasági társaságok megerősítése – gondolok itt különösképpen a MÁV-részvények visszavásárlására, a Mol-részvények felvásárlására, vagy a mindinkább előtérbe kerülő önkormányzati, illetve állami tulajdonú hulladékgazdálkodási zrt.-k létrehozására, az energetikai piacon lévő állami részvétel növelésére (távhőszolgáltatók, Paksi Atomerőmű stb.).

A köztulajdonú társaságok számának növelése, a gazdaságban betöltött szerepük erősítése és a stratégiai ágazatokban működő társaságok tulajdonosi struktúrájában az állam térnyerése mellett a fiskális politikában is pozitív fejlemények következtek be, így például a 2010-es évet követő időszakban a magyar adórendszer új alapokra került. E változás fő eleme az az adószervezeti változás, amely alapján a munkát és tőkét terhelő adók csökkentek, a fogyasztást terhelő adók nőttek (Varga, 2017), amelyek kihatottak a köztulajdonú társaságok hatékonyabb működésére. Az adórendszer, a gazdaság kifehérítése, a feketegazdaság visszaszorítása megváltoztatta az addig a köztulajdonú gazdasági társaságokkal szembeni általános bizalmatlanságot, és azt a véle-

kedést, amely szerint ezek a korrupció és a közpénzek elsikkasztásának melegágyai. A változásban nem kevés szerepet játszott az Állami Számvevőszék – mivel 2011-től folyamatosan ellenőrzi, törvényi felhatalmazás alapján, az önkormányzati, illetve állami tulajdonú gazdasági társaságokat – hatékony és eredményes ellenőrző, felügyelő szerepe, illetve az olyan elemek beépítése a közpénzügyi gondolkodásba, mint amit Matolcsy György (2015) és Domokos László (2015) vezető közgazdászok képviselnek. A köztulajdonú (állami és önkormányzati) gazdasági társaságok működésében új korszak kezdődött az intézményi gondolkodás újjáélesztésével, a transzparencia, közpénzügyek terén a menedzsmentszemlélet, unortodox gazdaságpolitika, az illiberális közgazdasági gondolkodás felértékelődésével, és a going concern elv érvényre jutásával. Ezt láthattuk és tapasztalhattuk az Új Széchenyi Terv, a Széll Kálmán Terv vagy akár Magyar Program kapcsán. Továbbá iránymutatónak tarthatjuk a gondolatot, hogy a közüzemi vállalatok akár a fenn tartható gazdasági növekedés motorjaivá válhatnak, mivel ahogy Lentner professzor is fogalmaz: „Ha van növekedés, a növekedés hátterében pénzügyi egyensúly, továbbá vállalati és munkavállalói érdekelttség a bővített újratermeléshez, úgy a gazdaságpolitika sikerre vezet” (Lentner, 2019:250). Magyarország újból csatlakozni látszik a fejlett európai államokhoz a köztulajdonú gazdasági társaságok jó gyakorlata révén is (Kecskés, 2019).

ÖSSZEGZÉS

Az elmúlt 150 év rövid történeti áttekintésének összefoglalása és a történelmi tapasztalatok konzekvenciája lehet, hogy

a magyarországi köztulajdonú (állami és önkormányzati) gazdasági társaságok működésének rövid története, bár hullámozó volt, de a közelmúlt – közpénzügyek területén történt – pozitív változásainak köszönhetően újból előremutató tendenciát mutat. A kezdetekben (19. század első fele) azt tapasztalhattuk, hogy a Nyugathoz képest lemaradással jöttek létre a társaságok, jóval később ismerte fel a jogalkotó, az állam, a kormányzat ezek fontosságát. A kiegyezést követően, a kedvező fiskális környezetnek is hála, felzárkózás történt, és valóban létrejöttek a tőkeerős, hazai, nemzeti érdekeket képviselő, stratégiai jelentőségű állami társaságok, melyek egy több mint fél évszázados meredeken felívelő fejlődési ívet írtak le, bár a világtörténelmi hatások által ez az ív is megtört egyszer a trianoni békediktátumot követően, másodszor pedig az 1929-es válság hatására. Megállapíthatjuk, hogy a külső erők által, a magyar gazdasági szemlélettől idegen szocialista berendezkedés alatti állami gazdaságok karakterüknél fogva is élesen különböztek a megelőző, illetve a napjainkban is meglévő köztulajdonú társaságoktól. A privatizáció időszakában és a neoliberais piacgazdaság térnyerése alatt a köztulajdonú gazdasági társaságok jelentősége nagyban visszaszorult, amely a kort jellemző elhibázott fiskális és közpénzügyi politikának tudható be. Illetve épp az ebben történt változás a legékezebb bizonyítéka a közpénzügyek és a köztulajdonú társaságok szoros és elidegeníthetetlen kapcsolatának.

Lentner Csaba: A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig – Nyugattól Keletre, Kelettől Nyugatra. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019, 280 oldal.

JEGYZET

A monográfia angolul is megjelent az alábbi címmel: *East of Europe, West of Asia. Historical Development of Hungarian Public Finances from the Age of Dualism to the Present*. L'Harmattan Publishing, Paris, 2020. 2021 elején pedig kínai és francia nyelven is megjelenik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Botos Katalin (2007): 1956: gazdasági okok és következmények. *Magyar Szemle*, 16. évf., 1–2. sz.
- Domokos László (2015): Átláthatóság, elszámoltathatóság, integritás – az etikus közpénzügyi menedzsment három alapelve. *Polgári Szemle*, 11. évf., 4–6. sz., 13–20.
- Erekly István (1939): *Közigazgatás és önkormányzat*. A M. T. Akadémia J. Biz. Kiadványsorozata 10., Budapest.
- Germuska Pál (2012): Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. *Századok*, 146. évf., 1. sz., 47–78.
- Husztai Ernő (2001): Széchenyi István gondolatai a modern magyar hitelélet kialakítására. In: Lentner Csaba (szerk.): *Tudományos értékeink*. Soproni Pénzügyi Szakos Egyetemi Hallgatók, Sopron.
- Kecskés András (2019): Állami vállalatok és közjogi szervek Írországban. In: Szikora Veronika (szerk.): *Állami vállalatok nemzetközi összehasonlításban*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 145–158.
- Kövér György (1992): A magyar állampénzügyek történetéből. *Pénzügyi Szemle*, 10–11. sz.
- Lentner Csaba (2016): *Rendszerváltás és pénzügypolitika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Lentner, Csaba – Tatay, Tibor – Szegedi, Krisztina (2017): Social Responsibility in the Operation of Central Banks. *Financial And Economic Review*, Vol. 16, No. 2, 64–85, <https://doi.org/10.25201/fer.16.2.6485>.
- Lentner Csaba (2019): *A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig. Nyugattól Keletre, Kelettől Nyugatra*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Lentner Csaba (2020): *East of Europe, West of Asia*. L'Harmattan Publishing, Paris.
- Magyar Zoltán (1942): *Magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. sz. államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Matolcsy György (1998): *Sokk (vagy kevés?)*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés. Konszolidáció és stabilizáció Magyarországon, 2010–2014*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Milhaupt, Curtis J. (2020): The State as Owner – China's Experience. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 36, No. 2, <https://doi.org/10.1093/oxrep/graa001>.
- Papp Tekla (2000): A magyar társasági jog fejlődése. *Acta Universitatis Szegediensis*, 58. évf., 1–41. sz., 409–434.
- Perbír József (1950): *Gazdasági jog*. Jogi kari jegyzet, 1950/51. tanév, Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Suba János (2018): Dunai hajózás és vízirendszet, 1922–1939. In: *Emlékkönyv Őry Károly születésének 85. évfordulója tiszteletére*. Salutem 6., Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Budapest, 141–171, <https://doi.org/10.31626/hu-eissn2530094x.vitom.141-171.p>.
- Varga József (2017): Az adóteher-csökkentés és a gazdaság kifehérítésének pályája Magyarországon 2010 után. *Pénzügyi Szemle*, 62. évf., 1. sz., 7–20.

Koncz Katalin

Recenzió a *Jövőnk a gyermek. Adalékok a népességgyarapodás társadalmi programjához* című könyvről

Review of the Book Entitled *Children Are Our Future. Contributions to the Social Programme of Population Growth*

ÖSSZEFOGLALÁS

A Benda József és Báger Gusztáv által szerkesztett, gazdagon illusztrált könyv egyedülállóan sokoldalú vizsgálat hazánk népesedési problémájának komplex, multidiszciplináris feltérképezésére, átfogó megoldási javaslati rendszer megfogalmazására a népességfogyás megállítására. Minden sora a népünk megmaradásáért, fizikai, szellemi és lelki egészségéért való aggódásról szól, és tudományosan meg-alapozott, megvalósítható megoldást keres. Egyedülálló az alkalmazott módszer is: nagy létszámú közismert tudós, kutató és gyakorlati szakember együttműködésének eredménye a kiterjedt tényanyag-

ra épülő, ötletgazdag javaslati rendszer. A megoldandó feladatok sokaságát a stratégiából kiindulva, rövid, közép- és hosszabb távra alapozott logikus rendszerbe foglalja.

Kulcsszavak: termékenység, gyermekvállalás, népességfogyás, népességgyarapodás, családtámogatás

SUMMARY

The richly illustrated book was edited by József Benda and Gusztáv Báger is a complex multidisciplinary analysis of Hungary's demographic problem, which provides a comprehensive recommendation

PROF. DR. KONCZ KATALIN egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem
(professor.katalin.koncz@gmail.com).

for halting population decrease. Each line in the book expresses a worry about our nation's sustenance, physical, intellectual and spiritual health, and is seeking a feasible solution on a scientific basis. The applied method is also unique: it is an inventive and creative system of proposals built on the co-operation of more than two hundred scholars and practical specialists. The multitude of demographic problems waiting for solutions is integrated in a complex and logical strategy elaborated for the short-, medium and long term.

Keywords: productivity, childbearing, decreasing trend of the population, population growth, family support

Még egy jól felszerelt és tudományos munkatársakkal bőven ellátott kutatóintézet számára is közösséget próbáló feladatot vállalt Benda József szerzőtársaival. A legfontosabb társadalmi sorskérdéssel, a nemzet megmaradásának feltételeivel foglalkozik, és megvalósítható megoldások széles tárházát kínálja. A könyv tudományos igényű munka, felkészült szakértők széles körének közreműködésével és bőséges szakirodalom feldolgozásával. Arra a nehéz feladatra vállalkozik, hogy mind a döntéshozók különböző szintjeit, mind a gazdasági vezetőket, mind a nemzet sorsa iránt érdeklődő és a súlyos társadalmi probléma megoldásában tevélegesen részt vállalni kívánó olvasóközönséget bevonja a nemzet sorsát érintő feladat megoldásába. A tudományos közelítés fenntartása mellett minden olvasói réteg számára érthető és élvezhető stílusban szól a sokoldalú, sok szálon összefüggő népesedési kérdésről.

Megközelítésének két sarokköve a szemléletváltás igénye és a transzdiszciplinaritás érvényesítése. A Szakértői

Műhely több mint kétszáz közreműködő részvételével csaknem minden, a népesedési probléma megvilágítására és megoldásának közelítésére alkalmas tudomány ismeretanyagát alkalmazva fogalmazza meg következtetéseit és javaslatait.

KIHÍVÁS, HELYZETKÉP

A könyv első fejezete a demográfiai folyamatok alakulásának múltját és jelenét, a demográfiai válság kialakulásának okait mutatja be. Statisztikai adatok sokaságával igazolja, hogy a hazai demográfiai feltételek kedvezőtlenek a népesség fogyása és összetétele szempontjából. A születések száma csökken, a népesség előregedése gyorsul.

A könyv a termékenységi alakulására és okainak elemzésére helyezi a hangsúlyt. Bemutatja a népességfogyás és a demográfiai problémák egyéb vetületeit lekicsinyítő narratívákat, a bevezetett családpolitikai intézkedések hatását, a kedvezőtlen konstrukció gazdasági következményeit. Rámutat, hogy a jelenlegi születési arányszámok mellett a népesség drasztikus fogyása következik be, ezért *azonnal cselekedni kell!* A könyv főhajtás Fekete Gyula emléke előtt, aki már a hetvenes években felhívta a figyelmet a kedvezőtlen demográfiai folyamat következményeire, kitéve magát a felkészületlen, tudatlan, a nemzet sorsára érzéketlenek sokszor elfogadhatatlan stílusban megfogalmazott kritikáinak, gúnyolásának. Pedig akkor még több évtized állt rendelkezésre a hatékony cselekvésre, a kedvezőtlen trend megfordítására. A könyv szerzői szerint ma már két év sem elég „egy valódi eredményt felmutató program megvalósítására” (34. o.).

A családtámogatási rendszerek történeti áttekintését követően jut el a könyv

napjaink sokoldalú intézkedéseinek bemutatásához. A közelmúltban hozott családbarát intézkedések elismerése mellett rámutat: „ahhoz, hogy lényeges elmozdulás történhessen, a mélyebb okok megértésére épülő, komplex és sokoldalú, átgondolt stratégiára van szükség” (55. o.). És teszem hozzá, több évtizedes mulasztások következményeinek a felszámolására. Szinte megoldhatatlannak tűnik a feladat. Vannak szerzők, akik hazai népesedési forrásokra támaszkodva nem is tudják/kívánják orvosolni a népességfogyást és a kedvezőtlen korstruktúra problémáját, a migráció támogatására alapoznak. A könyv szerzői cáfolják ezt a kishitűséget, kidolgozott rövid, közép- és hosszabb távon megoldandó javaslataik reményre jogosítanak.

A gyermeknemzéshez két egészséges felnőtt, egy férfi és egy nő egymást szerető, egymásért harmóniában élő együttműködésére van szükség. De vajon mennyire egészséges hazánkban a felnőttek párkapcsolata, és ha fellelhetők hiányosságok, azoknak a háttérben milyen okok munkálnak? A könyv alapvető érdeme, hogy a demográfusok többségének szemléletmódján túllépve az okok mélyreható feltérképezésére vállalkozik. A népesedési folyamataink kedvezőtlen alakulásának okait vizsgálva a mai felnőtt generációk testi, lelki, szellemi egészségének vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, amelyben a szocializáció folyamata döntő szerepet játszik. Bemutatja azt a hosszú távon érvényesülő, hatásaiban szerteágazó rendszert, amelyben a szocializáció – és egyéb jelenségek, mint a családok kohéziójának rombolása, a közösségi kapcsolatrendszer szétzilálása, gazdasági kényszerpályák működtetése – következményeként hogyan jött létre népességünk alacsony szintű cselekvési

készítése, a negatív érzelmeket, a bizalmatlanságot hordozó lelkiség, a fenyegetettségben, a reménytelenségben és a félelemben élők nemzedéke (91. o.).

Az eltérő történelmi, társadalmi, gazdasági körülmények között szocializálódott nemzedékek három csoportját különböztetik meg a szerzők. Vizsgálják a három nemzedék házasságának és termékenységének jellemzőit, nagy hangsúlyt fektetve a nemzedékek korai kapcsolati, biztonságos kötődési mintáira. A „*csalódott*” nemzedéket a tömegesen bölcsődékben nevelkedett szülők alkotják, akik nem rendelkeznek olyan egészséges kapcsolati mintával, amely a csecsemők gondozásához nélkülözhetetlen. A „*kötődési képességihiányos*” nemzedék kapcsolatépítési problémái az alacsony házassági kedvben és a magas válási arányban jelennek meg. A „*ne bízz senkiben*” nemzedék „súlyos lelki traumák csapdájába dermedt” (85. o.). Megjelent és terjed a szinglilit és a gyermektelenség propagálása, tudatos vállalása. A különböző generációk ezeket a mintákat adták/adják át a következő nemzedéknek. Az elemzés nyomán érthetővé válik az a történelmi, társadalmi folyamat, amely napjainkra az alacsony gyermekvállalási készítéshez vezet a népesség jelentős részében.

A GYÓGYULÁS ÚTJA, A MEGOLDÁSOK IRÁNYA

A második és harmadik fejezet a sürgető feladatok indoklására és a gyorsan megoldható feladatok egymással összefüggő rendszerére helyezi a hangsúlyt. A népesedési folyamatok vizsgálata igazolta, hogy a kedvezőtlen trend megfordítása komplex intézkedéssorozatot igényel, amelynek vezérelve a „Nemzeti Népe-

sedési Stratégia” (97. o.). A stratégia megfogalmazása a népesség egészséges fizikai, szellemi és lelki állapotának megteremtését, fenntartását és fejlesztését szolgálja. A multidiszciplináris elemzések bizonyították, hogy a *nemzet megmaradásának, fizikai, lelki és szellemi épülésének kulcskérdése a csecsemőgondozás és gyermeknevelés minősége*. A stratégia megvalósításához szükséges intézkedéseket rövid, közép- és hosszú távon megoldandó feladatok rendszere köré szervezi, melyek a fejezet elején megfogalmazott tézisek gyakorlati megvalósítását és a megvalósítás feltételrendszerét tartalmazzák.

A szerzők nem mulasztják el a stratégia megvalósítását célzó anyagi és intézményi feltételek áttekintését, ezúttal is hangsúlyozva *az idő sürgetését*, a lépéshátrány korrigálásának azonnali szükségletét. Kidolgozzák a feladatok végrehajtására, megszervezésére, koordinálására alkalmas intézeti háttérrel (Család- és Közösségfejlesztő Intézet). Az intézet a különböző tudományágak ismereteivel rendelkező csapat együttműködésével segítheti a komplex program gyakorlati megvalósítását. Feladatai közé tartozik a képzés, fejlesztés is, ami az ismert korszerű oktatási és ismeretterjesztési módszereket hasznosítja. Az intézet együttműködik a megszervezendő megyei hálózattal (Család- és Közösségfejlesztő Szolgálat), melynek missziója a családalapítás, gyermekvállalás feltételeinek személyre szóló támogatása helyi szinten. Funkciója a családok védelme, támogatása, az életvitelükben fellépő problémák megoldásának segítése. Már meglévő intézményekre épülhet, kapcsolatot teremt a helyi tudományos testületekkel, egyetemekkel, civil szervezetekkel, egyházakkal. A lehetséges együttműködésre példaként bemutatja

az Eötvös Loránd Tudományegyetemen létrehozandó Demográfiai Intézet tervét.

Hivatásos szülők életpályamodellje

A rövid távon megoldandó feladatok középpontjában a Hivatásos Szülők életpályamodellje (HISZÜK) áll. A jelenlegi társadalmi, gazdasági gyakorlat nagymértékű egyenlőtlenséget teremt a gyermekek, több gyermeket vállaló családok hátrányára, ami rendkívül igazságtalan. Szegénységgel honorálja a nemzet fennmaradásáért munkálkodó családokat. A javaslat arra a gyakorlati tapasztalatra épít, hogy a modern kori karrierorientációk közül a családok egy része, ha tehetné, a családgondozás elsődlegessége mellett döntene (családi karrier). Szívesen szabadulna a kettős teher (keresőmunka és családelállás) okozta feszültségtől, amely a családok stabilitását is veszélyezteti, ezzel szűkíti a gyermekvállalás esélyét. Ez a társadalmi réteg szívesen szentelné munkáját kizárólagosan a gyermeknevelésnek, amíg a gyerekeik önálló egzisztencia megteremtésére képesek. Korábbi felmérések is alátámasztják, hogy ez a társadalmi réteg elsősorban anyagi megfontolásokból nem képes ezen igényének a kielégítésére. A család nem nélkülözheti a két kereső jövedelmét, a párok munkaerőpiaci integrációja életfeltételük megteremtésének záloga.

Ennek a jelenleg diszkriminált rétegnek nyújt karrierstratégiát a könyvben részletesen kidolgozott javaslat, a Hivatásos Szülők program (HISZÜK). A program a 35–45 éves korosztályra építi nemzetmentő programját, az utolsó korosztályra, amelyik még viszonylag elég nagy ahhoz, hogy a szülőképes kor határához közeledve, megfelelő feltételek esetén, realizálhatja

gyermekvállalási szándékát. A korosztály élethelyzetének, motivációjának megismerésére a szerzők reprezentatív felmérést végeznek. Ennek eredménye igazolja, hogy a még szülőképes korú nők és családjaik egynegyede megfelelő feltételek megléte esetén „nyitott a gyermekvállalásra”, vállalkozna családbővítésre. Számításaik szerint ez 400 ezer főt jelenthet.

Az időközben megjelent kritikák miatt és a félreértések elkerülése végett fontos hangsúlyozni, hogy a program választási lehetőséget kínál, semmilyen pressziót nem tartalmaz, szándékában sem. Életpályamodellként kínálja, fizetett munkaként ismeri el a gyermek gondozását, oktatását, nevelését. A részletes elemzés során a szerzők számításokkal bizonyítják, hogy a modell alkalmazása társadalmi és egyéni szempontból egyaránt gazdaságos, és megfordíthatja a népességfogyás trendjét, amely a nemzet fennmaradása szempontjából létkérdés. A program azonnali alkalmazásra kész alternatívát kínál, minden részletében kidolgozott, átgondolt. *Méltányos fizetést biztosít* a harmadik gyermek megszületésétől az egyik szülő számára, az ötödik gyermektől mindkét szülő számára. A modell bevezetése biztosítja a kisgyermekkori kötődés megteremtését célzó, személyre szóló nevelést, a boldog gyermekkort, ami az egészséges személyiség kialakulásának feltétele. Átgondolt rendszere a munkaerőpiaci foglalkoztatással azonos feltételeket tart kívánatosnak a folyamat teljes spektrumában: a kiválasztás, a teljesítményértékelés, a képzés, továbbképzés, újbóli munkaerőpiaci integráció terén. A kutatócsoport bemutatja a program megvalósításához szükséges intézményi háttérrel. Megalapozott számításokat végez a megvalósítás költségkihatása te-

kintetében, szakszerű kockázatelemzést végez. A javasolt jövedelmet összeveti a jelenlegi juttatásokkal, hogy bizonyítsa a program költséghatékonyságát is. Elemzi a program várható társadalmi hasznát, közöttük az elnéptelenedő települések fejlesztését, aminek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. A hatáselemzés keretében sorrendbe állított javaslatok és a „legrövidebb idő alatt a legerőteljesebb hatás” szellemében a Hivatásos Szülők életpályamodell, majd a Nemzeti Lakásprogram bevezetését ajánlják (271. o.).

A negyedik fejezet a középtávon ható javaslatokat mutatja be. Az alábbi ismertetés csupán figyelemfelkeltő lehet, mert olyan sokféle, sokrétű javaslati rendszer jelenik meg a könyvben, amit felsorolni lehetetlen, messze meghaladná a rendelkezésre álló terjedelmet. A témák szakértői minden javaslati rendszer bemutatása előtt alapos helyzetértékelés keretében ismertetik a jelenleg érvényes intézkedéseket, és hasznos kiegészítéseket fogalmaznak meg a termékenység növelése céljából. Elemzik javaslataik bevezetésének feltételeit és várható következményeit, társadalmi hasznát, költséghatását. Szembenéznek a változtatás nehézségeivel. Az adóössztönzők és a családtámogatási rendszer kiegészítését, hatékony lakásprogramot, szülőkötvény és társadalombiztosítási kötvény bevezetését javasolják.

Adóössztönzők

A szakértők az adórendszer három csoportjával foglalkoznak: a gazdálkodó szervezetekre, a lakosságra és a fogyasztókra háruló adókkal. Bemutatják az európai viszonylatban is méltányolható hazai családtámogatási rendszert, és számos nemzetközi gyakorlatot mutatnak be. Ennek

célja a jó gyakorlatok átültetése a sajátos hazai viszonyok körülményeire. A jelenlegi családtámogatási adóösztonzők megtartása mellett a termékenységet befolyásoló újabb intézkedéseket javasolnak. Ilyenek például az önfoglalkoztatók adókönyítése, a személyi jövedelemadó adminisztratív terheinek csökkentése, az európai viszonylatban is magas áfa csökkentése a családok fogyasztásban jelentős szerepet játszó termékekre. A bérek közterheinek csökkentését tartják kívánatosnak.

Lakásprogram

Az egyik legfontosabb, termékenységet befolyásoló tényező a lakhatás lehetőségeinek a jelenleginél kedvezőbb megoldása. A fiatalok lakásproblémájának megoldását korlátozza, hogy kevés lakás épül, a jövedelmekhez képest túl drágán. Megtakarítások hiányában hitel igénybevételére van szükség, amelynek – tapasztalhattuk – nagy a kockázata. A javasolt lakásprogramot a szakértő a jelenlegi helyzet elemzésére építi. A családtámogatási célú lakáshoz jutás kedvező előzménye az eredeti CSOK és bővített változata, aminek további korrekcióját javasolja. A bemutatott lakáskonceptió a differenciált igények differenciált kielégítését szolgálja. Egyaránt támogatja a saját tulajdon elismerését és a bérlakásprogram kialakítását, a fiatalok önálló otthonteremtését, a többgenerációs együttélést, a kitermelhető saját erő és a kezelhető és fizethető hitel kombinálását, a hagyományos közösségi építési formák (kaláka) korszerű formájának felhasználását, az üresen álló ingatlanok hasznosítási lehetőségeit, korszerű építési technológiák alkalmazását. A program alkalmas az elnéptelenedő települések újjáélesztésére, ami számtalan

előnye mellett a lakosság egyenletesebb eloszlásának helyreállítását szolgálja. Az állam, az önkormányzatok, a munkáltató bevonását megvalósíthatónak tartja.

Szülőkötvény

Jelenleg a gyermeket, de leginkább a több gyermeket nevelő szülők súlyos hátrányokat szenvednek el. Ez érthetően csökkenti a gyermekvállalási kedvet, ami különösen felerősödött a média által is táplált korlátlan és sokszor értelmetlen fogyasztói igények szándékos túlhajtásában, a szinglilét és gyermektelenség reklámozásában, a hagyományos családforma támadásában. A társadalmi normává váló fogyasztói versenyből nem szívesen maradnak ki a fiatalok. Ez a jelenség ismét más oldalról igazolja a kívánatos kultúraváltást, ami azonban önmagától, kellő motiváció nélkül nem mehet végbe. Egy-szerűbben: csökkenteni szükséges a gyermekszámtól függő szegénység kockázatát mind a jövedelmek, mind a nyugdíjak vonatkozásában. Erre javasolja a szakértő a „Szülőkötvény” bevezetését. A Szülőkötvényen gyűjtött, a befizetésekkel és az állami támogatásokkal növelt összeg a szülők nyugdíjas éveiben nyújt kiegészítő jövedelmet. Az állami támogatás mértéke a javaslat szerint a gyermekszámtól függ.

Társadalombiztosítási kötvény

A gyermekes családok nem csupán a jövedelemtermelésben és az alacsonyabb nyugdíjakban szenvednek el hátrányt, hanem a gyengébb munkaerőpiaci pozícióban, a munkanélküliségi veszélyeztettségben, a feltételezhetően magasabb egészségkockázatban, a családellátás nagyobb költségei miatt a tőkefelhalmo-

zás és megtakarítás elégtelensége terén. Mindezek munkanélküliség esetén megoldhatatlan problémát jelentenek a gyermekes családoknak. Az állásvesztés nem csupán jövedelemkiesést jelent, hanem társadalombiztosítási hátrányt is. Ezt a hátrányt orvosolhatja a szakértő által kidolgozott „Társadalombiztosítási kötvény” bevezetése, amely csökkentené a bizonytalanság kockázatát. A Társadalombiztosítási kötvény a minimálbér szintjén garantálja a nyugdíj- és egészségbiztosítást, amely megvásárolható, és állásvesztés esetén megváltható érvényes szolgáltatási időre és egészségellátásra.

Az ötödik fejezet a hosszú távon ható javaslatokkal foglalkozik, a gyermekeket nevelő családok hátrányának megszüntetését célozzák, a megtermelt nemzeti jövedelem újraelosztása útján. A szerzők bemutatják a gyermeknevelést középpontba állító újraelosztási elveket, és az elvek megvalósításának gyakorlati működtetését. A nevelt gyermekek számával összefüggő szegénységkockázat csökkentését célozza a jövedelemátcsoportosítás rendszere a nagycsaládosok javára. A nyugdíjrendszer átalakítására tett javaslat figyelembe veszi a felnevelt gyermekek számát, a felnevelt gyermekek befizetései után járó gyermekfedezeti nyugdíjrész beépítését javasolja. A gyermekfedezeti nyugdíjrendszer olyan nyugdíj-kiegészítést biztosít, amely elismeri a felnevelt gyermekek által nyújtott teljesítményt.

A *nemzeti jövedelem újraelosztása* a gyermekes családok jövedelemhátrányát hivatott csökkenteni. Ez a hátrány csak a társadalom és gazdaság alapjaiban történő megváltoztatását igényli, egy gyermek- és családközpontú gazdaság és társadalom megteremtését. Mivel a gyerekes családok fogyasztási kosara eltér az egyedülál-

ló, magas jövedelműekétől, a gyermekes családok jövedelempozíciójának javítása a kívánatos termelési szerkezetet is módosítja.

A gyermekek számának csökkenése, a társadalom előregedése értelem szerűen a nyugdíjrendszer fedezettségét veszélyezteti. A nyugdíjrendszer kívánatos átalakításának iránya a szakértő szerint a felnevelt gyermekek számának figyelembevétele egy pontozásos rendszer bevezetése útján. A „gyermekfedezeti nyugdíjalap” a gyermekek utáni nyugdíj-kiegészítés forrása. A hosszú távú javaslatok között szerepel a bérek közterheinek csökkentése, amelyek európai összehasonlításban is magasak. Elemzi a magas közterhek számtalan káros következményét: fenntartja a nettó bérek, ezzel együtt a nyugdíjak alacsony szintjét, negatívan befolyásolja a versenyképességet, működteti a fekete- és szürkegazdaságot, hozzájárul az „agyelszíváshoz”. Látható, hogy egy komplex, egymással összefüggő, egymás hatásait erősítő folyamatról van szó, ezért a megoldás is komplex stratégiaváltást és kultúraváltást követel.

A javaslatok sokaságát nehéz összefüggéseiben látni, ezért nagyon hasznos a *Megoldások áttekintő táblázatának* (VI. fejezet) közreadása. A táblázat logikus rendbe foglalja a „problémákat, a kihívásokat, az elvi megoldásokat, a gyakorlati intézkedéseket és a becsült költségeket” (261–270. o.).

A széles körű tényfeltárás és javaslati rendszer rövid, lényegre törő áttekintését nyújtja az *Összefoglalás és következtetések* (VII. fejezet). Csokorba gyűjti az elemzés során szerteágazó ismereteket, megfogalmazza a koncepcionális alapelveket és a megvalósítás módszereit. Megfogalmazza az elemzés következtetésének lényegét:

„...jövők a csecsemőgondozás függvénye” (276. o.).

KIEGÉSZÍTŐ INFORMÁCIÓK

A *Mellékletek* kiegészítés az alapanyag ismereteinek kiegészítését, alátámasztását tartalmazza. Bemutatja a részt vevő szakértőket, jelezve foglalkozásukat, beosztásukat, valamint a záró konferencia előadóit. Tartalmazza a résztanulmányokhoz és a konferencia-előadásokhoz kapcsolódó szakértői elemzéseket, a javaslatokkal szemben megfogalmazott kritikákat, a felmerült problémákat, vitapontokat, ellenérveket. Részletezi az alkotás egyedülálló folyamatát, koncepcióját, módszertanát, szervezésének részleteit. A transzdiszciplinaritást képviselő több mint kétszáz fős alkotókörösség a szervezetfejlesztés módszertanával építkezik „több mint hároméves intenzív teammunkával” (303. o.). A Benda József által kialakított és szabadalommal védett humanisztikus kooperatív tanulás algoritmusait alkalmazza (310. o.). Az új módszertani kultúra a tudás megsokszorozását, egy új tudásbázist teremt. A *Függelék* (XI. fejezet) informatív statisztikai táblá-

zatokat, konkrét programokat, esettanulmányokat és a műhelymunka kellékeit mutatja be.

Az elemzés fő megállapításaival és a javaslatokkal maradéktalanul egyetértek. A formai kivitelezés szerzői ízlés kérdése, amivel nem érdemes foglalkozni. Végigolvasva a könyvet, bizonyítva látom, hogy még egy jól felszerelt és tudományos munkatársakkal bőven ellátott kutatóintézet számára is közösséget próbáló feladatot oldott meg Benda József a szerzőtársaival, magas tudományos színvonalon és élvezetes olvasmányként. És hogy mennyire kreatív és használható javaslati rendszert kínál, arra bizonyíték, hogy a jelenlegi tragikus helyzet következményeként várható munkanélküliség részbeni levezetéséhez is megfelelő alternatívát kínál a HISZÜK életpályamodell bevezetése és a javasolt lakásprogram gazdaságot élénkítő hatása.

Báger Gusztáv – Benda József (szerk.): Jövők a gyermek. Adalékok a népességgyarapodás társadalmi programjához I. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2019, 430 oldal.

Pupp Zsuzsanna

Városok fejlesztési beruházásainak tőkevonzása kelet-közép-európai példák alapján

Capital Attraction of Development Investments of Cities through East-Central European Examples

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány kelet-közép-európai és magyar példákon keresztül mutatja be a fejlesztési beruházásokhoz kapcsolódó kihívásokat a második világháború utáni időszak fejlesztéspolitikájától a rendszer-váltást követő külföldi beruházásokig, valamint az egyéb külső források fejlődésben betöltött szerepéig. A térség városainak zárt gazdasága a 90-es évek változásai után megnyitotta kapuit a külföldi beruházások előtt. Az országok gazdaságpolitikájuk tervezésekor szem előtt tartották a betelepülő vállalatok igényeit, így a terület jelentős célterületté vált a külföldi anyavállalatok számára. A napjainkban zajló folyamatok globális gazdaságot hoznak létre, melyben a digitalizáció és

az emberi tudás egyre fontosabb szerephez jut. Ezek, a külső források bevonása mellett, egyeseknek gyors sikereket és fejlődést hoznak, mások pedig, akik nem képesek bekapcsolódni a versenybe, lemaradnak a többiek mögött.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O18, P25, R51

Kulcsszavak: Kelet-Közép-Európa, városfejlesztés, FDI, fejlesztési források, operatív programok

SUMMARY

The study presents challenges connected to development investments through East-Central European and Hungarian examples from the development policy

after the second world war until the foreign investments following the change of regimes and to the role of other external resources in development. As a result of the changes in the 1990s, the closed economy of cities in the region opened its door to foreign investments. The countries took into account the needs of entering companies when planning their economic policies, so the region became a significant target area of foreign parent companies. The processes of the present day create a global economy, where digitalization and human knowledge play a much more important role, these, beside the involvement of external resources bring fast success and development to some, but others, who aren't able to enter the competition, fall behind the others.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O18, P25, R51

Keywords: East-Central Europe, urban development, FDI, development resources, operational programs

BEVEZETÉS

Az elmúlt időszakban számos definíció született a város fogalmának leírására, a városi funkciók meghatározására. A középkorban városnak lenni kiemelt rangot jelentett egy település számára, a városban fallal védték az ott élőket, és elsősorban fontos kereskedelmi útvonalak mentén helyezkedtek el. A város lakosságszáma jóval meghaladta a falvak lakosságszámát, a fő tevékenység a kereskedelem és a szolgáltatások biztosítása volt (bár ekkor is léteztek már agrárvárosok vagy mezővárosok). A városok mindig is a sokszínűség, a kultúra, a szabad véleményformálás és a társadalmi élet színterei voltak (Straub, 2015).

Ma már nem mondhatjuk azt, hogy a városokat egyértelműen a lakosság száma határozza meg, vagy hogy a falu fogalmát egyértelműen a mezőgazdasági tevékenység adja. Ha a magyar városokat vesszük számba, akkor látunk olyan városokat, melyeknek a lélekszáma nem éri el az ötezer főt (pl. Visegrád), ezzel szemben más helységek lakossága jóval meghaladja ezt, mégis a falvak kategóriájába soroljuk. Találunk olyan falvakat is, melyek bevételei nem a mezőgazdasági termelésből, hanem a településen működő gyárak, ipari létesítmények termeléséből származnak. Jó példa erre Európa egyik legkisebb lélekszámú járműipari központja, a lengyel Nošovice (Dusek, 2012). Annak ellenére, hogy a település alig több, mint ezerfős lakossággal bír, a Hyundai járműipari fejlesztésének köszönhetően kiemelkedő iparral rendelkezik.

A városokat az különbözteti meg más településektől, hogy központi funkciókat látnak el a térben, nemcsak saját lakosai, de a környező települések számára is nyújtanak szolgáltatásokat, valamint az alapvető szolgáltatásokon túl speciális igényeket is kielégítenek (Erdei, 1974).

Ahogy a történelem során korábban jellemző volt, úgy most is elmondható, hogy a városok között verseny van, mely verseny a globalizáció hatására egyre szélesebb térben zajlik. Városaink már nem csupán régió és országon belül versenyeznek egymással, de sokuknak az európai szintén is versenyképesnek kell lennie. A verseny egyértelműen a fejlesztési forrásokért, a fejlesztési beruházások megvalósításáért, a hírnévért, az életminőség és életszínvonal javulásáért folyik. Ebben a gyorsan változó közegben vannak olyan városok, melyek fejlődnek, másoknak ez nem sikerül, sőt esetleg vissza-

fejlődnek. A tanulmány célja bemutatni azokat az elveket és jellemzőket, melyek a második világháborút követő időszakból napjainkig meghatározták a városok fejlődését.

VÁROSFEJLŐDÉS A MÁSODIK

VILÁGHÁBORÚTÓL A RENDSZERVÁLTÁSIG

A második világháborút követő időszakban egyre nyilvánvalóbbá vált a kelet-közép-európai országok nyugat-európaiakhoz viszonyított alacsonyabb szintű ipari fejlettsége. Ennek a különbségnek a leküzdésére a szocialista vezetők a városokat kívánták felhasználni oly módon, hogy a városok fejlesztését az ipari fejlesztések szolgáltatába állították. A legtöbb országban a városok előnyt élveztek a falvakkal szemben a fejlesztési források elosztása terén, melyek elsősorban az ipari fejlődést támogató infrastrukturális fejlesztéseket jelentettek. Ennek eredményeként, a kommunista hatalomátvételt követően Kelet-Közép-Európa urbanizációja számottevően felgyorsult (Kovács, 2009).

Az 1950-es évek közepéig a legtöbb kelet-közép-európai országban, így Magyarországon sem létezett jóváhagyott terület- és/vagy településfejlesztési program, vagyis terület- és településfejlesztési politikáról nem beszélhetünk ebben az időszakban. Igaz volt ez annak ellenére, hogy az 1940-es évek végén Magyarországon jelentős területi és települési egyenlőtlenségek voltak megfigyelhetők, hiszen változatlan volt Budapest ipari és települési túlsúlya, illetve a hagyományos ipari régiók (Budapest környéke, Észak-Magyarország és Észak-Dunántúl) ipari és infrastrukturális előnye az Alfölddel és a Dél-Dunántúllal szemben. Ezeknek az egyenlőtlenségeknek a felszámolá-

sát az elmaradott térségek és települések iparosításától várták. Két elképzelés is alátámasztotta az iparosítás szükségességét: egyrészt a munkásosztály megerősítésének igénye, másrészt egy újabb (világ)-háborúra való katonai és ipari felkészülés. A rendszerváltást megelőző időszakban tehát a magyar városok többsége az ipari fejlődés szolgáltatában állt, fejlődési pályájukat elsősorban az ipari, azon belül is a nehézipari fejlesztések mentén határozták meg.

Ahogy egész Kelet-Közép-Európában, úgy Magyarországon is egészen az 1980-as évekig hódított az a nézet, miszerint a városfejlődést csak az ipari koncentráció képes szolgálni, így a várossá válás is csak azon települések számára volt lehetséges, melyekben az ipari foglalkoztatás elérte a 20-25%-ot. Ugyanebben az időszakban a funkcionálisan városnak tartott településeken koncentrálnak az iparban foglalkoztatottak közel 85%-a (Barta–Enyedi, 1981). Az 1980-as évekig a városfejlesztést (és ezzel párhuzamosan a településfejlesztést is) az iparfejlesztés határozta meg. Érdekes kivételt jelentenek azok a városok, amelyek a fenti megállapításokkal ellentétben más területre helyezték a hangsúlyt. Így például Siófok, Keszthely, Sárospatak mint turisztikai központ vizionálta magát a városhálózaton belül.

A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ IDŐSZAK

VÁROSFEJLŐDÉSÉT MEGHATÁROZÓ

FDI-BEÁRAMLÁS JELLEMZŐI

A rendszerváltást követően a korábbi rend – mely erősen centralizáltan működött, és alapvetően a források központi elosztására épült – megbomlott, és helyébe egy alulról építkező, a helyi kezdeményezéseket mindinkább támogató városfejlesztés

tési modell került. Már a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszak is előre jelezte azokat az 1989–1990-ben lezajló folyamatokat, melyek során a korábbi belső erőforrásokra koncentráló gazdaság egyre nyitottabbá vált Európa és a világ felé. A kelet-közép-európai országok nemzeti statisztikai hivatalainak adatai alapján megállapítható, hogy a rendszerváltozást követő időszakban a térség városlakóinak aránya nem nőtt tovább, az urbanizáció lendülete visszaesett, a központilag irányított, ipar által vezérelt és elsősorban infrastrukturális területen értelmezett városfejlesztés helyébe új szemlélet került.

Az 1990-es évek elején – a központi tervezést ellensúlyozandó – Kelet-Közép-Európa országaiban megjelent a külföldi működő tőke (foreign direct investment, FDI), mely az elmúlt időszakban a legfontosabb külső erőnek bizonyult a kelet-közép-európai városi és vidéki fejlődés, valamint a gazdasági átalakulási folyamatok tekintetében (Hamilton–Carter, 2004). Az FDI beérkezésének döntési mechanizmusa különböző, de térségünkben csaknem azonos szempontokat vett figyelembe, és az idő múlásával egyre nagyobb mértékben járult hozzá a városok és az országok gazdaságának fejlődéséhez. Az FDI-nak köszönhetően jellemzően ott jöttek létre sikeres vállalatok, ahol a történelem során már kialakultak bizonyos ipari hagyományok és ipari kultúra (Lux, 2017).

A térségben tehát nagy számban alakítottak ki telephelyeket mind nyugat-európai, mind pedig távol-keleti vállalatok. Kelet-Közép-Európát elsősorban kedvező földrajzi fekvése és munkaerőpiaci viszonyai tették vonzó környezetté a külföldi beruházások számára. A nyugati bérszínvonalhoz viszonyított alacsony bérek

mellett a megfelelően képzett humán erőforrás, a kedvező adózási rendszer és a befektető országokhoz viszonyított földrajzi közelség miatt lehet a térség versenyképes (Gombos et al., 2012). A betelepülő vállalatok gyakran széles beszállítói hálózatot is magukkal hoznak az anyaországból, és kevésbé használják a helyi kis- és középvállalkozások beszállítói kapacitásait. Abban, hogy a helyi elsőrendű beszállítók bevonása háttérbe szorult, leginkább a technológiai és szervezeti adottságok hiánya játszotta a legnagyobb szerepet (Bencsik, 2012). Világviszonylatban szemlélve, az Egyesült Államok és India tölt be vezető szerepet az FDI tekintetében, ezzel szemben Európában az Egyesült Királyság, Németország és Kína a vezető befektetők.

A rendszerváltást követően az érintett országok az újonnan betelepülő és a már megtelepedett külföldi vállalatok igényeit nagymértékben figyelembe vették saját gazdaságpolitikájuk alakításakor (Geröcs, 2015), ugyanis az elmúlt évtizedekben Kelet-Közép-Európa országai – kiemelten a V4-országok – jelentős célterületet jelentettek a járműipari anyavállalatok számára. Megjegyzendő, hogy ebben a kölcsönös függésben a közép-európai ipari térségek jobban függnek a nyugati térségekből érkező befektetésektől, mint fordítva (Lux, 2017).

Kelet-Közép-Európában a külföldi vállalatoknak a jelenléte pozitívan hat a települések fejlődésére, működésük nyomán fejlődik, és a munkaerőpiaci elvárásokhoz alkalmazkodik az oktatási-képzési kínálat, nőnek a jövedelmek, bővül a foglalkoztatás, a szolgáltatások köre, és fejlődik a városi infrastruktúra is (Rechnitzer–Smahó, 2012; Fekete–Rechnitzer, 2019). A fejlődéssel egy időben azonban meg

kell jegyezni, hogy ezeknek a központoknak a kitettsége is nő, ám ennek kezelését nem mindenütt veszik figyelembe a városok fejlesztési stratégiáinak kidolgozása és az elképzelések megvalósítása során (Fekete, 2017).

Magyarországon szintén kiemelkedő szerepet tölt be az FDI, leginkább a német járműipari befektetéseknek köszönhetően. Napjainkban négy város is erős gyártókapacitással bír: Győr: Audi (1993), Kecskemét: Mercedes-Benz (2012), Szentgotthárd: Opel (1992), Esztergom: Suzuki (1992). A 2018-as adatok szerint ezek a vállalatok mintegy 22,5 ezer embert foglalkoztattak (Opten cégadatbázis, 2019), a melléjük települt beszállító kör pedig tovább növelte a járműiparban foglalkoztatottak létszámát.

Foglalkoztatotti szempontból a legnagyobb járműipari központ Győr, mely jó példa az FDI által generált városfejlődés bemutatására. A város megyeszékhely, a nyugat-dunántúli régió központja, történelmi hagyományaihoz híven jelentős iskolaváros, fontos ipari központ. A város kedvező geopolitikai és földrajzi helyzetéhez három főváros közelsége (Budapest, Pozsony és Bécs), valamint fontos gyorsforgalmi és főutak is hozzájárulnak. Mindemellett nem elhanyagolható, hogy a közelében fekszik a Győr-Pér Airport, mely Magyarország öt nemzetközi reptérének egyike, valamint mintegy 17 km-re található tőle a Győr-Gönyű dunai kikötő. A város ipara jelentős hatást gyakorol annak vonzáskörzetére is, mely nem áll meg a megye, sőt az ország határainál sem. A város és vonzáskörzetének kiemelt szereplője az egész kelet-közép-európai járműgyártás egyik legjelentősebb vállalata, az Audi Hungaria Zrt., mely 1993 óta működik a városban, napjainkban

mintegy 14 ezer alkalmazottal. A német Audi AG telephelyválasztásához a korábban említett telepítési tényezők közül a járműipari hagyományok erősen hozzájárultak, hiszen az 1896-ban vagongyárként alapított Rába működése mind a képzett munkaerő, mind pedig a kiépített infrastruktúra oldaláról pozitívan hatott a döntési folyamatokra. A győri járműipar jelentőségét tovább növeli a köré települt beszállítói kör, melyben jellemzően középvállalatok kapnak szerepet. A vállalkozások működéséhez kiváló helyszínt biztosít a Győri Nemzetközi Ipari Park, az itt működő cégek és vállalkozások további hétezer fő foglalkoztatásához járulnak hozzá. A szakképzett munkaerő meglétére a város oktatási intézményei nyújtanak biztosítékot, jelenleg csaknem harminc középfokú oktatási és két felsőoktatási intézmény működik a városban.

Vannak természetesen olyan városok is, melyekben vagy melyek környékén csekély az FDI mértéke. Ezen települések számára az uniós és hazai források jelentősége alapvető fontossággal bír, hiszen a helyi gazdaságfejlesztéstől kezdve az infrastrukturális beruházásokig szinte mindent fejlesztési forrásokból finanszíroznak, különböző fejlesztési projektek keretében valósítanak meg (Füzér, 2016).

AZ EU-S CSATLAKOZÁST MEGELŐZŐ ÉS KÖVETŐ EGYÉB VÁROSFEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEK

Az európai uniós csatlakozásokat közvetlenül megelőző és követő időszakban a térség országai számára fontos szerephez jutottak az előcsatlakozási alapok és az uniós fejlesztési források, melyek céljai és eredményei szorosan összefüggnek a kohéziós politika irányjaival. A városok je-

lenleg kiemelt helyen szerepelnek az EU kohéziós politikájában, hiszen a politika horizontális célkitűzései között szerepel az EU régiói és városai versenyképességének javítása, mellyel elérhető a gazdasági növekedés és bővülő foglalkoztatás. Bár az európai integráció 1957-es létrehozását követően folyamatosan bővült a tagállamok száma, csak 2004-ben érkezett el az idő a csatlakozásra a kelet-közép-európai országok többsége számára. A csatlakozás lehetősége magával hozta azoknak az uniós forrásoknak a hozzáférhetőségét, melyek jelentősen hozzájárultak a városi szereplők és ezáltal a városok, várostérségek fejlődéséhez is. A három előcsatlakozási program: ISPA (Instrument for Structural Policies for Pre-Accession), SAPARD (Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development), PHARE (Pologne, Hongrie Aide à la Reconstruction économique). Az ISPA a környezetvédelmi és közlekedési projektek támogatását biztosította, a SAPARD a fenntartható mezőgazdaság- és vidékfejlesztést tűzte ki célul. A legnagyobb kerettel a PHARE-program rendelkezett (évente az összes jelölt országra 1560 millió eurót biztosított 2000 és 2006 között), melyet azzal a céllal hirdettek meg, hogy a lengyel és a magyar gazdaság felzárkózzon a tagországok gazdasági teljesítményéhez. A kedvezményezettek köre és a célok később kibővültek, valójában a közép- és kelet-európai országok számára nyújtott támogatást (összesen 13 ország). A program céljaiban is megváltozott, hiszen már nem csupán a gazdaság fejlesztésére, hanem a csatlakozásra való felkészülésre és a demokratizálódásra, vagyis az európai integrációra irányult.

A PHARE-program felhasználásának sikeres példáját adja Lengyelország, ahol

az Alsó-sziléziai vajdaság hosszú távú fejlesztéséhez nagymértékben hozzájárultak az előcsatlakozási alap forrásai, a térség Kelet-Közép-Európa egyik legjobban prosperáló, döntően járműipari központú gazdasági térségévé vált. A Vajdaság központja, Wrocław mellett, a jelenleg csaknem 110 ezer fős Wałbrzych, mely mint korábbi bányászati központ is rendkívül sikeresen használta ki a rendelkezésére álló fejlesztési források nyújtotta lehetőségeket. Annak ellenére ugyanis, hogy az ezredfordulót követő évek jelentős válságot hoztak a város számára, és lakosságának csaknem 15%-át elveszítette 2010-re, megtalálta a megoldást, és az erőteljes gazdasági fejlődés útjára lépett. A térségben létrejött a Wałbrzych Speciális Gazdasági Övezet Invest Park néven, melyet a megalapított Regionális Fejlesztési Ügynökség munkája is nagymértékben támogatott. Alapvető céljuk a foglalkoztatás bővítése, a régióban zajló gazdaságfejlesztési folyamatok támogatása, a vállalkozások tudományos és K+F-tevékenységének támogatása, a külső források sikeres felhasználása (PHARE-program, uniós és más pályázati források) volt. Munkájuknak köszönhetően a bányászat mellett új iparágak telepedtek meg a térségben – elsősorban a járműipar jelentős a Toyota beruházásának következtében –, és napjainkban a régió második legjelentősebb központjává nőtte ki magát a város és térsége.

A VÁROSFEJLESZTÉS MEGJELENÉSE A MAGYAR OPERATÍV PROGRAMOKBAN

A csatlakozást követően – az előcsatlakozási alapok kimerülésével egy időben – minden tagállam előtt megnyílt a lehetőség, hogy részesüljön az Európai Regio-

nális Fejlesztési Alap, az Európai Szociális Alap és Kohéziós Alap forrásaiból. Ennek érdekében nemzeti akciótervek és operatív programok születtek, természetesen összhangban az EU adott tervezési ciklusra szóló stratégiáival és fejlesztési elveivel. A Magyarországon elérhető források stratégiai vonatkozásai egymásra épülnek, az I. Nemzeti Fejlesztési Terv (2004–2006, I. NFT), az Új Magyarország Fejlesztési Terv (2007–2010, ÚMFT), Új Széchenyi Terv (2011–2013, ÚSZT), a Széchenyi 2020 (2014–2020) operatív programjai mind jelentős beruházásokat generáltak, és komplex lehetőséget nyújtottak – és nyújtanak ma is – a városok számára. Természetesen minden tervezési időszakban más és más elvárásokkal és eredményekkel találkozunk, azonban a lehívható források egyértelműen hozzájárulnak a városok fejlődéséhez.

Az I. NFT az ország erősségei között emelte ki például, hogy minden régióban vannak dinamikus városok, azonban negatívumként kezelte az ország keleti és nyugati fele között meglévő fejlettségi különbségeket. Fontos szerephez jutott benne a városok fejlődése, az általa meghatározott három prioritás mindegyikében foglalkozott a városi fejlődéssel (turisztikai potenciál erősítése a régiókban, térségi infrastruktúra és települési környezet fejlesztése, a humán erőforrás-fejlesztés regionális dimenziójának erősítése). Az ÚMFT és az ÚSZT legfontosabb célja a foglalkoztatás bővítése és a tartós növekedés feltételeinek megteremtése volt. A tervezési ciklusban összesen 15 operatív programot, illetve hat különösen fejlesztendő területet nevesítettek: gazdaság, közlekedés, társadalom megújulása, környezet és energetika, területfejlesztés és államreform. A hat területen belül a vá-

rosok kiemelten megjelentek, ugyanis az operatív programok helyzetértékeléséből kiderült, hogy a városi térségeknek sajátos környezeti és közlekedési problémákkal kell megküzdeniük, mindemellett az épített örökségek is veszélyben vannak, éppen ezért az egyes városrészek és vidéki térségek fejlesztésében komoly lehetőségek rejlenek. A ciklus fejlesztési lehetőségei összességében pozitívan hatottak a városok infrastrukturális környezetének alakítására.

A jelenleg futó tervezési ciklus pályázati lehetőségeit és fejlesztési irányait a Széchenyi 2020 adja, mely szem előtt tartja és szolgálja az Európa 2020 stratégiai 11 tematikus célkitűzését. A Széchenyi 2020 keretében megfogalmazott operatív programok által támogatható fejlesztési célok a gazdaságfejlesztés, a környezeti és energiahatékonyság, az emberi erőforrás fejlesztése, a településfejlesztés, valamint a közlekedés, közigazgatás és közszolgáltatás fejlesztése. Kiemelt cél a fenntartható városfejlődés megvalósítása, melynek eszköze a városok helyi gazdasági szerepköreinek erősítése, a zöld gazdaságra történő átállás elősegítése, a fenntartható közlekedés és a városi környezet fejlesztése családbarát és klímaadaptációs szempontok figyelembevételével, továbbá megjelenik benne a leromlott városi területek komplex megújítása a társadalmi együttműködés erősítésével (Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program 2014–2020, Terület- és Településfejlesztési Operatív Program 2014–2020, Versenyképes Közép-Magyarország Operatív Program 2014–2020, Emberi Erőforrás-fejlesztési Operatív Program 2014–2020, Környezeti és Energhatékonsági Operatív Program 2014–2020, Integrált Közlekedésfejlesztési Operatív

Program 2014–2020, Közigazgatás- és Közszolgáltatás Fejlesztési Operatív Program 2014–2020).

A MODERN VÁROSOK PROGRAM

VÁROSFEJLESZTŐ HATÁSA

A kelet-közép-európai városok fejlesztési beruházásai tökevonzó képességének vizsgálatakor nem mehetünk el szó nélkül a magyar Modern Városok Program említése mellett. Napjaink magyar városfejlődésében ugyanis kiemelt szerepet tölt be a program, mely 2017 és 2022 között csaknem 260 projekt keretében támogatja – döntően hazai költségvetési és részben európai uniós forrásból – a 23 megyei jogú várost és azok fejlődését. A program jelentőségét mutatja, hogy ezek a városok jelentős térségi hatással bírnak, és bár összességében mintegy kétmillió ember él a megyei jogú városokban, vonzáskörzetük további egymillió főt számlál, mindösszesen tehát csaknem hárommillió fő érintett a fejlesztések megvalósításában.

Az alkalmazott eszközök és módszerek tekintetében (tervszerződések, központi finanszírozás, döntéshozatal) találunk ugyan hasonlóságokat az 1960-as évek városfejlesztési törekvéseivel, azonban míg korábban felülről meghatározott fejlesztések alapján valósultak meg nagyszabású beruházások, addig a Modern Városok Program keretében mindez a széles társadalom bevonásán alapszik (Fekete–Rechnitzer, 2019). A projektek alulról felfelé irányuló tervezésen alapulnak, a fejlesztési projektek kijelölése a kedvezményezettek által tett javaslatok közül történt.

Az elmúlt száz év legnagyobb volumenű vidékfejlesztési programja összességében mintegy 3800 milliárd forintból valósít meg projekteket, városonként

mintegy 150 milliárd forint nagyságrendben. A teljes költségvetés több mint felét közlekedésfejlesztési fejlesztések teszik ki, de amennyiben hozzávesszük a kapcsolódó projekteket (mint például az intermodális csomópontok, helyi utak, kerékpárutak, repülőterek fejlesztése, helyi közösségi közlekedés és repterek modernizálása), úgy ez az arány 70%-ra nő (Gulyás, 2017). A közútfejlesztések mellett a program törekszik az ipari fejlesztések támogatására is, hiszen mindegyik kedvezményezett településen, közvetlenül vagy közvetve, de megvalósulnak iparfejlesztést, gazdaságfejlesztést támogató beruházások is.

A VÁROSFEJLESZTÉS JÖVŐBENI ESZKÖZE

A városok között a fejlesztési források megszerzéséért és a fejlesztések megvalósításáért folyó versenyben a digitalizáció fontos eszköz lehet, mely megkönnyíti, egyben felgyorsítja a városok és a városi szereplők fejlődését. A digitalizáció eszközeinek alkalmazása azonban az Amerikai Munkaügyi Statisztikai Hivatal adatai szerint (2013) jelentős változást eredményez majd a foglalkozások összetételében. Leginkább az alacsony jövedelmű munkahelyek száma csökken drasztikusan; azok a foglalkozások, melyek kreativitást, szociális készségeket vagy magasabb iskolai végzettséget követelnek, kevésbé veszélyeztetettek. A rutinszerű szellemi és kézi gyakorlati feladatok helyébe viszont a technológia lép, az ilyen munkát végző munkavállalók jó része elveszítheti korábbi munkáját. A tendencia azon városok számára, melyek meg kívánják tartani lakosságukat, új kihívást eredményez majd. Ez jelenti egyrészt a munkaerőpiaci igényekhez alkalmazkodó oktatási rendszer

megteremtését, valamint a térségi elvárásokat kiszolgáló, digitális készségeket erősítő oktatási rendszer kiépítését. Ebben a közegben nem elegendő a városvezetés fejlesztési szándéka, együttműködésre és komplex menedzsmentszemléletre van szükség. A készségeknek rendelkezésre kell állni a meglévő humán erőforrás tekintetében, amelynek első lépése az oktatási-felsőoktatási intézményekkel való szoros együttműködés kialakítása (Kovács–Tamándi–Filep, 2010).

Az együttműködéseknek a városi szereplők között kell tehát elsőként megmutatkozni, az 1980-as évek óta elterjedő folyamatok, a sokszereplős városfejlesztések megvalósítása, a városrezsimek kialakulása továbbra is kiemelten kell hogy működjön. Spinelli és Adams (2017) szerint az egész világra jellemző folyamat a változás, melynek üteme egyre gyorsul, és ezzel együtt új lehetőségeket kínál a vállalkozói és menedzsmentszemlélet számára. Megfogalmazása szerint ebben a közegben kísérletezni kell, támogatni a vállalkozó szellemű vezetőket, olyan együttműködések kialakítására kell törekedni, melyek egész életen át tartó kapcsolatokat eredményeznek, és piaci szemléletet kell követni szinte minden területen. A kísérletező szellemiség a vállalkozási folyamat alapvető alkotóeleme, mely gyakran váratlan pozitív eredményeket hoz. A várostervezés és városfejlesztés területén is támogatni kell a jövőben a vállalkozói gondolkodásmódot, a kritikus gondolkodás kultúráját. Mindezt olyan stratégiai partnerekkel és városi együttműködő szereplőkkel karöltve, akik tevékenységeikkel, programjaikkal vagy éppen termékeikkel és szolgáltatásaikkal közös értékek és alapelvek mentén mozognak, egész életen át tartó kapcsolato-

kat hozva létre. A jövőben az együttműködések mellett a tudás és a humán tőke egyre inkább felértékelődik, ebben a közegben a városvezetésnek mindjobban el kell köteleznie magát a tudatos tervezés és az elkészült stratégiák, tervek megvalósítása és folyamatos értékelése mellett (Filep, 2009).

A városfejlesztés jövőbeli irányát jelöli, hogy mára már nemcsak infrastrukturális, hanem többek között humánerőforrás- és szolgáltatásfejlesztést célzó beruházások, fejlesztések is zajlanak városi szinten, hiszen a lakossági igények az épített környezet fejlesztése mellett a szolgáltatások biztosításában is jelentkeznek. Ennek hatására közép- és hosszú távú városstratégiák születnek, melyek menedzsmentszemléletű kezelése előtérbe kerülhet a jövőben. Bár a jelenleg futó tervezési időszak 2020-ban véget ér, azonban ezzel egyidejűleg a következő fejlesztési ciklusban megnyílhat a lehetőség a komplex térségi tervezés előtt.

Az integrált területi beruházás (ITB) az Európai Unió kohéziós politikájának eszköze, mely a városfejlesztési kezdeményezések összehangolását szolgálja, de később kiterjesztették a városi szintet meghaladó – regionális – integrált beavatkozásokra is. Az ITB lényege, hogy ha egy adott térség fejlesztéséhez több olyan beavatkozásra van szükség, mely operatív programon belül nem támogatható, akkor ezeknek a fejlesztéseknek a megvalósítására lehetőség nyílik egy nagyobb programcsomag létrehozására, melynek elemeit egymással párhuzamosan, a folyamat együttes menedzselése mellett lehet megvalósítani. A kelet-közép-európai államok közül Csehország, Lengyelország és Szlovákia is élt az ITB alkalmazásának lehetőségével, elsősorban a funkcioná-

lis városi területek versenyképességének megerősítését célozzák a kidolgozott programcsomagok.

A jelenlegi ciklus legnagyobb ITI-finanszírozását (mintegy 3,8 milliárd euró) Lengyelország használhatja fel. Az ITB itt a funkcionális városterületekre (Functional Urban Area, FUA), vagyis a városnak és annak hatásterületére koncentrál. A beavatkozási terület: 17 vajdasági és 9 regionális vagy kistérségi központú funkcionális városi terület; a várt eredmény a funkcionális városi területek versenyképességének megerősítése. A jó példák között említendő Lublin és a Lubelskie régió, ahol a térség kihívásainak kezelése érdekében a helyi stratégia három fő prioritás köré szerveződik. Mostanáig az elsődleges cél a mobilitás és az alacsony szén-dioxid-kibocsátású tömegközlekedési rendszer támogatása, valamint a funkcionális városi területek hatékony újjáélesztése volt. Az ITB-re Nyugat-Európa egyébként számos jó példával bír, Finnországban az integrált területi beruházás beavatkozási területe például a nagyvárosokat érinti (6AIKA Program, Helsinki, Espoo, Vantaa, Tampere, Turku, Oulu részvételével). A meghirdetett integrált területi beruházás a fenntartható városfejlesztésre koncentrál azzal a célkitűzéssel, hogy új know-how-t, vállalkozásokat és munkahelyeket teremtsen.

Az integrált területi beruházások mellett a közösség által irányított helyi fejlesztéseknek (Community Led Local Development, CLLD) is meg kell erősödni, hiszen a helyi szervezetek és közösségek bevonása – az Európai Bizottság megállapítása szerint – hozzájárul a fenntartható fejlődés megőrzéséhez és a területi kohézió támogatásához. Az alulról szerveződő, a helyi közösségek által szorgalmazott fejlesztések

megvalósítása ugyanis támogatni tudja a helyi stratégiák és célkitűzések megvalósítását. Egy ilyen együttműködési környezetben a stratégiák és célok megvalósítása azonban mit sem ér pontos indikátorok és eredmények számszerűsítése nélkül, tehát sikeres városfejlesztés sem valósulhat meg pontosan mérhető mutatók meghatározása és azok folyamatos monitoringja nélkül (Filep–Kovács–Tamándl, 2010).

ÖSSZEGZÉS

A második világháborút követően a kelet-közép-európai és ezzel együtt a magyar városok fejlődését mozgató erők egymástól elveiben és eszközeiben eltérőek voltak. Az 1940–1950-es években a legtöbb kelet-közép-európai országban nem létezett stratégiailag átgondolt területfejlesztési politika. Az 1960-as évektől kezdődően az ipari fejlesztések határozták meg a városfejlesztés irányát. A szocialista vezetés ugyanis a nyugati államoktól való leszakadás felszámolását a városok ipari fejlesztésében látta, városnak lenni előnyt jelentett a vidékkel, falvakkal szemben. Ebben az időszakban az államszocialista rendszerek erőszakos iparfejlesztése generálta a városok fejlődését, és városá válni csaknem lehetetlen volt erős ipari tevékenység nélkül.

A rendszerváltást követően az urbanizáció lendülete visszaesett a térségben, és a központilag irányított, elsősorban infrastrukturális területen szorgalmazott városfejlesztés helyébe alulról szerveződő, új szemlélet került. Megtörtént a kelet-közép-európai országok határainak megnyitása és a külföldi működő tőke bevonása, melynek mértéke és területi megoszlása erősen összefügg az EU-s csatlakozás első és második hullámával. Az FDI beáramlá-

sa nagymértékben hozzájárult a városok és általuk egész térségek fejlődéséhez. Kelet-Közép-Európa országaiban a kedvező földrajzi fekvés és munkaerőpiaci viszonyok miatt nagy számban alakítottak ki telephelyeket nyugat-európai és távol-keleti vállalatok. Jellemző folyamat, hogy a célszörzágok számos vonatkozásban a be-települő vállalatok igényeihez alakították saját gazdaságpolitikájukat, egyfajta kölcsönös függést alakítva ki ezzel.

Azon települések számára, amelyeknek nem vagy csak kismértékben sikerült az FDI bevonása, az EU-s és hazai források jelentősége alapvető fontossággal bír. Az FDI mellett az előcsatlakozási alapok és az uniós fejlesztési források is kiemelt szerephez jutnak, mint a városfejlesztés lehetséges eszközei, céljai és eredményei azonban szorosan összefüggnek az európai kohéziós politika irányáival.

Az EU stratégiáival és fejlesztési elveivel összhangban minden tervezési ciklusban nemzeti akciótervek és operatív programok születnek a keretek felhasználására. A Magyarországon jelenleg futó tervezési ciklus pályázati lehetőségeit és fejlesztési irányait a Széchenyi 2020 adja. A célok szolgálatában kiemelt szerepet tölt be a Modern Városok Program, melynek keretében a megyei jogú városok jutnak 2022-ig jelentős támogatáshoz. Közép- és hosszú távú városstratégiák születnek, melyek sikeres megvalósításához erős menedzsmentszemléletre, stabil stratégiai együttműködésre van szükség a városi szereplők között. A városokat már nemcsak önmagukban, hanem szűkebb térségükben is értelmezni kell, hiszen város és térsége szoros kapcsolatban állnak egymással. A komplex fejlesztések megvalósításához vállalkozói szemléletre és a változásokhoz való alkalmazkodásra van

szükség oly módon, hogy a várostervezés stratégiai együttműködő partnereivel karöltve támogatja a vállalkozói gondolkodásmódot és a kreatív iparágak fejlődését.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barta Györgyi – Enyedi György (1981): *Iparosodás és a falu átalakulása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bencsik Andrea (2012): A beszállítói hálózatok menedzsmentjének és vállalati stratégiájának értékelése. Rechnitzer János – Smahó Melinda (szerk.): *A járműipari beszállítói hálózat Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Széchenyi István Egyetem, Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 101–131.
- Dusek Tamás (2012): A kelet-közép-európai járműgyártási központok versenyképessége. In: Rechnitzer János – Smahó Melinda (szerk.): *Járműipar és regionális versenyképesség. Nyugat- és Közép-Dunántúl a kelet-közép-európai térségben*. Széchenyi István Egyetem, Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 262–294.
- Erdei Ferenc (1974): *Magyar falu*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fekete Dávid (2017): Európai járműipari térségek gazdasági kormányzási modelljei. *Tér és Társadalom*, 31. évf., 3. sz., 125–142, <https://doi.org/10.17649/tet.31.3.2746>.
- Fekete Dávid (2018): Győri fejlesztések a Modern Városok Program keretében. *Területi Statisztika*, 58. évf., 6. sz., 638–658, <https://doi.org/10.15196/ts580605>.
- Fekete Dávid – Rechnitzer János (2019): *Együtt nagyok. Város és vállalat 25 éve*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Filep Bálint (2009): *A nagyvárosok versenyképessége és térségszervező funkciói*. PhD-disszertáció, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.
- Filep Bálint – Kovács Zsolt – Tamándi László (2010): A felsőoktatási intézmények versenyképessége Magyarországon és azok mérésének dilemmái. In: *Tanulás, tudás, gazdasági sikerek, avagy a tudásmenedzsment szerepe a gazdaság eredményességében*. CD, Lifelong, Learning Magyarország Alapítvány, Győr.
- Füzér Katalin (2016): *Társadalmi tőke és részvételi városfejlesztés*. Habilitációs tézisek. Debreceni Egyetem, Debrecen.

- Geröcs Tamás (2015): A német járműipar globális terjeszkedésének hatása a kelet-közép-európai felzárkózásra. *Külügyi Szemle*, 14. évf., 3. sz., 96–117.
- Gombos Szandra – Füzi Anita – Tóth Tamás (2012): Járműipari telepítési tényezők Kelet-Közép-Európában. In: Rechnitzer János – Smahó Melinda (szerk.): *Járműipar és regionális versenyképesség. Nyugat- és Közép-Dunántúl a kelet-közép-európai térségben*. Széchenyi István Egyetem, Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 143–164.
- Gulyás Ildikó (2017): *Modern városok program*. De-
loitte, Budapest.
- Hamilton, Ian F. E. – Carter, Francis (2004): Foreign Direct Investment and City Restructuring. Hamilton, Ian F. E. et al. (eds.): *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe. Towards Globalization*. United Nations University Press, New York, 116–153.
- Kovács Zoltán (2009): Urbanizáció és átalakuló városhálózat Kelet-Közép-Európában. *Közép-európai Közlemények*, 2. évf., 4–5. sz., 175–182.
- Kovács Zsolt – Tamándl László – Filep Bálint (2010): Észak-dunántúli vállalkozói elit elvárásai a Széchenyi István Egyetemen és hallgatóival szemben. *Tér és Társadalom*, 24. évf., 2. sz., 93–105.
- Lux Gábor (2017): A külföldi működő tőke által vezérelt iparfejlesztési modell és határai Közép-Európában. *Tér és Társadalom*, 31. évf., 1. sz., 30–52, <https://doi.org/10.17649/tet.31.1.2801>.
- Lux Gábor (2019): A Modern városok program újraiparosítási törekvései. *Tér és Társadalom*, 33. évf., 1. sz., 44–65, <https://doi.org/10.17649/tet.33.1.3067>.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda (2012): A jármű- és autóipar hatása a kelet-közép-európai térség versenyképességére. *Magyar Tudomány*, 173. évf., 7. Különszám, 38–47.
- Rechnitzer János (2019): Nagyvárosok a magyar területi politikában és területfejlesztésben a rendszerváltozástól napjainkig. *Tér és Társadalom*, 33. évf., 1. sz., 3–26, <https://doi.org/10.17649/tet.33.1.3069>.
- Spinelli, Stephen – Adams, Rob (2017): *New Venture Creation. Entrepreneurship for the 21st Century*. McGraw-Hill Education, New York.
- Straub, Eberhard (2015): *Das Drama der Stadt. Die Krise der urbanen Lebensformen*. Nicolaische Verlagsbuchhandlung, Berlin.

Kézai Petra Kinga

Startupvállalkozások a visegrádi országok nagyvárosaiban¹

Startup Businesses in the Large Cities of the V4 Countries

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány az innovációnak a V4-országok együttműködésében betöltött szerepét vizsgálja, különös tekintettel a startupvállalkozásokra. A szakirodalom segítségével értelmezi a startup és az ökoszisztéma fogalmát, majd végigköveti a startupok megjelenését és elterjedését a V4-országokban. A kutatás a Crunchbase adatbázis alapján aktuális helyzetképet ad az ezen országokban tevékenykedő startupvállalkozások területi eltéréseiről, a visegrádi országok 52 nagyvárosát vizsgálva. Felmerül a kérdés, mely nagyvárosok vonzóak a startupvállalkozások számára a visegrádi országokban, mely városok szolgálnak startupközpontként. Végül kitérünk a koronavírus-járvány és a startupok kapcsolatára is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L26, M13, O18, O3

Kulcsszavak: visegrádi országok, gazdasági fejlődés, regionális elemzés, startup, Covid-19

SUMMARY

The study examines the role of innovation in the Visegrád Cooperation, with special focus on startups. The concepts ‘startup’ and ‘ecosystem’ are defined on the basis of the literature. Then the emergence and spread of startups in the V4 countries are described. The research provides an up-to-date picture of the territorial differences between startups operating in V4 countries based on the Crunchbase database and the analysis of 52 large cities. The authors wish to know which large cities are attractive for startups in the Visegrád countries and

KÉZAI PETRA KINGA, PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (kezai.petra.kinga@sze.hu).

which of the latter serve as startup centres in this region. The study concludes with a description of the perspectives of the relationship between the pandemic Covid-19 and startups.

Journal of Economic Literature (JEL) code: L26, M13, O18, O3

Keywords: Visegrad countries, economic development, regional analysis, startup history, Covid-19

BEVEZETÉS

Európa 2019-ben ünnepelte a vasfüggöny leomlásának harmincadik évfordulóját. Ezen történelmi pillanat létrejöttében, a szabadság és a demokrácia keresésében különösen fontos szerepet játszottak a visegrádi országok. Az esemény egyben a több mint negyven éven át szétválasztott Európa egyesítésére irányuló, közös kezdeményezés is volt. Az 1989-ben elindult folyamat még 2019-ben is számos kihívást jelent, és továbbra is prioritást élvez – hangzott el a Visegrádi Csoport és a Benelux államok minisztereinek találkozásán 2019. december 8-án.²

A globális gazdaságban a vállalkozók a startupvállalkozások révén vezetnek be új innovációkat, új termékeket és szolgáltatásokat, hoznak létre új munkahelyeket. Megújítják a világ számos városának gazdaságát, mivel megteremtik az alapot a gazdasági növekedési hullámhoz. A startup-ökoszisztémák az Egyesült Államoktól Izlandig a világ minden táján felbukkantak. Ezek a vállalkozói ökoszisztémák mozgatják az innovációt, az új vállalkozások létrehozását és a munkahelyteremtést. A startupközösségek dokumentálják a vállalkozó közösségeinek felépítéséhez szükséges stratégiát, dinamikát, takti-

kát és hosszú távú perspektívát. Egymást támogatják, és táplálják a kreativitást. Tehát, aki úgy gondolja, hogy kizárólag a Szilícium-völgy az egyetlen hely, ahol startupvállalkozást indítanak, az téved. Manapság a nagyszerű üzleti ötletek bárholnan származhatnak (Feld, 2012).

MÓDSZERTAN

A tanulmány első része szakirodalmi áttekintés, amely egyrészt értelmezi a startup fogalmát, másrészt bemutatja a visegrádi országokban a rendszerváltás óta beindult innovációs folyamatokat. Ismerteti, hogyan törtek utat maguknak a startupvállalkozások a vállalkozói szférában, illetve hogyan fejlődött ki a startup-ökoszisztéma az egyes országokban. A tanulmány második része kvantitatív adatelemző módszerrel készült primer kutatás, mivel jelenleg nem áll rendelkezésre hivatalos adatbázis, amely összesíti a startupvállalkozásokat, illetve a V4-országokban nincs frissen kiadott hivatalos startupstatisztika. (A legfrissebb hivatalos jelentés, a Visegrad Startup Monitor 2016/2017-ben készült.) Ezért a kutatás az American Crunchbase Database adatait elemezte. Az adatbázis olyan innovatív online platform, amely összegyűjti és rendszerezi 160 ország startupvállalkozásait. Az adatbázis célja, hogy támogassa a több mint 55 millió szakembert (vállalkozókat, befektetőket, piackutatókat, értékesítőket) az üzleti döntéseik során (Crunchbase, 2020). A kutatás az adatbázisban szereplő, 2020. március 20-i adatokat elemzi, SPSS Statistics 21 szoftver segítségével. A vizsgálatban szereplő magyar városok: Kecskemét, Nyíregyháza, Győr, Pécs, Miskolc, Szeged, Debrecen; a szlovák városok: Kassa és Pozsony; a cseh városok: Liberec, Plzen, Ostrava, Brno;

illetve a lengyel városok: Legnica, Kalisz, Koszalin, Chorzów, Tarnów, Wrocław, Walbrzych, Plock, Elbląg, Dąbrowa Górnicza, Gorzów Wielkopolski, Opole, Tichy, Ruda Śląska, Rybnik, Zielona Góra, Bytom, Bielsko-Biala, Olsztyn, Zabrze, Gliwice, Rzeszów, Kielce, Torun, Sosnowiec, Radom, Częstochowa, Gdynia, Katowice, Białystok, Lublin, Bydgoszcz, Szczecin, Gdańsk, Poznań, Wrocław, Łódź és Kraków. A kutatás ezen nagyvárosokban található startupvállalkozások területi eltéréseit vizsgálja.

A STARTUP FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSE

A 21. században használt kifejezés a startupvállalkozások. Egyértelmű és egységes definíciója hiányzik, a szakirodalomban több meghatározással is találkozhatunk. Malone és szerzőtársai (2003) szerint minden az úgynevezett internetbuborékkal³ kezdődött 1996 és 2001 között az Egyesült Államokban. Manapság a startupvállalkozások egyre fontosabb szerepet játszanak a globális világban, hiszen a társadalom hajtóerejeként tekintenek rájuk. Akadnak, akik összekeverik a kkv-kat a startupvállalkozásokkal. Kezdetben a befektetők a startupokat a nagyvállalatok kisebb méretű verzióiként kezelték, helytelenül, hiszen jelentős ideológiai (és szervezeti) különbség van az induló startup, a kisvállalkozás és a nagyvállalat között, ami különféle finanszírozási stratégiákat is igényel (Gonçalves, 2016).

A Szilícium-völgy híres vállalkozólegendája, Steve Blank szerint a startup egy olyan átmeneti szervezet, amelynek célja megismételhető és méretezhető üzleti modell keresése (Blank, 2010). A legnépszerűbb meghatározás Eric Ries-től származik, aki szerint a startup olyan

vállalkozás, amelynek célja új termék létrehozása, vagy szolgáltatás nyújtása szélsőségesen bizonytalan feltételek között (Ries, 2011). Dee és társai (2015) tanulmányukban a startupot olyan új, innovatív vállalkozásként jelölték meg, amely a gyors növekedésre (alkalmazottak, értékesítés, ügyfelek) összpontosít, és egy fenntartható, skálázható üzleti modellt kíván megtalálni. Kollmann és társai (2016) három alapvető jellemző alapján határozták meg a startupvállalkozásokat: 1) 10 évesnél fiatalabb, 2) rendkívül innovatív technológiákat és/vagy üzleti modelleket alkalmaz, és 3) jelentős létszám- és/vagy értékesítésnövelésre törekszik (Kollmann et al., 2016:15). Szarek és Piecuch (2018) tanulmányukban a startupvállalkozásokat innovatív ötleteken alapuló, úttörő üzleti vállalkozásokként jellemezték, amelyek új terméket vagy szolgáltatást hoznak létre, ami nem másolat, hanem önálló, új kezdeményezés. A startupok tevékenységét jelentős kockázat terheli. Finanszírozásuk szempontjából a vizsgált vállalatok nyilvánvalóan nem különböznek a többi vállalkozástól; elsősorban saját tőkén, ritkábban külföldi tőkén alapulnak. A startupvállalkozásoknak lehetőségük van tőkét bevonni az alapítókön kívül befektetőktől, az ún. üzleti angyaloktól. Fejlődési hajlandóságuk nehezen előre jelezhető (Szarek–Piecuch, 2018). Jelen tanulmány Kollmann és társai meghatározása alapján vizsgálja a startupvállalkozásokat.

AZ INNOVÁCIÓ SZEREPE

A V4-ORSZÁGOKBAN

A Visegrádi Csoportot 1991. február 15-én hozták létre a visegrádi országok, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyar-

ország, hogy az eredetileg három, majd később négy közép-európai ország párbeszédének és szoros együttműködésének fórumaként szolgáljon. A V4-ek tükrözik a közép-európai régió országainak erőfeszítéseit, hogy együttműködjenek számos közös érdekű területen, az európai integráción belül. A visegrádi országok mindig ugyanazon civilizációhoz tartoztak, amelynek kulturális és szellemi értékeit kívánják megőrizni és tovább erősíteni (Visegrad Group, 2020). A kétezres években a poszt szocialista országok alapvető célja volt felzárkózni a Nyugathoz, illetve csatlakozni az Európai Unióhoz, amely egyidejűleg a nyugati piac felé nyitást is jelentette. A külföldi verseny fokozódó nyomásának hatására és a gyorsan telített hazai piacok következtében a folyamat lelassult, amely az új vállalkozásokat generálta (Szerb–Trumbull, 2015). A közös célt 2004. május 1-jén elérték, a visegrádi országok az Európai Unió tagjává váltak, újabb lépést téve afelé, hogy Európa megosztottságának éles határvonalai elmosódjanak. A V4-es országok fő céljai: a közép-európai régió stabilitásának erősítése, a kulturális kohézió megőrzése és előmozdítása, a V4-en belüli együttműködés elősegítése, amely az értékek átadását jelenti a kultúra, az oktatás, a tudomány és az információcsere terén; az optimális együttműködést ösztönzése minden országgal, különösen a szomszédaival. Továbbá legfőbb érdeke, hogy fenntartsa a demokratikus fejlődést egész Európában (Visegrad Group, 2020).

2016-ban a V4-országok Andrus Ansip európai biztos jelenlétében, Prágában aláírták az innováció és az induló vállalkozások terén folytatott regionális együttműködésről szóló egyetértési nyilatkozatot. A 2016-os V4-elnökség továbbá megerő-

sítette, hogy az induló vállalkozások és innovációk együttes, összehangolt bemutatása az együttműködés egyik legigéretesebb formája, amely a jövőorientált kutatást és fejlesztést ötvözi az üzletorientált gazdasági perspektívával (V4 Annual Report 2015–2016). A lengyel elnökségű visegrádi együttműködés 2016–2017. évi jelentése közzétette a varsói nyilatkozatot, amelynek célja az innovációs politika összehangolása, a vállalatok közötti együttműködés erősítése a kutatás-fejlesztés, az infrastruktúra, a szolgáltatások, a kiberbiztonság és a digitális írástudás terén. Ahogy az utóbbi évek jelentéseiből kitűnik, az innováció és az induló vállalkozások fogalma kiemelt, aktuális téma a V4-államokban, különféle programokkal segítik az induló vállalkozásokat a nemzetközi piacra kilépésben. 2017–2018-ban elindult a V4 Startup Force mentor- és mobilitási program, a V4 Smart Platform (regionálisan átjárható szolgáltatásokra irányítva), a V4 Startup, és megtartották az Innovációs Napokat és a V4 – Google Innovációs Fórumot.

Nehajova (2019) írásában azt vizsgálta, hogy a technológiai haladásnak, az innovációnak és a negyedik ipari forradalomnak (Ipar 4.0) milyen hatásai vannak a V4-ekre. Jelentős különbségek fedezhetők fel az EU-n belül az egyes régiók digitalizációjában. A V4-ek számos kezdeménnyel igyekeznek felzárkózni: okosipar Szlovákiában, Prumysl 4.0 a Cseh Köztársaságban, „Morawiecki-terv” Lengyelországban és az Ipar 4.0 Nemzeti Technológiai Platform Magyarországon. A szerző számba veszi az Európai Unió digitális átalakulást támogató központi kezdeményezéseit és a szakpolitikákat, és összehasonlítja a V4-országokéval. Javaslatára szerint, ha az erősségekre fókuszálva, az országok fokozzák a vezető

iparágaik támogatását annak érdekében, hogy megerősítsék azoknak a saját szegmensükben betöltött pozícióját, „a regionális digitális ipari platformok megfelelően összekötött hálózata korábban sohasem látott mértékben aknázhathatná ki a V4-régió digitális és innovációs potenciálját” (Nehajova, 2019:241).

Böszörményi-Nagy és Mura (2018) a digitális forradalom és a V4-ek kapcsolatát vizsgálta a digitális technológia felhasználóinak arányán keresztül. A V4-ek között Csehország a digitalizáció eddigi egyértelmű nyertese, hiszen a folyamatos fejlesztéseknek köszönhetően a digitális kornak megfelelő termékeket és szolgáltatásokat tud kínálni. A tanulmány esettanulmányokon keresztül mutatja be a startupvállalkozásokat. A szerzők a startupvállalkozásokra a gazdasági növekedés közvetítőiként tekintenek, bár megjegyzik, a tudatos politikai és szabályozói fellépés nélkülözhetetlen.

Zöldréti (2019) tanulmányában megfogalmazza, hogy a visegrádi országok a politikai együttműködésen túl ma már az európai gazdasági növekedés zálogát jelentik. Az egyre erősödő gazdasági együttműködés érdekében a V4-országok 2019. évi versenyképességi helyzetéről készített látéletet, és átfogóan bemutatja a tagországok pozícióját. Zöldréti kutatásának eredményei azt mutatják, hogy az elmúlt években elért növekedés megalapozza a felzárkózást Nyugat-Európához, ennek ellenére jelenleg a V4-országok egyike sem érte még el a hosszabb távon célként kitűzött teljes versenyképességi fordulatot, így ez közös kihívást jelent valamennyi V4-ország számára.

STARTUP-ÖKOSZISZTÉMA

Az ökoszisztéma fogalmát James F. Moore 1993-ban a *Harvard Business Review*-ban

megjelent, nagy hatású cikkében alkotta meg. Rámutatott, hogy a vállalkozások nem „vákuumban” alakulnak ki, a cégek együttműködnek a beszállítókkal, az ügyfelekkel és a finanszírozókkal (Moore, 1993). A vállalkozói ökoszisztéma tehát olyan körülményeknek tekinthető, amelyek között az egyén, az üzleti vállalkozások, a kormányok, a civil társadalom és a fejlesztési partnerek regionális szinten összetalálkoznak, támogatva a vállalkozói tevékenységeket azzal a céllal, hogy gazdasági vagyont és jólétet teremtsenek. A dinamikus ökoszisztémákban az új cégek jobb lehetőségeket kapnak a növekedésre és a munkahelyteremtésre, mint a más helyszíneken létrehozott cégek (Mason–Brown, 2014). A vállalkozói ökoszisztéma meghatározása, amely az irodalomban található definíciók szintéziséen alapul, a következő: „egymással összeköttetésben álló (lehetséges és tényleges) vállalkozási szereplők, vállalkozói szervezetek (pl. cégek, kockázatitőke-befektetők, csendestársak, bankok), intézmények (egyetemek, a közhivatalok, pénzügyi testületek), valamint vállalkozási folyamatok (pl. vállalkozásalapítási arány, a gyors növekedésű cégek száma, a »slágervállalkozások« szintjei, a sorozatos vállalkozásokat létrehozók száma, a cégeken belüli korrump hozzáállás mértéke, illetve a vállalkozói becsvágy szintjei), amelyek hivatalosan vagy nem hivatalosan szövetkeznek, hogy a helyi vállalkozói környezetet összekapcsolják, abban összekötő kapocsként szolgáljanak, illetve teljesítményét irányítsák.” (Mason–Brown, 2014:5).

A vállalkozói ökoszisztémák koncepciója egyre nagyobb figyelmet kapott az elmúlt évtizedben, amikor a kormányok, magánvállalkozások, egyetemek és közösségek kezdték felismerni az integrált politikák, struktúrák, programok és fo-

lyamatok potenciálját, amelyek elősegítik a regionális vállalkozói tevékenységeket, és támogathatják az innovációt, a termelékenységet. Míg Salido és társai még 2013-ban azt jelentették, hogy az egy főre eső startupprogramok száma körülbelül azonos Európában és az Egyesült Államokban (Salido et al., 2013), 2018-ban a startup-ökoszisztéma a technológiai vállalatokba történő beruházások terén rekordszintet ért el. Az európai szoftveripar ötször gyorsabban növekedett, mint az európai gazdaság többi része (Atomico, 2018). A Startup Genome 2018-as jelentése szerint a leginkább növekvő szektorok között van a fintech, a kiberbiztonság és a blockchain, és az Amerikai Egyesült Államok elveszíti erőfölényét ezekben az ágazatokban, Európa stagnál, Kína pedig jelentős növekedést tudhat magáénak (Startup Genome, 2018).

A V4-ORSZÁGOK STARTUP-ÖKOSZISZTÉMÁI

Magyar startup-ökoszisztéma

Hazánkban 2007 óta ismert a kifejezés, de ekkor még csak igen kezdetleges formában létezett. A magyar startuptörténelmet a szakértők két szakaszra osztják: a kezdetekre és a „New Age” korszakra.

2008-ban szervezték az első startupversenyt, a Startup Undergroundot, a legelső startupeseményt hazánkban. Megszülettek az első magyar sikeres startupok: a LogMeIn (2003), Ustream (2007), majd a Prezi (2008). 2009-ben Záboji B. Péter⁴ megalapította az Európai Vállalkozói Alapítványt, amely elsőként kezdte meg a vállalkozástan oktatását. Ugyanebben az évben az Európai Unió támogatásával elindult a Jeremie tőkeprogram. 2012-ben látott napvilágot az első jelentés a magyar start-

up-ökoszisztémáról (Páger-Szerb, 2012). 2013-ban meghírdették az első, állami startup inkubációs programot, a Gazella pályázatot, amely azonban 2014-ig nem indult be. 2013-ban elindult a Climate-KIC Akcelerációs Program, amely az európai modell és hálózat részeként klímainnovációs startupokat támogatott. 2014-ben megalapították a Design Terminált, amely Közép-Európa vezető innovációs ügynökségeként foglalkozik vállalkozásfejlesztéssel és tehetséggondozással. Ugyanebben az évben Turcsán Tamás privát kezdeményezésére elindult a Hackathon. 2015-re azonban visszaesett a hazai startupélet aktivitása, nem rendeztek versenyeket, eseményeket. 2015 nyarán meghalt Záboji B. Péter, a startupvilág kiemelkedő személyisége, és ezzel lezárult az első korszak.

A „New Age” korszak elnevezést a startupok világával foglalkozó InsiderBlog használta először. 2015 őszétől ismét fejlődésnek indult a hazai startupvilág: novemberben az Enterprise Hungary megrendezte az első nemzetközi, Get in the Ring elnevezésű versenyt (Bagó, 2015). A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal létrehozta a Startup Campus programot Budapesten és Debrecenben. 2015 év végére sikertelenül lezárult a Gazella-program. A 2014–2020 támogatási időszakban nem hirdettek meg új Jeremie programot, helyette további civil kezdeményezések, közösségek jöttek létre. 2017-ben jelent meg a visegrádi országok startupvállalkozásairól szóló első és máig egyetlen jelentés (Beauchamp–Skala, 2017). 2017-ben kormányrendelet született a startupvállalkozásokkal kapcsolatban [331/2017. (XI. 9.) Korm. rendelet 1. §]. A startupok a kormányrendeletben mint korai fázisú vállalkozások jelentek meg.

2017 óta folyamatosan fejlődik a magyar startupközösség. Számos, a gazdaságfejlesztést és az innovációs folyamatok erősítését céljául kitűző projekt indult Magyarországon. Ilyen koncepció a 2013-ban létrejött Felsőoktatási és Ipari Együttműködési Központ (FIEK) Győrben, amely 14 milliárd forint kormányzati támogatással új alapokra helyezte a Széchenyi István Egyetem kutatás-fejlesztési tevékenységét, új perspektívát nyújtva az egyetem és a vállalkozások közti kutatás-fejlesztési együttműködésnek, továbbá az egyetem bővíti a kis- és középvállalkozások számára nyújtott szolgáltatásait is (Fekete, 2017). A 2015-ben meghirdetett Modern Városok Program (MVP) keretében a 23 megyei jogú város összesen 3400 milliárd forint központi fejlesztési támogatást kap a következő években. Ezen fejlesztések között létrejött új ipari parkok és az induló vállalkozásokat segítő inkubátorházak segítségével bővíthet a felsőoktatási intézmények kutatás-fejlesztési tevékenysége (Fekete, 2018). Egyre inkább elterjednek az inkubációs házak és a befektetési programok, a közösségi irodák. Rendezvények, versenyek sora várja az érdeklődőket (Startup Safari, Central European Startup Award, Regional Startup and Innovation Day, Demo Day).

A StartupBlink 2019-es értékelése alapján Budapest figyelemre méltó sikereket ért el a Prezi és az Ustream formájában, és a startup-ökoszisztémája gyorsan fejlődik. Tekintettel a hazai fejlődés ütemére és a lelkes startupközösségére, nem kell már sokat várni, hogy Európa vezető startupcélállomásává váljunk.

Lengyel startup-ökoszisztéma

2010-ben még elképzelhetetlennek tűnt, hogy startup-ökoszisztéma jön létre Len-

gyelországban. 2014-ben fiatal lengyel startupalapítók egy lelkes csoportja tette le a lengyel startup-ökoszisztéma alapjait, amikor felvállalták, hogy képviselik a startupvállalkozásokat a kormánnyal, a parlamenttel, az Európai Bizottsággal és az önkormányzati egységekkel folytatott párbeszédekben. Hatalmas lendülettel kezdték el építeni az ökoszisztémát (Skala et al., 2015), melyről 2015 óta elérhető az éves jelentések (Beauchamp et al., 2018).

Krysztofiak-Szopa és Wisłowska (2019) jelentésében a lengyel startupvállalkozások számát 4300-4700 cégre becsülték. A startupcégek 60 százaléka jellemzően IT- és szoftveriparágakban tevékeny. De jelentős iparág az energia, a biotechnológia, a nanotechnika, illetve az ipar 4.0. Az átfogó tanulmányban 1235 techvállalatot térképeztek fel, ez az első, 2015-ös jelentéshez képest 290 százalékos növekedést jelent. A szerzők az írásukban Alsó-Sziléziát nevezték meg a lengyel Szilícium-völgynek, mivel Wrocławban és környékén, Alsó-Szilézia régióban, Lengyelország délnyugati részén a legmagasabb a technológiai vállalkozók koncentrációja. Wrocławban két egyetem is a legjobb besorolást érte el az induló vállalkozásokkal együttműködő tudományos intézmények között. Míg Varsó, Wrocław, Krakkó, Lublin jelentős startupközpontokká nőttek ki magukat, mivel a lengyel techvállalatok több mint fele itt található, addig Poznań, Łódź és Katowice jelentősége az elmúlt évek során csökkent (Krysztofiak-Szopa-Wisłowska, 2019).

Cseh startup-ökoszisztéma

Lukes és szerzőtársai 2013-as kutatásában azonosították a startupvállalkozókat, és szakpolitikai ajánlásokat fogalmaztak meg a vállalkozói tevékenység negatív megíté-

lésének enyhítésére (Lukes et al., 2013). Durda és Ključnikov (2019) tanulmányukban már intenzíven fejlődőnek értékelték a cseh startup-ökoszisztémát. Megállapították, hogy a startupok kínálta munkahelyek, valamint az azok iránti kereslet folyamatosan nő Csehországban. 2017-ben Beauchamp és Skala a V4-országok startupjaira vonatkozó jelentésben azt hangsúlyozták, hogy Csehországban a kockázati tőke és az állami alapok a startupok finanszírozásában kevésbé fontos szerepet játszanak, mint a többi V4-tagországban. Ivanová és Čepel 2018-ban viszont már arról számolt be, hogy Csehország éri el a legmagasabb innovációs teljesítményt, ahogy Schwab (2018) is a legfejlettebb innovációs ökoszisztémát azonosította. Az üzleti inkubátorok kiterjedt hálózata segíti a cseh startupvállalatokat. Staszkievicz és Havlíková (2016) és a Keiretsu Forum (2018) átfogó tanulmánya a cseh startupvállalkozások, illetve a startup-ökoszisztéma alapvető jellemzőit ismerteti. Jelenleg aktuális és hivatalos startupstatisztikák nem állnak rendelkezésre a cseh startup-ökoszisztémáról (Durda–Ključnikov, 2019).

Szlovák startup-ökoszisztéma

Szlovákiában a startup-ökoszisztéma meglehetősen fiatal. 2009-ben tették meg az első lépéseket a vállalkozók együttműködésének irányába. Az ökoszisztéma kialakításában vezető szerepet játszottak a vállalkozások és a startupközösség. Ahogy nőtt az ökoszisztéma szereplőinek száma, úgy vált egyre fontosabbá a kormány számára is az innováció, valamint a hozzáadott érték, amelyet ezek a startupvállalkozások képviselnek. Az elmúlt tíz évben több szlovák startup is jelentős sikereket ért el a globális piacon, ilyen pl.

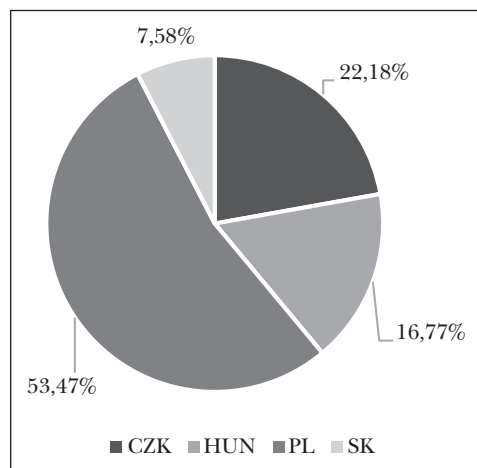
a Pixel Federation, a Sygic (Dzurovčínová, 2016).

A StartupBlink 2019-es értékelése alapján hatalmas potenciál rejlik a szlovák startupvállalkozásokban. A kormány támogatja az innovatív, fiatal vállalkozókat, mellyel számos lehetőség nyílik az induló vállalkozók számára.

V4-ORSZÁGOK STARTUPVÁLLALATAINAK VIZSGÁLATA A CRUNCHBASE ADATBÁZIS ALAPJÁN

A primer kutatás során a Crunchbase adatbázisban szereplő, a V4-országokból 5450 regisztrált startupvállalkozást elemeztük. A 2. ábra szemlélteti az egyes tagországokban tevékenykedő startupvállalkozások egymáshoz viszonyított arányát.

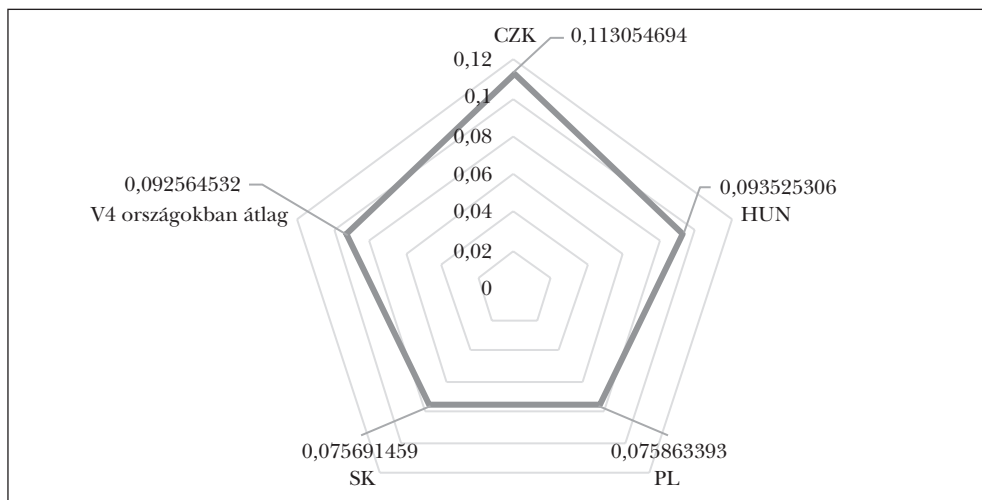
1. ábra: A startupvállalkozások százalékos megoszlása a V4-országokban (2020. március 20-i adatok)

Forrás: Saját szerkesztés a Crunchbase, 2020 alapján

A V4-országokban a startupvállalkozások lakossághoz viszonyított aránya a Cseh Köztársaságban a legmagasabb. Ezer főre 0,12 startupvállalkozás jut, amely a

2. ábra: Az ezer fő lakosságra jutó startupvállalkozások a V4-országokban

Forrás: Saját szerkesztés

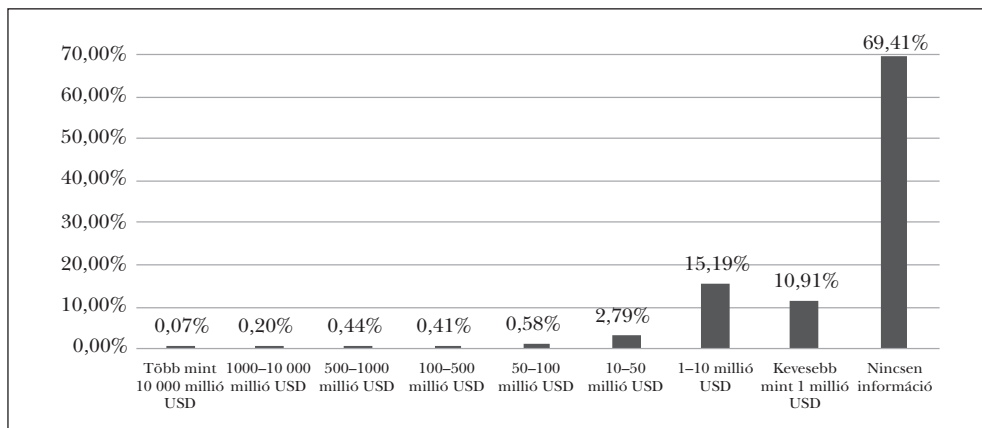
V4 átlagánál 0,0096-tal magasabb. Ez az arány Szlovákiában és Lengyelországban a legalacsonyabb, Magyarországon a V4 átlagához hasonlóan alakul.

A Crunchbase-adatbázis tavaszi adatai alapján a V4-országokban 5450 regisztrált startupvállalkozás található, amelyek 98 százaléka működő vállalkozás, és mindössze 113 vállalkozás az, amely jelenleg

nem működik. A vizsgálat során kiderült, hogy a V4-országok területén a startupvállalkozások 52 százaléka profitorientált vállalkozás, mindössze 0,5 százaléka non-profit vállalkozás. 45 százalékról nincsen rendelkezésre álló adat.

A V4-országokban a startupvállalkozások jellemzően ún. magvető (seed) életszakaszban tartanak, ami igazolja a V4

3. ábra: A V4-országok profitorientált vállalatai, becsült bevételeik szerint

Forrás: Saját szerkesztés

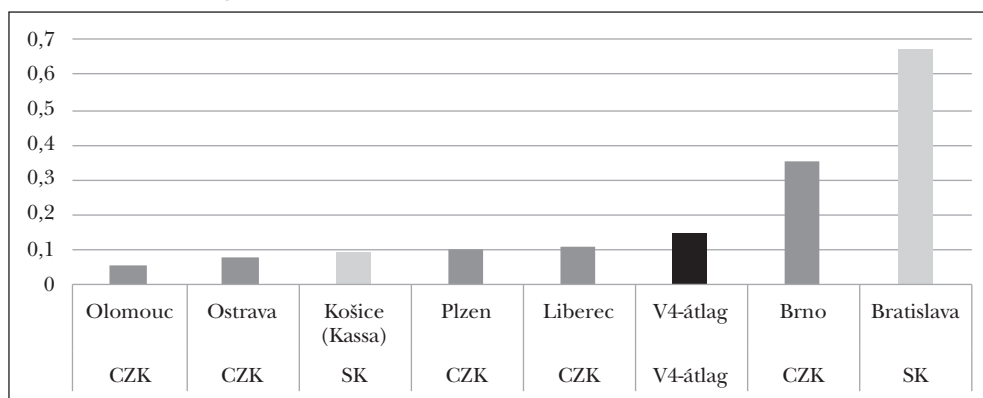
startup-ökoszisztéma fiatalságát. Ugyanakkor a lengyel és a cseh startupvállalatok közül már több vállalat is túlélte a magvető szakaszt, és az M&A, vagyis az egyesülések és felvásárlások szakaszába lépett.⁵

Területi eltérések a V4-országok nagyvárosaiban

A V4-országokban 52, 100–1000 ezer fő lakossággal rendelkező város található.

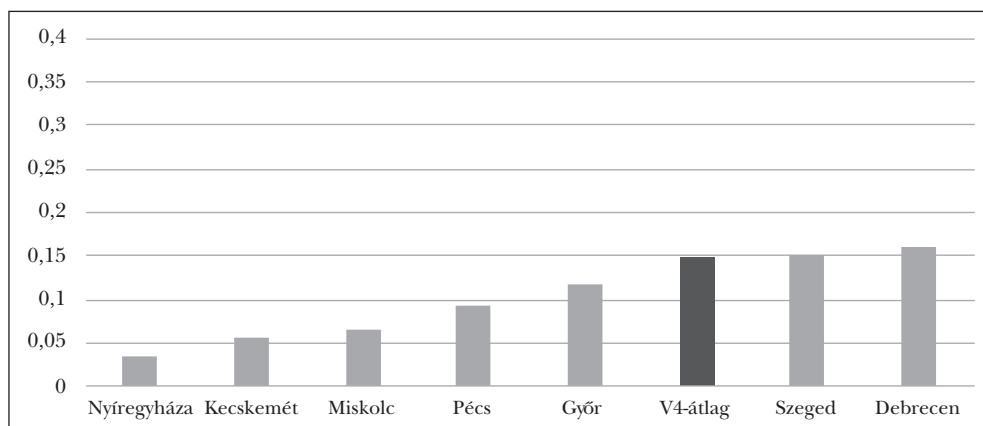
Ezekben a városokban, a 2019-es statisztikai adatok alapján, összesen 11 787 601 fő él. A vizsgált városok átlagos lakosság-száma tehát 226 684 fő. Az 52 városban, agglomerációjukban, illetve ugyanazon megyében összesen 1776 startupvállalkozás működött a vizsgált időpontban, ami átlagosan 34 startupvállalkozást jelent. Arányukat tekintve az 1000 fő lakosságra jutó átlag startupvállalkozások száma 0,14.

4. ábra: A cseh és szlovák nagyvárosok 1000 fő lakosságára jutó startupvállalkozások és a V4-átlag

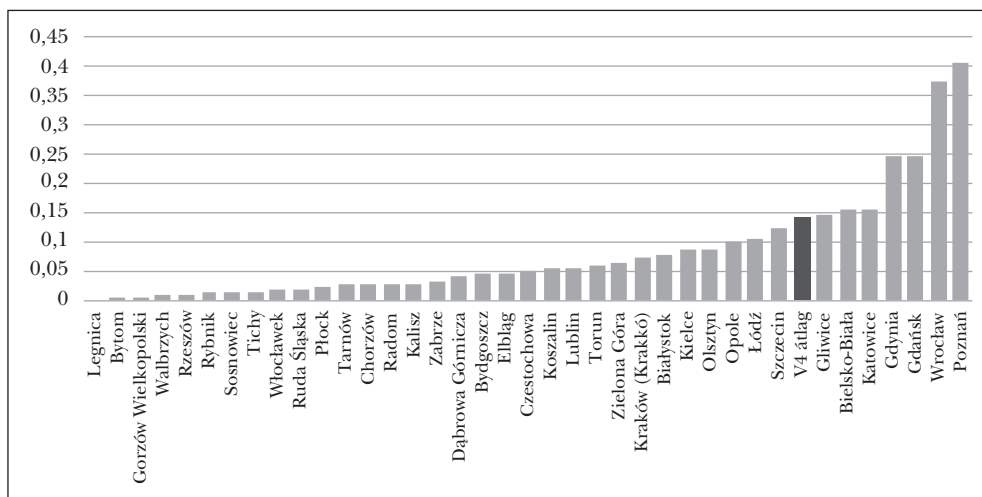
Forrás: Saját szerkesztés

5. ábra: A magyar nagyvárosok 1000 fő lakosságára jutó startupvállalkozások és a V4-átlag

Forrás: Saját szerkesztés

6. ábra: A lengyel nagyvárosok 1000 fő lakosságára jutó startupvállalkozások és a V4-átlag

Forrás: Saját szerkesztés

A V4 átlagánál magasabb az 1000 fő lakosságra jutó startupvállalkozások száma Csehországban és Szlovákiában Brnóban és Pozsonyban, Magyarországon Szege-den és Debrecenben, Lengyelországban pedig Gliwice, Bielsko-Biala, Katowice, Gdynia, Gdańsk, Wrocław és Poznań városokban (ez megegyezik Krysztofiak-Szopa és Wisłowska felmérésének eredményeivel). Ezek a nagyvárosok azonosíthatók startupközpontokként a V4-országokban.

KITEKINTÉS ÉS JAVASLATOK

A szakirodalmi áttekintés alapján a Vi-segrádi Együttműködés eredményesnek mondható. A tagországok közös célja a felzárkózás Nyugat-Európához. Az in-nováció 2016 óta fontos szerepet tölt be a V4-együttműködésben, amikor a tagok aláírták az innováció és az induló vállalkozások terén folytatott regionális együttműködésről szóló egyetértési nyilatkozatot. A regionális együttműködést nemcsak elméletben, hanem a gyakorlat-

ban is alkalmazzák: erre jó példa a 2017 óta működő V4 Startup Force. Hazai partnere a Design Terminal, amely Közép-Európa vezető innovációs ügynökségeként 2014 óta foglalkozik vállalko-zásfejlesztéssel és tehetséggondozással, jelenleg 12 európai országban. Missziójuknak tekintik, hogy olyan innovációs programokat építsenek, amelyek kulcsfontosságú üzleti és szervezeti problémákat oldanak meg startupmódszer-tanok alkalmazásával, így segítve partnereik versenyképességét, innovatív fejlődését és hatékony működését.

2020 tavaszán Covid-19-járvány sö-pört végig az egész világon. A kialakult válsághelyzettel kapcsolatban 22 országot érintő, átfogó felmérés készült a start-upok és befektetők körében, arra keresve a választ, a válság hogyan befolyásolja a startupvállalkozásokat és a befektetőket. A kutatás eredményei alapján a válasz-adók negyede lehetőségként élte meg a válságot, hogy a termékei, szolgáltatásai tőkéletesítésén dolgozzon. Háromnegye-

düket negatívan befolyásolta, ezért válságkezelési tervet készítettek. A negatívumok közé sorolták az értékesítés jelentős visszaesését, a megrendelések és a személyes találkozók hiányát. A csőd elkerülése érdekében válságstratégiát dolgoztak ki, a költségcsökkentés mellett webáruházakat indítottak, bővítették portfóliójukat, és online képzéseket tartottak. A válaszadók 30 százaléka tudott pozitívumot is felsorolni a válsággal kapcsolatban. A pozitívumok között elsősorban az időfaktort említették: több szabadidő jutott a termék tökéletesítésére; több idő a lehetőségek és új ötletek kidolgozására; több idő a fejlesztésre, tervezésre.

Míg a világ országainak többségében harcoltak a koronavírussal, számos vállalat, induló startupvállalkozás és egyetem egyesítette erőit az orvosi személyzet és az első sorban harcolók megsegítésére és a vírus legyőzésére. Az Európai Bizottság 2020. március 11-én felhívást tett közzé azonnal lehívható 164 millió eurós forrásról, melyet olyan startupok és innovatív kk-k pályázhattak meg, amelyek a Covid-19-járvány leküzdését, kezelését, tesztelését elősegíthető technológiákkal és innovációkkal foglalkoznak. Hazánkban a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal az Innovációs és Technológiai Minisztérium szakpolitikai támogatásával 2020. április 24-én COVIDEA néven online ötlet- és startupversenyt hirdetett. A pályázatra olyan ötletekkel és megoldásokkal lehetett jelentkezni, amelyek a nehéz járványügyi, egészségügyi és társadalmi helyzetben szakterülettől függetlenül segítséget nyújthatnak az új kihívások terén. Mindez bizonyította, mennyire jelentős és időszzerű a startupvállalkozások támogatása, fejlesztése.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3-I-SZE-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.
- ² Joint Statement of the Ministers of the Benelux Union and the Visegrad Group. Brussels, 8th December 2019.
- ³ Az internetbuborék 2000–2001-ben robbant ki, és a világ minden táját érintette (Feld, 2012).
- ⁴ Záboji B. Péter a hazai startupvilág meghatározó személyisége, egyik alapítója, sikeres vállalkozó, mentor. 2005-ben létrehozta a European Entrepreneurship Foundationt (EEF), amely akcelerator kurzusairól lett ismert, először Nyugat-Európában, majd 2009 óta Budapesten is. A vállalkozói kultúra magyarországi térnyerése érdekében folytatott tevékenysége elismeréséül megkapta a Magyar Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetését. Könyve 2014-ben jelent meg *Startup, felnőtteknek! Az entrepreneurship szelleme és a vállalkozói szemlélet* címmel.
- ⁵ A Mergers and Acquisitions kifejezést a vállalatok vagy eszközök különféle típusú pénzügyi tranzakciók révén történő konszolidációjának leírására használják, ideértve az egyesüléseket, felvásárlásokat, tendereket, eszközvásárlásokat és az irányítási akvizíciókat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Atomico (2018): *The State of European Tech 2018*. <https://2018.stateofeuropeantech.com/chapter/state-european-tech-2018/> (Letöltés: 2020. február 18.).
- Bagó Péter (2015): Get in the Ring! – A világ egyik legnépszerűbb startup versenye Magyarországon. *Startupper.hu*, <https://startupper.hu/get-ring-vilag-egyik-legnepyszerubb-startup-versenye-magyarorszagon/> (Letöltés: 2020. március 15.).
- Beauchamp, Magdalena – Skala, Agnieszka (2017): *Visegrad Startup Report 2016/2017*. www.researchgate.net/publication/317784403_Visegrad_Startup_Report_20162017.
- Beauchamp, Magdalena – Krysztofiak-Szopa, Julia – Opiecka, Tomasz – Skala, Agnieszka (2018): *Polish Startups 2018 Report*. https://drive.google.com/file/d/1eeofGRVryywuMUIEMdBM_YblMCz5CjNG/view (Letöltés: 2020. március 21.).

- Blank, Steve (2010): *What's A Startup? First Principles*. <http://steveblank.com/2010/01/25/whats-a-startup-first-principles/>.
- Böszörményi-Nagy Gábor – Mura Márton (2018): A digitális forralom történelmi kontextusa és a V4. In: Stepper Péter (szerk.) (2019): *Közép-Európa és a Visegrádi Együttműködés. Történelmi és politikai nézőpontok*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Dee, Nicola – Gill, David – Weinberg, Caren – McTavish, Stewart (2015): *Startup Support Programmes. What's the Difference?* Nesta, February, https://media.nesta.org.uk/documents/whats_the_diff_wv.pdf.
- Design Terminal (2020): *Startup Crisis Report*. <https://designterminal.org/wp-content/uploads/2020/04/STARTUP-CRISIS-REPORT.pdf> (Letöltés: 2020. április 29.).
- Durda, Lukáš – Ključnikov, Aleksandr (2019): Social Networks in Entrepreneurial Startups Development. *Economics and Sociology*, Vol. 12, No. 3, 192–208, <https://doi.org/10.14254/2071-789x.2019/12-3/13>.
- Dzurovčinová, Petra (2016): *Slovak Startup Reports 2016. Part of the V4 Startup Survey*. www.startitup.sk/wp-content/uploads/2016/11/file-1478174997-581b2915dd7c5.pdf (Letöltés: 2020. március 21.).
- EC (2020): *Applications Welcome from Startups and SMEs with Innovative Solutions to Tackle Coronavirus Outbreak*. European Commission, https://ec.europa.eu/info/news/startups-and-smes-innovative-solutions-welcome-2020-mar-13_en (Letöltés ideje: 2020.04.15.).
- Fekete Dávid (2017): Felsőoktatási és Ipari Együttműködési Központ Győrben. *Polgári Szemle* 13. évf., 1–3. sz., 106–115, <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0910>.
- Fekete Dávid (2018): Győri fejlesztések a Modern Városok Program keretében. *Területi Statisztika*, 58. évf., 6. sz., 638–658, <https://doi.org/10.15196/TS580605>.
- Feld, Brad (2012): *Startup Communities. Building an Entrepreneurial Ecosystem in Your City*. John Wiley & Sons, Hoboken.
- Gonçalves, Marisa A. A. (2016): *Understanding the Trends of European Startup Ecosystems*. Dissertation, Universidade Nova de Lisboa, https://run.unl.pt/bitstream/10362/20020/1/Goncalves_2016.pdf (Letöltés: 2020. március 20.).
- GUS (2019): *Demographic Yearbook of Poland*. <https://stat.gov.pl/en/topics/statistical-yearbooks/statistical-yearbooks/demographic-yearbook-of-poland-2019,3,13.html#> (Letöltés: 2020. március 21.).
- Ivanová, Eva – Čepel, Martin (2018): The Impact of Innovation Performance on the Competitiveness of the Visegrad 4 Countries. *Journal of Competitiveness*, Vol. 10, No. 1, 54–72, <https://doi.org/10.7441/joc.2018.01.04>.
- Kállay, László et al. (2016): *European Startup Monitor – Country Report Hungary, 2016*. https://europeanstartupmonitor.com/fileadmin/esm_2016/country_reports/Hungary_CountryReport.pdf (Letöltés: 2020. február 20.).
- Keiretsu Forum (2018): *Startup Report 2017/2018*. Keiretsu Forum, Prague.
- Kollmann, Tobias – Stöckmann, Christoph – Hensellek, Simon – Kensbock, Julia (2016): *European Startup Monitor 2016*. http://europeanstartupmonitor.com/fileadmin/esm_2016/report/ESM_2016.pdf.
- Krysztofiak-Szopa, Julia – Wisłowska, Monika (2019): *The Polish Tech Scene. 5 years*. Startup Poland, htwww.startups2019.startuppoland.org/.
- Lukes, Martin – Zouhar, Jan – Jakl, Martina – Očko, Petr (2013): Faktory ovlivňující vstup do podnikání: začínající podnikatelé v České republice. *Politická ekonomie*, Vol. 61, No. 2, 229–247, <https://doi.org/10.18267/j.polek.896>.
- Malone, Thomas W. – Laubacher, Robert – Scott Morton, Michael S. (2003): *Inventing the Organizations of the 21st century*. The MIT Press, Cambridge.
- Mason, Colin – Brown, Ross (2014): *Entrepreneurial Ecosystems and Growth oriented Entrepreneurship*. OECD, www.oecd.org/cfe/leed/Entrepreneurial-ecosystems.pdf.
- Moore, James F. (1993): Predators and Prey: a New Ecology of Competition. *Harvard Business Review*, Vol. 71, No. 3, 75–86.
- Nehajova, Zuzana (2019): A V4-ek iparának digitalizálása. In: Stepper Péter (szerk.): *Közép-Európa és a Visegrádi Együttműködés. Történelmi és politikai nézőpontok*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Páger Balázs – Szerb László (2012): *GEM 2012 Magyarország: Megtorpanás vagy a visszaesés kezdete?* www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/738/1/pager_gem_2014.pdf (Letöltés: 2020. február 20.).
- Ries, Eric (2011): *The Lean Startup: How Today's Entrepreneurs Use Continuous Innovation to Create Radically Successful Businesses*. Crown Business, New York.

- Salido, Eduardo – Sabás, Marc – Freixas, Pedro (2013): *The Accelerator and Incubator Ecosystem in Europe*. European Commission, <https://lisbon-council.net/component/downloads/?id=897>.
- Schwab, Klaus (2018): *The Global Competitiveness Report 2018*. World Economic Forum, www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2018 (Letöltés: 2020. március 21.).
- Skala, Agnieszka – Kruczkowska, Eliza – Olczak, Magdalena A. (2015): *Polish Startups Report 2015*. https://drive.google.com/file/d/1IhOq1_JSiqZO1F2KbE4Z2Z6UBuUQIDVB/view (Letöltés: 2020. február 20.).
- Startup Genome (2018): *Global Startup Ecosystem Report 2018. Succeeding in the New Era of Technology*. <https://startupgenome.com/reports/global-startup-ecosystem-report-gser-2018> (Letöltés: 2020. február 21.).
- StartupJobs (2018): *2017 Startup Report*. www.startupjobs.cz/upload/press/startupjobs-startup-report-2017.pdf (Letöltés: 2020. március 21.).
- Staszkievicz, Maria – Havlíková, Daniela (2016): *České startupy 2016*. Aspen Institute, Prague, www.slideshare.net/berrz/ceske-startupy-2016 (Letöltés: 2020. március 21.).
- Szarek, Joanna – Piecuch, Jacub (2018): The Importance of Startups for Construction of Innovative Economies. In: Wach, Krzysztof – Maciejewski, Marek (eds.): *International Entrepreneurship as the Bridge between International Economics and International Business*. Conference paper, Cracow University of Economics, 395–404.
- Szerb, László – Trumbull, William N. (2015): *Entrepreneurship and Entrepreneurial Ecosystem in the V4 Countries: The Global Entrepreneurship Index Perspective*. Conference paper, Szent István University, Gödöllő.
- Zöldréti Attila (2019): Tükörkép a V4-országok 2019. évi versenyképességéről. *Polgári Szemle*, 15. évf., 4–6. sz., 56–73, <https://doi.org/10.24307/psz.2019.1205>.

HONLAPOK

- Crunchbase (2020): <https://about.crunchbase.com/about-us>.
- Czech Statistical Office: www.czso.cz/csu/czso/home.
- EIT Climate-KIC: www.climate-kic.org/programmes/entrepreneurship/accelerator/
- KSH: www.ksh.hu/docs/eng/xstadat/xstadat_annual/i_wnt001c.html.
- NKFI: <https://nkfi.gov.hu/covidea>
- StartupBlink: <https://report.startupblink.com>
- V4 Annual Reports (2015–2020): www.visegrad-group.eu/.
- Visegrad Group (2020): www.visegradgroup.eu/.

Rákosi Szabolcs

Science centerek lehetőségei a visegrádi országok járműipari körzeteinek gazdaságfejlesztésében

Opportunities for Science Centre in Improving the Automotive Districts in V4 Countries

ÖSSZEFOGLALÁS

A visegrádi országok gazdasági felzárkózásának egyik motorja a feldolgozóipar és különösen a járműipar teljesítménye. Az iparág hosszú távú, tudatos fejlesztésében különösen fontos a megfelelően képzett munkaerő rendelkezésre állásának biztosítása. A műszaki-természettudományos pályorientációban, tágabb értelemben a tudásalapú társadalom kialakításában kiemelt szerepet játszhatnak a 21. század „új tudásközpontjai”, a science centerek. Tanulmányom egy hazai intézmény, a győri Mobilis példáján keresztül mutatja be e sajátos intézménytípus lehetőségeit. Arra keresem a választ, hogy a visegrádi

országok további járműipari körzetei rendelkeznek-e hasonló intézményekkel, és a térség science centerei milyen tevékenységeket folytatnak, milyen módszerekkel járulnak hozzá a járműipari körzetek céljainak megvalósításához.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I25, J24, O10, R10, R11

Kulcsszavak: gazdaságfejlesztés, science center, tudásalapú társadalom, együttműködés

SUMMARY

The engine of economic development in the Visegrád countries is the perfor-

RÁKOSI SZABOLCS emberi erőforrás tanácsadó, PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (rakosi.szabolcs@sze.hu).

mance of manufacturing, and especially the automotive industry. Ensuring a well-qualified workforce is particularly important in the long-term for the development of this sector. Science centres, serving as “new knowledge centres” of the 21st century, can play a key role in STEM-orientation and, in a broader sense, in the development of a knowledge-based society. The paper presents the specific opportunities available for this institutional form through the example of Mobilis Győr, a Hungarian centre. I investigate whether other automotive districts of the Visegrád countries operate similar institutions, the activities these science centres carry out and the manner they contribute to the realisation of the goals of the automotive districts.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I25, J24, O10, R10, R11

Keywords: economic development, science center, knowledge-based society, cooperation

A VISEGRÁDI ORSZÁGOK GAZDASÁGA

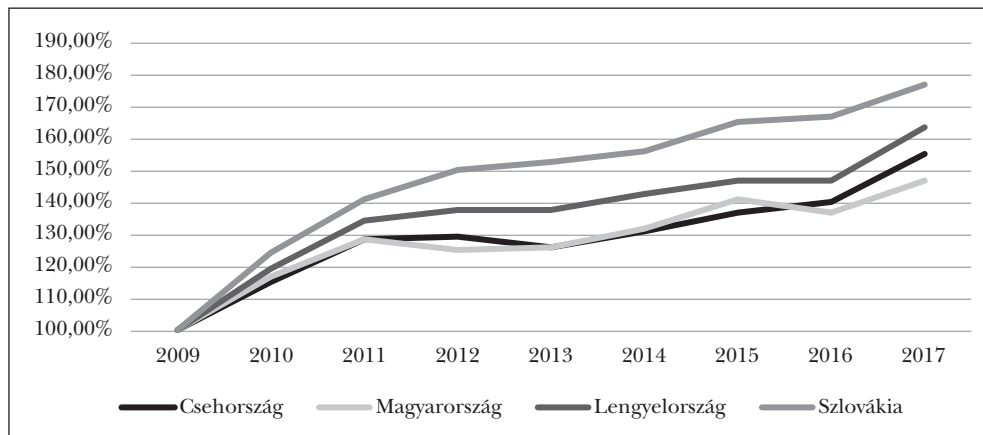
A 2004. évi EU-csatlakozást követően a visegrádi országok egyik fő célja nyilvánvalóan az volt, hogy mihamarabb felzárkózzanak a „fejlett Nyugat” tagállamaihoz, és az idő előrehaladtával csökkentsék gazdasági lemaradásukat az Unió centrumaként számontartott államokhoz képest. Az uniós tagság első 15 éve után változatlanul Csehország egy főre jutó bruttó nemzeti terméke áll legközelebb az EU15 átlagához. Míg a szlovák gazdaság a csatlakozást követő első években rohamosan fejlődött, majd a 2008-as világgazdasági válság óta lassú emelkedést mutat, Magyarország 2015-ig alig közeledett a fej-

lett, régi tagállamokhoz, az utóbbi négy évben viszont markáns növekedési pályát futott be.

A visegrádi országok gazdasági felzárkózásának egyik motorja a feldolgozóipar teljesítménye. Figyelemre méltó, hogy a 2008-as válságot követően mennyire erőteljes növekedést ért el a tagországok feldolgozóipara (1. ábra).¹ A 2009-es bázisévhez viszonyítva, nyolc év alatt átlagosan több mint 60%-os növekedést értek el a V4-ek gazdaságai. Kiemelkedő a szlovák feldolgozóipar 76,75%-os bővülése, de a „legkisebb” növekedést produkáló magyar feldolgozóipar is közel másfélszeresére növelte nettó árbevételét a vizsgált időszakban.

A V4-tagországok gazdaságfejlesztésének, különösen a humán erőforrás rendelkezésre állásának és fejlesztésének kiváló eszközei lehetnek napjaink „új tudásközpontjai”, a science centerek (természettudományos élményközpontok). Tanulmányomban azt vizsgálom meg, hogy a V4 járműipari körzetei rendelkeznek-e ilyen intézményekkel, és azok milyen jellemzőkkel bírnak, hogyan járulnak hozzá a gazdasági célok megvalósításához. E sajátos intézménytípust a nemzetközi szakirodalmi források feldolgozásával mutatom be, a példaként ábrázolt magyar központot személyes adatgyűjtés alapján ismertetem, a vizsgálandó körzeteket és élményközpontokat pedig nagy járműipari, illetve tudománykommunikációs szervezetek nyilvántartásainak elemzése révén azonosítom be. A vizsgált science centerek tevékenységeiről az interneten elérhető információk feldolgozásával adok áttekintést, külön kitérve azokra az ígéretes gyakorlatokra, amelyek adaptálása a magyar járműipari körzetek fejlesztéséhez is hozzájárulhat.

I. ábra: A feldolgozóipar teljes nettó árbevételének alakulása a 2009-es bázisához viszonyítva (100% = 2009. évi árbevétel)

Forrás: Saját szerkesztés Eurostat alapján

A VISEGRÁDI ORSZÁGOK JÁRMŰIPARI KÖRZETEI

A V4-ek dinamikusan fejlődő feldolgozóiparának egyik különösen fajsúlyos iparága a járműipar. Az iparág két nagy presztízsű szervezete a European Automobile Manufacturers Association (ACEA, Európai Autógyártók Szövetsége) és az Organisation Internationale des Constructeurs d'Automobiles (OICA, Autógyártók Nemzetközi Szervezete). 2020. áprilisi statisztikáik szerint a vizsgált térségben 28 motor- és/vagy járműgyár működött (I. táblázat). A továbbiakban a fenti két szervezet által nyilvántartott jármű-/motorgyárak térségében működő science centereket vizsgálom.

A járműipar hosszú távú, tudatos fejlesztése a tagországok fontos feladata. „A kutatások bizonyították, hogy a jármű- és autóipar a kelet-közép-európai térség gyorsan fejlődő, dinamikus ágazatcsoportja, amelynek fejlesztési kezdeményezéseiért közel azonos telepítési adottságokkal rendelkező országok és – telepítési tényezőkben már

jobban differenciált – régiók és központok állnak versenyben... A kutatások megállapítása szerint a munkaerő képzettsége, annak rendelkezésre álló mennyisége a jövő fejlesztésének legfontosabb záloga” (Rechnitzer–Smahó, 2012:21).

A járműipari régiók működési modelljét sokféle szempont és módszertan mentén vizsgálhatjuk. Hasznos lehet a körzeti ipari hagyományainak és adottságainak leírása, a központi településen működő járműipari vállalat, valamint a térségi szereplők gazdaságfejlesztési együttműködésének bemutatása (Fekete, 2015). Különösen fontos a járműipari cégek oktatási kapcsolatainak, együttműködéseinek vizsgálata, hiszen a technológiai fejlődés következtében a tudás szerepe rendkívüli módon felértékelődött (Pongrácz, 2015). A tudásközpontok jelentik a valódi gazdasági és politikai centrumokat, a tudást létrehozó és terjesztő szervezetek lettek az új, tudásalapú társadalom legfontosabb szereplői. A megváltozott világban az oktatás vált a gazdasági siker fő forrásává (Filep et al., 2013).

I. táblázat: A V4-tagországokban működő jármű- és/vagy motorgyárak

Ország	Település	Gyártó	ACEA-tag	OICA-tag
Csehország	Jablonec	TEDOM	x	
	Kolin	TPCA ²	x	x
	Koprivnice	Tatra	x	x
	Kvasiny	Volkswagen AG	x	x
	Libchavy	SOR	x	x
	Mladá Boleslav	Volkswagen AG	x	x
	Nošovice	Hyundai	x	x
	Vysoké Mýto	Iveco	x	x
Lengyelország	Bielsko-Biala	FCA	x	
	Gliwice	PSA Group	x	x
	Jelcz-Laskowice	Toyota Motor Europe	x	
	Niepołomice (Krakow)	Volkswagen AG	x	
	Polkowice	Volkswagen AG	x	
	Poznań	Volkswagen AG	x	x
	Starachowice	Volkswagen AG	x	
	Ślupsk	Volkswagen AG	x	
	Tychy	PSA Group	x	x
	Walbrzych	Toyota Motor Europe	x	
	Wrocław	Jelcz	x	
Magyarország	Esztergom	Suzuki	x	x
	Győr	Volkswagen AG	x	x
	Kecskemét	Daimler AG	x	x
	Komárom	BYD	x	
	Szentgotthárd	PSA Groupx	x	
Szlovákia	Bratislava	Volkswagen AG	x	x
	Nitra	Jaguar Land Rover	x	
	Trnava	PSA Group	x	x
	Zilina	Hyundai Motor Group	x	

Forrás: Saját szerkesztés az ACEA és OICA adatai alapján

SCIENCE CENTEREK – NAPJAINK „ÚJ TUDÁSKÖZPONTJAI”

A tudásalapú társadalom kialakításában rendkívül fontos szerepet játszhatnak a 21. század „új tudásközpontjai”, a science center-ek (természettudományos élményköz-

pontok). A központok „egyedfejlődését” kutató Friedman 1794-től eredezteti ennek a sajátos intézménytípusnak a kialakulását. Az első generációs központok célja a kollektciók gyűjtése, gondozása és a kutatás volt. A 20. század hozta el a tudományok és az ipar egymásra találását. A Deutsches

Museum, a New York Museum of Science and Industry és a chicagói Museum of Science and Industry voltak a science centerok második generációjának úttörői. A tudományos és ipari múzeumként aposztrofálható új intézménytípus céljai kibővültek a közoktatással. A harmadik generáció képviselői tudományos-technológiai központok, amelyek elsődleges célja a közoktatás támogatása. A mai fogalmaink szerint science centernek tekintett intézmények első képviselője az 1969-ben megnyílt San Franciscó-i Exploratorium volt (Friedman, 2010). „A science centerok és múzeumok az informális tanulás környezetei, ahol a folyamatok központjában a tudás, a képességek kovácsolása és a tudományokkal szembeni pozitív attitűdök kialakítása áll... Ezen intézmények a tudás egyedi forrásai, a családok, iskolások, tanárok és az általános közönség számára” (Darnai, 2014:425).

Napjaink science centereinek fő célja, hogy az élményalapú tanulás módszerével keltsék fel látogatóik érdeklődését a tudományok világa iránt. Egyedi eszközparkjuk sajátos interaktív játszótérként ad lehetőséget arra, hogy észrevétlenül tanítsa a központ látogatóit. Az élményalapú tanulás ugyancsak széles körben elterjedt eszközei a frontális, science show jellegű előadások, valamint a látogatók bevonásával zajló foglalkozások: természettudományos kísérletek kipróbálása, tudományos kézműves aktivitások, robotok programozása.

A science centerok világa számos hasonlóságot mutat a múzeumokkal, sok esetben nehéz meghúzni a határokat e két intézménytípus között. Az elmúlt évtizedek ismert és megszokott múzeumi élményei mellett a kor igényeinek megfelelően újabb tevékenységformákat, mo-

dern technikai eszközöket felhasználó és innovatív módszertani megoldásokat kínáló múzeumok sok esetben nehezen különböztethetők meg a science centerok világától. E két intézménytípus rokonságát jól mutatja, hogy ECSITE³ néven 1990 óta közös szervezet égisze alatt működnek a progresszív európai science centerok és múzeumok.

SCIENCE CENTEREK A VISEGRÁDI ORSZÁGOKBAN

Az ECSITE, az ASTC⁴ és a Cseh Science Centerok Szövetsége⁵ adatai alapján a visegrádi országokban 14 olyan intézmény működik, amelyek tevékenységük alapján a science center intézménytípusba sorolhatók (2. táblázat).⁶

A legtöbb science center Csehországban és Lengyelországban működik, tehát megállapítható, hogy ez az intézménytípus terület- és népességarányosan Csehországban a leginkább elterjedt. Talán meglepő, hogy a szlovák fejlesztéspolitika nem él a műszaki pályaorientáció ezen innovatív eszközével, a feldolgozóipar jelentős súlya és munkaerőigénye ellenére nem működik az országban olyan klasszikus science center, amely az elismert nemzetközi szakmai hálózatok valamelyikének tagja lenne.

SCIENCE CENTEREK A V4 JÁRMŰIPARI KÖRZETEIBEN

Egy tudatos stratégia részeként működtetett science center kiváló eszköze lehet a térség gazdaságfejlesztésének. Ennek ismeretében különösen érdekes annak vizsgálata, hogy a visegrádi országok járműipari körzetei rendelkeznek-e ilyen intézményekkel, és a térség science centerei

2. táblázat: Science centerek a V4-országokban⁷

Ország	Település	Science center
Csehország	Brno	VIDA! Science Center
	Liberec	iQLANDIA Science Center Liberec
	Olomouc	Fort Science, Interactive Museum of Science
	Ostrava	Science and Technology Centre Ostrava
	Pardubice	Science Gallery Gama
	Plzeň	Techmania Science Center
Lengyelország	Gdańsk	Hewelium Centre
	Gdynia	EXPERYMENT Science Centre
	Łódź	EC1 – Centre for Science & Technology
	Poznań	ImagineLab – Poznański Park Naukowo
	Toruń	Innovation Centre Mill of Knowledge
	Varsó	Copernicus Science Centre
Magyarország	Debrecen	Agóra Tudományos Élményközpont
	Győr	Mobilis Győr

Forrás: Saját szerkesztés ECSITE, ASTC, Česká asociace science center adatai alapján

3. táblázat: V4 járműipari körzetekben működő science centerek

Ország	Science Center	Jármű-/motorgyár	Távolság (km)
Csehország	iQLANDIA Science Center (Liberec)	TEDOM (Jablonec)	13
		Volkswagen AG (Mladá Boleslav)	51
	Science and Technology Centre (Ostrava)	Hyundai (Nošovice)	29
		Tatra (Kopřivnice)	35
	Science Gallery Gama (Pardubice)	Iveco (Vysoké Mýto)	37
		TPCA (Kolin)	44
		Volkswagen AG (Kvasiny)	47
		SOR (Libchavy)	54
Lengyelország	ImagineLab – Poznan Science and Technology Park (Poznań)	Volkswagen AG (Poznań)	0
Magyarország	Mobilis (Győr)	Volkswagen AG (Győr)	0
		BYD (Komárom)	44

Forrás: Saját szerkesztés

milyen tevékenységeket folytatnak, milyen módszerekkel járulnak hozzá a járműipari körzetek céljainak megvalósításához.

A visegrádi országokban 5 olyan tudományos élményközpont található, amely a fent azonosított járműipari körzetek vala-

melyikében működik (3. táblázat).⁸ A science centerek és a járműgyárak területi eloszlása országonként eltérő mintázatot mutat. Lengyelország egyetlen, járműipari körzetben található science centere a gyárral azonos településen működik, Poznań városában. Hasonló a helyzet Magyarországon, azzal a kiegészítéssel, hogy a győri Mobilis működéséből a közeli Komárom autóbusz-összeszerelő üze me is profitálhat. Ugyanakkor teljesen eltérő képet mutat a csehországi helyzet. Egyetlen település sincs, ahol klasszikus science center és járműgyár is üzemelne, viszont az összes, a korábbiakban Csehországban azonosított OEM⁹ a fenti három science center valamelyikének max. 60 km-es sugarú körzetében működik, az ország északkeleti részén, egy ÉNy–DK irányban húzódó sávban.¹⁰ Ez alapján megállapítható, hogy a három élményközpont tevékenysége az összes beazonosított csehországi járműgyár fejlesztéséhez hozzájárulhat.

*Science centerek funkciói és lehetőségei
– egy hazai példa alapján*

Napjaink science centereinek jellemzőit és az intézménytípus regionális gazdaságfejlesztési tevékenységekben játszott szerepét, lehetőségeit egy hazai példa, Győr városa és a Mobilis élményközpont bemutatásán keresztül illusztrálom. A győri járműipari körzet mára Magyarország meghatározó gazdasági központjává vált, amelyben kiemelt szerepet játszik a több mint 25 éves győri múltra visszatekintő Audi Hungaria. A vállalat gazdasági erejét jól érzékelteti, hogy Magyarország külkereskedelmi volumenében is meghatározó jelentőséggel bír. A térség legjelentősebb munkaadója, 12 ezer főt foglalkoztat, és közvetve több tízezer ember számára

biztosít megélhetést (Fekete–Rechnitzer, 2019). A 2016. évi adatok szerint az Audi Hungaria árbevétele alapján a második legnagyobb feldolgozóipari vállalkozás volt Közép-Európában, és az Audi-koncern leányvállalatai közül kimagaslóan a legnyereségesebb vállalkozásként működött (Novoszáth, 2018). A régió zászlóshajójának szerepe, jelentősége megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor egy fejlett gazdasági térség természetesen nem szólhat egyetlen foglalkoztatóról. Győr gazdaságfejlesztési stratégiájában – az Audi-val és további nagyvállalatokkal folytatott együttműködés mellett – kiemelt szerep pel bír a kkv-szektor, és ugyancsak fontos elem a diverzifikáció (Fekete, 2017). A város számára roppant jelentős, 120-130 milliárd forint többletforrást biztosító Modern Városok Program keretében tervezett fejlesztések jól illeszkednek a város stratégiájához, szolgálják többek között az egyetem kutatás-fejlesztési kapacitásainak bővítését, a járműipari szereplők fejlesztési igényeit és a gazdasági szerkezet diverzifikációját (Fekete, 2018b; Lux, 2019).

Napjainkban a regionális gazdaságfejlesztési együttműködések mellett mind gyakrabban figyelhetők meg a posztmodern nagyvárosi gazdasági kormányzás elemei, amelyek a vonzó helyi üzleti környezet kialakítását, a régiós vállalkozások innovációs potenciáljának fejlesztését és a modern, élhető, vonzó környezet megteremtését célozzák. Ezek közé tartozik a Győri Járműipari Életpályamodell és a Győri Járási Foglalkoztatási Paktum, amely kiváló példa a Triple Helix együttműködés kiterjesztésére (Fekete, 2018a). A helyi szereplők többszintű együttműködése egy város és régiója sikeres működésének fontos feltétele. Az egyetem–város–gazdaság harmonikus együttműködése

Győrben a kétezres évek óta megvalósul, ennek jó példája a Mobilis Interaktív Kiállítási Központ (Fekete, 2018c).

Egy önkormányzat által megvalósított pályázat révén jött létre a Mobilis, amely 2012 márciusában nyitotta meg kapuit. Európa első, járművekre és közlekedésre fókuszáló tematikus science centre egy impozáns épületben kapott helyet, az egyetem campusán. 1200 m² alapterületű kiállítóterében több mint 70, nagyrészt egyedi interaktív játék található. Bár az intézmény a város egyik vonzó turisztikai célpontjává vált, már a nyitáskor egyértelmű volt, hogy működéséből elsősorban a győri gazdasági körzet profitálhat. Míg a Győrbe érkező turistáknak „csupán” élményekkel teli egyszeri programot jelenthet a központ, a régió polgárai számára rendszeres kikapcsolódási és tanulási lehetőséget nyújt. A Mobilis elsődleges funkciója az élményalapú ismeretszerzés módszereinek alkalmazása és továbbfejlesztése. Ezeknek a tapasztalatoknak az átadásával és tevékenységének a normál iskolai képzésbe való bekapcsolásával tudja segíteni a közoktatást. A Mobilis célja, hogy a programjain részt vevő diákok közül minél többen válasszanak hivatásuknak biztos megélhetést, modern munkakörnyezetet és kihívásokkal teli munkakört nyújtó műszaki, informatikai vagy természettudományos életpályát.

2016 óta az egyetem és a város közösen működteti a Mobilist. Ennek következtében a korábbiaknál is szorosabb munkakapcsolat alakult ki a központ és a lassan klasszikus tudományegyetemmé váló univerzitás között.

2018 őszére két jelentős fejlesztést hajtott végre a Mobilis: megnyitotta kapuit a Diáklabor és a MobilITy-Győr

Digitális Élményközpont. A Diáklabor megvalósítása a központ első jelentős infrastrukturális fejlesztése volt, de ennél is lényegesebb a megvalósult módszertani és tananyagfejlesztés. A Diáklabor fő célkitűzése a kísérletközpontú oktatás elterjesztése, az iskolákban zajló természettudományos oktatás kiegészítése és a szaktanárok módszertani jártasságának fejlesztése. A központ korábbi működéséhez képest minőségi változást jelentenek a foglalkozások, hiszen a véletlenszerű, jellemzően egyszeri látogatás helyett a 20 partneriskola diákjai félévente 3-5 alkalommal vesznek részt az iskolai tanmenetekbe integrált foglalkozásokon. A visszatérő látogatásoktól a STEM¹¹ pályorientáció hatékonyságának javítását reméli a központ.

A MobilITy-Győr Digitális Élményközpont a teljes létezésünket átható digitális világot mutatja be látogatói számára. Fontos, hogy a felnövekvő nemzedék tagjai ne csak rutinszerűen használják okoseszközeik bizonyos funkcióit, hanem valóban értő módon kezeljék a jelen és a jövő technológiáit. Ezt a célt szolgálja a MobilITy, ahol a látogatók felfedezhetik a legújabb IKT-eszközöket, robotokat építhetnek és programozhatnak, megismerkedhetnek az okosotthonok működésének elvével, valamint a virtuális és a kiterjesztett valósággal. A megújult Mobilis tanítási napokon iskolai csoportok fogadására fókuszál, ugyanakkor megtartotta közkedvelt „tudományos játszótér” funkcióját is. A fejlesztéseknek köszönhetően jelentősen megnőtt a központ kihasználtsága, látogatószáma 2017 óta folyamatosan növekvő tendenciát mutat.

Egy science center különleges gazdaságfejlesztési eszköznek tekinthető, ezért fontos a központ és a gazdasági szereplők

kapcsolatának vizsgálata. A Mobilis vállalati partnerei nem csupán szponzorként tűnnek fel, a központ azokkal a cégekkel tud különösen hatékonyan együttműködni, amelyek hosszú távú stratégiájukban nagy jelentőséget tulajdonítanak a szerteágazó oktatási kapcsolatok kialakításának és újszerű, szemléletformáló projektek közös megvalósításának. Az Audi szerepe ezen a téren is megkérdőjelezhetetlen, hiszen a főszponzori támogatáson túl, innovatív pályaaorientációs szolgáltatások megrendelésével támogatja a központot. Egyediségével kiemelkedik ezek közül a cég, a Mobilis és az egyetem aktív részvételével zajló, mérnöki életpályákat élményszerűen bemutató témanap. Szintén kiemelendő a NEMAK Győr Alumíniumöntöde Kft.-vel folytatott együttműködés. A közös iskolai roadshow során tantermi környezetben modelleznek, és élményszerűen mutatnak be olyan szakmákat, amelyek fontosak a cég duális középfokú képzési programjában. A Mobilis olyan testre szabott szolgáltatásokat kínál céges partnerei számára, amelyekkel lehetővé válik közös céljaik elérése: a jövő generációinak szemléletformálása és a műszaki életpályák népszerűsítése.

A science centerek tevékenységeinek komplexitását látványosan szemlélteti a központ Lego-robot mentorprogramja, amely tevékenységei egy látványos puzzle apró darabjaiként állnak össze egységes képpé. Eszközzadományozásokból, felkészítő pedagógusok módszertani támogatásából, tehetséggondozásból, egy globális versenysorozat részeként lebonyolított látványos közönségrendezvényből áll össze az a komplex rendszer, amelynek minden elemében aktív szerepet játszik a science center. Katalizátorszerepet tölt be

a mozgalom terjesztésében és népszerűsítésében, tevékenysége hidat épít a gazdasági élet és közoktatás között.

A győri modell bizonyítja, hogy egy science center jelentősége messze túlmutathat egy hasznos időtöltést kínáló turisztikai attrakción, ez az intézménytípus olyan tevékenységekkel is hozzájárulhat a régió fejlesztéséhez, amelyek látszólag kevésbé tartoznak egy modern múzeum profiljához. A Mobilis aktív szerepet játszik a győri nagyvárosi gazdasági kormányzás két kiemelt eszközében. A Győri Járműipari Életpályamodell célja, hogy az alapfokú oktatástól egészen a vállalatokig megteremtse azokat a feltételeket, melyek ahhoz kellenek, hogy kielégítsék a térség járműiparának szakemberigényét. A modell szereplői együtt mutatják be a térség képzési és karrierlehetőségeit, valamint a Győr városa által kínált vonzó infrastrukturális és életmódbeli lehetőségeket, megkönnyítve ezzel a továbbtanulás előtt álló fiatalok és szüleik döntését, segítve az oktatási intézmények beiskolázási tevékenységét és a cégek toborzómunkáját. A Mobilis a kezdetektől aktív része az együttműködésnek, az életpályamodell belépőpontjaként definiálja önmagát. Az élményközpont ugyancsak részt vesz a Járási Foglalkoztatási Paktum projektben. Konzorciumi partnerként az álláskereső elhelyezkedését segítő projekt szolgáltatásait mutatja be a nagyközönségnek, valamint egyéb munkaerőpiaci tanácsadásokat kínál ügyfelei számára. A paktum megvalósításához kapcsolódó feladat a járás pályaaorientációjának koordinációja. A térségi szereplők felismerték, hogy jelentős versenyelőnyt biztosíthat a régió számára, ha a pályaaorientációs tevékenységet végző szervezetek összehangoltan, ezáltal hatékonyabban tudják végezni a munkájukat. Ennek ér-

dekében jött létre a projektben a Pálya-orientációs Munkacsoport, amely a Mobilis vezetésével végzi tevékenységét.

*Science centerek a visegrádi országok
járműipari körzeteiben*

A győri modell példáján számos science center funkciót megismerhettünk. A továbbiakban azokat az elemeket mutatom be, amelyek egyedivé tesznek egy-egy központot, vagy követendő jó gyakorlatként kiemelhetők.

A cseh–német–lengyel hármashatár közelében, Liberecben található *IQLANDIA Science Center* elődje, az *IQPARK* az első tudományos élményközpont volt Csehországban. 2014. évi bővítése során egy komplex szórakoztatóparkot alakítottak ki, amelynek elemei: a 3–10 éves gyerekeket megszólító *IQPARK*, a 8–99 éves korosztály számára ajánlott *IQLANDIA*, az *IQPLANETARIUM* és az *IQFABLAB*. A 400 játékot kínáló science center 12 állandó kiállítása között olyan egyedi tartalmak is megjelennek, mint az otthoni tudomány vagy a szexuális élet. Külön kiállítást szentelnek a Libereci Műszaki Egyetem bemutatásának. A központ turisztikai attrakció funkciója mellett hangsúlyosan megjelenik a közoktatáshoz kapcsolódás igénye is. Az oktatási intézmények több mint 50 tematikus program közül választhatnak, amelyek a természettudományok szinte teljes körét lefedik: robotika, dinoszauruszok, emberi test stb. A foglalkozások a „storytelling” módszerével zajlanak, pl. a divatos nyomozós történetek mintáját követve. A központ programjai népszerűek az iskolai csoportok körében, de nem található arra vonatkozó információ, hogy tartalmai beépülnek a közoktatásba.

Kiemelendő, hogy a központ egyedi feladatlapokat készít az iskolai foglalkozásokhoz, ami hazavihető információt és élményt jelent a résztvevők számára. Az *IQFABLAB* nevű „okosműhely” célja a klasszikus munkaeszközök és az azokat felváltó modern technológia bemutatása. Látogatói háromórás, interaktív programokon vehetnek részt olyan témákban, mint pl. gyártás fa alapanyagokból, textilnyomtatás vagy gravírozás. Szintén kiemelésre érdemesek azok a képességvizsgáló játékok, amelyek a 3–10 éves gyerekek által látogatott *IQPARK Készségek és képességek* kiállításán kaptak helyet, ezáltal a korai életszakaszban történő pályorientációt szolgálják.

A *Science and Technology Centre* 2014 óta működik Ostrava városában, Csehország keleti részén. 14 ezer m² alapterületű kiállítóterében több mint 200 játék várja a látogatókat. A tudományokat, találmányokat, civilizációt és természetet bemutató állandó attrakciók mellett külön kiállítást szentelnek a 2–8 éves gyermekeknek: a *Gyermekek világa* egy valódi „kis világ”, amely célja a természeti (pl. rétek, mezők, állatok) és a városi környezet jellemzőinek, szolgáltatásainak (pl. orvosi rendelő, autószerelő műhely) bemutatása. A kiállításokat kiegészíti egy science színház, amely hatféle tematika mentén kínál színházi előadás élményéhez hasonló kísérleti bemutatót. Különlegessé teszi a központot a szomszédságában található *U6 Science and Technology Centre*. A modern ipar- és technikatörténeti emlékhely célja az eszközhasználat, a technológia és a mérnöki munka fejlődésének bemutatása, ipari környezetben, egy régi erőmű épületében.

A Pardubice városában működő Tesla Csoport által végzett tevékenységek rész-

ben klasszikus science center funkciókhoz hasonlóak, mint pl. a Technecium Ipari Tehetségközpont 4.0 üzemeltetése. Az intézmény fő célja a tehetséggondozás, a 21. század kompetenciáinak fejlesztése, felkészítés a munka világára. Ugyanakkor, a Tesla Csoport egyedi kezdeményezése a *Science Gallery Gama*, amely a tudományok, a művészetek és a filozófia szintézisének bemutatására jött létre. Céljai: a társadalom- és természet-tudományok kreatív, interdiszciplináris megközelítése, a kortárs alkotás és kísérletezés népszerűsítése, a művészek és tudósok közötti párbeszéd előmozdítása. A Pardubicei Egyetem Vegyészeti Karán működő „tudományos galériát” egy független civil szervezet működteti, amely közös platformot biztosít tudósoknak, művészeknek, előadóművészeknek és történészeknek. A galéria kiállításoknak és művészeti fesztiváloknak ad otthont, ezekhez kapcsolódóan különleges vezetéseket, versenyeket és egyéb programokat kínál látogatói számára. Konceptiója egybeesik azokkal az Európa-szerte terjedő elképzelésekkel, amelyek szerint az ismert STEM-területet szükséges kiegészíteni egy újabb elemmel, a művészetekkel, ami által a STEAM¹² fogalma jön létre. Az elképzelés mögött az áll, hogy a munkaerőpiac mára jóval összetettebbé vált, mint „csupán” a korábbi STEM-területek alkalmazása, olyan újabb elemek meglétét követeli meg, mint pl. a kreativitás. A művészetek beemelésével lehetőség nyílik a hagyományos műszaki területek újszerű, kreatív megközelítésére, amely nagyobb teret biztosít az innovatív, kritikai gondolkodásnak.

A Poznań városában működő Science and Technology Park Lengyelország első tudományos és technológiai parkjaként

1995-ben kezdte meg működését. Kezdetben csupán tudósokra és üzletemberekre fókuszált, majd 20 év működés után nyitott a társadalom további rétegei, köztük a gyermekek felé, céljaul kitűzve, hogy látogatói tudományos pályát válasszanak. A Park részeként 2015-ben jött létre az *ImagineLab* (Laboratorium Wyobraźni), azóta működik klasszikus science centerként. A központ mindkét kiállításához kapcsolódóan közel 30 témában kínál tematikus órákat a közoktatás számára. A résztvevők jellemzően történetbe ágyazva ismerhetnek meg egy-egy érdekes területet, mint pl. fény, robotika, DNS. A foglalkozások között olyan egyedi témák is megtalálhatók, mint mesehősök történetei, vagy az invazív fajok. Az intézmény nem csupán látványos bemutatókat és szórakoztató programokat kínáló játszótér. Fiatal látogatói azt is megismerhetik, hogy a gyakorlatban mit jelent, a mindennapokban milyen tevékenységekkel, feladatokkal jár a tudományos életpálya.

A fenti élményközpontok – bár járműipari körzetben tevékenykednek – a látogatói kommunikációban kevésbé jelenítik meg kötődésüket a járműiparhoz. Működésük minden bizonnyal hozzájárul a STEM pályaaorientációhoz, ezáltal a térségi járműipar munkaerőigényének hosszú távú biztosításához. Ugyanakkor a science centerekről egy átlagos érdeklődő számára elsősorban egy gondtalan kikapcsolódást és hasznos időtöltést kínáló intézmény, valamint egy közoktatást támogató, kiegészítő központ képe rajzolódik ki. A fenntartók gazdaságfejlesztési szándékai a laikus nagyközönség számára kevésbé ismertek, a járműipari szereplők helyenként feltűnnek szponzorként vagy partnereként, de megjelenítésük, részvéte-

lük a központ életében közel sem olyan hangsúlyos, mint azt gazdasági potenciáljuk és érintettségük okán feltételezhetnénk.

További science centerek, jó gyakorlatok

A fentiekben azonosított science centerek és járműgyárak kapcsolódásához néhány kiegészítést szükséges tenni. Érdekesség, hogy egyik nagy nemzetközi járműipari szervezet tagjai között sem szerepelnek a Škoda Holding plzeňi üzemei (noha ismert, hogy a gépipari cégcsoport több vállalata is működik a városban), és Varsó városa sem tűnik fel a járműipari cégek listáján. Mivel mindkét városban jelentős, határokon átívelő hatású science center működik, ezek rövid bemutatását indokoltnak tartom. A BMW Group Debrecenben épülő gyára sem szerepel a 2. táblázatban bemutatott járműgyárak között. A legfrissebb hírek szerint a beruházást egy évvel elhalasztják, ugyanakkor a régió gazdaságára jelentős hatást gyakorló fejlesztésről van szó, ezért a városban működő science center tevékenységének elemzése szintén indokolt.

A vizsgált külföldi science centerek közül a plzeňi *Techmania Science Center* kapcsolódása a legerősebb a járműiparhoz. A 2008 óta működő központ alapítója a Škoda Investment és a Nyugat-csehországi Egyetem volt, az intézmény a Škoda egy korábbi ipari területén került kialakításra. Alig néhány év működés után nagyszabású fejlesztésen esett át a központ, amely eredményeként kiállítóterének alapterülete háromszorosára nőtt. Az intézmény jövőképében markánsan megfogalmazza, hogy tevékenysége folyamatos fejlesztésével az informális oktatás integrált részévé kíván válni, és a tudo-

mánykommunikáció első számú szakértője kíván lenni Csehországban. Játsszótere 11 nagyszerű kiállítást tartalmaz, köztük olyan egyedi tartalmakat, mint Plzeň városának 150 éves ipartörténete, vagy az Európai Unió tagországait sztereotípiák révén bemutató, impozáns szobor. Nagy hangsúlyt fektet a korai életszakaszban történő ismeretterjesztésre, több olyan kiállítása is van, amelyet már 3 éves kortól ajánl ifjú látogatóinak. Roppant gazdag programot kínál a közoktatás számára, a korosztályok szerinti bontásban megjelenő, részletes programajánlat mellett ki kell emelni a tanulást támogató digitális feladatlapokat, amelyekből tanulói és tanári verzió egyaránt elérhető a központban. A Techmania széles körű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik, és működésének hatása messze túlmutat a régió – és Csehország – határain: *Going underground* című bányászati kiállítása a nagynevű finn Heureka központból érkezett, közösen üzemeltet tengertörténeti kiállítást az Észti Tengerészeti Múzeummal és a tartui AHHA Science Centerrel, továbbá jelentős eszközfejlesztési tevékenységének köszönhetően 9 utazó kiállítást kínál partnerei számára. Alapítása óta töretlen az együttműködés a Škoda vállalattal, amely a mai napig a Techmania első számú szakmai partnere.

A 2010 óta működő varsói *Copernicus Science Center* Lengyelország legnagyobb tudományos élményközpontja, közel 400 interaktív játékkal. Kevésbé kapcsolódik a járműiparhoz, ugyanakkor jelentősége kiemelkedő a vizsgált régióban. Egyedivé teszi, hogy küldetésében a más science centereknél megismert motívumok mellett olyan elemek is szerepelnek, mint bizalom, felelősség, együttműködés, nyílt kommunikáció, fenntarthatóság. Kiállítá-

sai között olyan egyedi tartalmak is megtalálhatók, mint a „magasfeszültségű színház” vagy a kültéri tudományos játszótér. A kiállítótéri játékok mellett különösen nagy hangsúlyt fektet a természettudományos kísérletezésre: a science show jellegű bemutatók mellett a látogatók maguk is rendszeresen végezhetnek kísérleteket a négy tematikus labor valamelyikében. A számos science centerre jellemző, iskoláknak szóló programkínálat mellett érdekesség az EducoBus projekt, amely utazó kiállításként mutatja be a természettudományok szépségét a távolabb fekvő kisebb városok és falvak iskoláiban. A Copernicus számos programja közül kiemelendő a FameLab és a Science Picnic. A FameLab mérnökök, fizikusok és egyéb természettudósok versenye, amely során a versenyzőknek háromperces villámelőadásban kell bemutatniuk kutatásukat és annak eredményeit a szakmai zsűri és a laikus nagyközönség számára. Egy-egy előadó karizmája és tudománykommunikációs képességei legalább olyan fontos feltételei a sikernek, mint a kutatási eredmény nagyszerűsége. A központ által 1997 óta évente szervezett Science Picnic Európa legnagyobb tudománynépszerűsítő rendezvénye. Célja, hogy élménydús formában mutassa be a tudományok érdekességeit a széles nagyközönség számára. Előadói és kiállítói Európa számos országából és a tengerentúlról érkeznek, a témák között a természettudományokon túl megjelennek a társadalomtudományok is. Az esemény népszerűségét érzékelteti, hogy 2013 óta Lengyelország nemzeti stadionjában rendezik, látogatószáma az elmúlt évtizedben évi 100–150 ezer fő között mozgott. Az európai jelentőségű rendezvény hamar követőkre talált: a győri Mobilis 2014 óta évente

megrendezésre kerülő *Kísérletbazár* című tudománynépszerűsítő rendezvényét bevallottan a Science Picnic inspirálta.

A debreceni *Agóra Tudományos Élményközpont* 2015 óta működik a nagyerdei botanikus kert területén. Az intézmény fő partnere a Debreceni Egyetem és a régió egyik legnagyobb foglalkoztatója, a mérnökök és a tudósok számára hatékony és rugalmas technológiai megoldásokat kínáló NI Hungary Kft. Az intézmény fontos partnere a közoktatás, a Science Inspired projektben nemzetközi partnerekkel együttműködve dolgozik oktatási, módszertani anyagok kifejlesztésén és tesztelésén. Kiállítóterében a számos élményközpontban megtalálható, klasszikus játékok (pl. Tükörlabirintus, Greenbox) mellett az NI Hungary Kft. által fejlesztett, egyedi attrakciók (pl. Teremin, Vízesés, Kinect Tetris) is megtalálhatók. 2020 tavaszán kezdte meg működését az Agórában a DigITér digitális élményközpont, amely a győri MobilITyhez hasonló tevékenységet folytat. A vizsgált science centerek közül az Agóra az egyik, amely nagyon szoros kapcsolatot ápol a térségi gazdasági szereplőkkel, ezért a városban új üzemet építő BMW Group számára is fontos értéket rejthet egy jövőbeni együttműködés.

TUDOMÁNYOS ÉLMÉNYKÖZPONTOK EGY MEGVÁLTOZOTT VILÁGBAN

2020 tavaszán világjárványt okozott a Covid-19, új típusú koronavírus-betegség. A fejlett világ számos nemzetgazdasága került kritikus helyzetbe, évszázados társadalmi szokásaink alakultak át, mindössze néhány hét leforgása alatt. Mindannyiunk élete megváltozott. Írásom témája több okból is különösen időszerű ebben az időszakban. A járműipar a világjárvány

4. táblázat: A vizsgált science centerek sajátosságai

Science center	Sajátosság
iQLANDIA Science Center (Liberec, CZ)	Komplex szórakoztatópark; Libereci Műszaki Egyetem bemutatása; képességvizsgáló játékok 3–10 éveseknek
Science and Technology Centre (Ostrava, CZ)	Gyerekek világa önálló kiállítás 2–8 éveseknek; modern ipar- és technikatörténeti emlékhely
Science Gallery Gama (Pardubice, CZ)	Tudományok, művészetek és filozófia szintézise; művészetek beemelése a műszaki területekbe →STEAM
Techmania Science Center (Plzeň, CZ)	Roppant gazdag program a közoktatás számára; kiterjedt nemzetközi kapcsolatok; töretlen szakmai együttműködés a Škoda vállalattal
Copernicus Science Center (Varsó, PL)	Határozott küldetéstudat, társadalmi problémák képviselete; utazó kiállítás kisebb városokban és falvakban; Science Picnic
ImagineLab (Poznań, PL)	Történetbe ágyazott, egyedi témájú foglalkozások; tudományos életpálya gyakorlatias bemutatása
Agóra Tudományos Élményközpont (Debrecen, HU)	Céges fejlesztések a kiállítótéri játékok között; szoros kapcsolat a térségi gazdasági szereplőkkel
Mobilis (Győr, HU)	Erős fókusz a közoktatás módszertani támogatásán; testreszabott szolgáltatások vállalati partnereknek; a nagyvárosi gazdasági kormányzás eszköze

Forrás: Saját szerkesztés

előtt is jelentős kihívásokkal nézett szembe, a globális iparág gyorsuló átalakulása, a digitális átállás és az elektromos hajtás térnyerése következményeként. A tudásnak, az alkalmazkodóképességnek és a sokat emlegetett 21. századi képességeknek különös jelentősége lehet a felfoghatatlan gyorsasággal átalakuló munkaerőpiacon. Egy régió általános tudástőkéjének fejlesztésében, a hírek és történések megértéséhez, feldolgozásához elengedhetetlen természettudományos alapműveltség kialakításában fontos szerepet játszhatnak napjaink „új tudásközpontjai”, a science centerek.

A V4-ek nemzeti kormányai megfelelően reagáltak a veszélyhelyzetre. Jó időzítéssel hozott, helyes döntéseiknek köszönhetően sikerült eltolni és enyhíteni a járvány tetőzését, ezáltal elkerülni az egészségügy

összeomlását. A világjárvány jelentősen átalakítja a világgazdaságot, és a visegrádi tagországok akár a változások nyerteseivé válhatnak. A Magyar Nemzeti Bank elnöke elemzésében történelmi helycserét vizionál az euróóóna óriási veszteségeket elszenvedő déli csoportja és a Visegrádi Együttműködés államai között (Matolcsy, 2020). A járműipari cégek gyorsan reagáltak a kialakult helyzetre. Az üzemek kényeszerű leállása idejére a szellemi foglalkoztatottak esetében távmunkát rendeltek el, a termelésben részt vevők számára pedig az iparágra jellemző flexibilis foglalkoztatási formák lehetővé teszik, hogy szabadságok kiadása mellett hosszabb távú (akár többéves) munkaidőkeretben kompenzálják a leállás idején keletkező „mínuszórákat”. A dolgozók legalább az alapbérüket megkapták, és a munkahelyük így nem

került veszélybe. 2020 májusára az üzemek egy részében a termelés újraindult, igaz, jelentősen csökkentett kapacitással. Az iparág veszteségeinek mértékét egyelőre nehéz lenne megbecsülni, hiszen a megrendelések visszaesésének mértéke és az egyes nemzeti kormányok által bevezetendő gazdasági akciótervek is befolyásolják (Fekete, 2020).

A kialakult helyzetben a science centerek nyilvánvalóan nem fogadhattak látogatókat, és az oktatási intézmények részvételével zajló projektjeik is szüneteltek, ami jelentős anyagi veszteséget okozott a központok számára. A jegybevétel kiesése szempontjából különösen fájó, hogy a tavaszi, kora nyári időszakban következett be a kényszerű leállás, hiszen ez az időszak általában sok látogatót, pl. osztálykirándulásokon részt vevő diákcsoportokat vonz a központokba. Tovább súlyosbítja a helyzetet az élményközpontok ajándéktárgyakat, tudományos játékokat árusító üzleteinek bevételkiesése. Sajnos nem csupán a science centereket üzemeltető cégek, hanem a kapcsolódó vállalkozások (pl. a központokban működő büfék, éttermek, takarítószolgáltatások stb.) is jelentős veszteségeket szenvedtek el, a központi költségvetés adóbevételeinek csökkenéséről nem is beszélve.

Az IQLANDIA Science Center közösségi oldalán közzétett sajtóhír¹³ szerint a koronavírus következtében súlyos anyagi válságba kerültek a Csehországban működő élményközpontok: munkatársaik egy részét már elbocsátották, másokat a cseh kormány foglalkoztatási programjának köszönhetően tudtak csak megtartani. Központi támogatás nélkül akár őszre csödbe mehet az elmúlt években európai alapokból több milliárd koronás beruházások révén megvalósult élmény-

központokat üzemeltető cégek egy része. Különösen kritikus azoknak a központoknak a helyzete, amelyek csekély központi támogatásban részesülnek, és bevételeik nagy aránya származik jegyértékesítésből. A lengyel központok nem adtak hírt hasonló veszélyről, ugyanakkor sokatmondó, hogy honlapjukon és a közösségi médiában jelképes virtuális jegyeket árultak, és látogatóik anyagi támogatását kérték a tevékenység folytatásához.

A science centerek honlapjainak bejegyzései heteken át szinte csak a kényszerű zárva tartásról hírt adó tájékoztatások voltak. A leállás első heteit követően az élményközpontok többsége igyekezett aktív, élő kapcsolatot fenntartani követőivel a közösségi médiában, aktuális programok hiányában jellemzően archív anyagok, kísérletvideók, ismeretterjesztő anyagok közzétételével, néhány esetben kreatív internetes versenyek meghirdetésével, online előadásokkal vagy pedagógusoknak szóló tartalmakkal.

A science centerek leállása az oktatási intézményeket is súlyosan érintette, hiszen a digitális eszközök használatára és a távoktatásra történő gyors átállás során nagy segítség számukra az élményközpontok szakmai-módszertani támogatása. Ezt az igényt ismerte fel a győri Mobilis, amely a közoktatás leállításától kezdve folyamatosan készített digitális tartalmakat az iskolák számára. A MobilITy rendszeresen töltött fel otthoni programozást támogató videókat a Facebook-oldalára, a Diáklaborban pedig folyamatosan készültek az újonnan létrehozott Suli TV anyagai. A Mobilis csapata a leállás kezdete óta 14 tematikus csatornába rendezve közel 200 természettudományos kísérletet töltött fel a YouTube-ra, ezzel támogatva a pedagógusokat és a diáko-

kat a tantermen kívüli digitális oktatás időszakában. Ugyancsak kiemelésre érdemes a debreceni Agóra Tudományos Élményközpont leállás alatti tevékenysége: a központ 3D nyomtatóit felhasználva speciális arcvédő pajzsokat gyártottak a város egészségügyi és szociális intézményei számára.

Mindannyiunk közös érdeke, hogy a helyzet mihamarabb normalizálódjon, és az élményközpontok ismét szélesre tárják kapuikat, hiszen nyilvánvaló, hogy egy science center látogatást, a külön-

leges játékok használatát, az élmények személyes átélését semmilyen digitális tartalom nem pótolhatja. Ugyanakkor különös látni, hogy „csupán” a kreativitás, a modern technológia használata, a tenniakarás és a küldetéstudat milyen értékeket szül – akár a sok százmillió infrastruktúra használata nélkül is. Figyelemre méltó és elgondolkodtató, nem csupán science centerek üzemeltetői, hanem a regionális gazdaságfejlesztés területén dolgozó szakemberek számára is.

JEGYZETEK

- ¹ Az Európai Unió hivatalos statisztikái a nemzetgazdaságok egyes szektorainak teljesítményéről 2017-ig érhetőek el, ezért az eddig terjedő időszakot elemzem.
- ² TPCA: Toyota Peugeot Citroën Automobile.
- ³ ECSITE: European network of science centres and museums, magyarul: Tudományos központok és múzeumok európai hálózata, www.ecsite.eu/.
- ⁴ ASTC: Association of Science and Technology Centers, magyarul: Tudományos és Technológiai Központok Szövetsége, www.astc.org/.
- ⁵ Az ECSITE adatai szerint a V4-országok között Csehország az egyetlen, ahol nemzeti szintű szervezetbe tömörülnek a science centerek, Česká asociace science center, magyarul: Cseh Science Centerek Szövetsége néven.
- ⁶ Azokat az intézményeket nem vizsgálom, amelyek egyetlen szűk, jól lehatárolt tudományterületre fókuszálnak (pl. planetáriumok), vagy amelyek a fenti szervezetek tagjai ugyan, de fő tevékenységük a klasszikus science center funkcióktól nagyban eltér (pl. K+F-infrastruktúra kialakítása állami kutatóintézetek számára, nagyközönség számára nem látogatható egyetemi intézmények stb.).
- ⁷ A továbbiakban – ahol elérhető – a külföldi központok angol megnevezését használom.
- ⁸ Azokat a jármű-/motorgyárakat tekintem a science center vonzáskörzetébe tartozónak, amelyek az adott élményközponttól legfeljebb 60 km távolságra helyezkednek el.
- ⁹ Jármű- vagy motorgyárként működő, végtermékgyártó vállalat.

- ¹⁰ A járműipari cégek és a science centerek távolsága jellemzően kb. 35–40 km.
- ¹¹ STEM: science, technology, engineering, mathematics, magyarul: természettudományok, technológia, mérnöki területek, matematika.
- ¹² STEAM: science, technology, engineering, arts, mathematics, magyarul: természettudományok, technológia, mérnöki területek, művészetek, matematika.
- ¹³ <https://archiv.ihned.cz/c1-66756710-iqlandia-zada-stat-o-pomoc-science-parky-jsou-v-kri-zi?fbclid=IwAR33MXmIsmnDZpRNYNzoLRpt-8KKihA3XWrh3nJt20tWyK5rKWeYcGWLrk-I>.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Darnai Balázs (2014): A tudományos élménycentrumok összehasonlító modellezése. *Taylor*, 6. évf., 1–2. (14–15.) sz., 423–429.
- Fekete Dávid (szerk.) (2015): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari térségek működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr.
- Fekete Dávid (2017): A kv-fejlesztés aktuális kérdései Győrben. *Tér-Gazdaság-Ember*, 5. évf., 2. sz., 65–76.
- Fekete, Dávid (2018a): Economic Development and Economic Governance Through the Example of the City of Győr. *Deturope*, 10. évf., 1. sz., 97–115.
- Fekete Dávid (2018b): Győri fejlesztések a Modern Városok Program keretében. *Területi Statisztika*, 58. évf., 6. sz., 638–658, <https://doi.org/10.15196/TS580605>.

- Fekete, Dávid (2018c): Latest Results of the Győr Cooperation Model. *Polgári Szemle/Civic Review*, Vol. 14, Special Issue, 195–209, <https://doi.org/10.24307/psz.2018.0413>.
- Fekete Dávid – Rechnitzer János (2019): *Együtt na- gyok. Város és vállalat 25 éve*. Dialógus Campus Kiadó, Budapest.
- Fekete Dávid (2020): Merre tart a járműipar a koronavírus idején? *Mandiner*, https://mandiner.hu/cikk/20200404_merre_tart_a_jarmuipar_a_koronavirus_idejen.
- Filep, Bálint – Kovács, Zsolt – Kara, Ákos – Tömböly, Teodóra (2013): „City – University – Company” Coordinated Strategic Development: Industry Zone in Győr Focused on the Vehicle Industry. In: Dermol, Valerij et al. (eds.): *Active Citizenship by Knowledge Managment & Innovation: Proceedings of the Management, Knowledge and Learning International Conference 2013*. ToKnowPress, Bangkok–Cel- je–Lublin, 797–808, www.toknowpress.net/ISBN/978-961-6914-02-4/papers/ML13-323.pdf.
- Friedman, Alan J. (2010): The Evolution of the Science Museum. *Physics Today*, Vol. 63, No. 10, 45–51, <https://doi.org/10.1063/1.3502548>.
- Lux Gábor (2019): A Modern városok program újraiparosítási törekvései. *Tér és Társadalom*, 33. évf., 1. sz., 44–65, <https://doi.org/10.17649/TET.33.1.3067>.
- Matolcsy György (2020): Erős a kockázat, nagy a lehetőség. *Növekedés.hu*, https://novekedes.hu/mag/matolcsy-gyorgy-eros-a-kocka-zat-nagy-a-lehetoseg?fbclid=IwAR1SGfdXxs-r1d-IU UzX79Dwn6x5fkmnorRi_m2_LEsv-8bP-aCKCXfBCyS0.
- Novoszáth Péter (2018): Az Audi Hungaria Zrt. makrogazdasági beágyazódásának mérföldkövei és hatása a térségi és nemzetgazdasági versenyképességre. *Tér – Gazdaság – Ember*, 6. évf., 1. sz., 43–68.
- Pongrácz Attila (2015): A duális szakképzés magyarországi példái győri autóiipari vállalatoknál. In: *Szakképzés Magyarországon 2015*. Nemzeti Szak- képzési és Felnőttképzési Hivatal, Budapest, 58–64.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda (szerk.) (2012): *Járműipar és regionális versenyképesség. Nyugat- és Közép-Dunántúl a kelet-közép-európai térségben*. Uni- versitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.

Kéziratok lezárva: 2020. július 24.

Polgári Szemle

ISSN 1786-6553